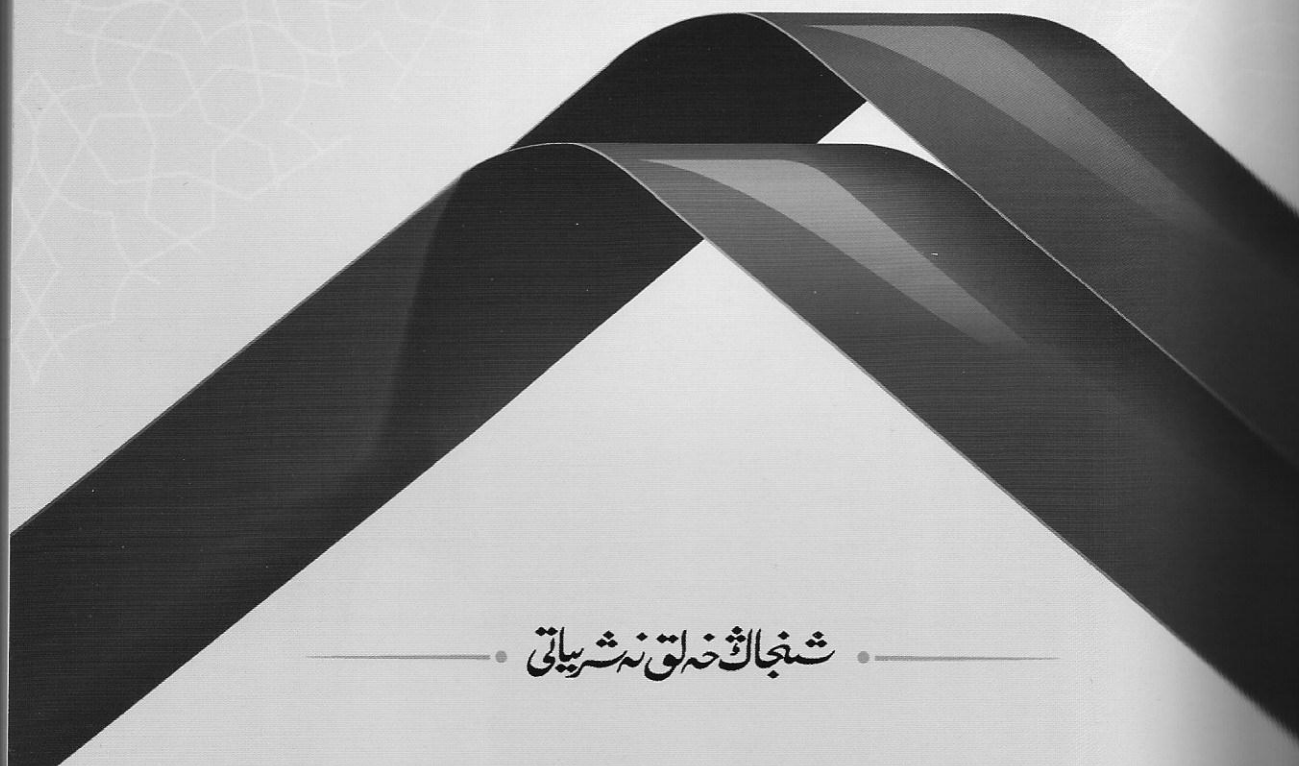
مۇھەببەت قاسىم، تاش راخمان، سەلتەنەت خالىق

ئۇيغۇرتىلى دىيالېكت-شېۋىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى

(قوشۇمچە: ھەرقايسى دىيالېكت - شېۋىلەردىن ئەدەبىي پارچىلار)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

现代维吾尔语方言主要语音、语法现象比较研究：维吾尔文 / 木哈拜提·哈斯木等著. — 乌鲁木齐：新疆人民出版社，2012.12
ISBN 978-7-228-16462-2

Ⅰ. ①现… Ⅱ. ①木… Ⅲ. ①维吾尔语(中国少数民族语言)-方言研究 Ⅳ. ①H215.7

中国版本图书馆CIP数据核字(2012) 第312118号

责任编辑　阿不都克依木·沙依木
责任校对　古丽夏尔·尼格买提
封面设计　艾克拜尔·沙力
出版发行　新疆人民出版社
电　　话　0991-2827472
地　　址　乌鲁木齐市解放南路348号
邮　　编　830001
印　　刷　新疆新华印刷厂
开　　本　787×1092毫米　16开本
印　　张　27.25
版　　次　2013年1月第1版
印　　次　2013年1月第1次印刷
印　　数　1-2000
定　　价　70.00元

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىنىڭ فونېتىكا ۋە گراممېتىكا تەتقىقاتى...1
ئىككىنچى باب ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدىكى ئېغىز تىلى ماتېرىيالىلىرىدىن ئۇلگىلەر 16
1. ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدىكى ئېغىز تىلى ماتېرىيالىلىرىنى توپلاشنىڭ ئەھمىيىتى 16
2. ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدىكى ئېغىز تىلى ماتېرىيالىلىرىنى توپلاش پىلانى ۋە ئىشلەش جەريانى 18
1) تەكشۈرۈشتىكى مەقسەت ۋە تەكشۈرۈش ئورۇنلىرىنى بېكىتىش 18
2) تەكشۈرۈش ئۇسۇلى ۋە تەكشۈرۈش پىروگراممىسى 20
3) بىرقانچە ئىزاھات 21
3. ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدىن تاللانغان ئېغىز تىلى ماتېرىيالىلىرى ... 21
1) قەشقەر ـ ئاتۇش شېۋىلىرىدىن ئېلىنغان ئېغىز تىلى ماتېرىيالىلىرى 21
(1) ئاتۇش شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچىلار 21
(2) يەكەن شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچىلار 26
(3) پەيزىۋات شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچە 39
(4) يېڭىسار شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچىلار 42
(5) يوپۇرغا شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچىلار 44
(6) قاغىلىق شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچىلار 48
(7) قەشقەر كوناشەھەر مۇش يېزىسىدىن ئەدەبىي پارچە 57
2) ئاقسۇ رايونىدىن توپلانغان ئېغىز تىلى ماتېرىيالىلىرى 58
(1) ئاقسۇ قۇمباش شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچىلار 58
(2) ئاقسۇ شەھەر ئېگەرچى يېزا شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچىلار 63
(3) ئاقسۇ ئايكۆل شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچىلار 67
(4) كەلپىن شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچىلار 75
(5) ئاقسۇ باي شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچىلار 82
(6) ئاقسۇ ئونسۇ شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچە 85
(7) توقسۇ شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچە 86
(8) كۇچا شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچە 87
3) خوتەن دىيالېكتىدىن ئەدەبىي پارچىلار 88
4) تۇرپان، توقسۇن شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچىلار 101
(1) تۇرپان ئاستانىدىن ئەدەبىي پارچىلار 101

(2) توقسۇن شېۋىسىدىن پارچىلار 106
5) لوپنور دىيالېكتىدىن ئەدەبىي پارچىلار 108
6) چۆچەك شېۋىسىدىن پارچە 114
7) بورتالا شېۋىسىدىن پارچە 114
8) غۇلجا شېۋىسىدىن پارچە 116
9) قومۇل شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچە 117
ئۇچىنچى باب دىيالېكت ـ شېۋىلەردىكى فونېتىكىلىق ھادىسىلەرگە سېلىشتۇرما تەتقىقات 120
بىرىنچى، دىيالېكت ـ شېۋىلەردىكى فونېتىكىلىق ھادىسىلەرنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى 120
ئىككىنچى، دىيالېكت ـ شېۋىلەردىكى فونېتىكىلىق ھادىسىلەرگە سېلىشتۇرما تەتقىقات 126
1.0 تاۋۇشلارنىڭ ئاساسىيلىياتسىيەسى 126
2.0 تاۋۇشلارنىڭ دىسسىمىلىياتسىيەسى 156
3.0 تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى 157
4.0 تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى 182
5.0 تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى 204
6.0 تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى 240
7.0 تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى 313
تۆتىنچى باب دىيالېكت ـ شېۋىلەردىكى گىرامماتىكىلىق ھادىسىلەرگە سېلىشتۇرما تەتقىقات 318
بىرىنچى، دىيالېكت ـ شېۋىلەردىكى گىرامماتىكىلىق ھادىسىلەرنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى 318
ئىككىنچى، دىيالېكت ـ شېۋىلەردىكى گىرامماتىكىلىق ھادىسىلەرگە سېلىشتۇرما تەتقىقات 321
1.0 سۆزلەرنىڭ تۇرلىنىشى توغرىسىدا 322
1.1 ئىسىم 322
1.2 سۈپەت 332
1.3 سان 334
1.4 ئالماش 335
1.5 تەقلىد سۆز 339
1.6 مىقدار سۆز 339
1.7 پېئىل 340
1.8 رەۋىش 412
1.9 يۈكلىمە 414
1.10 تىركەلمە 418
1.11 ئىملىق سۆزلەر 418

1.12 باغلىغۇچى 420
2.0 سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى توغرىسىدا 420
2.1 رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچىلار 420
2.2 سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار 420
2.3 پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچىلار 421
2.4 ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار 423
2.5 جۈپ سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى 424
پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار 425
خاتىمە 428

بىرىنچى باب

ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىنىڭ فونېتىكا ۋە گىراممانتىكا تەتقىقاتى

ئۇيغۇر مىللىتى جۇڭخۇا مىللەتلىرى چوڭ ئائىلىسىدىكى ئۇزاق تارىخقا ۋە پارلاق مەدەنىيەتكە ئىگە، نوپۇسى بىرقەدەر كۆپ مىللەتلەرنىڭ بىرى. 2000 ـ يىلىدىكى ئىستاتىستىكىغا ① ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى 8 مىليوندىن ئارتۇق بولۇپ، ئاساسلىقى دۆلىتىمىز زېمىنىنىڭ ئالتىدىن بىرىنى ئىگىلەيدىغان غەربىي شىمالدىكى چېگرا رايون ــ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا ئولتۇراقلاشقان. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا ئاساسلىق 13 مىللەت بار، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدە نوپۇسى ئەڭ كۆپ. ئۇيغۇر تىلى مۇكەممەل بولغان فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گىراماتىكا سىستېمىسىغا ئىگە، ئىپادىلەش كۈچى مول بولۇپ، ئۇزۇن تارىخىي جەريانىدا قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە تەرەققىي قىلىپ كەلگەن. «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ تىل ـ يېزىق خىزمىتى نىزامى»نىڭ 8 ـ ماددىسىدا: «ئاپتونوم رايوندىكى ئاپتونومىيە ئورگانلىرى ۋەزىپە ئىجرا قىلغاندا، ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تىل ـ يېزىقىدىن ئىبارەت ئىككى خىل تىل ـ يېزىقنى تەڭ قوللىنىشى لازىم ... » دەپ بەلگىلەنگەن. دېمەك، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئالاقىلىشىش قورالى بولۇپلا قالماي، يەنە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا قوللىنىلىدىغان خىزمەت تىللىرىنىڭ بىرى. تىلشۇناس دەي چىڭشيا ئەپەندى مۇنداق دېگەنىدى: « ... ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى خۇيزۇ، قازاق، قىرغىز، تاجىك، شىبە، موڭغۇل خەلقلىرى ئۇيغۇر تىلىنى بىلىدۇ. ئۆزبېك مىللىتىنىڭ كۆپ قىسمى ئۇيغۇر تىلىنى بىلىدۇ ... »②. ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇرلارنىڭ ئورتاق تىلى بولغانلىقى ئۈچۈن، شىنجاڭ دائىرىسىدە، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شىمالىي شىنجاڭ رايونلىرىدا بىر مىللەتنىڭ تىلى سۈپىتىدە رول ئويناپلا قالماي، يەنە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى خىزمەت تىلىنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن، شىنجاڭدىكى نۇرغۇن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا مىللەت ئارا تىل بولۇشتەك ئىجتىمائىي رولنىمۇ ئۈتىمەكتە.

ئۇيغۇر تىلى گېنېئالوگىيەلىك كىلاسسىفىكاتسىيە بويىچە قارىغاندا، ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە تەۋە. قۇرۇلما ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا،

---

① «شىنجاڭ 2000 ـ يىللىق ئىستاتىستىكا يىلنامىسى»، جۇڭگو ئىستاتىستىكا نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى 6 ـ ئاي خەتزۇچە نەشرى.

② دەي چىڭشا قاتارلىقلار يازغان «جۇڭگودىكى ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ قوش تىل مائارىپى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان»، لياۋنىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى نەشرى.

چاپلىشاڭغۇ تىللار قاتاردىن ئورۇن ئالىدۇ. چۈنكى، ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق ياكى گرامماتىكىلىق مەنىسى سۆز تومۇرىغا ھەر خىل سۆز ياسىغۇچى ياكى تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئۆزگەرتىلىدۇ.

تىل تەسىرى، مىللەتنىڭ كۆچۈشى، جۇغراپىيەلىك مۇھىت ۋە تارقىلىش ئەھۋالى قاتارلىق ئامىللار تۈپەيلى، ئۇيغۇر تىلىدا بىرنەچچە دىيالېكت شەكىللەنگەن، ئۇلار: مەركىزىي دىيالېكت، لوپنور دىيالېكتى ۋە خوتەن دىيالېكتىدۇر. مەركىزىي دىيالېكت شەرقتە قومۇلدىن تارتىپ، غەربىي جەنۇبتا يەكەنگىچە بولغان كەڭ رايوندا قوللىنىلىدۇ، ئۇ ھەم ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي دىيالېكتىدۇر. ئۇ يەنە ئۇرۇمچى شېۋىسى، ئىلى شېۋىسى، تۇرپان شېۋىسى، قەشقەر شېۋىسى (جۇملىدىن ئاتۇش شېۋىسى)، قومۇل شېۋىسى ۋە تارىم شېۋىسى (جۇملىدىن موغال شېۋىسى ①، كۇچا شېۋىسى) قاتارلىق ئالتە شېۋىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. خوتەن دىيالېكتى شەرقتە چاقىلىقتىن غەربتە گۇما ناھىيەسىگىچە بولغان توققۇز ناھىيەنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇ يەنە كېرىيە شېۋىسى، لوپ شېۋىسى، ئېلچى شېۋىسى، قاراقاش شېۋىسى ۋە گۇما شېۋىسى قاتارلىق بەش شېۋىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. لوپنور دىيالېكتى لوپنور ناھىيەسىدىن تاكى چاقىلىقتىكى مەرەنگىچە بولغان رايوندا قوللىنىلىدۇ②.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي ئورتاق تىلى ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەركىزىي دىيالېكتىنى ئاساس قىلغان ھالدا ھەرقايسى دىيالېكتلاردىن پايدىلىق ئامىللارنى قوبۇل قىلىپ شەكىللەنگەن، فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گرامماتىكا جەھەتلەردە بەلگىلىك ئۆلچەملەر بويىچە قېلىپلاشتۇرۇلغان تىلدۇر. مەلۇمكى، ئورتاق تىل بىلەن دىيالېكتنىڭ مۇناسىۋىتى ئومۇمىيلىق بىلەن ئايرىملىقنىڭ مۇناسىۋىتىدۇر. ئورتاق تىل ئومۇمىيلىققا ئىگە بولسا، دىيالېكت ئايرىملىققا ئىگە. دىيالېكت ئورتاق تىلنىڭ مەۋجۇدىيەت شەكلى. ھەربىر دىيالېكت ئورتاق تىلنى گەۋدىلەندۈرىدۇ، دىيالېكتتىن ئايرىلغان كونكرېت ئورتاق تىل مەۋجۇت ئەمەس. «ئومۇمىيلىق ئايرىملىقتا مەۋجۇت، پەقەت ئايرىملىق ئارقىلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ»③. شۇڭا، بىر مىللەت تىلىنى ھەقىقىي تۇرده چۈشەنمەكچى بولىدىكەنمىز، شۇ تىلنىڭ دىيالېكتلىرىنى تەتقىق قىلماي بولمايدۇ.

تىلشۇناس شىڭ گوكۈەن ئەپەندى: «دىيالېكت ـــ ئومۇمىي ئورتاق تىلنىڭ مەلۇم رايون دائىرىسىدىكى خەلق ئىشلىتىدىغان تارمىقىدۇر» ④ دەپ ئېيتقانىدەك، بىر تىلنىڭ ھەر قايسى دىيالېكتلىرى ئومۇمىي ئورتاق تىلنىڭ رايون خاراكتېرلىك ۋارىيانتلىرى بولۇپ، ھەربىر دىيالېكت مۇكەممەل بىر يۈرۈش فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گرامماتىكا سىستېمىسىغا ئىگە، ھەرقايسى دىيالېكتلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئورتاق تىل ۋە باشقا دىيالېكتلاردىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدىلىكلىرى بولىدۇ. بۇ خىل ئالاھىدىلىكلەر فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گرامماتىكىدا ئىپادىلىنىدۇ، بولۇپمۇ فونېتىكىدا تېخىمۇ

---

① موغال شېۋىسى ـــ مىرسۇلتان ئوسمانوۋ يازغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 133 ـ بەت.

② مىرسۇلتان ئوسمانوۋ: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

③ لېنىن: «پەلسەپە خاتىرىلىرى»، خەلق نەشرىياتى 1961 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 409 ـ بەت.

④ شىڭ گوكۈەن: «خەنزۇ تىلى دىيالېكتلىرىنى تەكشۈرۈشتىن ئاساسىي بىلىملەر»، خۇاجۇك سانائەت ئىنستىتۇتى نەشرىياتى 1982 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ بەت.

گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۇچۇن ئۇنىڭ دىيالېكت ـ شېۋىلىرىنى چوڭقۇر تەكشۈرۈش ھەم تەتقىق قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

ئېلىمىزدە ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى توغرىسىدىكى سىستېمىلىق تەتقىقات 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرى باشلانغان. 1955 ـ يىلى ۋە 1956 ـ يىلى دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى ۋە جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىل تەتقىقات ئورنى، ئاز سانلىق مىللەتلەر تىللىرى تەتقىقات ئورنى، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتوتى ۋە شىنجاڭدىكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلاردىكى تەتقىقاتچىلاردىن تەشكىللەنگەن شىنجاڭ تىل تەكشۈرۈش ئەترىتى، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەملىكىتىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەت تىللىرىنى ئىلگىرى ـ كېيىن ئىككى قېتىم تەكشۈرۈپ، قىممەتلىك بىرىنچى قول ماتېرىياللارغا ئېرىشكەن ھەم ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرىنىڭ ئەھۋالى ئاساسەن ئايدىڭلاشتۇرۇلۇپ، تىلشۇناسلاردا ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى توغرىسىدا بىرلىككە كەلگەن تونۇش ھاسىل بولغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت تەتقىقاتى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلدى، بولۇپمۇ 1980 ـ يىللاردىن كېيىن بۇ جەھەتتە مەخسۇس ئەسەر ۋە ماقالىلەر ئۇزۇكسىز مەيدانغا كېلىپ، ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت تەتقىقاتى يېڭى بىر باسقۇچقا كۆتۈرۈلدى. جۇڭگو تۈركىي تىللار تەتقىقات جەمئىيىتى 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىنىڭ دەسلىپىدىن باشلاپلا قەرەلسىز ھالدا نەشر قىلدۇرغان «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» ۋە ھازىرغىچە قەرەللىك نەشر قىلدۇرۇۋاتقان «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى خەۋەرلىرى» قاتارلىق ماقالىلەر توپلىمى ھەم ژۇرناللار ئۇيغۇر تىلى ۋە دىيالېكتلىرى تەتقىقاتىدا مۇھىم رول ئوينىدى. ماقالىلەر توپلىمى «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى (1)»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى (2)» ۋە «ئۇيغۇر تىلى مەسىلىلىرى» قاتارلىقلاردىمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ـ شېۋىلىرىگە ئائىت بايانلار بار. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇن مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى.

كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ھازىرغا قەدەر ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىگە ئائىت ئەسەرلەردىن ئون تۆت ـ ئون بەشى بار. مەسىلەن، غۇلام غوپۇرى ئەپەندىنىڭ «ئۇيغۇر شېۋىلىرى سۆزلۈكى» (مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ مىرسۇلتان ئوسمانوۋ ئەپەندىنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى» (شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى)، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لوپنۇر دىيالېكتى» (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى) ۋە «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى خوتەن دىيالېكتى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ئەسەرلىرى؛ قومۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش مەخسۇس گۇرۇپپىسى تۈزگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قومۇل شېۋىسى» (شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ خالىق نىياز، مۇھەببەت قاسىملار يازغان «فونېتىكا ۋە تىل تەكشۈرۈش» (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1988 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ فۇ ماۋجى ئەپەندى باش تۈزگۈچى بولۇپ، ھاشىم ئەپەندى، مېھراي خانىم ۋە سوڭ جېڭچۇن ئەپەندى قاتارلىقلار

يازغان «ئۇيغۇر تىلى لوپنور دىيالېكتى تەتقىقاتى» (بىرىنچى، ئىككىنچى قىسىم، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى)؛ گاۋشىجې ئەپەندىنىڭ «ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى ۋە دىيالېكت تەكشۈرۈش» (مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى)؛ مېھراي خانىمنىڭ «ئۇيغۇر تىلى قەشقەر شېۋىسى توغرىسىدا تەتقىقات» (مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى)؛ مۇنەۋۋەر ھەببۇللا خانىمنىڭ «ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى ۋە تىل تەكشۈرۈش» (مىللەتلەر نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى)؛ مۇھەببەت قاسىم خانىمنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت سۆزلىرى تەتقىقاتى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە نەشرى)؛ ئابدۇللا سۇلايمان ئەپەندىنىڭ «دۇنيادا بىرلا خوتەن بار» (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ ش. ئۇ. ئا. ر. ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىل تەتقىقات ئورنى تۈزگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ۋە شېۋىلىرى لۇغىتى» (مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ تۇراپ قاسىم ئەپەندىنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتشۇناسلىقى» (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2009 ـ يىلى نەشرى) قاتارلىقلار. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان دۆلەتلىك ئىجتىمائىي پەن فوندىنىڭ ياردەمىدە ۋە مائارىپ مىنىستىرلىقى ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات فوندىنىڭ ياردەمىدە بەزى دۆلەت، مىنىستىر دەرىجىلىك تەتقىقات تېمىلىرى ئىشلىنىۋاتىدۇ. مەسىلەن، 2005 ـ يىلى مائارىپ مىنىستىرلىقى ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات فوندىنىڭ ياردەمىدە، مۇھەببەت قاسىمنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات تۈرى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدىكى ئەدەبىي پارچىلارنى توپلاش ۋە رەتلەش» ئىشلىنىپ تاماملاندى (2011 ـ يىلى)؛ يەنە مۇھەببەت قاسىمنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئېلىپ بېرىلغان، دۆلەتلىك ئىجتىمائىي پەن فوندىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى تەتقىقات تۈرى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرىدىكى ئېغىز تىل ئەدەبىياتىدىن پارچىلار ۋە مۇھىم فونېتىكا، گىراماتىكا، لېكسىكىسىغا سېلىشتۇرما تەتقىقات»نىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن «ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىنىڭ فونېتىكا ۋە گىراماتىكىسىغا سېلىشتۇرما تەتقىقات» (قوشۇمچە مەزمۇنى: ھەرقايسى دىيالېكت ـ شېۋىلەردىكى ئېغىز ئەدەبىياتلىرىدىن ئۈلگىلەر) ۋە «ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر قىسىم دىيالېكت ـ شېۋە سۆزلىرى» (ئون ئۈچ مىڭدىن ئارتۇق سۆز كىرگۈزۈلگەن) نەشردىن چىقىش ئالدىدا تۇرماقتا. ئۇمۇمەن داۋۇت ئەپەندى يېتەكچىلىكىدىكى دۆلەتلىك ئىجتىمائىي پەن فوندىنىڭ تەتقىقات تۈرى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىنىڭ تاۋۇش ئارخىپلىرىنى قۇرۇش ۋە ئۇنى تەتقىق قىلىش» (2008 ـ يىلى) ئىشلەنمەكتە. ئۈلاردىن باشقا، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىياتى فاكۇلتېتىدىكى ماگىستىر ۋە دوكتور ئاسپىرانتلار توختىماي ئىزدىنىپ ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرىغا ئائىت ھەر خىل دېسسېرتاتسىيەلەرنى يېزىپ، بۇ جەھەتتىكى بوشلۇقلارنى تولدۇرۇۋاتىدۇ، يەنە ھەرقايسى ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى، تەتقىقات ئورۇنلىرىدىكى تەتقىقاتچىلارمۇ بۇ ساھەدە يەنە مۇناسىۋەتلىك تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارماقتا.

يۇقىرىقى ئەسەرلەردىن باشقا، بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى دىيالېكت ـ شېۋىلىرى تەتقىقاتىغا ئائىت نۇرغۇن ماقالىلەر بارلىققا كەلدى. بۇ ماقالىلەر ئاساسەن 1980 ـ يىللاردىن كېيىن، بولۇپمۇ يېقىنقى يىللاردا ئېلان قىلىنغان. بىزنىڭ ئىستاتىستىكا قىلىشىمىزچە، 1960 ـ يىللاردىن ھازىرغىچە ئېلان قىلىنغان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىگە ئائىت ماقالىلەر تەخمىنەن 160 پارچىدىن ئاشىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە مەرسۇلتان ئوسمانوۋ ئەپەندى قاتارلىقلار يازغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنور دىيالېكتىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، 1962 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى)؛ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (1982 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ «ئۇيغۇر تىلىنىڭ غەربىي ـ جەنۇبىي دىيالېكتى خوتەن شېۋىسى توغرىسىدا» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» 1963 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى) دېگەن ماقالىلەر ۋە ۋاڭ لىبىن، فۇ ماۋجى ئەپەندىلەرنىڭ «ئېلىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ئىلمىنىڭ مۇھىم نەتىجىلىرى» («جۇڭگو تىل ـ ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 1959 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى) دېگەن ئوچ ـ تۆت پارچە ماقالىدىن باشقا، قالغان ماقالىلەر ئاساسەن 1980 ـ يىللاردىن كېيىن ئېلان قىلىنغان. 21 ـ ئەسىردە ئېلان قىلىنغان ماقالىلەرمۇ ئاز ئەمەس، تەخمىنەن 70 ـ 80 پارچىغا بارىدۇ. بۇ ماقالىلەر ئاساسەن «مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى» ژۇرنىلى (خەنزۇچە نەشرى)، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى (خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە نەشرى)، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە نەشرى)، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (ئۇيغۇرچە نەشرى)، «خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى» (خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە نەشرى)، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە نەشرى) قاتارلىق ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان.

ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىگە ئائىت ماقالىلەرنىڭ چېتىلىش دائىرىسى كەڭ بولۇپ، بەزى ماقالىلەر ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى توغرىسىدا توختالغان بولسا، بەزى ماقالىلەر مەخسۇس بىر دىيالېكت ياكى شېۋىنىڭ فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گىراماتىكا قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى ئۈستىدە توختالغان. بەزى ماقالىلەردە ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى مەدەنىيەت، تارىخ جەھەتلەردىن تەھلىل قىلىنغان بولسا، بەزى ماقالىلەردە دىيالېكت ـ شېۋىلەرنىڭ پەقەت مەلۇم بىر تەرىپىلا سۆزلەنگەن. مەسىلەن:

مەخسۇس خوتەن دىيالېكتى ۋە شېۋىلىرى توغرىسىدا توختالغان ماقالىلەردىن مەرسۇلتان ئوسمانوۋ ئەپەندى ۋە ۋېي سۇيىي خانىملارنىڭ «ئۇيغۇر تىلى خوتەن دىيالېكتىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى» («مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1984 ـ يىلى 2 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ جىن شاڭيى خانىمنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى خوتەن دىيالېكتىنىڭ گىراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى» («قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1987 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ جىن زوڭجېن ئەپەندىنىڭ «ئۇيغۇر تىلى چەرچەن شېۋىسى سۆزلىرى» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1985 ـ يىلى 1 ـ سان، خەنزۇچە

نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ مەترېھىم سايىت ۋە مۇختار سىراجى ئەپەندىلەرنىڭ «خوتەن شېۋىسىدىكى زۆرۈرىيەت، رايى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1986 ـ يىلى 6 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ نۇرەخمەت قاسىم ئەپەندىنىڭ «خوتەن شېۋىسى ھەققىدە» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1986 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ ئابدۇقادىر سادىر ئەپەندىنىڭ «گۇما شېۋىسى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1987 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)، «گۇما شېۋىسىنىڭ گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى» («خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2004 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)، «گۇما شېۋىسىنىڭ سېمانتىكىلىق ئالاھىدىلىكى» («خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2004 ـ يىلى 4 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) ۋە «گۇما شېۋىسىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى» («خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2004 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىلىرى؛ مۇھەممەت ئىمىن سابىر ئەپەندىنىڭ «ھ، فونېمىسىنىڭ خوتەن دىيالېكتىدىكى ئورنى» («قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1989 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ تۇراپ قاسىم ئەپەندىنىڭ «خوتەن دىيالېكتى لېكسىكىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا» («قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1996 ـ يىلى 4 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ نۇرمۇھەممەت ئۆمەر ئۇچقۇن ئەپەندىنىڭ «خوتەن شېۋىسىدىكى سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى ھەققىدە» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2000 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ ئىدرىس باقى ئەپەندىنىڭ «خوتەن دىيالېكتىدىكى يۆكلىمىلەر توغرىسىدا» («قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2000 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) ۋە ئۇنىڭ ياسىنجان مەتنىياز ئەپەندى بىلەن بىللە يازغان «خوتەن دىيالېكتىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2004 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىلىرى؛ شېرىپجان قاسىم ئەپەندىنىڭ «خوتەندىكى ئابداللار ۋە ئۇلارنىڭ تىلى ھەققىدە» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2008 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)، «خوتەن يەر ناملىرىدىكى دىيالېكتلىق تەركىبلەر ھەققىدە ئاز ـ تولا مەلۇمات» («خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2002 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) ۋە «لەقەملەردىن كەلگەن خوتەن يەر ناملىرى ھەققىدە» («شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2003 ـ يىلى 4 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىلىرى؛ مەريەم مەتتۇرسۇن خانىمنىڭ «خوتەن دىيالېكتى كېرىيە شېۋىسىنىڭ فونېتىكىلىق ۋە لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى ئۈستىدە قىسقىچە تەھلىل» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2002 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى ۋە ئۇنىڭ ئوسمانجان بىلەن بىللە يازغان «خوتەن دىيالېكتى كېرىيە شېۋىسىدىكى بىر قىسىم تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ مەنىسى ۋە ئىشلىتىلىشى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2004 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىلىرى؛ گۈلبەھرەم ئىمىننىياز خانىمنىڭ «ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ خوتەن دىيالېكتىدا ئىپادىلەيدىغان مەنىلىرى

توغرىسىدا» («خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2003 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ پاتىگۈل توختى، سالامەت ئابدۇقادىر خانىملارنىڭ «گۈما شېۋىسى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2004 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ ئابلەت ئابدۇللا ئەپەندىنىڭ «خوتەن دىيالېكتىدىكى كېرىيە يەرلىك شېۋىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2005 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) ۋە «كېرىيەدىكى بىر قىسىم يەر ـ جاي ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا قاراشلىرىم» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2005 ـ يىلى 4 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)، ئابدۇللا سۇلايمان ئەپەندىنىڭ «خوتەن دىيالېكتى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان» («خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2005 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ روشەنگۈل يۈسۈپ خانىمنىڭ «خوتەن دىيالېكتى كېرىيە شېۋىسى چىرا تارمىقىنىڭ فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى ئۈستىدە قىسقىچە تەھلىل» («خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2006 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ نۇرنىسا ئابلىز خانىمنىڭ «خوتەن دىيالېكتىدىكى يارەمچى سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ بىلدۈرىدىغان مەنىسى» («خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2006 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ ماھىرە ھاجىئەكبەر خانىمنىڭ «خوتەن دىيالېكتىدىكى رەۋىشلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2006 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ مۇھەببەت قاسىم خېي يەن بىلەن بىللە يازغان «ھازىرقى زامان خوتەن دىيالېكتى سۆزلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2006 ـ يىلى 1 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ مەتتۇمىن سالى ئەپەندىنىڭ «خوتەن دىيالېكتىدا ‹قوپقىلى قوپتى، ‹ياتقىلى قوپتى، تۇس شەكىللىرىنىڭ مەنىسى توغرىسىدا» («خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2006 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ توخسۇن ھۈسەين ئەلقۇت ئەپەندىنىڭ «كىلىنىڭ شېۋىسى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2006 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى ۋە ئابدۇقەييۇم سايىم ئەپەندىنىڭ «خوتەن خەلق قوشاقلىرىدا ئۇچرايدىغان دىيالېكت تەركىبلىرى توغرىسىدا ئىزدىنىش» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2007 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى، ئابلىكىم ئابدۇرەشىد ئەپەندىنىڭ «خوتەن دىيالېكتىدىكى ئالاھىدە فونېما[ɪ] [1] ھەققىدە» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2008 ـ يىلى 4 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى، بارات تۇرسۇنباقى ئەپەندىنىڭ «خوتەن دىيالېكتىدىكى قىسمەن ئالاھىدىلىكلەر» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2010 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى قاتارلىقلار.

بەزى ماقالىلەر لوپنور دىيالېكتى توغرىسىدا يېزىلغان. مەسىلەن: مېھراي خانىمنىڭ «ئۇيغۇر تىلى لوپنور دىيالېكتىدىكى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى توغرىسىدا

① [ɪ] تاۋۇشى تىل قايرىلما تاۋۇش ياكى تىل ئۇچى كەينى ئۇزۇك تاۋۇشنى كۆرسىتىدۇ.

تەھلىل» («مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى» ژۇرنىلى، 1984 ـ يىلى 2 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) ۋە «ئۇيغۇر تىلى لوپنور دىيالېكتىدىكى ئىسىملارنىڭ ئىگىلىك كېلىش ۋە چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىلىرى توغرىسىدا» («مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى» ژۇرنىلى، 1991 ـ يىلى 2 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) دېگەن ماقالىلىرى؛ گاۋ شىجې ئەپەندىنىڭ «فونېتىكا جەھەتتىن لوپنور دىيالېكتىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە بىر نەزەر» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1985 ـ يىللىق مەخسۇس سان، خەنزۇچە نەشرى)؛ ئابلىكىم رېھىم ئەپەندىنىڭ «لوپنور خەلقى ئارىسىدىكى ئىدىيوملارغا ئىزاھات » («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1988 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ مېھراي ياقۇپ خانىمنىڭ «لوپنور ئېغىز تىلىدىكى پېئىللارنىڭ بەزىبىر خەۋەر شەكىللىرى توغرىسىدا» («شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ ئابدۇرېھىم ئابلىز ئەپەندىنىڭ «لوپنور خەلق قوشاقلىرىدا ئۇچرايدىغان دىيالېكت تەركىبلىرى» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2000 ـ يىلى 5 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ ماھىرە ھاجىئەكبەر خانىمنىڭ «ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ لوپنور دىيالېكتىنىڭ لېكسىكىسىغا بولغان تەسىرى» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2003 ـ يىلى 4 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ زۇمرەت غاپپار خانىمنىڭ «لوپنور دىيالېكتىنىڭ لوپنور خەلق قوشاقلىرىدىكى ئىپادىسى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2004 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)، ئەلى ئەمەت ئەپەندىنىڭ «لوپنورلۇقلار ۋە لوپنور دىيالېكتىدىكى بىر قىسىم شېۋە سۆزلىرى» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2010 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى قاتارلىقلار.

بىر قىسىم ماقالىلەردە مەخسۇس قومۇل شېۋىسى توغرىسىدا تۇرلۇك تەھلىللەر ئېلىپ بېرىلغان. مەسىلەن، ئارسلان ئابدۇللا ئەپەندىنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قومۇل شېۋىسى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1985 ـ يىللىق مەخسۇس سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ جاڭىياڭ خانىمنىڭ «ئۇيغۇر تىلى قومۇل شىۋىسى تەلەپپۇزى توغرىسىدا تەكشۈرۈش دوكلاتى» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1987 ـ يىلى 4 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى)، «ئۇيغۇر تىلى قومۇل ۋۇشلىپۇ يېزىسى تىلىنىڭ فونېتىكا ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا ئومۇمىي چۈشەنچە» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1996 ـ يىلى 2 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) ۋە «ئۇيغۇر تىلى قومۇل باي يېزىسى تىلىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1995 ـ يىلى 1 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) دېگەن ماقالىلىرى؛ دىلمۇرات ئۆمەر ئەپەندى ۋە دىلبەر سۇلايمان خانىمنىڭ «قومۇل نوم يېزىسىدىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا» («شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1989 ـ يىلى 4 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ ئايگۈل ئەسئەت خانىمنىڭ « ‹ياماق› سۆزىنىڭ قومۇل شېۋىسىدىكى رەۋىشلىك رولى» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1993 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ زۆھرە ساۋۇت خانىمنىڭ «‹ياماق› سۆزىنىڭ قومۇل شېۋىسىدىكى ئىشلىتىلىشى» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1994 ـ يىلى 5 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ ماھىرە ھاجىئەكبەر خانىمنىڭ «قومۇل خەلق قوشاقلىرىدا ئۇچرايدىغان

شېۋە سۆزلىرى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1996 ـ يىلى 6 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ ئەسقەر ئابدۇقادىر ۋە گۈلشەن نىيازلار يازغان «قومۇل شېۋىسىدىكى يۇكلىمىلەر توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1999 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ گۈلزار غوپۇر خانىمنىڭ «قومۇل دىيالېكتىدىكى خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1999 ـ يىلى 5 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ ۋاڭ يەنلىن خانىمنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى قومۇل شەھىرى شېۋىسىنىڭ فونېتىكىلىق سىستېمىسىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش» («قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2000 ـ يىلى 1 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ ئىسمەت قاسىم ئەپەندىنىڭ «قومۇل شېۋىسى تەتقىقاتى ئارقىلىق ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى رېئال ئەھۋاللارنى يورۇتۇش توغرىسىدا» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2001 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ خالىدە روزى خانىمنىڭ «قومۇل شېۋىسىدىكى بىر قىسىم يارەمچى تىل ئېلېمېنتلىرى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2003 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ مەريەم مەتتۇرسۇن خانىمنىڭ «قومۇل شېۋە سۆزلىرىنىڭ تەركىبى ھەققىدە قىسقىچە تەھلىل» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2004 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ مۇھەببەت قاسىم ۋە گۈلنار ئەزىزنىڭ «ئۇيغۇر تىلى قومۇل شېۋىسى سۆزلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە بىر نەزەر» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2006 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى، ئارسلان ئابدۇللا ئەپەندىنىڭ «قومۇل شېۋىسىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تەركىبلىرى ـــ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ئاساسىدا» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2009 ـ يىلى 4 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى قاتارلىقلار.

بىر قىسىم ماقالىلەردە تۇرپان شېۋىسى توغرىسىدا تەھلىللەر ئېلىپ بېرىلغان. مەسىلەن: رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا ئەپەندىنىڭ «تۇرپان شېۋىسى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1984 ـ يىلى 5 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) ۋە «تۇرپان شېۋىسى توغرىسىدا» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1987 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىلىرى؛ مۇھەببەت قاسىمنىڭ «مۇرتۇق شېۋىسى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1985 ـ يىللىق سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)، «ئۇيغۇر تىلى پىچان لۇكچۇن شېۋىسى سۆزلۈكىدىن تۆت يۈز مىسال» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى غەربىي شىمال ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىجتىمائىي پەنلەر بازىرىنىڭ ئېلېكترونلۇق ماقالىلەر توپلىمى»، 2002 ـ يىللىق سان، خەنزۇچە نەشرى)، «ئۇيغۇر تىلى لۇكچۇن شېۋىسى ۋە ئەدەبىي تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۇرلىنىش سىستېمىسى توغرىسىدا سېلىشتۇرما تەتقىقات» («مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى» ژۇرنىلى، 2002 ـ يىلى 3 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) ۋە «ئۇيغۇر تىلى پىچان لۇكچۇن شېۋىسى سۆزلۈكى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2003 ـ يىلى 3 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) دېگەن ماقالىلىرى ھەمدە خالىق نىياز ئەپەندى بىلەن بىللە يازغان «ئۇيغۇر تىلى مۇرتۇق شېۋىسىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا»

«مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى» ژۇرنىلى، 1984 ـ يىلى 3 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى، شۇنىڭدەك مۇھەببەت قاسىم خانىم يازغان، ۋاڭ چى ئەپەندى تەرجىمە قىلغان «مۇرتۇق شېۋىسى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1991 ـ يىلى 2 ـ سان ۋە 3 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ گاۋ شۇچۇن، ئابدۇرىشىت ياقۇپ ۋە باھارگۈللەرنىڭ «لۇكچۇن شېۋىسىنىڭ فونېتىكا ۋە لېكسىكىسىنى تونۇشتۇرۇش» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1992 ـ يىلى 4 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ نۇسرەت ئەرشىدىنىڭ «تۇرپان دىيالېكتى ۋە ئۇنىڭ شېۋىلىرىنى تۇرگە ئايرىش مەسلىسى» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1997 ـ يىلى 3 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ ياسىن نىياز ئەپەندىنىڭ «تۇرپان شېۋىسى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2000 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ ئابدۇخالىق قەييۇم ئۇسىيەت ئەپەندىنىڭ «تۇرپان شېۋىسىدىكى مۇرتۇقلۇقلارنىڭ يەرلىك تىلى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2003 ـ يىلى 4 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ ھەلىمە ئابدۇراھمان خانىمنىڭ «تۇرپان شېۋە سۆزلۈكلىرى توغرىسىدا» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2003 ـ يىلى 4 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ تاھىرجان سىدىق ئەپەندىنىڭ «تۇرپان شېۋىسى بىلەن خوتەن دىيالېكتىدىكى بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇز ۋە مەنە جەھەتتىكى ئورتاقلىق ۋە پەرقلەر» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2004 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ گۈلمېھرە ئىمامھەسەن خانىمنىڭ «تۇرپان خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىدىكى شېۋە سۆزلەر» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2005 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) ۋە «تۇرپان خەلق قوشاقلىرىدىكى شېۋە سۆزلىرى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2004 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىلىرى؛ تاھىرجان مۇتەللىپ قاھىرى ئەپەندىنىڭ «ئۇيغۇرشۇناسلىقتىكى يېڭى نەتىجە ــ ‹ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۇرپان دىيالېكتى ئۇستىدە تەتقىقات›» («قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2007 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى قاتارلىقلار.

بىر قىسىم ماقالىلەردە ئاتوش ۋە قەشقەر ۋىلايىتىدىكى شېۋىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى تەھلىل قىلىنغان. مەسىلەن، چېڭ شى ئەپەندىنىڭ «ئۇيغۇر تىلى قەشقەر شەھىرى شېۋىسىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكى» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1984 ـ يىلى 4 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ يۇ جې خانىمنىڭ «ئۇيغۇر تىلى قەشقەر شېۋىسىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكى» («غەربىي ـ شىمال مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1986 ـ يىلى 2 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ ئابدۇرېشىت ياقۇپ ۋە تۇرسۇن ئەپەندىلەرنىڭ «يوپۇرغا شېۋىسىنىڭ فونېتىكىلىق سىستېمىسىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1987 ـ يىلى 9 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ نيۇ رۇجى ئەپەندىنىڭ «ئۇيغۇر تىلى مەكىت شېۋىسىنىڭ تەلەپپۇزى توغرىسىدا» («قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1988 ـ يىلى 4 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ مىرسۇلتان ئوسمانوۋ ئەپەندى ۋە ئامىنە غاپپار خانىمنىڭ «پاخپۇ شېۋىسى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1990 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى؛ «مىللەتلەر تىل ـ

يېزىقى» ژۇرنىلى، 1991 ـ يىلى 4 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ مىرھايات مىرسۇلتان ئەپەندىنىڭ «ئاتۇش شېۋىسىنىڭ بەزى فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1992 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى؛ «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1993 ـ يىلى 1 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ تاھىرجان مۇھەممەت ئەپەندىنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى قەشقەر شېۋىسىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2000 ـ يىلى 5 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ ئەركىن روزى ئەپەندىنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاتۇش شېۋىسى توغرىسىدا تەتقىقات» («قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2003 ـ يىلى 1 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ ئادىل چاۋار ئەپەندىنىڭ «كوسراپ شېۋىسىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن دەسلەپكى سېلىشتۇرمىسى» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2004 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ رابىيە ئابدۇرېھىم خانىمنىڭ «قەشقەر شېۋىسىدىكى سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇز ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2004 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ مۇھەممەت سابىت ئەپەندىنىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ كۆكيار شېۋىسىدە ساقلىنىۋاتقان بەزى ئامىللىرى» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1992 ـ يىلى 4 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ مۇھەببەت قاسىم ۋە ئىسمائىل ئابدۇرېھىملارنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى قەشقەر شېۋىسى سۆزلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2006 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى قاتارلىقلار.

گەرچە سان جەھەتتىن كۆپ بولمىسىمۇ، بىر قىسىم ماقالىلەردە ئىلى، چۆچەكتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى توغرىسىدا بەزى مەسىلىلەر سۆزلەنگەن. مەسىلەن، جاۋ شاڭرۇ ۋە ھاشىم ئەپەندىلەرنىڭ «شىنجاڭ ئىلى رايونىدىكى تۈرك تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى» («مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى» ژۇرنىلى، 1985 ـ يىلى 5 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ تاھىر تاشبايېۋ ئەپەندىنىڭ «تارباغاتاي ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىدىكى فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىك» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1985 ـ يىلى 1 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى؛ 1986 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ دىلىك خاۋ ئەپەندىنىڭ «تارباغاتاي ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلى توغرىسىدا» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1992 ـ يىلى 3 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ مېھرىئاي ئابدۇللام ئابرال ۋە ياقۇپجان ئىسرائىللارنىڭ «ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ شېۋە سۆزلىرىگە تارىخ ۋە فولكلور نۇقتىسىدىن بىر نەزەر» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2004 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)، مەرەمنىسا ئابدۇرېشىتنىڭ «بورتالا شېۋىسىنىڭ فونېتىكىلىق ۋە لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2010 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى قاتارلىقلار.

ئاقسۇ كەلپىن شېۋىسى جۇغراپىيەۋى جەھەتتە مەركىزىي دىيالېكت رايونى ئىچىدە بولغىنى بىلەن، تىل جەھەتتىكى بەزى ئالاھىدىلىكلىرى خوتەن دىيالېكتىغا ئوخشايدىغان، بەزى ئالاھىدىلىكلىرى تارىم ۋە قەشقەر شېۋىلىرىگىمۇ ئوخشايدىغان، يەنە

بەزى ئالاھىدىلىكلىرى ئۆزىگىلا خاس بولغان بىر ئالاھىدە شېۋە بولغانلىقى ئۈچۈن، تىلشۇناسلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ كەلدى. كەلپىن شېۋىسى توغرۇلۇق ماقالىلەرمۇ خېلى بار، مەسىلەن، ئابلاھەت مامۇت ئەپەندىنىڭ «كەلپىن شېۋىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1985 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ ئىسلام يۈسۈپ ئەپەندىنىڭ «كەلپىن شېۋىسى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1990 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ شاڭ لىبو ئەپەندىنىڭ «كەلپىن ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلى توغرىسىدا تەتقىقات» («مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى» ژۇرنىلى، 1998 ـ يىلى 1 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى ۋە مۇھەممەد ئەيسا ئەپەندىنىڭ «كەلپىن شېۋىسىدىكى كۆرسەتىش ئالماشلىرى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1999 ـ يىلى 4 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى قاتارلىقلار.

بىر قىسىم ماقالىلەردە ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇناسىۋىتى ئوخشىمىغان نۇقتىدىن تەھلىل قىلىنغان. مەسىلەن، ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندىنىڭ «قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ تىلى ۋە خوتەن دىيالېكتى توغرىسىدا» («تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (2)، 1983 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ رەجەپ يۈسۈپ ئەپەندىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك، تىكى خوتەن دىيالېكتى تەركىبلىرى» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1987 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ ئارسلان ئابدۇللا ئەپەندىنىڭ «ئۇيغۇر تىلى قومۇل شېۋىسىدىكى قەدىمكى سۆزلەر توغرىسىدا» («مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى» ژۇرنىلى، 2006 ـ يىلى 1 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) ۋە ئۇنىڭ پەردە خانىم بىلەن بىرلىكتە يازغان «قومۇل شېۋىسىدىكى قەدىمكى سۆزلەر توغرىسىدا ئىزدىنىش» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1997 ـ يىلى 6 ـ سان ۋە 1998 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىلىرى قاتارلىقلار.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا بىر قىسىم ماقالىلەردە ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكى، دىيالېكت ـ شېۋىلەرنى ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە دىيالېكت ـ شېۋىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت قاتارلىق مەسىلىلەر سۆزلەنگەن. يەنە بىر قىسىم ماقالىلەردە بولسا، دىيالېكت بىلەن مەدەنىيەت، ئۆرپ ـ ئادەت قاتارلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر سۆزلەنگەن. مەسىلەن، ئامىنە غاپپار خانىمنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكتلىرى ۋە مىللىي ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسىي دىيالېكتى ھەم ئۆلچەملىك تەلەپپۇزى توغرىسىدا» («مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى» ژۇرنىلى، 1980 ـ يىلى 2 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) ۋە «ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرى ئەدەبىي تىلىمىزنى بېيىتىشنىڭ مەنبەسى» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2010 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىلىرى؛ ۋېي سۈيىي خانىمنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى دىيالېكتلارغا ئايرىشتىكى فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر ۋە ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۆلچەملىك تەلەپپۇزى مەسىلىسى» («مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، 1980 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ گاۋ شىجې ئەپەندىنىڭ «ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرىنى ئايرىش ئۆلچىمى توغرىسىدا» («مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1986 ـ يىلى 3 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى)

دېگەن ماقالىسى؛ لى جىڭۇېي ئەپەندىنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت سۆزلىرىنىڭ تۈرلىرى ۋە ئۇنىڭ دىيالېكتلارنى ئايرىشتىكى ئەھمىيىتى» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1986 ـ يىلى 3 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ لى سېن ئەپەندىنىڭ «ئۇيغۇر تىلى مەركىزىي دىيالېكتىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى ـــ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسىي دىيالېكتى توغرىسىدا» («جۇڭگو مىللەتلەر تىللىرى ماقالىلەر توپلىمى»، 1986 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى) ۋە «شىنجاڭدىكى تۈركىي تىللارنىڭ دىيالېكتلىرى توغرىسىدىكى دەسلەپكى ئىزدىنىش ـــ شىنجاڭدىكى تۈركىي تىللارغا ئېلىپ بېرىلغان 1955 ـ يىلىدىكى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقاتتىن خۇلاسە» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1992 ـ يىلى 4 ـ سان ۋە 1993 ـ يىلى 1 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ دىلنۇر جارى خانىمنىڭ «تۇغقان تىل ۋە دىيالېكتنىڭ پەرقلىرى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە» («شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ پەرىدە ھامۇت خانىمنىڭ «قومۇل شېۋىسىدە ئەكس ئەتكەن بەزى ئۆرپ ـ ئادەتلەر توغرىسىدا» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1995 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ خالىق نىياز ئەپەندى ۋە مۇھەببەت قاسىم خانىمنىڭ «ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرىنى تەكشۈرۈش پروگراممىسى (فونېتىكىغا ئائىت مەسىلىلەر)» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1994 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)، «ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرىنى تەكشۈرۈش پروگراممىسى (مورفولوگىيەگە ئائىت مەسىلىلەر)» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1995 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)، «ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرىنى تەكشۈرۈش پروگراممىسى (لېكسىكىغا ئائىت مەسىلىلەر)» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1996 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) ۋە «ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىدىكى دىيالېكت ـ شېۋە تەركىبلىرى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2004 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىلىرى؛ نيۇ رۇجى ئەپەندىنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ـ شېۋىلىرىنى تۈرگە ئايرىش ۋە تارىخىي ئېتنوگرافىك جۇغراپىيە» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1997 ـ يىلى 2 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ پېك يەن خانىمنىڭ «ئۇيغۇر تىلى تۇراقلىق ئىبارىلەردىكى دىيالېكت سۆزلىرى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1997 ـ يىلى 3 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ خۇا جىنمۇ ئەپەندى ۋە گۈلشەن خانىمنىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋەتىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەردە ئىپادىلەنگەن يەرلىك پەرقلىرى توغرىسىدا قىسقىچە مەلۇمات» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1998 ـ يىلى 1 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ رۇقىيە ئوسمان خانىمنىڭ «دىيالېكتلارنىڭ ئەدەبىي تىلنى بېيىتىشتىكى رولى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2002 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ مەرىيەم مەتتۇرسۇن ۋە ئوسمانجان مەتتۇرسۇنلارنىڭ «دىيالېكتلىرىمىزدىكى بىرنەچچە سۆز ۋە قوشۇمچىنىڭ ئېتىمولوگىيەسى ھەققىدىكى قاراشلىرىمىز» («شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2004 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن

ماقالىسى؛ مۇھەببەت قاسىم خانمىنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى دىيالېكت سۆزلىرىدىن تەرمىلەر» («مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى» ژۇرنىلى، 2005 ـ يىلى 5 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى)، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى شېۋىلىرىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالمىشىشى ھەققىدە» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2004 ـ يىلى 4 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)، «كېلىپ چىقىش مەنبەسى جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت سۆزلىرىگە بىر نەزەر» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2005 ـ يىلى 1 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى)، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى شېۋىلىرىدىكى تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىسى توغرىسىدا» («شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2010 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى شېۋىلىرىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى توغرىسىدا» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2009 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىلىرى ۋە ئۇنىڭ سەمەت مەمتىمىن تىلچىن بىلەن بىللە يازغان «ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت سۆزلىرىدە ئىپادىلەنگەن مەدەنىيەت ئامىللىرى» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2005 ـ يىلى 4 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)، ئابلىز ۋاھىت بىلەن بىللە يازغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋە سۆزلىرىنىڭ مەنە جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2008 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)، گۈلقىز روزى بىلەن بىللە يازغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت سۆزلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2008 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)، ئابدۇكېرىم ئابلىز بىلەن بىرلىكتە يازغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى توغرىسىدا» («شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2009 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)، تۇختى قېيۇم بىلەن بىللە يازغان «ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت تەتقىقاتىغا ئومۇمىي بايان ۋە جەددىي كىرىشىشمىزنى كۈتۈۋاتقان بىر تەتقىقات تېمىسى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2009 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) ۋە «ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى شېۋىلىرىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى توغرىسىدا» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2009 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)، ئايگۈل سېلىم بىلەن بىللە يازغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيەسى ھەققىدە» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2010 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)، مەرەمنىسا ئابدۇرېشىت بىلەن بىللە يازغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدىكى تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى ھەققىدە تەھلىل» («شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2011 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىلىرى؛ كۆرەش تاھىر ئەپەندىنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدىكى سۆزلەرنىڭ مەنبەسى ھەققىدە» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2005 ـ يىلى 4 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ ئابدۇخېلىل ئابدۇجىلىل ئەپەندىنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت سۆزلىرى تەتقىقاتى، ناملىق كىتاب توغرىسىدا ئويلىغانلىرىم» («تىل ۋە

تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2007 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى قاتارلىقلار.

ئاز بىر قىسىم ماقالىلەردە ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت تەتقىقاتىنىڭ ھازىرقى ۋە كەلگۈسى توغرىسىدا سۆز ئېچىلغان. مەسىلەن، مۇنەۋۋەر ھەببۇلا خانىمنىڭ «ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى تەتقىقاتىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش ھەقىقىدە» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2001 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ چېن زوڭجېن ئەپەندىنىڭ «ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت تەتقىقاتىنىڭ ئۆتمۈشى ۋە كەلگۈسى» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2000 ـ يىلى 4 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى؛ غوجائەخمەت سەئىدۋاققاسوف ئەپەندىنىڭ (رۇسچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى ئايتىللا ئابدۇرېھىم) «سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىل دىيالېكتلىرى تەتقىقاتى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2006 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) دېگەن ماقالىسى قاتارلىقلار.

ئېيتىشقا بولىدۇكى، يۇقىرىدىكى ماقالىلەر ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىنىڭ فونېتىكا ۋە گىرامماتىكا جەھەتتىكى ئىچكى قانۇنىيەتلىرىنى ئېچىپ بېرىپ، بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتلارنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ئۈچۈن ئاساس سالدى.

ئىككىنچى باب

ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدىكى ئېغىز تىلى ماتېرىياللىرىدىن ئۇلگىلەر

1. ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدىكى ئېغىز تىلى ماتېرىياللىرىنى توپلاشنىڭ ئەھمىيىتى

يۇقىرىدا بايان قىلىنغىنىدەك، يېقىنقى 50 يىلدىن بۇيان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرى تەتقىقاتىدا كىشىنى خۇشاللاندۇرغۇدەك نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى، ئەمما بۇ تەتقىقات ئاياغلاشقىنى يوق، نۇرغۇن خىزمەتلەر تېخى بىزنىڭ ئىشلىشىمىزنى كۈتۈپ تۇرماقتا. ئەڭ ئالدى بىلەن جەددىي كىرىشىشكە تېگىشلىك بىر خىزمەت شۇكى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدىكى ئېغىز ئەدەبىياتى ماتېرىياللىرىنى يېغىش ھەمدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىنىڭ تاۋۇش ئارخىپىنى قۇرۇش ئۈچۈن ئاساس يارىتىش.

گوۋۇيۈەن بەنگۈشتېڭنىڭ «دۆلەت دەرىجىلىك غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ تىپىك نەتىجىلىرىنى مەلۇم قىلىپ باھالاپ بېكىتىش توغرىسىدىكى ۋاقىتلىق چارىلىرى»دە مۇنداق كۆرسىتىلگەن: غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ دائىرىسىگە ئاغزاكى ئەنئەنە، جۈملىدىن مەدەنىيەتنىڭ ۋاستىچىسى بولغان تىلمۇ كىرىدۇ ... غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداشنى كۈچەيتىش دۆلەت ۋە مىللەت تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى خەلقئارا جەمئىيەت مەدەنىيەت ئالاقىسى ۋە ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئىمكانىيەتلىك سەجىل تەرەققىياتىنىڭ زۆرۈر تەلىپىدۇر ... دۆلىتىمىزنىڭ غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداشنى كۈچەيتىشنى بىر مۇنۇتمۇ كېچىكتۈرگىلى بولمايدۇ①.

يېقىنقى 50 يىلدىن بېرى، سودا، قاتناش، ئالاقىلىشىش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى مائارىپ، رادىيو ـ تېلېۋىزىيە، ئاخبارات ـ نەشرىيات ساھەلىرىدە كەڭ قوللىنىلىپ، مۇسىلسىز دەرىجىدە ئومۇملاشتى. بىراق، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ كەڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى تەدرىجىي تۆۋەنلەۋاتىدۇ، ئىشلىتىلىش دائىرىسى تارىيىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە يېقىنقى يىللاردىن بۇيان شىنجاڭنىڭ قوش تىل مائارىپ

① گوۋۇيۈەن بەنگۈشتېڭى تارقاتقان «گوۋۇيۈەن بەنگۈشتېڭنىڭ دۆلىتىمىزنىڭ غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداشنى كۈچەيتىش خىزمىتى توغرىسىدىكى پىكرى»، [2005] 18 ـ نومۇرلۇق ھۆججەت (2005 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى) تىن ئېلىنغان.

ئىشلىرى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ھەرقايسى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي رولى ۋە ئىشلىتىلىش رولى ئوبيېكتىپ ھالدا بىرقەدەر تارايدى، ھەتتا بەزى دىيالېكتلار يوقىلىش گىردابىغا بېرىپ قالدى. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلى لوپنور دىيالېكتى. ھازىر بۇ دىيالېكت رايونىدىكى ياشلارنى قويۇپ، ھەتتا ياشانغانلار ئىچىدىمۇ لوپنور تەلەپپۇزىدا سۆزلىيەلەيدىغانلىرى ئىنتايىن ئاز قالغان. ئەگەر بىز ھازىر پۈرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، بۇ رايونلاردىكى ئېغىز ئەدەبىياتى ماتېرىياللىرىنى ئۆز ۋاقتىدا ئىلاجىنىڭ بارچە ئەينى ھالىتى بويىچە يىغىپ، خاتىرىلەپ، ساقلاپ، تۈرگە ئايرىپ، ئارخىپ تۈرغۇزۇپ، كېيىنكىلەرگە خاتىرە ئۇچۇن قالدۇرۇپ قويمىساق، نۇرغۇن جايلاردىكى خەلق ئارىسىدىكى ئەدەبىي ئەسەرلەر، دىيالېكت ـ شېۋە ماتېرىياللىرى يوقاپ كېتىشى مۇمكىن.

جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقاتچىسى سۇن خوڭكەي ئەپەندى ئىلگىرى مۇنداق دېگەنىدى: «ئاز سانلىق مىللەتلەر تىللىرىدا تارىخىي ھېكايە، رىۋايەت، ئەپسانە، شېئىر، ناخشا، مەسەل، نەسەبنامە قاتارلىق ئېغىز ئەدەبىياتى ماتېرىياللىرى ئىنتايىن مول بولۇپ، كۆپ قىسمى ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا ئېغىز ئارقىلىق تارقىلىپ كەلگەن قىممەتلىك بايلىق. ئۇنىڭ ئىچىدە يېزىق بىلەن خاتىرىلەنگەنلىرى ناھايىتى ئاز. بۇلار ئاز سانلىق مىللەتلەر مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى، شۇ مىللەتنىڭ تىلى، تارىخى، ئەدەبىياتى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم ئاساس، شۇنىڭدەك ئاز سانلىق مىللەتلەر تىللىرىنىڭ گىرامماتىكىسىنى تەتقىق قىلىشتىكى، ئېغىز تىل تەتقىقاتىنى قانات يايدۇرۇش ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمىي سۆزلىرىنى قېزىشتىكى مۇھىم يول. يەنە كېلىپ بۇ ماتېرىياللار تىل ماتېرىياللىرى تىلشۇناسلىقىنىڭ مۇھىم ماتېرىيال مەنبەسى بولۇپ قالغۇسى ... بىز شۇنى كۆرۈۋېلىشىمىز كېرەككى، بەزى تىللاردىكى ئېغىز تىلى ماتېرىياللىرى، كىشىنى ھۇزۇرلاندۇرىدىغان نۇرغۇن ئەسەرلەر خەلق ئىچىدىكى پىشقەدەم يەرلىك سەنئەتكارلارنىڭ قېرىپ ئالەمدىن ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ يوقىلىپ كېتىۋاتىدۇ ياكى يوقىلىپ كېتىش ئالدىدا تۇرماقتا»①.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدە ناھايىتى مول ئېغىز ئەدەبىياتى ماتېرىياللىرى ساقلىنىۋاتىدۇ. يېقىنقى نەچچە ئون يىلدىن بۇيان شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى قاتارلىق ئورۇنلار «ئۇيغۇر خەلق ئەپسانە ـ رىۋايەتلىرى»، «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى توپلىمى»، «ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى توپلىمى» قاتارلىق ئېغىز ئەدەبىياتى ماتېرىياللىرىنى توپلاپ، رەتلەپ نەشر قىلدى. بۇنىڭ ئەھمىيىتى تولىمۇ زور، ئەلۋەتتە. ئەپسۇسكى، توپلاپ رەتلىگۈچىلەر دىققىتىنى بۇ ماتېرىياللارنىڭ مەزمۇنىغىلا مەركەزلەشتۈرگەنلىكى سەۋەبىدىن، توپلانغان ماتېرىياللار خەلقئارالىق تىرانسكرىپسىيە بويىچە ئەينەن خاتىرىلەنمەي، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملاسى بويىچە رەتلىنىپ يېزىلىپ نەشر قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن ماتېرىياللارنىڭ ئەسلىي يەرلىك پۈرىقى، تەلەپپۇزى ساقلاپ قېلىنمىدى. شۇڭا، نۇرغۇن ئەقلىي كۈچ، ئادەم كۈچى سەرپ

① سۇن خوڭكەي: «يېڭى ئەسىردىكى تىل ـ يېزىق خىزمىتىدە يېڭى ۋەزىيەت يارىتايلى»، «مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى» ژۇرنىلى، 2002 ـ يىلى 6 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى.

قىلىپ توپلانغان بۇ ماتېرىياللار ھەرقايسى دىيالېكتلار توغرىسىدا تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ھەقىقىي ئاساس بولۇشتا ئاجىزلىق قىلىۋاتىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدىكى ئېغىز تىلى ماتېرىياللىرىنى يىغىش، رەتلەش، مۇمكىن بولسا ئۇلارنى خەلقئارالىق تىرانسكرىپسىيە بىلەن ئەينەن خاتىرىلەپ، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ھەم ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىنىڭ تاۋۇش ئارخىپلىرىنى تۈرغۇزۇپ، ئەۋلادلىرىمىزغا، كېيىنكى تەتقىقاتچىلارغا بۇ قىممەتلىك بىرىنچى قول ماتېرىياللارنى ئۇنئالغۇ، سىنئالغۇ دېگەندەك زامانىۋى ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ قالدۇرۇش تولىمۇ ئەھمىيەتلىك ۋە جىددىي بىر خىزمەتتۇر. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ۋاقتىدا قېزىپ ۋە قۇتقۇزۇپ، ۋاقتىدا ساقلاپ قېلىنغان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدىكى يوقىلىۋاتقان ياكى يوقىلىشقا يۈزلىنىۋاتقان بۇ ماتېرىياللار، مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىمىزگە ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى جارى قىلدۇرۇش، بولۇپمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىجتىمائىي تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىكى ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرى ئۈستىدە تېخىمۇ چوڭقۇر ھەم داۋاملىق ئىزدىنىش جەھەتلەردە مۇھىم ماتېرىياللىق قىممىتىگە ئىگە، شۇنىڭدەك بۇ خىزمەت مىللەتشۇناسلىق، مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى، ئىجتىمائىي تىلشۇناسلىق، فولكلور، فىلولوگىيە، جۇغراپىيە، تارىخ قاتارلىق ساھەلەردىكى تەتقىقاتلار ئۈچۈنمۇ بىرىنچى قول ماتېرىيال بولالايدۇ، بۇرۇنقىلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى ئاساسىدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت تەتقىقاتىدىكى بىر بوشلۇقنى تولدۇرىدۇ. بۇ ھەم غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش ۋە ۋارىسلىق قىلىشنىڭ بىر خىل ئىپادىسى.

بىر دۆلەت، بىر مىللەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدا ماددىي كاپالىتىنىڭ بولۇشىدىن باشقا، مەدەنىيەت مىراسلىرىمۇ ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى ئاساسى. مەدەنىيەت بىر خىل ئىجادىيەت، بىر خىل تاللاش دېمەكتۇر. مەدەنىيەت مىراسلىرىنى ساقلاپ قېلىش دېمەك تارىخنى ساقلاپ قېلىش، مەدەنىيەتنىڭ جېنىنى ساقلاپ قېلىش دېمەكتۇر. جەمئىيەت جىددىي ئىسلاھ قىلىنىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، ئۆز مىللىتىمىزنىڭ ئېسىل غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ خىللىق بولۇشتەك سىستېمىسىنى قوروش بىر خىل چاقىرىق بولۇپلا قالماي، بەلكى بىر خىل ھەربىكەتتۇر. ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدىكى ئېغىز ئەدەبىياتى ماتېرىياللىرىنى توپلاش، ئەينەن خاتىرىلەش ۋە ئۇلار ئۈستىدە چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بېرىش مانا مۇشۇنداق ئەملىي ھەربىكەتلەرنىڭ بىرىدۇر.

2. ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدىكى ئېغىز تىلى ماتېرىياللىرىنى توپلاش پىلانى ۋە ئىشلەش جەريانى

1) تەكشۈرۈشتىكى مەقسەت ۋە تەكشۈرۈش ئورۇنلىرىنى بېكىتىش

بىزنىڭ بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشىمىزدىكى ئاساسىي نىشان ناخشا، مۇزىكا، ئۆرپ ـ ئادەت، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە باشقا سەنئەت جەھەتلەردىكى نەرسىلەر ئەمەس، ھەرقايسى جايلاردىكى شۇ يەرلىك شېۋە بويىچە ئەينەن ئېيتىلغان ھېكايە، تۇرمۇش ھادىسىلىرى،

سۆزلىگۈچىنىڭ تەرجىمھالى، بەزى بايانلار، ماقال ـ تەمسىللەر قاتارلىق ئېغىز تىلى ماتېرىياللاردۇر. بىزنىڭ ئاساسىي مەقسىتىمىز، مۇشۇنداق نەرسىلەرنى ئاڭلاپ، خاتىرىلەپ، ئۇنىڭلىغۇغا ئېلىپ ھەم خاتىرىلەنگەن ماتېرىياللارنى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە خەلقئارالىق تىرانسكرىپسىيەگە ئەينەن ئايلاندۇرۇپ، ئارخىپ قىلىپ ساقلاپ، كېيىنكىلەرنىڭ كەلگۈسىدە ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى بىلىشى ياكى تەتقىق قىلىشى ئۈچۈن بىرىنچى قول ماتېرىيال تويلاشتىن ئىبارەت.

قىسقا ۋاقىت ئىچىدە مۇمكىنقەدەر كۆپ<u>ر</u>ەك يەرلىك ئېغىز تىلى ماتېرىياللىرىنى توپلىۋېلىش ئۈچۈن، بىز ئۈچ گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپ، 2006 ـ يىلى 7 ـ ئاي 8 ـ ئاي ئىچىدە ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا خوتەن، قەشقەر ۋە ئاقسۇ رايونىغا بېرىپ ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ باردۇق. 2007 ـ يىلى يازلىق تەتىل مەزگىلىدە ھەرقايسى گۇرۇپپىلار يەنە تولۇقلىما تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، توپلىغان ماتېرىياللارنى تولۇقلىدى. تەكشۈرۈش گۇرۇپپىلىرى ھەربىر جايغا بارغاندا ئالدى بىلەن يەرلىك مەدەنىيەت يۇرتلىرىنىڭ ياردىمىدە، يەرلىك كىشىلەرنىڭ كۆرسىتىشى بويىچە، تەلىپىمىزگە ئۇيغۇن كېلىدىغان بىرنەچچە ئىككىگىچە ئاۋاز بەرگۈچى تېپىپ، ئەركىن پاراڭلىشىش، سوئال قويۇپ جاۋاب ئېلىش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىپ تەكشۈرۈش ئىشلىرىنى باشلىدۇق. تەكشۈرۈش جەريانىدا مۇمكىنقەدەر ياخشى شارائىت ھازىرلاپ، ئاۋاز بەرگۈچىنىڭ ئاۋازىنى باشتىن ـ ئاخىر تولۇقى بىلەن ئۇنىڭلىغۇغا ئالدۇق، سۈرەتكە ئالدۇق ھەم سىنئالغۇغىمۇ ئالدۇق. ئۇنىڭلىغۇغا ئېلىنغان ماتېرىياللار ئاساسەن ھېكايە، چۆچەك، تۇرمۇش ئۇزۇندىلىرى، ئاۋاز بەرگۈچىنىڭ بېشىدىن ئۆتكەن ئىشلىرى، ماقال ـ تەمسىللەر، قوشاقلار بولدى. توپلانغان ماتېرىياللار ئەدەبىيات ـ سەنئەت نۇقتىسىدىن ئەمەس، تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن بولغاچقا، بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشتە ئاۋاز بەرگۈچىنىڭ تەلەپپۇزى ئالاھىدە كۆزدە تۇتۇلدى.

تەكشۈرۈش نۇقتىسىنى قانداق بېكىتىش مەسىلىسىدە خېلى باش قاتۇردۇق. ئۇيغۇر تىلى مەركىزىي دىيالېكت، لوپنور دىيالېكتى ۋە خوتەن دىيالېكتى دەپ ئۇچكە، مەركىزىي دىيالېكت بىلەن خوتەن دىيالېكتىنى يەنە نۇرغۇن شېۋىلەرگە بۆلۈندىغان بولغاچقا، ماتېرىياللارنىڭ ئەتراپلىق بولۇشى، تېخنىمۇ كۆپ<u>ر</u>ەك جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، مۇمكىنقەدەر كۆپ<u>ر</u>ەك جايلارغا بارىدۇق ھەم ھەربىر جايدىن شۇ يەرنىڭ شېۋىسىگە ۋەكىللىك قىلالايدىغان ئادەم تېپىشقا تىرىشتۇق. شۇنداق قىلىپ قەشقەر رايونىدا قەشقەر شەھىرى، قەشقەر كونىشەھەر، يېڭىشەھەر، پوسكام، يېڭىسار، يەكەن، قاغىلىق، مەكىت، مارالبېشىغا، يەنە ئاتۇشقا بارىدۇق. خوتەن رايونىدا قاراقاش، لوپ، گۇما، چىرا، كېرىيە ۋە خوتەن ناھىيەسىگە بارىدۇق. ئاقسۇ رايونىدا كەلپىن، ئاقسۇ قارىتال، قۇمباش، كۇچا، باي، ئونسۇ قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ باردۇق. ئۇ يەرلەردىن باشقا، يەنە تۇرپان، توقسۇن، پىچان قاتارلىق جايلاردىمۇ تەكشۈرۈش قىلدۇق. قومۇل بىلەن ئالتايلارغا ئۆزىمىز بارالمىدۇق، بىراق ئاسپىرانت ئوقۇغۇچىلىرىمىزنىڭ توپلىغان ماتېرىياللىرىدىن پايدىلاندۇق. شۇنداق قىلىپ بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشىمىز جەمئىي يىگىرمە نۇقتىدا ئېلىپ بېرىلىپ، قولغا كەلگەن ماتېرىيال يۈز پارچىگە يېقىن ئېغىز تىلى ماتېرىياللىدىن تەركىب تاپتى (ھەممىسى ئۇنىڭلىغۇغا ئېلىنىدى).

ئەسىرىمىزنىڭ سەھىپىسىنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن بۇ ماتېرىياللاردىن بىز پەقەت قىرىق پارچە ماتېرىيالنىلا تاللاپ ئالدۇق①، قالغانلىرى كېيىنكى تەتقىقاتلارغا قالدۇرۇلدى.

2) تەكشۈرۈش ئۇسۇلى ۋە تەكشۈرۈش پروگراممىسى

تەكشۈرۈش جەريانىدا بىز ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك ئۇسۇللارنى ئارىلاشما قوللاندۇق:

ئەركىن مۇڭدىشىش؛ تەكشۈرگۈچى مەقسەتلىك سوئال سوراش، ئاۋاز بەرگۈچى جاۋاب بېرىش؛ ئاۋاز بەرگۈچىنى ئۆزىنىڭ تەرجىمھالى ياكى بەزى تۈرمۇشىدا بولغان ۋەقەلەر ياكى ھېكايە، چۆچەك قاتارلىق ئۇزۇن ماتېرىياللارنى دەپ بېرىشكە ئۇندەش. بۇ ئۇسۇللار ئۆزئارا كىرىشتۈرۈلۈپ قوللىنىلدى. مەيلى قايسى خىل ئۇسۇل قوللىنىلمىسۇن، ئاخىرى ئۆز پىلانىمىزغا يېتىش مەقسەت قىلىندى.

تەكشۈرۈشتىن بۇرۇن تۆۋەندىكىدەك ئاددىي بىر تەكشۈرۈش پروگراممىسى تۈزۈۋالدۇق:

ئىسمىڭىز، ئائىلە ئەھۋالىڭىز(بالىلارنىڭ، ھەمراھىنىڭ، تۇغقانلىرىنىڭ ئەھۋالى)، قىسقىچە تەرجىمھالىڭىزنى سۆزلەپ بېرەمسىز؟

تاماق ئادەتلىرىڭلار قانداق؟ ھەر خىل تائاملار، يېمەكلىكلەرنىڭ نامى، ئېتىلىش جەريانى قاتارلىقلار ...

دېھقانچىلىق ئىشلىرى قانداق؟ زىرائەتلەرنىڭ نامى، ھەر خىل زىرائەتلەرنىڭ تېرىلىشتىن تارتىپ يېغىۋېلىشىغىچە بولغان جەريانلىرى قاتارلىقلار ...

بۇ يەرنىڭ توي ئادەتلىرى قانداق؟ ئاۋاز بەرگۈچىنىڭ تويىنىڭ پۈتۈن جەريانى، بالىلىرىنىڭ توي ئەھۋالى قاتارلىقلار ...

بۇ يەرنىڭ ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرى قانداق؟ نەزىر ئادەتلىرى، ئۇنىڭ باشتىن ـ ئاياغ جەريانى قاتارلىقلار ...

بۇ يېزىنىڭ تارىخى، بۇرۇن قانداق ئىدى، ھازىر قانداق ئۆزگەردى قاتارلىقلار ...

كېسەللەرنىڭ نامى، بەزى تونۇش ـ بىلىشلەرنىڭ كېسەل بولۇپ ساقايغان ياكى ئالەمدىن ئۆتكەن پۈتۈن جەريانى قاتارلىقلار ...

بىر كۈننى قانداق ئۆتكۈزىسىز؟ ئەتىگەندىن تا كەچكىچە ئۆتكۈزگەن پۈتۈن جەريان، باشقىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەت قاتارلىقلار ...

بىر نەچچە ھېكايە ياكى چۆچەك، ياكى قوشاق، ماقال ـ تەمسىل دەپ بەرسىڭىز.

.....

تەكشۈرۈش جەريانىدا بىز تۆۋەندىكى مەسىلىلەرگە ئالاھىدە دىققەت قىلدۇق:

تەكشۈرۈش خىزمىتىنىڭ ۋاقتىدا باشلىنىشى ھەم ئاياغلىشىشى ئۇچۇن، ئاۋاز بەرگۈچى بىلەن تەكشۈرۈش ئورنىنى بېكىتىشتە مۇمكىنقەدەر ۋاقتىنى تېجىدۇق؛ ھەربىر نۇقتىدا بىر ـ ئىككى كۈنلا تۇرۇش، تەكشۈرۈش مەقسىتىگە يەتكەن ھامان يېڭى جايغا يۆتكىلىش؛ ئاۋاز بەرگۈچىنى ھودۇقتۇرۇپ قويماسلىق ئۇچۇن، سوئال سورىغاندا ياكى مۇڭداشقاندا مۇمكىنقەدەر ئەركىن، خۇشال ـ خۇرام شارائىت يارىتىپ، كۈلكە ـ چاقچاق،

① بۇ ماتېرىياللارنىڭ خەلقئارالىق تىرانسكرىپسىيەسى بۇ كىتابنىڭ خەتۇچە نەشرىدە بېرىلدى.

ئىناقلىق سورۇندا تەكشۈرۈشنى باشلاش؛ ھەربىر تەكشۈرۈش نۇقتىسىدا ماتېرىيالنىڭ كۆپلۈكىگە ئەمەس، بەلكى ياخشى، ئېنىق بولۇشىغا ئەھمىيەت بېرىش پىرىنسىپىنى قوللىنىش. ھەربىر جايدىن ئىككىدىن ئۈچ پارچىگىچە تولۇق ئايلاشقان ماتېرىيال بولسىلا بولدى. ئېلىنغان ماتېرىيالنىڭ سانى كۆپ بولمىسۇن، سۈزلەنگەن ھەربىر پارچە ماتېرىيال ئۇزۇنراق بولسا، كەلگۈسىدە رەتلەشكە قولايلىق بولىدۇ؛ تەكشۈرۈش جەريانىدا ھەربىر تەكشۈرۈش ئورنى، ئاۋاز بەرگۈچىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى، تەكشۈرۈش ۋاقتى قاتارلىق مەسىلىلەر ئەستايىدىل خاتىرىلىنىشى كېرەك، چۈنكى بۇلار كەلگۈسىدىكى ماتېرىيال رەتلەش ئىشلىرىدا كەم بولسا بولمايدىغان پاكىتلار ھېسابلىنىدۇ.

3) بىرقانچە ئىزاھات

(1) بۇ كىتابتا بېرىلگەن ئېغىز تىلى ماتېرىياللىرى ئاساسلىق قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن ئېلىنغان بىرىنچى قول ماتېرىياللاردۇر. بەزى جايلارغا، مەسىلەن، غۇلجا، قومۇل، ئالتاي، لوپنور قاتارلىق جايلارغا ئۆزىمىز بارالمىدۇق. شۇڭا، بۇ جايلاردىن تاللانغان ئېغىز تىلى ماتېرىياللىرى ئۆزىمىز يېتەكلىگەن ياكى يېتەكلەۋاتقان ئاسپىرانتلىرىمىزنىڭ ئوقۇش پۈتكۈزۈش دىسسېرتاتسىيەلىرىدىن ياكى تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچىلىرىمىزنىڭ تېل پىراكتىكىسى قىلىش جەريانىدا تەكشۈرۈپ توپلىغان بىرىنچى قول ماتېرىياللىرىدىن ئېلىندى.

(2) نۇرغۇن سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، توپلىغان ماتېرىياللىرىمىز ھەرقايسى جايلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا بىر تەكشى بولالماي قالدى. بەزى جايلاردىن ماتېرىيال كۆپرەك ئېلىندى، بەزى جايلاردىن ئازراق ئېلىنىپ قالدى. شۇنداق بولسىمۇ ماتېرىياللارنىڭ ئەتراپلىق، ھەممە جايدىن بولۇشىغا ئىمكانىمىزنىڭ بارىچە تىرىشتۇق.

(3) بۇ ماتېرىياللارنى توپلاپ رەتلەش جەريانىدا نۇرغۇن ئۇستازلىرىمىز ۋە كەسپداشلىرىمىزنىڭ ياردىمىگە ئېرىشتۇق. بەزى كەسپداشلىرىمىز ياكى ئاسپىرانتلىرىمىز تەكشۈرۈشلىرىمىزگە قاتناشتى، بەزلىرى ماتېرىياللىرىمىزنى ئۇيغۇرچە يېزىقتا، خەلقئارالىق يېزىقتا ئايلاندۇرۇپ بېرىشكە يارەملەشتى، بەزلىرى ئۆزلىرىنىڭ قىممەتلىك پىكىرلىرىنى بەردى. شۇلارغا چىن قەلبىمىزدىن رەھمەت ئېيتىمىز، بولۇپمۇ يېتەكچى ئىدىيە جەھەتتە بىزگە ئۆزلىرىنىڭ قىممەتلىك ئەسەرلىرى ئارقىلىق يول كۆرسەتكەن ئۇستازلىرىمىز ۋە كەسپداشلىرىمىز مىرسۇلتان ئوسمانوۋ ئەپەندى، مەرھۇم ئابلىز ياقۇپ ئەپەندى، ھاشىم توختى ئەپەندى، مېھراي خانىم، چىن زوڭجېن ئەپەندى، گاۋ شىجې ئەپەندى، ئابدۇرەئوپ پولات ئەپەندى، مەرھۇم غۇلام غوپۇر ئەپەندى، ئابدىرېشىت ياقۇپ ئەپەندى قاتارلىق مۇتەخەسسىسلەرگە چىن كۆڭلىمىزدىن تەشەككۈر بىلدۈرىمىز !

3. ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدىن تاللانغان ئېغىز تىلى ماتېرىياللىرى

1) قەشقەر ـ ئاتۇش شېۋىلىرىدىن ئېلىنغان ئېغىز تىلى ماتېرىياللىرى

(1) ئاتۇش شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچىلار

ئاۋاز بەرگۈچى 1: پاتىگۈل كېۋىر، ئايال، 56 ياش، باشلانغۇچ تۆتىنچى يىللىققىچە

ئوقۇغان، هازىر ئائىلە ئايالى. ئاتۇش شەھەرلىك ئۇستۇن ئاتۇش قايراق يېزىسىدىن. ئېرى كېسەل سەۋەبىدىن ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغىلى 14 يىل بولغان، ئاتا ـ ئانىسى لەڭگەر يېزىسىدىن.

ئاۋاز بەرگۈچى 2: تىللاخان، ئۇستۇن ئاتۇشلۇق، يېشى 70 تىن ئاشقان، 16 يېشىدىن تارتىپ ئىشلىگەن، 1980 ـ يىللىرىدىن كېيىن پېنسىيەگە چىققان. دىنىي مەكتەپتىمۇ، يېڭى مەكتەپتىمۇ ئوقۇغان، لېكىن ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلمىغان بولغاچقا، يەنىلا ئاتۇش شېۋىسىگە ۋەكىللىك قىلالايدۇ.

چۆچەك

بۇرۇنقى زاماندا بىر ئېدەمنىڭكى بىر قىزى با:كە ①. يىتىمكە. بىر ئايىلى با:كە. ئۆگەي ئاپىسىكېن. بۇ ئېدەم قىزىنى بەك ياخشى كۆرىدىكېن. كۈنلە:نىڭ بىرىدە، ئۇ تېرەك چا:تايمەن دەپ تېرەككە چىقسا، ئۇ ئايال ئۆزىنى تازا ياساپ چىقىپ ... قىزۇالىنىڭ ئېتى چولپانكەن. ئۇ ئايالىنىڭ ئېتى ئايخانكە ... يېنىدا «ئاي چىرايلىغمۇ، كۈن چىرايلىغمۇ، چولپانمۇ؟» دەپتۇ.

ئۇ ئېدەم: «ئايمۇ چىرايلىغ ئەمەس، كۈنمۇ چىرايلىغ ئەمەس، چولپان چىرايلىغ،» دېيدىكەن. يەنە باشقا خىل پە:داز قىلىپ چىقىپ شۇنداً دىسە، يەنە: «چولپان چىرايلىغ» دېيدىكەن ئۇ ئېدەم. ئا:خىرى يېتتە ـ سېككىز قېتىم چىققاندىن كېيىن، ئۇ ئايال جىلى بولاپ، ئېرى ئۆيگە چىگەندىن كېيىن: «بۇگەندىن تا:تىپ قىزىڭنى يوقاتمايدىغان بولساڭ، كۆرىدىغان كۈنۈڭ با:. چوقۇم مەن قويىشاپ كېتىمەن ② سەندىن. قىزىڭنى يوقات !» دېيدىكەن. بۇ ئېدەم: «قانداق قىلسام بولا:؟» دېپ، بىر خوجۇنىنىڭ كۆزىگە سېغىزنى قاچىلاپ، بىر خوجۇنىنىڭ كۆزىگە توپىنى قاچىلاپ، قىزىنى بىر يە:گە: «ئاناڭنىڭ تۇققىنى با: بالام، سېنى كۆ:سۈتۈپ كېلىپ» دېپ ئەپىرىپ، بىر جاڭگالىنىڭ ئارىسىغا قويىاپ، ئۇ ئادەم قېچىپ كېتىدىكە. ئۇ قىزۇالا ئوتتۇراپتۇ ـ ئوتتۇراپتۇ. ئا:خىرى دادام كېممىدى، مەن كىچىككىنە نان يېپ، دېپ قايلىسا، تېغى، مانىڭدا نىمە با:كى دىسە تۇپا. شۇنىڭ بىلەن بېشى قې:تىپ ئۇيان ـ بۇيان قايلىسا، بىر يە:دە ۋىللىدىغان چىراغ پەيدا بولاپتۇ. ئاشۇ يېگە بىر بېرىپ باقاي دېپ با:سا، ئۇ ئۆيدە بىر تاز خوتۇن ئۇمىچ ئېتىپ ئوتتۇراپتۇ. ئۇ ئۆيگە چىگەندىن كېيىن، «ۋاي بالام پېرىزات كېلدىڭمۇ؟ ... نېدىن كېلداڭ؟» دېپ ھېلىقى ئۇماچقا قايلىسا، پۈتۈنلەي مونەك، ھېلىقى قېرى خوتۇنىنىڭ ئېتكەن ئۇمىچى. «ۋاي ئانا، نىمى قىلىلى بۇنى؟» دېسە، «ئوچ ئوغلام با:تى، ئىشلەۋاتىتتى، شۇلىغا مەن ئۇمىچ ئېتىپ ئاپىيىپ بىيەي دېگەن» دېپتۇ. «تۆكۈۋەت. مەن بىر ئېتىپ بىيەي سىلىگە»، دېپ ھېلىقى قىزۇالا ئۇماچنى شۇنداً چىرايلىغ ئېتىپتۇ. لېكىن، شۇ باللىغا مېنى با: دىمىسلە، دەپتۇ. ھېلىقى ئۇماچنى ئېلىپ با:سا، بالىرى: «ھەي تاز، ئۇماچنى كىم ئېتتى؟» دېيدىكە. «ئۆزۈم ئەتتىم ... »، «ياق بۇنداغ ئېتىممېيتتىڭ،

---

① بارلىق ئېغىز تىلى ماتېرىياللاردىكى «:» بەلگىسى سوزۇلما سوزۇق تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدۇ. سوزۇلما سوزۇق تاۋۇشلار ئاساسەن ئۆزىنىڭ كەينىدىكى ئۆزۈك تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشىدىن بولىدۇ. «:» بەلگىسى قويۇلغان تاۋۇشلار ئادەتتىكىدىن ئۇزۇنراق تەلەپپۇز قىلىنىشى كېرەك.

② قويىشاپ كەتمەك ـــ ئاجرىشىپ كەتمەك، ئەر ـ خوتۇنلار ئايرىلىپ كەتمەك.

راستىڭنى دە ... »، «بىر ماڭا خۇدايىم ماڭا پىرىزاتتەك قىز ۋالىنى بېرىدى» دېيدىكە. ئۇلى كېلىپ بو:غىچە، ئاڭغىچە ئۇ قىز ۋالا قازناقتا چىيىپ ئىشىكنى تاقىۋالىدىكە. ئۇ مەن ئالىمە شۇ قىزنى، بۇ مەن ئالىمە دەپ ئۇچ ئوغال تالىشىدىكە. ئاخىرى: «مېنى ئا:ساڭلى مەن قازناقتىن چىقمايمە. مېن سىلىگە بىر تۇققان بولاي، ئۇچىلاڭلىغا بىر تۇققان بولاي» دېپ ۋېدە قىلىپ قازناقتىن چىقىپ، شۇ يېدە ياشاپ بۇ قىزۋالا بىر تۇققان بولاپ. «قاندا كېپ قا:غان سېن؟» دىسە، «مۇشۇندا كېگەن» دېسە، ئۇ باللا ياغاچ ئاتتىن بىرنى ياساپ، ئۇ قىزۋالىنىمۇ تازا ياساپ، بىر كۇنى كېلىدىكەن ئاتا ـ ئانىسىنىڭ قېشىغا. ۋاي بىر يېدىن مېيىمان كېپتۇ، دېپ شۇندا ھەشەم ـ دەرەم قىپ كۇتىدىكەندە ئۇنى. تاششۇەتكەندىن كېيىن ئۆلدى دەپ ئويلايدۇ ئا:لا. خېلى ئۇزۇن بىر مەزگىلدىن كېيىن كېلىدىكە. داسقاندا ئوتتۇراپ: «ئاتقا ئوت سېپ بېيىڭلا» دەيدىكە ئا قىزۋالا. «ۋىيي، ياغىچاتمۇ ئوت يېمدۇ؟» دېپتۇ. «ئۆلەپ كەتكەن چولپان تىرىلىدۇ، ياغىچات نېمىشقا ئوت يېمىگىدەك؟» دىسە، شۇنىڭ بىلەن ھەممىسى تۇ:غان جايىدا تۇرۇپ قېلىپ، ئىزا تا:تىپ قېلىپ، قايتىدىن ئاتا ـ بالا بولاپ، قىيغىنىغا پۇشايمان قىلىپ ياشاپتا.

تېپىشماق

بېلى باغلاغلىق، تۆلكە تۇماغلىغ. (سۇپۇرگە)

ئۇزۇن مۇناراغا كانارا.(بۇ بۇرۇنقى چىراغلىرىمىز ئېمدى)

قاراڭغۇ ئۆيدە بىر تاز خوتۇن ئوتتۇرىدۇ، ئۇ نېمە؟ (توز كوزىسى)

ئانىسى ئۆيدە ئوتتۇرىدۇ، باللىرى ئۆيمۇ ئۆي ژۇرىدۇ، ئۇ نېمە؟ (ئانار)

خاقىتى دىممىقۇتى، گۈلدۇرى ئاۋازى. بىر ئۇرۇپ يە:گە چۈشە: ، بىر ئۇرۇپ ئاسمانغا چىقا: . (بۇرۇنقى ئېگلەك)

بالا تەربىيەسى توغرىسىدا

ئاتا ـ ئانىلى قىيسا بوممايدىغان ئىشلى با:. مېنىڭ بالام ئارزۇلۇق، بېك ياخشى دەپ باللىنى جىق ئېركىن قويىۋەتسە بوممايدا. مېنىڭ پېرىزىم، بۇنى مەن قېتىئى باشقۇرىمەنغۇ، مېن ئانا بو:غاندىكىن، دېپ، جىق باشقۇرۇۋەتسېكمۇ بوممايدۇ. جىق ئېتىۋا: قىلىۋەتسەك، بالا مەغرۇرلىنىپ كېتىپ قالىدا، ئۆزىنى بىلەممەي قالىدا. جىق باشقۇرۇۋەتسېك روھي بېسىمغا ئۇچراپ كېتىدا. ساخلا چىراي بولاپ كېتىدۇ بالا. مېنىڭچە بو:غاندا بالىنى ھېر جېھەتتىن، مېيلى ئىقتىساتتىن بو:سۇن، مەيلى ئوينىاشتا بو:سۇن، مەيلى ئۇخلاشتا بو:سۇن، مەيلى گالىدىن بو:سۇن، نورمال باقسا بالا ياخشى چىقىدۇ، دەپ پېرەز قىلمەن. يەنە بىرسى، بالىغا ۋات ـ ۋۇت تىللاپ، قالايمىقان سۆزلەپ، بىر گۇناغا قىيسا، ئىششەك گېپىنى قىممايي، بىر ـ ئىككى قېتىم: «بالام، دېققەت قىل، ما ئىشىڭ تازا توغرا بوممىدى، مەن خاپا بولاپ قالمەن» دېۋېتىپ، جىخراق بو:غاندا، «نىماندىاق قىلىسە بالام؟» دىسەك، ئۆزى ئىزا تاتىپ قالىدۇ، دېپ ئويلايمەن ئېمدى. مۇشۇ تۇرمۇشنىڭ جاپاسىنىمۇ باللىغا ئازراق كۆ:كەتمىسەك بوممايدا. ئىشىنىڭ ياخشى تەرىپىنىلا كۆ:ستىپ قويماي بالىغا، يامان تەرىپىنىما ... مېن ھازىرغىچە كىچىك

ئىشككى قىزىم بىلەن ئېپ بومايمەن، چىقسىلى، خاپا بولىشاپ قالمەن. قاندا دىسلە، ھولۇقۇپ كېتمەكلا، دېققەت قىلىكلى، دېپ تولا گېپ تالىشىپ قالمەن. «ۋوي، ھېجەپ دېۋە:دىكغۇ، سېنىڭ دېۋە:دىك» دىگەن، «شۇ ئۆزەكىنىڭ پىشانىسىدىن كۆ:. ھازىر قانچىنچى دېۋرى؟» دېيدۇ. «ساكا دېۋىر ئېچىپ بېمەيدۇ ساكا. ئۆزەكىنىڭ تىرىشچانلىقى بوممىسا بومايدۇ» دېپ، شۇ باللى بىلەنمۇ، «كېمتەر بولاكلى، كىشگە ياخشى مۇئامىلە قىلىكلى، ھېر قاندا ئىشىنىڭ ئۆتىنسى با: ، بىر ئىشىنىڭ سورىقى با:. مېنىڭ دادام دېريادا تېرەت ئا:ساكلا، سۇ جىق بو:غاندىكىن، دېپ جىق ئا:ساكلا ئىسراپ بولىدا، يامان بولىدا. ھېرقانداغ ئىش نورمال بو:سا بولىدۇ دېپتى. بۇ مېنىڭ ھازىرقاچىلىك شۇندا قولىقمىدا با: . «پۇلۇم با: دېپ ئېكىلىمەكلا. ئىسراپ قىپ قالايمقان كىيىم كېيمېكلا. ئېيىكلىغا نوچىلىق قىمماكلا. ئېيىكلىنىڭ ھۆرمىتىنى سىلى قىلىكلا. سىلىنىڭ ھۆرمىتىكلىنى ئېيىكلا قىسۇن» دېپ تۇرىمىز باللىغا. ئاتا ـ ئانا ئەكى ياخشىسى: «مېنىڭ بالام ياخشىتىتىغۇ، ئاسماندا ... » دېسە بومايدا. مېنىڭ تۆت قىزىم با : ... قىزلىرىم كېلسە: «خوشلۇقۇكلا با: چاغدا كېلىكلى. كۇلۇپ ـ ئويناپ ئېيىكلىنى ھۆرمەتلىسەكلى كېلىكلى. مېنىڭ قېشىمدا ئېكىلەپ قاتتىغ بىر ئېغىز گېپ قىپ قا:ساكلى، ئۇنىڭ جاۋابىنى بېيىپ قا:سا، مەن خىجىل بولاپ قالمەن. مېنىڭ يۈزەم چۈشۈپ كېتىدا. سىلىنىڭمۇ چۈشۈپ كېتىدا. مېنىڭ ئۆيەمدە ئېيىكلىنى قاتتىق ھۆرمەتلەيسىلە. ئاتا ـ ئانىنىڭ ئۆيىگە با:غاندا ئۇ سىلىنى ھۆرمەتلىسۇن.» دېيمەن. كۇيوغاللىرىم بىلەنمۇ شۇندا پاراكلىشىپ، مۇڭدىشىپ كېتىمەن. قىزۇاللىنى چۈشۈرەپ تۇرىمەن، شۇ كۇيوغاللىنىڭ قېشىدا ...

ئاساسەن مېنىڭ كۆز قارىشىمچە، باللىغا بىرى، ئاتا ـ ئانا باللىنىڭ قېشىدا ئۇرۇش ـ جىدەل قىپ، قالايمقان سەت گەپنى قىممىسىاق بولىدا. ئېككىنچىسى، قولۇم ـ قوشنىنىڭ، ئۇرۇغ ـ تۇققانلىنىڭ غىجلىشىپ قا:غان گېپىنى ھەرگىز باللىغا ئۇختۇ:مساق بولىدۇ. ئۇلاپ ئۇلا غىجلىشىپ كېتىدا. بىر ئۇمۇر بۇ جىدەل تۇگمەيدا.

(يۇقىرىقىلارنى پاتىگۇل كىۋىر سۆزلەپ بەرگەن. 2006 ـ يىلى 8 ـ ئاي.)

ئۇستۇن ئاتۇشنىڭ قىسقىچە تارىخى توغرىسىدا

تارىخىمىزدا، بۇ ئۇستۇناتۇش ئىككى تاغنىڭ ئارىسىدىكى يايلاخكەن، بالام. بۇرۇن بىر ھاجى نۇ دوك دېپ بىي ئېدەم ئۆتەپتىكەن، بۇرۇنقى بىر زامانىدا، ئېدەم پەيدا ۋۇغان ۋاختىدا. ئۇ ھاجى نۇ نوكىنىڭ پۇتى، ئا بىزنىڭ ئۇستۇناتۇشنىڭ ئا تېغىدىن ما تېغىغا يېتىدىكەن، چات ئارلىقى. ئاندىن ئۇ ئېدەم نىم بوغاننىڭ يا:غى بۇ يي:دە ئېدەملە: ئاۋۇپ، ئېنىڭدىن كېيىن بىزنىڭ بۇ ئۆرپ ـ ئادىتىمىزدە بىر تۇققانىنىڭ باللىرى بىر نېۋرىلە: تۇي قىممايمىز. نېمىشقا دېسىلە ... مېنىڭكى ئوتتۇس سەككىس نېۋرەم با: ھازىر، ئون چېۋرەم با: ئون بالام با: . ئون بالامنىڭ جۇپتى ئون، ژىگى:مە بالام با: . ژىگى:مە بالامنىڭ تۆ:تى ئۇغال، ئالتىسى قىز. ئالتە قىزىمنىڭ بىدىن ئېرى ۋوغاندىكىن، ئالتە ئۇغال. ئا تۆت ئوغلامنىڭ بىردىن كېلىن ۋوغاندىكىن، تۆت قىز. شۇنىڭ ۋىلە مېنىڭ ئۆزەمنىڭ ئون بالام با: . ژىگىيمە بالام با: . ژىگىيمە بالا، ئوتتۇس سېككىس نېۋرە، ئون چۆۋرە با: .

ئەندى بىزنىڭ بۇ ئۇستۇناتۇشتا ئېدەملە ماندا جىلغىلىنىڭ ئارىستا ئايماق ـ ئايماق ۋولاپ ياشىغان چاغدا ... تاغنىڭ جىلغىلىرىدا ئايماق ـ ئايماق ۋولاپ ياشىغان خېق، ئۇ

ۋاختىدا شۇ ھېيۋاناتلىنىڭ تېرىلىرىنى ئا:تىپ مايمۇن تېرىسىدىك، ئايىنداق قىلىپ، كېگىن ـ كېگىن تېرەققىي قىلىپ، ما دىخانچىلىقنى ئاياللى يۈكلەپ قىپتىكېن، بالام. ئاياللىنىڭ ئىجات قىلىشى، ئا ئورماندىن ئوت ـ چۆپلىنى ئېككىلىپ، ھېلىقى تۇتۇۋا:غان، يېيدىغان ھايۋاناتلىرىغا سېپىپە:سە، ئا ئۇنۇپ چىقسا، ھە ... تېرىسا ئۇنۇپ چىقىدىغان ئىشكېن دەپ، دىخانچىلىقنى ئاياللى ئۆلىپەت قىپتىكېن، بالام. مۇشۇنداغ قىلىپ يۈرۈپ ئايماق ـ ئايماق ۋولاپ ياشىغان ئېدەملى كېيىن ئۇرۇغ پەيدا ۋولاپ، بىزنىڭ بۇ يې:دە خېيىئۇرۇغى، چۇرۇكتاي، ياغاشچىئۇرۇغى، بىر تۇغلۇق، بوتۇرۇغى دېيدىغان ئۇرۇغ ئۇرۇغلى ۋا: . ھازىر ئېمدى بىزنىڭ ما ئاتا:نىمىز تېرەپنى بوتائۇرۇغى دېيمىز، مېنىڭ جېمەتىمنى. مېنىڭ باللىرىمنىڭ دادىسىنىڭ جېمەتىنى ياغاشچىئۇرۇغى دېيدو. ما تېرەپتە بىر تۇغلۇقتەك ئېدەم ۋا: . بىرتۇغلۇق ... تۇغ دېگەن بايراق، بىر بايراقنى كۆتتۇرەپ تۇۋەن ژۇتتىن كېپ قا:غان ئېدەملىنى بىر تۇغلۇق دېيمىز ...

... ئونالتې يېشىمدا ئىشقا چىقتام، ھازىر پېنسىيەگە چىقتام، سېكسەنگې يېقىنلاشتام. ئون بالامنىڭ ھېممىۋاسىنى ئوقۇتتام، ماندا بىزمىلىنى ئىسراپ قىممىڭ بالام، ئىسراپ قىيسىڭ بوممايدا، دېپ كۆچۈمنىڭ يېتىشچې تېرىمەن، باللىغا، بالام.

تاجىك خەلقىنىڭ بىر ئادىتى توغرىسىدا

تاجىكلىنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىدە بالىۋاقلىرى با:غۇ بالام، ئۇششاق باللا، كېلىن بالىسى مې ـ مې دېپ قوزىچاقتېك مېرەۋاتقان بالىسىنى كۆتىرەپ چىركېتىپ بارىدۇ. ژىغلىما دېپ، ۋوي ئۇيقۇسى كېلدى دېپ، مېن تاجىكچە گېپ قىلىۋاتىمەن. تاجىكنىڭ تىلىنى ئۇخمىغاندىكىن، بۇ نېگە بارىدىغاندۇ دېپ كۇلۇپ تۇ:سام، ئېغىلغا كىرىپ ھېلىقى كۆ:پىچەككە ① نېمىنى يۆلەپ ماياخنى، قوينىڭ ماياقلىرىنى ژىغىپ كۆپىچەككە ئېلىپلا بالىسىنى ياتقۇزۇپلا تومشۇقىنى چىقىرىپلا، مانىتا تۇككەندەك تۇگۇپ قويابلا ئورانىڭ ئارىسىغا سېپ قويدى. بۇ نىمە كارامەتتۇ ئېمدى؟ قىغىنىڭ ئارىسىغا بالىسىنى سولاپ قويۋاتقىدىغۇ، دېپ ئويلىسام، مايىقى ئىسسىقچان بو:غاندىكىن، ئۇ مايىقىنىڭ ئىچىگە سىيىپ ـ چىشسىمۇ ماندا ـ ماندا قىلىۋېتىپ، سۇپۇرۇۋېتىۋلا بالىسىنى ئالىدىكەن. ئۇ ئىسسىقچان بالا بولىدىكەن. شۇڭا، تاجىكلى ماڭا ئوخشاش قۇيقارا بولىدىكەن.

قۇيقارا قارىياغنىڭ قۇمىقى ②، قارىۋوغان بىلەن تاتلىق بۇ ئاچامنىڭ بۇرىقى.

زۇگىلىسى با: قىزىم، ئۇلدا با: قىزىم، بەختى با: قىزىم.

چولپان چوقۇرەك، ئا:خان توكۇرەك ...

(يۇقىرىقىلارنى ئۇستۇن ئاتۇشلۇق تىللاخان ئېيتىپ بەرگەن. بۇ ماتېريالىلار شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىلشۇناسلىق ۋە ئەمەلىي تىلشۇناسلىق كەسپى بويىچە 2005 ـ يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتى كېرەمجان يۈسۈپنىڭ ياردىمىدە ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشتە ئۇنىڭالغۇغا ئېلىنغان. يېزىق بىلەن خاتىرىلىگۈچى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىلشۇناسلىق ۋە ئەمەلىي تىلشۇناسلىق كەسپى بويىچە 2004 ـ يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتى ئامىنە مەمتىمىن. 2006 ـ يىلى 8 ـ ئاي.)

① كۆپىچەك ــ كىچىك كۆرپە.

② قۇماق ــ ماينىڭ تېگى، دۇغى.

(2) يەكەن شېۋسىدىن ئەدەبىي پارچىلار

ئاۋاز بەرگۈچى 1: ئاۋۇت نىياز، ئەر، يەكەن ناھىيە ئاۋات بازىرىدىن، 60 ياش، ناھىيەلىك دائىلمۇئەللىمننى پۈتكۈزگەن، 40 يىلدىن بۇيان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش، رەتلەش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان خەلق سەنئەتكارى. شىنجاڭ ئەلئىچى سەنئەت خىزمەتچىلىرى جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى.

ئاۋاز بەرگۈچى 2: تۇردى ئىسمايىل، يەكەن ناھىيەسىدىن، باشلانغۇچ مەكتەپ پېنسىيونېرى، 70 ياش.

چۆچەك

بىر سودىگە: كېتىۋاتسا، بىرىيلەن شۇندا دەپتۇ: «ئىككى ئېغىز ھېكمەت سۆزۈم بار، ھە:بىر ئېغىزنى مىڭ تىللادىن ساتمەن، كىم ئا:سا شۇنىڭغا ساتمەن» دەپتۇ. ئۇ كاتتا سودىگە:كېن، «بولاپتۇ، ئەمدى بۇ ھېكمەتنىڭمۇ ئايىغى ئۇزۇن، نەتىجىسى چىقىپ قالا:» دەپ تىللادىن ئىككى مىڭ تىللاغا ئېلىپ ئېۋەتىۋېتىپتۇ. نىمە ھېكمەت دەپتۇ؟ «بۇگۈنكى ئاچچىقىنى ئەتىگە قوي» دەپتۇ، بىرىنجى ھېكمەتنى. «بۇ ئادەتتىكى بىر گەپكېن، نېمىشقا ئاغاندىمە مىڭ تىللاغا؟» يەنە بىرسى: «ھەر كىمنىڭ سۆيگۈنى ئۆزىگە چىرايلىق» دىگەن ھېكمەتكېن. كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى شۇندا چۆل ـ جەزىرىگە كە:سە، نا:يىتى جىق ئادەملى تۈرۈپ كەتكەن، سۇ يوق. ئۇسسۇزلۇقتىن ئۆلگەن چېغۇا. بىر قۇدۇق ۋاكېن، قۇدۇققا چىلەكتە سۇ تاشلاپ، سۇنى ئېلىپ ئاتلىرىنىمۇ سۇغىرىپ، ئۆزلىرىمۇ ئىچىپ، ئاياقلا ئاتىدىغان گەپكېن. لېكىن چۈشكەنلىكى ئادەم ئۆلەپتا. «مەم بى چۈشۈپ باقاي» دەپ، ھىلىقى ئادەم بىلدىن باغلاپ چۈشسە، قۇدۇقنىڭ ئوتتۇرىغا كەلگەندە، مەينى تەرەپتە بى دۆە ئولتۇ:غان، مەينى تەرەپتە بى ئادۇمزات ئولتۇ:غان. ئادۇمزاتنىڭ قىشىدىمۇ بى مەلىكە ئايلى ۋا:كېن، ھىلىقى دۆنىڭ قىشىدىمۇ مەلىكىسى ۋا:كەن. دۆە دەيدىكېن: «ما مىنىڭ مەلىكەم چىرايلىقمۇ؟ ئا ئادەمنىڭ چىرايلىقمۇ؟» دەيدىكېن. ئادۇمزات دەيدىكېن: «ئا دۆنىڭ چىرايلىقمۇ مەلىكىسى؟ مىنىڭ چىرايلىقمۇ؟» دەيدىكېن. شۇنىڭ بىلەن شۇندا ئويلاپ: «مانى چىرايلىق دىسەم، ئاۋۇ ئۆلتىيىدو، ئانى چىرايلىق دىسەم، ماۋۇ ئۆلتىيىدو. مىڭ تىللاغا ئا:غان ئەمەسما، مەن؟ ‹ھەر كىمنىڭ سۆيگەن مەھبۇبى ئۆزىگە چىرايلىق›، ئاشۇنى بى ئىشلىتىپ باقاي» دەپ: «ھەركىمنىڭ سۆيگەن مەھبۇبى ئۆزىگە چىرايلىق» دەپتىكېن، قاقاقلاپ كۈلۈپ كىتىپتۇ، دۆە: «ھو، ئىنسان ئىچىدىمۇ مۇشۇنداغ پاساھەتلىك كىشى ۋاكېن. نۇرغۇن ئادەمنىڭ سوغىكلىيى قالدى مۇشۇ قۇدۇقنىڭ ئىچىدە، ئۆلدى، بىز ئۆلتىيىۋەتتۇق. مىنىڭكىنى چىرايلىق دىسە، ئادەم ئۆلتۇ:دى؛ ئادەمنىڭكىنى چىرايلىق دىسە، مەن ئۆلتۇ:دىم» دەپ، سۇنى تاتىپ كىلىپ، تۇتۇۋېلىپ ئۇنىڭ ئۇسسۇزلۇقىنى قاندۇرۇپ، سۇنى قاچىلاپ بىيىپ، يولىغا راۋان بولاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن مىڭ تىللالىق ھېكمەت نۇرغۇن ئەدەمنىڭ ھاياتىنى ساق قالدۇرۇپتۇ.

ئەمدى ئۆيگە كىلىدىكېن. بەش ـ ئالتە ژىل سودىگە:چىلىك قىلىپ ئۆ:گە كە:سە، قايلىسا، ئىشكىنى قاقسا ھىچكىم ئاچمايمىش. شۇ ۋەجىدىن ① تۇغلىكتىن ئا:تىلىپ

① شۇ ۋەجىدىن ـــ شۇ سەۋەبتىن.

چۇپ، نىمە ئىش بۇ؟ دەپ چۇشسە، ئايلى ياتقان، ياز ئېمدې. پىشايۋاندا يىنىدا بىز بۇرۇتلۇق ژىگىت ياتقان. شۇ ۋەجدىن خەنجەرنى بىر كۆكسىگە تەڭلەپ بولاپ: «بۇگۈنكى ئاچچىقنى ئەتىگە قوي» دىگەن ھېكىمەتنى مىڭ تىللاغا ئاپتىم، ئەۋەل بۇنىڭدىن گەپ سوراپ ئۆلتۇرەي، دەپتو. ئايلىنى ئوغتىپ: «ماۋۇ كىم؟» دەپتو. «ھەي ئەخماق، سىنىڭ بالاڭ پۇستانى ئەمەسما؟ سەن كەتكەن ۋاقىتتا ئون ئىككى - ئون ئۇچ ياشتى، تۆ - بەش ژىلىنىڭزى ئون سەككىز ياشقا چىرىپ، بۇرۇت قويۇپ ئەينىدا بولدې.» بۇندا قارىسا، ئۆزىنىڭ بالىسى چوڭ بوپ كەتكەن. مىڭ تىللا بالىسى بىلەن ئۆزىنى ساقلاپ قالغان، بۇگۈنكى ئاچچىقنى ئەتىگە قويغانلىقى ئۈچۈن. ئاندىن كىيىن ئۈچۈنجى ھېكمەت.

پاتىشا كىتىۋاتسا بىرېيلەن: «مىڭ تىللاغا بىر ھېكمەت با: ، ساتىمەن» دېگۈدەك. «بۇنىڭمۇ بىر خاسىيىتى بولۇشى مۇمكىن» دەپ مىڭ تىللانى بېرىپ دەپتىكىن، بۇ ئادەم: «يامان ئىشتىن قولۇڭنى تات» دەپلا كىتىپتو.

پاتىشا: «ۋۇييەي، بۇ ئادەتتىكى گەپقۇ؟ نەدە ھېكمەت بۇ؟ مىڭ تىللاغا مەن كەينىمگە بىيىپ ئالاي دىسەم ... بولدى. بۇنى بىر كۈنى ئۇزۇكىنىڭ كۆزىگە ئويۇپ قويايى» دەپتو.

بى ساتىراچ باكىن، ھەمىشە چاچ ئالدۇرۇدىكىن. بىر كۈنى شۇ چاچنى ئېپ توگىگىلى تۇرغاندا، ساتىراچ شۇنداق ئۇزۇككە كۆزى چۈپلا، داراڭگىدە ئۆرۈلۈپ كىتىپتا. «ۋۇ نىمە بولداڭ؟» دەپ بىشىنى يۆلەپ نىم قىسا: «بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچسىلە مەن دەيمەن» دەپتا. «ھە بولدى، قېنىڭدىن كەچتىم» دەپتىكىن، ئۇ ساتىراچ: «مىنى سىلىنى ئۆلتۇرۇشكە ياللىغان، ۋەزىر. شۇ سىلىنىڭ ئوغلىرىغا پاتىشا بوماقچى. مەن سىلىنى قەتلە قىماقچىتتىم، چاچلىرىنى ئەپپۇلاپلا. شۇ قەتلە قىلاي دەپ شۇندا قالغىسام، ئۇزۇكلىرىدە بىر خەت تۇرىدو. خەتنى ئوقۇسام: «يامان ئىشتىن قولۇڭنى تات» دەپتىكىن، شۇ خەتنى ئوقۇپلا ئايلىنىپ كەتتىم، ژىقىلىپ.» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ساتىراچنى مۇكاپاتلاپ، ۋەزىرنىڭ كاللىسىنى ئاپتو. مىڭ تىللا پاتىشانىڭ جېنىنى ئامان قالدۇرۇپتۇ.

ماقال - تەمسىلەر

كېسەلنىڭ بىشى ئەسنەك، تاياقنىڭ بىشى تەستەك.

پۇتاق ياغاشنى چوت ① تۇزەيدۇ، ئوسال ئادەمنى سوت.

ئىشت قاۋايدۇ، تام ئىگىز.

(بۇ ئەمدى خەلقنىڭ بەزى ئىشلاغا قارىتا مىڭ پىكىر بېرىمىز، بېرىمىز، بۇنداق قىلغان بىلەن، يەنە بىر تەرەپتە يا ئەمەلدار، يا بوممىسا ئابرۇيلۇق، يا باي بوغاچقا، ئۇنى تامغا ئوخشىتىپ يەتكىلى بومايدۇ، دىگەن مەنىدە.)

ئىشت قاۋايدۇ، پايدا قەلەندە:نىڭ.

ھىنجىسى با: ② قەلەندە: بەگىنى ئالىدو، سومكىسى با: قەلەندە: دىگەننى ئالىدو.

ئوخشىغان زىرائەتكە ئال ③ چۇشكەن، چىرايلىق چوكانغا خال چۇشكەن.

---

① چوت ــ ياغاچچى ئۇستام پۇتاق ئالىدىغان كەكىگە ئوخشاش نەرسە.

② ھىنجى ــ قەلەندەرنىڭ تىلەمچىلىك قىلىدىغان خالتىسى.

③ ئال ــ زەمبۇرۇغلار پەيدا قىلىدىغان زىرائەت كېسىلى.

ژىغىپ تىرىشىغان يە: قامىدى، كادىر بوممىغان ئە: قامىدى.
چاۋا ـ چاتقۇن ① ئوتۇن بوممىاس، كۆپ نىكا:لىق خوتۇن بوممىاس.
داۋاگە:گە ئەز ياخشى، يوخسۇزلىغا قەز.
ھايۋانغا كۆز كىرەك، ئادەمگە ھۇز.
كالىغا ھەلەپ كىرەك، ئادەمگە ئەدەپ.
نەپسى بالا ھىيتتا ئۆلە:.
ئادەمگە جان كىرەك، كانىغا ② قان.
ئۇزمىگە ئوسا:غاق چاپلاشتى، كالىغا كانا.
ھارام ئارىلاشمىسا باي بوممىاس، سامان ئارىلاشمىسا لاي.

ياخشىلققا ياخشىلىق

بۇرۇنقى زاماندا بىر پاتىشا ۋاكىن، بۇ پاتىشانىڭ ئايىلىنىڭ كېسىلى ئىنتايىن ئېغىرىكىن. بىر كۈنى پاتىشا چۈش كۆرەپتۇ، چۈشىدە: «سېنىڭ ئايالىڭنىڭ كېسىلىنى داۋالىتىش ئۈچۈن تاپمىغان تۇپىلى قامىدى، لوقمانلى قامىدى، بە:مگەن دورىلى قامىدى، پەقەت بىر ئەژدىھانىڭ قىنى لازىم. سىنىڭ ئايالىڭغا ئەژدىھانىڭ قىنىنى ئىچۈ:سەك، گۆشىنى يىدۇ:سەك، شۇ ۋاختىدا ئايالىڭ ئوڭشىلىدۇ» دەپ، مۇشۇنداق چۈشىگە چىرىپتۇ، ئاپىاق ساققال بىر ئەدەم شۇنداق دەپتۇ. بۇ ئەدەم ئو:غۇنۇپ ... ئەتتىگىنى ـ زە پاتىشا نايىتى غەمكىن ئولتۇرۇپتۇ. پادىشانىڭ ئۈچ ئوغلى ۋاكىن: «ئى دادا، ھەر ئەتتىگىنى ناھايىتى بەك ياخشى كەيىپلىرى ئوبدان قويتلە، بۇگەن ئەجەپ ياۋاش بوپقاللا، بىزژەلىرى ئاغرامدۇ؟» دىگەندىكىن، «ھىچچىرىم ئا:غرمايدۇ» دەپتۇ. دىگەندىكىن، «قايدا گەپ؟ سۆزلىرى ۋو:سا ماڭا دىسلە. بىز سىلىنىڭ باللىرى ئەمەسما؟ ئاتا ـ بالا بىر ـ بىرىدىن تاتىنىپ ئولتاساق ياخشى بولامدۇ؟ سىلىنىڭ خىزمەتلىرىدە بولىمىز، قايدا گەپ ـ سۆز ۋو:سا» دەپتۇ. دىگەندىكىن، پاتىشا ئۆزىنىڭ كۆ:گەن چۈشىنى دەپتۇ: «مەن كىچىدە بىر چۈش كۆ:دۈم. چۈشۈمدە ئاپىاق ساقاللىق بىر كىشى كىلىپ، «سەن قىممىغان ئىشلى قامىدى، لوقمانلا: ، تۇپىلا: ، خىلى كۆپ مۆتىۋەر كىشىلى كەلدى، نۇرغۇن دورىلىنى قىلدى، لېكىن ئايالىڭ ھازىرغىچە ئوڭشالمىدى، بۇنى پەقەت بىر ئەژدىھانى ئۆلتۇرەپ، قىنىنى ئۇچۇ:سەك، گوشىنى يىدۇ:سەك، ئاندىكىن بۇ ئوڭشىلىدۇ، دىدى. مەن شۇنىڭغا ناھايىتى بەك غەمكىن بوپ كەتتىم. قايداغ قىلىشىمنى مەن ئۇقمايمەن، بۇ ئەژدىھانى قانداغ تېپىش كىرەك؟ تاپقاندىمۇ ئىنى قاندا ئۆلتۇرۇش كېرەك؟» دەپزە بەك غەمگە چۆكەپ كىتىپتۇ. چۆكەپ كەتكەندىكىن، بۇ ئەژدىھانى تېپىش ئۈچۈن ئۈچ ئوغلى قىرىق كىچە ـ كۈندۈز تەييارلىق قىلىپ، بىر جۈمە كۈنلىكى سەھەر ۋاختىدا ژۇت ـ شەھەر خەلقىغە چاي تۇتۇپ، ئۇلىنىڭ رازىلىقىنى ئىلىپ، دۇئاسىنى ئىلىپ مۆتىۋەرلىنىڭ، ئېنىڭدىن كىيىن مىڭىپتۇ، يولغا راۋان بولاپتۇ. ئۇلا: بىر كىچە ـ كۈندۈز يول ماڭغاندىن كېيىن، يول ئۈچ ئاچچىماققا ئارىلىپتۇ. چوڭ ئوغلى با:سا

① چاۋار ـ چاتقۇن ـــ ئۆسۈملۈك ۋە دەل ـ دەرەخلەرنىڭ قۇرۇپ قالغان شاخ ـ شۇمبىلىرى.
② كانا ـــ بىرخىل ئورۇق ھاشارات، كالىغا چاپلىشۇۋلىپ قان شورايدۇ.

كىلىدىغان يولغا (با:سا كىلە: دەيدىغان يولغا) مېڭىپتۇ. ئىككىنجى ئوغلى با:سا كىلە: ياكى كەممەس دېگەن ئوتتۇرا يولغا مېڭىپتۇ، ئۇچۇنجى ئوغلى ئەڭ كىچىككىن، با:سا كەممەس يولنى تاللاپتۇ. ئۇلا ماڭغاندىكىن، بىرىنجى ئوغلى بەش كىچە - كۈندۈز يول ماڭغاندىكىن، بۇ يولدا بىر قاراقچىغا ئۇچراپ، پۇتۇن مال - مۈلۈك نە:سە - كىرەكلىرىنى قاراقچى ئىلىۋېلىپ، بۇنى تۇتقۇن قىلىۋاپتۇ قاراقچى.

ئىككىنجى ئوغلى يولنى ماڭا - ماڭا بىر يە:گە كە:گەندىكىن، بىر يەكچەشمىنەك[1] شە:رىگە كەپ قاپتۇ. يەكچەشمىلە:گە بۇ تۇتقۇن بولاپ، يەكچەشمىلە: بۇنى كۈندى - زە ژىڭنە سانجىپ بەدىنىگە، چىققان قانىنى شۇراپ مۇشۇنداق قىلىدىكەن.

ئىنىڭدىكىن ئۇچۇنجى ئوغلى ماڭا - ماڭا بىر جاڭگالغا كەپتۇ، جاڭگالغا كىلىپ بىر يە:گە قارىغاندىكىن، بىر ئېقىن سۇ ئۇچراپتۇ. بۇ ئېقىن سۇنىڭ ئەترايىدا بىرلاكىم بىر بۇلاق ژاكىن، بۇلاق بېشىدا ئولتۇراپ نان - پان نە:سە - كىرەك يەپ، يە:دە يانا ئۇخلاپ قاپتۇ. ئۇخلاپ قاغاندىكىن، بۇنىڭ چۈشىگە بىر قىز كىرىپتۇ: «ئى ئوغول، سەن ھازىر ناھايىتى بەك ئۇلۇغ ئىشقا ماڭدىڭ، بولايما ئاتا خىزمىتى دېگەن دۇنيادا ئەڭ بىرىنجى خىزمەت. ساڭا ئون ئاي ئون كۈن قوساق كۆتۈرەپ بېقىپ ئاق سۈت بىرىپ چوڭ قىلىپ، مانا ئەمدى سەن شاھزادە بولدۇڭ، ئاناڭنىڭ خىزمىتىنى دەپ كەلدىڭ. بۇ يە:دە ئۇزۇن ياتساڭ بوممايدۇ، خەتەرلىك. سەن دەرھال ئۇيقۇدىن ئو:غۇنۇپ، كىچە - كۈندۈز كۈن پىتىش تەرەپكە ماڭغىن، كۈن پىتىش تەرەپتە بۇنىڭدىنمۇ چىرايلىق يەنە بىر جاي با: ، مەنزىلىك. شۇ جايغا كىلىپ ئەترايقا تازا ژىنچىكىلەپ قاراپ ئولتاساڭ، نۇرغۇن ژىلانلا:نىڭ چىققىنىنى كۆرىسەن. بۇ ژىلانلا ناھايىتى كۆپ، سەن ھۇدۇقۇپ كەتمىگىن. ژىلانلا:نىڭ قېشىغا يېقىن با:ما، چۈنكى ئۇلا: سىنى يەپ كىتىدا. بۇنىڭ بىرلاكىن چارىسى ۋا:، سەن بىر ۋاش پىياز، بىر چىنە سۈت تاپسەن. ئەشۇ سۈتنى بىر يە:گە ئاپىرىپ قويغاندىكىن، ئۆزەڭ ژىراق تۇرىسەن. ژىلانلا:نىڭ ھەممىسى شۇ جايغا كىتىدۇ، سۈت بىلەن پىيازغا ئىنتايىن بەك ئامراق، ئۇلا: ئۇزۇقلىنىپ كەپپو:غىچىلىك بىر كىچە - كۈندۈز ۋاقىت كىتىدا. ئۇلا: پەقەت سۈت بىلەن پىيازنىلاكىم ئىستىمال قىلىدو، كەينىدىن ئۇيقۇغا كىتىدو. ئۇيقۇغا كەتكەن ۋاختىدا بىر چىغىر يول ۋا، چىغىر يول ئارقىلىق بىر قەلئە ئۇچرايدا، قەلئەنىڭ قېشىغا كە:سەڭ، بۇ يە:دە ئىككى باشلىق، ئۇچ باشلىق يەنە ژىلانلا: ۋا، شۇ ژىلانلا:نىڭ قىشىدىن ئۆتۈش ئۇچۇن، يانا بىر مۇنچە سۈت ئىلىۋالسەن، بىر تۇلۇمغا ئىلىۋا:غىن، پىياز ئىلىۋا:غىن، تەييارلىقنى پۈختا قىلىپ. بىر نەچچە شىشە سۈت، پىياز نەسلە:نى ئىلىش ئۇچۇن بىر يىلىم چۆچەك (باش تاراشتا ئىشلىتىدىغان ياغاچ قاچا) ئەشۇنى ئىلىۋېلىپ قىساڭ، ئۇ يە:دە ژىلانلا: ئوزۇقلىنىپ بولاپ ئۇخلايدو. ئۇخلاپ پو:غاندىكىن، سەن ئاستا شەپە قىمماي، قەلئەنىڭ قېشىغا كىلىسەن. قەلئەنىڭ قېشقا كىلىپ، ئاشۇ يە:دە ئولتۇرىسەن. ئولتا:غاندىكىن بىر دانە ئاق نۇر سىنىڭ قېشىڭغا كىلىدو، كە:گەندە ھۇدۇقۇپ كەتمەي: «ئىچىل ئىشكىم ئىچىل» دىسەڭ، شۇ نۇر ئىشىكنى يېپىشتا ھامان ئىشككى دەرۋازا ئىچىلىدۇ. سەن ھۇدۇقمايلاكىم ئەشە:گە كىرىسەن. كىرگەندىكىن ئۇ يە:دە بىر مەلىكە، ئەسلى نۇر شۇ مەلىكە. ئۇ مەلىكە بىر ژۇمۇلنىپلاكىم

[1] يەكچەشمە — بىر كۆزلۈك. بۇ ئەسلىي پارسچە سۆز، «يەك» (يەككە) «بىر» دېگەن مەنىدە، چەشمە «كۆز» دېگەن مەنىدە.

ژىلانغا ئايلىنىدا. ژىلانغا ئايلانسا سەن ھۇدۇقۇپ كەتمىگىن. ئاغزىنى ئاچىدۇ، جىم تۇرغىن، ھەيۋە قىلسا جىم تۇرغىن. ئۇ چاغدا ھەيۋە قىممايۋ: «ئى ژىگىت، سەن نەدىن كەلدىڭ؟ نىمىشقا كەلدىڭ؟» دەپ سوئال سورايدا. سوئال سورىغان ۋاختىدا، سەن ئۆزەڭنىڭ ئانا خىزمىتى ئۈچۈن كەگەنلىكىڭنى دەپبېرىسەن. دەپپەگەندىكىن شۇ مەلىكە: «ئانداغ ۋۇسا مەن سىنىڭ ئاناڭ ئۈچۈن جېنىمنى مەن قۇربان قىلاي، مەن مۇشۇ ئەژدىھانىڭ پاتىشاھى بولىمەن» دەپ جاۋاپ بېرىدا. شۇ مەلىكە نىمىنى قىل دىسە، شۇنى قىلىشىڭ كېرەك. مەلىكە: «مىنى بوغۇزلىغىن» دەيدۇ، شۇ ۋاختىدا، مەلىكە شۇندا دېگەندىكىن، مەلىكىگە تەشەككۇر ئېيتىسەن، تەشەككۇر ئېيتقاندىكىن، مەلىكە يانا بىر نۇرغا ئايلىنىدو. نۇرغا ئايلىنىپلاكىم ساڭا ئوبدان ئارام ئالتىخان يەنى تەپپېرىدۇ، ئۆزى ئۇ يەدىن غايىپ بولۇپ چىقىپ كېتىدا. بىر كېچە ـ كۈندۈزدە پەيدا ۋولاپ كېرىدا، شۇ ۋاختىدا مەلىكە بىر ئەژدىھانى قىشقىغا ئەكىرىدا. سەن: «ئى ئەژدىھا، خۇدانىڭ ئەمرى ئانا خىزمىتى ئۈچۈن كەلدىم.» دەيسەن. ئەژدىھا جىم تۇرىدۇ. شۇنىڭدا مەلىكە ئۆزىنىڭ بىر ساندۇقى ۋا. ساندۇققا «ئەژدىھانى سانغىن» دەيدۇ. ئەژدىھانى سالىسەن. شۇ ۋاختىدا ساندۇقنىڭ ئاغزى تەرەپنى يانا مەلىكە بىر ئىسمى ـ ئەزەمنى ئوقۇيدۇ، ئەشەدەلاكىن ئاغزىنى ئېچىلمايدىغان قىلىپ. سەن يەتتە كېچە ـ كۈندۈز يانا يول ماڭىسەن. شۇنىڭ ۋىلەن يەتتە كېچە ـ كۈندۈز يول مېڭىش ئۈچۈن بىر نەچچە ژىلانلىنى ساڭا ھەمرا قىپبېرىدا، سىنى مۇداپە قىلىپ ئاپىرىدۇ. شۇ ۋاختىدا سەن ژىلانلانى بىقىش ئۈچۈن، يانا شۇ يول بويى سۇت بىلەن پىيازدا بىقىپ باريسەن. شۇنى ئاپاغان ۋاختىڭدا، ئاناڭنىڭ كىسىلى شىپا بولىدۇ. ئۇنى ئەژدىھانىڭ قېنى، گوشى، شۇ ۋاختىدا ئەژدىھا ئۆزى تەمىنات بولاپپېرىدا. سەن مۇشۇنى ئورۇندايسەن. بېشىڭغا بىرە: مۇشكۇل ئىش چۈشكەن چاغدا، مۇشۇ چاشنى كۆيدۇ:سەڭ، مەن دەرھال ھازىر بولىمەن» دەپ بېشتىن ئىشككى تال چاچنى ئەپپېرىپتو، قۇتىغا سىلىپپېرىپتا. «سەن قۇتىنىڭ ئىچىگە سىلىپ چاشنى ئوبدان ساقلايسەن» دەپ ـ زە چۈشىگە ئايان بولىدو. چۈشىگە ئايان بو:غاندىكىن، شۇ مەلىكە دېگەن ئىشلا: بويىنچە ئەشۇنداق قىلىدو. قىغاندىكىن، بۇ مەلىكە ئۇ يەدە نۇرغا ئايلىنىپ، نۇردىن ئىشىك ئېچىلىپ، ئىنىڭدىنكىن يانا ئەژدىھانىڭ سۇرىتىگە چىرىپ ناھايىتى قاتتىق ھەيۋە قىلىپ ژۇتقىدەك ۋولاپ، ئەشۇنداق بو:غاندىكىن، ژىگىت قوقماي تۇ:غاندىكىن، ژۇقا:قىدەك ئاۋاز كىلىپ: «سەن نىمە ئۈچۈن كەلدىڭ؟ ئانىنىڭ خىزمىتى ئۈچۈن كە:گىنىڭ ئىنتايىن بەك ئۇلۇغ ئىش ۋولاپتۇ. مەن ساڭا ياردەم قىلاي» دەپ ياردەملىرىنى قىلىپ، ئۆزىنىڭ چېچىنى ئىلىپ بىرىپ، ئەژدىھانى قوشاپ بىرىپ، مۇشۇنداق قىلىدا. ئۇ ۋاختىدا ھىلىقى تاشنىڭ قېشقا كىلىدۇ، ھېلىقى ئا:رىلغان يولنىڭ ئاچالغا. ئاچالغا كىلىپ، ھېلىقى ساندۇق نە:سىلە:نى بىللە مۇھاپىزەت قىلىپ با:غان ئەژدىھا ژىلانلىغا، ئۇلا:غا قويۇپ، مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن. ئۆزى چوڭ ئاكىسىنى ئىستەش ئۈچۈن ئۇ يە:گە بارىدۇ. چوڭ ئاكىسىنىڭ قېشىغا با:غاندىكىن، چوڭ ئاكىسى بېلىقپەزنىڭ ئاشخانىسىدا بىزىزە:دە بىلىق پىشۇرۇپ، ئوچاقتا ئوت قالاپ، شۇنداق تۇ:غانلىقىنى كۆرىدا. ئۇيان ـ بۇيان مېڭىپ ژۇرۇپ، ئاخىرى ئاكىسىنىڭ قېشىغا كىلىپ، بىر پا:چە بېلىق يەيدۇ. بىلىقنى يەۋتىپ: «سىز مۇششەدە ئىشلەۋاتقىلى نەچچە ژىل بولدې؟» دېگەندىكىن، «مەن مۇشە:دە ئىشلەۋاتقىلى يەتتە ژىل بولدې.»، «سىز ئەسلى

مۇشه:گه، مۇشۇ شه:دىنمۇ؟» دىگەندىكىن، بۇ ئاكىسى ئۆزىنىڭ بىشىدىن ئۆتكەن ۋەقەنى، پەقەت دادىسىنىڭ كۆ:گەن چۇشىگە ئاساسەن، ئانا خىزمىتى ئۈچۈن كىلىپ، يولدا كىلىۋاتقان قاراقچىلا:غا ئۇچراپ قىلىپ، مال ـ مۈلكىدىن ئاجراپ، قاراقچىلا ئاندىكىن بۇ بىلىقپەزگە ① ستىۋەتكەنلىكى ... شۇنداغ ۋەقەلىكنى دىگەندىكىن، «سىزنىڭ دادىڭىزنىڭ ئىتى نىمىدى؟» دەپتۇ، ئۆزى بىلسىمۇ يانا ئالدىراپ تونۇشلۇق بەرمەي. «مىنىڭ ئاتامنىڭ ئىسمى شاھ مۇھەممەت » دىگەندىكىن، «سىلى نەچچە ئوغۇلتىڭلا؟» دىگەندىكىن، «ئۈچ ئوغۇلتۇق بىز»، «بۇ قايدا بولاپ بۇ يەرگە كىپ قالدىلا؟» دەپ بۇنى سوراپ، ئاندىكىن پەقەت ئانا خىزمىتى ئۈچۈن دادىسقا ۋەدە قىلىپ، ئاشۇ ئەژدىھانى تىپىپ، ئۇنىڭ قىنىنى ئۈچۈرۈپ، گوشىنى يىدۇ:گەن ۋاختىدا ئانىسىنىڭ كىسىلى شىپالىق تاپىدىغانلىقىنى دەپ، يولدا كىلىۋاتىپ قاراقچىغا ئۇچراپ قېلىپ، قاراقچىلا: مال ـ مۈلكىنى ئا:رىۋىتىپ، مۇشۇ شه:گه ئەكىلىپ مۇشۇ بىلىقچىغا سېتىۋەتكەنلىكىنى دىگەندىكىن، بۇ «ئىنىلىرىڭىز بىلەن ئۇچراشتىڭىزمۇ؟» دىگەندىكىن، «مەن ئىنىلىرىمدىن ھىچقانداق خەۋەر تاپاممىدىم» دىگەندىكىن، «مەن كىچىك ئىنىڭىز شاھىيار مەن بولىمەن» دىگەندىكىن، بۇ يە:دە ئاكا ـ ئۇكا ئىككىسى قۇچاغلىشىپ كۆرۈشەپ، ئاكىسقا بىر مۇنچە يىگى كىيىم ـ كىچەك كەيدۇرۇپ، ساقال ـ بۇرتىنى ئالدۇرۇپ، مۇنچىغا ئەچىرىپ ژۇيۇندۇرۇپ، ئېنىڭدىكىن بىلىقچىنى رازى قىلىپ ئاكىسىنى ئۇ يە:دىن ئاجىرتىپ، ئەمدى ھىلىقى يولغا كىلىدۇ، ئەژدارھا بېقىپ تۇ:غان ساندۇققا. ساندۇقنى ئىلىپ بىرىپ دادىسقا تاپشۇرۇپ ساق سالامەت قىلغاندىكىن، دادىسى رەخمەت ئېيتىپ، بۇ ساندۇقنىڭ ئاغزىنى ئاچىدا. ساندۇقنىڭ ئاغزىنى ئاچقاندىكىن، بۇ يە:دە ئەژدىھا چىقىدو. بۇ ئەژدىھا: «مىنىڭ قېنىمنى ئىچۇرۇڭلا، گوشۇمنى يىدۇرۇڭلا، پەقەت بىر تىمتىم قان زېمىنغا چۈپ كەتمىسۇن، بىر بۇردا گوش چۈپ كەتمىسۇن. ئەگەر شۇنداق زېمىنغا چۈشكەن ھامانە قان، پۈتۈن ئالەمنى قاراڭغۇلۇق باسىدا. گوشۇم زېمىنغا چۈپ كەتسە بالايى ئاپەت باسىدو. مۇشۇ ئىشقا دىققەت قىلىڭلا» دېيتكەن. شۇنىڭ ئۈلەن ئۇ ئەژدىھانى ئۆلتۇرىتكەن. ئۆلتۇرۇپ قىنىنى ئىچۇرۇپ، گوشىنى يىدۇرۇپ، ئېنىڭدىكىن بىرلاكىن دۇئا قىلىتكىن، ئۇ دۇئادا ئانىسى كىسەلدىن ساقىيىتكىن. بىر ۋاختىدا قارىغاندىكىن، بۇ ساندۇقنىڭ ئىچىدىن يانا ئاۋاز كەپتۇ. بۇ نىمە ئىشتۇ؟ دەپ ساندۇقنى ئاچسا، ئەژدىھا يەنە ساق ـ سالامەت ياتقىدەك، «ئاللانىڭ قۇدرىتى بىلەن مەن يانا تىرىلدىم، ساندۇققا كىردىم، مەن ئەمدى ساندۇقنى كۆتۈرۈپلاكىم ئۇچۇپ كىتىمەن. سىلە ئامان ـ ئىسەن بولۇڭلا» دەپ ئەژدىھادىن سادا كىلىتكىن. سادا كەگەندىكىن بۇ پاتىشا، پاتىشانىڭ ئايالى (شاھزادىنىڭ ئانىسى) «ئى ئەژدىھا، سەن بىزگە ناھايىتى كۆپ ياخشىلىق قىلدىڭ، سەن نىمە تەلەپ قىلىسەن؟» دىگەندىكىن، «مەن پەقەت سۇت بىلەن، مەلىكەمگە ئىلىپ بىرىشقا سۇت بىلەن پىياز تەلەپ قىلىمەن» دەيتكەن. پادىشا بىر ساندۇققا پىياز، يانا بىر ساندۇققا ئاشۇ سۇت تۇ:غۇدەك ئاشۇنداق بۇ:رۇتۇپ ياستىپ، سۇت تولايدىكىن. شۇ ۋاختىدا ئەژدىھاغا دەيدىكىن: «سىنىڭ ياخشىلىقىڭنى بىز ئۇنۇتمايمىز، ئەمدى ئىككى ئوغلام كەلدى، ئىككىنجى ئوغلام كەپىۇ:غۇچىلىك سەن تۇرۇپ تۇ:ساڭ. ئوغاللىرىم بىلەن بىر

① بىلىقپەز ــ بېلىق پىشۇرۇپ ساتىدىغان ئادەم.

دىدار لاشتۇ:ساڭ» دەيدىكەن.

بۇ ئىككى ئاكىسى بىلەن ئىنىسى بۇنى ئىستەپ كىتىدىكەن. كەتكەندىكەن يەنە بىر-بىرىگە بىرىپ بىر نەچچە كىچە - كۈندۈز يول مېڭىپ، ھىلىقى يەكچەشمىنىڭ شەرىگە بايسا، بىر جان بار: ، ئاممۇ پۇت - قولىدا قەتئى ماغدۇر قالمىغان شۇندا بىر ئادەم تەبىئىتىدىنمۇ ئۆزگىرەپ كەتكەن بىر ھايۋانات ئۈچراپتۇ. ئەمدى پۇتۇن بەدىنى تۈك بىلەن قاپلىنىپ كەتكەن، بۇ كىمدۇ؟ دەپ قىشىغا يەتتە مىتىر يەنە يەتتە گەز يەرەدە يىراقتا تۇرۇپ: «سەن ئادەممۇ ياكى دىۋىمۇ؟ نېمە سەن؟ جاۋاپ بەرگىن، بوممىسا ئۆلتۈرىمىز» دەپ ئىككىسى قىلىچىنى ئىلىپ تۇرغاندىكەن، ئېنىڭدىن ئاۋاز كەپتۇكەن: «سىلەرنى مەن تونۇدۇم، سىلەنىڭ داداڭلى مىنىڭ دادام، شاھ مۇھەممەتنىڭ ئوغاللىرى بولىمىز بىز. دادام ئۇچىمىزنى ئېۋەتكەنتى، ئانام ئىغى كىسەل ۋاختىدا. ئانا خىزمىتى ئۈچۈن چىقىپ، چوڭ ئاكام «بايسا كىلىدىغان» يولغا كەتكەن، مەن «بايسا كىلە يا كەلمەس» يولغا مېڭىپتىم، ئەمدە مۇشۇ يەرگە كەلگەن ۋاختىدا يەكچەشمە دەيدىغان بىر نەرسىگە تۇتقۇن بولاپ، شۇنىڭىاڭقى ئاشۇ پۇتۇن بەدەنلىرىمگە زىڭنە سانجىپ، چىققان قانىنى شوراش بىلەنلاكىم ئۆتەپكىتىپارىدۇ. ئۇلا ھازىر قاتتىق ئۇيقۇدا. بىر ئۇخلىسا قىرىق كىچە - كۈندۈز ئۇخلايدو ئۇلا، مىنىڭ قىنىمنى ئىچۋاغاندىكەن» دەيدىكەن. «ئۇلىنى تۇتۇش مۇمكىنمۇ؟» دىگەندىكەن، «بۇلا ئو:غۇنۇپ قا:سا سىلە:نىمۇ ساق قويمايدۇ، ئۇنىڭدىن قاچىلى» دەيتكەن. بۇ ئىشككى ئوغال ئۇنى ئاشەدىنلاكىم ئىلىپ قاچىتكەن. قېچىپ بىر شەھەر ئەتراپىغا كىلىپ، چادىر - بارگانى تىكىپ، شەھەرگە كىرمەي تۇرۇپلاكىم. بۇ ئىككىنجى ئوغۇلنىڭ پۇتۇن بەدەنلىرىنى بىر سەتراشنى سىتىۋىلىپ، تۇكلىرىنى چۇشۇرۇپ، ئادەم قىياپىتىگە كەلتۇرۇپ، كىيىم - كىچەك ئىلىپ كەيدۇرۇپ، مۇنچىغا ئەكىرىپ ژۇيۇندۇرۇپ، ئاندىكەن ئۇنى غىزالاندۇرۇپ بىر نەچچە كۈن بېقىپ، شۇنىڭ بىلەن بۇ پاتىشانىڭ قىشقا ئىلىپ بارىتكەن. ئىلىپ باغاندىكەن بۇ ئىشككى ئاكىنىڭ بۇ يەرەدە بىر ئاز نىيىتى بۇزۇلۇپتۇ، چوڭ ئاكىسى بىلەن ئوتۇرانجى ئاكىسىنىڭ ئىككىسى بىرلىشىپ. ئوتتۇرانجى ئاكىسى دەيدىكەن: «ئى ئاكا، بۇ شاھدىيار بىزدىن كىچىك تۇرسا، بۇ مۇشۇ ئەزدىھانى ئەكىلىپ دادامىنىڭ دۈئاسىنى ئالدى، رەخمىتىنى ئالدى. ئىشككىمىز ئەمدى خىزمەت قىممىغان مۇشۇنداق بوپكەتتۇق. بىزنىڭ ئەيىپىمىزنى، سىنىڭ بېلىقچىغا سىتىلغانلىقىڭ، مىنىڭ يەكچەشمىنىڭ قولىدا مۇشۇنداق ئازاب چەككەنلىرىمنى دادام ئاڭلىسا : «سىلە كۇشتۇڭگۇر بىر ئە كىشى تۇرۇپ، مۇشۇنداقمۇ قىلامسىلە؟ سىنىڭ ئىنىڭ ئەكەلدى ئەمەسمو؟» دەپ بىزگە كۆڭلىدە نەپرەت ئوقۇمامدا؟ ئېنىڭدىن كۆرە بۇنى بىز تاپقان دەپ، ئىنىمىز ئىگە بولۇۋىلىپ مۇشۇنداق قىلدى، دەپ شۇ گەپنى قىلىش ئۈچۈن، ئىنىمىزنى بىزگەدە يوقۇتۇۋىتىلى»، دەپ مەسلەتلىشىدىكەن. مەسلەتلىشىپ، «ۋاي قايدا قىلىمىز؟» دېگەندىكەن، مۇشۇ كۇن پىتىش تەرەپتە شامىنىڭ ئوغلى سام دەيدىغان بىر كىشى ۋا، شۇنىڭ نەچچە زامان ئىلگىرى كولىغان بىر قۇدۇقى ۋا. شۇ قۇدۇقتا نۇرغۇن جەسەتلە سىڭىپ كەتكەن. بۇنىمۇ ئاشەگە پەللەپ ① ئاپىرىپ، بىر ئۇجۇقتۇرۇۋىتىپ، ئاتىمىزنىڭ ئالدىدا ئىككىمىز ياخشىچاق بولىلى، دەيتكەن.

① پەللىمەك — ئالدىماق، گوللىماق. خەنزۇچىدىكى «骗» دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

ئىنسىنى پەللەپ ئاپىرىپ، بۇ «بىز دادىمىزنىڭ قىشىغا مۇشۇنداغ قۇرۇق بارىمىزمۇ، ئاشە:دە بىر قۇدۇق ۋا:كەن، شۇ قۇدۇقنىڭ ئىچىدە بىر دورا ۋاكېن، شۇ دورىنى كىمكى ئېلىپ قۇتىنى قولىغا ئېلىپ ئاپا:سا، بىر تېمىتىم [1] ئىچۇ:سە، ياشانغان ئەدەم ئون ئالتە - ئون يەتتە ياشتىكى ئادەمدەك شۇنداق ياشىرىپ كېتىتقان دورىكەن، چۇشۇمدە كۆ:دەم»، دەيتكەن ھېلىقى يەكچەشمىگە تۇتۇلغان ئىشككىنجى ئاكىسى. «بىز ئەشۇ دورىنى ئا:ساق. دادىمىز ياشىنىپ قالدى، ئانىمىز ياشىنىپ قالدى، ئەشۇ دوردىن بىر ئىچۇ:سەك، ئىككىلىسى بىر ئەسلىگە كە:سە، ياش بو:سا نىمىدىگەن ياخشى ! بىز ئاتىلىق، ئانىلىق، ھەر ئىشككىمىز، ئۇچىمىز بىر دۇۋاغا ئىگە ۋو:ساق، شۇنىڭ بىلەن مەڭگۇ بەختلىك ئۆتمەيمىزمو؟» دەيتكەن. ئىنىسى: «ئەمدى ئىشككى ئاكام مىنىڭدىن چوڭ ۋو:غاچقا، ئاكامنىڭ كۆ:گەن چۇشى دەر ھەق بولۇشى مۇمكېن. مەنمۇ چۇشۇمنى كۆرەپ، چۇشۇمگە ئاساسەن يول مېڭىپ، مىراد - مەقسىتىمگە يەتكەن» دەپ، ئۇنىڭغا ئىشىنىپ كېتىتكەن.

شۇنىڭ بىلەن ئۇچچى ھىلىقى يولغا ماڭىتكېن. يەتتە كىچە - كۈندۈز كۈن پېتىش يولغا مېڭىپ، ھىلىقى قۇدۇق بېشىغا كىلىتكېن. كە:گەندىكېن، «قۇدۇققا كىم چۇشىدۇ؟ كىم ئا:سا ئەشۇنى كۆتۈرەپ بىرىپ شاھ ئاتىمىزنىڭ، خانىش ئانىمىزنىڭ دۇئاسىغا مۇيەسسەر بولىدو. شۇنىڭدىن كېيىن قالدى ئىككىمىز ئەگەشمە بولىمىز» دەيتكېن. دېگەندىكېن، ھىلىقى كىچىك ئىنىسى: «مەن ئەژدەرھانىمۇ ساق - سالامەت ئەكەلدىم، ئاتىمىزنىڭ قېشىدا قويداق.» ئاڭغىچە ئۇ ئاكىسىمۇ قانداق قىلىپ ئەكە:گەنلىكى توغرىسىدىكى گەپ سۆزلىنى سورىمايتكېن، پەقەت ئىككى ئاكىسىنىڭلاكېن گەپ - سۆزلىرى. ئەشۇنى ئويلاپ ھىلىقى چوڭ ئاكىسىتىنمۇ باشقا «ئىنىڭلىنى كۆ:دىڭلىمو؟» دېگەندىكېن، «كۆ:مىدوق.» دېگەن گەپ سۆزنى ئاڭلاپ، «ئاھ !» دەيتكەن، «ئەمدى بىر ئەرمانغا قالدىم دىسەم، يەنە بىر ئەرمان چىقتى ئەمدى مەندە» دەپ قايغۇرتكېن. «ۋاي خاپا بوممىسلا ئاتا، كۆڭەللىرىنى يېرىم قىممىسلا، بىز بىرىپ ئۇ قىرىندىشىمىزنى تېپىپ كىلىمىز» دەپ ۋەدە بىرىپ، شۇنىڭ بىلەن - زە، ئۇ ساختىپەزلىكىنىڭ دامىغا چۇشۇپ، قۇدۇققا ھىلىقى كىچىك ئىنىسى چۇشتىكېن. كىچىك ئىنىسى چۇشۇپلاكىم، ئۇ قۇدۇقنىڭ ئىچىدىن چىقاماي ئەشەدىلاكىم تۇرۇپ كەتتى، ئۆلەم گىرادىغا يەتكەندىكېن. بۇ ئىشككى ئاكىسى - زە خوش ۋولاپ، بۇلى بىرىپ ئاتىسىغا «بىز مۇشۇ ئەژدەرھانى بىز ئېككە:گەن. ئەمدى ئىنىمىز پەقەت ئىشككەيلەننى ياشارتىش ئۈچۈن بىر دورا ۋا:مىش، مەن شۇ دورىنى ئەككىلىمەن، دەپ كەتكەن. قەينى تەرەپكە كەتتىكېن، بىز كۆ:مىدۇق.» دەيتكەن. شۇ ۋاختتا ساندۇقتىن بىر ئاۋاز كىلىتكېن، ھىلىقى ئەژدەرھادىن: «ئى شاھ مۇھەممەت، سىنىڭ كەنجى ئوغلاڭ شاھىيار دېگەن، كۈن پېتىش تەرەپتە يەتتە كىچە - كۈندۈز يول ماڭغاندىكېن، بىر جەزىرىدە بىر شامىنىڭ ئوغلى سامىنىڭ ۋاختىدىكى بىر قۇدۇق ۋاتتى، شۇ قۇدۇققا ئىشككى ئاكىسى قەستەن تاشلىۋەتتى. ھازىر ھايات. ئۇنى يەتتە كىچە - كۈندۈز يول ماڭغاندىكېن، شۇ قۇدۇققا يېتىپ با:غلى بولىدا. سەن ئاگا: بول» دەپ ساندۇق ئىچىدىن ھىلىقى ئەژدەرھادىن ئاۋاز كىلىتكېن. ئاۋاز كە:گەندىكېن، پاتىشايى ئالەم: «جاللات !» دەپلاكىم، پۇتۇن لاۋۇ - لەشكە:لىنى ژىغىپ. بۇ جاللاتلا: تەييا

[1] تېمىتىم — تېمىم.

بولاپ كىلىتكىن. «ما ئىشككى خۇمپەرنىڭ بىشىنى ئىلىڭلا، بۇ قارا نىيەتلىنىڭ !» دەيتكىن. ئاڭغىچە ئەژدەرها: «بۇلىغا يانا رەخمە قىغىن، كىچىك ئوغلاڭنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن. كىچىك ئوغلاڭ يانا مۇشۇلا: ئۈچۈن. كىينىچە يانا ساڭا خىزمەت قىلىشى مۇمكىن. بۇلا قان ـ قىرىنداش ژو:غاچقا، كىچىك ئوغلاڭ ئىنتايىن ياخشى كۆرىدو» دەيتكىن.

شۇنىڭ ژىلەن باشقا ژەزىرلە ئۇ يە:گە باردىغان ھىلىقى ئىشككى ئادەمنى قوشاپ، ئىشككى ئاكىسىنى ئۇ يە:گە بىرىپ، ئەژدەرهانى قۇدۇق ژىشغا ئىلىپ باريتكىن. قۇدۇق قىشغا ئىلىپ بىرىپ: «ساندۇقنىڭ ئاغزىنى ئاچ !» دىگەندىكىن، ساندۇقنىڭ ئاغزىنى ئاچىتكىن. ئۇ ـ زە بىر ياش قىزچاقنىڭ سۇرىتىدە ژولاپ، ئەسلى ھىلىقى قىزچاق ئۆزى شۇكەن، ئاشۇ مەلىكە، دەسلەپتىكى. «سەن ئانا خىزمىتىگە كەممىگەن بو:سا، سىلە:نىڭ گوشۇڭلا:نى ئۇششاق پا:چىلاپ، ژىلانىنىڭ ھەممىگە يەم قىلىۋىتتىتىم. خەير مەن ئەپۇ قىلدىم.» دەيتكىن. بۇ قۇدۇقتىن ھىلىقى ژىگىتنى ئېلىپ، شۇنىڭ بىلەن يانا پاتىشانىڭ ئالدىغا ئاپىرىپ، پاتىشانىڭ ئالدىدا يانا بىر ـ بىرلەپ سۆزلەپ ھىلىقى ژىگىتنىڭ ياخشىلىقىنى. ئىشككى ئاكىسى ئۇنىڭ ئالدىدا ئەپۇ سوراپ، شەھەر خەلقىگە يەتتە كىچە ـ كۈندۈز مە:رىكە ئۆتكۈزەپ بىرىپ، مۇشۇنداق جەم بولاپ قىلغانلىقىنى: «ياخشىلىققا ياخشىلىق» دەپ مۇشۇنى يازغان، بۇ ھاكايە مۇشۇنچىلىك.

كىسەلنىڭ مەنبەيى نېمىدىن

كىسەل مۇنداق تۆت خىل نە:سىدىن كىلىدۇ: بىرسى ژىندىن، ئىككىنجىسى تىندىن، ئۈچۈنجىسى دىندىن، تۆتۈنجىسى جىندىن.

«ژىن» ـــ مەينى تەرەپتە. مۇشۇ نە:سىنىڭ كەينىگە چىرىپ، يىگەنۇ نە:سە ـ كىرەكلى قوساق نەسلىنى ژىن دەپ ئاتايدۇ. بۇنىڭدا ژىندىن كە:گەن كىسەل ـــ پولادىكى تاشتىن، پىشمىغان ماشتىن، پىشمىغان خام ئۈتياشتىن، ھاراقنى كۆپ ئوتلاشتىن، تاماق يەپلا ئۇخلاشتىن، توڭ تاۋۇز، توڭ قوغۇن، توڭ ئۇزۇم نە:سە ـ كىرەكلىنى يەپ، قوساق ئاغرىپ ياتقان كىسەلنى، ھۆ دەپ، بۇ ژىندىن كە:گەن كىسەل دەپ، ئەمدى دىھقانلا نىمىسى بويچە مۇشۇنداغ.

ئەمدى تىندىن كە:گەن كىسەل ـــ بۇ دىگىنىمىز كىسەلنىڭ شىڭلىستا [1] يىتىش، كىسەل بىلەن كۆرۈشۈش، كىسەل بىلەن سۆيۈشۈش، كىسەلدىن ئاشقان تاماقلىنى يىيىش، كىسەلنىڭ قاچىستا قايتا تاماق يىيىش، بۇ ژۇقۇملۇق كىسەللىكلە:نى پەيدا قىلىدۇ. بۇ تىندىن كە:گەن كىسەل دەپ مۇنداق ئاتايمىز.

ئۈچۈنجىسى دىندىن كە:گەن كىسەل ـــ بۇ بىلىملىكلە:گە ياكى مۆتىۋەر، چوڭ مۇيسىپىت كىشىلە:گە ھۆرمەت قىمماي، مەن مۇندا ئادەم دەپ غادىيىۋىلىپ، تەكەپپۈرلىشىپ، ئېنىڭدىن كىيىن ئۈزلۈكسىز بەزى كىسەللە:گە گىرىپتا: بولىدو. مەسىلەن راك دەيمىز، بەزى بالايى ـ ئاپەت كېسەللى با، ئەمدى بۇ داۋاسىز كىسەلگە يولۇقتى دەپ ئاتىلىدۇ، خەلق تىلىدا. مۇپتىلا بولدى ياكى گىرىپتا: بولدى ياكى يولۇقتى

① شىڭلىستا ـــ يوتقان ـ كۆرپىسىدە. «شىڭلى» دېگەن سۆز خەنزۇچىدىكى «行李» دىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

دەپ ھەممىنىڭ مەنىسى بىر. ئەمدى ژىغىنچاقلاپ خەلق تىلىدا «دىندىن كەيگەن كىسەل» دەپ، مەسىلەن، ئۇلاققا، يا موتو ۋېلىسىپىتقا مىنىۋېلىپ، قىشىدىن چوڭ مۇيىسىپەت كىشىلە: ئۆتسە، ياكى ئۆزىدىن كىچىكلە، ياخشى كىشىلەنى كۆرگەن چاغدا، ئۇلارنى كۆزگە ئىلماي تۇرغان كىشىلەرنى تەكەپپور دەيمىز. مۇشۇنداق بەزى كىشىلەدە بولغان كىسەل بۇنى دىندىن بولغان كىسەل، خەلق نەزىرىدىن ژىقىلدى دېگەن. بۇنىڭغا قارىتا مەن مۇنداق بىر شېئىر توقۇغان: ياخشىلىق قىل بىلگەنگە، ھاياتىڭغا كۆيگەنگە دەپ بىر. ئىنىڭدىكىن:

سۆزلىرىڭنىڭ لىززىتى، ئاشقاندىمۇ شەكەردىن
پايدىلىق سۆز بولغاندا ئاچچىق تۇيىلا: زەھەردىن
ئۆزەڭ قاۋۇل بولساڭمۇ، ئىشىڭ ئەلگە ياقمىسا
دوسلىرىڭنىڭ ئالدىدا چۈشكىنىڭ شۇ نەزەردىن.

دەپ مۇشۇنداق ھەر بىر نەسىگە قارىتا دوقۇنۇشقا كەيگەن چاغدا، بۇ ئىلھام دېگەن بىرسى كۆڭىل ئىنتايىن خوش ۋاختىدا كىلىدو، يانا بىرى ئادەمنىڭ غەزەپ ـ نەپرىتى تۇتقان ۋاختىدا، ئۇنىڭغا قارىتا يانا كىلىدو. مۇشۇندا بۇ دىندىن كەيگەن كىسەل ساقايمايدو، دەپ خەلقنىڭ نىمىستە ئاشۇنداق.

ئەمدە تۆتىنجىسى جىن ـــ جىندىن كەيگەن كىسەل دەپ. ئەمدى مەن ھازىرغا قەدەر، مەن ئەمەس كىشىلەمۇ بۇ جىن قايدا بولىدۇ كۆڭىنسىمۇ يوق، ئەممە كىشىلە: شەيتان، ئالۋاستى، شاياتۇن دەيدىغانغا ئوخشاش ئازدۇغان نەسىلەنى جىن دەپ ئاتايدۇ. بۇلارنى كەيگەن كىسەل تازىلىققا دىققەت قىممايى، توپىلاڭدا يىتىش، ئەسكى تام تۇۋىدە يىتىش، قولنى ژۇمايى تاماق يىيىش، خىيالى تۇتقان يەرە، بازارلىدا ئۇينى ـ بۇيۇنىدا چاكىنا ژۇرۇش، مۇشۇنداق ئىشلارنى كەيگەن كىلىپ ـ زە، مىڭىسى ئادىشىپ قالغان كىسەللەنى جىندىن كەيگەن كىسەل دەيمىز. ئاندىكىن داخانغا پىر ئوينىتىمىز، ئۇ قىلمىز بۇ قىلمىز دەپ ئەشۇنداق.

زاڭ ھەققىدە پاراڭ

... ئاباينا مەيەنىڭ ئوغلۇم يەكەن سىپەندە ئوقۇيتتى، يەكەن سىپەندە تەتىل قويايپەنى ۋاختىدا، بىر ئۈچ دانە ئاغىنىسىنى ئىلىپ چىقىپتا. بۇ ۋاختىدا بىز پولا ئىتىپەدۇق، لەغمەن ئىتىپەدۇق، شورپا سەپپەدۇق، ھەر خىل تاماقلىنى ئىتىپەدۇق. بۇلارنى بىرسى ـ زە: «ئاكا، يىمىگەن تاماقنى بىر ئىتىپەگەن بولسىز» دىدى. قوناق پۇشۇرۇپ بېرىلى، دىسەك، ئۇ تۆتۇنجى ئاي ئەتراپلىرىدا قوناق چىقمايدو. ئەمدى قانداق قىلىش كىرەك، دەپ تۇرسام، ئۇچاغدا ما باغنىڭ چۆرىسىدە بىر قەشقە: قوڭقويۇق جىگدىسى دەپ، ئاق جىگدە، قىزىل جىگدە بار، ئۇنى تىرەپ قويساق، چىپتىلىغا ئىلىپ، مادەي، تاغالىغا. ما ناۋاي ئۇستاملا نانغا شەكىتىمىز، دەپ ـ زە، ئەچكىتىپتا. ئەشۇنىڭدىن ئاشقان بىر ئازراق قەپتىكەن. ئۇلار: ھىلىقى قىزىل جىگدىنى كۆرەپ: «ئاكا بۇ قەشقە

چىلىنمۇ؟» دەيدۇ. «ئۇكام، سىلە جىگدە دەپ ئاڭلىغانمۇ؟» دىسەم، «ئاڭلىغان» دەيدۇ. «ھە، قەشقە قوڭقويۇق جىگدىسى، دەيمىز مانى. بىزنىڭ مۇشۇ باغنىڭ ئەتراپىدا جىق. بۇنى ژىغىپ قويساق، ناۋاي ئۇستاملا نانغا شەۋەت قىلمىز، ئۇستىگە چاپمىز، دەپ ئەچىكتىۋىرىدۇ. شۇڭا باكا: تۇغچە دەپ ئۆيدىكىلە: بىر ژىغىپ قوياپتىكېن، ئەپقويدۇق» دىسەم، «بۇنى يىگىلى بولامدۇ؟» دەيدۇ. «كەمپۇت شۇمىگەننىڭ ئورنىدا مۇشۇ جىگدىنى شۇمسە، ناھايىتى تاتلىق. ئۇنىڭ ئۇستىگە شەۋەت قىلمىز» دىسەم، «شەۋەتنى قانداغ چىقىرىدۇ؟» دەيدۇ. شۇ پەيتتى ـ زە مىنىڭ ما ئايالىم بىتكە [1] جىگدىنى ژۇيۇۋاتىپتۇ، بىر داسقا چىلاپ. ئۇنىڭ توپا نەسە ـ كىرەكلىرىنى ساپ چىقىرىپ تازىلاپ بوغاندىكېن، ئەندىكېن ئىسسىق سۇنى بى ئاندا ـ مۇندا قىلىپ ژۇروپ، بىزدەم سىقىپ ئۇنى شەۋەت قىپتۇ. ئاندىكېن ئاق قوناق ئۇنىسى باتتى زاڭ [2] ئىتىلى دەپ ئاشۇ شەۋەتنى توگوپ يىيىشكە، زاڭ ئەتكەندىكېن، ئۇلا قاراپ: «بۇ نىمە بۇ؟ بىر كاللەك نەسىنى ئىتىپ قويلا؟» دەيدۇ، «ئۇكام، ماۋۇنى جىگدىنىڭ شەۋەتى دەيمىز، مانى ئاققوناق ئۇنىسى دەيمىز. ئۇنىستا ئەتكەن مۇشۇ زاڭنى قوشۇققا ئالىمىز، شەۋەتكە ما:لىمىز [3]، ئاغزىمىزغا سالىمىز، باشقا ھىچقانداق نەسە يوق. بۇ ناھايىتى ئىسىل زاڭ» دىدىم. دىسەم ئۇلا ئىشككەيلەن خىلى ئوبدان يەپ، «ۋاي بۇ ئوبدان تاماق ۋوپتو. ما شەۋەت دىگەنلىرىمۇ بەك تاتلىقكەن، بۇ ناۋاتنىڭ تەمى ۋا:كەن ئەمەسما ! ياخشى تاماقكەن بۇ» دىدى. ئۇ يەنە بىرسىگمۇ «يەپياقە ئاداش» دەپتى، ئۇمۇ ئازراق يەپپىقىپ: «ۋاي بۇ تاتلىق تاماقكەن» دىدى. ئاندىكېن ياز كۇنلىكى ۋو:غاچقا ئېشىپ قاممىسۇن، دەپ تاماقنى ئاز ئىتىپتىكېن، توگەپ قاپتۇ. بۇلا ـ زە ئۇنىڭدىن يىنىپ ئۇيقۇغا تەگدى. ئۇيقۇغا تىگىپتى، مەن بىزدەم ئولتۇرۇپ بىر ھىسىيات كەلدى: «بۇلا بىجىڭ شاڭخەيدىن كە:گەن ئادەملى: بوممىسا، بىزنىڭ مۇشۇ شىنجاڭنىڭ، جۇملىدىن يەكەننىڭ ئادىمى تۇرۇپ، بىر جىگدىنى ئۇقمىسا، قايدا قىلىش كىرەك؟ بۇ ئەژداتلىرىمىزدىن قا:غان ياخشى تاماق تۇ:سا، بۇ ئۇيغۇر خەلقىمىز ئېزىزلاپ يەيدىغان تاماق. مەن مۇشۇ ھەقتە بىر شىئىر يازاي، دەپ ـ زە كاللامغا ناھايىتى تىز بىر ھىسىيات كەلدى. ئۇلا ئۇخلاپ بو:غۇچى ـ زە، مەن «زاڭ ھەققىدە پاراڭ» دىگەن بىر شىئىرنى يازدىم. يىزىپپولاپ ئولتۇسام، ئۇلا ئو:غۇنۇپ: «ئاكا بىر ھىكايە ئوقۇپ بەسكىز بوپتىكەن» دىدى. «ئۇكام، ھىكايە ئۇقۇپ بە:سەمۇ بىرە:مەن، مەن ھەقاسكىلا ئۇخلاپ بو:غىچە، يىگى بىر شىئىر يىزىپتىم» دىسەم، ئۇلا خوش ۋوپ كەتتى: «ۋاي ئەشۇنى ئوقۇپ بەسلى ئاڭلايلى» دىدى. مەن ـ زە:

چۇلپان كۇلۇپ يورىغاندا تاڭ، قوياش بالقىپ چاقنىغاندا ئاڭ
كۆك سۆيگەندە چاقنىتىپ ما:جان، زەرەپشاندا گۈزەل بىر ئاھاڭ.
ئاق جىگدىدىن چىقىرىپ شەۋەت، مومام ئەتتى قوناق ئۇنىدا زاڭ
داستىخاندا شەھەرلىك گۈزەل، زاڭغا قاراپ بوپقالدى ھاڭ ـ تاڭ.
سوراپ قالدى: «قاندا تائام بۇ، سەي سالماستىن يەيدىغان غىلتاڭ؟»

---

① بىتكە ـــ ئازراق.
② زاڭ ـــ قويۇق ئۇماچ، قوناق ئۇنىدا ئىتىلىدۇ.
③ ما:لىماق ـــ مىلىمەك، سۈركىمەك.

بوۋام دىدى بۇ تاۋامدۇر زاڭ، ئەزىز مېھمان ئاغزىمغا قاراڭ،
ئاڭلىغانمۇ شاھى پەتتا دەپ، زاڭ ھەققىدە قىپقىرىپ پاراڭ.
گۆھىرى بۇ ئۇيغۇر تاۋامنىڭ، خىلى ئەمەس ھورۇن گالۋاڭنىڭ،
بولۇپ قالغاچ زامان ئۆزگۈرۈپ، ئۇزۇمدىنمۇ ئەتىۋا: باراڭ.

بۇ تاۋامنى قاندا دەپ قالماڭ، زەرەپشاننىڭ سۇيى قېتىلغان.
مېھنەتكەشنىڭ ئەجرى ئوخشاتقان،
شىپالىقتۇر قىرىق كىسەلگە،
زاڭنى ئاددىي تاۋام چاغلىماڭ.

زاڭنى تىتىپ دەپقالدى مېھمان، بولۇپتىمەن بوپ قېلىپ گالۋاڭ.
پولۇ لەغمەن سۆمەپتى ئەجەپ، سۆپ كەتتى جىگدە شەۋەت زاڭ.

ئاق جىگدىدىن چىقىرىپ شەۋەت، قوناق ئۇنىدا مومام ئەتتى زاڭ،
بوۋام چۇمدى چىچەك ئىچىگە، كەتمىنىدە يېڭى بىر ئاھاڭ.

... دەپ بۇنى ئوقۇپپە:دىم، ئوقۇپپەسەم ئۇلى بىزدەم بەك كۇلۇشۇپ كەتتى. ھىلىقى ئۇغال ـ زە: «ئاكا، مىنى بەك سوقۇۋتىپسىز» دىدى. «ياق ئۇكام، بۇ سوقۇۋەتمىدىم، قانداق؟ نەنى سوقاپتىمەن؟» دىسەم، «بىرسى، مەن ئوغال بالا تۇ:سام، شە:لىك گۇزەل دەپ بىر قىز بالىغا ئوخشىتىپ قويابسىز. ئىككىنجىسى، يىمەس بولدى زاڭنى دۆت ساراڭ دەپسىز، ئۇچۇنجىسى، بىزۇزە:دە گالۋاڭ دەپ قويابسىز» دەيدۇ. «ئۇكام، بۇ سىزنى سوققىنىم ئەمەس، بۇ ئايەتنىڭمۇ بىسمىللىسى كىلىدۇ، ئاخۇنۇممۇ بىسمىللا دەپ ئوقۇيدۇ. بۇ شىئىرنىڭ بىسمىللىسى» دىسەم، بىزدەم كۇلۇشۇپ كەتتى. بۇ شىئىرنى مەن يەكەن گىزىتىگە بەرىدىم. يەكەن گىزىتىگە بەرسەم، ئارىلىقتا ھەپتىگە قا:ماي بۇ گىزىتكە ئىلان قىلىنىپ بولدى. ئىلان قىلىنىپ بولاپ، ھەممە يە:لىگە تاراپتىكىن، ئۇ شە:گە چىرىپ چىقسام ھەممەيلەن ئۇ ئاشخانىلىغا، ئۇڭغا ـ بۇڭغا چاپلاپ كىتىپتۇ گىزىتتىن كۆچۈرەپ. شۇنىڭدىن كىيىن «زەرەپشان سۆيگۈسى» دەيدىغان يانا بىر مۇسابىقە ئىلان قىلىندى. بۇنىڭغا يەكەن ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلىمى، يەكەن گىزىتى، كاچۇك يىزىسى بىرلىشىپ بىر «زەرەپشان سۆيگۈسى» نامىلىق ئەدەبىيات مۇسابىقىسى ئۇيۇشتۇرۇپتىكىن، باشقىلا سۇنىيۇ، دەريانىيۇ، ئۇ يەنى ـ بۇ يەنى نىمە قىپتۇ، مەن ما تۇرمۇشتىكى ئىلىغان نە:سىنى يانا بە:دىم. بە:سەم بۇ بىرىنجى دەرىجىدە چىقىپتۇ، بىرىنجى دەرىجىدە چىقىپتىكىن، ئۇلا بى سەككىز يۇز كويدەك مۇكاپات بە:دى.

ئېنىڭدىكىن بەش ئاي ئۆتكەندىكىن، قەشقە: گىزىتىدە «تەبىئەت بە:گەن تۇيغۇلا:» نامىلىق يەنە بىر مۇسابىقە بولدى، بۇنىڭغا بىز كۇن ئۆيدە تۇ:سام بى تىلىپۇن چىقتى، «سىلە ئەتە چۇشكە ئۇلگۈرۇپ قەشقە: ئىشچىلا: مەدىنىيەت سارىيدا ژىغىن با: ، ژىغىنغا بىرىشلىينى تەكلىپ قىلىمىز» دەپ.

ژىغىنمۇ بى تۆت كۈنلۈكتەك ئېچىلدى، مۇئاكىمە قىلىشىۋ بەزى ئىشلا بىلەن. مىنىڭ ئۇ «زاڭ ھەققىدە پاراڭ» دىگەن نە:سەم «تەبىئەت بە:گەن تۇيغۇلا:» غا ماسلىشىپ قا:غاچقا، ئۇ يەدە يانا بىرىنجى دەرىجە چىقىپتۇ، مىڭ كوي مۇكاپات ۋە:دى. ئېنىكدىكىن كىلەر ژىلىسى ئاپتۇنۇم رايۇنغا ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلە: بىرلەشمىسى ئاچقان نەزىرىيە ئۇگۇنۇش نىمىسكە ۋا:دۇق. بۇ يامانلىقتا ① ئابلىز شاكىرتىڭ بىر ھۆددە ئا:غان تاغنىڭ ئاخىردا يىگى بىر باغچاق ۋاكېن، ھەممەيلەن ئۇچاغدا قەيۇم تۇردى رەمەتلىك، زوردۇن سابىر با:. بۇ باشقا يازغۇچىلا مۇھەممەت زۇنۇن دىگەندەك ئاپتۇنۇم رايۇنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن كە:گەنلە بى ئون بەش كۈن ئاشە:دە. كۈندە يىرىم كۈن ئۇگۇنۇش، يىرىم كۈن زىيارەت، تەسىرات يىزىش، مۇشۇندا ئىشلا ۋىلەن بولداق. ئۇ يە:دە ھەر قايسىمىز ما بىر جوزىغا پۇتۇن نىئەمەت، نە:سە ـ كىرەك، يەل ـ يىمىشنى تىزىۋىتىپتو، رەمەتلىك قىيۇم تۇردى: «بۇ ھەممە نەسىلى تىزىلىپتۇ بۇ يە:گە، يەكەننىڭ زىگى، ئاقسۇنىڭ كاۋىسى تىزىلماپتۇ» دەپتې، باشقىلا: قوپتى، ئابدۇقادىر جالالىدىن: «بۇ يەكەندىمۇ بىرژەدە «زاڭ ھەققىدە پاراڭ» دەپ بىر شىئىر ئاڭلاپتۇق، شۇ ئاپتۇر بو:غان بو:سا ئوقوپپىرەكېن» دەپتى، ھەممەيلەن: «ۋاي سىلى ئوقۇپەسىلە، مۇشۇ شۇ ئاپتۇرى» دەپ بىزنى كۆسەتتى، ئۇ يە:دە بىر ئوقۇپ بە:دۇق. ئۇ ئاقسۇ كاۋىسنى ئەخمەتجان ۋاھىدى دەپ ئاقسۇ پەن ـ تىخنىكا ژورنىلىنىڭ بىر ئاپتۇرى ۋا:كېن، ئۇ كىشى ئاقسۇ كاۋىسنى ئوقۇپ بە:دى. مۇھەممەتجان راشىدىن «لاتا قۇزۇق» دەيدىغان بىر شېئىرنى ئوقۇپ بە:دى. شۇنىڭ بىلەن ئا:قا ـ ئا:قىدىن ئوقۇپ يانا بۇ بىزنىڭ «زاڭ ھەققىدە پاراڭ» يانا بىرىنجى دەرىجە چىقىپتۇ. باشقىلا: «ۋاي بۇ يازغۇچى شائىرلا بىر مەددا ئەمەس، بىر ئىنئام بەمەدۇق بۇنىڭغا؟» دىيىلگەندىكېن، «ئەتە بىر باھالاش ھەيئىتى تەسىس قىلىپ باھالاپ چىقىپ، ئارگىنالىنى ھەممەيلەن ئوقۇغان شېئىرلانى بىزگە يەتكۈزۈپ بە:سۇن، ئىنىكدىكېن باھالاش ھەيئىتى تەسىس قىلىپ باھالاپ چىقىپ دەرىجىگە ئا:رىسۇن، بىز بى بىرمە دىيىشىپ باقىلى» دىدى. ئەتىسى چۈشتىن كىيىن ھىلىقى «ئۇزۇمزار» دەيتقان بىر رىستۇران ۋاكېن ئۇ يە:دە، ئۇ يە:لىگە چىقتۇق. ئاشە:دە خۇلاسىنى چىقا:دى. بۇ زاڭنىڭ ئۇلۇشمۇ ئىشىنقىلىپ ئىشككى مىڭ بەش يۈز كويدىن ئېشىپ كىتىپتۇ، ئۇچ مىڭ كويغا يىقىن.

(يۇقىرىقى ماتېرىياللارنى يەكەن ئاۋات يېزىسىدىن ئاۋۇت نىياز ئاكا ئېيتىپ بەرگەن.)

قوشاقلار

كۆرۈۋاتتا ② سايدا تاش، ئەزالىنىڭ قاتتى باش
بېرىپ ئېتىڭ دۇيجاڭغا، ئۆتنە ۋە:سۇن ئىششەك ③ ئاش.

---

① يامانلىقتا — ئۇرۇمچىدىكى بىر تاغنىڭ نامى.

② كۆرۈۋات — بۇ سۆز ئەسلى «كۆك رابات»، يەرلىك تىلىدا «كۆرۈۋات» تىن كەلگەن. بىر جايىنىڭ نامى (يىزا). «رابات» ئارام ئالىدىغان يەر، «كۆك رابات» يېشىللىق بىر يەر، ئارام ئالىدىغان جاي. كېيىنچە كىشىلەرنىڭ ئېغىزىدا «كۆك راۋات» — «كۆرۈۋات» دەپ ئۆزلىشىپ كەتكەن.

③ ئىششەك — بۇ سۆز ئىككى جىڭ دېگەن مەنىدە.

كېچە ـ كۈندۈز ئىشلەيمىز، كومۇناغا نىمكا بىز،
كېچىلىرى دولقۇندا، تۇرامايمىز باكا: بىز.

ھەر ژىللىرى ئىشلەيمىز، دەييا بويى چېقىنغا ①،
ئىناغلىقتىن ياغدۇ، تۇگىمەس بەرىكەت زېمىنغا.

كەپتىرىمما كەپتىرىم، ئۇنلەپ تۇرا: دەمدىرىم
دەمدىرىمىنىڭ ئۇنلىشىگە، تەڭكەش بولا: گەپلىرىم.

(يۇقىرىقى قوشاقلارنى ئېيتىپ بەرگۈچى يەكەن ناھىيىلىك شېۋىسىگە تەۋە ماتېرىياللارنى يېزىق بىلەن خاتىرىلىگۈچى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىلشۇناسلىق ۋە ئەمەلىي تىلشۇناسلىق كەسپى بويىچە 2004 ـ يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتى مايىسگۈل ھۈسەين. 2006 ـ يىلى 8 ـ ئاي.)

(3) پەيزىۋات شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچە

ئاۋاز بەرگۈچى: مالىك داۋۇت، پەيزىۋات مەدەنىيەت پونكىتىنىڭ سابىق باشلىقى، 60 ياش، پېنسىيونېر.

تۇرمۇشتىن پارچە

... ئۇندا ۋۇ:سا تارىخمىنى دەپپىرەي:

مەن بىرمىڭ توقۇز يۈز ئەللىگىنجى ژىلى توققۇزىنجى ئايدا تۇغۇلغان. ئەللىگ سەككىزىنجى ژىلگىچە ئائىلە تەربىيىستە بولدۇم. ئەللىگ سەككىزىنجى ژىلىدىن ئاتمىش ئىشككىنجى ژىلىغىچە باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇدۇم. ئاتمىش بەشىنجى ژىلى گۇلۇڭ ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇدۇم. يەتمىشىنجى ژىلى ئوقۇش پۈتتۈرۈپ، خوتەنگە تەقسىم بولاپ، خوتەندە مىنجىڭجۇدە ② ئۇش ژىل ئىشلىدىم. يەتمىش ئۈچىنچى ژىلغىچە مىنجىڭجۇدە ئىشلىدىم.

يەتمىش ئۈچىنچى ژىلىدىن سەكسىنىنجى ژىلغىچە گۇما نايىلىك كىتاپخانىدا ئىشلىدىم. سەكسىنىنجى ژىلى پوسكامغا قايتىپ كېلىپ، ئۆز ژۇ:تۇم مۇشە ئەمدى، بۇۋە:دىن ما ماۋارىپ ئىدارىستا مەدەنىيەت گەنزىسى ③ بولاپ ئىشلىدىم. سەكسەن تۆتىنجى ژىلى كېنوخانىغا جىڭلى دەپ ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ، مە:گە چىقىرىپ قويغان.

يەتتە ژىل كېنوخانىدا ئىشلەپ، توخسەن بىرىنجى ژىلى مەدەنىيەت ژۇتىغا تەخسىم بولدام. كارخانىدىمۇ ھۆددىگە:لىك تۇزۇمى يولغا قويالغاندىكېن، ھۆددە ژىلدىن ـ ژىلغا ئېغى: ۋولاپ كەتتى. كېنوغا چىيتقان ئەدەبىلىمۇ دىيەنشى كۆپەيگەندىكېن، بۇ ئەدەبىلىمۇ

① چېقىن ـــ دەريانىڭ سۇيى ئېقىپ كەتمەسۇن دەپ ياغاچلارنى قېقىپ ياسىغان جاي.
② مىنجىڭجۇي ـــ خەلق ئىشلار ئىدارىسى. خەنزۇچە «民政局» دىن كەلگەن.
③ مەدەنىيەت گەنزىسى ـــ مەدەنىيەت كادىرى، «گەنزى» دېگەن سۆز خەنزۇچىدىكى «事干» دىن كەلگەن.

ئازلىدى. شۇنىڭ ۋىلەن بۇ كارخانىنىڭ ئەھۋالى سەل ناچارلاشقاندىكىن، مەن ما مەدەنىيەت ژۇ:تىغا كىلىپ، بۇۋەدە مەدەنىي يادىكارلىق، بى سو ① قۇرۇلدى. قۇرۇلدى ئەمدى، ۋېنگۇەنسو ② دەپ. مە:گە سوجاڭ ③ دەپ بەلگىلەپ قويابتى، بۇۋە:دە ئىشلەپ، ئۆتكەن ژىل پىنسىيەگە چىقتىم. شۇ جەريانىدا مەن ئاساسلىقى يوقىلىپ كېتىش گىزداۋىغا بېرىپ قا:غان مەدەنىي يادىكارلىقلىنى ئىشككى ژىل ژىغدۇق.

مۇشۇ تۆۋەندىكى مەدەنىيەت پونكىتىنىڭ بالليىنى ئىشقا سېلىپ، كىمنىڭ ئۆيىستە بو:سا، قەدىمقى نە:سىلىنى ھەممىنى ژىغدۇق. ژىغىپ ئۇنى بىز سېتىۋالدۇق. سېتىۋېلىپ ئاپتونۇم رايۇنغا يوللاپتۇق، ئاپتونۇم رايۇندىن «بۇ ياخشى ئىشكېن، بۇنى ئوبدان قىپسىلە» دەپ، ژىگى:مە مىڭ كوي پۇل بە:دى، ئاشىنى سېتىۋېلىڭلا دەپ. بۇنى ژىغىشتىكى ئاساسى سەۋەپ، ياشلا بۇ نە:سىلىنى بىلمىگەنلىكى ئۈچۈن، بىز ۋەتەنپەرۋەرلىك كۆرگەزمىسى ئاچىلى دەپ ژىققان. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ژىغىشتىكى سەۋەپىنىڭ بىرى، ياشلىغا ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيسى ئېلىپ بېرىش. يەنە بىرى ئەژداتلىرىمىزنىڭ قانداغ قىلىپ مۇشۇ كۇنگە ئىرىشكەنلىكىنى ياشلىغا بىلدۇرۇش ئاسانغا كەمىگەنلىكىنى. مەسىلەن، ئەڭ ئاددىسى «بوقاسۇ»④ دەيلى، بوقاسۇغا بىز كالىنى قوشىدو، بىز ئەدەم يۆتىلەيدو، يە:نى جىجىيتقان گەپ. چىشى ۋا ئەمدى، شۇنىڭ ۋىلەن يە ھەيدىگەن ۋاختا بىز كۇن كەچكىچە بىز مو يە:نى تەستە ھەيدەيدا، يەنە چالا ھەيدەيدو، ئوتنى كىسەمەيدو، مۇشۇنداغ تۇرمۇش كۆچەگەنلىكىنى.

ئەمدى ئاشۇلىنىڭكى قاپاقتا، مەسىلەن، بىرمۇنچە قاپاق ۋا: مۇشەدە. ياغ قاپىقى دەيمىز، سۇ ئۇسىيتقان نوگاي دەيمىز، بىز جىڭلىك، بىز كىلولۇق، ئىشككى كىلولۇق قاپاق ۋا. ھەم سۇ ئىچكەن قاپاقلىدىن تاتىپ، بىز ژىغىپ، ماۋۇ ئىشككى مىڭ ژىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە بىز كوزىنىمۇ بىر مازا:لىقتىن يە:لىك ئا:غان يە:دىن ئۇش مىتىر يە:نىڭ تىگىدىن چىقىپتىكېن. بۇ كوزا مىڭ ئىشككى يۈز ژىل ئالدىدىكى كوزا. ئەينى ۋاختىدا بۇ كوزىنىڭ ئىچىگە ئەدەمنى سولاپ، ئاغزىنى ئىتىپ قويابتىكېن، يە:نىڭ تىگىدە. ئۇ كوزىنىڭ ئىچىدە مۇيىندا بىر ئوچ سېرىق توپا ۋا: ، بىز بۇنى ئارخولوگلىغا خەۋە: قىغاندىكېن، قەشقە:دىن كىلىپ تەكشۇرۇپ، مىڭ ئىشككى يۈز ژىلنىڭ ئالدىدا ئەدەملىنى كوزىدا قويغانلىقىنى، بىلىپتىكېن. كىيىن ما دىيەنزەنىڭ ⑤ ئۆستىگىنى قازغان ۋاختىدا بىر ھولاقنىڭ ⑥ ئىچىدىن ئىشككى جەسەت چىقتى. ھولاق تۇۋىگە خەنزۇلا مۇنداق يوغان توغراقنىڭ ئىچىنى ئويمۇتىپ، ئوتتۇرىسىدىن تۇڭلۇك ئىچىپ، ئىشككى كاللىنى مىيەگە ئەكىلىپ، ماندا يەرلىكتە قويابتىكېن.

ئۇنى بىزگە خەۋە: قىغاندىكېن، بىز بۇنى ۋىلايەتكە خەۋە: قىلداق. ۋىلايەتتىن ئارخولوگلا كىلىپ تەشكۇرەپ، بۇنى مىڭ بىر ژىلنىڭ ئالدىدا ھولاقتا قويغانلىقىنى

---

① سو — خەنزۇچىدىكى «所» دىن كەلگەن سۆز.

② ۋېنگۇەنسو — خەنزۇچىدىكى «文管所» دىن كەلگەن. مەدەنىيەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى.

③ سوجاڭ — پۈنكىت باشلىقى، خەنزۇچىدىكى «所长» دىن كەلگەن.

④ بۇقاسو — بوقۇسا.

⑤ دىيەنزەن — توك پونكىتى. خەنزۇچىدىكى «电站» دىن كەلگەن.

⑥ ھولاق — چوڭقۇر، ئويمان يەر.

ئىنىقلاپ چىقتى. بۇنى ئارخولوگلا تەشكۈرەپ مۇئەييەللەشتۈرۈپ بوغاندىكېن، بىز بۇنى دىخانلىغا كۆمىپتىكلا دەپ بەگەن. ئۆتكەن ژىلى كۆرگەزمە ئاچقىمىز دەپ تەييارلىقىنى قىلغاندىكېن، ئاشۇنى ئىزدەپ تېپىپ ئەكىلىپ جەسەتنى مۇشەدە كۆرگەزمە قىلىلى دەپ ئويلاپتۇك. كېيىن ۋىلايەتلىك ۋىنگەنسودىن «بىزگە بىرىنىڭ جەسەتنى، بىزدىن مەۋە:دىن ئاپىرىڭلا» دەپ. ئەۋە:دە ئىشكىكى مىڭ ئالتە يۈز ژىللىق بو:غان ئۈچ دانە جەسەت ۋا، ۋىلايەتلىك مۇزىيدا. بۇ جەسەتنى ئېمدى خىرۇم پەلتۇ بىر ئايال ۋا، ئوتتۇز بەش ياشلىق ئايال. ئۇ ئايالنىڭ خىرۇم يوپكا، مەۋە:دە خىرۇم چاپان، پەلتۇ، ئەمدى قالپاق. ما قالپاق قىتىپ قاغانكېن. مەۋە:دە سۆڭەكتە، ئاغزىنىڭ مە:ۋەمۇ ئوچۇق، كۆزىمۇ ئوچۇق، ما قىتىۋاغاندىكېن، ھازىر ئۆلگەن ئۆلۈكتەك تۇيىدو، ئاشۇ مۇزىيدا. ئاشۇ خىرۇمنىمۇ ھازىرغىچە تىخى تەتقىق قىلىپ، ئانداق خىرۇم ئىشلەنگەن زامان يوق. ھازىر تىخى ئۇچ مىڭ ئالتە يۈز ژىل بو:غان جەسەت ئاشۇ. بۇ ئارخولوگلا بۇنىڭ ژىل نىمىسنى، ئايالىقىنى، ئە:كىشلىكىنى، قانچە ژىل ۋو:غانلىقىنى خۇايەنلا [1] قىلىپ بىژدەمدە ئا:رىيدۇ. ئېمدى بىزنىڭ ئەر ـ ئايالنى ئا:رىيالايتىقىنىمىز، ئايالنىڭ سوڭىكى ئاق كىلىدۇ، سىلىق چىقىدۇ. ئەرلەرنىڭ سوڭىكى سىرىق كىلىدۇ، قوپالياق چىقىدۇ. مۇشىنىڭغا قا:لاپمۇ ئا:رىغلى بولىدو.

بۇ خەسىلە سىسىپ كەتكېن. مەسىلەن، كاچۇڭنىڭ بىشتا «چامسا» دەپ پى مازالىق ۋا. بۇ مازالىقنى خەقلە: كولاپ ئۇرغۇيلىنىڭ مازالىقى بو:سىمۇ، بۇددا دىنى دەۋرىدىكى مازالىق ئاۋۇ. ئاشە:دە سانىدۇقتىن بىر ئەرتىسىنىڭ كەشتىلەنگەن بىر جىلەتكۇسىنى تېپىپاپتىكېن بىرەيلەن، مەن ئاڭلاپ ئاشە:گە چىقىپ ئۇ جىلەتكۇنى ئەككەلدىم. ئەكىلىپ ئۇنىمۇ كۆ:سەتسەم، ئۇ ژۇڭ ۋو:غان بو:سا ئۇنىڭ قىممىتى ناھايىتى ژۇقىرى، بۇ يىپەك ۋو:غانلىقى ئۈچۈن سىرىق بولاپ قا:غان، چىرىپ قا:غان.

بىزنىڭ پوسكامدا ما «تامالدى» قەۋىرىستانلىقى دەپ بى قەۋرىستانلىق ۋا. ئۇۋە:دە ئىسلام دىنىغا ئىتىقاد قىلىشنىڭ ئالدىدىكى قەۋرىستانلىق، بۇددا دىنىغا ئىتىقات قىلىتقان. ماندا ئايۋان شەكىلدە يىپىپ، بۇ ئايۋاننىڭ ئىچىدە ژىگمە ـ ئوتتۇز ئەدەم قاتا: قوياغلىق. كېيىم ـ كىچىكى ۋىلەن قويغان شۇ زامانلىدا. ئاشۇ مازا:لىقتىنمۇ بىزدە بىژىسى ۋا، «تامالدى» مازالىقى دەپ. ئۇنى ئاپتۇنۇم رايۇنلۇق قىلىمىز دەپ ئۈچ ـ تۆت قىتىم يوللىساق، ئۇ تەستىقلانماي ماۋۇ ئودناقتا (بىر يىزىدا قۇم باسقان شەھەر) پىرانسىيەدىن ئىشككى ئايال ئارخولوگ كىلىپ تەشكۈرەپ، «بۇ قۇم باسقان شەھەركەن، بۇ شەھەرنىڭ تىگىدە نۇرغۇن بايلىق ۋا:كېن» دەپ تەشكۈرەپ، ئاپتۇنۇم رايۇندىن بۇنى ئاپتۇنۇم رايۇن دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ئورۇن قىلىپ بىكەتتى. ئۇۋە:دە بوران چىققاندىكېن، بوران توختىغاندىكېن چىقساق، ما:جان راست ما:جان، قاشتىشى، زىبۇ ـ زىننەت، تېيىن ـ داچەن، چاققۇل [2] مۇشۇنداغ نەسىلى چىقىدۇ. ئاۋە:دە بى مازالىقمىز ۋا، تۇزلام، ئۆزى قۇملۇق. بىز مۇشۇ خىزمەتلىنى ئىشلەش جەريانىدا ئاساس قىلىپ مۇشۇ قەدىمىي ئاساره ـ ئەتىقىلىنى بىر قىتىم ئومۇميۈزلۈك تەشكۈرەپ، ژىغۇاللى دەپ بۇنى بى ژىغىپ كۆرگەزمە قىلىمىز دەپ ئەكە:گەن، ئەمدى. بىزنىڭ ما كۈيۇاغ يىزىستا «قەمبە»

① خۇايەنلا قىلىپ ـــ تەجرىبە ۋە تەكشۈرۈش قىلىپ. بۇ سۆز خەنزۇچىدىكى «化验» دىن كەلگەن.

② چاققۇل ـــ چېقىلىدىغان نەرسىلەر، چاقچۇق نەرسىلەر.

دەپ پى كەنت ۋا، بىز ۋىلايەتكە ژىغىنغا ۋا:ساق، بى باشلىق: «سىلە قەمبە دىگەن يە:گە نىمە ئۈچۈن قەمبە دەپ ئىسىم قويۇلاپ قا:غان، بىر تەشكۈرەڭلا» دىدى. مەن بى ھەپتە تەشكۈرەپ ئەسلى «بوۋاي قەمبە:» كېن. بوۋاي قەمبە: دىگەن دۈتتانى تۈنجى ئىجاد قىغان ئەدەمكېن، بۇ تۈپىكېن بۇ. بوۋاي قەمبە: كۇيۇاغنىڭ ھازىرقى قەمبە: دىگەن يىرىگە كىلىپ، ئاشە:دە دارىلىرنى ستىپ، ئاشۇ قۇملۇقتا تۆگىسى ژىقىلىپ چۈشۈپ، ئاشەدە ئۆلەپ قاپتىكېن. ئۆلەپ قا:غاندىكېن، ئاشۇ قۇملۇققا ھازىيمۇ خەقلە كۆملىتكېن. روماتىزىم كىسىلىگە پايدا قىلىدو، دارىنىڭ پۈرىقى ۋا دەپ. ئېمدې. بۇنى مەن تەكشۈرگەندىكېن، ئۇنىڭ قەۋرىستانلىقىنى تېپىشقا توغرا كەلدى. قەۋرىستانلىقىنى تاپتىم. بۇ خوتەنلىك ئەدەمكېن، خوتەندە بۇنىڭغا ئابىدە تىكلەپ، ئۇۋە:دە بى قەۋرىستانلىق ۋاكېن ئېمدې ...

(بۇ ماتېرىيالنى پەيزىۋاتلىق مالىك داۋۇت ئېيىتىپ بەرگەن، يېزىق بىلەن خاتىرىلىگۈچى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىلشۇناسلىق ۋە ئەمەلىي تىلشۇناسلىق كەسپى بويىچە 2004 ـ يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتى مايسىگۈل ھۈسەين، 2006 ـ يىلى 8 ـ ئاي.)

(4) يېڭسار شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچىلار

ئاۋاز بەرگۈچى: تۇرغۇن مۆمىن، ئوتتۇرا مەكتەپ سەۋىيەسىگە ئىگە، يېڭسار لومپا يېزىسىدىن، پېنسىيەگە چىققان ئوقۇتقۇچى.

قوشاقلار

جاھان كەڭرى ژۇرىۋا:سىلا، خۇشال ئويناپ كۈلۈۋا:سىلا.
ۋىژدانلىرىنى ساتقىچە، تامغا ئۈسۈپ ئۆلۈۋا:سىلا.

بايلا: بۆلۈپ بە:مەيدۇ، كەمبەغەللە: ئۆلەپ بە:مەيدۇ.
كەمبەغەللىنىڭ پۇتى سۇنۇپ كەتسە، بايلا: تۆلەپ بە:مەيدۇ.

پۇل، پۇل !

پۇل، ھەشەمەتلىك ئايۇان ـ ساراي سالدۇ:غانمۇ پۇل،
موتۇ ھەتتا ماشىنا ئالدۇ:غانمۇ پۇل.
بېيجىڭ، شاڭخەي گۈڭجۇلىغا ماڭدۇ:غانمۇ پۇل،
تەشنا يۇرەك ئارزۇسىنى قاندۇ:غانمۇ پۇل.

بەزىلىنى تۇرمۇش ئۈچۈن گول قىغانمۇ پۇل،
بەزىلىنى بەزىلىدىن چوڭ قىغانمۇ پۇل.
قەغەز تۇرۇپ نۇرغۇن ئىشقا ئارىلىشۇپلىپ،
بەزىلىنىڭ تەتۇر ئىشىنى ئوڭ قىغانمۇ پۇل.

بەزلىنىڭ بويانلىرىنى غادايىتقانمۇ پۇل،
بەزلىنى بەزلىگە ماي تاتتۇ:غانمۇ پۇل.
تۇرمۇش ھەتتا مۇھەببەتكە تەڭلا چات كىرىپ،
بەزلىنى بەزلىگە قاش ئاتتۇ:غانمۇ پۇل.

بەزلىنىڭ مۇشكۇل ئىشىنى ئاسان قىغان پۇل،
بەزلىنىڭ ئاسان ئىشىنى مۇشكۇل قىغان پۇل.
سىھرى كۈچۈم ھەممىگە قادىر دىگەندەك،
بەزلىنى ژۇتتىن ئا:رىپ سەرسان قىغان پۇل.

يېزىڭ دىسە بىرھۆججەتنى جايلاپ يازاماي،
ژۇگەنلىنىڭ نەچچىسىنى كاتىپ قىغان پۇل.
سىفەن شۆيەن، تېخنىكومنى پۈتتۈرۈپ كە:گەن،
نەچچە ياشنى بەش ـ ئالتە ژىل گالۋاڭ قىغان پۇل.

بەزلىنى كوچىلا:دا چاندۇ:غانمۇ پۇل،
بەزلىنى ۋەدىسىدىن ياندۇ:غانمۇ پۇل.
ئۇچراشمىغان ياتلا: بىلەن ئاغىنە قىلىپ،
يېقىن ـ يېقىن تۇققانلىدىن تاندۇ:غانمۇ پۇل.

بەزلىنى ئۆلەمدىن قۇتقۇزغانمۇ پۇل،
بەزلىگە ھوقۇق ـ مەنپەت تۇتقازغانمۇ پۇل.
بەزلىنى شورپىشانە بېگانە قىلىپ،
ئۇ ئالەمگە ماڭدۇ:غانمۇ پۇل.

بەزلىنىڭ كۆڭلىنى ياشناتقانمۇ پۇل،
بەزلىنىڭ ئىشلىرىنى ئوخشاتقانمۇ پۇل.
ھالال يىمەي ھارامغا كۆنۈپ كەتكەنلىنىڭ،
نەچچىسىنى زار ـ زار قاخشاتقانمۇ پۇل.

گەپنىڭ توچكىسى ئاڭلاڭلا، سىلىگە پۇل، بىزگىمۇ پۇل، كادىرغىمۇ پۇل، ئىشچىغىمۇ پۇل، موللىغىمۇ پۇل، ئوغرىغىمۇ پۇل، ئىنژىنىر، يازغۇچى، شائىرغىمۇ پۇل. ھەممىدىن بەك زۆرۈر دىخانغىمۇ پۇل. جىرىڭ ـ جىرىڭ تەڭگە پۇل، شاراق ـ شۇرۇق قەغەز پۇل، ھەممىزگە لازىم پۇل. سىياسەتكە، مۇھەببەتكە ئارىلاشما ھەي پۇل، مەرت ژىگىت، مەرت قىزلا: ، ئاقىللا: سەن ئۇچۇن مەڭگۇ بومايدۇ قۇل.

(يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسىنى يېڭىسارلىق تۇرغۇن مۇمىن ئېيتىپ بەرگەن. يېزىق بىلەن خاتىرىلىگۈچى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىلشۇناسلىق ۋە ئەمەلىي تىلشۇناسلىق

كەسپى بويىچە 2004 - يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتى ئامىنە مەمتىمىن.)

(5) يوپۇرغا شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچىلار

ئاۋاز بەرگۈچى 1: ئايزىم قاسىم، ئايال، يوپۇرغا ناھىيە بايئاۋان يېزىسى بىرىنچى كەنتتىن، 58 ياش، باشلانغۇچ 4 - يىللىققىچە ئوقۇغان.

ئاۋاز بەرگۈچى 2: ئوسمان موسا، يوپۇرغا ناھىيە بايئاۋان يېزىسى بىرىنچى كەنتتىن، 53 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومدا ئوقۇغان.

ئېيتىشىش

ئايال: بىزنىڭ ئاتا:نىمزمۇ مۇشۇ گۈلۈڭاغدىنكېن، مۇشۇ گۈلۈڭاغدا تۇغۇلۇپتىكېن ... يالغۇز ژو:غانلىقتېن ئېسىمغا كەممە:ژاتىدا، لىكېن ئانداغ قۇشۇلغان ژاقىتتا، سورۇندا ژو:ساق، ھەممە ئىش ئېسىمغا كېلىدا، مۇنداق ... قېرى - ياش ھەننۇاسىنىڭ ئويۇن - تاماشىغا بەك قىزغىنلىقى ژا: ...

ئەر: ... ئېتىزلىققى چىخكىتىپتىم بايالىن، ئەمدى كە:گەن ...

بىر پۇتۇمغا كە:شى كەيدىم، بىر پۇتۇمغا مە:سە.
ئېش خېنىمغا گېپىم بېيتتى، ئالدىمغا بىي كە:سە.

ئايال: مەن چۇشتۇم چوڭقۇر بىر ئويغا، ياشلىق تۇرمۇشنىڭ مەڭگۇ يولىغا.
باشلايمەن سۆزۈمنى پىكرى خىيالدىن، ژۇرەك باغرىمنىڭ ئىشقى ئوتىدىن.

ئوتىڭزنى ماڭا سالدىڭىز، مەن ئەمدە كىمگە سالاي.
مېنىڭ كۆڭلەم جۇدالىقتا، كۆڭلىڭىزنى قانداق ئالاي.

ئىشىك ئالدىدا يوللارى، بەقسىمدە تونلارى،
ئاغرىمامدۇ تالمامدۇ، تەمبۇر چەككەن قوللارى.

تەمبۇر چەككەن قوللارنى، ئىگىۋا:غۇم كېلىدا.
خەندىلەكتەك بويلىرىغا، تىگىۋا:غۇم كېلىدا.

ئەر: مېنىڭمۇ ئېلىۋالغۇم كېلىدو.

دۇتتا: چالدىم پە:دىگە، سىز خېنىمنىڭ دە:دىگە.
خېنىم تۇرالا:مۇ، ئۆزى قىلغان ژەدىگە.

ئايال: تۇ:مامدىغان، ژىگىت!

ئېگىز تاققا چىقتىم مەن، چىمەنزارغا چۇشتۇم مەن.
ئوتلىرى يامانكەن، پەرۋانىدەك ئۇشتۇم مەن.

ئەر: كېچىلىرى ئويغۇنۇپ، سىزنى ئويلاپ تولغۇنۇپ،
قاچانغىچى ژۇرە:مەن، مۇشۇ گەپلىرىڭىزگە گوللۇنۇپ.

ئايال: ئالما شېخى پەس ئەمەس، ئۇنى ئەگمەك تەس ئەمەس.
سىزدەك قارىقاش ژىگىتنى، گوللىماقمۇ تەس ئەمەس.

ئەر: چاي ئەككەلدىم پەم بىلەن، شۇنچە تاتلىق تەم بىلەن.
ئىشسەم دەيمەن گۈزەل يار، سىز چىرايلىق يار بىلەن.

ئايال: سۇنى سەپتىم سۇپىغا، تېرىۋالدىم قوتىغا.
ئۆزى كەتتى ژۇتىغا، بىزنى قويدى ئوتىغا.

ئوتتا كۆيسەم بولا:مۇ، سۇدا ئاققىچې.
سىزگە كۆيسەم بولا:مۇ، خەققە كۆيگىچې.

خەقنىڭ ئوتى ئۆچۈپ قالا: ، ئۆيگە باغىچې.
سىزنىڭ ئوتىڭىز ئۆچمەيدىكېن، ئۈلەپ قاغىچې:.

ئەر: قولىڭىزنى تۇتۇۋالاي، قوينىڭىزغا كىرىۋالاي.
بېيت ئوقۇغان ئاغزىڭىزغا، چوككىدە بىرنى سۆيۈۋالاي.

ئايال: تامدىن چۈشتۈم توككىدە، سىزنى سۆيدۈم چوككىدە.
ئېغىي كەلدىمۇ بىلمىدىم، ژىقىلىپ كەتتىڭىز پوككىدە.

ئەر: قەشقەر شە:رىگە با:غۇم با، گۈلۋاغ بىلەن يانغۇم با.
گۈلۋاغلىقىڭ مۇشۇنداق قىزلىرىدىن، بىرە:نى ئا:غۇم با.

ئايال: بىزنىڭمۇ تەككىمىز بار.

تال ئۈچى تالغا يېتەمدۇ، تال ئۈچى تالدىن ژىراق.
مېنىڭ كۆڭلۈم سىزگە چۈشتى، ئۆيىمىز ئاندىن ژىراق.

ئۆي ژىراقى بولسا بولسۇن، كۆڭۈل ژىراقى بولمىسۇن.
ئىككىمىزنىڭ ئوتتۇرىسىدا، ۋەدە يالغان بولمىسۇن.
ۋەدىسىدە تۇ:مىغان، ئەسلا مۇسۇرمان بولمىسۇن.

ئەر: خېنىم، خېنىم، جانىم خېنىم، ئوتتۇز ئوغۇل گۈۋا خېنىم.
يامغۇر بولۇپ ياغسىڭىز خېنىم، قۇم بولۇپ تۇراي خېنىم.
شامال بولۇپ چىقسىڭىز خېنىم، توپا بولۇپ تۇراي خېنىم.

چىراق بولۇپ كۆيىشكىنى خېنىم، پىلىك بولۇپ تۇراي خېنىم.
قىزىلگۈل بولۇپ ئاچىلىشكىنى، شاخى بولۇپ تۇراي خېنىم.
بۇلبۇل بولۇپ سايرىشكىنى، قۇلاق سېلىپ تىڭشاي خېنىم.

ئايال: قۇم تۇڭگە ئالما كۆمدۇم، ئالما رەڭگى بولسۇن دەپ.
چىن كۆڭلۈمنى سىزگە بەردىم، مەھرىبانى بولسۇن دەپ.

مەھرىبانى ئۆزلىرى، شىرىن ئىكەن سۆزلىرى.
بىر كېلىپ ئىككى كېلىپ، جاننى ئالغان ئۆزلىرى.

ئەر: قارىسام ئۆرە تۇرىسىز، شەرەتلىسەم بىلىسىز.
كۆيگىنىمنىمۇ بىلىسىز، نېمىشقا ئۇنداق قىلىسىز.

ئايال: بىزنىڭ ئۆيىمىز چا:چاقتا①، كەپتە: ئاتىمىز يا:چاقتا②.
سىز ژىگىتنىڭ يولىغا تولا قا:لاپ، ماغدۇ: قاممىدى پا:چاقتا.

ئەر: قىلىچمىنىڭ دەستىسى ئىرغاي، يە:گە سانچىسام تۇرغاي.
سىزنى ئالىمەن دېگەن ژىگىتلىنى خۇدا ئۇرغاي، سىزنى ماڭا بۇ:رۇغاي.

ئايال: تام تۇپىستە ئولتۇرادۇ، شوخشا ۋويلۇق شوخ ژىگىت.
ئاغزىدىن شېكەر تاما:دۇ، شىكىرى تاتلىق ژىگىت.

شىكىرىگە گۈل تېرىدىم، بىرگۈلىنى ئۈزمىدىم.
ھەخلى ۋو:سا بىر كېلە دەپ، ئۇممۇتۇمنى ئۈزمۇدۇم.

ئەر: تاماكا چەكتىم غاڭزىدا، سەكرەپ چىقتىم ئا:شۇ چاڭزىغا③.
ئەتىلام چىقسىڭىز، بىللە با:ساق جاڭزىغا④.

ئايال: قاغىلىقتىن ئوق ئالدىم، باغدا جانان ئاتقىلى.
ئەمدى نۇمۇسىڭىز كېلەمدۇ، بىزنى ياردىم دېگىلى.

يار دېمەيمەن، يار دېمەيمەن، بۇ دۇنيادىن يارسىز ئۆتېي.
كۆيگىنىمنى بىلمىسىڭىز، ژۇرىگىمنى يېرىپ كۆ:سىتېي.

ئەر: قولىڭىزغا قا:لىسام تىللادا ئۇزۇك، يۈزۈڭىزگە قا:لىسام لە:لىدىن سۈزۈك.

---

① چا:چاق —— يەر نامى.
② يا:چاق —— كىچىك ئوقيا.
③ چاڭزا —— دېرىزە. خەنزۇچىدىكى «窗子» دىن كەلگەن.
④ جاڭزا —— توي خېتى. تامغا بېسىلغان توي خېتى. خەنزۇچىدىكى «章子» دىن كەلگەن.

ماڭا بىر قاراڭ بويىڭىزنى سۈزۈپ، مەنمۇ بىر كېتىپ ئۆممۈتۈمنى ئۈزۈپ.

ئايال: بىردەمدە ئۈزۈڭۈتكىلى بومايدۇ، ژىگىت!

تام تۈپىستە مىس چىلىم، ئويناپ كېلە:نى بىلمىدىم.
مىس چىلىمدىن چوغ چۈشۈپ، قولام كۆيە:نى بىلمىدىم.
مىس چىلىمنىڭ ئۈرۈغى زەگا:لىدا بامىدو، مۇشۇ جاھانغا سەپ سالسام،
سىزدەك قارا قاشتىن يەنە بىرسى بامىدو.

ئەر: ئون سەككىز ماڭ ئالەمنىڭ بۈلبۈلى بو:غان،
سەككىز جەننەتنىڭ بىر گۈلى بو:غان،
ئاپپاغ غوجامنىڭ چىلگىسى بو:غان،
سەنەتتە داڭلىق، ئۆگىنىشتە ئاڭلىق بولغان خېنىمغا ھەشقالالا.

ئايال: دەريانىڭ ئۇ قاتىدا، كۆرۈنگەن دەرەخ بىزنىڭ،
سىزنىڭ كۆيمىگەن بىلەن، كۆيىدا ژۈرەك بىزنىڭ.

ئەر: سىز كەلسىڭىز ئەگەر مېنىڭ قېشىمغا،
ئېيتىپ بە:سىڭىز ژۈرەك سۆزىڭىزنى.
ۋەدەم شۇ مەڭگۈ بىرگە ئويناساق،
بىرگە ئورىساق مۇھەببەت گۈلىنى.

ئايال: مۇھەببەت ئوتلىرى تەگدى ژۈرەككە،
كۆڭۈل بۆلمەيمىز سىزدىن بۆلەككە.
سىز ئەگەر كۆڭۈل بە:سىڭىز بىزگە،
بىرلىشىپ يېتە:مىز كۈتكەن تىلەككە.

ئەر: ماركسىزمدىن بىلىم ئا:غان، ماۋجۇشىدىن تەلىم ئا:غان.
خۇجىنتاۋدىن رۇخسەت ئا:غان،
ئۆگىنىشتە ئاڭلىق، خىزمەتتە داڭلىق بو:غان شۇجى، شەنجاڭغا ھەشقالالا.

ئاشخانىغا كىرىپلا ئاش بۇ:رۇدۇم تاڭجاڭغا،
بىر پىيالى چاي تۈتتۈم ئابدۇراخمان شەنجاڭغا.

ئوتتۇرۇپلا خېنىم ياخشى جايدىن ئورۇن ئېلىپ،
كۆڭلەم تا:تىپ كىپ قالدىم ئالدىڭىزغا بىر پىيالى چاينى سۇنۇپ.

ئايال: ئاسمانغا چىقىپ ئاينى كۆ:دۇم شاخىدا پەلەك،
يە:گە چۈشۈپ يارنى سۆيدۇم مەخمەلدە ژۈرەك.

ئاي ئالدىمدا كۈن كەينىمدە، ھەسرەت ئىچىمدە،
سالا: ئوتقا سېلىپ قويدىلا دەردىم ئىچىمدە.

ئەر: كېچىنىڭ ئاي چولپىنى بولغان،
كۈندۈزنىڭ ئاپتاپ نۇرلىرى بولغان.
ماڭسام يولۇمدا بولغان، ئولتۇرسام غېمىمدا بولغان،
پۈت ـ قولۇمنىڭ ماغدۇرى بولغان.
چەك ـ چاراگۇمنىڭ پاراسى بولغان.
شۇ ھاياتنىڭ قوينىدا تۇرغان،
ئۆزى بىر گۈل، سۆزى بىر گۈل، ئۆزى ئوڭلۇق، سۆزى مۇڭلۇق،
قەلەم قاشلىق، سۇمبۇل چاشلىق، جانجىگە: دوستۇمغا ھەشقاللا.

ئايال: ئاشنى يايدىم تاختىدا، ژېپ ئىگى:دىم پاختىدا.
سىزنى بەكمو سىغىنغان، زەپمۇ كە:للە ۋاختىدا.

ئاق بۇلۇت، ئاپپاق بۇلۇت، ئېگىز ئاسماندا تۇ:مامدۇ.
مېنىڭ سۆيگەن قارىقاش يا:رىم، مېنىڭ قېشىمدا تۇ:مامدۇ.

ئاق بۇلۇت، ئاپپاق بۇلۇت، ئېگىز ئاسماندا تۇما:دۇ،
مېنىڭ سۆيگەن مۇشۇ يارىمنىڭ، كۆزلىرى خۇما:دۇ.

كۆزى خۇما: شول يارىمنىڭ، سۈرىتى سۇلتانچى با: .
ئاي يۈزىگە خال چۈشۈپتۇ، يېڭى ئېچىلغان گۈلچى با: .

ئەر: ئىشىك ئالدىڭىزدا ئورماندۇ، بۇلبۇل قونا:دۇ،
يار تۆپىسكە يار تۇتۇپسىز، سىزگە ئاسان ئەمەستۇ.

ئايال: تام تۆپىسىدە ئولتۇرادۇ، ئالتى پاختەك تۇگۈنەك،
قوللىرىغا يارىشىپتۇ، يارى بە:گەن شاخىنەك①.
يارى بە:گەن شاخىنەك، ئالتۇن ئۈزۈككە باغ بولا: ،
سىز ژىگىتنىڭ دىگەن گەپلىرى، ژۈرۈگۈمگە داغ بولا: .

(يۇقىرىقى ماتېرىيالنى يېزىق بىلەن خاتىرىلىگۈچى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىلشۇناسلىق ۋە ئەمەلىي تىلشۇناسلىق كەسپى بويىچە 2004 ـ يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتى مايسىگۈل ھۇسېين. 2006 ـ يىلى 8 ـ ئاي.)

(6) قاغلىق شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچىلار

ئاۋاز بەرگۈچى 1: ئايتۇراخان، 40 ياش، ئائىلە ئايالى، قاغىلىقلىق.
ئاۋاز بەرگۈچى 2: چىمانخان، 40 ياش، ئائىلە ئايالى، قاغىلىقلىق. تۆۋەندىكى

① شاخىنەك ــ ئەسلىدە تېرە ئويماقنى كۆرسىتىدۇ، بۇ يەردە ئۈزۈك دېمەكچى.

دىالوگدا ئاساسلىق سۆزلىگەن ئايتۇراخان، ئاڭلىغۇچى چىمانخان.

ئايتۇراخان بىلەن چىمانخاننىڭ مۇڭداشقان سۆزلىرىدىن

ئالتى ياشلام ئالدىمدا با: . ھازىر ئىشۇ يولنىڭ ئۇقاتتىكى ئاشخانا مېنىڭ ئاشخانام. ما ھازىر ئىش چىققانىنىڭىزى ئاشخانىما ئاچمىدام.

ياللا ئۆينىڭ بەزى تۈيمۇشىنى قامدىتىپ، بىر يىل قولدىن چىققان ئوشۇق ئوقىتىمىزنى جۇغلاپ، بىر يىل بىر يالىمىزغا خوتون ئەپپەدۇق، قىزىمىزنى ئە:گە بەدۇق، مۇشۇنىڭ بىلەن كۈنلىيىمىزنى شۇنچىلىك ئوزگەيتىپ ئولتا:دۇق. ئەمدى بىشىمغا كەلگەن مۇنداغ بىر قىسىم دىشۋاچىلىرىمنى [1] دەيمەن. ئېللىك سەككىزىنجى ژىلى قۇساقنىڭ ئاژلىقىغا چىدىيالماي، بىزنىڭ ئە:خەقلە قايمايغا ئىشچىلىققا كەتتى، مېنى قىينام قىشقا تاشۋېتىپ. قىينامىلا:مۇ ئاش ـ تاماق بە:مەي، ئاندىكىن ئوغلۇم بوممىغاندىكىن خالىغانىنى قىلدىم. ياتقىلى يە يوق، يابىيخان دەپ ئاغىنەم با:دى، ياتىغىم ئاشە:دە بولدى. ئەمدى بىر مەزگىل ئاشە:دە تۇ:دام. ئۇ يە:دىن ئېللىك سەككىزىنجى ـ توققۇزىنجاي تۇنۇي گىياتقا بادىم. ئو يە:دىن ئاشۇ ئاژلىقىغا چىدىيالماي، ئاش بە:مگەندىكىن. ئانىكام قېشقا با:سام، ئانام ئىككىن(جى) دادىيىدا، مەن بىيىن(جى) دادىيىدا. ئۇ دادىيىدىن بۇ دادىيغا كە:سە ئاش بە:مەيدۇ. ئاشخاندا مەن قۇسقىمنى باقاي، ئە: قېشىمدا بولمىغاندىكىن دەپ، ئاشە:دە سەككىز ئاي كىچە ـ كۈندۈز ئىشلەيمەن. ئۆيگە كىيگىلى بولمىغاندىكىن، قىينام ئۆيگە كىيگىلى قويماي، ئوغلى بولمىغاندىكىن. يابىيخان ئاغىنەمنىڭ يېنىدا قۇناپ، سەككىز ئاي تىيىڭ پۇلاتتەك ئويگە كەلمەي، كېچە ئۆيدە يوق، كۈندۈز ئايام يوق، ياخشى ئىشلەپ نەمۇنچى ژولاپ، ناھىيگە نەمۇنچىلا: ژىغىنىغا كىشىپ، بىي دانە جاڭزا مۇكاپات ئالدىم، بىي دانە تەقدىر قەغىزىنى مۇكاپات ئالدىم. ئۇنىڭ ئىگىن بىيتقان ئىگە ـ چاقىسى يوقكەن دەپ، بىي دانە پاختىلىق چاپان مۇكاپات بىيىپ كەيگىزۇپ قويدى، ئۇچامغا ئەمدى. ئاندىكىن ئۇيە:دىن قايتىپ كەلدىم. يەتتە ئاي، سەككىز ئاي ئۆيگىمۇ كەلمەي، ئانىسىنى كو:مەي، دادىكام ئىككىسى ئۇلەپ قاپتىكەن. ئانام با:دى. ئانىسى قېشقا كەلمەي ياخشى ئىشلىدى دەپ، ئاتىمىشنجىلى پارتىيىگە ئۆتتىم. ئاتمىش بىيىنجىلى يەسمى ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىياندا ھە: قانداق ئىشتا، ئاندىكىن جاپا ـ مۇشاقەتكە چىداپ ياخشى ئىشلەپ، دۇكانلىغا ماتا چىقسا، ئۇنى بىز باھالىمىغۇچە بىزگە بە:مەيتتى. بېشىمزغا ياغلىقمۇ ئا:تالمىغان. ئۇچىمىزدا يېڭى چىيايلىق ئىگىنلا: نەدا، قوڭىمىزدا يىتۇق ئىشتان، ئانداغ ئىشلىما بو:غان. ئەمدى تۆت مىمان ئاكىيىسىڭ، قوقماي ئەكىيالمىتقان، ھەمە ئىشلىيىمىز تولۇق بولدى.

تۆتىنجى ئايغا بىيىپتى، ئاخشىمى مۇشۇ چا:شەمبە كەچتە ئۇ كېلىنىڭ دادىسى ئامبا:غا كەتكەن. ئوغلام: «قىينام ئىككى ـ ئۈچكۈندە ئېپ كە:سەڭ يالغۇز قالدىم مەن» دىدى، دەپ: «چا:شەمبە كۈنلىكى خوتىنىمنى ئانىسىنىڭ قىشقا ئاپىيىپ كىلەي» دەيدۇ. «ئاتە بىي كۈن تۇختىساڭ، ئۆگۈنلىككە بامامدۇ؟» دىسەم، «بىي ئاپىيىپ ئەكىلەي ئانا»

---

① دىشۋاچىلار ـــ ئوڭۇشسىزلىقلار، كۆڭۈلسىزلىكلەر.

دىدى. «با:ساق باغىن» دەپ تالاغا چىكەتتىم. بىي ۋاختىدا ئويدە جېدەلنى باشلاپتۇ، ئە: ـ خوتۇن ئىككىسى. «نىمە تالاشتىڭ؟» دىسەم، «ئاناڭ قىشقا ئاپىياي دىسەم، يەتتە كۇن بولغاندا بىيىمەن» دەيدۇ. «نىمە كايىگدى، ئۆيدە تەيياا: ئولتاغان خوتۇننى ئانىكاڭ قىشقا ئاپىيىمەن، دەپ؟» «ئانىسى ئەكىلەڭ بالام» دەپتى، دەيدۇ. «سىنىڭكى ئاپىياي دىگەن قە:دىگنى بىلمىگەندىكىن، سەن پىتىگنى چىقىيىپ ئولتاساڭ بولمامدۇ؟ نىمە قىتتىلەڭ؟» دەپ سۇقۇشاپ قالدىم. كىپىپۇغىچە بىي ـ ئىككى شاپىللاپتۇ، ئەمدى ئوغلامنى مەن ئۇ:دۇم. ئەمدى ئىككىسكە نىسىھەت قىلىپ، ئۇ دىمەڭ، بۇ دىمەڭ، دەپ بۇ بالا يىنە جىدەل باشلىغلى قۇپاپتۇ. مۇشۇ چاغ بوغلى تۇ:دى. باللىيىم دوكان ئاچمىز دەپ سە:دە، بىيان كە:گلى مۇشۇ چاغ بۇغلى تۇرىپتى، «ۋاي بالام، ئانىگز قىشقا باسىگز بىي بىيىڭ. سىلە بۇگەن بۇ پەيشەم بازا:غا ئىدەم ماڭغلى تۇيىدۇ بىيەدە. ئانگزەم مەن ئۇيە:گە كەتسە ھېلى، ئىمانىخان، ئو:نىدىن قۇپاپ گولدۇيلىتىپ سا:غلى تۇيىدۇ. ئەمدى ئايتۇياخان ئۆزى بىي جىدەل باشلىدى، دەپ ئالەمگە داڭ كىتىدۇ. باسىگز بىيىڭ !» دەپ ئالدىمدىن مەن ئۇ بالىنى زو:لاپ ئىۋەتىۋەتتىم. ئەمدى ئانىسىنىڭ قېشتا بو:غاندىكىن جىدەل بېسقا، ئەمدى. بىي قېشقا با:ساموۇ بەھۇدە ئۇيشۇپ قاپتىكەن. ئايتۇياخان چىيايلىق قىشمغا ئىۋەتىپتۇ ـ دە، دەپ، ئىگىن ـ ئەجسىنى ساقلاپ ئىۋەتىۋاتتىم.

ئىۋەتىۋاتقان پەيشەمبە كۇنلۇك ئەمدى، پەيشەمبە كۇنلۇكى كىچىچى قوندى. پەيشەمبە كۇنلىكى پىشىن بولاپتى، ئانىسى بىلەن بازا:دا كۆيەپ يۇيىدۇ مىيەدە. ھېلى تۇيۇپ ئانىسى ئېپكىلە قىشمغا، «مۇنداق ئۇيۇشۇپ قاپتۇ، نىمە تالاشتى؟» دەپ گەپ سويا: مەندىن دىسەم، كەممىدى. كەچقۇينى كېتىپتۇ.

شۇ پەيشەمبىدىن ئۆتەپ ئالتە كۇن ئوتتى. كى:تقان پەيشەمبە كۇنىسى بازا:دا تۇيانىساخان دەپ داڭداي ئىگىچىسى ۋا:كەن، ئۇ ئىگىچىسى چىقىپ، بىي كۇن پەيشەم بازا:نى بىشەم، لاۋزى خوتۇن ئاغزىنى بۇزۇپ ئاھانەت قىلىپ، بۇ خوتۇننى دىيەنشىگە ئېلىۋاغۇچىلىكى ۋا:، كەچ ۋو:غچە ئاغزىنى بۇزۇپ، ماڭا ھەي ئۇ:غلى ئىتىلىتۇ، ئالدىمغا يوگۇيتۇ، خەقلە تۇتۇپ ئۇلگۇمەيتۇ. مۇنداغ بىي كۇن بازا:نى قىزىتىپ جەڭ باشلىدى. ئۆيەمدە ئولتىغلى بىي يىيىم ئاي، كۇن ھىساۋلىساق، بىي يىيىم ئايدەك ئولتىدى، ئىككى ئايمۇ ئولتىمىدى. شۇ پەيشەمبى كۇنلۇكتە كەتكەن. يا ئەتە ئا:جاشقلى كىلە: ، بۇگەن شۇنچە رەسۋالىقنى قىلدى. يا ئۆگۇن ئا:جاشقلى كىلە: ، ئەمدى بىي تىيەپ بو:غلى كىلە: ، دىسەك يا ئەكەتسلى بولىتتى، دەپ كەممەيدو. ئوغلامنى ئىككى قېتىم ئىۋەتسەم، ئۇچ ئاي ئولتىدى، ئەينا. يەنە ئۇچ ئاي ئولتۇيىتو، بايىتقان يە:گە بايىلى دەيمىش. بالامنىڭكىنى بىي كەسكەن يەنە بىي كەسكىلى بولمايدو. ئا:سا ئىگىن ـ ئاياغ لاتىنى ئالدۇ، يەنە باشقا بىي ئىش يوق، دەپ قويدوم. ۋاژان، شۇنداغ لاۋزى، بىشەم ئىدەمگە يېقىن بىيىپ قاپتىكەنمەن، چىمانخان. ئانىسىنىڭ ئەمچىكىنى قاتتىق چىشلىگەن ئىدەم ئوغال تۇغۇتكەن. بۇيىنىدىن ئەشۇ ئەيندا بولاپتى، بۇيىنىدىن بۇنىياسخان، ۋاژان يالۋاتتىكى ... خۇدايىم يۇزمىڭ يە:دە دەيمەن، شۇ ماڭا بالدىي كەپ قالدى بۇ ئىش. شۇ ئوغلى ۋا:لىغمۇ يەنە كىلە: ، شۇ باللىيىغما خوتۇن ئەپبىيە، ئالدىغا كىلە: . لېكىن يىگىنىم ئاش ئەمەس، چىمانخان، ماڭغىنىم يول ئەمەس، كەيگىنىم ئىگىن ئەمەس، جۇماڭلا. مېنىڭ بېشىمغا نا:يىتى جىق ئىش كەلدى. ئىككى ئوغالغا خوتۇن ئەپبىيىپ،

ھەممىيە:لىدىن خاپولمىدىم. بۇنىياسخاندىن بەك خاپولدام مەن، ھەممە ئىشنى ئۆزەڭلە بىلىسلە ...

ــ خاپوماڭلا ئاداش، مەن شۇ كۆنىسى پەيشەمبى بازا:غا كەممەپتىم. ئۆيدە بىزنىڭ ئابدۇللاخان بالا بىيىپ، ۋايجان چىمەنخاچا بۇگەن ...

ــ مەسسادىق شىت بىلەن تۇ:سۇن غۇجامەت بو:مغان بو:سا، مېنى تۇيغا بۇلاپ، ئاشە:دە ئۇلتىۋاتمىتكى، نىمە قىلسا قىلىپ چىقمىدىم، بولمىسا ...

ــ پەيشەمبى بازا: ئايتۇياخانىڭ ئاشخانىستا قىززىپ كەتتى دەيدو، نىمە بولدى؟ دىسەم، ۋاي، سو:ماڭ، ۋاژان، بازا:دىكى ئىگىچىسى كىلىپ، ھېلى ئىمانىخانىنى كىللايدو، ھېلى ئايتۇياخانىنى كىللايدو، ھەي ... ئېيىقنىڭ سۇيىنى تۇختاتسا تۇختاتقىلى بولىدۇ، ئاغچىنىڭ ئاغزىنى تۇختاتقىلى بولمايدۇ، مۇنداغ كىللىدى، دەيتۇ.

ــ ئانىس ـ دادىسى ئېيىنىدە ئاغىزىنى بۇزغان بولسا، مەن چاي قۇيۇپ، تاماق ئىتىپ، ئىگىن ـ ئەجىسنى قىپ، ھېلغىچە بىيتىيەپ قىپقۇيمايمەنما؟ ئانىسى ـ دادىسى ھايات تۇيۇپ، ئۇ بازا:لىق خوتۇننىڭ ئاغىزىنى بۇزۇپ، ئاھانەت قىلىشى نىما ھا كىلىدو ماڭا، مۇندا ئويلىنىپ بېقىڭلا.

ــ ئاشۇلادىن ئۇگۇنىپ ما كىلىنىڭلىما ئاندىكىن ئەيندا ...

ــ مۇشىمۇ بوش ئەسكىلىكنى قىممىدى، ئۇيەمدە ئولتۇۋاتىدۇ ـ يۇ بۇنىڭدا گۇنا يوق، جۇما. بۇنىڭ با گۇنايى ئۇيىستىكىلىدە. كىلىنىم ئوبدان بالا، كىلىنىمنى ئىگەكىم ئۆزەمنىڭ قىزىمدىن يۇقۇيى بىلسەم بىلمەن.

ــ مەيلى ئاداش ئەمدى كەپتو. مانىڭزىگە بىي قىشچە، مۇشۇ ئۇيەڭدە ئولتۇيامدا؟

ــ ئولتۇ:سا ئولتۇ:غان بۇيىچە، ئولتىماي ئۆزىمىزنىڭ ئۇيىمىزدە ئولتىيىمىز دېسە، ئۆزىنىڭ ئۇيۇستە ئولتۇيا.

ــ مەيلى ئاداش، نەۋيەڭلا با، قا:لاڭلا، ئاندىكىن ئۇگەي بالا، ئاندىكىن تىل ئىشتىمەيمەن دەپ سۇزىنى بەدۇ:سەڭلا، بالا يىتىم ئۇگەينىڭ ئالدىدا قالىدا.

ــ مۇشۇ قېتىم دۇختۇيخانىغا چىقسام، تۇياخانىنىمۇ بالىسى بىلەن دۇختۇيخانىغا بۇنىياسخان ئۇكۇل سالدۇغىلى كەپتىكەن. ئەشەدە ئۇكۇل سالدۇيۇپ، «ماڭسىلا ئۇيگە بايامزما، ھايۇنغا چىقسىلا» دەيدو، بۇنىياسخان. مەن: «كۇڭلەمنى ئىزدىمگەن ئىدەمنىڭ ئۇيىسكە بامايمە. مېنىڭ كۇڭلەمنىما ئىزدىسە، كۇڭلەمنىما ئۇتىۋا:سا، كۇڭلەمنى ئا:سا، بايىمە. بومىسا خەقنىڭ ئۇيىسكە ۋا:مايمەن، باكا:دا قا:غان مەن يوق» دىدىم. دىسەم، ياتاقتىكىلە ... «بۇنىياسخان، ۋاي سىلىنىڭ كۇڭلىلىينى ئۇندىن باشقا قانداغ ئىزدەمىز؟ ئەمدى قوي ئۇلتىيەيلى دىسەك، كەمبەغالكەنمىز. ئاختى ـ كۇكتى ... » دەپ ئەين دەپتى، ياتاقتىكىلە: «ۋايجان، ئىككىسى ھەجەپپىي گەپلەشتىيا» دەپ ئەيندا دەيدۇ. «كۇڭلىمىزنىڭ يېقىنلىقىدىن، مە:بىتىمىزنىڭ ئويلىقىدىن [1] مۇيندا مۇڭداشتوق» دىدىم. ئەندىكىن ئىيەدە بۇنىياسخاننى نى ئالەم ساقلاپ تۇ:دوم. ئۇكۇلنى ئۇ:دۇيۇپ بولدى. دۇختۇيخانىنىڭ ئالدىغا چىقىپ ھەپلىشىپ قالدۇق، خېلىۋەك [2] سەتلىشىپ قالدوق.

ــ ئاشە:دىن ماتالنى ئەكەلگەنما؟

---

① ئويلىقىدىن ــ چوڭقۇرلۇقىدىن.

② خېلىۋەك ــ خېلىلا، خېلى ئېغىر دەرىجىدە.

ـــ ئەكەلمىگەن. سەتلىشىپ قىلىپ، بۇنىياسخان بىمە دەپ ئويزى كەتتى، مەن بىيمە دەپ بىيان كەلدىم. خېلىۋەك سەتلىشىپ قىلىپ بىيان كەلدىم. ئىمىن ھاشىمنىڭ ئىشكا:لىسىغا كەپ بۇلاپ، سەل قوسقامغا جىن كىشتى. ۋاڭان ـ ۋاڭان، ئوتنىڭ تېشىدا كۆيگىچە، ئىچىدە بىي كۆيەي. بۇگەن نىمە بو:سام «ئايتۇياخان يامان خوتۇن، ئەسكى خوتۇن. ئا كىلىننى ئەڭغا ھەيدەپ قاپ، ما كىلىننى مىيغا ھەيدەپ قاپ» دەپ، نىم دەپ نام ئا:سام ئالاي دەپ، يىنا با:دىم، كۆيەڭلا سايادەك. ئاشۇ پاچىقمىنىڭ كىسىلىنى ئاچچىغىم كۆتە:دى. مېڭىپ ئۇلگۈيمەي، ئۇلا ھايۇندا كەتتى، با:دىم. يا تاياق بىلەن ئىككى ـ ئۇچنى ئۇيا، يا چاچلىيىمنى يۇنداپ قولامغا ئاپبىيە. بولاي بۆگەن نىم بو:سام بولاي، دەپ با:سام، يەخمىنىكام بىلەن بۇنىياسخان ئۇلتۇيۇپ گەپنى قىلىشقا تۇيۇپتىكەن. بۇنىياسخان چا:چاپ قۇپاپ ئاستىمغا كۆپىدىن بىينى تاشلىدى. يەخمىنىكام شاپتۇل ئاكىيىڭلا دەپ، ئىككى شاپتۇل يىدىم. ۋاي ئاسلا دەيدۇ، «قوسىقام توق» دىدىم. قوسىقام ئېچىپ يىقىلغۇدەك بولدىم، ناشتىسىز چىققان بىز. ئىيە:گە تاڭ ئاتماستا بىيىپ بولاپتىكەن. قوسقامنى تۇتۇۋېلىپ مۇنداغ تىتىيەمەن، چىمانخان، ئاچچىغىمدا لىغ ـ لىغ تىتىيەمەن، ئولتۇدىم. شاپتۇلنىمۇ يىمىدىم. ۋاي بالام، بۇسىياخان تالادىن كىيىپ، بالىما با:كەن. بالىنىمۇ قۇچىغىمغا ئاممىدىم. ئولتۇيىپ، «بالام قازىنىسىڭ، شاپ [1] سەي ئادالاپ قازىنىسىڭ دەيدۇ». بىيدەم ئولتۇدىم. ئەمدى ئىتتىك سەينى ئادالاپ، بولاپ ئىتتىك قازان ئېسىڭ بالام دەيدۇ. «مەن بايايى، بۇنىياسخان، قازان ئاسسا بەك ئالدىيايمەن، داۋزام يېپىغلىق قاپتى، ئۆيدىكىلە: كېۋەز تە:گىلى كېتىپتى»، دىسەم، «ھاي مىشت ئەمەس بۇ» دەيدۇ. «مەن قانچە ئاش ـ تاماق يىگەن ئۆي بۇ»، دىسەم، «قۇپاڭ بۇسىياخان كىتىڭ، بىيىڭ. ئابايا ئايتۇياخان بىلەن خېلى سەتلىشىپ قاپتۇك، كىلىپ نىم با: نىم يوق، ئىگىن ـ ئاياغنى ياغلىققا چىگىپ، ئېۋەتىپ بىيەي دەپتىم»، دەيدۇ. مەن «ئىگىن ـ ئاياغقا كەلمىدىم، ئۇچامدا ئىگىن ـ ئايىغىم با. سىلىنىڭ ماقساتلىيى ئىگىنىدە بولاپ قالدى، مىنىڭ ماقسىتىم ئىگىنىدە بولاپ قالدى دىمىسەم يامانلاپ بىيان كەلمەپتى. بىكا: ـ بىكا:لىق ئۆزلىيى بىيان ئەكىپلە، ئەكەپ قۇيا دىسەم، بىي ئىگىن ئالدۇيۇپ، ئاندىن كە:سە قۇشاپ پىيىمەنمىكى دەپلە. شۇڭا مۇنداق دىدىم. دىيىشكەن گەپ ئاشۇ. «قۇپاپ كىتىڭ» دىدى، كە:نمگە سېپ بىينى ئەكەلدىم.

ـــ بولاپتۇ قا:لاڭلا، قىزۋالدەك چىيايلىق ئاداش، ھەقانچە ئەكەلمىسەڭلىمۇ قىشچە ئۇ بالا كىلىدۇ يەنە، قېشىڭلىغا.

ـــ ھازىي قۇشاپ بە:مىگەن بو:سا، شۇ كۇنىسى مەن سەي پۇچەك ئالغىلى ... ھەي تۇتىنجى ئاي كىيىمگۇچە، بالام ھەقانچە بىي يۇيىكىنى يۆل يە:گە ياقسىمۇ، مەيھەمەت لازىمى يوق ئەمدى، دەيتتىم، جۇماڭ. بۇلتۇ بىي ياز «قوسقۇمدا ۋا، ۋاي سىزىگمىدا ۋا» ئۆتەپ كەتتى. بىيىل بىي ياز يوق يە:دىن بانا پەيدا بولدى. ئەمدى ئۇ بالامدا گۇنا يوق، ئاندىغ دىسەم، مېنىڭ بىي قىزىم با: ئەمدى. بالىدا گۇنا يوق. بىي كىممىا كەپ كەتتى دىسە، بەك تەڭلىكتە قالدىڭىز بالام، ئۇيىندىنمۇ سىزنى قىستايمىز، بۇيىندىنمۇ سىزنى قىستايمىز. سىزگە ئە:نىڭ قىساسى ۋۇلىدۇ، ماۋۇ بالىمۇ كىسەلدىن چىقىنالمايدۇ. بىي بالا بولاپ قاپتى. ھەممەيلەن گۇنانى بىي بالىغا ئاتىپ قالدۇق، قىساسى ۋۇلىدۇ دىسەم، «مەندە

[1] شاپ ـــ چاپسان، تېز.

گۇنا يوق، شۇ گۇنا ئۆيدىكىلىدە» دەيدۇ. ئۆيدىكىلىدە گۇنا. سىز قوسقىنىز ئىشتىنىڭ ئو:نىدا كىتىدۇ، بالام. ئۇچىنىز دىگەن بىي ئىگىن كىتىدۇ، لاتا دىگەننى ياماپ قويسا تۇيدو. ئاقىبىتىنىزنى ئويلاڭ سىز، كىينىلىكىنىزنى ئويلاڭ، دىسەم شۇڭ ئولتۇيۇۋاتىدۇ.

بىيمۇنچە پۇلنى خەژلەپ، مىڭ كۇيام كىتىپتىكەن. شۇنچە پۇلنى خەژلەپ، ئاشۇلا ئانداغ قىلىپ، بىزنى پو:دۇقۇغا دوڭغايتىمىز دەيدو. مەن سەل بوينامنى ئەگمەييىاق كېتىپ بايىمە. بوينامنى ئەگدۇيالماي، بۇنىياسخان، شۇڭا قىزىنى ئولتۇغۇزۇۋا:غۇسى ۋا. بەك ئولتۇغۇزۇۋا:غىدەك. بوينىمنى ئەگدۇيىمە دىسە، مەن يا قىزىنى ئۇ:مۇدىم، يا كىللىمىدىم، يا ئاچ قويمىدىم، يا يالىڭاچ قويمىدىم. ئۇ:شقاندا گۇنا يوق، بوينامنى ئەگدىيە:مەيدۇ. شۇ ئەگمىسەم، ئولتۇ:دى، ئولتۇ:دى، ئاخىيسى، يىنە ئەشەدە دۇختۇيخاندا گەپ بە:مەي، بىيان كەلدىم. زادى ئاچچىغمىنىڭ دە:دىگە بۇگەن زادى نىم بو:سام بىي بولاي، دەپ با:سام، سەل خۇيۇمنى ئۇقۇپ قىلىپ يۇمشاپ قالدى. يۇمشىمىغان بو:سا، شۇ كۇنىسى سەل كارامەت پەيدا بولاپ قا:تتى.

ـــ ئاداش، ئۇ كالا قانداغ بولغان، ئاشۇ كالا تۇغىيسىدا بولاپ قالدى، ئۇ گەپ.

ـــ ئەي ئوبدان ئادىشىم، سىلى بىلەن بىزلە بىي - بىيسىمىزنىڭ قولىدىن تۇز يېيىشىپ كەـ:گەن. ئۇنداغ قىلىپ ئۆلتۇيۇۋېتىپ، ۋىيجان - ۋىيجان - ۋىيجان، بالدىي چانۇاتقان ئىدەم ئا: قىخكۇن بو:غان كۇنىسى كەلدىيا مىنىڭكىگە. ماڭا دىدىمۇ يا، بۇسىيخانغا دىدىمۇ يا، بىيكىمگە دىدىمۇ، ئاساسى مەقسەت كىچىككىنەك يە:دىدى. ھاي ئوبدان ئاداش ! ئۇلا مەن ئاشە:دە يېغىينى تېپىپلىپ، گەپ قىلسامۇ ئوزىگە ئامايتكەن. «يېغىينسى با ئىشەك بەكياق سەكلەيتكەن». ئاساسى، لاتىغا ناھايتى بەك ئامياقكەن، ئىگىن - ئاياغقا. مەن ئىگىن - ئاياغقا ئامياق ئەمەس. خان - خوجام پاشانىڭ ۋاختىدا كىيىۋا:غان، ئىگىنىم مۇشۇ بىي ئۇچۇم ئىگىن - ئاياغ. ئۇ لاتىغا، ئىگىن - ئاياغقا بەك ئامياقكەن. بىي ئىچىگە كەيگىلى بىي تو كوڭلەك ئەپبەسەممۇ، ئاشۇ قولتىغىغا قىستىيىتۇ، ئاشە:گە ئاپىيىتۇ. بىي كۇنى ئايمىنىساخانىنىڭ، تۇيانساخانىنىڭ پالتۇلىينى، يۇڭ كىيىملىينى، بىينى ئۆيگە ئاچقىپ، سمغا ئا:تىپ قۇياپتىكەن. چاپانلىنى، ئىگىن - ئاياغلىنى، بىينى سمغا ئا:تىپ قوياپتو، دەپ ئايىن دەپتى، ئايىمنىسا قوپاپ: «كۇن كۆ:سۇن دەپ ئاچقىپ قويداق» دەپتى، مەن قوپاپ: «بالام بۇ ئۆيدە ئاندا بىي كىشىنىڭ ئىگىننى بىي كىشى كىيىۋالمايدۇ، كۇيەڭ. ھەكىم ئۆزىنىڭ ئىگىننى كىيىدۇ. كىشىنىڭ ئىگىننى كىشى كىيىۋالتقان ئۆي ئەمەس بۇ»، دىسەم، «بۇ ئاچام ماڭا تۇلا ياپتا گەپ قىلىدۇ» دەيدو. «ياپتا گەپ قىلمىسام، ياس بالام. بىي كىمنىڭ ئىگىننى بىي كىم كىيىۋالمايدۇ بۇ ئۆيدە»، دىدىم. ئانسى ناھايتى ئۇستا جۇما. ھەتتا ئۆي تۇتتى دەپ، مىنىڭ ئۇيۇغ - تۇققانلىيىم بى قاتا:دىن مايەكلەپتىكەن، ھالىغا يايىشا. تۇغۇپ ئايە:گە با:مىغانلا مىيە:دە مايەكلەپتىكەن. ئاشۇ بىمىللىنمۇ ئەكەتتىيا. بۇنياسخانىنىڭ ئۆيىستىن تۇققانلىيى تەيپىدىن مۇنچىلەك بىينەسە كەـ:گەن بو:سا ... ئوبدان ئاداش، بىي - بىيسىمىزنىڭ قولىمىزدىن تۇز يىيىشكەن، بە:گەن تۇزۇڭلى ھايام بو:سۇن ماڭا، مۇشنچىلىك بىلمەيدىيا ! تۇغۇپتۇ، يا ئۆي تۇتۇپتۇ، يا قىزىمنى توي قىپ ئەكەپتۇ، ئۇيۇق - ئەۋلادى تەيەپتىن ئىزا تاتمايتكەن.

«خاپومىسلا» دەيدو، «بۇنياسخان خاپومىسلا دىمىللا» دەيدو. «ۋۇي سىلىگە نەچچە قېتىم

خاپومسلا دەيمەن؟ دەۋىيمەنمۇ خاپومسلا دەپ؟» دېسەم، «خاپومسلا، دېمىللا» دەيدو. يا باللىينى ئۇ:غان بو:سام، يا يالىڭاچ قويغان بو:سام، يا ئاچ قا:غان بو:سا، «ۋاي خاپومسلا بۇنىياسخان، بە:مگەن بو:سام ئەمدى بىيەي، كىللىغان بولسام ئەمدى كىللىماي» دە:دىم. ھەچنىمدىن ـ ھەچنىمە يوق خاپومسلا ... «ھۇي قا:لسلا، دەۋەگلى ھەچ گۇنادىن بېي گۇنا، خاپومسلا دېگلى بولمايتكەن» دېسەم، مېنى خاپومسلا دېمىدى دەيدو. مەنمۇ كىللىشكەن چاغدا خېلى كىللىشمەن، سەل بوينامنى ئەككىلى ئۇنىمىدىم. قانداغ قىسام چاتايلىقمىدىن ① ئۆتكەزسەم بولىتتى دەيدۇ. مەن بېي ئوغال تۇغۇپ قاپتىكەنمەن، بالدۇيياق چىكتىپ قاپتىكەن ئوغال بالا. ئا: قاغانلىنىڭمۇ چىقا: . ۋاي چىمانخان، ۋاي چىمانخان ! ئاميانلىنىڭ قىغان ئىشى ئەمدى، ئۇنى ئەملىيەتتىمۇ مۇزاي دەيدو، قا:لاڭلا. سايۇڭاغ بۇيىچىمۇ بېي ئىناۋىتى ئۇز ـ ئاۋۇيسمۇ يوق. مېنىڭ بالام «ئىشت بىلەن دوس بو:ساڭ، پوقتا مىمان قىلا» دەپ، مېنى پوقتا بېي چۇكە:دى ئەمدې. ئەمدې بالىنىڭ كەينىگە كىشىپ، پوقتا مىمان بولدام.

— توي بو:غان كۇنىسى مۇنداغ بېي ئولتۇيىپىتى تويدا. ئەتىسى كەپتو، ۋايزان، بۇ ئىككىسى چىمەي، ئوبدان ئاداش، زادى ئىشكە:كى ئۆيدىما ئولتۇ:مىدى، تاشقا:قى ئۆيدىما ئولتۇ:مىدى، هويلىنىڭ ئى: بۇلىڭغا بىيىپ ئاپتاپخانىغا چىگىز ② سىلىپ قويابتىكەن، ئاپتاپخاندا ئولتىدى، جۇما. ئاچچىغىنىڭ يامانلىغىنى مەن شۇ كۇنىسى بىلگەن. ئۇنداق قىپ ئانى مەن چوكان ئەپبە:دىم، مانى قىزۋالا ئەپبە:دىم، ئەمدى بىيىلقى تويلاق، كىلە: يىلى يوق، كىلە: يىلقى تويلاق، يەنە بېي يىلى يوق.

— مەن بۇنىياسخانغا دەيمەن: چىيايلىق بۇنىياسخان، مەنمۇ بىلىسىلە، سايىخاچاممۇ خېلى زىل، ئۆزىگە چۇشلۇق ئاچچىغى با: . ئاشۇ مەنمۇ چوڭ قىزمىنى بە:دىم. بىز مۇڭ ③ مانا، بىز زادى بېي ـ بىيسمىز بىلەن ... بىز ئۇلىنىڭگە بايىمىز، ئۇلى بىزنىڭگە كىلىدۇ. بىز ئۇلىنىڭ ئىشىنى قىلمىز، بىزنىڭ ئىشمىزنى ئۇلى قىلىدۇ، بىز ھەقاسمىز مۇندا مانا.

— ئايتۇياخان بىلەن قۇدا ـ باجا بوغاندىكىن، ئەمدى مەن «گۇلنى سۆيگەن تىكەننى سۆيىدۇ»، سىلىنىڭ قىزلىيى ئايتۇياخانىنىڭ ئۆيۇستە با:، ئايتۇياخانىنىڭ ئوغلى سىلىنىڭگە كىلىدو، كىشوغال بوغاندىكىن. «مۇندا بېي بىز ئىككىيلەن بىيىپ ـ كىپ، بىيسى ـ بىيسلىيگە مۇنداغ قىلسلا بولمامدو، بۇنىياسخان؟» دېسەم، ئايتۇياخان ئىدەمگە ئىگىلمىيدۇ دەيدو.

— ياياتمايدو.

— ياق سىلى بېي باشلاپ كە:سىلە، ئوبدان مىمان قىسىلا. بالدې قولىمىزنى يۇيىمىز، ئاندىن قوپاپ مۇنداغ يۇزمىزنى يۇيىمىز. بىيمۇنچە سۇنى يە:گە چاچمايمىز، ئاندىكىن ... دېسەم، «شۇ ئوبدان چىيايلىق چىمانخان، مىنىڭ شۇ با:غۇم كەلمەيدۇ»، «ياق، بېي بالى با:. ھەقانچە با:غۇمىز كە:مىسما، بېي بالى با. سۆزنى بە:سە④، ئە:گە

① چاتايلىقمىدىن — چاترىقمىدىن، چات ئارلىقمىدىن.
② چىگىز — كىگىز.
③ مۇڭ — ئەپ، كۆڭلى يېقىن، ئىناق.
④ سۆزنى بەرمەك — قويۇۋەتمەك، ئەر ئايالىنى قويۇپ بەرمەك.

تەگسە، ئە: ئۆگەيلە» ...

ــ خەپ، گەپ بولاپ قا:مسۇن.

ــ ياق مىيەدە شۇ ھكايە سۆزلەيمىز ئەمدې.

ــ مېنىڭدىن تاما تۇتۇپ ئاندىغ قىلمدۇ. مېنى باشلۇۋدا ① نىم دەيمىش يابىيخانغا: «قىزىم ئۆي تۇتقان بىلەن، يا كە:سە ئىككى نان كۆتە:گەچ كەلمەيدو، يا بىي چىنە ئاش كۆتە:گەچ كەلمەيدو. ھە:كىمنىڭ ئۆزىگە چۇشلۇك كۆڭلى با:». يۇز مىڭ قېتىم دىدىم: «بالام، ئا:غاچ كىلىڭ چىننى. ئۆيدىما قالماپتۇ چىنە»، دىسەم، «ئا:غاچ كىلە:مە دەپتىم» دەيدۇ. ئاشۇ ئاپا:دى ۋا: ، كىلدى ۋا: ، چىنە قاچىلىيىم كەلمىدى. بۇ ئاساسى مەقسەت مىنىڭدىن بىي ـ ئىككى نان كۆتە:گەچ كەلمىدى. با:مىدىم دەپ يابىيخانغا ئاندىغ دەپتۇ. باشلاۋىيەي دىسەم ئىش ۋاختىكەن، قا:لاڭلا. مەنمۇ باشلاپ بولالمىدىم. باشلىغانغا ئىپى بولا، قا:لاڭلا ئەمدې. بىي ئوبدان چىمەنخان، گەپ بولاپ قالمىسۇن، بەزەن گۇنانى سىلىدىن كۆيىتكەن، بەزەن مەندىن كۆيىتكەن.

ــ شىپىيۇنلۇق قىلىپ بىلەك يە:دە دىمەيمەن، مىيىگە كېلىپ دەيمە ئەمدى. مەنمۇ ياخشىلىققا دەيمە. ئاشۇ بىي بالا ئۇگەينىڭ ئالدىدا قالمىسۇن، بۇنىياسخان. مەنمۇ، چىيايلىق ئادىشىم، مەن بالام گۇلجەننەتخانغا بالامنى تا:دا قىستاپ، بىي كېچە سۆزلىسەمۇ گېپىم تۇگمەيدو. مەن نېمىشقا يېقىنغا ئە:گە بە:گەن بو:سام، چىيايلىق بۇنىياسخان، نىم قىغان بو:سا، مەن بالىنى سىلىنىڭ قاشلىيغا ئەكىتىتتىم. ئولۇشكۇنما بىي دىدىم، بالامغا. مۇشۇ دادىي تەۋەسىدە ئە:گە بە:گەن بو:سام، ئىيىگىز كۇندە بىي دۇمبالىسا ...

ــ مەن «يالغۇز قىزىڭ باھانىسى چوڭ بولاپ قالىدۇ، يىتىشەلمەيمەنمىكى» دەپتىكەنمە، بولمىغان بولسا بىز ئىككىمىز ئوبدان چىقىشتۇك.

ــ قا:لسلا بىي بالىسى با: ، ئەتتىگىنى كۆ:مسىلە ئاخشىمى كۆيلە، ئاخشىمى كۆ:مسىلە ئەتتىگىنى كۆيلە. مەن بىي قىزىمنى لەڭگە:گە ئە:گە بىيىپتىم، سىلىما بىلىسلە. ئالىمىز دەپ، تۇققان بالام شۇ. گايى سەككىز كۇنگىچە كۆ:مەيمە، مەنمۇ گايى نەۋەيمنى سېغىنىپ يېغلايمەن. بايايي دىسەم ئەمدى تىزماپتىن ئۆتەلماي پۇتۇم ئا:غىپ ماڭالمايمەن. مەن مۇنداغ گەپ سۆزنى سىلىگە دەپ بىيىپ بۇنىياسخان، قا:لسلا بىي ئاقساق ـ چۇلاق، بىي قانداغ ئەمەس، چىيايلىق دىسەم ئۆي تۇتىپ بىيىپتىكەن، يا ئۆيدە ئۇ يوق يا بۇ يوق بالام. ئۇنىڭ تەڭلىكىنى تا:تىپ بوغچە ... مەنمۇ شۇ باللىيمنى تۇققاندا، تولا تەڭلىكتە تۇغۇپتىكەنمەن. يەنە تەڭلىكى با ئۆيگە كىشىپ قالدى، ۋوي ئوبدان بۇنىياسخان. يەتتە قوشلاق يۇتقان ـ شىڭلى يىغمىساقمۇ، ئەتىدىن ـ كەچكىچە قوسقىمىز ئوبدان بىي ئاش ـ تاماق ئىتىۋىيگۇدەك ئۆيدە ئۇنىمىز بو:سا بولدى. بۇ باللىغما خۇدايىم بىيە، ئىشلەيدۇ، ياش ئاۋۇ ...

ــ ئاشۇ ئۆي تۇتىپەگەننىڭزى قوڭنى مىشەدە باسقان بولسا، ھېلغىچىلىك ئۆيلى تۇتىلىتتى. ئۇندىن باشقا قانداغ بىيىمە، ئەمدى. ئانىكىسى ـ دادىكىسى ھايات بو:غاندىكىن، ئۇلىما يا مۇنداغ ئىگىن ـ ئەجىنى قىلىپ مايەكلىسۇن، بىز مايەكلەيلى.

① باشلۇۋدا ــ دەسلىپىدە، بۇرۇن.

ئايەدىن مېنىڭ ئاكىلىيىم مايەكلەيدۇ. ئۇيۇغ - تۇققانلىيىم بىلەن بۇلىدۇ، بىلمە. ئۆيگە بىي تەككىي تىكەمتىكى، يا كۆپە تىكەمتىكى دىسەم، غىلدىيدە كەتسە ئاشە:گە. مەنمۇ بە:مەيتقان يە:دە ئەمەس، بىيىپ توشمىدى.

— خۇدىمنى تۇتىپ، ئىگىن بە:سە ئىگىننى شۇنداغ جىق بىيتۇ. «مېنىڭ ئۆيەمگە ھەيگىز دوۋلاپ ئاكەپقويماي بالام، ئاشۇ ئىيىڭزنىڭكىدە كىيىڭ. بىينەسە تىقىپ كە:مەي، ئۆيدىكى بىينىملىنى ئانىسنىڭكىگە ئاپىيىپ بولاپتۇ دىسە، مېنىڭ ئاچچىغىم يامان، گەپ بە:مەيتقان كىشىگە. ئىككىمىز ئوبدان كىلىشەلمەي قا:ساق، بالا ئۆگەينىڭ ئالدىدا قالىدۇ بالام»، ئانداغ نەسھەت قىلمەن.

— مىنى، شۇ بۇسەيەخاننى قايۋاغدىن مېنىڭ بىي - ئىككى تۇققان سىڭلىمىز، ئىككى تۇققان ئىنىمنىڭ بىيسى بىي مېتىي نىيلىڭدا [1] مايەكلىدى. بۇسەيەخان بولمىسما ئاشۇنىڭدا مايەكلىدى. سىڭلىمىز ئىككى مېتىي گۇللىك نىيلىڭدا مايەكلەپتىكەن، ئۇنى ئەكىتىپ بولاپتۇ. ئاشۇنىما ئاپىسىغا بىلمە چىقمايدۇ بىيەي دىسەم، بىي مېتىي بىلمىدە، بۇسايياخانغا شىم چىقىپتى، بىيەي دىسەم، غىلدىيدە كېتىتۇ ئاشەگە. ئۆيمىدە كەيمەيدو. ئۆيدە كەيگەن بولسا، يازنىڭ يا ئقى بىي قۇي كېيىم چىقىپ بۇلىتتى ئۇچىسقا. ئۇ كەيمەيدو. كۇنلە ئوتكەندە بەزىسىنى كېيىدو، بەزىسى ئۆيدە باشقىلىنىڭ ئۇچىستا با. مىسال، مۇنداغ بىي كۆپە ياساپ قويدوق دەيلى، ئۇششاق بالىنىڭ ئاستىغا سەپ. كىچىدە سىيىدۇ، چېچىدۇ، ئۇششاق بالا دىگەن. يېڭىسى ئايىلىپ قالمامدا؟ كېلىشتۇيتقان مەقساتلىيى بو:سا، پالانى ۋاختىتا ئۇنى قىللا، پۇستانى ۋاختىتا بۇنى قىللا، سىلى ھاياتمدا قىزىم ئە: ۋىلەن كىلىشسۇن دىمەي، ھاياتمدا مۇنداغ تۇيتۇ دەيلا. سىلى ھاياتلىيى با، قاشلىيىدا ئولتۇيدو، سىلىدىن كېيىن قا:غاندا مەتقۇنان بىلەن سەمىتان با:، ئىككى ئۇكىسى با: تېخى. بۇيىندا مەن ئوغلامنى قىينايمەن، ئاينە، سىلى قىزلىينى قىينايلا دىدىم. قېشىدا بىي ئىدەم با:دى، خېلىۋەك سەتلەشتۇك.

— نىمە قوق ! [2] چىيايلىق ئادىشىم، سىلىنىڭمۇ بىي قىزىڭلا با: ئالدىڭلىدا، خۇدايىم بە:گەن ئوغالدىن ئىككىسى با:، ئا بىينىمۇ بىي قانداغ قىلىپ، ئا ئالىيان موزاي بوسمۇ جېنىم ئاداش، باشتا مېڭىپتىكەنسىلە ئاشۇنى بىلىپ ماڭغان. ئۇ بالىدا گۇنا يوق، قا:لاڭلا. ئۇ تۇخۇمنىڭ ئىچىدىن تۇنۇگۇن چىققان بىينىمە ...

— ئۇ قىزمۇ ئوبدان، ئاداش. ئۇنىڭ گىپىنى قىلمايلا ئۇنى ئۆزلىتىۋالدى [3] جۇماڭلا. ئۇ قىزنىمۇ بۇزۇپ بولدى، نەمۇ - نە، پوسكامغا با:ساڭلا پوسكامدا با: ، قاغىلىققا با:ساڭلا قاغىلىقتا با: ، قوتا زاۋۇتقا با:سام قوتا زاۋۇتتا با: ، قىزىل ماي زاكىيدە دىيەنچاڭغا چىقساڭلا ئاشە:دە با: ، ۋاي ئاداش. مەيلى بالامنىڭمۇ كىلىشكۇسى با:، ھاياتىم با:، مەن كىسەلمەن بولاپ قالدىم. ۋاڑان - ۋاڑان، تۇيانساخان بۇ بازا كۇنلىكىكەن، بىزنىڭمۇ ئۆيىمىز با:، سىلىنىڭمۇ ئۆيلىيى با:، ئىدەم، بىز بىيەدە گەپ - گەپكە

[1] نىيلىڭ — نىلۇن رەخت.
[2] نىمە قوق — ھېچقىسى يوق، ھېچنېمە بولمايدۇ، نېمىدىن قورقۇلۇق دېگەندەك مەنىلەردە.
[3] ئۆزلىتىۋالماق — ئۆزىگە قارىتىۋالماق، ئۆزىگە يان باسىدىغان قىلىۋالماق.

قولۇشمىغاندىكىن، ئەدەمگە:چىلىكىنىڭ ئىشى ئەمەس، ئۆيدە قىلىشلى گەپنى دېسەم، دېگەن گېپىم ئاشۇ. ۋاژان، تېخى ماۋۇ قايىشەگ قېيىما ① باكەن دەپ، ئۇندىن سەكلەپ ② يۈگۈيپ قوپاپ ئولتادى. دېگەن گېپىمنىڭ بىيى شۇ. مەن قايىشەك قېيىنىڭ تۇغقان بالىسىيا ئاشۇ، ئۇ قېيىغا گەپ قىلىشنىڭ نىمە ھاجىتى؟ شۇ كۇنى بازا:دا مەسسادىق شىيپ بولمىغان بولسا، يا ئۇ قېيى مېنى ئولتۇيۇۋىتتىتى، يا ئۇ قېيىنى مەن ئۆلتۇيۇۋىتتىتىم. ئېتىلىپ تۇ:دى، قۇچاقلاپ ئەكىتىپ تۇيىدۇ. مانىڭ سۆزىنى بەدۇيمەيمەن، ماۋۇ ئىككى مىمان كەلسە جايداپ ئىدەمنى ئاشۇ نۇمۇس قىلىپ كۆيمەي، مىماننىڭ ئالدىغا چىقالايدو. تاماق ئېتىڭ دىسە ئىشقىلىپ، ئىدەمنىڭ ئاغزىغا تېتىغۇدەك تاماق ئېتەلەيدو. ئى يوتقان ـ كۆپىسى يىتىلىپ كەتسىمۇ ياماپ تىكىپ، يىپىنى گۇلدالىيتو. ئۇچاقتا ئوت قالىيالمىسا، ئۇنى كىچىك دەيلى، ئاش ـ تاماق ئېتەممىدى، ئاشنى قىلاممىدى، ئۇنى كىچىك ئەمدى ئېغىي ئالمايمىز. ئۇنىڭ قىتىنى ئېچىپ كەسسەك بولمايدۇ. بالامۇ مەن ھاياتىم با: شۇنچىلەك ۋاختىمدا، ئەكىلىپ ئۇزۇنغا قالماي دوختۇيخانىدا ياتاقتا يېتىپ قالدىم. قا:لىسام، ئۆيەمنى ئاقتا چىقىيۇتىپتۇ. ئاشۇ ئەكە:گەن يەخ ـ ماتا، قەن ـ كىزەك، چىنە، بىيىمىلە. بەش ـ ئالتى كۇن دوختۇيخانىدا يېتىپ بولغىچە ئۆيەمنىڭ ئىچى توپلاڭ چىكىتىپ بولاپتۇ. مەن بىياڭغا كە:گەندىكىن ئىشىكنى ئەتمەي كېپتىمە ...

ماقال ـ تەمسىل

ئازنى كۇنلىكتە ③ غوجام قوش قېتىپتۇ، خېنىم ئازنلىقتا كېتىپتو.

يېغىيىسى (يېغىرى) با ئىشەك بەكياق سەكلەيتكەن.

ئىشت بىلەن دوس بو:ساڭ، پوقتا مىمان قىلا.

گۇلنى سۆيگەن تىكەننى سۆيىدو.

ئېيىقنىڭ سۇيىنى تۇختاتسا تۇختاتقىلى بولىدا، ئاغچىنىڭ ئاغزىنى تۇختاتقىلى بولمايدو.

ئوتنىڭ تېشىدا كۆيگىچە، ئىچىدە كۆي.

(يۇقىرىقى ئەدەبىي پارچە 1986 ـ يىلى ئاپتور ئۆزى قاغىلىققا بارغاندا توپلىغان ماتېرىيالدىن ئېلىنغان. يېزىق بىلەن خاتىرلىگۈچى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىلشۇناسلىق ۋە ئەمەلىي تىلشۇناسلىق كەسپى بويىچە 2006 ـ يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتى ئايگۈل سېلىم.)

(7) قەشقەر كوناشەھەر مۇش يېزىسىدىن ئەدەبىي پارچە

ئاۋاز بەرگۈچى: خالىدە، 28 ياش، ئوتتۇرا مەكتەپ سەۋىيەسىگە ئىگە. قەشقەر كوناشەھەر مۇش يېزىسىدىن.

---

① قايىشەگ قېيىما ـــ قارا ئېشەك قېرىمۇ.

② سەكلىمەك ـــ سەكرىمەك.

③ ئازنى كۇنلىكتە ـــ جۇمە كۇنى.

«ئەمسە» سۆزىنىڭ ئىشلىتىلىشى توغرىسىدا

... «ئەمسە» سۆزىنى مەن چۈشەندۈرۈپ بېرىپ. سەن بىرە: ئىشنى قىلىۋاتقان بو:سا‌ق، يا بىرە: يە:گە ماڭغان بو:سا‌ق، خەقلە: «ۋاي نەگى ماڭدىڭىز؟» دىسە، «ۋاي بازا:غا» دىسە‌ك، «ۋاي نېمىشقا»؟ دەپ تېغىمۇ بە‌ك سورىغان بو:سا، دېگە‌ك كەممەيدو، دېگىنە. شۇنداغ ۋاختا «ئەمسە» دەپ قويابلىغىنا كىتىۋېرىسە. «ئەمسە» دەپ قويابلى كەتسە‌ك، «سورىما، كارى‌ك ۋوممىسۇن» دېگەن مەنىدە. ئاڭلىغان كىشى ئۇڭايسىزلانمايدا، كۆنەپ كەتكەندىكىن.

... ئۆزىنى‌ك خەلىرى ئۇڭايسىزلانمايدا، لېكىن سىرتتىن با:غانلى ئۇندا دىسە ئاچچىغى كېپ قالىدو. ئوقۇغۇچىلىمۇ بەزى ۋاخلىدا، «نېمىشقا ئويناپ ئوتتۇرىسلە؟» دىسە، نۇمۇس قىممايا: «ئەمسە» دەيدىغان، ياكى «نېمىشقا مەكتەپكە كەممىدى‌ك؟» دىسە، «ئەمسە» دەپ قويا‌پ، قايلاپ تۇرىدىغان، ئىشنىقىلىپ، دېگىسى كېممىگەن چاغدا، خەنى‌ك ئىشىنى ژىنچىكلەپ سورىسا دېگىسى كەممەيدو، دېگىنە. «نېمىشقا؟» دەپ سورىسا، «ئەمسە» دەپ قويا‌پ كېتىۋە:سە‌ك، ھىشقانداغ گېپ قىلامايدا. بەزىلە: «ئەمسە» دەپ قويا‌پ، سىزگە قارا‌پلام تۇرىدو، يېنىممىزدا. تۇرۇپ ـ تۇرۇپ، ئىزا:تاتقانە‌ك كىتىپ قالىمىز. شۇڭا مۇشۇلىنى‌ك ئۆزارا بو:غاندا توغرا چۈشىندو، بۇ سۆز شەھە: ئىچىدە يوق، كوناشە: ناھىيىسىدىكى مۇشۇ يېزىدىلام با:.

«مۇش» دېگەننى‌ك مەنىسى، قايلا‌ك، ئەرەبچىدىن كىرگەنىكەن، بىرىنجىسى «ساچقان مەلىسى» دىگەنە‌ك مەنىسى با:كەن. ئىككىنجىسى ئېمدې، يېڭىدىن ئۇزگەرتىلىپ، يېڭىدىن ئېچىلغان ژۇت ۋو:غاندىكەن، ئېمدې، خەخلى تۇنجى شۇۋە:گە با:غان ۋاختىندا، «نە:كەن؟» دىسە، «مۇشۇ كېن» دېپ، «مۇشۇ» دىن «مۇش» دېگەن نام قا:غانكەن.

... ئۆزارا ھال سوراشقاندا «تىزلىخما؟ تىز تۇ:دۇڭما؟» دېيىمىز ياكى «تىز ئوتتا:دىڭلىما؟» دېيىمىز. لېكىن دىخانلىنى‌ك ئوخشمايدا: «تىزلىخما؟ تىز تۇ:لما؟ ئۆي ـ باللى تىزلىخما؟ ئاغرىپ قامماي ساخ تۇ:دما؟» دەپ كۆنده تەپسلىي سورايدو ...

(بۇ پارچىنى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىلشۇناسلىق ۋە ئەمەلىي تىلشۇناسلىق كەسپى بويىچە 2004 ـ يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتى ئامىنە مەمتىمىنى‌ك توپلىغان ماتېرىيالىغا ئاساسەن ئاپتور ئۆزى خاتىرىلىگەن.)

2) ئاقسۇ رايونىدىن توپلانغان ئېغىز تىلى ماتېرىياللىرى

(1) ئاقسۇ قۇمباش شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچىلار

(بۇ پارچىنى ئاپتور ئۆزى 1986 ـ يىلى ئاقسۇ قۇمباشتا تەكشۈرگەندە خاتىرىلىگەن. بىراق ئەپسۇسلىنىدىغان يېرىمىز، ئاۋاز بەرگۈچى 40 ياش ئەتراپىدىكى بىر قۇمباشلىق ئايال بولۇپ، ئومۇمىي ئەھۋالى توغرىسىدىكى ئۇچۇر يوقلىپ كەتكەن.)

قوشاقلار

ئات مىنىدىم ئىگە ۋىلەن، باشۇىلدى ژۇگەن بىلەن،
مەن سىلىگە كۆيۈپ قالدىم، گەپ قىممايا ژۇ:گەن بىلەن.

زەي تۇگۇننىڭ پۇپۇگى زەيگە ۋاسقان گۈلچى ۋا،
يارىمنىڭ قىلغان سۇزى ئىندىگەن① قۇرغۇيچى ۋا.

ئىندىسەڭ ئىندە مىنى، ئىندىمىسەڭ ئۇشتۇم ژىراق،
ئوڭ يېنىمدا ئوت كۆيەدۇ، سول يېنىمدا ئىشتىياق.
ئىشتياقنى تا:تا تا:تا، نېچ ئەۋالىم قاممىدى،
رو چۈنىندەك ساغرىپ، ئۇشقۇنچە ھالىم قاممىدى.

رو چۈن بو:سا كىشى، قانات ياساپ ئۇشسا كىشى،
دۇۋنى بىر چۆرۈلۈپ، ئۆز يارىنى تاپسا كىشى.

تام تۇپىستە ئولتۇرادۇ، شوخشا ۋويلۇق شول ژىگىت،
ئالما بە:سەم ژىلدىمايدۇ②، باغ ۋويى ئالتۇن ژىگىت.

باغ ۋويى ئالتۇن ژىگىتنىڭ سۆلىتانچى ۋا،
ئاي يۇزىگە خال چۈشۈپتۇ، يېڭى ئۇزگەن گۈلچى ۋا.

گۈلنى ئۇزسەڭ تازا ئۇز، شاخ پۇتادا قاممىسۇن،
يا:نى سۆيسەڭ تازا سۆي، ئىچىكىدە ئارمان قاممىسۇن.

ئۇزۇن كېچە يوللىرى، جىگەرەڭ چاپان تونلىرى،
با:مايلىغۇ كەممەيلىغۇ، كىمدىن ئاغرىدى كۆڭۈللىرى.

ئالا پاچاق ئات مىنىپ، قامچا دەستەلىرى مەن بولاي،
ئەۋرىشىمدەك بەللىرىگە لۆڭگە ياغلىق مەن بولاي.
بەش نامازنى سىلى ئۆتىسلە، جەينامازلىرى مەن بولاي.

كىرپىگىمدە خەت ئەۋەتتىم ژۇرۇگۇم يېستاش،
ئالما ئاتسام قا:يلىمايلا، جېنىم دوستۇم قاراقاش.

ئاققىنە قۇشقاچ بولۇپ، سا:راپ ئۆگزىلىرىگە چىقىپ ئاھ دەيمىنا،
ئاھلىيىمغا پايلىماي③ ئاغزىم قۇرۇپ سۇ دەيمىنا.
سۇ دىمىسلە، سۇ دىمىسلە،
ئىچى ئالتۇن تېشى كۈموش چىنىگە مەن قايان باراي.

چىنىچىگە چىنە ۋە:دىم، چىنە ـ ۋارەك ئەتكىلى،
چىن كۆڭلۇمنى سىلىگە ۋە:دىم، مېرىۋايە ئەتكىلى.

① ئىندىگەن ـــ ئۇنلىگەن، قۇرغۇينىڭ سايرىشىنى كۆرسىتىدۇ.
② ژىلدىماق ـــ پۈرىماق، بۇرنى بىلەن پۈراپ قويماق.
③ پايلىماق ـــ چىدىماق، سەۋر قىلماق.

مېرىۋاندا با:دۇ ئۆزلىرى، شىرىندا با:دۇ ئۆزلىرى،
بى كىلىپ ئىككى كىلىپ كۈڭلۈمنى ئا:غان ئۆزلىرى.

تاختىدا تۇرغان كىتابنى تو: ۋېسىپتۇ دەيلا،
ئۇزى ئايدەك موللا ژىگىتنى غەم بېسىپتۇ دەيلا.

ئاققىنە كۆڭلەك كىيىپلا ئاق تىكەنلە ئىلمىسۇن،
بىز ئىككىمىز دوس بولىلى ئۆيدىكىلە تۇزمىسۇن.
ئۆيدىكىلە تۇزسا تۇزسۇن ۋەدىمىز يالغان بوممىسۇن،
ۋەدىستە تۇ:مغانلا ئەسلى مۇسۇرمان بوممىسۇن.

قۇشقاش قوندى ئا: شاققا، ھايدىۋەتتىم ما:شاققا،
مەن ئۇزەم ھەيران قالدىم سىلى ئېيتقان قوشاققا.

تام تۇپىستە تۇرىلا، قاشنى ئەتسەم كۇلىلا،
كۆيگىنىمنى بىلىلا، نىمىش ئۇنداق قىلىلا.

ئوتتا كۆيگۇم كىلىدۇ، چوغدا كۆيگۇم كىلىدۇ،
سىلىگە ئوخشاش ياخشىنى كۇندە كۆ:گۇم كىلىدۇ.

ئاختامىدا ئات ژۇگۇرتتۇم ژىقىلدىم تۇزگە،
ئات يايلىدا خەت ئەۋەتتىم مەشۇقۇم سىزگە،
گا:يى بىلىك گا:يى بىلمەك كۆيمەن سىزگە،
شۇ ئوتتا ئۇلۇپ كەتسەم ئۇۋالىم سىزگە.

سۇنى چاشتىم سۇپىغا تىرىۋالدىم قۇتىغا،
ياردىم كەتتى ژۇ:تىغا مىنى تاشلاپ ئوتىغا.

نەزىر ـ چىراغ ئىشلىرى توغرىسىدا

... ئۇچ تە:لىسى: ئەتە يەكشەمبى، بى كۇن تە:لىسنى ئوقۇيدۇ. دۇشەمبە كۇنى بى كۇن تە:لىسنى ئوقۇيدۇ، سەيشەمبە كۇنى بى: كۇن تە:لە ئوقۇيدۇ، ئۇش تە:لە ئوقۇغان كۇنىسى ئۇش نە:زىر ۋىرىدۇ. ئۇش نە:زىرسىدىن كىيىن تە:لىسى تۇگەيدۇ. ئۇلۇپ قېلىپ يەتتە كۇن بو:غاندا، يەتتە نە:زىر دەپ نە:زىر ۋىرىدۇ. جىق شودۇي[1]لىنى ئېيتىپ ئۇيە ـ بۇيە:لىنى، ژىراق ـ ژىراق يە:لىنى ئېيتىپ، يەتتە نە:زىر دەپ نە:زىر ۋىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن نە:زىر تۇگەيدۇ.

ئاقسىتىن قارلىق چاي قىلدۇق دەپ، ئۇرۇق ـ تۇققانلىرىنى قىشقىرىپ پولو ئىتىپ لاتا ـ پىتە قويۇپ چاي قىلىدۇ.

① شودۇي ـــ خەنزۇچىدىكى «小跑» دىن كەلگەن سۆز.

بى ژىل ۋو:غاندا، يەنە ژىل نە:زىرىنى ۋە:دۇق دەپ، يەنە بى نە:زىر قىلىدۇ. شە:دە نە:زىر قىسا پولو ئىتىپ نە:زىر قىغىدەك دەپ ئاڭلايىتتۇق. بىزنىڭ مەلدە نە:زىر قىسا قولىدا ئىچىدىغان «شۇلە» دەيمىز، سۇغا سېلىپ گۈرۈشنى، سەۋزە، گۆش سېلىپ، «شۇلە» بەدۇرتىتى. ئاخسۇدا نە:زىر گوش، پولو ئىتىپ نە:زىر قىلىدۇ دەيتتى، ھازىر بىزنىڭ مەلىدىمۇ ئەمدى زامان ئۆزگەرگەنسىرى، پولو ئىتىپ نە:زىر قىلىدىغان بولدۇق. ئۇش نە:زىرگە شۇلە ئىتىپ نە:زىر قىلىدۇ. يەتتە نە:زىرگە يوغان داشتا توي قىغانىدەك پولو ئىتىپ، پولو ئۇسۇپ بىرە مالنىڭ گۆشنى توغراپ يوغان - يوغان، پولو ئىتىپ يەتتە نە:زىر قىلىدۇ.

ئاخسۇغا ماڭغان تۇۋان كۆۋرۈكنى ياسايدىغان ۋاختىدا، دادام ئۇلۇپ كىتىپ، كىچىكتىممەن، ھاشا:غا ھەيدىدى. ھاشا:غا ① ۋا:ساق، ئاشۇ ئوتتۇرىدا ھەشىمەت بازىرى، ژىگىرمىچە زەمبىللە، ئۇش ئەدەم بىز جۇپتىن ژۇدۇپ مېڭىپ قىساق، ئۇتتۇرىغا كۆرۈك تۆپىستىن ياغاش قويۇپ ئوتۇپ، ئا باشتىن ما باشتىن تاشلىدۇق. تىسىنا تاشلاپ شاخنى غۇلىتىپ②، ئوتتۇرىغى - زە، تاشنى ئىشككى - ئىشككىدىن قويۇپ، تاش خېلى بەك كۇشلۇك بېسىپ تۇ:غاندىكىن، ھەقانچە كۇشلۇك سۇ ئاپىتى يۇز بە:سىمۇ ئۇتەممەيدۇ. بۇقىنى ئۇش تال، تۆت تال ياغاشنىڭ ئۇچىنى سىمدا باغلاپ، ئاندىن توختىتىدىكەن. (بۇقىنى يە:گە ئۇ:دۇق دەيمىز، ياياق مېڭىپ). بۇقا باغلىدۇق، دەريا‌غا تاشلىدۇق، تاشلاپ، تاشلاپ ئو:ناتتۇق دەيمىز.

دادامنىڭ ئۇش بالىسى ۋاكەنتۇق، ئىشككى قىز. ئوغال مەندىن كىچىك بو:غانلىقتىن، مەن كەتمەن چاپىدىغان، ھاشا - ئالۋاڭغا با:مىغان. شاخ - ياغاش ئاپپا:غان. ھارۋىغا شاخ ۋېسىپ، ياغاش ۋېسىپ، قە:ينىغا ماڭسى - زە، ئاشۇ ئە:خەخنىڭ ئاقىسقا چۈشۈپ. دادام ھاشا: ئەمگەككە ۋا:غاندىكىن، ئۆيدە دادام بو:غانلىقتىن، «بالام پالانى يە:گە شاخ ئاپىرىۋىتىپ كىلىڭ» دىگەندىكىن، شاخنى ھارۋىغا بېسىپ، خەخ قە:يەگە ئاپپاسا، شۇ يە:گە ئاپىرىپ چۈشۈرتتۇم ...

... سە:گەز دىگىنىمىز ھېلىقى چاچ ... گۈللۈك، كۆك شەمبىزە ۋا: ، ئاشىنىڭغا ئوخشاش باستتى، چاپانغا ئەستە: قىلىتتۇق. ئۇ ماتا:دىمۇ بولىدۇ. ماتا:نى شىشە دەيدۇ. شىشە توقۇيتتى، چەكمەن توقۇيتتى. مەمۇ ئا بىزنىڭ ئەدەمگە ... ھازىر قىز ئە:گە چىقا:سا، نىلۇن، سارجى، ئۇنىڭدىن كۆپ ئا:ساق «دۇراپ» دەيدۇ، ئۇنىڭدىن ئالىمىز. بىزنىڭ ئەدەمگە چەكمەندىن ئۇزۇن چاپان كەيدۇ:گەن ...

... ئوپچى تاماق ۋاقتىستا قوسۇغۇمدا قېپتىكەنتۇق، ئوپچى تاماق تا:قىشى ھامانە تۇغدۇم. ئاشۇ قىزىم ژىگى:مە تۆ: ياشقا كى:دى ھازىر. مەن ئەمدى تاماق ئىتىمەن، گەپنى يوشۇ:ساڭ ئۇلۇم ئاشكارى دەۋاتىدۇ. ئوپچى تاماق ۋاقتىستا، مىنىڭ قىلىدىغان ئىشىم ئە:نىڭ ئىشى، ئايالنىڭ ئىشى دەپ پە:ق ئەتمەيتتى. ئۆيگە كى:سەم ئايال، تالاغا چىقسام ئە:. بۇگۇن سۇ تۇتۇڭلا: دەپ بەلگىلەپ قويۇپ كەلدىم، سۇغا چىقمىدىم، بىرىدىغان سۇمۇ مەن چىقسام بى ياڭزا. باللىنىڭ ئالدى ژىگمىبەش ياش. ئېخىرسى ئونبەش ياشتا با. تۆتى ئىشقا چىقىدۇ. ئە: بوغام بىلەن، بۇ ئادەم بەشۋاخ ناماز ئوقۇدۇم دەپ، تەرەت ئەپ، نامار

① ھاشا: ـــ ھەقسىز ئەمگەك.

② غۇلاتماق ـــ ئاتماق، يۇقىرىدىن تۆۋەنگە ئاتماق.

ئوقۇپ، با:نى ئىشلىتىپ ژۇ:گەندىكىن، بۇزۇلغىنى بىلەنمۇ كارى يوق. ئاشۇ ھەممىسى بۇزۇلغانمۇ ماڭا قاراپ تۇ:غان، تۇزلىگىنىمۇ ماڭا قاراپ تۇ:غان. قوسىغى بېرى ماڭا قاراپ تۇ:غان. ئىتىز - ئېرىقتىن مەن ئىشتىن چۈشۈپ كىپىيو:غىچىلىك بالىنى: «قوپ ئو:نىڭدىن پالانى ئىشنى قىلىمىز» دەپ، مۇرەمگە كەتمەن سەپ ماڭغان. ئا:قامدىن سوزۇلۇپ قا:غانلىرى ماڭغان. بالىنى مەيلىگە قويۇپ بە:سەم، كۇن ئاشۇاختى بوپ كىتىپا:غان. ھازىر چوڭ بو:غان بالا ئوينىغىلى ژۇگۇرىدۇ، دىخانچىلىق ۋىلەن كارى يوق.

شۇ ئاشقازان كىسىلىم با: ئەمدى. ئىشنى قىلىمەن، لىكىن ئەدەم تاماق يىمىگەنگە ژىقىلىپ قاممايدىكەن. بىز نان تېپىپاسام بىز كۇن كەچكىچە، ئىشككى كۇنمۇ جان باقمەن. قورىغان تاماق يە:مەيمە. قوناق، زاسىي[1]، يومدان بو:سا ئىچىمە. ئوپچى ئاشخاندا لەڭمەن ئىتىپىپىرىتتۇق. خۇدانىڭ كۇنىسى كۇندە ئە:تسى بىز ۋاخ ئۇماچ ئىتىتتۇق، يوغان قازاندا ئۇماچ ئىتىتتۇق. ئۇنىڭغا ئاش كەڭرىرەك ۋاقىت بو:سا چامغۇ:، بەسەي، ئۇنى - بۇنى سالىتتۇق. ئاش قىس بوپ كەتكەن ۋاختىدا كۇنجۇ:نى قۇرىيتۇق. كۇنجۇرىنى سوقۇپ، ئۇن تا:تىپ ئەشۇنى تاسقاپ، ئەشۇنمۇ قاتقان. ئۇنى سا:غاندىكىن ئۇ قويۇلمايدىكەن. بۇڭ قىلىپ، ئۇماشنىڭكى ئۇزى كۇيۇكلۇشۇپ[2]، ياغنىڭ كۇيۇگىدەك. بىز ئەمدى سۇگەت قۇلىغى دەيتتۇق، قارىياغاچنىڭ قۇلىغى دەيتتۇق، بى:دىنى بىز قاتا: ئورۇۋاغانچىلىك ئۇچىنى ئۇزۇپ، چىچىگىنى ئۇزۇۋۇتىپ، ئەشۇنى چاناپ مول - ھوسۇللۇق نا:ن دەپ. ئۇيە - بۇيە:دىن تەكشۇرگۇچلە: كى:پ تۇرىتتى. ئۇلا: كېتىدىغاندا قا:لاپ باقامدۇ يوق. «مول - ھوسۇللۇق نان» دەۋ - زە ئاشۇ چاشكىدەك - چاشكىدەك، ئاشۇ يوغان - يوغان قاسقانغا سېلىپ ئوچاققا ياپساق ھەرگىز تۇتمايتتى. «بىز ئەزا:لىنى توپ باختۇق، يوغان - يوغان جىڭ مو:ما سەپبە:دۇق» دەۋ - زە ئاشۇ چاشكىدەك قىلىپ بولدۇ:غان، بىز سىقىم بىدىنى تىقىپلا، شۇنداقلا يەملەپلا خېمى:نى، جىڭ مو:ما سەپ بىرىتتۇق. سەككىز كۇندە، بىز كۇن لەڭمەن ئىتىپ بىرىتتۇق ئەمدى، ئۇمبەش كۇندە بىز پولو ئىتىپ بىرىتتۇق. بىزنىڭ مە:لىدە ئاشنى جىڭلاپ، بىز چىنىگە سېلىپ كۇرىپقىپ، جىڭلاپ بىرىتتۇق. جىق ئەدەم بو:سا تەڭلىگە ئالىتتى. تەڭلىگە ئىلىپ، ئۇيىدە سەي قورۇپ قويۇپ ئۇيىگە ئېچىقىپ، سەينى جىقراق سېلىپ يەيتتى. بىز ئۇ مول - ھوسۇللۇق سا:غان جىڭ مومنى ئاشپەز، گەنلىيەن دەيتتى، گېلى يوغان دەپ، ئۇنمۇ راس قويۇپتىكە، ئۇلى يىمەيتتى. بوممىسا، ئەشۇ ئوپچى تاماققىلا قا:لاپ ئولتۇ:غان ئەدەم، نۇرغۇن - نۇرغۇن ئەدەم ئۇلۇپ قالدى.

خوتۇنى ئېرىغا رەخمە قىممای، ئېرى خوتۇنىغا رەخمە قىممای. بىز قىسىم قېرى ئەدەملە: ئىش قىلاممىغاندىكىن، ئۇيىگە ئاشنى بە:گەندىكىن خوتۇن بالىرى كىپ يىسۇن دەپ تۇرىۋا:غان. كىلەممەيدۇ دىگەندىكىن، خوتۇن بالىرى يوغان قاچىنى ئەپچۇشكەن، ئۇنىڭغا ئۇسۇپ بە:گەن. بالا - ۋاقىلىرىغا بىرىپ ئاشسا، قانچىلىك ئاشىدۇ تېخى. ئۇنداق ۋاختىستا بالا ئاتىغا رەخمە قىممای، ئاتا بالىغا رەخمە قىممای نەچچە ئەدەم ئۇلۇپ قا:غان. كىسەل ئەدەمنىڭ قوسىغى ئاشمايدۇ دەپ تۇرۇۋۇبلىپ. ئۇنلىرىمىز ئاندىن ئاز. يەنە سۇ قوشۇمچە قىپ قا:غان، ئەمگەك قى:غانلىرى، بالا - ۋاقىلىرىنىمۇ ئاچ قويغىلى بوممىغان...

---

① زاسىي — قويىنىڭ ئىچ - قارنى.

② كۇيۇكلەشمەك — كۆپۈكلەشمەك، كۆپۈك ئۆرلىمەك.

(يۇقىرىقى پارچە 1986 ـ يىلى ئاپتور ئاقسۇ قۇمباشقا بارغاندا توپلىغان ماتېرىيالدىن ئېلىنغان، يېزىق بىلەن خاتىرىلىگۈچى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىلشۇناسلىق ۋە ئەمەلىي تىلشۇناسلىق كەسپى بويىچە 2006 ـ يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتى مەرەمنىسا ئابدىرېشىت.)

(2) ئاقسۇ شەھەر ئېگەرچى يېزا شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچىلار

ئاۋاز بەرگۈچى: ئانارگۈل، ئاقسۇ شەھىرى ئېگەرچى يېزىسىدىن، 38 ياش. ئوتتۇرا مەكتەپ سەۋىيەسىگە ئىگە.

قوشاقلار

ژۇرۇگۇمنى ئوغرى ئالدى خالايىق، راستىنى دەي تىڭى قاپتۇ تىڭى يوق،
يە: زىمىننى تىترەتكۇدەك چەبدەس ئىدىم، مانا قا:لاڭ پۈت ـ قولۇمنىڭ جىنى يوق.

ژۇرۇگۇمنى ئوغرى ئالدى خالايىق، پۈتمىسەڭلا:① يىرىپ بىرەي كۆكسۇمنى،
ئانا: يۇزلۇك بالا ئىدىم شۇ ئەلەم، زاپىرەڭدەك سېرىق قىلدى ھۆسنۇمنى.

ژۇرۇگۇمنى ئوغرى ئالدى خالايىق، كىمگە ئېتاي بۇ دە:دىمنى ئەمدى مەن،
قۇشۇپ ئا:سا بوماسمىتتى جېنىمنى، بى يولىلا قامماس ئىدىم غەمدىمەن.

ئوغرى دېگەن ئوغرىلايتتى قوي ـ كالا، ئۆيگە كىسە تېشە: ئىدى مورىنى،
كە:سە ئەگەر ئالما ئەنجۇر يېگىسى، باغ ئارىلاپ تاپا: ئىدى شورىنى②.

ئىنساپ دېگەن قامماپتۇ بۇ ئالەمدە، ژۇرەكنىمۇ ئوغرىلىغان نەدە با:؟
ئوغرى ئەمەس ژۇرىگىنى ئېپ قاشقان، دەتمەنمىكىن ژۇرىگىنىڭ دەدى با: .

تەشنا ئىدىم سۇ بە: دىسەم نىگارىم، قۇياي دىدى لېۋىم بىلەن تولدۇرۇپ،
لەۋلىرىمنى يىقىپ تۇرۇپ لېۋىگە، ئېلىۋاپتۇ ژۇرۇگۇمنى سۇغۇرۇپ.

ئالما تۇۋىگە ئالما كۆمدۇم، ئالما يا: بولايلى دەپ،
چىن كۆڭلۇمنى سىلىگە بە:دىم، مەھرىبان بولايلى دەپ.

مەھرىباندا ئۆزلىرى، شىرىندا با:دۇ: سۆزلىرى،
بى كۆرۈنۈپ ئىككى كۆرۈنۈپ، كۆڭلۇمنى ئا:غان ئۆزلىرى.

ئىشىكنىڭ ئالدى جۇپ تىرەك، جۇپ تىرەكتە مىڭ پۇتاق،
مەشۇقىغا كۆيمىگەننىڭ، ژۇرىكىگە مىڭ پىچاق.

① پۈتمەك ـــ ئىشەنمەك.
② شورا ـــ باغ تېمىنىڭ ئاستىدىن سۇ ئۆتكۈزىدىغان تۆشۈك.

مىڭ پىچاق چوشتى ژۇرەككە، بى پىچاقنىڭ زەرى (زەھەر) يوق،
پۇتۇن جاھاننى چۆگىلەپ كەسەم، ئۆزلىرىگە ئوخشاش ياخشى يوق.

چىڭسەيلىكتە مېڭىپسىز، ماڭغان سىزنىڭ ئىزىڭىز،
ئۆزلىگىمدىن كۆيمەيتتىم، كۆيدۈرۈۋاتقان ئۇزىڭىز.

ئاتقا مىندىم ئىگەسىز، چاپتى ئىتىم ژۇگەنسىز،
مەن كۆيسەم سىزگە كۆيدۈم، چىرايىمدىن بىلگەنسىز.

ئاتقا مىندىم ئىگە: بىلەن، چاپتى ئېتىم ژۇگەن بىلەن،
مەن كۆيسەم سىزگە كۆيدۈم، گەپ قىممايۋاتقان بىلەن.

مىنىڭ ئىككى يايرىم با: ، بىرى گاڭگۇڭ، بىرى ياڭسۇڭ①،
گاڭگۇڭ② بىلەن ئويناپمەن، ياڭسۇڭ ئاڭرىلىپ قالسۇن.

مىنىڭ ئىككى يايرىم با، بىرى ئالىم بىرى زالىم،
بىرىگە ئانچە مەيلىم يوق، بىرى كۆڭلۈمدىكى ياڭرىم.

ئەتتىگەندە نۇر ئەللەم، يارىمنىڭ قۇلىدا قەلەم،
ھىچ كىشىگە كەمىسۇن، ماڭا كەگەن دەت ـ ئەلەم.

بۇ يايلاق ئەجەپمۇ يايلاق، ئەجەپمۇ يايلىيا:مىدىم،
يايلىساقمۇ يايلايتتىم، دەتكە پايلىيا:مىدىم.

ئېرىنىڭ تىگى ئويما، سەن كىلىپ يانا ئويما،
ئەخلى ھۇشىڭىز بو:سا، مىنى دۇشمىنىم ئالدىدا قويما.

بېغىڭغا كىرىۋېلىپ، ئۇرۇك ئىرغىتاي يايرىم،
ناخشامغا قۇشۇۋېلىپ، سىنى ژىغلىتاي يايرىم.

كىتىپ باردۇ دەتمەن، ئۆشىنىسىدە③ يوغان كەتمەن،
دەدىگىنى ماڭا ئېيتما، مەن سەندىن ئۇتەپ دەتمەن.

تاۋا: كۆينەك ئېپ بىرەي، دۇردۇن كۆينەك ئېپ بىرەي،
ئىچىمدە دەدىم تولا، يولدا ماڭغاش دەپ بىرەي.

---

① ياڭسۇڭ ــ ياسما ئادەم.
② گاڭگۇڭ ــ نوچى، ھەقسىز ئەر.
③ ئۆشىنىسى ــ مۇرىسى، دولىسى.

باغلىرىڭغا كىرمەيمەن، ئانارىڭنى ئۈزمەيمەن،
ئەمدى ئەخلىمگە كەلدىم، نادان بىلەن ژۇ:مەيمەن.

ئاقمدىكى كاۋىنى، ئېلىپ قويدۇم باراڭغا،
ئەگەشمەيمەن پەندىيات، كۆڭۈل دىگەن ساراڭغا.

باققا كىرمەك بادام با: ، ئاستا كىرىك ئادەم با:،
ئادەم بىلەن كارىم يوق، باشتا قىلغان ۋەدەم با: .

بىزنىڭ ئۆي شىمال باغدا، با:سىلا تاپالاملا،
ئىچىدىن قۇلپىلاغلىق، قول سېلىپ ئاچالاملا.

باردىم دەريا كەشكىلى، ئولتۇدۇم سۇ ئىشكىلى،
مەخسەت سۇدا ئەمەستى، يار بىلەن كۆرۈشكىلى.

سېرىق ئىشتىڭ يامانكەن، سېرىق زەنجىرده باغلاپ قوي،
كۇيەك ئوتى يامانكەن، كۆيمىسەڭمۇ قا:لاپ قوي.

ئىلىخونىڭ يولىدا، ئەينەك تاختا قولىدا،
مەن جان بە:سەم ئەرزىمەس، سەن يايرىمىڭ يولىدا.

ئۈيىڭىز خامان توختا، بەلگىسى قارا قاشتا،
چىداپمۇ تۇرا:مايسىز، نىمىشقا ئويىنغان باشتا.

ئاسماندىكى ئايىمسىز، كۆڭلۈمدىكى يايرىمسىز،
بىللە تۇرۇپ تېپىشقان، قىزىل گۈلدەك يايرىمسىز.

كىچىككىنىڭ قارا كۆز، نىمە ئانچە قا:لايسەن،
راس گېپىڭنى ئېتساڭچۇ، سەنمۇ بىزگە يارايسەن.

ئۇزۇن ـ ئۇزۇن ئاغامچا، يولدا قالسا مەيلىمۇ،
غىرىپ بولغان دوستىڭىز، يىغلاپ قالسا مەيلىمۇ.

بۇلبۇل تۇلا سايرايدۇ، ئاڭلاڭلا نىمە دەيدۇ،
ھەركىم ھەرنىمە دەيدۇ، دەت كەلمەيدۇ بىلمەيدۇ.

تېمىڭىزنىڭ ئاقىسى دەريادۇ، ئىقىپ بە:سەم كۆرە:سىزمۇ،
ئوتۇڭۈزدا ئۇلۇپ كەتسەم، نامىزىمغا كىلە:سىزمۇ.

ئاق تىكەن ئاپپاق تىكەن، چۆرىسىدە گۈل باركەن،
گۈلنى ئېلىپ كۆپكە سالدىم، كۆپتە ھاراق باركەن.

ئوڭ قولۇمغا ھاراق ئالدىم، سول قولۇمغا سىنچىراق،
سىنچىراقتا كۆيگەندىن، مەشرەپتە كۆيگەن ياخشىراق.

ئىشىك ئالدى بولجا تىرەك، بۇلبۇل ئۇتە:مەس،
يۇپۇرماغى ئالا ـ يېشىل، يامغۇر ئۇتە:مەس.
بى ۋاپاغا كۆڭۈل بە:سەم، قەدرىنى بىلمەس،
ئاغزىغا ناۋات سا:سام تەمىنى بىلمەس.

باققا كىرگىم كېلىدۇ، گۈلنى ئۈزگۈم كېلىدۇ،
گۈل تۇۋىدە ئولتۇرۇپ، سىزنى كۆ:گۈم كېلىدۇ.

ئىگىز تاققا سىز چىقماڭ، قولىڭىزنى مەن تاتاي،
با: ئۈيۈننى سىز ئويناڭ، دە:دىگىزنى مەن تاتاي.

ئىگىز ئايۋان، پەس ئايۋان، ئوتۇرامدۇ تەيتەيخان،
ئۆزلۇگۈمدىن ئازمايتتىم، پەيلى ـ شەيتان ئازدۇ:غان.

باققا كىردىم ئوتقا، ئۆيگە كىردىم چوتقا،
مۇشۇ پىيولىدىكى چاينى تەڭ ئىشمىسەك، ئەتە بارىمىز سوتقا.

دۇتتا: چېلىپ ئولتۇدۇم، خىيالىمغا سەن كەلدىڭ،
دە:دىڭ بو:سا ئېيت يايرىم، مۇڭداشقىلى مەن كەلدىم.

دۇتتارىمنى ئا:ساڭچۇ، غىرىپ چۆللە:دە چا:ساڭچۇ،
سەن مۇساپىر مەن غىرىپ، مىنى ئاقاڭغا سا:ساڭچۇ.

دۇتتا:نى چېلىپ چېلىپ، تام تۆپىسىگە ئېپ قويدۇم،
سىنىڭ قىغان گىپىڭنى، كۆڭلۇمگە پۈكۈپ قويدۇم.

سالام خەتنى مەن يازدىم، ئالتۇن ئۇشلۇق قەلەم بىلەن،
مەن سۇزۇمنى تامام قىلدىم، سېغىنىشلىق سالام بىلەن.

خەتنى يازدىم ئولتۇرۇپ، ئاق قەغەزگە تولدۇرۇپ،
خېتىم كەتتى ئۇ ياققا، جاۋاب يازدىم بۇ ياققا.

ئات ئوقۇرغا باغلاغلىق، بىدە يەنىمۇ سامانمۇ،
باشقىلارنىمۇ ئويناپتۇ، بىز ئويىنىساق يامانمۇ.

ئىتىم جەدە، ئىتىم جەدە، ئىتىمنىڭ قۇيرىقى يەدە،
ئويىنغىلى قويمامتىڭ، كۆڭلۈم خالىغان يەدە.

سىز چۈشۈمگە كىرىڭىز، ھاڭ - تاڭ بولۇپ قالىمەن،
سىزدىن ئايرىلغاندا، زار - زار ژىغلاپ قالىمەن.

تالاي ژىغلاپ ھەم قاخشاپ، قارغۇ بولغان سالام خەت،
سىزدىن جاۋاپ ئېلىشقا، دەۋەت قىغان سالام خەت.
قاتتىق - ژۇمشاق سۆز بىلەن، سىزگە يازغان سالام خەت،
سىزدىن جاۋاپ ئالامماي، غىرىپ بولغان سالام خەت.

زىلۋا ياشلىقتا ئۆتكەن كۈنلەر مەغرۇرلۇق دىللارنى ئۆچمەس ئىز سالدى،
ئايرىلغاندىغۇ ئەسلەپ قالارسىز، دوسلۇقنىڭ بى گۈلى سىزدە قالدى.

ھەقىقىي دوستنى كۆرگەندە، پۇراق چاشقان خاتىرە،
ۋىژدانسىزنى كۆرگەندە، زەھەر چاشقان خاتىرە.

ناننى ياختىم ئۇچاققا، قىزىرىپ پىشتى ھۇپپىدە،
سىلىگە تۇتقان بۇ چاينى كۈتۈرۈۋاتسىلا گۈپپىدە.

ئىشىگىڭىزگە چاممۇ ئاتتىم، زەنجىرىگە تەگمىسۇن،
ئويلاپ قىلدىم بۇ گەپنى، كۆڭلىڭىزگە كەلمىسۇن.

(يۇقىرىقى ماتېرىيالنى ئاقسۇ شەھرىدىن ئايگۈل ئېيتىپ بەرگەن، ئاپتور ئۆزى توپلاپ رەتلىگەن. 2007 - يىلى 1 - ئاي.)

(3) ئاقسۇ ئايكۆل شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچىلار

ئاۋاز بەرگۈچى: ئايگۈل، ئاقسۇ ئايكۆلدىن، 45 ياش، ئوتتۇرا مەكتەپ سەۋىيەسىگە ئىگە.

تۇرمۇشتىن پارچە

... ئۆتۈۋاتىدۇ ... دادام ... ئۆتۈۋاتىدۇ. بەزى ۋاختا سوقۇشۇپ يامانلاپ كېتىدۇ. ئا بالىسىغا چىدىمايا يانا ئەكىلىدۇ. ئاش خوتۇن بىلەن ئۆتۈپ كېتىدىغان ئوخشايدۇ. ئاشتاخ شۇ بوزەك بۇلۇڭاراق ئۆتىدۇ شۇ. ئاش خوتۇندىن تۇغۇلغان بى بالىسى با. ئۇش ياشقا كىرىدى. شۇنداخ ئوماق ئۇ بالا، شۇنداخ ساق، بەك ئەقىللىق. ھە ... ئۇ بالا شۇنداخ

يامان، هەيران قاغىدەك زادى ئەدەم. گەپكىمۇ دىگەننىڭ شۇنداخ پەلى ① ... راس ئەقللىق چىقىدىكە ئاشىنىڭغا قالىغاندا ... ئۆتكەندە كوچىدا كېتىۋاتساق بى ئىككىسى ئۇچرىغانتى. ئۇچراپ ئا ئىنىمنىڭكى گېپىنى قىپ، «ۋاي قانداخ بولدى، ئۇ ... بۇ ... » دېدى. ئەندىن «ئاشتاخ بولدى» دەپ ماڭسام، ئى بالا ئالدىمداراخ ماڭغان، «ما كىمنىڭ بالىسى؟» دەيدۇ، «دادامنىڭ بالىسى» دىسەم، بى كۆلۈپ كىتە ... «دادامنىڭ بالىسى دىگەن قانداخ گەپ» دەپ. «دادامنىڭ بالىسى بوغانكىن» دىسەم، «مېنىڭ ئۇكام دىمەي» دەيدۇ. «دادامنىڭ بوغانكىن، دادامنىڭ بالىسى دىمەيمەنمۇ» دەيمەن. شۇنداخ يامان ئۇ بالا ...

... ئۆزى ئالىمە دەپ، شۇنىڭ بىلە «قانداخ قىسقىز قىلىڭ» دىسەم ... ئالدىدا بى خوتۇننى ئامماڭ دىسەم ئۇنماي ئاغان. ئاپام ئۇلۇپ قېپ، شۇ يىلىنى بەگەندىن كېيىن. ئامماڭ دىسەم ئالىمەن دەپ، «ئاسقىز ئېلىڭە !» دىسەم، ئۇ خوتۇن بىلەن ئۇش ئايدەك ئۆي تۇتۇپ ئاجىراشتى. شۇنىڭ بىلە ... ما خوتۇن ئاش بىزنىڭ ئاشخانىدا ئىشلەيدىغان خوتۇنتى. بەش ۋاق ناماز ئۇقۇپ قىلىدىكەندۇق. شۇنىڭ بىلە: «ما خوتۇننى ئالاي دىگەن» دېدى. «ئالاي دىسقىز ئېلىڭ» دىسەم، چوڭ ئاپامۇ ئەندىن «ئالاي دىسلە ئاسلا ئەمدى، بەش ۋاق ئۇقۇيدىكەن» دەپ قىپتى. دادامغا تىگىپ بوغچە خېلى جىم يۈگەن، شۇ تۇي قىلا:غا يېقىن، «ۋۇي، مىشەدىلامكىن مانداخ بى تۆت ئەدەمنى قىشقىرىپ نىكاھ قىپ ئەكەتسىلە بولىدۇ» دىدى، دەۋاتتتى. ھە دەپ قىساق، ھەپتە قاغاندا ئەشەدىن كۇچۇرۇپ ئەكىلىدىكەنمىز دەپ ... ئەمدى قانداق قىلامىز دەپ قىسام، ئاكامغا: «سەن بالىنىڭ چوڭى بوغاندىكىن، كارىڭ يوق مەن توي قىلىمەن دىسەم» دەپتىكەن، «ۋاي دادا، نىمىش قىساخ بولىتى، نىم لازىم؟» دەپتىكەن. «ماڭ، ئاش قويدىن بىنى ئەكەل !» دەپتۇ. دەپتىكە، شۇنىڭ بىلە بەش يۈز كويغا قويدىن بىنى ئېپتۇ. ما تۇگەپ كەتكەن ئىنىمغا: «سەن نىم ئېپ بېرىسە ئەمدى؟ توي قىلاي دىگەن مەن» دەپتىكەن. «ۋاي نىمىڭزنى قىپ بېرىمە؟» دىسە، «گۇرۇش بىلە ياغنى ئېپ بە.» دەپ، شۇ گۇرۇش بىلە ياغ ئېپ بىرىپتۇ. شۇنىڭ بىلە بى كۇنى، بىزنىڭ خەۋىرىمىز يوق، قا:غان ئالتۇن زەنجىر ئېپتۇ، ئۇزۇك ئېپتۇ، ھالقا ئېپتۇ، بىر چامدان ئوتتۇرا كىيىم ئېپتۇ. بىي ئىككى كۆينەك، ياغلىق دىگەندەك بىمىلىنى ... بى كۇنى كەسەم، قېنى دىسەم، ئاشە:گە تويلۇقنى ئاپىرىپ بە:گىلى كەتتى دەيدۇ. ۋاي خۇدايىم دىسەم، ئىنىم: «ۋاي ئاكامغا بى قوي ئالدۇ:دى، ماڭا يۈز كىلو گۇرۇش ئالدۇ:دى، 20 كىلو ياغ بىلە» دەيدۇ. «قېرى خوتۇننىڭ تويىغا 20 كىلو ياغ ... 100 كىلو گۇرۇش كىتەمدىكە؟ 50 كىلو ئېپ بە:سەڭ بوممامدۇ» دىسەم، «100 كىلو ئېپ بە: دەپتى، 100 كىلو ئېپ بە:دىم» دەپ ... شۇنىڭ بىلە دادام: «سەن ئەتە باللىنىڭ چوڭى بو:غانكىن، داسقانىنى يوغاراخ قىپ يۆگەپ كەل، مەن توي قىلاي دەپ قالدىم ھازىر، دادا قانداق قىلدىڭ دەپ گەپمۇ سورىمايسە، مەندىن؟» دەيدۇ. «ۋاي مەن ئۇخماپتىمەن، ئومدان بوپتۇ.» دىسەم، ئاكام: «500 كويغا قويدىن بى:نى ئېپ بە:دىم قا:لا، ئىنىمغا گۇرۇش بىلە ياغ ئېپ بە دەپتىكە، 100 كىلو گۇرۇش بىلە 20 كىلو ياغ ئېپ بىرىپتۇ، ئا يە:گە بىرىپ ھېلىقى يەل ـ يىمىش، ئۇتۇن ـ يۇ بىنىمىلە دىگەندەك، پۇل بە:سىلە بۇلىتى دەپ قىپتى، 500 كوي بىرىلى دەپ، 500 كوي بە:دىم.» دەيدۇ ... «ۋاي بۇ قېرى خوتۇننىڭ تويى خېلى توختاپتۇ

① پەلى ـــ ياخشى، نوچى.

ئەمسە، نېمىشقا بەدىگ 500 كوي بەر دېسەڭ؟ ... بى 300 كوي بەرسەگ بوماتى، جىق كېتىپتۇ 500 كوي» دېسەم، «بوپتۇ ئۇكام، ئەمدى دادامنىگ كۆڭلى» دىدى.

ئەتىسى داسقىنىمنى يۆگەپ، بىر كىيىملىك سارجى بارگە، سېپ كەرسەم، ** [1]: «نەگە بارىسىز؟» دەيدۇ. «دادامغا خوتۇن ئېپ بەرگىلى.» دېسەم، «مەن بارمايمە، قېينىناتامغا خۇتۇن ئېپ بېرىمە دەپ بارىمەنما، مەن؟» دەيدۇ، «ۋاي ماگ!» دېسەم، «ياخ، مەن بارمايمەن.» دەپ. دادام: «بارمامسىز؟» دەپتى، «ياخ، مەن بارماي، ئىشىم باتى مېنىگ» دەپ قېپ قالدى. شۇنىگ بىلە بى ئۆزىمزىنىگ ماشىنىسى، يەنە بى يوغان بىر ئاپتۇز، خوشنىمزىنىگ بالىسى ئاپتۇز ھەيدەيتى، شۇ خوشنىلىرىمز ـ يۇ قۇدلىرىمز چىقتى. شۇنىگ بىلە بارىدۇق.

ئاش ئاقسۇ ئاۋاتنىگكى بىر ياندىراخ بېشېرىق دەپ بى يە: ۋا، شۇ بېشېرىقنىگكى ئاش ئاۋاتنىگ قولتۇقىداراخ بى يەدكەن ئۆيى، بېشېرىقتىن ئۆتىدىكەنمىز. شۇنىگ بىلە بىز بېرىپ بوغىچە پولونى پۇشۇرۇپ يوغان داشقازاندا، يېپ قۇيۇپتۇ پولونىگ تۆپىنى، ئوتمۇ يوق ئوچاقتا. مۇنداق قارلىسام، شۇ سۇيقاشنىگ دىگەننىگ سۇيىنى قاينىتىپ، مايلام ئۇ سۇيقاش ... .شۇنىگ بىلە ئۆيگە باشلىدى. يەل ـ يېمىش بېيىملىنى ئەكىردى. يوغان بى ئۆيدە لىق ئەدەم با، شۇنىگ بىلە خوشنىلىرىمز: «ۋىيەي، ھەجەپ بەلەن بى تاۋۇز ـ قوغۇن تىلىپتۇ» دەيدۇ. «يەگلا، بىزنىگ پۇلىمزغا كەگەن قوغۇن ـ تاۋۇز بۇ.» دېسەم كۇلۇپ ... چوگ ئاپام باش بۇلۇپ بارىدى ئەمدى. ئاپام بىرلا قىز بوغانكى، دادام ئىچ كۇيوغۇل بوپ كىرىپتىكە شۇ ئۆيگىچۇ، شۇ باش بوپ باغاندىكى ...

بىۋاخ ئۆتكەندىكىن سۇيقۇچىنى ئەكىردى، سۇيقۇچىنى ئىچىشتى. شۇنىگ بىلە كېيىندىن ما قۇيىدىغان بېينىملىنى دەپ، ئىككى يوتقان، ئىككى كۆپە، تۆت ياستۇق، چايدان، چىنە، بى ساندۇق بىنەسە قىپتۇ. شۇنىگ بىلە باللىنى، ئا سىگلىمنىگ ئەلىرى بارتى، يۇگ بېسىگلا باللا دەپ باسۇرۇپتىپ ... ئايالدىن چىققان ئاشتاخ تاتىدىغان نەسە با: ئەمسۇ. ئۇ خۇتۇننىگ تۆتىنچى ئىرىمكى دادام، بەشىنچى ئىرىمكى، ئاشتاخ. تۇلا ئەگە تەككەن خۇتۇن ئۇ. شۇنىگ بىلە باسۇرۇپتىپ قىساق، قارغانلا نامار ئۇقۇيمىز دەپ نامازغا قويتى. ھويلىغا چىقىپ ماندا ئولتۇسام، ھېلىقى گۆشنى (ئۇتتۇرىكە ئاشخانا ئۆي) ماشتاخ ـ ماشتاخ پارچىلاۋاتىدۇ. دادامۇ با: ئۇ گۆش پاچىلىغان يەدە. بىدەم ئولتۇرۇپ سىقىپ كىرسەم، ئاشۇ ئادەتتە بى ماندا مىمانغىمۇ ئۇنىگدىن يوغارىراخ باسمىز، ھېلىقى گۆشنىگ ـ زە قۇۋۇرغىلىرىنى پارچىلىغىلى تۇرۇپتۇ. «نىمىگە پاچىلىۋاتسىلە؟» دېسەم، «ۇشۇنى ئىشۇ كەگەنلىگە باسساق بۇلامۇ؟ ئەمدى، ئا چوگ لىگەنگە ما قۇرۇقلىرىنى، يوتىنى باسساق، قارغانلىغا مۇشتاخ پارچىلىدۇق.» دەيدۇ. «بۇ كىچىك بوپ قاپتۇ، نەلدىن كەلدى، بۇ يات خەق ئەمەس، ھەمىسى قۇدلىرىمز. بۇنچە گۆشنى ئاشۇرۇپ قېپ نىم قىلىسلە؟ بېسىگلا يوغان ـ يوغان قىلىپ» دېسەم، دادام ماڭا قارايدۇ. شۇنىگ بىلە: «يوغان ـ يوغان پارچىلاگلا، ھەر ئىككىنى بى قىلىپ بېسىگلا، بۇ گۆشنى خەقنىگ ئالدىغا ئەكىرگىلى بومايدۇ لىگەنگە بېسىپ» دەپ. شۇنىگ بىلە گۆشنى پارچىلىتىپ، ھەمە لىگەنگە ئاشنى ئۇستۇرۇپ، گۆشنى باستۇرۇپ، ئاشنى كىرگۇزۇۋېتىپ ئۆيگە، كەيندىن

[1] ئوچۇق يېزىش ئەپسىز بولغانلىقتىن، ئادەم ئىسمىنىگ ئورنىغا قويۇلغان بەلگە.

كىرسەم، چوڭ ئاپام: «نەگە باىدىڭىز بالام؟» دەيدۇ. «نەگە بارىتتىم، قازاننىڭ بېشىغا چىقىپ، گۆشنى پاىچلىتىپ، ئاشنى ئۈستۈرۈپ كىردىم.» دىسەم، «ياۋاللا!» دەيدۇ. «دادام مۇشتاخ قىغلى تۇرۇپتۇ» دىسەم، «دادىڭىزنى ـ زە ... ئاشۇ، نىم قىلىدىكە ئۇ خەق، يوغان بى قوينى ئېپ بەسە» دەيدۇ. «دادام مۇشتاخ باسساڭلا بۇلىدۇ» دەپ پارىلاتقىلى تۇرۇپتۇ، دىسەم ... دادامغا ھىچقاىسى گەپ قىلاىمايدۇ ئۆيدە، قوقىدۇ ھەممىسى.

شۇنىڭ بىلە تويدىن كۈچۈرۈپ ئەكىپ، بىزنىڭ چوڭ ئۆينىڭ ئالدىغا كىلىپ، «ما ئۆيگە چۈشمىزمۇ» دەيدۇ، ئۇ دادامنىڭ خۇتۇنى. شۇنىڭ بىلە شوپۇر بالىغا «بۇ يەگە چۈشۈمەي، ئاش ئۆيىگىلا ئاپىرۈېتىڭلا، تۇتىدىغان ئۇيى بولغانكىن، ئا يەدە» دىسەم، ئەكەتتى. دادامنىڭ ئىشلەيدىغان ئورنىدىن ئاپام با ۋاقتىمدا پىكاپقا ئۆي باىتى. ئاپام ئۇلۇپ قالغاندىن كېيىن لۇفاڭ ئۆي بەگەن ئۈچۈنچى قەۋەتتىن. بى يەتمىش نەچچە پىكاپقا ئۆيى با، ئىككى ياتاق، بى مىمانخانا، ئىككى تەرەپ لىياڭتەي، خېلى يۇغان ئۆيى با. شۇنىڭ بىلە ئەكەتتى. ئەكىتىپ بى ئالتە كۇنمۇ، يەتتە كۇنمۇ بولغاندا، چۈش ۋاخ تاماق يەيلى دەپ ئولتۇسام، تىلپۇن بىرىپتۇ. «نىم بولدى؟» دەپ تىلپۇننى ئاسام، «ۋاي ئىشتىڭ كەل، ما جىدەل چىكەتتى ھازىر» دەپ، يىغا ـ زارە ئاڭلىنىۋاتىدۇ، قۇيىۋەتتى تىلپۇننى. «ۋاي **، ئۆيدە ئىش چىقىپتۇ» دىسەم، «نىمىش چىقاندۇ؟» دەپ، قاىغانلا تاماق يەپ قېپ قالدى. باىسام، ئۆينىڭ ئىچى يىغا ـ زارە، ئۆينى بېشىغا كىيىپتۇ. «نىم بولدى؟» دىسەم، دادام ھېلىقى خۇتۇنغىزە بەك كۆيۈپ كېتىپ، «ئاش يەي دىگەن» دەپتىكە، قازاننىڭ بېشىغا بېرىپ ئازراق سېپتۇ ھېلىقى قازان بېشىدا تۇىغان ئايال ئاشنى. ئوتتۇرا تەخسە سا:سا، «جىخراق سېلىڭ تويمايدۇ» دەپ سا:غۇزۇپ، بى تەخسە ئاشنى ئەچىقىپ بېرىپتۇ، ئىككى زىخ كاۋاپ بىلە. خۇتۇنغا ئەچىقىپ بېرىپتىكە. شۇنىڭ بىلە ئولتۇسا، دادام ئاشنى ئەچىقىپ قۇيۇپلا تالاغا چىقىپ كېتىپتۇ. چىكەتسە، «ئازراق سامماي بۇ ئاشنى، قانداخ يەپ بۇلىتتۇمكى» دەپتىكە، سىڭلىمنىڭ ئاچچىغى كىلىپ: «بۇ ئازراخ يەيدىغان ئەدەم ئۇزىڭىز سا:غۇزسىڭىز بوممامدۇ قازان بېشىغا چىقىپ، دادامغا ئاش سالدۇرۇپ بەسلە دىگىچە» دەپتىكە، شۇنىڭ بىلە بۇتناپ، ئاشنى يىمەي قۇپ قۇيۇپ چىقكېتىپتۇ. چىكىتىپ شۇنىڭ بىلە بىزنىڭ ئۆينىڭ ساق مايېرىدە خۇيى تۇتۇپ ئولتۇرۇپتىكە بۇ خۇتۇن، دادام كەينىدىن كىرىپ، «نىم بولدى، نىم بولدى؟» دىسە، ئەندىن «مېنى مۇشتاخ دىدى» دەپتۇ. دىگەندىكىن، چىقىپ ئا سىڭلىمنى تىللاپتۇ: «سېنىڭ نىم كارىڭ، سەن نىمىشقا گەپ قىلىسە؟» دەپ. دىگەندىكىن ئا ئىنىم: «دادا ئۆز ۋاختىدا ئاپامغىمۇ بىر پىيالە چاي قۇزمايتتىڭىز ئالدىغا، 40 يىل ئۆي تۇتقان خۇتۇنغا. بۇ خۇتۇنغا نىمانچە قىلىسىز؟ ئاشخانا بو:غانكىن ئۆزى سېپ يىسە بوممامدۇ؟ جىق يەمدۇ، ئاز يەمدۇ، بۇ يەدە ئاشنى سا:غۇزۇپ بەسىڭىز غۇدۇرلىسا بۇ خۇتۇن، ئا ئىككى زىخ كاۋاپتىمۇ تۇيۇپ قا:غاندۇ!» دىسە، دادام: «سېنىڭ نىم چاتىغىڭ گۇي، ئەمدى سەن قويتۇڭمۇ!» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلە ئۇ بىنىمە دەپتۇ، بويتۇ جىدەل ... مۇشتاخ بولدى دەيدۇ. «گەپ قىمسىڭ بوممامدۇ باللا؟ ھە؟ جىق يەمدۇ، ئاز يەمدۇ نىم كارىڭ؟» دەپ ئۇ بالىغا سۆزلەپ بىرە قۇر، ھېلىقى تۇتقان ئۆيىگە چىقسام يوق. ئۆيگە تىلپۇن بەسەم ئۆيدىمۇ ئەدەم يوق. شۇنىڭ بىلە بى ۋاخ بو:غاندا، تىلپۇن بەسەم ئۆيدىن تىلپۇننى ئالدى. «ئۆيدە با:مۇ؟» دىسەم، «با:» دەيدۇ، «ھازىر باراي» دەپ با:سام، ئىككىلىسى باكە. «نىم بولدى بۇگۇن؟» دىسەم، «ۋاي قا:لىسلا،

دادىلىرىغا ئاش يەيمەنمۇ دېمىگەن. بى تەخسە ئاش سالدۇرۇپتىكەن، «ئەجەپ جىق سالدۇرۇپتىپتۇ، ئازراق يەيتتىم ئاشنى» دېسەم، ** «ئاز يەيدىغان ئەدەم ئۆزلىرى سېپ يىسىلە بوممامتى؟ قازان بېشىغا چىقىپ» دەپ ئاشتاخ دەپتى، ئاچچىغىم كېلىپ، ئاشمۇ يىمەي يېنىپ چىققان. يېنىپ چىقسام دادىلىرى ئا:قامدىن چىقىپ، «نېم بولدى نېم بولدى؟» دەيدۇ، «مۇشتاخ دېگەنتىم» دېسەم، «چىخماڭلا» دېسەم ئۇنىماي، چىقىپ مۇشتاخ باللىغا ۋاقىراپتۇ» دەپ ئاشتاخ دەيدۇ.

«ماڭا قا:لىسلا، سىلى بۇرۇن ئىشلىگەن ئاشخانا ئاشۇ شۇ، سىلىگە بىز ما ئۆينى ئۆي دەپ تۇتۇپ بە:گەن، سىلى ئوڭ ئىتىۋ يەملا، سول ئىتىۋ يەملا، ما ئۆيدە ئىتىۋ يىسىلە. نېم دەپ باللى بىلەن دادامنىڭ ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت پەيدا قىلىلا سىلە؟ ھە؟ ئۇنىڭ ئۇنچىلىك دەپ قويغىنىغا نېم بولىدۇ؟ ئۆزلىرى سېپ يىسىلە بوممامدۇ، يە بۇلىۋتىپ يىسىلە ئۇ ئاشنى، ئاشىنىڭغا يامانلاپ چىكەتتىلىما؟ نېماندىن تاۋى نازۇك سىلە؟ دادامۇ با: ، بۇندىن كېيىن ما دادام بىلەن باللىنىڭ ئوتتۇرىسىدا جىدەل تېرىمسىلا، مىشەدە دەپ قۇيماي، ھە؟» دادامۇ ئولتۇرۇپتۇ، «بۇندىن كېيىن يەنە جىدەل تېرىپ خاپىلىق بۇپ قا:سا مەن خاپا بوپ قالىمە سىلىدىن، يامانلاپ كەتسىلە ئالدىلىرىغا با:غىلى ئەدەم يوق، مەن ئېنىق دەپ قۇيماي» دېسەم، «ئەمدى ... ياقەي» دەيدۇ. دادام گەپ قىممىدى. دادام مەن خېلى گەپ قىسامۇ جىم ئولتۇرىدۇ، كىچىكمىدىن تاتىپ مەن نېم دېسەم دېگىنىم دېگەن. دادامۇ جىم بوپ قالدى. «دادا، بۇ قىغىنىڭىز توغرا بوممىپتۇ، ما خۇتۇنىڭىز يامانلاپ چىكەتكەن تەغدىردىمۇ، باللىنىڭ گېپىمۇ خاتا بوممىپتۇ. ئۆزلىرى چىقىپ يىسىلە بوممامدۇ دېگەن گەپنىڭ نەرى خاتا؟ بۇندىن كېيىن باللىغا ئۇنداخ پوزىسىيەدە بوممىڭ سىز، باللا ئۆچ بوپ قالىدۇ سىزگە.» دەپ دادامغا بىرە: قۇر گەپ قىسام، دادام ئۆزىمۇ جىم بۇپ قېپ، «خاتا قىغىنىمنى ھىس قىلدىم ئۆيگە كېلىپ» دىدى. دېگەندىكىن، «ما بىر ئومدان ئۆينى تۇتۇپ بە:دۇق، ئاپامنىڭ ئا قىرىق يىل تۇتقان ئۆيى، بىر كويزا بىر قۇشۇقنى يۆتكىمىدۇخ ما ئۆيدىن ... ھەممە نىمە با. ما ئۆيگە گۆش ئېپ قۇيۇڭلا، ئۇن ـ ياغ ھەممىنى تەل قىپ قۇيۇڭلا، ئۆيدە ئىتىپ يەڭلا تاماقنى. ئاشخانىغا با:غىڭلا كەسىمۇ ئىككى ـ ئۈش كۇندە بى بىرىڭلا. با:ماڭلا ئەمەس، لېكىن بېرىپ ما زىددىيەت پەيدا قىمماڭلا، باللىنىڭ ئوتتۇرىسىدا.» دېسەم، دادام: «توغرا گەپ قىلدىڭ، ماقۇل» دىدى. قەتتى ياخ دېمەيدۇ. شۇنىڭ بىلە يېنىپ كېلىپ ئارىلىختا بى مەزگىل ئۆتتى. ئۇتۇپ، «ۋۇي ئوڭشىلىپ قالدى، ئۇ بۇ دەپ ... » دە:دى بو:سا ماڭا دەيدۇ.

شۇ ئۇۋۇ ئەتىيازدىراخ ئەتىگەندىلا كىپتۇ ئۆيگە، ئىشكىتىن ناھايىتى غېرىپ كىردى، چىرايىدىن ئەشۇ ... ژىغا كۆزىدىن ئەگىپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلە: «ۋاي كىلىڭ، ئەتىگەنىدە كىپسىز» دەپ چاي دەملىدىم. چاينى قۇزۇپ بۇلۇپ، «نېم بولدى، نېم ئەتىگەنىدە كەلدىڭىز» دېسەم، «ئا خۇتۇننىڭ تۇققانلىرى كىپتۇ. كىپتىكە، شۇنىڭ بىلەن بى ... » ئا دادامنىڭ بالىسىمۇ ئىنىتايىن يامان بالا، يەنە بىر تۇققىنىنىڭ سىڭلىسىنىڭ قىزى، يەنە بىر بالا ئۇش ـ تۆت ئۇششاق بالا ئۆيدە گۇپپۇر ـ گۇپپۇر پاراڭ سېپ، چىقىراپ قىغان ئوخشايدۇ، قىغانكى: «ۋاي باللا بوشراخ پاراڭ سا:غىنا، ماڭ، ئى ئۆيگە كىرىپ ئوينا.» دېگەنمۇ، شۇنىڭ بىلە بۇ خۇتۇن خاپا بۇپ كېتىپتۇ، باللىغا ۋاقىرامدىغان دەپ قېينانىسى. خاپ بوپ «بىز كىتىلى» دەپ ئەتىسى ماڭغاندىكىن، شۇ ئاپىسىنى يولىغا سېلىۋېتىپ،

سۆزلەپ، ئەينىگە چىكەتسە ئەينىگە چىقىپ تىللاپتۇ، مەينىگە چىكەتسە مەينىگە چىقىپ تىللاپتۇ. دىمىگەن گېپى قاممايۇ ئۇ خوتۇننىڭ. ئاخشىمى جىدىلى تۇگىمەي، گەپ تەگىيدىغان خوتۇنكە ئۇ. ئەتىگەندىمۇ گەپنى تەگەپ سۆزلەپ قىپتىكە، مېنىڭ قېشىمغا دەت ئېيتقىلى كەپتۇ ئەتىگەندىلام. شۇنىڭ بىلە: «ئاشتا: دىدىمۇ؟» دىسەم، «ھە، دىدى» دەيدۇ. «خاپا بومماڭ سىز، ئا خوتۇنغا كۆرۈنمەي چوڭ ئۆيگە بېرىپ تۇرۇڭ، ئاشخانىغا» دىسەم، ماقۇل دەپ كەتتى. «بېرىپ ئا خوتۇننىڭ گېپىنى بىر تېگىشاپ باقىلى» دەپ يېقىن باغساق، سىگىلىم تىلپۈن قىپتۇ، «ئاچۇي، نەدە سەن؟» دەپ. «يېقىن كەلدىم» دىسەم، «ھە» دەپ، «بىز چىكىتىلى ئەمسە، بۇ ئىشقا ئارىلاشقۇممۇ يوق. نېم ئىش بوغسا سېنى تاپىدىكە، دادام يوغان بى ئەكىشى بوغانكىن «تىللىدى، ئۇنى دىدى، بۇنى دىدى، دەپ سېنىڭ بېشىڭنى ئاغرىتقىچە، ئۆزى تۇگەتسە بوممامدۇ ئۆيىدە؟» دەپ ئاشتاخ دىدى. ئەندىن «دادام ئەتىگەن بىرىپتىكەن، ئۇكام، ئېچىم ئاغرىپ قالدى. ئا ئاتمىش نەچچىگە كىرگەن ئەدەم تۇغسا. ئىككى مىڭ كوي ماڭاشى با ئەدەمنى نېم دەپ تىللاپ خارلايدۇ بۇ خوتۇن؟» دەپ. باغسام، باكەن. ھەرگىز كىرىپلام ناھەق سۆزلىمەيمەن. شۇنىڭ بىلە: «نېم بولدى، نېم دېيىشتىڭلا، گەپنى بى ئاڭلاپ باقاي» دىسەم، «ۋاي قاغلىسلا، ئاپام كېپتىكە، سىگىلىم كېپتىكە ئىرى بىلەن باللىرىنى ئېلىپ، مۇشتاخ مۇشتاخ بولدى. دادىلىرى باغسا دېگەننىڭ پۇت گۆش قۇيمدۇ، ۋاي كۇيوغلىمىز كېپتۇ دەپ، مۇشتاخ قىلمدۇ. بۇ ئۆيگە كەغسە كارىمۇ يوق دادىلىرىنىڭ.» دەپ دېگەننىڭ قا: ـ ياماغۇ: سۆزلەپلام كەتتى. سۆزلەپ كىتىۋىدى، ما يەڭگەم بىلەن چوڭ ئاپامۇ با، شۇنىڭ بىلە ئىككىسى بۇ گەپنى ئاڭلاپ: «ۋاي خاپا بوممىسلا، خاپا بوممىسلا، بىز تەربىي قىلىلى» دېگىلى تۇ:دى. شۇنىڭ بىلە: «سىلە خاپا بوممىسلا دىمەڭلا، نېم دەپ خاپا بوممىسلا دەيسىلە؟ ما مېنىڭ گېپىمنى بى ئاڭلاپ ئاندىن بېيمە دەڭلا، سىلە» دەپ، شۇنىڭ بىلە پۇتۇن دېگەنلىرىنى دوۋلى قىپ تىزىپ قويدۇم ئالدىغا، بىمۇ بى ... «ماشتا ماشتا دەپلىيا سىلە ھە؟ نېم دەپ ھاقارەت قىلىلا دادامنى؟ نېم ھەققىلىرى با دادامنى ھاقارەتلەيدىغان؟ دادام دېگەن ئاتمىش نەچچىگە كىرگەن ئەدەم تۇ:سا، گەپلىرىنى كۇتۇرەمدۇ؟ گەپلىرى بوسا ماڭا دىسىلە بوممامدۇ؟ سىلى بى يە:دىن بەش مۇچەن تاپتىلمۇ دادامنى ھاقارەتلەيدىغانغا؟ دادامنىڭ تېپ بەگەن پۇلىغا تۇققانلىرىنى ممان قىلمۇاتىلا، ئايدا تۇتمۇ كىلىدۇ، بەشمۇ كىلىدۇ، كىچىكىنام ئۆيگە. شۇنچە قىپ بەگىنىگە رازى بوممايۇ خاپا بولۇۋاتاملا دادامدىن؟ قا:سى بى ئە:لىرى دادامدەك قىپ باققان؟ ھە؟ مېنىڭ دادام دېگەن پۇت گۆش يىمىگەن ئەدەم ئەمەس ئۇ، گۆش دېگەن ئاشخاندا جىق، كۆ:لىغۇ، يەي دىسە؟ ... » دىسەم، شۇنىڭ بىلە ئىككىسى جىم ئولتۇدى. «بۇنۇڭدىن كېيىن دادامنى ئەمدى تىللىغۇچى بوممىسلا سىلە، ئەمدى مەن ئاڭلاپ قا:مايۇ دادامنى تىللىغان گەپنى» دەپ قىسام، «ماقۇل» دەپ قېپ قا:غان. «ما خوتۇن نىماندا قىلىدۇ ئەدەمنىڭ قۇسغىنى كۆپۈرۈپ» دەپ يەڭگەم ... شۇنىڭ بىلە، «تۆنۇگۈن ھەجەپ گەپ قىمىسام، خاپا بوممىسلا، خاپا بوممىسلا دەۋەدىڭلا ئىككىڭلا بى ۋولۇپ بۇ خوتۇنغا، ئەسلى خاپا بوممىسلا دىمەيدىغان» دەپ تۇ:سام، ئارىلىختا بى، بى ئايدەك ئۆتكەندە، ئۆيدە تۇ:سام تىلپۈن قىپتۇ دادام، «كىلەمسە؟» دەپ، «نىمىش بولدى؟» دىسەم، «ما خوتۇن بىلە بىنىمە دېيىشىپ قا:غان. بۇ ساراڭ ئۆيدە قا:غان» دەپ. شۇنىڭ بىلە «ماقۇل، مەن ھېلىراق باراي» دەپ، چۈشتىن كېيىنراق كەلدىم ئۆيگە. كىلىپ شۇنىڭ بىلە: «نىمىش بولدى؟»

دسەم، ئۇرۇشۇپ قېپتۇ، ھەچبى گەپتىن گەپ يوقلا. شۇنىڭ بىلە ... نەمىش بوپتۇ، بى خاپىلىق بىلەنلا ئۇرۇشۇپ قاپتۇ. ئۇرۇشۇپ قاغانكىن سۆزلەۋېرىپتۇ. ئەتتىگەنىسى مانداخ بى دەنشىگۈينىڭ چۈتۈيسىدە ① پۇل با:كەن، سىڭلىمغا پۇل سالىمە دەپ ئېلىپ، بەش يۈز كويىنى ئا:رىپ، قا:غان پۇلنى ماشتاخلا سېپ قويۇپ، تاقاپ بو:غىچىلىك بو:غان ئارىلىقتا ياشلىنىپ كېتىپ ھېلىقى جىدەل، تاقاشقا ئولگۇرمەپتۇ بۇ دادام. ئولگۇرمىگەندىكىن چۈتۈينى ماشتاخ ئىتىپ ئولتۇرۇپ تىللاۋېرىپتۇ كەشكىچە. تىللاۋە:گەنكىن، «ھېلى قويسا چۈتۈينى تاقىۋېتەي» دىسە قويماپتۇ بۇ خۇتۇن. قويماي، دادامنى تازا تىللاپ بۇلۇپ، پۇلنى ئېلىۋاپتۇ، «مەنمۇ خەجلەپ باقاي مىا پۇلنى» دەپ ... بۇ جىدەل قاندا چىقىپتۇ دىسە، ھېلىقى ئۇش ياشلىق بالىغا «سەن بىيىەدىن زىمىن ئېپ قويمۇدۇڭ، تاپقان پۇلۇڭنى قىزىڭغا تىقتىڭ، ماۋۇ سېپنىڭ بالاڭ ئەمەسمۇ؟ سېپنىڭدىن كېيىن قا:غاندا، بالاڭغا ھېچنىمە قويمايدۇ قىزلىرىڭ، بۇنى مەن قاندا باقىمەن» دىمەكچىكەن ئۇ خۇتۇن. ئىسلىيەتتە دادام ئايدا يۈز كوي پۇل بىرىدىكە مەخسۇس بانكىغا سېلىشقا، «ھازىر كىچىك بو:غاندىكىن مۇشۇ پۇلنى يىغىپ قويساڭ كېيىن يېتىدۇ» دەپ ھەر ئايدا يۈز كوي پۇل بىرىدىكە مائاشىدىن ئاجرىتىپ. شۇنىڭ بىلە تىللاپ ئۇ خۇتۇن شۇ يوقىغانچە يوقاپ كېتىپتۇ. دادام گەپكە پايلىماي چوڭ ئۆيگە يىنىپ كەپتۇ. كېلىپ ماڭا تىلپۇن بىرىپتۇ. «قانچە پۇلتى؟» دىسەم، «ئىككى مىڭ نەچچە يۈز كويمىكى، ئىككى ئايلىق مائاشىمتى. بەش يۈز كويىنى ئا:غان، قا:غىنى با:تى» دەيدۇ. «دادا، سىز دىگەننىڭ ئا بى ئايدا بى مىڭ سەككىز يۈز كويدىن جىخراق مائاش ئالىدىغان تۇ:سىڭىز. يە سىلىنىڭ بى چىقىمىڭلا يوممىسا. بەش يۈز كويىنى ئا:رىسىڭىز، ئۇش مىڭ كويدەك پۇلكە دەڭە ئۇ !» دىسەم، «ئۇندامىكى، ساناپ باقماپتىمە. خېلى جىخ پۇلتى ئۇ» دەپ. ئۆيگە تىلپۇن قىساق يوق ئۇ خۇتۇن، «كەتكەن ئوخشىمامدۇ، تىلپۇن قىسام يوق» دىسەم، «ئۆيگە بېرىپ باقاي مەن» دەپ كىتىپ بارىتى، بى ۋاختىدا كەلدى. «پۇل يوق تۇرىدۇ چۈتۈيدا، ئۆزىمۇ يوق، كەتكەن ئوخشايدۇ» دەپ. «بوپتۇ، كەتسە كىتىۋە:سۇن، سىز تىلپۇنمۇ قىمماڭ. ئەكىلىمەن دەپ ئالدىغىمۇ با:ماڭ، يېتىپ تۇ:سۇن. ئۇيىدىن يا ئاكىسى كىلىدۇ، يا ئاپىسى كىلىدۇ، ئەكىلىدۇ بى كۇن. ئەكە:گەندە مەن دەيدىغىنىمنى دەپ، شۇ ۋاختا مەن دىيىشەي. سىز ئالدىغا با:ماڭ دادا»، دىسەم ماقۇل دىدى. دەپ بى ھەپتە ئۆتكىچە چىدىدى.

بى ھەپتە ئۆتكەندىكىن ئۆزىچە «ئاشۇ، خۇتۇننى قاندا قىسام بولا؟» دەيدۇ، «قاندا قىلاي دەيسىز؟» دىسەم، «بارايمۇ يا؟» دەيدۇ. «با:ماي تۇرۇڭ دادۇي، ھازىر كەتكىلى سەككىز كۇن بوپتۇ. ئون كۇن چىدىسىڭىز يە ئاپىسى ئەكىلىدۇ، يە ئاكىسى ئەكىلىدۇ. بۇ خۇتۇن ھازىر ئىككى يىل بولدى يېت بو:سا، ئارماندىن چۆچۈر ئەكىپلا ئۆزىتىۋاتىدۇ ئىككى يىلنىڭ ياقى. ھەچقانداق بى ... چاينى بى ئۆزى قاينىتىپ قۇزامىدىكى، بو:مىسا ئۆزى بى تاماق ئەتكىلىمۇ خوش ياقمايدۇ بۇ خۇتۇنغا. يا كىرىڭىزنى يۇغلى خوش ياقمىسا» ... ئۇڭغىچە سىڭلىم بى بوغچىما كىرنى كۆتۈرۈپ ئەكەپتۇ، كىرنى يۇيۇپ دەزمالىلاپ ئەكىپتۇ ھەممىسنى. شۇنىڭ بىلە دىسەم ھە دەۋاتىتتى، ئون ئىشكى كۇن بو:غاندا، ما يەڭگەم تىلپۇن قىپتۇ، كەش بوغاندا: «دادام ئون نەچچى كۇن بولدى ئۇ خۇتۇن كەتكىلى.

① چۈتۈي — ئۇستەلنىڭ تارتمىسى. خەنزۇچىدىكى «抽屉» دىن كەلگەن.

تىلپۇنمۇ قىممىدى، بالىنى بەك كۆ:گۈم كىپ كەتتى، دەپ ئاشتا دەيدۇ. مىنىڭچە بو:غاندا بىرىپ ئەكىۋا:سا بولامۇ؟ دادامۇ يالغۇز ئۆيدە، ئۇ، بۇ» دەيدۇ. «ۋاي ئەكىۋاسۇن. مەن ئەكەممىسۇن دىمىدىم، بى ياخشىلا ئۆتسە بوممىدىمۇ، ئۇرۇش - جىدەل قىغچى. مىنىڭ قۇسىغىمنى كۆپۈرۈپ ئۇنى دىدى بۇنى دىدى دەپ كە:گىچى، بى ئەكىشى بوغانكىن، ئاغزىنى يامان قىسا ئۆيدە بى شاپلاقتىن ئىككىنى سىلىپ ئەدەم قىلىپ، ما ئاغزىڭنى يامان قىممىا سەن دەپ تېتىپ ئولتۇسا بوممامدۇ؟ مىنىڭ قېشىمغا كىلىپ ئۇنى دىدى بۇنى دىدى دىسە، مىنىڭ ئاچچىغىم كەممەمدۇ؟ مىنىڭ دادامنى بىكا تىللامدۇ بۇ خۇتۇن؟ دەپ قويسىلا، بۇندىن كېيىن ئۇنداخ قۇساق كۆپۈرىدىغان گەپنى قىممىسۇن. مىنىڭمۇ دە:دىم ئۇزەمگە يىتىدۇ. ئەكە:سۇن بىرىپ، مەن ئەكەممىسۇن دىمىدىم» دىسەم، شۇنىڭ بىلە ھە دەپ كېتىپ ئەكىپتۇ. با:غاندىكىن قېينانىسى گەپ قىممايلامكىن قۇشۇپ قۇيۇپتۇ ...

(2007 - يىلى 8 - ئاي، ئاپتور ئۆزى تەكشۈرگەندە توپلىغان ماتېرىيالغا ئاساسەن ئۆزى خاتىرىلىگەن.)

ماقال - تەمسىللەر

- ▷ نەشتىرى تۇرۇپ ھەرىلە: بىر - بىرى بىلەن چېقىشمايدىكەن؛ ئىنسان تۇرۇپ بەزىلە: بىر - بىرى بىلەن چىقىشمايدىكەن.
- ▷ دەت يامانمۇ ئەلەممۇ، دۇگات يامانمۇ، قەلەممۇ. (قارىتال)
- ▷ بىزنىڭ بۇ قارىتال كىچىك يە: ، ئاسمانغا قا:لىسا ھاڭۇاختى دەيتىخان، يە:گە قا:لىسا يە:ۋاختى دەيتىخان. (قارىتال)
- ▷ نوغۇشتا ئوت پۇلىگەندەك (قاملاشمىغان گەپ دېگەن مەنىدە) (قارىتال)
- ▷ تېشى پاختا ئىچى چىگىت (تېشىدا سىيلىق سىپايە، ئۆچمەنلىكىنى بىلدۇرمەيدىغان، بىراق ئۆزى شۇنداق زەھەر ئادەملەرنى تەسۋىرلەيدۇ) (قارىتال)
- ▷ دىل ئازا: ، خۇدا بىزا: (كىشىلەرنىڭ دىلىنى تولا رەنجىتىكەننى خۇدامۇ ياخشى كۆرمەيدۇ) (قارىتال)
- ▷ ئات دۇشمىنى قامچىدۇر، قولۇڭدا بو:غانلىغى ئۇچۇن بىلىنمەس؛ ئە: دۇشمىنى خۇتۇندۇر، قوينۇڭدا بو:غانلىغى ئۇچۇن بىلىنمەس. (قارىتال)
- ▷ تاماق يىسەڭ چۇچۇرە يە بىر چىنە بو:سمۇ، ئىش گىپىڭنى ئېيتمىغىن خىزىر ۋو:سمۇ؛ قەزدا:چىلىق يامانكەن بىر كۇن بو:سمۇ. (قارىتال)
- ▷ كۇلۇۋە:مەڭ كۇلكىنى، ژىغىسى با بىي كۇنى؛ تۇخۇ يىگەن تۇلكىنى، بۇرە يەيدۇ بىي كۇنى. (قارىتال)
- ▷ بۇرە قوينى يەپ چىقتى تۆ:گە، تۇتۇلۇپ قالدى ئىشت؛ بۇرگە ئادەمنى چاختى، قېچىپ كەتتى، تۇتۇلۇپ قالدى پىشت. (قارىتال)
- ▷ ئېچىق بېشىدا دەرەخ ئاينىماس، باي قېشىدا گاداي ئاينىماس. (قارىتال)
- ▷ ئېچىلغانىڭ ھەممىسى گۇل ۋو:مايدۇ.(قارىتال)
- ▷ سۇزۇك سۇدا بىلىق تۇ:مايدۇ.(قارىتال)
- ▷ چۇگۇن تاشسا بوينىغا تاشىدۇ، قوينى ئۆلتۇ:سە ئۇزىنىڭ پىيىدە ئاسىدۇ، ھەركىم قىسا ئۇزىگە قىلىدۇ. (قارىتال)

◁ گازىر ياغىچى بادىرا ۋوماپتۇ، دىخاننىڭ بالىسى كادىر ۋوماپتۇ. (قارىتال)
◁ خۇتۇن ئا:سام بالا:دا قالدىم، ئا:مىسام تالا:دا قالدىم. (قارىتال)
◁ ئۆلۈمگە گو: تېپىلىدۇ، تىرىككە پۇل.
◁ تۇمۇ:نىڭ يە:گە تەككىننى، خۇتۇن خەخنىڭ ئە:گە تەككىننى ئامالىڭ دېگەن گەپ با: .
◁ ئە:لە: بويىتاق قا:سا بىشىنى پىشت ۋاسىدۇ، ئايالىلا: تۇل قا:سا ئۇيىنى گۇل باسىدۇ.
◁ سۇنۇقتىن باشقىسى ژۇقىدۇ.
◁ ھىساپتىن تاشقىرى ئىش يوق، كالپۇكتىن تاشقىرى چىش يوق.
◁ ھاراقكەش ھامىنى ئۇلۇپ كىتىدۇ، ئۇلۇمنى ئويلىسا كۇلۇپ كىتىدۇ، ئۇلۇپ دۇزاققا كىرگەن شۇ كۇنى، ئۇ جايغىمۇ ھامىنى كۇنۇپ كىتىدۇ.
◁ سىمۇنىت ئۇستەڭگە سۇ باشلىسا تاشمايدۇ، قىلىن ئادەمگە گەپ قىسا ئۇتمەيدۇ.
◁ قوينۇڭدىن تۇكۇلسە قونجۇڭغا.
◁ ئىسسىمىغان كاڭدىن كات ياخشى، ئىزدەشمىگەن تۇققاندىن يات ياخشى.
◁ تۇمۇ:نى تاشلىساڭ داتلىشىدۇ، خۇتۇننى تاشلىساڭ ياتلىشىدۇ.
◁ ئۇقۇرنى بۇزغان كالا، خۇتۇننى بۇزغان تالا.
◁ ئالتۇننىڭ قەدرىنى زەگە: بىلىدۇ، ئەخلەتنىڭ قەدرىنى پەگا.
◁ سارىڭ بو:ساڭ پىر ئويىنا، قېرى خۇتۇندىن نېرى ئويىنا.
◁ ئەگرى نوغۇش تاختىدا تاراخشىيدۇ، خۇتۇننىڭ ئەسكىسى مىمان كە:سە ۋالاخشىيدۇ.
◁ لاپ ئۇ:غلى يات يە: ياخشى، شاتراق ئۇ:غلى ئاق يە: ياخشى.
◁ قىزۋالىغا ئاتا ۋو:غان، لاتا ۋولا. (قىز بالىنىڭ ئىشىغا تولا ئارىلاشقان ئادەم ھامان مات بولىدۇ)
◁ گەپنى يوشۇ:ساڭ ئۇلۇم ئاشكارى.

(يۇقىرىدىكى ماتېرىيالنى ئاقسۇ ئايكۆللۈك ئايگۈل ئېيتىپ بەرگەن. ئاپتور ئۆزى رەتلىگەن ۋە يېزىق بىلەن خاتىرىلىگەن. 2008 ـ يىلى 1 ـ ئاي.)

(4) كەلپىن شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچىلار

ئاۋاز بەرگۈچى 1: ئايال، (ئىسمى خاتىرىلەنمىگەن)، كەلپىن يۇرچىدىن، 50 ياش ئەتراپىدا.

ئاۋاز بەرگۈچى 2: ئەمەر توختى، 62 ياش، يۇرچى يېزا قوشئېرىق كەنتىدىن، ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىنى پۈتكۈزگەن.

باشتىن ئۆتكەن ئىشلاردىن پارچە

ئاتا ـ ئانى:مىز راھەتنى كۆ:مەي ئۆتەپ كەتتى. بىز بۇ ئالەمدە ئەندى مۇ:نچىلىك قېرىساقمۇ بېش ـ ئالتە يىل بولدى. بۇ ھۆكمىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن سىلىنىڭ مۇ:شىنچىلىك كىلىپ سىلى بىزدىن ھال سورىغانغا مۇشداق خوش بولاپ كەتمەيز.

بىزنى، ساڭا ئوخشاش كەمبەغەللەر چاپىنىنىڭ توپى:سى تىگىپ قالىتۇ دەپ قاچاتتى، بۇرۇنقى ۋاقىتتا. ئەمدى ھازىر مۇنداق بىزدىن گەپ سوراپ كە:گىنىڭلا نا:ھايتى بىك ياخشى. ئەم ھىكايىنى بىلمىسەكمۇ، ئۆزىمىزنىڭ بېشىمىزدىن ئۆتەلگەن قىيىنچىلىقلا:نى دەپ بىرىتمىز. ئەندى ھازىرقى كۈنۈمىز تۇرمۇشىمىز ياخشى، ئەمما بىرە ژىل بولدى سەل كىسەلسىنىپ[1] قالدىم. قولۇمدە جىق يوق، ياخشى ماڭالمايتمەن. ئاز ـ ئاز داۋالاندىم، قولدا قىيىنچىلىق، مۇشۇ ئۆپكە كىسىلى ئاغىتتۇ. بىرە ژىل بولدى كىسەلسىنىپ قالدىم.

ئەندى مەيە:دە تۇققىنىمىز، ئوغاللىرىمىز يوق دەپ بە:گەن، ئۇ چاغدا بە:سەك شۇ ئۇچ قوي، داستقان پۇلى دەپ ئەللىك كوي پۇل ئەپ كېيدى. ئېنىڭغا بىز ئوغال بالىغا كىيىملىك ئىلىپ، يوتقان كۆ:پە تىكىپ، ئازراق ئىداۋاتلىشىپ چىقىشىپ كىتەتتۇك. كىيىن ئە:گە بە:دۈك، ئۇ چاغدىمۇ ئانچە كۈچىمەيراق، ئۇ چاغدا رەق قىيمەتەرەكتى. ئەندى بۇ تۇرقى ئە:گە بىرىپ، ئۇ چاغدا نۇلۇن[2] يوقتى، مەن ئە:گە ۋە:گەندە. ھازىر نۇلۇنلىشىپ كەتتى. شىپىڭيۇ، دۈخاۋى دىگەندەك خاڭجۇ دۈخاۋىسى ئېلىپ، نىزى ئېلىپ ئە:گە ۋە:گەن. ئەمدى بۇ تۇرقى قاملىشىپ قا:غان ئېرى ئېپ بە:دى. ۋېزىيەتكە ۋىقىپ سالىتكەنمىز. ئۇچ نەۋرەم با:تى، ئۆلەپ قېلىپ بالىسي، تۇغمىدى.

... مەن گۈڭشىغا بېرىپ تاماق ئېتىپ، لەغمەن ئېتىپ ئۆتەپتىكەنمە، ھىكايا سۆزلەپ باقماپتىكەنمە. ھەقلىمگە كە:گەندىن كىيىن ئە:گە تەگدۈق، ئە: ۋىلى ۋولدۈق، ئاندىن كىيىن ئۆلكە ئازات ۋو:غاندىن كىيىن تويام بولدى ...

ئۇ ۋاخلىدا باينىڭ قىزىغا بايچە، كومبەغەلنىڭ قىزىغا كومبەغەلچە كىيىم ئالىتقان ۋاختى. مىنىڭ ئاتام سەل يۈزى ۋا:راق، تېگى ۋا:راقكەن، ماڭا سەل كۈچلۈقراق توي قىلغان. ماڭا ئون توقۇز قوي ئەپ چىققان. بى تاۋا كۆڭلەكنى ئىككى ئېركى قويغا ئا:غان. كومبەغەلنىڭ قىزىغا سەگەز، گېجىم رۇمال، چىپەرقۇت، تاۋا: ، مە:سە ئا:غان ...

مەن ئە:گە تەككەن ۋاختىمدا ئون ئۇچ ياشتىتتىم. دادام بىلەن ئانامنىڭ ئارىلىقىغا كىرۋېلىتتىم. بىرە ئىككى يىل تۇ:دۇق، ئىغى:لىقمىنى كۆتە:دى. 15 ياشقا كىرىپ تۇغدۇم، ئوغلام با:. ھازىر ئۇتتۇز نەچە ياشقا كەلدى. ئە:دىن مەنمۇ چىكەتمىدىم. ئون تۆتنى تۇغدۇم. مىنى يەڭدى. ئۆلكە ئازات بو:غانىڭزى كاچىغا چىقىپ ئاكتىپ بولاپ خىزمەت قىپ كېتتۇق. ئاچال كۈسىغا[3] ۋا:دىم. ساۋاتسىز ۋو:سامۇ ئەمگەكنى ياخشى قېتتىم. ئاچالدا ئۇچ ئاي ئۆگەنىپ كادىر ۋولىتىخانىغا تەييا: ۋولاپ، ناھىيىگە كەلدۇق، قايتىپ كەلدىم، كۆسلە ...

... مېدىنىيەت ئىنقىلاۋىدا كونا خىزمەتچىنىڭ خوتىنى دەپ ئۆيەمگە باستۇرۇپ كىلىپ، ئۇچ ـ تۆت قىتىم ئۆ:يەمنى ئاختىرىپ، مىنىڭ نە:سىلىرىمنى ياشلاڭ بالىلا[4] بۇلاڭلاپ ئەپچىكەتكەن. كۆ:گەن كۈنۈم تولا، سۆزلىسەم تۈگۈمەيتۇ ...

---

① كىسەلسىنىپ قالماق ـــ كېسەلچان بولۇپ قالماق.

② نۇلۇن ـــ نىلون رەخت.

③ ئاچال كۈسىغا ـــ ئاچالدا ئېچىلغان كۆرسقا.

④ ياشلاڭ بالىلا ـــ ياش بالىلار، ياشلار.

دېھقانچىلىق توغرىسىدا سۆھبەت

... ئا:غاندا بىدىن ئالىتمىز. ئا:غاندا بىرىنجى چەك ئىككىنجى چەك چېقىتكەن. ئاندىن ئا:شىنى قاتار بە:گەندە، ماڭا ئې يە كېلىتۇ، ئا:شۇ چەككە قالاپ تۇرۇپ جاڭ سەپ بېرىتۇ ①. ئاندىن يېنى چېقىپ قېسىك ئېتىتمىز②، قېيلاپ قويماپ كەلدۇك دەيتمىز. قېيلاپ قويماپ كە:گەندە ئاندىن يەتتە ـ سەكىز كۈندىن كېيىن بى سۇ كېلىتۇ. سۇ كە:گەندە ئۇنى سۇ قويماپ كىيدۇق دەيتمىز. 6 ـ 7 كۈن ئۆتكەندە ئۇنى تېرىغىلى چىقىتمىز. ئاق يانتاق چا:ناپ ئىككى تال قوزۇق قېقىپ ئىھتىز تۇتىتمىز. ئوبدان سامان قۇيۇپ لايداپ تۇرۇپ، 5 ـ 6 كۈندىن كېيىن تاۋلىشتۇ. تاۋلاشقاندا چۈنق ئۇسنى (ئەگرى ياغاچ) ئەپ چىقىپ بىر ئەدەم ھەيدەپ، يۆ:تىلەپ بىرىتۇ. سۆرەم قىلىپ، ئەتراۋىنى بۇلۇڭلىرىنى چا:ناپ ئوبدان پىژىلدىتىپ③ قويماپ كېلىتمىز. تۆتىنجى ئايغىچە كۈزكى بۇغداي سۇ كېيىمەي يا:تىتۇ. تۆتىنجى ئايدا كۆكسۇ④ قۇيۇ:تمىز. ما مەلە يېرىگە تۆتىنجى ئاينىڭ باشلىرىدا قېغ ئەپ چىقىپ مەلىنىڭ قېغىنى قۇيىتمىز. شۇشەنگە⑤ ئېلىپ ئۇنى چېچىپ مۇنداق باش قىلىتمىز. مەلىدىكى قېغىنمۇ ۋىرىپ شۇشەنگەنى بە:گەندىن كېيىن، تاختا ۋولاپ (تەكشىلىشىپ، تەپ ـ تەكشى بولۇپ) باش ئالىتۇ. ئالتىنجى ئاينىڭ ئومبەشىدىن كېيىن ئورىيتمىز. ئوراپ ئۇنى خامانغا تۇشۇپ، تۇلۇق تاشقا ئېشىگمىزنى قوشۇلىپ تېرىيتمىز. شامال كە:گەندە بەش يىپ ئارىمىزدا سورىيتمىز، ئۆتكەمىدە ئۆتكۈزۈپ تاغا:غا ئالىتمىز. 5 ـ 6 ئېشەكنى لاپقۇتقا ئېلىپ⑥ تۇلۇق تاشتا ئۆزى قىلىتۇ. ياغاچ كۇ:چەكتە⑦ سورىيتمىز. تاغا:غا ئېلىپ، تۇگمەنگە ئاپىرىپ تاتىيتۇ، لەگمەن ئەتسىمۇ، ئاش ـ نان ئىتىتۇ. غەلۋى سالىتۇ، چا:نى سوقىغا سىلىپ سوقتىمىز.

خاماندا لاي ـ لاي ئىيتىتۇ: «ئالتە كالا يېتتە كالا، سا:مانىنى سالقىن ئا:رىيتۇ،

ئاتا بىلەن ئانانى ئۆلەم ئا:رىيتۇ. سامىنى ساڭا پايدا، بۇغدىيى ماڭا پايدا ...» دەپ.

كېۋەز تېرىيتۇ، چېگىتنى ئۇچ كۈن چىلاپ قويىاتتى، كۈلگە مىلەپ كۈل بىلەن سالىتتى. مەن يېيىپ بە:سەم ئىمانىخان سىلىپ كۆمەپ كېلىتتى. ئېچىلغاندا ئايالىلا: پېشىگە تىرىپ پاختا قىلىتتى. ئۆيگە ئاپا:غانىنى چۆلەيتتۇق ...

... چامغۇ: سىلىپ، سامساق ـ پىياز تىقىپ يەيتمىز. بەسەي، كۆك چامغىي سالىتمىز. قوغۇننى ئوسا قېلىتمىز. ئون كۈندە تاۋلاشقاندا كونا چەش ئۇقىستا ھەيدەيتمىز. ھەيدەپ بولاپ چىنەك تاتىيتمىز. ئاقلاش، كۆكچى سالىتۇ. قارا قۇن سالىتۇ. بىشەكشە، چىلگە، تاختىمىزغا سەۋزە سالىتمىز. يە كاڭ بولسا ئارىم قېلىپ بى پىياز سالىتمىز. چامغىي، قىزىل مۇچمۇ سالىتۇ. ئەتراپلىرىغا قاپاق چۈسسۇن دەپ قاپاق

① جاڭ سەپ بېرىتۇ ــ تامغا ئۇرۇپ بېرىدۇ.

② قېسىك ئەتمەك ــ قىرلاپ قويماق، ئۆزىگە بېرىلگەن يەرنىڭ ئەتراپىنى قىرلاپ قويغانىنى كۆرسىتىدۇ.

③ پىژىلداتماق ــ مۇزدىن ئېرىگەن توك سۇنى قۇيماق.

④ كۆكسۇ قۇيماق ــ تۇنجى سۇغارماق، يېڭى چىققان كۆك مايسىغا بىرىنچى قېتىم سۇ قۇيغانىنى كۆرسىتىدۇ.

⑤ شۇشەنگە ــ ئاق ئوغۇت، خىمىيەۋى ئوغۇت.

⑥ لاپقۇتقا ئالماق ــ ئۆزئارا ھەمكارلاشماق، بۇگۈن مەن ئېشىكىمنى سىزگە بېرىپ تۇرسام، ئەتىسى سىز ئېشىكىڭىزنى ماڭا بېرىپ تۇرىسىز، مۇشۇنى «ئېشەكنى لاپقۇتقا ئېلىپ» دەيدۇ.

⑦ كۇچەك ــ گۇرجەك.

سالىتمىز. ئاشقا سالىتۇ. بۇ يەردە ئاش كاۋېسې، ئۇزۇنچاق قارا كاۋا، قىزىل ئەنجان كاۋېسې (پولا كاۋىسى) ۋا. تونۇغا كۆمىسەك ماناق پىچاقتا ئويۇپ ئۇرۇغىنى ئېلىپ قاپلاپ تونۇنى قىزىتىپ شورغا يېقىپ تاشلاپ قويساق، ئاخشىمى كۆمەپ قويساق، ئەھتىگىنى يەيتىمىز. نامازدىن كېيىن ئاچىتمىز. كىچە كۆممىسە پىشمايتۇ.

قازان جابدۇقلىرى ــ قازان، ئوچاق، ئوچاقنىڭ تۆۋېسىگە قازان ئاسىتمىز. تۆۋېقىمىز(تۇغاق) با:. لاخشىگى، كۆسەي، شالالىق ئوچاق ئوڭاي قاينايتكەن. كۇلۇك، چۈمۈچ، قوشۇق(ئۇزۇمىدە يا:سايتمىز) ئۇزۇمە، نەشۇت، شاپتۇل ۋا:. قارا شاپتۇل دەيتمىز، توقاچ شاپتۇل. جىگدە ئۇچ خىل: خوما جىگدە، ئاق جىگدە، قا:غا جىگدە. قارا ئۇرۇك ۋا، چىلان يوق. ياڭاق بولمايتكەن. تېرەك، سۆگەت، ئالما، قارىياغاچ، توغراق، تاغ تېرىكى، بىيجىن سۆگىتى(مەجنۇنتال)، جاڭگالدا يۇلغۇن، توغراق ئوتۇن با: مىزىگە ۋا:ساق، چاكاندا با: شىزىگە ۋا:ساق.

ئوتانغا بارىتمىز دىگەندە خوتۇن خەققە نان ياختۇرىتمىز. نانىنى غوجىنغا سالىتمىز، كۇن ئو:تاغاندا ماڭىتمىز. ئوتونغا بى چوت ئالىتمىز، بانكىغا[1] سۇ ئالىتمىز، تاڭ ئاتقىچە ھارۋىغا چىقۇۋلىپ جىمبۇنى كەيدىرىتمىز.

ھارۋىنىڭ جابدۇقلىرى ــ چاقنىڭ تاش تاپېنى ۋا، ئېچىدە ئىچ كاما: ۋا. تۇمىيدىن قاسقىنى، سىمى ۋا: ، سىمىنى بولغادا تاتىيتمىز. ئوخى ۋا. قازاننى كەيدۇرىتمىز. تولۇا، شاركىنى خاڭيو بىلەن بىيدىن تىزىتمىز. كۇلۇچ ۋىلەن چىڭىتىپ قوراشتىرىتمىز. لوسىنى شۇتىنىڭ يەغىچىغا كەيدۇرۇپ ئوقنى تولغايتمىز. جاۋەننى بوينىغا سالىتمىز، ئى:گە:نى دۇمبىگە سالىتمىز، توشۇغىنى چىڭىتىتمىز، نوختىسى ۋا، مولە(كىگىز) تۇقتمىز. تاڭ ئاتقىچە ۋىرىپ بولاپ تۇرۇپ قورۇقنى ئالىتمىز. غالىتەكتە(بىردەڭنىڭ ئىسمى)چاي ئىچىپ تۇن تەڭگىچە[2] يى:تىپ كۇن چىققىچە ئۆ:يگە كىلىتمىز. ئى:شەككە ئو:ت چالدۇرۇپ[3]، سۇ ئى:چەتمىز، ناخشى ئېيى:تمايمىز، ياش ۋاللا: ئى:يتىتۇ. ئى:شەككە مېۋلۇت توقۇيتتۇق. ياقما[4] سالىتۇق. بى تاتى ئاغامچى كىتتىتى.

ئاتنى مىنىشتە ــ ئاتنى تۇتۇپ نوختا سالىتمىز. كە:لىكنى سالىتمىز، قاپتۇغا قويۇپ تۇرۇپ ئىگە:نى سالىتمىز(ئىگەرنىڭ ئىككى يېنىغا قويۇلىدۇ). كۆ:پە سالىتمىز، باسمى ۋىلەن تاتىيتمىز. ئۇ:زەڭگىسى بىغى ۋا:. جوجەينى(تۆمۇر يۇگەن) سىلىپ ئو:زەڭگە دەسسەپ تۇرۇپ مىنىيتمىز ...

بۇقىنىڭ توپىسكە مېۋلۇت توقىيتمىز. بى ئاغامچىدا تۇشكە ۋى:ياڭچىنى قويۇپ (ئۆتكۇزۇپ)، ئاغامچىنى تاتىپ لىڭگىچاق قويىتمىز. كوتلەككە[5] چىقىپ مۇ:ڭگىزگە ئاغامچە چىگىپ، «تاشقىرى ! ئىچكىرى ! ھارامىلىق» دەپ ھەيدەيتمىز. قوش ھەيدىغاندا ئۆتەك كىيىتۇ، تاتما[6] كەيمەيتۇ.

كەپتانى قاپەزگە قويىتمىز، خىمىنى تاسقاپ تۇگمەندە تاتىپ ساندۇققا قۇيۇپ تەڭلىگە

---

① بانكا ــ سۇدان، سۇ قاچىلايدىغان قاچا.

② تۇن تەڭگىچە ــ يېرىم كېچىگىچە.

③ ئوت چالدۇرماق ــ ئازراق ئوت يېگۈزمەك، ئازراق ئوت سېلىپ بەرمەك.

④ ياقما ــ مۇرىلىك، ئېشەكنىڭ جابدۇقى.

⑤ كوتلەك ــ ھارۋىنىڭ ھارۋىكەش ئولتۇرىدىغان تاختىيى.

⑥ تاتما ــ قىرغىزلارنىڭ ئۆتۈكى.

ئي: لىپ، سۈپىرغا ئېلىپ تاسقاپ كىيەكنى ئالىرىپ، سۇ قويۇپ خىمىتۇرۇچ سىلى: پ بولدۇراپ يوغان رېپىدىدە ياپىتىمىز. خىمىنى چەيلەيتىمىز.

توي، نەزىر ئىشلىرى توغرىسىدا

... مىنىڭ تويام بو:غان ۋاختا مۇشۇ ئۆلكە ئازات ۋولاپ بى ئىككى يىلدىن كېيىن ئۇچ يىلدىن كېيىنمىكىن، ئەندىن بو:غان. ئۇندا ئانچە ئېغى:مۇ ۋومىغان. بى قۇر كېيىم ئالغان، ئەن ... بى ئون ئىككىمۇ ئونبى مۇ مال ئەكىيگەن، ئەن ... ئۇنىڭكىدىن بى بەشنى - ئالتىنى ئۆھلىتۇرەپ يۈرتقا ئاش ۋە:گەن. ئەن ... ئۇ ئاش ۋە:گەن كۈنى ئەن كۆھچىرەپ (كۆچۈرۈپ) ئەھتىسى - ئۆگۈنى بى ئىككى كۈن - ئۇش كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ئاندى - زە، يۈرتقا چاي ۋىرىپ، ئەن ئۇ ۋاختىستا تون تىكىتقان ئىش ۋەيدى. دادامۇ ۋەيدى ئۇ ۋاختا. بى ئىككى تون تىكىپ قالغان بالىۋاخلىرىغا ئاندىكىن - زە، ئۇ ۋاختىندا رەخ يوق ... ئاشنا بى رەخ قويۇپ ئاشنا ئۇزاتقان ... ياق ئېغىي ئەمەسىدى، شۇ بى بەتەگ مالنى ئۆھلىتۇرەپ، شۇ يۈرتقا ئاش ۋېرىتتۇك، يۈرتقا ئاش ۋە:گەن، ئەن ئىچىدە بى مالنى ئۆھلىتۇرەپ ئاندىكىن - ... ئەن بى يانا بى ئىككى - ئۇچ مال قېۋىمىدىكى ئەمدى. ئۇ ۋاختا بوغازلىق دەپ يەنە ئۆھلىتىرەپ ئۇش - تۆتنى ئۆھلىتۇرەپ ما ئۇرۇغ - تۇققانلىرىمىزغا ۋېرىتتى ... خەخقە كۆسۈتكى [1] دەپ بېرىتتى. كۆسۈتكى دېگىنى ئۇرۇغ - تۇققانلىرىنىڭكىگە بى مال ۋىلەن ياكى بى نە:سە ۋىلەن، ئەمدى ما كېلىننى ئالدۇق دەپ، شۇكېلىننى باشلاپ ئاپېرىپ ئاشۇ قوينى شۇلىغا بېرىدۇ، تېرىگ بېرىدۇ ... ئاشنا قىلىپ ئۇزاتقان.

قىزىمىزنى ئۇلا تەرەپتىن، بى موللىسى تەرەپ [2] چاي ئەتتى، ئۇندىن ئۇلا بى ئىككى قېتىم، ئۇش قېتىم چاي ۋە:دى. ئاندى بىزگە بى موللىسى تەرەپ چوڭ چاي ۋە:دى. ئاندىن يانا ئۇرۇغ - تۇققانلىرىمىز ئاشۇ ئايمەق [3] نىڭ ئادەملىرى كىرىپ بۇ چاينى ئىچىپ چىقتۇق. چاينى ئىچىپ چىققاندىن كېيىن توي قىلدۇق. تويغا بى تۆت مال، ئان بى ئۇش يۈز كوي پۇل سەپ چىققان. ئاندىكىن - زە ئۇچيۇز كويغا ... ئەمدى شۇ ئا:غان رەخلىنىمۇ دەپ بېرەي، كۇيئوغلىمىزغا پەلتولۇق دۇراپ ئالدۇق، قۇدىمىزغا نىزىدىن پەلتۇ ئالدۇق، ھېلىقى چىشى قۇدامغا دۇخاۋا ئالدۇق كۆڭلەكلىك. ئان ئۇلىنىڭكى بى ئۇش - تۆت بى ئۇرۇغ - تۇققانلىرى ۋېيكە، ئۇنىڭغا ھېلقى نۇلۇڭ - دۇلۇڭ دېگەن رەخلىدىن ئالدۇق. ئۇ ئۇچ يۈز كوي پۇلدىن بىزگە بى موچىنىمۇ ئاشمىدى. ئەمدى ئاشىنداغ ئاشماي ئۇ ئۇچ يوز كويغا ئاشنا رەخ، كېيىم - كېچەك ئاش خەقلىگە ئېلىپ، ئۇنى مۇشۇنداق قويداق. ئان ئۆز يېنىمىزدىن ئۇ قىزۇېلىغا ياخشى تەڭلىمات قويداق. بى يوتقان، كۆ:ۋە قويداق. ئان بى ئوۋدان قىلىلى دەپ بى جۇپ ياستۇق ئەتتۇك، بى جۇپ لېگەن قويداق، بى چەينەك قويداق، تۆت چىنە قويداق. ئەمدى ئاشۇ ئۆز جېنىمىزدىن ... لېگەن، چىنى دىدىم ھە لېگەن، چىنى، كىگىز ... ھە ئاشۇ قىزىمىزنىڭ ئۆيىگە بىز بە:دۇك. ئەن شۇ خەقنىڭ

---

① كۆسۈتكى — كۆسۈتكى دېگىنى ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭكىگە بىر مال ياكى باشقا نەرسىلەر بىلەن «ما كېلىننى ئالدۇق» دەپ شۇ كېلىننى باشلاپ ئاپىرىپ قوينى قىز تەرەپكە بېرىشنى كۆرسىتىدۇ.

② موللىسى تەرەپ — قىزنى ئالىدىغان يىگىت تەرەپ.

③ ئايمەق — ئايماق، مەھەللە دېگەن مەنىدە.

ئەپ چىققان مېلىدىن شۇ كۈنى بى مال ئۆھلىتۈرەپ، ئەن يەنە يۈرتقا شۇنداڭ چاي ۋە:دۇك. ئان چاي ۋېرىپ شۇ توي مېلىمىزنى قويۇپ شۇنداڭ قىلىپ ئۇلىنى ئۇزېتىپ قويداق ...

ئەمدى ھازىر ئۇ تۇغۇپ بىزنىڭ ئۆيگە، ئېم ئاشۇ ئېرىنىڭ ئۆيىدە تۇغۇتۇ. ئەمدى ئاشۇ يۈرتتا ئاتىسىنىڭ ئۆيىدە تۇغۇتۇ ھە ! ئېرىنىڭ ئۆيىدە تۇغۇتۇ. ئان تۇغقان جاينى ئەڭگىزە بى ئون كۈن، يەتتە كۈن شۇنداڭ ئۇداسى ۋا دەيتمىز. ئەمدى بىزنىڭ كونىلىچە ئاشنا ئۇداسى ۋا دەپ يا توققۇز كۈن، يا ئون ئۈچ كۈن بو:غان چاغدا، قىزۋالىنى بىز ئۆيگە ئەپ چىقتىمىز. ئەن ئاپ چىقىپ ئۇ قىز ۋالىنى بىز ئاھلىتى كۈن بېخىپ، ئوۋىدا، قول تاتقى ئېتىپ، بى قۇر بۇشۇكىنىڭ ئېرىغ جازىلىرىنى قىلىپ①، ئەن ئۇ قىز ۋالىغا تاۋالىساق (تاپالىساق)، ئېسىل رەخ لاتىدىن بى كۆڭنەك ئۇنى كەيدۇرۇپ، ئەن يانا ... قىلىپ ئۇرۇغ ـ تۇغقانلىنى، قۇدىمىزنىڭ ئۇرۇغ ـ تۇغقانلىرىنى، ئەلە ـ مەلى بېلەن ئېسىل يۆگەكلىنى ئىتىپ بالىغا، ئان قىزىمىزغا ئوۋدان (ئوبدان) ئېسىل لاتىدىن بى كۆڭلەك تىكتۇرۇپ، ئان شۇ خەققە قوشاپ قويىتمىز ... يۆگەك، ئوۋىدا، قول تاھىتىقى، شۇمەك، قىز ۋىلىنىڭكىما شۇمەكى ۋا، ئوغا ۋالىنىڭ ئوسقاندىن شۇمەكى ۋا ... ئىككىلىسى شۇمەك، بىز شۇمەك دەيتمىز.

ئەمدى دىخان خەقلە نەزىر ـ چىراغ ۋو:سا ئۆلگەن كۈنى يۇپ ـ تاراپ قويىتمىز. ئەن ئۈچ ئەھتىستە سەل ئىختىسادى ۋا: ئەدەملە: بى ئىككى يۇز كىلو، يۇز كىلو گۇرۇنچىدىن سېلىپ، ئۇنىڭغا ئەن ئەھتىدىن ئاخشامغا ئاشۇ يۇتنى بى ھېلىقى بايىاتىدىن سۆزلەپ بەدىمغۇ، چوڭلىنى قىچقىرىپ، كەچ ۋو:غچە شۇلىغى بى بەشتىن ـ تۆھتتىن ئەدەملىگە بى لېگەن ئاش ئۈسۇپ، توپىسكە نان شۇنى گۈل كەلتۇرۇپ، ئەن شۇ كەچ ۋو:غچە نەزىر ۋېرىتمىز. ئەن قىپ بولاپ ئانىكىن ـ زە، ئۇش ئەھتىسى تۇگەيتۇ.

شەمبىسىنى قىلدۇق دەيتمىز. ئەن شەمبىسىگە ئەمدى سەل ئىختىساتى با:راق ئەدەملى بى مال ئۆھلىتىرەپ يانا ئاش قىلىپ، يانا شۇ ئەمدى ئۇ ئاش تايماقنى② ئېيتماي ئۇز ئايمىقمىزنى ئېتىپ، ئەن، يەنە كەچ ۋوغچە پولۇ بېرىپ، ھېلىقىندەك ئاشنا تۆھتتىن ـ بەشتىن ئەدەملىگە قۇياپ، بى ئۇشتىن ـ تۆھتتىن چېپىت③، ئىككىدىن پوشكال يېپىپ، ئاينا كەچ ۋو:غچىلىك يەنە ئاشنا نەزىر ۋېرىتمىز. ئۇنىڭ ۋىلەن تۇگەيتۇ.

ئان قىرىخى ۋولىتۇ يانا. قىرىخى نەزىرى دەپ قىرىخ كۈن بو:غاندا يەنە نەزىر ۋېرىتمىز. ئۇنى قىرىخ نەزىرى دەيتۇ. ئەن ئۇنىڭدا يەنە شۇنداغ ئاش قىلىپ، يانا ئۇنىڭغىمۇ قوي سويۇتۇ. ئىختىسادى ۋا: خەقلە قوي سويىتتى. ئەمدى ھازىر ئىختىساتى يوق ئەدەملىمۇ قوي سويماي ئۇزىتالمىدۇق ئەمدى نەزىرنى. ئۇنىڭغىما قوي سويماپ، ئاشنا بىرە يۇز كىلو گۇرۇنچ سېلىپ، ئەن ئۇنىڭدا بۇ ھېلىقى شەمبىسە ئۇنىڭدا كۆپراق، ئەينا ئۇنىڭدا نەزىر ۋېرىتمىز. كەچ ۋو:غچىلىك ئاشنا پوشكال سېلىپ، چېپىت يېپىپ، ئاشنا بىرە يۇز كىلو گۇرۇنچ سېلىپ يېغىنىمۇ جىق قۇيۇپ، كەچ ۋو:غچىلىك ئاشنا نەزىر ۋېرىتمىز.

خەھتىنە تويغا ... خەھتىنە توي ... ئۇنىڭغا ئاش بېرىنچى كۈنى ھېلىقى شەمبىسىنى

① جازىلىرىنى قىلماق ـــ بۆشۈك جابدۇقلىرىنى قىلىپ بەرمەك.
② تايماق ـــ سىرتقى ئايماق، باشقا كەنت.
③ چېپىت ـــ چاۋات، چالا پېتىر، نېپىز قىلىپ يېقىلغان يوغان نان.

قىيتقان بى موللامنى ئەپ كىرىپ، بالىنى ياتقۇزۇپ، خەھتىسىنى قىپ بولاپ ئاندىكىن - كى، خەھتىسىنى قىغان ئادەمگە بى ئوۋدان چاي ۋېرىپ، ئەن ئاخىستىن (ئارقىدىن) ئۇنىڭغا ئىككى كوي - ئۈش كوي پۇل قويۇپ، ئەن نان بىلەن ئۇ ئادەمنى ئۇزىتىپ قويىتمىز. ئەن ئەھتىسى، ئۆگۈنى بى مال ئۆھتىرەپ، ئەندى ھازىر گۈرۈنچىدىن قىساق گۈرۈنچىدىن، گۈرۈنچىدىن قىلمىساق بۇغدايىنى يامى يېرىپ، ئىككى قازاندا ئۇماچ ئىتىپ، ئەن ئېرىغ ئەلە - مەلىمىزنى، يۈرتىلېرىمىزنى مۇشۇندا ئۇرۇغ - تۇققانلېرىمىزنى، پالانى خەھتىسىنى قىغان دەپ قىچقىرىتىمىز. ئەن قىشقىغاندا ئايالىلى ئېرىغ نان كۆتىرەپ، تۆپىسكە ياغلىق سېلىپ كىرىپ، ئەن شۇ يەگە ئەكىرىپ كەچ ۋو:غىچە ئۇلىنىڭ بىر نېنىنى ئىلىپ، بىزگىمۇ ئەمدى ھازىر بالدى چېپىت ئېپ كىرىتتى، ئۇ ۋاختىدا چېپىت. ئەمدى ھازىر ئىسسىغ نان يېخىپ، ئەمدى ماندا بى يوغان يۈزى ئۇچۇق نېنىمىز ۋا. شۇنىڭدىن ئىككىدىن ئېپ كىرىتۇ. ئاندىن ياغلىق ۋىلەن بىيدىن نېنىنى بىز ئالىتمىز. ئاندىن بى نېنى داسقىندا قالىتتۇ. مو تاشا يۈتتا (باشقا يۇرتتا) ماندا - ماندا يۈزى ئۇچۇق ناندىن ئېپ كىرىپ ... سەككىز چېپىتنى بى توققاز دەيتمىز ... رەخ قويمايتۇ ... رەخنى ھېلىقى نانىنىڭ تۆپىسكە سېلىپ، ئەن بى ماندا، چوڭلا ۋوسغۇ بى ئىككى مىتىردىن ماندا ... قىلتۇ، قا:غان ئەمدى ئاۋۇ خەيرى تۇغقانلىرىمىز ئەمدى ماندا ئۇرۇغ - تۇغقانلىرىمىز ماندا - ماندا بى ھېلىقى لۇڭگى، ماندا - ماندا ياغلىق ھېلىقى رەخنى يىتىپ ئاشنا ئۇششاق - چۇششەك ياغلىق كۆتىرەپ كىرىتتۇ. ئەن بىز بىيدىن نېنى ۋىلەن ھېلىقى ياغلىقنى بىز ئېلىپ ئۆيگە ئەكىتىپ، ئەن قايتا ھېلىقى ئۆزىمىزنىڭ ياھخان نېنىدىن جىق ئېپ ئۇلىنىڭ ئالدىغا قويۇپ، بى چىنە ئۇماچ ۋېرىپ ئاندى ئۇزىتىپ قويىتمىز.

(يۇقىرىقى ماتېرىيال 1986 - يىلى ئاپتور ئاقسۇ كەلپىنگە بارغاندا توپلىغان ماتېرىياللىدىن ئېلىنىغان. يېزىق بىلەن خاتىرىلىگۈچى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىلشۇناسلىق ۋە ئەمەلىي تىلشۇناسلىق كەسپى بويىچە 2006 - يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتى چىمەنگۈل.)

تۇرمۇشتىن پارچە

كونا كوچىمىزغا چىقىتقان ئاتا بوۋىسىدىن قا:غان زىمىن بەيدى، دەسلەپ ئۇ رە:مىتى ئۇنىڭ تۆت ئەتراۋىنى قو:غانلاپ، تازا مۇسكىندۇرۇپ، خەيلى قۇلاق مۇشلا كە:گەندە، خەيلى قۇلقى با خەقنىڭكى ھەققىنى تۇلەپ، بىر يىللىق مەۋسۇلاتىنى تۇلەپ زىمىنىڭكى بى مو يە: بە:گەن. ئۇنى تۆلىسە قو:غانغا ئېپ قويۇپ كېتىپ قالدى. شۇنىڭ بىلە ئا يە:دىكى ئىش - پىش بىلە سودا قىلىۋ كىتىپ، ئاقىدىن يە: ئېۋ قويۇپ، زىمىن سا:غىچە ۋاقتى يەتمەي قالدى. شۇنىڭ بىلە ئون - ژىگى:مى يىل بو:غان ئۇنىڭ قولىغا ئوتۇۋ كەتكىلى. ئان بۇ پوككىدە ئۇلەپ قالدى. ئۆلگەندىكىن گۇيخا ① باشلاندى. گۇيخا باشلانغاندىكىن بۇ زىمىن توغرىسىغا يەتتى مىتىر يە:نى ما قوشنىسىغا بىرلى دىسە، توختىكام ماقۇل دەۋ قويۇپ، ئەمدى ئۇنىڭ كەينىدە ئوغلى يوق موسانىڭكى. شۇنىڭ بىلە يەتتى مىتىر يە:نى

① گۇيخا — پىلانلاش، خەنزۇچىدىكى «规划» دىن كەلگەن.

قوشنىسىغا بەدى. كەينىدىكى زىممىنى باشقەيلەن ئىگەللەپ ئاتىسىدىن قالغان باغ ـ زىممىنى، ئىككى ئائىلىگە باغلىققا يەگە بىرىۋەتتى.

ئەمدى بۇ موسانىڭ ئۆزىگە پىلانلىق بى مو ئىككى پۇڭ يەنى توختىكامغا كونا زىممىدىن بەگەن يېزىدىن. بى مو بى پۇڭ يەنى ئاچىسى پاتپخان دەپ با، ھە بەشيۇز ئون توققۇزدا ئويى با. ئىرى بەيدى، ئىرى ئۇلەپ قالدى. ئۇنىڭغا بۇلەپ بىرىپ، ئىككىسىگە ئىككى كىشىلىك زىممىنى. ئاچىسى قوغانغا ئالامماي ئاران ئۇل بېسىپ قويماپ چۆرىسىگە: «مەن خۇتۇن كىشى قىلامايدىكەنمە، ئوغلامنى ئەكىلەي» دەپ كەتتى. ئان بۇنى بى مەلىدىكى تۇققىنىڭكى بالىسغا بىرىپ، توختىكام قاشقا:دىن ياغاچ ھەل قىپ بە: دىدى. ئېپ بەدىم. ئۇش ئېغىزلىق تام يۇلەپ قويدۇم ئىچىگە، توختى سابىر نامدا بى تام بولاپ قا:سۇن، ئىزى ئۇچۇپ كەتمىسۇن دەپ. ئا تۇققانلىرى ھېيىۋلاپ يۇروپ يەنى بى ياندۇروۋۇ بەگىلى تۇروپتىكە دادۇيگە، بى تۇققان ئىنىسىنىڭ ئوغلانلىرى با: «ماڭا قالىگە، ئاتا ـ بوۋىمىزدىن كونا چىققان زىممىنى ئىچىرىۋاتىسىز، موسا قارىكام بو:سا بۇنداغ ئىشلىنى، بۇنى تېخى بەمەكتە يوق، ئىككى كىشىلىك زىممىنى ئالىتى ھوكۇمەتتىن» دەپ ھېيىۋلاپ يۇروپ، ئېلىپ ئا قو:غانغا يېپ قويدى، ئىنىلىرى ...

(يۇقىرىقى پارچىنى ئەمەر توختى ئېيتىپ بەرگەن، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىلشۇناسلىق ۋە ئەمەلىي تىلشۇناسلىق كەسپى بويىچە 2006 ـ يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتى مىنەۋەر خاتىرىلىگەن.)

(5) ئاقسۇ باي شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچىلار

ئاۋاز بەرگۈچى: نىيازخان توختى، 56 ياش، باي ناھىيە سايرام يېزىسىدىن، باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ 3 ـ يىللىقىغچە ئوقۇغان.

چۆچەك 1

مانداخ ئارىلىشىدىغان ئىككى ئەدەم با:كە، بى:سى بى:سىنىڭ ئۆيىگە مىمان چاقىرىپ قىلىدىغان. بى ئاغىنىسى بى كۇنى بىزنىڭ ئۆيگە با:غىن دەپ چاقىرىپتۇ، ئايالىڭنى ئېپ با: دەپ. ئايالىنى ئېپ با:سا، بۇ چۇچۇر ئىتىپتۇ. شۇنىڭ بىلە ئۇ چۇچۇرنى ـ زە، شۇنداخ تېتىپ كىتىپتۇ ئاغزىغا، بى چىنىدىن، بى يېرىم چىنىدىن ئىشكەنمىكىن ... ئىچىپ ـ زە تېتىپ كىتىپ ئۇ ئاش، بۇ تاماخنى قەتتى يەپ باقمىغان ئەدەملىكە ئۇ. ئەمدى ئۇ مانداخ ھەممە ئەدەمنىڭ ئالڭ سەۋىيسى تۇۋەن بو:غانكىن، ئىتەلىگەنلىرى ئىتمىدۇ تاماخنى، ئىتەممىگەنلىرى سۇيقاش، ئۇماش ئىتىپ ئىشكەندىكىن ئەمدى. «نىم دەيدۇ بۇ تاماخنىڭ ئىسمىنى؟» دىسە، «چۇچۇر دەيمىز» دىگەندىكىن، ئا ئايالىغا: «ۋوي خوتۇن، سەن ئۇنتۇپ قاممىغىن، سەن ئۇنتۇپ قا:سالڭ مەن ئۇنتۇپ قامماي. ئىشكىمىز ئاشۇ مۇشتاخ ئۆيگە بېرىپ، بى مۇشۇ چۇچۇر دىگەن ئاشنى ئىتىپ يەيلى تويغۇچە تازا، بەك بەلەن بولدىكە ئەمەسمۇ !» دىگەندىكىن، «ھە» دەپتۇ.

يولدا كىتىپبېرىپ «چۇچۇر، چۇچۇر ئۇنتۇپ قاممايلى !» دەپ تەكىتلەپ مېڭىپتۇ. شۇنىڭ بىلە سۇ با:كە ئۆستەڭدە، ئىشەگلىككە ئەر خوتۇن ئىككىسى. ئىشەگ بۇ

ئۆستەڭنىڭ ئوتتۇرسىدا تۇرۇۋېپتۇ. ئىشەگنى خى دىگەندىكى ... بۇ ئىشەگنى خى دەپتۇ. چوچۇر دىگەن گەپ زەنىدى[1] يوق ... كۆتۈرلۈپ كىتىپتۇ. شۇنىڭ بىلە ئۆستەڭنىڭ تاش يېقىغا ئوتۇپ بۇلۇپ، نېرىقى يېنىغا، «ۋاي ھېلىقى ئاغىنىمىزنىڭ ئويىدە ئەتكەن تاماخنىڭ ئىسمىنى نىم دىگەن، مەن ئۇنتۇپ قاپتىمە؟» دىسە، ئايالى قۇيۇپ: «مەنمۇ ئونتۇپ قاپتىمە ئەمەسمۇ!» دەپ، «ۋاي ئاتتام، بۇ گېپىمىز مۇشۇ سۇدا ئېقىپ كىتىپتۇ ئەمەسمۇ، سۇغا چۈشۈپ كېتىپتۇ» دەپ، سۇنى ئاختۇرۇپ، شۇنىنداخ ساددىلىق ئەمدى بۇرۇنقى ئەدەملى-دە، بەك ئەخلى تۇۋەن ئەشۇ نىم بولىدىغان چېغى با: مانداخ. شۇنىڭ بىلە سۇنى ئاختۇرۇپتۇ، سۇدىمۇ يوخكە. كىتىپ بېرىپ تەكتلەپ تاپا:مىز ئەمدى، يا مەن تاپا:مە، يا سەن تاپا:سە دىيىشىپ، ئە - خۇتۇن ئىككىسى قايتىپتۇ.

ئۇيىگە با:غاندى - زە، ئايالىنىڭ ئىسىگە كىپ قاپتۇ. «چوچۇر دىگەن تاماختى» دىسە، «ھە! چوچۇر» دەپ ئەتىسى قۇيۇپ - زە، بىر قوينى سۇيۇپتۇ، چوچۇر ئىتىپتۇ. چوچۇرنى يۇشۇرۇپ، قازاننى چۈشۈرۈپ ئاندىكى - زە، بۇ چوچۇرنى قۇشۇختا ئىچىشنى ئۇخىمادىكى ئەمدى، مۇنداخ بى نىمدە، شوخدا[2] سېپىپ يەيدىكە ئەمدى. بۇرۇن بى شۇنداخ يېڭى بىنىمە بوغاندىكىن ئەشۇ. ئەشۇ ھېلىقى شوخا تېپ كىلىمىز دەپ ئاشنى چۈشۈرۈپ قۇيۇپ، ئىشكنى ئىتىپ، ئاشقۇشنى بۇسۇققا كۆمۈپ قۇيۇپ. بى خوشنىسى چىقىپ ماندىخ قا:لىسا، «بىز چوچۇر دىگەن تاماخنى ئاغىنەمنىڭ ئويىدە ئىچىپ كە:گەن، شۇنىنداخ ياخشى تاماخكەن ئۇ، شۇ تاماخنى ئەتكەنتۇق، ئاشنى پۈشۈرۈپ قازاننى چۈشۈرۈپ قويدۇق، ھازىر شۇ ئاشنى قىسىپ يىگىلى بىز ئاشۇ شوخنىغا ماڭدۇق، ئاشقىنى بۇسۇققا كۆمۈپ قويدۇق» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلە ئۇ خوشنىسى ئاڭلۇپ، ئەر - خۇتۇن ئىشككىسى بىللىلام ئېڭىپتۇ. شۇنداخ كىتىپ بوغاندىكىنلام كىرىپ، بۇسۇققا كۆمۈپ قويدۇق دىگەندىكىن، كۆمۈپ قويغان يىرىدىن تېپ ئېلىپ، قازانىدىكى ئاشنى ئاشۇ نىمىسىگە قۇشۇپ، پېڭزىسىغا[3] ئەچكىتىپتۇ. ئاندىكى - زە، «ئەمدى بۇ ئاشنى دەپ قويغانتۇق، خوشنىمىز ئەچكىتىپتۇ» دىسە قاناداخ قىلامىز دەپ، ئا بىزدىن كۆ:گەندە كۇرىلى، دەپ ئاشقىنى جايىغا كۆمۈپ قۇيۇپ چىقكىتىپتۇ.

بى ۋاختا ئاشنى قىسىپ يەيدىغان شوخنىنى تېپ ئەكىپ بو:غىچە، ئۇ ئاشنى ئەچكەتكەندىكى قازانغزە، ئۇ گۆشنىڭ نىمىسى بو:غاندىكى گۆشنى چۈن بەك تاپىدۇ. ئىشككى - ئۇچى، ھەر يوغان ھۆ - ھۆ قىپ قۇنۇپ تۇرۇپتىكە، شۇنداخ ئاشنى يەيلى دەپ قازاننى ئاشسا، قازان قۇرۇق. ئىشكى - ئۇش تال چۈن ھۆ - ھۆ قىپ ئۇشسا، «ئەنەڭنى چۈن، بىر قازان ئاشنى ئىچىپ بوپتۇ ئەمەسمۇ، مىڭ تەستە ئەتكەن تۇ:ساق بۇ ئاشنى» دەپ چۈننى، قازانغا قونغان چۈننى ئۇرۇپ ئۆلتۇرۇاتىمە، دەپ نىم بىلە كە:كە بىلە قازاننى بىرلا قۇيۇپتىكە، قازنى ئىشكى بوپتۇ. ئۇ چۈن بېرىپ «ۋىڭ!» قىلىپ ئۇ خۇتۇنىنىڭ پىشانىسىغا قونۇپتۇ. پىشانىسىغا قونسا، «ئەنەڭنى چۈن، بى قازان ئاشنى ئىشكەن چۈن بو:غاندىكىن، مۇشۇ چۈننى ئۆلتۇرىمە» دەپ، چۈننى ئۇردۇم دەپ، خۇتۇنىنىڭ پىشانىسىگە بىرنى ئۇرۇپتىكە، خۇتۇنى ئۇلۇپتۇ. شۇنىڭ بىلە بۇ ئەدەم: «ۋاي ئىستەي، ئاشنى ئىشكەن

---

① زەنىدى يوق — ئېسىدە يوق.

② شوخا — ئىنچىكە ياغاچ، تىكەنلىك دەرەخلەردىكى يوغان تىكەن.

③ پېڭزىسى — تەلەڭگىسى، دېسى. خەنزۇچىدىكى «盆子» دىن كەلگەن.

بو:سا قايتا ئەتسەكمۇ بى بوپتىكە، قا:لاپ تۇرۇپ بۇ خۇتۇنىنى ئۆلتۈرۈپ قويدۇم» دەپ ژىغلاپ قاخشاپ قىپتۇ ... دەپ ئاشتاخ دەيدىغان بى گەپ با:كە ئەمدى.

چۆچەك 2

... ئىشكىسىنىڭ تۈيى بى ھەپتىنىڭ ئىچىدە بوپتۇ ئەمدى. يەنە بى ئاغىنىسى بالىلىخ بومماپتۇ. بالا يوخكەن، تۇغماپتۇ ئايالى. يەنە بى ئاغىنىسى ـ زە، ئۇ بى ھەپتىنىڭ ئىچىدە تۈيى بو:غان يەنە بى ئاغىنىسىنىڭ تۇغۇپتۇ، بالىسى با:كە. «شۇنداخ بى ھەپتىنىڭ ئىچىدە ئوخشاش تۈيمىز بو:غانتى، تۇغمىدىڭلا، پالانى تۇغۇپتۇ، بالىسى شۇنىنداخ چىرايلىخ بالا بوپتۇ، يىتلەپ ژۇرۇيدۇ. بالىغا قا:لاپ، ئاقسىدىن قارىسى ژۇتۇپ بو:غچە قا:لىدىم. سىلە: نىمىشقا تۇغمايسىلە؟» دىسە، «ماڭمۇ خۇدايىم بە:سە تۇغا:مە، بى كۇن بە:سە تۇغا:مە» دەپتۇ. ھەپتە ئۆتكۈزۈپ: «تۇغامسە؟» دىسە، «تۇغا:مە، خۇدايىم بۇيرۇسا» دەپتۇ. «بو:سا بى تۇغۇڭلا خۇدايىم بۇيرۇسا، بىزمۇ قېرىغان ۋاختا بالىمىز باقا: بىزنى» دەپ ئاشتاخ دىسە، «خۇدايىم بە:سە تۇغىدىغان گەپكە، خۇدايىم بە:مسە تۇغمە دەپمۇ تۇققىلى بومايدىكە. خۇدايىم بە:سە تۇغمە» دەپ ... شۇنىڭ بىلە «ئۇنداخ بو:سا ئىشككىمىز بى چىرايلىخ ئاجرىشىپ كىتىپ، سىلىمۇ بى باشقىدىن ياتلىخ بو:ساڭلا، مەنمۇ بى باشقىدىن ئۆ:لىنىپ باقسام بولامدىكى تاڭ» دىسە، «يا، ئىشككىمىز كىلىشىپ قا:غان تۇ:ساق، تۇغمە مەن» دەپ ئىرىگە ئايالى ئاشتاخ دەپتۇ.

ھە دەپ شۇنىڭ بىلە ئىرى..ئۇ خۇتۇن مىنىڭ خېتىمنى بىرئۇاتىدىغان ئوخشايدۇ دەپ قوسىغىغى ـ زە ... ھەپتە ئۆتكەندى ـ زە تۇرۇپ، قوسىغىنى ماناخ پاختىدا تېڭىۋاپتۇ. ماناخ دوڭغىيىپ ... شۇنىڭ بىلە ۋاي ئۇ ئىرىنىڭ ئېتى نىمىتى، «ۋاي ئەمىتاخۇن، بۇيۇمدا قا:غان ئوخشايدۇ، قۇسۇغۇم كۇندىن كۇنگە يوغىناۋاتىدۇ، قۇسۇغۇمنى تۇتۇپ بېقىڭلا قۇسۇغۇمنى» دەپ ... كۆڭلىگىنىڭ تېشىدىن ماناخ تۇتۇپ «راس قۇسۇغۇڭلا يوغىناپ قاپتۇ، بو:سا تۇغۇڭلا» دەپ، ھەپتە ئۆتكۈزۈپ ئۇنىڭدىن بەكرەك چوڭايتىپ قويىدىكە پاختىنى تىقىپ. ئاشتاخ قىپ ـ زە، بى كۇنىسى خېلى بەكلا دوڭغايتىپ قۇسۇغىنى، مانا ئەمدى ـ زە، بۇيۇمدا قا:غان ئوخشايدۇ، تەۋرەۋاتىدۇ، ما بېقىنمىدا دەپ قۇسۇغىنى تەۋرىتىپ، «تەۋرىگەندەك قىۋاتىدۇ، مانا» دەپ ئىشەندۇرۇپ. ئاندىكى ـ زە، بى كۇنىسى ئىرى بازا:غا كىتىپتۇ. كەتسە بىر نىمىنى تۇتۇۋېپ شاشقانىنى، تاختا مۇشۇككە شاشقان چۇشكەنكى، ئۇ شاشقاننى بى تۇخۇنى ئۆلتۈگۈزۈپ خوشنىسىنىڭ بالىسىغا. تۇخۇنىڭ قېنىغا شاشقاننى مىلەپ، ئاندىكىزە بى ئاخ لاتتىغا يۆگەپ، ئۇ نىمىنى شاشقاننى يوغان قىپ تېڭىپتۇ. بومبايتىپ تۇپىسىگە قاننى سۇرۇپ، ئىرىنى ئىشەندۇرۇش ئۇچۇن، تازا يوغان يوتقاننى يېپ قۇيۇپ، ئاشتاخ يېتىپتۇ.

ئىرى بازا:دىن كە:گەندىكىن، «ۋاي نىم بولدۇڭلا؟» دىسە، «چۇشتە ھېرىپ قالدىم، ئۇنى قىپ، بۇنى قىپ. شۇنىڭ بىلە كىشكىنە ئۇخلاي دەپ ئۇخلاپ قاپتىمە، ئۇخلاپ قا:لىسام بۇيۇمدىن ئاجراپ كەتتى. بالا خېلى چوڭ بوپتىكە، مۇشۇ لاتتىغا يۆگەپ قويدۇم. شۇنىداخ خۇنى جىخ تۇكۇلۇپ كەتتى، ئىشكىتىمۇ با: ئۇ خۇن» دەپ، ئۇ تۇخۇنىڭ قېنىنى ئۇ يە: بۇ يە:گە ئېقتىپ، «خۇن تۇكۇلۇپ كەتتى» دەپ يېتىۋاغانكىن، ئۇ ئەدەم ـ زە، زاكىلاپ قويغان شاشقاننى «ئېچىپ كۇرۇپ باقاي ئەمدى» دەپ، ماناخ ئاشسا، شاشقاننىڭ چىشلىرى

سۆنداخ ھەجمىنىپ تۇ:غان، تۇكى تۇ:غان. ئۇ ئەدەم قۇپ: «ۋاي خۇدايىم، شالدىراڭنىڭ سوغىدا، تۇكلۇك تۇققان ئانىسى، كۆجە ئۇماش يىسۇن دەپ، چىشلىخ تۇققان ئانىسى. سىرگە خۇدايىم بەرگەن ئوخشايدۇ. بۇ خۇتۇن ـ زە، ئۇستا كېپتۇ، مېنى تۇغمىسام خېتىمنى بىرئۆتىدىغان ئوخشايدۇ دەپ، بۇيۇمدىن ئاجراپ كەتتى دىسەم ماڭا ئىشىنىپ، ى ئويىمىز ئۆي بوپ قا:سا دىگەن ئوخشايدۇ. بوپتۇ ئەمدى، بۇمۇ مېنىڭ تەلەي پىشانەم. ماڭ خۇتۇن بىلە ئۆي تۇتاي» دەپ، ئاش خۇتۇن بىلە ئۆمرى ئاشتاخ ئۇتۇپتىكە ... دەپ ئاشتاخ بى گەپ با:كەندۇق.

(6) ئاقسۇ ئونسۇ شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچە

ئاۋاز بەرگۈچى: ھاشىم ئاخۇن، 56 ياش، ئاقسۇ ئونسۇ ناھىيەسى ئىشلەمچى يېزا قويچى مەھەللىسىدىن. بىر نىكاھلىق بولغان.

تۇرمۇش ھەققىدە

ژىگىم ئىشككى بالىدىن ھازىر شۇ سەككىزىمىز با:. قا:غان تۆتى، بەشى ئا نىمىدە، ئۈۋۇ قىيا دىگەن يە:دە. ئۇ يە:دە ئاتى بى، ئانى باشقا تۇغۇلغان ئوغۇلدىن ئالتىسى با:تى. بىز ما مىشەدە، مۇش مەلىدە تۆتىمىز با: . ئانىدىن بى قىز، ئۇش ئوغۇلتۇق، سىڭلىم ئۇلۇپ قالدى، بۇ ژىل ئالتى ژىلغا قەدەم قويدى. قا:غان ئۇچىمىز با: . ئەڭ كىچىك ئىنىم ئەمدى دادۇيدە ئۇنالغۇچىلىق قىلىدۇ.

بىز تازا جاھانىڭ يامان ۋاختىدا چوڭ بوپ قېلىپ، پۇڭ ئاممىساق ئاش بەرمەيدىغان، تەقسىمات، ئاۋۇ كومنا:دا تەقسىمات بەرمەيدىغان، ما تاش قارى بىلىدۇ ئۇ ئىشنى. پۇڭ ئاممىساق تەقسىمات بەرمەيدىغان، ئاش بەرمەيدىغان شۇ زامانلىدا چوڭ بوپ قېلىپ. ئۇ ۋاقتىمدا بىزنىڭ ئۆيدە يېتىۋ يەيدىغان ئون ئۇش جان ئەدەم بەيكەندۇق. ئون ئۇش جاندىن ئىلگىركىن ئىشۇ ئۇچىمىز ئەمگەك قىلىدىغان، قا:غانلىق يېتىۋ يەيدىغان ئۇششاق بالا. مەكتەپ ما:رىپ ئىشلىرىنى ھازىرقىدەك تۇتقان بو:سا، ئۇقۇپ قالامدىمكىن ئەمدى. ئۇ ۋاقتا بىزمۇ ئەمدى، دادامۇ بەك بىلىملىك ئەدەمكەندۇق. پەندە، دىندا زادى ئونسۇ ناھىيىسى بۇيىچە خى:لى ئىناۋەتى: با: ئادەمتى ئۇ. سۆز قابىلىيەتكە خى:لە با:. بۇرۇنمۇ كادىر بوپتىكەن. ئاش ئۇرۇمچىدە گونەنجى[1] نىڭكى سوت كادىرى بوپتىكەن، ئۇش ژىل ئىشلەپتىكە. شۇنداق بىلىم ئېپ تۇرۇپ، ئۇ ۋاقتىمدا بىزمۇ تۇغۇلمىغان ۋاقكەنتۇق. بىزنى مەكتەپكە بەرمەي، ئۇ ۋاقتىمدا ئەمدى ئەينداق پۇڭ ئاممىساق تەقسىمات يوق، ئاش بەرمەيدىغان زامانلىدا، ما:رىپقا، پەنگە ئۇزى يۈزلەندۇ:مەي، بىزنى، ئەمگەككە سالاي دەپ. بىزنى ئەمگەككە سېۋىتىپ، شۇنىڭ بىلە دىندا، پەندىمۇ ئۇقۇيامماي، دىندا ئەمدى ئازراق ئۇقۇغان ئۇزىمىزگە چۈشلۇغراق. لىكىن ما پەندىزە بىز ئۇقۇيامىغان. ئۇزەمنىڭ ئىسمىنى ئۇقۇيمەن كونا يېزىقچە، لىكىن باشقىنىڭكى ئىسمىنى ئۇقمايمەن. گېزىت يا باشقا نەملىنى ئۇقمايمەن. ئۇز ۋاقتىمدا شۇ شارائىت ئاشتاقكەنتۇق ئەمدى. ھازىرغىچىلىك پۇشمان ئەيلەيمىز ئەمدى. نەچچە تىرىشىپ باقتىم ئەمدى، ساۋاتسىزنى

① گونەنجى ـــ ج خ ئىدارىسى. خەنزۇچىدىكى «公安局» دىن كەلگەن.

يوقىتىمىز، ساۋاتسىزنى ئۇقىتىمىز دىگەن مىشەدە تۆت بەش ژىل، ئون ژىلدەك دۆ سۇرگەن. شۇ ۋاقىتمىدۇمۇ ئۇقۇيامىمدۇق بىز. پەقەت شۇ ھېلىقى سۇگەتىنىڭ تېلى يوغىنىغاندا ئەگسە سۇنۇپ كەتكەندەك، ئۇش ژىل ئەيندىق ژۇ:دۇق ئەمدى. مىڭە قېتىپ قا:غانكىن، ئۇ كى:مەيدىكەن كاللىغا. ئۇقۇيامىمدۇق شۇنىڭ بىلە، بىلىمسىز قېپ قالدۇق. مەنمۇ توققۇس بالىنىڭكى دادىسى بوپتىمەن، توققۇس بالىدىن يەتتىسى با: ، قا:غىنى ... ئالتىسى با: ، قا:غان ئۇچى يە:دە. بالىمىزنى ئېرىق ئۇقۇتۇپ، ماڭا ئوخشاش بولىدىغان بو:سا ... باللىنى بىلىمسىز قېپ قامىمسۇن دەپ. ھازىر بى:سى قېپ قالدى ئەمدى، سەككىزگە كۆچتى، ئەشۇ پۈتكەزسى ـ زە، ئەمدى مەكتەپتىن ئادا جۇدا بۇلىمىز.

(7) توقسۇ شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچە

ئاۋاز بەرگۈچى: ھۇشۇر ئايۇپ، 64 ياش، باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ 4 ـ يىللىقىغچە ئوقۇغان. توقسۇ ناھىيەسى پەيشەنبە بازار سۇگەت قوتان كەنتىدىن.

نىمشقا سۇگەت قوتان بوپ قا:غان

... يا ئۇ ماناخ: ھاشىم مەزىن دىگەن ئۇ كىشى خوتەندىن كە:گەن ۋاختىمدا، بۇ يە:گە ئۇرۇنلاشقان ۋاختىمدا، ئۇ ئەدەم گۇدەك كە:گىنىكە. ئۇ ئەدەم كە:گەندە ئۇ قوتان ئاللىمۇقاچان با: ، ئۇ ئەدەم قويغان سۇگەت ئەمەس، بۇرۇن قۇيۇلغان سۇگەتكە.

مېنىڭ ئۇيۇمدە خاتىرە با:تى، تارىخىنى يېزىپ قويغان. با:مىكى، ژۇتۇپ كەتتىمىكى. بۇنىڭ تارىخىنى مەن ئىگەللەپ باققان بىر ژىل ۋاقىتتا. بۇ قارا دۆڭدە بى تۇ:دى مەزىن دەپ پاكا: بى ئەدەم بولىدىغانتى، يۇز ياشقا كىدىم دەيدۇ. شۇ ئەدەمچۇ شۇ ۋاخىنىڭ ئۇزىدە، يۇز بى ياشقا كىدىم دىگەن ۋاختىندا، شۇ ۋاخىنىڭ ئۇزىدە سورىدىم، ئاش ئەدەمدىن مۇش تارىخىنى.

«نىمشقا سۇگەت قوتان بوپ قا:غان؟» دەپ سورىسام، ئۇ «كىچىكتىم» دەيدۇ بۇ ئەدەم، «ئەمدى مال باققىدەك بو:غان ۋاختىمدا، بىر قوتان با:تى» دەيدۇ، «قوتانىنىڭ جايى ئەشۇ ئابدىرىيىم غوپۇرنىڭ ئۇيى با:غۇ؟ كونا بى ئۆي» شۇ كونا ئۆينىڭ جايلىرىنى، شۇ يە:نى پەرەز قىپ كۆ:سەتتى: «شۇ يە:دە بى قوتان، سۇگەت با:تى، بى تۇپ سۇگەت بى مو يە:نى ئىگىلەيتى.» دەيدۇ: «تۇلا ژىقلىپ بۇ، يە:گە تەگكەن يىرىدىن يانا ئۇنۇپ چىقىپ، يەنە كۆكلەپ، يەنە ژىقلىپ كىتىپ بوراندا نىمقىلىپ، ئۇ يە:دە ئاشتاخ بى تۇپ سۇگەت بى مو يە:نى ئىگلىگەن.» دەيدۇ: «تۇۋىگە بى قوتانىنى بىنا قىپ سېپ قويغىنىمىش. بۇ ئوتىراپ بۇ يە:دە بى ئەدەمنى مىڭ ئەدەم ئىستەپ تاپقۇسىز جاڭگاللىق.» دەيدۇ: «تۇرۇك، قاخشاللىق، جاڭگاللىخ شۇنىنداخ يامان».

بۇ سەيچاڭ، ئاقيا، كۇچا تەرەپتىنمۇ ئۇتۇنغا كە:سە، مۇشۇ يۇرتتىن ئەكىتىكەنمىش. «نەدىن ئەكەلدىڭ ئۇتۇننى؟» دىسە، «سۇگەت قوتاندىن ئەكەلدۇق» دەيدىكەنمىش. شۇ قوتانىنىڭكى، شۇ سۇگەتنىڭ تۇۋىدە بى قوتان بو:غانلىقى ئۇچۇن، سۇگەت قوتان دەپ نامى سىڭىپ قاپتىكە.

يەنە بىرسى ما «بۇرە تىكەن ئېرىغ» دەپ بىر ئېرىغىمىز با. بۇ ئېرىغنى نىمشقا بۇرە تىكەن ئېرىغ دەيدۇ دىسە، ما رۇزى ھاجىنىڭ ما يە:دە كونا ئۆيى با، شۇ ئۆينىڭ قىل

يانلىرىدا ئاشتاخ بى ئۇيە - بۇيە قۇم دۆڭكەنمىش. بۇرە تىكەن با:كەنمىش. چىكەتكەن ھېلىقى بۇرە تىكەن، شۇ بۇرە تىكەنلىك بو:غاچقا، ئەشە:گە بى ئېرىغ چېپ تىمقىغاندىكىن، بۇرە تىكەن ئېرىغى دەپ شۇ نام سىڭپ قاغىنىكە.

ئەڭكىزە ما «توپشە باشلام» دەپ بىر باشلىممىز با: بىزنىڭكى، توپشە باشلام دەپ. توپشە باشلام دەپ قانداخ سىڭپ قا:غان، دەپ نمقىسام، ئۇنىڭمۇ تارىخىنى يېزىپ قويغان مەن، با ئەشەدە. شۇ ئەدەم دېگەن بۇ تاكاس مەيداننىڭكى، تۇرغۇن قاسمىنىڭ ياڭاق مەيدانى. شۇ يە:دە بى شە: باكەنمىش بۇرۇن. ئاش ئەدەمنىڭ دېگىنىچە، بى شە: بۇلۇپ، شە: ئانداخ سېپىللىرى بىرە قېپ قا:غان. بوممىسا يوخ، گۇمران بوپ كېتىپتىكە. شۇ ئەدەم كىچىك ۋاختىكى گەپكە. ئۇنى توپشە دەپ ئاتايدىكە. ئەشەدە بۇرۇن ئاۋال خاڭدا يە: ئاشقانلى ئېرىقنى ئەشە:گە نمقىغانمىكىن، ۋاي توپشە ئېرىق، توپشە ئېرىغى دەپ نام سىڭپ قاغىنىكە. ماينداقكە.

بۇ ھېلىقى سىلە دېگەن ھاشىم مەزىن دېگەن ئەدەم كە:گەن ۋاختىدا، ئاللىماقاچان يە: بوپ، ئاۋات بوپ بو:غان چاغ. ئۇ ئەدەم كە:گەن ۋاختىدا دەسلەپتە راۋاپچىكەنمىش. راۋاپقا شۇنداخ ئۇستا. ئەشۇ ئۇنىڭ بۇنىڭ سەيناسىدا [1] راۋاپ چېپ بىرىپ، خەخنى، شۇنداخ تىڭشىغۇدەك، ئومدان راۋاپ چالىدىكەنمىش، مۇڭلۇخ. ئاشنىڭ بىلە ناھايىتى بەلەن ئادىمىكە ئۇ. راۋاپقا ئۇستىكە دەپ، تۇرۇپ قا:سلا، ئۇ بۇ دەپ ژۇرۇپ، يەرلىك بۇلۇپ، ئۇ ئەدەم ئەشەدە ماكانلىشىپ، ئاشتاخ قېپ قا:غىنىكە ئۇ ئەدەم. ئۇ ۋاختا دېگەن بۇ يە: خېلى ئاۋاتلىشىپ بو:غان چاغدا كىپتىكە بۇ ئەدەم. ئۇ تۇ:دى مەزىن دېگەن ئەدەم ئەشۇ گەپنى دەپ بىرىپ، ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇلۇپ كەتتى ئۇ.

(8) كۇچا شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچە

ئاۋاز بەرگۈچى: ئىمانەم ئەمەت، 74 ياش، ساۋاتسىز، كۇچا ناھىيە ئالا قاغا بازىرىدىن، ئالا قاغا بازىرى ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىغا تۇغرا كېلىدىغان بولۇپ، 30 كىلومېتىر يىراقلىقتا.

تۇرمۇشتىن پارچىلار

قېنانام تۇگەپ، قېناتام ئازراق بى مەزگىل ئۆتكەندە، ئۆ:لەپ قويسۇن، مېنى ئۆ:لەپ قويسۇن دەپ. «ۋىيەي ئاتا، قېرىغاندا قالايمىقان گەپ قىلدىكەنلا سىلە» دىسەم، «ئا سىلىنى رۇزىدىن قويېپەگۈزۇاتسامغۇ ئە:كىن بىلە:لا. مەن قويېپەگۈزۇاتاي دىسەم بۇ مىيان چىقىپ قالدى، قويېپەمىدى» دەيدۇ.

«قويېپەگۈزسىلە بە:سىلە، بالىلىنى ئېپ كىتىۋېرىمە» دىسەم، ژىغلاپ مەشەدە، ئارام بە:مەي زادى. «ۋاي بالام، كۇندۇزىغۇ ئاش - تاماقنى ھەممىگىلى ئىتىپ بىرىدىكەنسىلە. كېچىسى يالغۇز ياتسا دەپ، ئاشۇ يامان بۇلدىكە. ئۇرۇن سېپ بە: دەيدىكەنمە، ژىغىپ بە: دەيدىكەنمە، بى ئۆلىنىپ قالاي دېگەن.» دەپ. ئاشتاخ دەپ تۇرۇپلام ئاغرىپ قالدى. شە:گە ئاپا:سا ما ئەدەم ئەكىتبارتتى، مەيە:دە ئابلا ئىمىن بىلە بۇدۇي[2] دوختۇرخانىغا ئاپىرىلى

[1] سەيناسىدا — قورۇسىدا، ھويلىسىدا.

[2] بۇدۇي — قىسىم. خەنزۇچىدىكى «部队» دېگەن سۆزدىن كەلگەن.

دەپ ئاپا:ساق، ئىشكى موچەنلىك دارا بىرىپتۇ. ئوتتۇس ژىل بولدى قېناتامغا، ئىشكى موچەنلىك دارا بە:سە ئۆيگە كىلىپ، «ماش دارىنى بەش كۇن يىسۇن، بەش كۇن يىسە ئازراق مەيدىسى بوشايدۇ. ئاش توققۇز كۇن بىلە ئون كۇننىڭ ئارلىقىدا بى خەتەر با: ، شۇنىڭدىن ئوتكەتسە ئاتاڭلى ساقىيدۇ، بوممسا ئۇنداخ كىسەلنىمۇ ئاڭلىمىغان چاغ، ئاشقازان راكىكە» دەپ. يوختى، ئۇخمايتتۇق. «ئاتا، ما دارىنى يەپ بو:سىڭىز ئەكىلدىغان بوغانكىن» دىسەم، «بۇلى مىنى ساقايتاممدى، ماڭا يالغان ئىشكى موچەنلىك دارا بىرىپتۇيا، ناس پۇلىغا ... مەن ئىشكى موچەنلىك ناس[1] ئا:سام خېلى كىلىتتى، شۇنىڭچىلىكلا بىرىپتۇ» دەپتى، «ئۇنداخ دىمسىلە» دەپ. راس دەپ، دەرۋەقە بەش كۇن بو:غان چاغدا «ساقىيىپ قالدىم مەن، ئومدان بوپ قالدىم، مەيدەم يېرىم چۇشكەندەك بوپ قالدى. تاماخ يىسەم بو:غىدەك، تاماخ ئۆتىدۇ» دەپ تۆت كۇن بو:غاندا ئۇلۇپ كەتتى، قېناتام. قېنانام ئۇلۇپ سەككىز ئاي تۇلۇق توشقاندا قېناتام ئۇلۇپ كەتتى.

(ئاقسۇ ئونسۇ، كۇچا، توقسۇ ۋە بايدىن ئېلىنغان ماتېرىياللار 2006 ـ يىلى 7 ـ ئايدىن 8 ـ ئايغىچە تەكشۈرۈلگەن. ماتېرىياللارنى يېزىق بىلەن خاتىرىلىگۈچى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىلشۇناسلىق ۋە ئەمەلىي تىلشۇناسلىق كەسپى بويىچە 2008 ـ يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتى مىنەۋەر.)

3) خوتەن دىيالېكتىدىن ئەدەبىي پارچىلار

ئاۋاز بەرگۈچى: سالى خېنىم، 80 ياش، كۆزى ئەما، خوتەن لاڭرو يېزىسىدىن. باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇغان، كۆزىدىن ئايرىلغىلى يىگىرمە يىلچە بولغان. كۆپىنى كۆرگەن، ئاڭلىغان، گەپدان، ئوچۇق ـ يورۇق، خۇش چاقچاق ئايال.

تىيپاشا بىلەن زويىخنىكامنىڭ ھېكايىسى

(تاھىر ۋە زۆھرەنىڭ ھېكايىسى)

بۇن بۇنىسدا، قېيى ئەدەملى ئىككى قولى دولىستا، ئىككى پادىشا ئۆتكەن ئىكەن، بىينىڭ ئېتى قايىخان پاشا، بىينىڭ ئېتى ئاخخان پاشاكەن.

ئاخخان پاشانىڭ خاتىنىسما ھامۇلدايىكەن، قايىخان پاشانىڭ خاتىنىسما ھامۇلدايىكەن. ئايدىن ـ ئاي ئۆتەپتۇ، كۇندىن ـ كۇن ئۆتەپتۇ، ھەپتىدە بىي يېيىم كۇن ئۆتكەندىنكىن، ئۇلا: تاقا ئو:غا ماڭتىكەن. قايخان پاشا ئېيتىپتۇ: «مېنىڭ خاتىنىم ھەر يە:دە ھەم بو:سا، ئۆز يە:دە نەم بو:سا، قىز تۇغىتقان ئوخشايتۇ»، دەپتۇ. ئاخخان پاشا ئېيتىپتۇ: «ھەر يە:دە ھەم بو:سا، ئۆز يە:دە نەم بو:سا، مېنىڭ خاتىنىم ئوغال تۇغىتقان ئوخشايتۇ»، دەپ بۇ سۆزنى قىپتۇ. قايخان پاشا ئېيتىپتۇ: «مېنىڭ خاتىنىم قىز تۇغسا، ئوسمىدا كۆكە:تىڭلا، ئەڭلىكتە قىزا:تىڭلا، ئۇپپىدا ئاقا:تىڭلا، سۇپۇي تاختا كۆتە:تىپ، نەغمە ـ ناۋا قىلدۇيۇپ، خەۋە: ئەپ چىقىڭلا:»، دەپتۇ. ئاخخان پاشا ئېيتىپتۇ: «مېنىڭ خاتىنىم ئوغال تۇغسا، نەيزە قىلىچ ئوينۇتۇپ، داقا ـ دۇمپاق چېپ، خەۋە: ئەپ چىقىڭلا:» دەپ قوپ، ئىككىلىسى ئو:غا چىقىپ كىتىپتۇ. كۇنلە: ، ئايدىن ـ ئاي ئۆتەپتۇ، كۇندىن ـ

[1] ناس ـــ ناسۋال.

كۈن ئۆتەپتۇ. ھەپتىدە بىي كۈن ئۆتكەندىن كىن، قايىخان پاشانىڭ خاتىنىسى قىز تۇغۇپتۇ، ئاخخان پاشانىڭ خاتىنىسى ئوغال تۇغۇپتۇ. قايىخان پاشانىڭ قىزىنى ئوسمىدا كۆكە:تىپتۇ، ئەڭلىكتە قىزا:تىپتۇ، ئۇيغۇرچە سۆيۈي ـ تەختى كۆتە:تىپ، ئوغلى ـ ناۋا قىپ چىقىپتۇ خەۋە:گە. ئاخخان پاشانىكىدىن داقا ـ دۇمباق چەپ، نەيزە ـ قىلىچ ئوينۇتۇپ خەۋە:گە چىققاندىكىن، ئاخخان پاشا خوشلاققا چىدىيالماي، ئات ئوينۇتۇپ كۆلىياتقاندىكىن، ئاتنىڭ بېشىدىن ئېشىكتىپ ئۆلەپ قاپتۇ. قاياخان پاشا دەپنى قىلىپ، قولىغا گەپنى قىلىپ يەرلىكىدە قوۋاپ قوپ، قايتىپ كەپتۇ. قايتىپ كىپ ئىككى يىلنىڭ ئېتىنى قويابتۇ. بىينىڭ ئېتىنى تىيى پاشا قويابتۇ، بىينىڭ ئېتىنى زورىخىنكام قويابتۇ. زورىخانىكام قويغاندىكىن، ئۇ بالا چوڭ ۋوپ، تۆت ياش تۆت سائات تۆتكەندىكىن، ئىككىسىنىڭ بىيىدىن قولىنى يېتىلەپ مەختەپكە ئاۋۇيېيىپتۇ، ئاخۇنۇمنىكىدە. ئىككى بالا بىي كۈنى كە:گۇدەي: «ئا تىيى پاشا يۇزۇمنى تىيىملىۋالدى»، دېگۇدەي زورىخان. تىيىپاشا كەلگۇدەي: «ھاي مېنىڭ يۇزۇمنى تىيىملىۋالدى» دەپ كە:گۇدەي. ئايىندا سوقوشاپ ئوقۇۋۇيۇتمىشكەن. ئاندىن بىي قا:لىسا، يۇلغۇندىن ياڭاقنىڭ ياغىچىدا موللا زى:كىتىپ ئۇچىغا يىڭنە قاداپ ئېتىۋويىنغىنىنى كۆيەپ: «ھا دىدىكا، جۇگۇ ... ھا جۇگۇ ... ھا جۇگۇ ... » دەپ. «نىمە گەپ بولدى بالام؟ دەڭ بۇگەن» دىسە، «قارىچۇكلىنىڭ باللىي يۇلغۇندىن نىيچىغبتىپتۇ، ياڭاقنىڭ ياغىچىدا موللا زەك ئىتىپتۇ، ئۇچىغا يىڭنە قاداپ نەگە ئاسىسا شە:گە تىگىتكەن. ماڭما ئاشۇنى ئېتىپ بىيىڭ»، دېگۇدەي. «ھا پاشا زاتىدىگەن ئانداق قايىچىكىنىڭ باللىيىنىڭ ئويناياتقىنىنى ئوينۇغۇلۇق ئەمەس. مەن سىزگە كۆمۈشتە ئوخيا ئىتىپ بىيەي بالام» دەپ يولغا سەپقوۋاپتۇ.

ئەتىسى كىلىشىگە كۆمۈشتە ئوخيا ئېتىپىيىپتىكەن، ئېتىپ ئويناپ بىي يە:دە كېتىپ با:سا، بى خانىقا تەلىپەك، لەپ ـ لەپ پىجە، ھېلىلە پىشانە، تاۋدان كالپۇك، ئەگمىي تۆش، مەدىگى گۆش، ئازغان مونجاق، يۇمۇلاق سونجاق، ساچقان پوداق، قاتراپ چىچا:، ئازما قوڭ قېيىدىن بىيىسى قاپىقىنى كۇتۇيەپ سۇغا چىقىپتىكېن، بىي ئېتىشى قاپىقىنىڭكى قاپاققا تىگىپ، قاپىقى ئالتى پايە، يەتتە پۇچۇق بولاپتۇ. «ئا، ھوي شۇم، ھاقايەت شۇم. يۇڭ يەپ چۇپۇ: چىشىڭ، شۇم تاللىماي ئاغامچا ئېشىڭ، باغلىماي ئۇزۇلۇپ كەسىۇن ! سەن نىمىشكە ئۆزەڭنىڭ خېنىكىسقا چېتىنىڭ ئاتماي ماڭا چېتىنىڭ ئاتىسە؟» دېگەندىكىن، «مېنىڭ خېنىكام كىمكەن؟» دەپتىكەن، «سېنىڭ خېنىكىڭ زويخان» دەپتۇ. «ھا، زورىخان قانداق ئۇ مەن بىي تۇققان تۇ:سام؟» دېگەندىكىن، «سەن بىي تۇققان ئەمەس. سېنىڭ ئىككىنىڭ ... سېنىڭ ئاناڭمۇ بۇلەك، داداڭمۇ بۇلەك. سەن ئاخخان پاشانىڭ ئوغلى، ئۇ قايىخان پاشانىڭكى قىزى. شۇڭا ياۋا كېلىدۇ، بىي ـ بىيىسىڭلىگە» دەپتۇ. بۇ: «ياۋا كېلىشى ئۈچۈن قاندا كۆڭەل تاپىتمەن ئۇنىڭ ۋىلەن؟» دېگەندىكىن، «سەن مەختەپكە بايىسە. مەختەپكە باغۇچىدا، ‹ئۇكام مەن يۇزۇمنى يۇۋۇلاي، بۆكەمنى تۇتۇپ تۇ:غۇن› دەيسەن. ئۇكاڭ سەن يۇزۇڭنى يۇپ بو:غىچە، بۆكۈڭنى تۇتۇپ تۇيتۇ. سەن يۇزۇڭنى يۇغۇلى قويقاندا، ئاندىن ‹مەن بۆكەڭنى تۇتۇپ تۇياي ئۇكام› دېگىن. ئۇ بۆكىنى ۋە:گەندىن كىيىن، ‹ئاكىچكا بۆكەمنى ۋە:گىن› دىسە، ‹ئۇكىچكا بىينى سۆيەپ قوياڭ› دېگىن. ئاخىيى باشتاق يۇيۇشنىڭ ئو:نى يوق، سىزنى بىينى سۆيەپ قويتۇ. شۇنىڭ ۋىلە كۆڭەل تېپىشىپ

قا:سىلە» دەپتۇ. شۇنىڭ ۋىلە مەختەپكە ۋا:غلى قوپاپتىكە، «ئاكىچىكا، بۆكەمنى بېرىڭ» دەپتىكەن، «بېينى سۆيەپ قويىڭ» دەپتۇ. شۇندا قىپ مەختەپنىڭ ئىشىك تۇۋسكە ۋا:غاندا بېينى سۆيەپ قويا‌پتۇ. ئەن بۆكىنى ئەپ چىكتىپتۇ.

ئەن ... گۇللەيلى پادىشانىڭ بېشقا بىي يېغا كىپ قەپتۇ. يېغا كىپ قا:غاندىكىن، ئەندىن: «قانداغ ۋو:سا مېنىڭ يېغامنى كىم يېغلىسا، زويىخانىنى شۇنىڭغا بېيتتىم» دەپ ئەلەن چىقا:غاندىكىن، قارىۋا توقۇل بەدىرەك دەپ بىي قۇلى ۋېيكەن، ئۇ قۇلى: «ھە، يېغىنى مەن يېغلاي، ئۇتتۇز كۈن روزىنى مەن تۇتاي، زويىنى ماڭا ۋە:سۇن» دەپ يېغىنى يېغلىماقچى ۋولاپ، بىي ئاتنى بىي ئاي بېقىپتۇ. بىي ئاي بېقىپ ئاتنىڭ ئۇچۇسقا ئىشەك يە: يىلىمىنى سۇۋاپتۇ، ئۇنىڭ تۆپىسكە تەلىكىنى توقۇپتۇ، ئۇنىڭ تۆپىسكە ئىشەك يە: يىلىمىنى سۇۋاپ، ئۇنىڭ تۆپىسكە ئىگە:نى توقۇپ ئىگە:نىڭ تۆپىسكە ئىشەك يە: يىلىمىنى سۇۋاپ، ئۇنىڭ تۆپىسكە كۆ:پچەكنى سەپ، كۆ:پچەكنىڭ تۆپىسكە ئىشەك يە: يىلىمىنى سۇۋاپ بىي مىنىپتىكەن، ئاتمۇ مەزمۇتلىشىپ «ئەمدىغۇ يېغىنىڭ ھەممىنى يېغلايتىمە» دەپ بىي يە:دە كېتىپ با:سا، قا:لىسا ئاسماندىكى يۇلدۇزنىڭ ئىدىتنى ئا:سا ئا:غلى ۋو:غدەي، دەييانىڭ تېشىنىڭ ئىدىتنى ئا:سا ئا:غلى ۋو:غدەي، ئۇ يېغىنىڭ ئىدىتنى ئا:غلى ۋومىغدەي تۇ:غاندىكىن، «ۋاي تۇۋۇا، ھېلىغۇ بىي زويىخانىكەن، ئون زويىخان بو:سمۇ بۇ ئاسماندىكى يۇلدۇزنىڭ ئىدىتنى ئا:غلى ۋو:سا بو:غدەي، ئۇ چۇشۇالاي ئاتتىن» دەپ، بىي تۇپ دەيەخنى قۇچاخلاپ يە:گە بىي تىيىجىپ تۇ:سا، ئات بىي ئاقچىپتىكەن، دەيەخ يۇلۇنۇپ ئۆشىنسىگە سېلىنىپ قەپتۇ. ئۇ يېغلى: «ۋاي توۋۇا بىز ئۆزىمىزنى يامان دىسەك، بىزدىنمۇ يامان ئەدەملى ۋېيكەن. بىي تۇپ دەيەخنى خوخا يۇلغاندەي يۇلۇپ ئۆشىنسىگە سەپ كەلدى. ئۇنىڭ ۋىلە بېينى قويىتقان بو:سا، پايە ـ پايە قىلىۋاتقىدەي» دەپ يېغا قېچكىتىپتۇ. شەدىن ئۇ: «يېغىنى يېغلىۋىتىپ كەلدىم» دەپ قاياخان پاشانىڭ قېشقا كىيىپ قا:لغدەي ۋو:سا، چاۋا ـ چىنا بېغدا زورىخنىكام تېيى پاشا بىلەن ئويناۋ يۇگىدەي. ئىككى بالىنىڭ ئاشۇق ـ مەشۇق ... مۇيۇندا سوقاشماي ئويناۋ يۇگىنىدىن خوش ۋولاپ، ئون ياشا:دىن يۇز يا:شا، يۇز يا:شادىن مىڭ يا:شاغچە، موللى سوپۇكام، غىزا توختى، سوپۇ بەش قەپقىچە، ئۇچاتتىن ئودى ۋەگلە: ، تۇزاقچىدىن دوغى ۋەگلە: ، ھەممىنى يىغىپ بىي باغ سالدۇيۇپتۇ. باغنىڭ تېمىنىڭ ئۇزۇن بويىنى ئۇتتۇز غۇلاچ، توغرىسىنى 15 غۇلاچ سېلىپ، باغنىڭ ئېتىنى قويۇش ئۇچۇن، يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشا:غچە، ئۇچات① تىن ئودى ۋەگلە: ، تۇزاقچى② دىن دوغى ۋەگلە: ، موللى سوپۇكام، غىزا توختى، سوپۇ بەش قەپقىچە، ھەممىنى قىچىيىپ ئەكىپ، باغنىڭ ئېتىنى چاۋا ـ چىناۋاغ قوياپتۇ.

باغدا تىيى پاشا بىلەن زويىخىنىكام ئويناپ يۇگىنىنى كۆيەپ، قايىۋا توقۇل كىيىپ «دەت ! پاتىشايى ئالەم» دەپ، «ئوتتۇز كۈن يوزىنى مەن تۇتسام، يېغىنى مەن يېغلىسام، ھېيىتنى تېيى بىلەن زويى قىلامتۇ؟» دەپ كىيگەندىكىن، «نىم پوق يىيسە؟ مىنىڭ ئايان كۆز يېشىمدا چوڭۇتقان بىي بالام تۇ:سا، ئۇ يېغىنى سەن يېغلاپ نىمە ئىش بۇلاپتۇ؟ نىمە پوق چاپناپ كىيدىڭ بۇ يە:گە؟» دىگەنكىن، «ياق، شۇ سۆزەم يالغان بو:سا، تىيەم تۇلۇمغا

① ② ئۇچات، تۇزاقچى ــ يەر ناملىرى.

لايق، بېشىم ئۆلەمگە لايىق» دەپ تۇ:غاندىكىن، «ئەمدى بۇنى ھازىر دەيىياغا سا:ڭلا:» دەپ دىگەندە، ئاڭغىچە قايۋا تۇقۇل بىي قۇيغۇي ئەكىپ، «قۇيغۇي سەپ باقسام، ئۇ بىي باغدىن جىب ـ جىب ئا:سا، مەن زويىخاڭغا كاۋاپ تۇتسام، زويىخان ماڭا ئاياق تۇتامكىن» دەپ قۇيغۇيسى بېيكەن، ئېپ چاۋاچىنا باقتا ئېپ مېڭىپتۇ. ئەمدى قا:لىسا، قۇشقاچلا: «جىب ـ جىق، جىب ـ جىق، سەندىن مەن جىق» دىگىلى تۇيۇپتىكەن، قۇيغۇيسى: «ھەي يە:دە ھەم بو:سا، ئۆل يە:دە نەم بو:سا» دەپ، قۇشقاچتىن بىنى ئاغۇدەي، دەپ سېلىشى، چاۋا چىنا ياغقا چۈپ كېتىپتىكەن، يە:گە قا:لاپ بۇ سۆزنى تاشلاپتۇ:

قۇيغۇي سالدىم باغچاڭغا، سا:سام جىب ـ جىب ئا:سۇن دەپ،
قۇيغۇي خانىم يوق بولدى، سۇراپ باقاي باغچامدىن.

دەپ بۇ سۆزنى تاشلاپتىكەن، شە:دىن ئۇ يېنا ئۇيىگە بېيىپ يېنا بىي قۇيغۇي ئەكەپتۇ. يەنە بىي قۇيغۇي ئەكىپ يېقىنلاشقىلى تۇيۇپتىكەن، «جىب ـ جىق، سەندىن بىز جىق» دىگىلى تۇيۇپتىكەن، ئۇ قۇيغۇي پەيلىينى قۇچاقلىغىلى تۇيۇپتۇ. ئەمدى ئاۋۇغۇ ئالا:مدى، ماۋۇ ئالامدىكىن، دەپ بىي سەپتىكەن، يەنە چاۋا چىنا ۋاقتا چۈپ كېتىپتۇ، چىقماپتۇ. يەنە يە:گە قا:لاپ بۇ سۆزنى تاشلاپتۇ:

قۇيغۇي سالدىم باغچاڭغا، سا:سام جىب ـ جىب ئا:سۇن دەپ،
قۇيغۇي خانىم يوق بولدى، سۇراپ باقاي باغچامدىن.

دەپ بۇ سۆزنى تاشلاپتىكەن، شە:دىن يېنە چىقمدى، دەپ يېنە بىي قۇيغۇي ئەكەپتۇ. يېنە قۇيغۇي ئەكەپتىكەن، يېنە «جىب ـ جىق جىب ـ جىق، سەندىن مەن جىق. جىب ـ جىق، سەندىن مەن جىق» دىگىلى تۇيۇپتىكەن، ئەمدىغۇ ئالا: دەپ سا:سا، ئۇمۇ چۈپكىتىپتۇ.

شە:دىن قايتىپ كەتكەندىن كىيىن، ئاڭغىچە ئۇ گەپنى خان پاشا ئىشتىپ، بۇ باللىنى بىلەك ـ بىلەك مە:دىستە ئوقۇتۇپ بە:سۇن، دەپ ئاخۇنىسىغا كىشى قويۇپ، ئۇ باللىغا بېرىدىن ئىككى مە:دىسى تەپتۇ. ئۇ زويىخىنكامنى بىي مەدىسدە، تىيى پادىشانى بىي مەدىسدە، ئىككى مەدىسدە ئوقۇتتىكەن. بىي ئاي ۋولاپتىكەن، تىيى پاشا كىسەل بۇلاپ قاپتۇ. كىسەل يېتىپ نا:يىتى غېيىپسىياپ، «ئاھ، مىنىڭ ئانام ـ دادامما يوقكەن، مەن ئۆلسەم كىم يىغلا» دەپ شە:دىن بىي سۆز تاشلاپ باقاي قېنى دەپ، بىي سۆز تاشلاپتۇ:

كىمنىڭ ئاتاسى يوق، ياتقىدەي توپاسى يوق،
تىيى پاشا ئۆلۈپ قا:سا، ئاڭا كىممۇ يىغلا.

دەپ بۇ سۆزنى تاشلاپتىكەن، شە:دىن زويىخىنكام ئوخلاپ قاپتىكەن، چالا ئويقۇدۇن ئويىنىدىن قوپاپ تۇيۇشى، يانا بۇ سۆزنى تاشلاپتۇ:

بۇ تاغلا: ئىگىز تاغلا:، مۇھەببەت ئوتىنى داغلا،
تىيى پاشا ئۆلۈپ قا:سا ۋاي، ئاڭا كىممۇ يىغلا.

دەپ بۇ سۆزنى تاشلاپتىكەن، زويىخىنكام پىچاق بولاپ ئويىنىدىن بىي تېپىپتىكەن، شە:دىن تام ئۆيۈلۈپ يەكتىپاي بولاپتۇ. ئويىنىدىن چامغۇ تېيىۋ يەپ، يېنا ئىككۆيلەن قول تۇتۇشۇپ چاۋاچىنا ۋاقتا بۇياڭ كىپتۇ. چاۋاچىنا ۋاقتا كىپ باغدا ئويناۋيۇ:سە، يېنا شۇ خانىقا تەلپەك، لەپ ـ لەپ پىجە، ھەللە پىشانە، تاۋدان كالپۇك، ئەگىمى تۆش، مەدىگى گوش، ئازغان مونجاق، يۇمۇلاق سونجاق، ساچقان پوداق، قاتىراپ چىچا: ، ئازما قوڭ قېيى تەمەش تە:گىلى باقتا كىيىپتىكەن. قا:لاپ ئىككۆيلەنىڭ ئويىنغىنىنى كۆيەپ قېلىپ، قايۋا تۇقۇلغا ھېنى چېقىپ قوۋاپتۇ (يەنە چېقىپ قويۇپتۇ.) «تىيى پاشا بىلەن زويىخىنكام ... ئوتتۇس كۇن يوزىنى سەن تۇتساڭ، يېغىنى سەن يېغىلىساڭ، يىنى ھېيتنى تىيى بىلەن زويى قېلامتۇ باغدا؟» دەپتىكەن، «ھا، ياق. ئۇلىنى بىيدىن مەدىسىگە سولاپ ئۇقۇتۇغلۇق» دىگەندىكىن، «بى كىپ قا:لىغىن، قىنى» دەپتۇ. بى كىپ قا:لىسا، ئىككۆيلەن باغدا ئويناۋ يۇگىننى كۆيەپ چىقىپ، «دات ! پاتىشايى ئالەم، دات ! ئوتتۇز كۇن يوزىنى مەن تۇتسام، يېغىنى مەن يېغىلىسام، ھېيتنى تىيى بىلەن زويى قېلامتۇ؟» دەپتىكەن، «ھەي، نىمە دەپ پوق چاينايسە؟ سېنىڭ غەلۇەكدىن قوقاپ، شۇڭا ئىككى بالىنى بىلەك ـ بىلەك سىنىپتا ئۇقۇتۇشقا ئاخۇنۇمغا تاپشۇيۇبتىغلىق. باللىغا ئۆي سەپ بېيىگلىك» دىگەندىكىن، «ياق، باغدا تۇيتۇ. مانا شۇ سۆزۇم يالغان بو:سا، تېنىم تۇلۇمغا لايىق، بېشىم ئۆلەمگە لايىق» دەپتۇ. «ھازىي ئاشۇندا:لا ۋو:غان بو:سا، ئاچىقىپ ئۆلتۇيوپ، تۆت دەيۋازىغا ئېسۇبتىكلا !» دەپ ھۆكۇم قىپتۇ. ئاكغىچە زويىخىنكام چاچياپ يۇگۇيوپ كىپ، دادىسىنىڭ ئالدىغا ئاياقىغا ئۆزىنى ئېتىپ، بۇ سۆزنى تاشلاپتۇ:

بۇ تىرەك ئىگىز تىرەك، تۇۋدىن كەسمەك كىرەك،
تۇۋدىن كىسىپ بولۇپ، ۋاي، ساندۇق ياسماق كىرەك.
ساندۇقنى ياساپ بولۇپ، ۋاي، تىينى سا:ماق كىرەك،
تىينى سېلىپ بولۇپ، ۋاي، دەييا‌غا سا:ماق كىرەك.

دەپ بۇ سۆزنى تاشلاپتىكەن، «ھە، بولاپتۇ. بۇ كۇندىكى خايەتلىنى ھەممىنى يىغۇەكىلىكلا. بەشىنجى دادۇيدىن ئابلا سايىم خۇدۇيۇم بەداخۇن، تۆتىنجى دادۇيدىن تۆمۇياخۇن ئۇستام، مەمەتنىيىزاخۇن ئۇستام مۇشۇلىنى يىغىپ، ئەشۇ ساندۇق ئەتكۇزۇشكە سېكلا» دەپ. شۇ كۇنسىدىن باشلاپ ساندۇق ئېتكىلى چۇپتۇ. شە:دىن زويىخىنكام ئېيتىپتۇ: «ساندۇق بىي ئايدا پۇتتىقان ئىش ۋو:سا، ئىككى ئايدا پۇسسۇن. ئون كۇندە پۇتتىقان ئىش ۋو:سا، يىگى:مە كۇندە پۇسسۇن. يىگى:مە كۇندە پۇتتىقان ئىش ۋو:سا، قېخ كۇندە پۇسسۇن. نايتى يىم بو:سۇن، قىيلىرى ئوچۇغلۇق ۋو:سۇن، تەيەتخانىسى بىلەك ۋو:سۇن، قايائەتخانىسى بىلەك بوسۇن، ياتاقخانىسى بىلەك بو:سۇن، ئاشخىنىسى بىلەك بو:سۇن. ھەممىسىنى باشقا ـ باشقا سېلىپ، نايتى يىم ئىگىنلىگە سۇ ئۆتمىگىدەي ۋو:سۇن» دەپ كىيىتكەن. قايۋا توقۇل كىيىتكەن، «بو:سا پوملى قىپ، ھوي، خەلە، ۋوي، قوسقاڭلا ئاشتىما؟ نان يەمسە؟ يىسەڭلى نان يەڭلى مۇنە. ھىلدىمىلدام ئېتىڭلى

تۆت يەدىن بالداخلاپ» دەپ. ئۇ خايەتلى چوتنى ئېلىپ ئالدىغا بىر يۇغۇسا ئاقسقا قېچىپ چىكىتتىكەن. ئايلاندىق قېپ ساندۇق قېخ كۆندە تەيياربولاپتۇ. دادىسقا كىپ زويىخىنىكام بۇ سۆزنى تاشلاپتۇ:

ۋاي دادا، هاي هۇي دادا، تاش يۈرەك زالىم دادا،
ساندۇق ئەمدى نەخ بولدى، ۋاي، هۆكۈمىڭىز قانداق دادا؟

دەپ بۇ سۆزنى تاشلاپتىكەن، «هە، بولاپتۇ. ۋەزىر ـ ۋۇزىلىنى، پەقى ـ پۇقيالىيىدىن ئون ياشا:دىن يۈز ياشا: ، يۈز ياشا:دىن مىڭ ياشا:غچە، موللا سوپۇكام، رېزا توختۇ سوپو بەش گاخقىچا ھەممىنى يىغىۋەكىتكىلا (يىغىپ ئېلىپ كېلىڭلار). بۇگەن ساندۇقنى دەييا غا ساماقكە» دەپ، قىزى ئەلەن چىقىيىپتىكەن، ھەممە ۋەزىر ـ ۋۇزايلىيى، پەقىي ـ پۇخيالىيى، يىتىم ئوغۇل تۇل خوتۇن بېيى (بارى، ھەممىسى) جۇغلۇشۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن تىيى پاشانى ساندۇققا سېپ قويۇپ بىيىپ، دەييا غا قوپ بەگەندىن كىن، ئۇ زويىخىنىكام دەت ـ پىياققا چىدىيامامي ئاغىيىپ ئاھۇنى قوشاپ، يىقىلىپ يەنى قاشاپ (قاشىلاپ، تاتىلاپ) يېتىپتىكەن، شاھمەييەم دەپ بىي دىدىكى بېيكەن، ئۇچ كۇن بو:غاندا ئاشۇ تىيى پاشانى ساندۇق ۋىلە سا:غان يەدىن بىي چوگۇن سۇ ئەچقىپە ماڭا دەپ سۇغا بۇيىسا، قا:لىسا ساندۇق ئاقماي تۇغدەي. «ساندۇق ئاخماپتۇ، سۇ ئۇساماماي چىختىم» دىگەندىكىن، زويىخىنىكام يىقىلىپ قوپاپ، دەييا ۋۇيىغا كىپتۇ. دەييا ۋۇيىغا كىپ، ئۇ ساندۇق ... تىيى پاشا زويىخىنىكامغا قا:لاپ تۇيۇپ بۇ سۆزنى تاشلاپتۇ:

قاغا تاپ چىقي، قىز كامالىغا يېتكەندە ۋاي، بۆكىنى قورا قىڭي.

دەپ بۇ سۆزنى تاشلاپتىكەن، تىيى پاشاغا قا:لاپ تۇيۇپ زويىخىنىكام بۇ سۆزنى تاشلاپتۇ:

مەن سېنى ئۇنۇتماسمەن، كۆز ياشىم قۇرۇتماسمەن،
مەن سېنى ئونۇتماسمەن ۋاي، كۆز ياشىم قۇرۇتماسمەن.

دەپ ئاھ ئۇيۇپ ئاغىيىپ قىزىپ يىقىلىپ، يەنى قاشاپ بۇيان مېڭىپتۇ. تىيى پاشا ساندۇق ۋىلى ئېقىپ كىتەۋىيىپتۇ.

ئايلىقتا بىيە ئاي ئۆتەپتىكەن، زويىخىنىكام چىدىيامامي دەت ـ پىياققا، شا:مەييەم دىگەن خېنىزىكىنى «ماڭ دەييادىن سۇ ئاچىققىن» دەپ سۇغا ۋۇيىيسا، قالىسا بىيمۇنچە كايۋانلى كېلىياتقىدەي. ئان، كايۋانلا كېلىياسسا، بىي توقۇس تايام دىگەن يەدە بىي ساندۇق ئېقىپ كەتكىنىنى كۆيەپ، كايۋانلى: «هاي، بۇ ھېچ ئەمەس بىيىەدىن كەگەن بىي غىيىپ مۇساپىينى تاششۇاتقانمىدۇ، نىمە گەپتۇ؟ بۇ يەتتە ۋاشلىق يەلمۇڭۇز قېيىمىدۇ؟» دەپ تۇ:سا، كايۋانلىنىڭكى: «ۋۇي، بۇنى تات» دىگەن ئاۋازىنى ئىشىتىپ، تىيى پاشا بۇ سۆزنى تاشلاپتۇ:

مەن كەلدىم توققۇز تالام، مەندىن زورەمگە سالام،
سالاممنى ئىلىك ئالمسا ۋاي، زورەمنى سۆيگەنىم هارام.

دەپ بۇ سۆزنى تاشلاپتىكەن، «ۋاي، توختاڭلى، بۇ يەردە بىر گەپ بار ئوخشايدۇ، ئوبدان قۇلاق سالىلى» دەپ هېنى تىڭشاپ تۇيۇپتىكەن، هېنى بۇ سۆزنى تاشلاپتۇ:

ۋاي بەگلە هاي ـ هاي بەگلە، زورەمگە سالام دەڭلە،
سالاممنى ئىلىك ئالمسا ۋاي سۆيەگىنىم هارام دەڭلا.

دەپ بۇ سۆزنى تاشلاپتىكەن، بىر كاتىپ بېيىكەن، بۇ خەتنى ئېپ يانجۇغۇغا سېپ ئېكىپتىكەن، شامەيىم دىگەن خېنىزىكى سۇنى كۆتۈيەپ ماڭسا، «ۋاي خېنىم، سۇلىيىنى بىر ئىچىۋالىلى» دەپتىكەن، «ۋايجان مېنىڭ خېنىم ئاچچىغلاپ قالتۇ، پات چىقمىسام» دەپتىكەن، «سىلى كىمگە ئاچىقلا ئۇ سۇنى؟» دەپتۇ، «توخسىلى، زويىخىنىكامغا ئاچىقسىلما، نېيىسىدىن كېيتىمىز، بىر هۇتۇۋاللى، توخسىلى» دەپتىكەن. سۇنى ئېپ قېشقا ئاپاردا، سۇ تۇكۇۋۇتىۋلىكىن چوگۇننىڭ ئىچىگە خەتنى تاشلاپ: «مېنىڭ خېنىم» دەپ بىيىپتۇ. «ۋوي، سەن هەيدەيىم ئىككى ساياتتا ئىچىقتىتىڭ، مۇنىڭ ئۈچ ساياتتا ئىچىقتىڭ. قۇي سۇنى مېنىڭ قولامغا» دەپ ئۇيغۇلى يۇغۇيۇپتىكەن، سۇنى ئەكىپ، بىر ئېلىشتۇرسە، سۇ يوق خەت چۇپتىكەن، خەتنى ئوقۇپ: «ۋوي، بۇ خەتنى كىم بەردى ساڭا؟» دىسە، «ۋاي، ياق، ماڭا بىيسى خەت بەرمىدى» دەپ، ئۆينىڭ ئۇ بۇلۇڭىدىن بۇ بۇلۇڭىغا يۇغۇيغىلى تۇيۇپتۇ. «ۋاي سېنى ئۇرمايتتىم، تىللىمايتتىم، هېچ گەپ يوق. ساڭا بۇ خەتنى تىيى پاشادىن كەلگەن سالام خەتكەن، هەيكىم ئەكەلگەن بولسا، بۇنىڭغا ياخشى ئىنام قىتمەن» دىگەندىكىن، «قىخ دانە پالۋان ئەمسە، ئاشۇ دەييا ۋويدا قالدى، سۇنى بىر ئىچىۋاللى خېنىم، دىبدى، ئەكىيىبىيىبدىم، مەن خەتنى ساغاننى كۆرمەپتىمەن» دىگەندىكىن، «هازىر باشلاپ ئاچىققىن» دىگەندىكىن، «مەن دىگىنىمگە هەگىز چىقمايتۇ ئۇلا» دىگەندىكىن، ۋەزىر ـ ئۇزىا، پەقىر ـ پۇقيالىينى بۇييۇپتىكەن، باشلاپ ئاچىقىدىكەن ئاشۇ ئوغا. كىپ ئاچىقسا «ۋاي توۋۋا سەن نەدىكى خەتنى قىپ بىزنى ... هەي بالانى قىسا مۇشۇ قىلغان، مۇشۇنى تۇتۇپ بىيىلى» دەپ ئاشۇ مىيىزى موللىسىنىڭ ئالدىدا دوخچايتىپ ئەكىيسە، قارىسا، لىگەنلىدى پولو، گوشلى بىسغلىق تۇغدەي. «ۋاي بىزنى ئۆلتۇيۇۋۇتىتقان گەپمۇ يوقكەن» دەپ يېتىپتۇ. ئەتىسى ئۇ دادىسىنىڭكى يانجۇقىدىن مالنى ئېلىۋەپ: «بۇگەن كەرگىنىڭكى بىيەمىسىنى ئارغىلى كەرسە، بارزارغا كىيگەللى ساتقىلى كىيمىسۇن» دەپ ئۇلىنىڭ بىر ـ ۋاها بىيەمىسىنى ئون ۋاهاغا سېتىپىيىپتۇ. تاڭلىكۇنسى هېنى بىر تامغىنى بېسىپ، «بۇگەن هەممە ئەدەم ساتقىلى كىيسۇن، ئاغىلى كىيمىسۇن» دەپ هۆكۈم چىقىيىپ، ئون ۋاهانى بىر ۋاهاغا ئەپ بىيىپتۇ. ئەمدى ماڭغىلى قوپاپتىكەن، شامەيىم دىگەن خېنىزىكىنى بىللە قوشاپتۇ، «مۇشۇنى تىيى پاشانىڭ مەيلى هەي قاندا خەۋىيى بولسا ئەپ كەرسۇن، بىللە ئاغاچ ۋارسا كايىۋانلى» دەپ.

بىر يەردە كىتىپ بارسا، ئاڭغىچە ئېقىپ ئۇ ساندۇق توقتال سايايغا بىيىپتۇ. يۇم

شەيگە ۋېيىپتۇ. يۇم شەيگە ۋا:غاندىكىن، يۇم شەيىنىڭكى پادىشاسىنىڭكى ئۇچ قىزى ۋەيىكەن. ئۇچ قىزى سۇغا كېچىۋىيناپ يۇگەندىكىن، قا:لىسا بىي سانداۇق ئېقىپ كەگۇدەي. چوڭ قىزى دەپتۇ: «بۇنىڭ ئىچىدە بىي شەگە يەتكۇدەي تىللا با:غا ئوخشايدۇ.» دەپتۇ. ئوتتۇيەنجى قىزى ئېيتىپتۇ: «بۇنىڭ ئىچىدە بىي كۆڭەل خوشلۇقىدىن با:غا ئوخشايدۇ» دەپتۇ. ئەڭ كىچىگ ... ھە قا:سى تۇتماقچى ۋو:سا ئاشۇ تۇتقانغا بەمەكچى ۋولاپتۇ. چوڭ ئاچىسى زۇلپىسىنى بىي ئېتىپتىكە يەتكىلىخچە يەتمەپتۇ. ئەڭ كىچىگى بىي ئېتىپتىكەن، يۆگۈشۈپ - يۆگۈشۈپ قاپتۇ. ئۇچ بىي تۇققان بىيلىشىپ چاشلىيى يىلەن سۆرەپ بىيمىنى بۇ ياقتا ئاچىقىپ قوۋاپ، شەدىن كىچىك سىڭلىسى يۇغۇيۇپ دادىسنى قىچىغىلى چىقىپتۇ: «ۋاي دادىكا، جۇغۇ - جۇغۇ - جۇغۇ - جۇغۇ، ھا جۇغۇ ... ھا جۇغۇ ... »، «ھا بالام، نىم بولىدى، ھا بىي دەڭلا بۇگەن، جان چىقماستا» دىسە، «ھا جۇغۇ ... ھا جۇغۇ ... »، «ھا بىي دەڭلا، نىم گەپ بولىدى؟» دىسە، «دەييادا يوغۇن بىي ساندۇق ئېقىپ كېپتىكەن، قاسىمىز تۇتساق شۇنىڭ بولا: ۋو:غان، ئاچام بىلەن ئۇچەيلەن خەۋە:لىشىپ. چوڭ ئاچام دىدى، بۇ ساندۇق ئىچىدە بىي شەگە يەتكىدەي تۇللا ۋا: چىغى دىيتۇ، كىچىگ ئاچام دىيتۇ، بۇنىڭ ئىچىدە بىي كۆڭەل خوشلۇقۇدىن با:غا ئوخشايدۇ، دىيتۇ. ھەنىم بو:سا تۇتقىنىمىز ۋو:غان. مەن تۇتۇۋالدىم ئەمدى. ئاشۇنى ئاچىقىپەسىڭىز ۋولۇتتى» دىگەندىكىن، شەدىن ۋۆزىي - ۋۆزايلىينى، پەقىي - پۇقيالىينى بۇ:رۇپ، ساندۇقنى ئاچىقتۇيۇتكەن. ئاچىقتۇيغانىنىڭۇزى ساندۇققا سۆز تاشلايتكەن تېخى:

ئۆيگۇلۇپ كەگەن ساندۇق، چۆگۇلۇپ كەگەن ساندۇق،
ئىچىڭدە نىمىلە با:دۇ ۋاي، بىي ئاۋاز قىغىن ساندۇق.

دەپ بۇ سۆزنى تاشلىغاندىكىن، ساندۇق بۇ سۆزنى تاشلايتكەن:

سۇ كىلە گۇلدۇ - گۇلدۇ، چىرايىم سېرىغ گۇلدۇ،
قىخ كۇن بولدى زورەمنىڭ ۋاي، ئىشقىدا سېرىغ گۇلدۇ.

دىگىدەي. «ۋاي تېخى زورەمنىڭ ئىشقىدا چىيايى سېرىغ گۇلدەي ۋولاپتۇ. نىم گەپ بايىدى ۋولا، بۇنىڭ ئىچىدە؟» دەپ ھېنى بۇ سۆزنى تاشلاپتۇ:

تەپسەم ساندۇق ئاچىلىڭ، گۇل باشمغا سانجىلىڭ،
ئاچىلمىغان مىڭ كۆيمەس ۋاي، زويەمنى سېغىنساڭ ئاچىلىڭ.

دەپ بۇ سۆزنى تاشلاپتىكەن، شەدىن بىي ئۆينى ئالتۇنغا، بىي ئۆينى كۆموشكە توشقۇزا: ۋولاپ، بىي بوۋاي: «يە:نى يەپتىمەن شە:نى كىزىپتىمەن، بىي ئۆيەمنى ئالتۇنغا، بىي ئۆيەمنى كۆموشكە توشقۇزاپ بە:سىلە، مەن ساندۇقنى مەن ئېچىپ بىيەي» دەپتىكەن، بىي ئۆينى ئالتۇنغا بىي ئۆينى كۆموشكە توشقۇزاپ بىيىپ، ئۇ بوۋاينى ئەكىپتۇ. ساندۇقنى مېي بېسىپ قوسىقى ئاجىراپ كىتىپتىكە، بىي تېپىپتىكەن ساندۇق ئېچىلىپتۇ. «ئەسسالامولىكۇم !» دەپ قا:لىسا، «ۋائەلەيكۇم ئەسسالام !» دەپ بىي يىگىت چىققۇدەي. چېچى ئۆسەپ دۇلىسغا چۇشكىدەي، چىرايى ساماندەي سايغاغلىق، قولىدا قۇرئان. شەدىن چىقىپ كۆيۇشەپتۇ. ئۇ بۇۋى سۇلتان بۇۋىچەكنى ئاشۇنىڭغا بىيە:چى ۋولاپ قوپسا،

ئەشەدىمۇ بېيىكەن شۇ خانىقا تەلىپەك، لەپ ـ لەپ پىچە، ھېلىلە پىشانە، تاۋدان كالپۇك، ئەگىنى توّش، مەدىگى گوش، ئازغان مونجاق، يۈمۈلاق سونجاق، ساچقان پوداق، قاتراپ چىچا:، ئازما قوك قېيىدىن بىيسى كېلىپ: «ئۇ پادىشا زاتىمۇ قايىچۇكنىك بالىلىيمۇ؟ بۇنى سىناپ باقماي ھېلى بەمىلي» دەپتۇ. «بۇ قاندا سىنىغلى ژوتۇ؟» دىگەندىكى، «ئوك پۇتقا گىلەم ساللى، چەپ پۇتقا زىلچە ساللى. بىي لىگەنگە ئاشنى قويىلى، تۇيۇسقا تاقاققا قا:چىغنى قوندۇيۇلى. پادىشا زاتى ژو:سا، كىيگەنچە قا:چۇغنى ئۇندۇيتۇ، گىلەم سېغلىق ژوسما ئوك پۇت قوياپ ئولتۇيتۇ تۇنىك بېشىدا. قايچۇقنىك بالىلىيى ژو:سا، ئۇ قا:چۇغنمۇ قالماي، با:غانچە لىگەننىك ئېشقا قالايتۇ. ئاشۇ زىلچى سېغلىق چەپ پۇتتا ئولتۇيتۇ. ئاشە:دىن بىلگىلى ژوتۇ».

بىي ئۆينى ياپتۇيۇپ ئوك پۇتقا گىلەم، چەپكە زىلچىنى سېلىپ، قا:چۇغنى قوندۇياپ شە:دىن ئۆيگە باشلاپتۇ. ئەكىيىپتىكەن، بىي قا:چۇغنى ئۇندەپ، بىي ئوك پۇتتا گىلەم ساغلىق يە:دە ئولتۇيۇپتۇ. «ھە بۇ پادىشا زاتىكەن، ئەمدى بىيتمىز». «بۇ سىناغ ژىلەن سىناپ بو:غىلى ژو:مايتۇ. بۇنى بىي ئۇچۇلۇققا ئاچىقىپ باقسىلا، ئۇچۇلۇق ئويناپ باقسۇن. ئەشە:دە بىي يېغىي ئاتقا ئىگە توقۇسلا، يايام ئاتقا مۇلۇ توقۇسلا، ئىككى ئاتنى ئالدىغا ئەكىپ تۇ:غۇزسلا. پادىشا زاتى ژو:سا ئاشۇ مۇلۇ توقۇغان يايام ئاتقا مىنىتۇ، ئاشۇ قا:چۇغنى ھېنې ئا:سا ھە بۇ پاشا زاتىكەن. ئاشىنىك ژىلە سىنايتمىز» دەپ ئايۇنداق قىپتىكەن، ئۇ با:غانچە مۇلۇ توقۇغان ئاتنى مىنىپ، قولىغا قا:چۇغنى ئەپ ئۇچۇلۇق ئوينىغلى چىقىپتۇ. شە:دىن بىي يە:گە بىي قۇيغۇي كىلىپ، بىي قۇچقاچنى ئەپتىكەن، پىسسىك قىپ كۇلۇپتۇ. كۇلگەندىكىن، بۇ ئاشۇ چىنا باغدا قۇيغۇي ساغىنىنى خەپشەپ كۇلۇپ سا:غاندىكىن، بۇ ھېنې ئۇچۇلۇققا ئاچىقساق كۇلۇتكەن، باشقا چاغدا كۇلمىيتتى دەپ، ھەي كۇنى ئۇچۇلۇققا ئاچىقىپتۇ، كۇلمەپتۇ. كۇلمىگەندىنكىن، ئالتايلىق يە:گە كۇيەنگۇدەي مۇنا: سەپتۇ. قىخ كىچە ـ كۇندۇز تويىنى قىپ بۇۋى سۇلتان بۇۋچەكنىك توي ـ مەيكىسىنى قىپ چقىيپەگەندىكىن، ئا ئىككىلىسى قىلىچنى چۇقۇپ قوياپ ياتتىكەن، سەن مىدىلىسىك سېنى كىسە: قىلىچ، مەن مىدىلىسام مېنى كىسە: قىلىچ دەپ. يەتتە كۇن بو:غاندا كۆ:سەتكىلى ئەكە:سە، بۇۋى سۇلتان بۇۋچەكنىك تەيى نايتى سېيىغ، ئۆڭى ئۆچەك كەپتۇ. كە:گەندىكىن ئاشۇ قېيى: «ھەي پادىشا، قىزلىينىك چىيايغا قاللىمۇ؟»، «قالامدىم، قانداغ؟» دىگەندىكىن، «ھىشتىممەس ئەجۇجى ـ مەجۇجگە بە:گەن چېغىلىيى ژا، تاپىنىك قېنىنى شويغان چېغىژا، ھەي ئەجەپ ساغىيىپ قەپتۇ» دەپتۇ. قىزىنى: «بالام، ئەھۋالىڭىز نېچۇك؟ چا:يىڭىز ساغىيىپ قەپتۇغۇ؟» دىگەندىكىن، «مېنىك ھېچ ... ھېچقاندا ئەھۋال يوق، ئاشۇ كىچىلىكتە ئۇيقۇسىزلىقتىن شۇڭا ساغىيىپ قا:غانتىمە. ئىككىمىزنىك ئا:لىقىغى بىي قىلىچنى چوقۇپ قويتۇ، سەن مىدىلىسىك سېنى كىسە قىلىچ، مەن مىدىلىسام مېنى كىسە: قىلىچ دەپ. ئۇخلاپ قا:سام قىلىچ كىسۇاتامدىكى دەپ، ئۇخلىماي ياتتىم» دەپتۇ قىزى ...

(بۇ ماتېرىيالنى 1986 ـ يىلى 10 ـ ئايدا تىل تەكشۈرۈش جەريانىدا ئاپتور ئۆزى توپلىغان. يېزىق بىلەن خاتىرلىگۈچى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىلشۇناسلىق ژە ئەملي تىلشۇناسلىق كەسپى بويىچە 2006 ـ يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتى ئابدىكېرەم ئابلىز.

بۇ ھېكايىدىن خوتەن تەلەپپۇزىنىك ئەسلي قىياپىتىنى ھەقىقي ھېس قىلىۋالالايمىز. بۇ يەردە، مۇشۇنداق قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن بىزنى تەمىنلىگەن سالى

خېتىم ۋە سالى خېنىمنىڭ بالىلىرىغا چىن قەلبىمدىن رەھمەت ئېيتىمەن.
كۆزى كۆرمەي، پەقەت بالىلىرىغا قاراشلىق بولۇپ قالغان بولسىمۇ، بۇ مېھرىبان ئانىنىڭ شۇنچە ئۇمىدۋار، خۇشال ياشاۋاتقانلىقى ئۆز ۋاقتىدا ماڭا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان. مۇشۇنداق مېھرىبان ئانىلىرىمىزنى مەڭگۈ ئەسلەيمىز !)

كېرىيە قوشاقلىرى

قارا مۇچۇم چېچىلىپ كەتتى، تېرىشىپ بەرسىلە.
سۈيەي دېسەم بۇيام پاكا، ئېڭىشىپ بەرسىلە.

ئۆستەڭ باشىدا كاتۇ، يوشەنخان دۇتا چاتۇ.
يوشەنخان دۇتا چاسا، ئەلنىڭ ئاغزى ھاڭ قاتۇ.

ئاقا تاققا ئوۋغا چىقتىم، مەتنىياز پالگان بىلەن.
ئۆمرۇم باكا ئۆتەپ كەتتى، ئېرى با جۇگان بىلەن.

گۈلنى چۆگىلەپ كېتەلمەس، ئالىچىپار كېپىنەك.
مېنى چۆگىلەپ كېتەلمەس، ئانا: يۈزلۈگ سېكىلەك.

ئوتۇن ئالسام چەلىگدىن ①، خوتۇن ئالسام شەلىگدىن،
بازاغا ساراي سېلىپ، ئېشىپ كەتسەم زەلىگدىن②.

ئوچاق بېشى ئوياغلىغ، مونەك چاگۇن قوياغلىغ.
چوڭ گەپ قىلماڭ رەسۋالا:، بىزمۇ سىزدىن تويا غلىغ.

ناينى ـ ناي ـ ناي دېگۈلۈك، ناننى چاپناپ يېگۈلۈك.
ناننى چاپناپ يېمىسە، گالغا تۇرۇپ ئۆلگۈلۈك.

ھەي خېنىم كۆ:دەڭلىمۇ، سەگۇ تېرەك بوستاڭلىنى.
ئۆلمىسەك بىزمۇ كۆرە:مىز، داڭلىغان دوستاڭلىنى.

ئابدىرا:مان دام ـ دام، مەن تېرەككە قوندام.
سەن جۇۋاڭنى بە:مىسەڭ، مەن سۇغاقتا توڭدام.

جان سەيدەم ، جېنىم سەيدەم، ئاغىيىتۇ مېنىڭ مەيدەم.
مەيدەمگە شىپا ئىستەپ، مەڭ تاللاپ سېنى سۆيدەم.

ئەھھە، ئەھھە دەپتىم، قەنت زاۋۇتتىن كەپتىم.
ئاش ئەتمىگەن خوتۇننىڭ، سۆزىنى بېرەر دەپتىم.

---

① چەلىگ ـــ لەقەم.
② زە:لىگ ـــ ئالتۇنى بار ئادەم، باي، پۇلدار.

تاشۇاتماڭلا ياش باللا قېرىلىنى، بېقىۋا:غىلى بو:مايتكەن ئۆلگىننى.
ئېۋاغىلى بوما:يتكەن بىلىكىنى، كۇرۇۋا:غىلى بو:مايتكەن كۆيگىننى.

ئىشىق ئوتى ئالدىدا، دوزاخ ئوتى قانچىلىك؟
مېنى شۇنداغ كۇل قىلغان، قېشى قارا موندىلىك ①.

تاغىنەم كۆڭلەك كىشىپلا، زەپ ياراشىپتۇ خېنىم.
ھەممە ئادەم غۇنچە بويكەن، دەپ قاراشىپتۇ خېنىم.

ئايۇانىڭنىڭ ۋاسىسى، ئاتمىشمىتۇ، يەتمىشمىتۇ؟
مېنى كۆيدە:گەن جۇگان، ئاشۇمىتۇ، يەڭگۇشمىتۇ؟

قارا كۆزۇڭ قايناشۇ، ساچىڭ بەلگە چىرماشۇ.
ئون بەش كۈندە بى كە:سەم، داڭلىغ يا:نىڭ ھالى شۇ.

ئۇستىرا كاپ بىلەن، باھالاش لاپ بىلەن.
ئىشنى جۆندەيمىز، گوش كاۋاپ بىلەن.

ئو:ماڭنى ئوراپ قويدام، ئەنجەڭنى② ئۆزەڭ باغلا،
با:چە گەپنى دەپ قويدام، قا:غاننى ئۆزەڭ چاغلا.

چا: بوغداينى سورىسا، چەش بولادۇ، كالايلاي.
بۇ ئالەممۇ ھەقاچان، كەچ بولادۇ، كالايلاي.

جەت ـ جەت پاساغان، ئوساغاچ كەتسىلە.
يانجۇقۇمدا چا مېغىز، چاينىغاچ كەتسىلە.

ئانىكا سوقماڭ مېنى، بەش، ئالتى كۈن مىيمانىڭىز.
ئاخشىمى قاراڭغۇدا، ياندۇ:غىلى چىراغىڭىز.

ئۇچاڭدىكى كاياڭنى، دىكا③مىكى دەپتىمە.
دالو④ ئالدىدا تۇ:ساڭ، باكا:مىكى دەپتىمە.

گۇما قوشاقلىرىدىن

چوكانىنىڭ قارا قاشى، ئەجەپ تولاكەن ئاداشى.
دەپ قوياڭلا چوكانغا، ئۆلەمگە كېتىدۇ باشى.

---

① موندىلەك ــ ئوماق، ئەركىلەتمە سۆز.
② ئەنجە ــ ئۇنچە، بۇغداي ئۇنچىسى.
③ دىكا ــ رەختىنىڭ بىر تۈرى، خەنزۇچىدىن كىرگەن سۆز.
④ دالو ــ ئېگىز بىنا، خەنزۇچىدىن كىرگەن سۆز.

ئالدىمچە ماڭىپ، داچەننى ئالىپ،
كەينىمچە يانىپ، خوجۇنغا سالىپ،
ئۆيەمگە كېلىپ، يارىم قاشىغا كەلسەم،
ساندۇقنى ئاچىپ، كېلىڭ مەشۇقۇم دېيتۇ.

خوتەن قوشاقلىرىدىن

ئېرىق سۈيى غول كە:سە، چوڭ ئۆستەڭگە باشلىۋات،
ۋاپا قىمىغان يا:نى، باشقىدىن ئۆيۈپ① تاشلىۋات.

تاماكاڭنى چەكمەيمەن، تۇتقىنىڭغا ھەشقاللا،
بىر سۆيەپ قويۇڭ دىسەم، ئۇرۇشقىلى تاس قاللا.

چەكمەنكنى بازا:غا، ئاچىقتىڭمۇ ئامرىقىم،
يىراق يە:دىن چالما ئاتسام، ئاسىقتىڭمۇ② ئامرىقىم.

تاۋار كۆڭلەك ئېپ بە:سەم، ئاسقۇغا ئېسىپ قاپسىز،
كەچتە كېلىڭ دەپ قويۇپ، شام بوماي يېتىپ قاپسىز.

تېرىنى ئاشلاپ نېمە قىلىسىز، تېرىنى ئاشلاپ جۇۋا قىلىمەن،
ھەي ـ ھەي ئۇكىجان بىلىۋىلىڭا، جۇۋىنى قىشلاپ ئۇۋا قىلىمەن.

شاخ ئېگىلدى پەس بولدى، كۇن ئېگىلدى كەچ بولدى،
ئاغلاقچىنىڭ③ دەستىدىن، جان ساقلىماق تەس بولدى.

ئەنسىلىغدا ④ تېيىلىپ، پۇتۇم قايرىلدى،
يار باشقىنى تاپقاندا، بىزدىن ئايرىلدى.

يا قېشىڭدىن چەتلەشمەي، يا چىرايلىق گەپلەشمەي،
يۇرە:مىزمۇ يۇمىلاق، ئۆمۇر ئاخىر ئەپلەشمەي.

پىلە باقتىم بەش تۇغۇڭ ⑤، غوزا تۇتتى ئەشلىكتە.
يار خىيالى ئويناپدۇ، مېنىڭ كۆڭلەم غەشلىكتە.

يا:ما شاپتول، ئەش شاپتول، ئوخشىغانىنى كۆرەيمۇ؟
ئوتىڭىز يامان بالا، ئاخشاملىققا بارايمۇ؟

---

① باشقىدىن ئۆيۈپ ـــ بېشىڭدىن ئۆرۈپ.
② ئاسىقماق ـــ ئالدىرىماق، تېنىمەك.
③ ئاغلاقچى ـــ پايلاقچى، ئىككى ئارىدا گەپ توشۇغۇچى.
④ ئەنسىلىغدا ـــ ئەنسىزلىكتە، ئالدىراشچىلىقتا.
⑤ تۇغۇڭ ـــ سېغىزتىنىڭ بىر تۈرى.

ئەتىلەتتىن كەسىلە، ئۆگۈنلەتتىن كەسىلە.
ئىشەنجىدىن چىقاسىدىم، ماڭا كۆڭەل بەسىلە.

قېشىڭىزغا ئۆتەي دەپ، كېمە سالدىم كەلكۈنگە.
توي قىلىلى ئىككىمىز، داڭقى كەتسۇن ئەلكۈنگە①.

بارا: بولساڭ مەللىگە، سىرنى يايماڭ ئەللىگە.
سىر يايسىڭىز ئەللىگە، گەپ تېپىلا: دەللىگە.

يارىم سېنىڭ دەرۋازاڭ، غىچىر ـ غىچىر ئەگىنە ②.
غىرىپلىق ئەسىر قىلدى، پات ـ پات يوقلاپ كەسىگىنە.

ئىشىكىڭگە قولپا سەپسەن، ئەگىنەڭنى هاڭ قويماپ.
ئۆلگىچە ئويناپلى بىللە، باشقىلا:نى تاڭ قويماپ.

قويغا غۇلاق بولغۇدەك، ئا:قىدىكى تېرەكتە.
قاچان بىلە: قەدىرىمنى، ۋاپاسى يوق ئەرەكتە ③.

يولغۇن چېچىكى سايدا، پىننە ياغىچى چايدا.
سىزگە ئوخشاش ئەبگانى، يار تۇتماقتىن نىم پايدا؟

چوڭ قاپاقتىن ياغ بۆلدۇم، يېرىم جىڭلىق كەمچىدە④.
ساقىيامدۇ ئىشق ئوتى، داۋالاتسا ئەمچىدە⑤.

بوران چىقىپ ئۆرىدى، هويلامدىكى باراڭنى.
ئەلەڭ ـ سەلەڭ بوپقالدىم، كۆرسەتمىگەچ قاراڭنى.

«خېنىم» دېسەم «هە؟» دەيسىز، گەپ قىلمىسام تەگەيسىز.
هېسابى با: ئاچچىقىنىڭ، نېمە ئۇنچە ئەدەيسىز⑥.

كاكچا ياقتىم گەزىندە، دۇتا: چالدىم بەزمىدە.
ئاباي دېگەن گېپىمنى، قىلماڭ يارىم ئەزمىدە ⑦.

مەلەمنى تولا كەزمە، ئەتە ـ ئاخشام ئوقۇپ نەزمە.
گېپىڭ بولسا ئۇچۇق دە، ئەزمەڭنى تولا ئەزمە.

---

① ئەلكۈن ـــ خەلق، ئاممە، جامائەت.
② ئەگىن ـــ ئەگۈنمۇ دېيىلىدۇ. شادلىق توساق، دەرۋازا.
③ ئەرەكتە ـــ ئەر.
④ كەمچە ـــ كەملىگۈچ، ئۆلچىگۈچ.
⑤ ئەمچى ـــ تېۋىپ.
⑥ ئەدىمەك ـــ ئەزۋەيلىمەك، هەددىدىن ئاشماق.
⑦ ئەزمىدە قىلماق ـــ هەزىم قىلماق.

ئەھمى ـ ئەھمى يۈتىرەپ ①، توختاڭ دېدىم سېكىلەك.
سىزدەك گۈزەل خېنىمغا، بىزدىن باشقا كىم كېرەك؟

ئايخاڭزاڭ قۇلاقىڭدا، قارايمەن ياراشقانغا،
خەخ سېنى مېنىڭ دەپتۇ، بەمەيمەن تالاشقانغا.

قىزىل گۈلنىڭ پۇرىقى، ئەتىرگۈلنىڭ پۇرىقى،
بىزنى ئانىي تاپسىڭىز، ئاخىرەتتە سورىقى.

قەن سالمىغان سىنچاينى ئىچكۈم كەمىيتۇ،
ئانداغ ـ مۇنداغ يىگىتكە، تەگكۈم كەمىيتۇ.

قوسىقامنى ئاغىتتى، ئۇششۇپ كەتكەن تامۇتۇ ②،
بىزنىڭ يارەك چايلىغ، بۇ دۇنيادا بامۇتۇ؟

(يۇقىرىدىكى قوشاقلار شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2006 ـ يىلى نەشر قىلغان ئابدۇللا سۇلايمان قاتارلىقلار يازغان «دۇنيادا بىرلا خوتەن بار» ناملىق كىتابتىن ئېلىنغان.)

4) تۇرپان، توقسۇن شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچىلار

(1) تۇرپان ئاستانىدىن ئەدەبىي پارچىلار

ئاۋاز بەرگۈچى 1: بارى ھېيىت، 62 ياش، ئالىي تېخنىكومدا ئوقۇغان، تۇرپان ئاستانىلىق، يېزا كادىرى، ھازىر پېنسىيەدە. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش ۋە رەتلەشكە قىزىقىدۇ.

ئاۋاز بەرگۈچى 2: رېشىت ھوشۇر، 65 ياش، تېخنىكومدا ئوقۇغان، تۇرپان ئاستانىلىق، ھازىر پېنسىيەدە. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش ۋە رەتلەشكە قىزىقىدۇ.

تونىنامە

دېخانلا:دا، كۈز پەسلىدە ھەرخىل زىرائەتلە: ئاي شولىسىدىمۇ كۈچ ئەپ تېز پىشىدۇ، دېدا:ن گەپ با: .
قاچانكى كەتتى دىلبىرىم بۇندىن، بېغىمدا قۇشلا: سا:رىماس ۋۇلدى،
كۈلكە ـ چاقچاقنىڭ پەرىسمۇ ھەم، كۆڭۈل خانىمگە دا:رىماس ۋۇلدى.

قارا چاشلا:نىڭ ئورنىغا ئاق چاش، چىقتى، ئىگەللەپ تۆرىنى ئالدى،
كۆز يۇمۇلسىلا نەدىندۇر سۈرلۈك، يىغا ئاۋازى ئاڭلىنار بولدى.

① يۈتىرىمەك ـــ يۆتەلمەك.
② تامۇتۇ ـــ پەمىدور.

ئەشۇ تەرىزدە ئۆتتى كۈن ـ تۈنلە: ، كۆزۈم ھەر زامان ئۈيقىدىن بىدار،
بۇگۈن ئەتىگە ئۇلاشتى تەستە، غېرىپ ھالىمغا ئېچىندى دوستلا: .

ئۇچرىغاندىلا تەغدىرداش سەنەم، بۇ غېرىپ كۆڭلۈم يوردى ئەجەب،
تەڭرىمۇ قاراپ تۇرمىدى بىزگە، ئىش پىشتى كۈزگى دانەك ھەسسىلەپ.

مۇشۇ سۆزۈمگە گۇۋا بۇ سورۇن، ھەممىڭىزلارنى تەبرىك ئەتكىم بار،
دۇگا بېرىڭلا: ، مۇھەببەت بىلەن، ئاخىرقى بېكەتكە بىللە يەتكىم بار.

(بۇ شېئىرنى بارى ھېيت مەرھۇم ئايالىدىن ئايرىلىپ بىر يىلدىن كېيىن قايتا توي قىلغان كۈنى يېزىپ ئوقۇپ بەرگەن. 2009 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى.)

تېلېۋىزورغا زورلىما مېنى
(بىر بالا تىلىدىن)

تېلېۋىزورغا ھەمرا بۇپ ياشاپ، ئۇتمەكتە بۇ بالىلىق ۋاختىم،
«تېلېۋىزور كۆ:» دىگەن بىر گەپنى، تۇلا ئاڭلاپ بەكمۇ زېرىكتىم.

تىلۋىزورغا زورلىما ئانا، قىسسە ـ داستان ئاڭلا:پاققىم با: ،
باتۇر ئۆتكەن ئەجداد رويىنى، يېنىش ـ يېنىش پۇرا:پاققىم با: .

«مومالڭ چۆچەك ئې:تىپ بېرەتتى» دەتتىڭ، ئاشۇ چۆچەكلە: قېنى؟
سەنمۇ ئاشۇ مومامغا ئوخشاش، تەربىيلىسەڭ بو:مامدۇ مېنى !

مومام ئېيتقان داستان ـ چۆچەكتە، ئەجداتلا:نىڭ پاراسىتى با: ،
بىزنى ئىشچان، تىرىشچان قىلۇر، روھ ئۇرغۇتمدا:ن كارامىتى با: .

تېلېۋىزورغا زورلىما ئانا، تالالا:غا چىقىپاققىم با: ،
بوۋىلىرىم ئىش ـ جەڭ قاينىتقان، مەيدانلا:نى كېزىپاققىم با: .

كوچىلا:دا تەڭتۇشلە: بىلەن، «ئاداش ۋۇلۇپ» ئوينا:پاققىم با: ،
مەن ئاڭلىغان چۆچەك ـ قىسسىنى، «ئاداش» لا:غا ئېتىپە:گىم با: .

مۇڭدىشىشچۇن تەبىئەت بىلەن، دەرەخلە:گە چىقىپاققىم با: ،
شاخ ـ شاخلا:غا ئۇگىلا: ياساپ، قۇشلا:نى بەك بېقىپاققىم با: .

پاراڭلاشقاچ كۆك ئاسمان بىلەن، «يۇلتۇزلا:نى سانا:» پاققىم با: ،
بولۇپ ئۇتمەي تەييارغا ھەييار، ئىجاد گۈلى تاقا:پاققىم با: .

ئارزويۇمغا يەتكۈزگىن ئانا، قۇچىغىڭنى كەڭرى كەر ماڭا،
بىلگىنىڭنى قالدۇرماي سۆزلەپ، بەگىن ماڭا، بوپ قالماي «چالا» ①.

(2010 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى، بارى ھېيت ئوقۇپ بەرگەن، خاتىرىلىگۈچى ئاپتور ئۆزى)

«ئاستانە» دېگەن نامنىڭ مەنىسى توغرىسىدا

سىزلە: يېكايە داۋاتامسىزلە:؟

ئاستانەنىڭ تۈپ مەنىسى «مەرگەز» دېگەن گەپ. بەزىلەر: «بوسۇغا» مۇ دەپ ئېيتىلىدۇ، «پايتەخت» دېگەن گەپ. مۇنۇ ئىدىغوت شەرىنىڭ پايتەخ نامىنى قوللۇنۇپ كېۋاتقان يە: ، ئاستانەنىڭ مەنىسى ـــ پايتەخت دېگەن گەپ. مۇنۇ كامۇنا قۇرۇلۇشنىڭ ئايلىدا، ئاستىن، قارغوجا، سىڭگىم مۇرتۇق، بۇ ئەتراپنىڭ بازارغا بېرىقا:سا، «تەيلولۇخلا: كەپتۇ.» دېگەن گەپنى قىلدو. بىزمۇ چۈشەنمەي، سەن نەلىك؟ دېسە، تەيلولۇخ دې:مىز. شۇ گەپنى ئىشلىتىۋاتقاندا بۇ تەيلو دېگەننى مەنىسىنى نىمىلىگىنى بىلمەيمىز ئۆزىمىز. كىگىن ماتېرىياللا:دىن كۆ:سەك، «تېلې» قەبىلىسىكە بۇ يە:دە ياشاۋاتقانلا: . ئاستىن، قارغوجا، سىڭگىم ئېغىزىدىن كە:گەن سۇنى ئىچىدان مۇشۇ يە:دىكى خەخنىڭ قەبىلىسى تېلېكە. تېلى قەبىلىسىنىڭ ئاتالغۇسى ئۆزگىرىپ، تەيلو، تەيلۇ بوقەپتۇ. بۇ يە:نىڭكى قەبىلىسى تەيلۇكەن. ئەمدى بۇ يە:دە نا:يتى قىزىقچى ئەدەملە: ئۆتكەن يە: . بەزى گەپلە:نى بەزى شائىرلا: مۇناق ... مەن بىر نەچچىنى دەپ بېرەي:

مۇنۇ بىزنىڭ دادۇيدە ما تۆت كوچىنىڭ مۇنۇ يېرىدە بىر ئەدەم ئۆتۈپتۇ، ئېتى ئۆمە:غۇجىكە. بۇ ئوتۇن ئەچقىپ ساتىدىكە بۇ ئەدەم. ئوتۇناغىلى جاڭگالغا كېتۈتىپ، ئا يە:دە سەيلاخۇن كارىز دېگەن بىر كارىز با: ، شە:گە با:غاندا سەيلاخۇن باينىڭكى ھويلىسىدىكى ئىتلىرى توسۇۋېتۇ، ئالتە ئىت. بۇ ئىشەكلىك. ئۇيزىگە پىرقىرسا ئۇ يە:نى توسغان، بۇيزىگە پىرقىرسا بۇ يە:نى توسغان، ئاخىرى بىرسى كېپ پۇتىنى چىشلەپتۇ، ئۆمەر غوجىنىڭ. خۇرجۇندا پالتىسى ۋاربكەنۇق، ئېلىپ بىر ئىتنى چېپىپتۇ چوققىسىغا. چاپقانكە، ئىت ئۆلۇقەپتۇ. ئۆلۇقاغاڭكى، ئۇ باي بۇ جىسا② دېگەنلە:گە ئە:ز قىپتۇ. جىسا دېگىنى ساقچى ۋاشلىغىكە، دوغى دېگەن يېزا ۋاشلىغىكە. مىراپ دېگەن سۇغا مەسئۇلكە. شۇلا: يۇرت چوڭلىرىكە. ئە:ز قىغانكى، ئۆمەر غوجىنى ئەپىرىپ، بۇ ئىتنى ئۇش قويغا ئا:غان داۋاتىدۇ، تۆلىسۇن داۋاتىدۇ. سەن بۇنى ئۆ:تۇرقويىسسە. ھەي، ئۆمەر، پالتا ۋىلى چاپقىچە، پالتىنىڭ ساپىغى ۋىلى ئۇرۇپ ھەيۋە قىساڭمۇ قىمامسە ! دېگەنكىن. «ھەي جىسا بېگىم، ئۇ ئىتمۇ قۇيرۇغى ۋىلى چىشلىگەن بو:سا، مەمۇ پالتىنى ساپىغىنى ئىشلىتۇردۇم. ئۇ ئاغزى ۋىلى چىشلىگەنكىن، مەنمۇ پالتىنىڭ ئاغزىنى ئىشلەتتىم» دېدۇ بۇ ... جىساغا گەپ ياندۇردى دەپ بۇنى بېسىپ ئۇرماخچى ۋوپتۇ، بىر ۋاغلام چۇۋۇقنى ئەكېلىپ بۇنى باستۇرقويۇپ مىيە:گە ئۇرىدىكە. خىزمەتچىلىرىدىن

① «بالا، قىلغان ئىشى چالا» دېگەن ئىبارە كۆزدە تۇتۇلىدۇ.
② جىسا ـــ كونا ئەمەل نامى، خەنزۇچىدىكى «稽查» دىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

بىرسى «ئۆمەر غوجى، بىر قوشاق قوشۇپ بۇلا:نى كۇلدۇرۇپ ئاچچىغىنى ياندۇرۇاتىنى، بو:مسا چۇۋۇق تۇگىگمچە ئۇرىدۇ، قايىم بولدى» دىگەنكەن، قارىسا ئۇرىدىغىنى راس، «جىسا بېگىم، مېنىڭ بىر گېپىم با:» دېسە، «قېنى خوش، گە: قىلە !» :

ئالتە ئىت كەلدى قېشىمغا خى:قىراپ،
بۇ ئۆمەرنىڭ ئېشىگى تۇگمەن تېشىدەك پىرقىراپ.
ئۆمەر ئىشەك ئۇستىدە كىچىك بالىدەك چىرقىراپ،
بۇ سوراق ئادىل بو:سۇن جىسا بېگىم، دوغى، مىراپ.
جىسا بېگىمنىڭ بېغىدا خوشمۇ ئۆسۈپتۇ كۆك تېرەك،
قېرى كىشىنى بېسىپ ئۇرماق نە كېرەك؟
ئۇرسىلامۇ ئۇرسىلا ئەگىر تېقىمدىن تۆۋەنەرەك.

دىگىنىكە، كۇلۇۋېتىپ: «ھەي سەن بېلەك ئىت ۋېقىۋا:سىنا ! بولدى قويە» شۇ بىر ۋاغلام چۇۋۇقتىن مۇشۇ شېئىرى بىلەن قۇتۇلكېتتۇ بۇ ئەدەم. بۇ مۇيناخ يە: بۇ. ماينىاخلا: چىقىدۇ.

بۇ ھازىرقىلا:نىڭ كونا ئەدەمىلە:دىن ... ھېنى مۇشۇ ئۆمەرغوجىنىڭ بىر تۆگىسى ۋا:كەن. تۆگىسىنى قوييە:ۋە:گەنكەن، مىنى دادام، ئاپامنىڭ ئاتىسى، بىر يە:گە مۇناخ غېزى يېيىقو:غىنىكەنۇق، كۇزلىگىكە، ماينىاق ئېتىلدۇرىدىغانغا. بۇ تۆگە كىرىپ بىر نەچچىنى يىگىنىكە، سولاقويتتۇ. سولاقويغانكى، بۇ تۆگىسىنى ئىستەپ كە:سە، مېنى دادامنى ئىتى موللا سەمەركە، شۇ تۇتۇۋېيۇرگەن دىگىنىكە، ئۇ سولۇمۇدۇم دەپتۇ. شۇنىڭ ۋىلى بىرسى كېلىپ: «قوشاق توقۇ، ئاندىن بېرىدۇ ئۇنى» دىگىنىكەنۇق، بولىدۇ دەپ :

يوقاينىدىن ئىزدەپ كەلدىم بۇ تۆگىنىڭ يېزىنى[1]،
موللا سەمەر بىكا: سولاپتۇ تۇگى يېمەيدۇ غېزىنى،
ساتسا ئا:ماس بەش تەڭگە بۇ تۆگىنىڭ ئۆزىنى،
ھەجەبمۇ ئاڭلىمىدىم بۇ سەمەرنىڭ سۆزىنى.

دىگەنكى، تۆگىنى بېرىپتۇ. ماينىاق قوشىدىغان يە: بۇ. قاراپ تۇرۇۋلا.

.....

خەخلە:گە قە:ز ۋوقالدىغاندىن ساخلىنىڭلا:

مەن سىلە:گە ئەمىلىيىتىمدىن ئۆتكەن مۇنچىلىك بىر يىكايە سۆزلە:پېرەي :

ئۆتكەن زاماندا بىر باينىڭ بىر بۇققىسى ۋاركەن. تامدەك بۇققىكە. ھەرقاندىاخ بۇققا ۋىلەن سوقۇشسا ئەشۇ بىر نەختاپ يە:گە مىخلىۋاتىدىغان بۇقىكە. بۇ باي بۇققىسىغا تەمەننا قويۇپ ئېلان چىقىرىپتۇ، مېنى بۇققامنى ھەرقاندىغەدەمنى بۇققىسى يېڭىقو:سا

[1] يېزىنى — ئىزىنى.

ئون بۇققى ۋېرمە، دېگەن ئېلاننى چىقىرۋاتقانكەن، بۇنى بىر كەمبەغەل دىخانىنىڭ قوتۇر ئۈي كالىسى ۋاركە، تېرىسى ۋومىسا ئۆستىخىنى تۆكۈلكېتىدىغان. شۇ گەفنى ئاڭلاپ ئۈي كالا ئۇ دىخانغا: «ئەشۇ كالىغا مېنى ئەپىرىپ سال، مەن مۇشۇ ۋاقتىچە ئىشلەپ سېنى باقىلايمەن، ئاشۇ كالىنى يېگىپە:سەم، ئون بۇققىلىق ۋوقا:ساق ئامدىنەمەسمۇ؟» دېگىنكە:، «ئۇ دېگەن تامدەك كالا تۇرسا، سېنىڭ تېرەڭ ۋو:مىسا ئۆستىخىنىڭ تۆكۈلكېتىدىغان قوتۇر، قاناق يېگىسە ئونى؟»، «ئونىڭ بىلەن كارىڭ ۋومسون. سەن سېنى مەيدانغا سا:غىچە، ئوڭ مۇڭزۇمغا قورۇق بىر سېۋەتنى ئىلىقوي مىيە:گە. قاغىنىنى ئۆزۇم جايلىيمە. تىزىمغا ئالدۇر». «هوي» دىسمۇ ئونىمغاڭكەن، تىزىمغا ئالدۇرغاڭكەن، ئا: رىشىت دېگەن باينىڭ چوڭ تامدەك ئۈي كالىسى ۋىلە قوتۇر كالىسىنى سوقۇشتۇرغىدەك دېگەن ئېلاننى ئاڭلاپ پوتون ئەدەم دوكانلىرىنى ئېتىپ، ھەممە ئىشنى تاشلاپ، شۇ مەيدانغا ۋېرىپتۇ. قانچە مىڭ دۆگۈلنۇپتۇ. بۇ دىخان قو:قۇپ تۇرغاڭكى، كالا: «قو:خما، سېۋەتنى ئەكەلدىڭمۇ؟» دىگىنكە، «ئەكەلدىم»، «ئوڭ مۇڭزۇمغا ئىلىقويە». قوتۇر كالىنىڭ مۇڭزىغا ئىلقويتتۇ. ئاۋۇ دېگەننىڭ توپىنى چېچىپ چىكە:گىدەك، قوتۇر كالا بېشىدىكى سېۋەتنى مۇينا:خ كۆتۇرۇپ ماڭغىنىكە: ، يېقې:ن كە:گەندە تامدەك كالا مۇينا: قارىيقىپ قۇيرۇغىنى ئاسمانغا تىك قىپ قېچىكېتىپاغىدەك. توساپمۇ توسىغلى ۋومىغىدەك. خەخلە:نىڭ بېشىدىن ئارتىلىپ قېچىكېتتۇ ئۇ. مالمۇ سولىمايدىغان كو:نا بىر جاڭزىنىڭ بۇل:لۇڭغا ۋېرىپ دىر ـ دىر ـ دىر تىترەپ تۇرغىدەك، ھېلىقى بۇققا. ئىگىسى ۋېرىپ: «ھېي بۇققا كالا، سەن شۇنچە سېمىز، قانچە يىل باختىم، ئەمدى ئەشۇ دىخانىنىڭ قوتۇر كالىسىدىن قو:قۇپ مىشە:گە كېپ تەرلەپ دۇغدۇيۇپ تۇرغىنىڭ نېمىسى؟ سېمانچە قو:قىسە ئونۇڭدىن؟» دىگىنكە، «ھېي خوجايىن، مە: بىر كونى چىكە:سەم، قورسىغىم ئېچىكەتكەن، ئونى قوتاندىن چىقا:مايلا بېقىپ ئەلەپ بېرقويغىنكە ئونىڭغا، كۆچۈمگە تايىنىپ ئىتتىرەلمۇېرىپ بىر سېۋەت ئەلىپىنى يەۋا:غانىنمە ئونىڭ. بۇگۈن ئەشۇ ئەلەپنى بە: دەپ سېۋەتنى كۆتۇرۇپ چىكە:سە ئۇ، مەن نېمەمنى ۋە:گىدەكمە ئونۇڭغا؟ سەن قاشماي كىم قاچىدۇ؟» دەپتۇ ...

.....

بىر ئەملى مىسالنى ئا:ساق، كونىلا: كەشقۇرونلا:دا ئۆيىدە لېپىر چا:سا، «لېپىر چا:ما ! ئېشەك چىقىدۇ» دېدۇ. مىيە:دە سىلە: بىلمەيسىلە: ، ئېشەك دېگەن بىرمە با: ، ئاججايىپ ئاغرىيدۇ، چېقىۋا:سا. (ئاڭلىغۇچى: لېپىر دېگەن نېمە؟) ھە؟ ئا تالنى يېگى نوتا ۋو:غاندا توغلىسا ئۇتتۇرسى چىكتىپ، پور گەنزە ۋوقالدۇ بۇ. مىيە:نى ماياق پۇلىسە چىر ـ چىر ئاۋاز چىقىدۇ، لېپىر دېگەن شۇ. (ئاڭلىغۇچى: پىپى دەيمىزغۇ ئونى) سۇنەي چا:غانلا: سىبرىگە بېكىتىۋالىدۇ. خاشۇدىنمۇ ياسايدۇ ئونى. لېپىر دېگەن ئاياق تالنىڭ چۇۋۇغىدا قىلدۇ. لېپىر چا:ما، چا:سا ئېشەك چىقىدۇ دېدۇ. شۇ بويىچىلا ئىشلىتىپ كەلدۇق. مەن خەنزۇلا:نىڭ مۇھىم بىر رېتىسىپىنى ئۆگىنىۋېلىپ، مۇشۇ ئېشەك توغۇرلۇق ... مەن ئونىڭ ۋىلى ئې:تىشقىلى بى يىل ئونتۇ: يىل ۋولدى. ئېشەك چېقىۋا:غان يە:نى مەن بىر قېتىم دورا بىلەن ساقايتىقويمە. ئەڭ كېچىككەندە يېرىم ساائات، بو:مسا ئون، ئونبەش مىنوت ئىچىدە چىپلا ساقايتىقويمە: . يېشۈيەندىكىلە:مۇ بىلمەيدىكە: ئېشەك چاققان يە:نى

نىڭقىسا ساقىيدىغانلىنى. دوختۇرغا با:سا پىركايۇ ئۇرىدىكە: . ئون مىنوت، ئون بەش مىنوت ئىچىدە ساقىيىدۇ، ئاقىدىن يەنە ئا:رىكېتىدۇ. مەن ئون بەش، يىگىرمە مىنوت ئىچىدە چىپ ساقايتىقويىمە. : مىشە: گە چىكەتكەن زەھەرنى تېپ ئەكېتقويمە: مىشە:گە. ھاراخنى چاي ئىشكەندەك مويناخ گۈپ ـ گۈپ ـ گۈپ ئىچىيىدىم ... زەھەرنى قاناق ئالىدۇ ئۇنىڭ؟ دورام با: ، ئېشەكنى ئەكېلىپ دورىغا تاشلاپ، ئە:زىن موچىن با: بىششىنى قىسمە: ، بىششىنى قىسقانىكى ئاججايىپ خاپا ۋولدۇ بۇ، مۇشۇ موچىنغا تاس ـ تاس ـ تاس قىپ ئاقى ـ ئاقسىدىن ئۇرىدۇ بۇ. موچىنغا مىلىگەنكىن، ئانىڭغا چىلاپ ئاۋالمە... بايىقى گەپكە كە:سەك، نېمىدەپ لېپىر چا:سا ئېشەك چىقىدۇ دېسە، بۇ مۇزىكىغا ئېمراغىكە: . يازنى(ك) كۈنى دىيەنشىنى ئارلىققا ئەچىقۇالمىز، ئىسسىق دەپ. بۇنىڭدا ھەرتۇرلۈك ئاۋاز چىققانكى، ئەڭكى ئوتۇرۇپ پۇتلا:نى مۇيناق قىغانكى تېگكېتىدۇ، ئۇ غاشلا قىپ سالدۇ بۇ. يامان جىق بى يە:دە. ئاشۇ تۆشۈگۈدىن چىقىپ مۇزىكا تۇگىگىچە پىلىدىر ـ پىلىدىر ئويناىدىكە: ، مۇزىكا توختايدۇ كىركىتىدىكە: . بىز ئۇنى كۆ:مەي پۇتمىز تېگكىتىدۇ، غاشلا ئۇردىكە: بۇ. مىشە:گە چىققان بو:سا، مويناق جىممىتە تۇرۇۋا:ساڭلا: مېڭىپ چۈشكېتىدۇ. پالەش كېسەلنى چاخمايدۇ، بۇ ... مۇيناخلا قىللا:ۋە:دى، سالىدۇ. سوچىانىنى چاخسا ئا:رىمايدۇ، ئىسسىخچانىنى چاخسا ئا:رىيدۇ.

(بۇ ماتېرىيالنى خاتىرىلەپ يېزىقغا ئايلاندۇرغۇچى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىلشۇناسلىق ۋە ئەمەلىي تىلشۇناسلىق كەسپى بويىچە 2009 ـ يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتى راھىلە ئەيسا، 2009 ـ يىلى 10 ـ ئاي.)

(2) توقسۇن شېۋىسىدىن پارچىلار

ئاۋاز بەرگۈچى: غېنى مىجىت، توقسۇن ناھىيە غولبويى يېزا قارابۇلاق كەنتىدىن، 44 ياش، دېھقان.

بولاق سۇيى

بىزنىڭ بۇ يۇرتىمىز قارلاق، كېلىپ چىقىشى: بىيە:دە «يەتتى ۋۇلاق بارىكەنوق» دېدۇ، شۇنداخ سۇزۇك. قويقارا بۇلدۇخلاپ چىققىنىنى كۆرۈپ، شۇنىڭدىن تا:تىپ قارىۋۇلاق، قارىۋۇلاق، دەپ، «قارلاق» دىگەن نام شۇنىڭدىن قېلىيىكەنوق. يەتتى ۋۇلاقنىڭ تۆتى يوقا:قى ۋۇلاقتا، ئۇچى تۆۋەنكى ۋۇلاقتىكە.

... بۇرۇن، توخسۇننىڭ قارلاقتا موللا قورۋانبوۋا دېگەن بىر پالىگان ئەدەم ئۇتكىنىكەنوق. ئۇ تۇرپاننى سوراۋاتقان ئەشە:دىكى ۋاڭ بىلەن ئاغىنىنە بوپتۇ. ئاغىنىنە بوپ، ئۇنىڭغا ياۋا جا:نۇر بىرمىلە:نى ئوۋلاپ ئاپىرىپبىردىكە. كۈنلەنىڭ بىرىدە، ئاشۇ ۋاڭ ئاشۇنىڭدىن: «سەن جاڭگاللا:نى كېزىپ يۈرىسە، شە: شە:لە:دە. تۇتقىدەك زىمىن يوقمۇ؟» دەپ سوراپتۇ. سورىغىنكەنۇق، «ماينىاق بىر يە:دە ئاشۇ سايغا ئەقۇاتقان بىكا سۇ ۋا:» دەپ ماينىاق دەپتۇ. «ئاندا ۋو:سا، سەن شۇ يە:نى تۇتۇۋال» دەپتۇ، «مەن ساڭا شۇ يە:نى بېرىمە» دەپتۇ. ھە دەپ، ئۇ بىر قوش كالىنى تېپىپ، شۇ ھازىرقى ياغ سۇيىنى ياغدىن بېينىغا

باشلاپتۇ سۇنى. ھەر كۈنى ئىككى قوش كالا يەڭنى ئاغدۇرۇپ - ئاغدۇرۇپ سۇنى باشلاپ ئەكېۋەپتۇ. ئۇ ۋاختىدا ئايدىڭخو تېرەپنىڭ «بۇ سۇنى ئېكىتمىز» دەپ، ئۇلا: ئا: ياختىن ئېرىق چېپ چىقىپتۇ. كېيىن بۇ ئىككى تېرەپ داۋالىشىپ — بۇ موللا قۇرۇان بوۋا بىلەن ئايدىڭخولۇقلار، ئاشۇ تۇرپان ۋاڭغا بېرىپتۇ، ئەڭگىزىن، ئا:رىپىرىش ئۇچۇن. شە:گە باغىنىكەنوق، بۇنى ۋاڭ ئا:رىپ ... ئايلىدا قىقو:غان ئۆزىنىڭ لەۋزى با: بوغاڭكىن، «سەن قانا قىلدىڭ؟» دېگىنكە، «مەن سۇنى باشلىۋەكەتتىم» دەپتۇ. ئۇلارغا: «سىلەر قانا قىلدىڭلا؟» دېگىنكە، «بىز ئا: ياختىن ئېرىق چىپىپ چىقتۇق» دېگىنىكەنوق، «كىم باشلاپ ماڭغان بو:سا، شۇنىڭغا ھىساپ» دەپ، شۇ مۇللا قورۋان بوۋغا بۆلۈپېرىتتۇ، بۇ سۇنى. شۇنىڭدىن تا:تىپ مۇشۇ، بۇ سۇ قارۇۋلاققا كىلدا:ن بوقەپتۇ.

... بۇرۇن مۇشۇ قارۇولىغمىز قارلاقتا ئۇتكەن بىر غوجاخۇن دېگەن بىر ئەدەم، قىزىقچى ئەدەم با:كەنوق. ئۇ بىر كۈنى بىر باينى (باينىڭ) ئايالىنى (ئايالىنىڭ) يىنىغا كېپ، بايلا:نىكىگە كىرگىنىكەنوق، باينى ئايالى: «ۋاي سىز قىزىقچى ئەدەم، گەپچى، قۇشاقچى. سىز مىنى بىر قۇشاققا توقىپېقىڭ» دەپ ئاينا دەپ تۇرۇەپتۇ. «ۋوي خىنىم ئايلا، مەن سىزنى قوشاققا قوشسام، سىزنىڭ ئاچچىغىڭىز كېتقالدو» دەپ نىم قىۋىكەنۇق، «مىنى ئاچچىغىم كە:مەيدۇ» دەپ تۇرىۋەپتۇ. «ھە بولدۇ، ئانداخ بوسا» دەپ ئو:تۇرۇپ، چاي قويغىنىكە، چېيىنى ئىچىۋو:تۇرۇپ، ئۇ ئايالىنىڭ ئىسمى ھاپىزخان كەندوق: «ھاپىزخان ئامدان خوتۇن، قاش - كۆزلىرى بۇلاختەك. كىشى كىرسە ئورنىدىن قوپمايدۇ، ھەرقو:غان قۇلاختەك» دەپتىكەنىدۇق، «ھېي، پەس تاس !» دەپ قويلاپتۇ. قويلاپ ئۆيىدىن چىقىرۇۋېتتۇ.

... بۇرۇن بىر ئەدەم بىر يەڭگە مىماندارچىلىققا بېرىپتۇ. مىمان بوپ ئو:تۇرۇپ، ئالدىغا شوۋا قويغىنىكەندوق، قوسىغى ئېچىكەتكەن ئەدەم، شوۋىنى ئىتتىگىچىۋەپ، ئاغزى كۆيمەپتۇ. ئۆي ئىگىسى بۇنى تۇيىۋېلىپ تۇرغىنىكەنوق، ماينا ئاغزىنى ... بىلىندۇرمەسلىك ئۇچۇن، شىپقا قاراپ، چەڭزىلە:نى ماينا ساناپ، چەڭزىلە:گە قاراپ، «بۇ چەڭزىلە: ئەجەپ كاتتا چەڭزىلە:كەڭغو» دەپ ئاينا دەپتۇ. دېۋىكەنوق، «ھە، بىزنى بىر كۇيۇڭېغىزى دەپ بىر يېرىمىز ۋا: ، كۇيۇڭېغىزىغا ئوت كەتكەن ۋاختا، شە:دىن ئەكىۋا:غان چەڭزىلە: بۇ» دەپتۇ.

... بۇرۇن ئىككى ئەدەم بىر - بىرسى بىلەن توي قىلىشماقچى ۋوپتۇ. قىز ئىگىسى ئوغۇل تېرەپكە ئاينا دەپتۇ ... ئوغۇل تېرەپ قىز ئىگىسىگە ئەمدى: «تويلۇقتا نېمە ئەكىلىمە؟» دېيىكەندوق، «ئۆزەڭ بىلىپ كە:» دەپتۇ. شۇنىڭ ۋىلى بىر كۇنى تايزىمغا بېرىپتۇ ۋۇلا:. با:غاندىكىن، ئو:تاسا، چاينى قۇيۇپتۇ. داستىخاننى ئۇستىدە ئو:تۇرۇپ: «بۇدا مەن قۇرۇخلا كېتقالدىم» دېگىنىكەندوق، بۇنىڭغا ئۆي ئىگىسى چىدىماي، ئايالى قوشاق قوشۇپتۇ: «ئات مىنىپسىز يۇگەنسىز، جۇۋى كىيىپسىز كېلەڭسىز. ئۆزەڭ بىل دىسەم، مۇنداقمۇ يىتىپ كېلەمسىز» دەپتۇ.

(2007 - يىلى 9 - ئاينىڭ 30 - كۈنى، يۇقىرىقى پارچىنى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىلشۇناسلىق ۋە ئەمەلىي تىلشۇناسلىق كەسپى بويىچە 2005 - يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتى ئەخمەتجان تەكشۇرۇپ خاتىرىلىگەن. يېزىقا ئايلاندۇرغۇچى ئاپتور ئۆزى.)

5) لوپنور دىيالېكتىدىن ئەدەبىي پارچىلار

چۆچەك 1

بۇرۇننىڭ بۇرۇنىدا، توخونىڭ تۇرنىدا، جەرەن جەدە چاغدا، قۇيرىغى يە:دە چاغدا، قاغا خەۋەرچىكە. بۇ مەزگىللە:دە مەن ئاتامدەك، ئاتام مېنىڭدەك، ئاتام ھېچقانداق ئىشنى ئۇخمايدىغان ۋاقىتلا:دا، مەن جىمكى تەرەققىياتنى ھەممىسىنى ئىجات قىلىپ چىققان ۋاقتىمدا، بىر نەزەرۋاي دەپ بىر باي ئۇتۇپتىكە. بۇ بايىنىڭ ئالتە دانە ئوغلى با:كە. بۇ ئوغۇللا: كۇللە:دىن ـ كۇللە: ئۆتۇپ بىر كۇنى، بۇ مومايلا قېرىپ، ئۆلەر ھالەتكە يەتكەن ۋاقتىمدا، بىر دانە كالىنى سويۇۋېلىپ، قا:غان مال ـ دۇنيانى ھەيدەپ بىر شەھەرگە كېتىۋاتۇدىكە. كېتىۋېتىپ شۇ يە:دىن بۇ گۆشمۇ تۇگەيدىكە ... ئۇنىڭغىچىلىك بۇ مومای ساكسەن ياشقا كىرگەندە ھاملدار بولىدىكە، بۇ تۇغىدىكە. تۇغۇپ شۇ يە:دىن بۇ ھەممىدىن دەنا بىر ئوغۇل توغۇۋاتىدىكەن ـ دە، بۇنىڭ ئىسمىنى قەمەر شا دەپ قويىدىكە. قويۇپ شۇ يە:دىن كۇللەدىن ـ كۇللە ئۆتۇپ بۇ بەش ياش، ئالتە ياشقا كىرگەن ۋاقتىندا، بۇ ھاۋىدا ئۇچار، يە:دە ماڭار نەرسىنى قويمايدىكە.

شۇنداق قىپ يۇرۇپ ئوخيا ئېتىپ ئويناپ يۇرىدىكەن. شۇ يە:دىن بۇ بىر دانە مومانىڭ چاق ـ يۇڭ ئىگىرىپ ئوتتا:غان بىر چاققا تىگىپ كېتىدىكە. تىگىپ كېتىپ شۇ يە:دىن بۇ مومای: «ھای ھارامزادە، سەن بۇ مېنىڭ چاقىمنى بۇزۇۋېتىپ يۇرگۇچەڭدە، بېرىپ ئاتىلىرىڭنىڭكى مال ـ دۇنيانى قايتۇرۇپ كەلسەڭ بومامدۇ؟» دىگەندىكىين، بۇ بالا ئاپىسىدىن سورايدىكە. سورىسا دەپ بە:مەيدىكە. ئۆگزىگە چىقىپ ئولتۇرۇپ: «ئاپا ماڭا بىر بۇغداي قىزىتىپ بە. بۇغداي يىگىم كىپ قالدى» دىگەندىكىين، «ماقۇل» دەپ، بۇ بۇغدايىنى قىزىتىپ نىمە قىغاندىكىين، «مۇشۇ ئۆزىنى قولاڭدىن مۇشە:دىن سۇنۇپ بە، تۇڭلۇكتىن» دەيدىكە. ماقۇل دەپ بۇ تۇڭلۇكتىن سۇنۇپ بېرىدىكەن. كاپپىدە قولىنى تۇتىۋىلىپ بۇ ئەھۋالىنى سورىغاندىكىين: «سېنىڭدىن چوڭ ئالتىسى با، بۇلا مۇيۇنداق چىقىپ كەتكەن» دەيدىكەن. ماقۇل دەپ شۇ يە:دىن چۇشىدىكەن.

بۇ ئۇش دانە گېرەم كولايدىكە. بۇ گېرەمنىڭ ئۆگزىسىنى يېپىپ، بىرسىگە كىيىك، بىرسىگە جەرەن، بىرسىگە توشقان گۆشىنى توپلاپ بېرىدىكە. يەيدىغان يىملىق قىپ. شۇنۇڭ بىلەن بۇ بالا قىلىش ـ قالقان، جەندە ـ كۇلالىرىنى ئېسىپ ماڭىدىكە. بېرىپ بىر دانە مالچىدىن سورىغاندىكىين، «بۇرۇننىڭ ئەۋلىسىدە مۇشەدە نەزەرۋاينىڭ ئالتە دانە ئوغلى مال ـ دۇنيالىنى ھايداپ ئۆتۇپ كەتكەن» دىگەندىكىين، بىر شەھەرنىڭ لۇڭگە يېتىپ بارغاندىكىين، بىر دانە دوڭ كېتىپ با:غان. بۇنىڭدىن سورايدىكە: «ھای دوڭ، بۇ نىمە ۋەقە؟» دىگەندىكىن، «بۇ نەزەرۋاينىڭ باللىرى پادىشايىمزنى چاقىرغان، بۇنىڭدىن كىيىن ئەمدى ئۇ ئالتە دانە ئوغۇل پادىشايىمزنىڭ ھوزورۇدا بولۇۋاتىدۇ» دىگەندىكىين، ئۇدۇلمۇ ـ ئۇدۇل شۇ پادىشانىڭ قوراسىغا بارىدىكە. بېرىپ بىرىنچى توسىقىدا ئۇش دانە ئادەم تۇرىدىكە. بۇنىڭغا تەرسالىق قىپ بۇ ئادەمنى قولىنىڭ كەينى بىلەن ھەممىسىنى ئۇرۇۋۇلا پاتتىڭنى ئۇزۇۋۇەتتى. ئۇ يە:دىن چىقىپ يەنە ئىشككىنچى توسىغا بېرىۋىدى، ئۇ

يەدە ئالتە دانە ئادەم بارکە. ئالتە دانە قاراۋۇلنى يەنە شۇنداق قىلىۋىدى، بۇ ئالتىسىنىڭ يېنى ھەممىسىنىڭ پاتتىكىنى ئۇزۇۋەتتى، قولىنىڭ كەينى قىرى بىلەنلا. شۇنۇڭ بىلەن ئوشۇنچى توسقۇنغا باغاندىن كېيىن، ئون ئىككى ئادەم مىلتىقتىن ئوتكەزمىدى، قورشاپلا ئېپ. پادىشاغا ئەلچى ئەۋەتتى. مويۇنداق - مويۇنداق قىپ بىزنى ناھايىتى ۋەيرانداچىلىقتا ئۇچراتتى دەگەندىكىنىن: «ماقۇل، كىرسۇن» دەپ بۇنۇڭغا ئەلچى ئەۋەتتى. مۇنى باشلاپ باغاندىكىنىن، بۇ ئالتە دانە ئوغۇل تاماق يەۋاتقان. «بۇنۇڭغا قوشۇلۇپ مەن مۇشۇ ھوزۇرىدا ئولتۇرۇپ تاماق يەيمەن» دېۋىتى، «سەن قانداخمۇ بۇ يەرگە كىرىپ تاماخ يىيەلەيسە، بۇلىنىڭكى ئوموميۇزلۇك شازادىلە: تۇرسا. سەن بۇ چەكمان چاپان جەندە - كۇلا بىلەن ئولتاساڭ، توپاختەك پىشتلا ئۆملەپ يۇرسە، بۇنۇڭغا پىشت چۇشۇپ كەتمەمدۇ. سەن نېرى ئولتا» دېگەندىكىنىن، ئۇنىمىغاندىكىنىن، ئاخىرى شۇ جوزىدا ئولتا:غۇزۇپ بېلەك قاچىدا تاماخ بېرىدىكە.

تاماخنى يەپ بولۇپ، نىمە ئەھۋال نىمە ئادەم دەپ سورىغاندىكىنىن، «مەن نەزەرۋاينىڭ يەتتىنچى ئوغلىمەن» دېگەندىكىنىن، «ئاتا - ئانام تىنچلىق - سالامەت، ئامانلىخ - ئوبدان تۇرۇۋاتامدۇ؟» دەپ ھەممىسى ئەھۋال سورۇشۇپ، شۇ يەدىن پادىشا بىلەن خوشلۇشۇپ يولار شەھەرگە قايتماخچى بوپ ماڭدى. ئۇيگە كېلىپ ئۇنۇڭ ئارالىغدا بۇلارنىڭ ئورىسىدىن چىختىكىن بىر سەككىز پاچاقلىق قارا ئات. بۇنى كۆندۇرۇپ ئۇنىڭغىچە قايتىپ ماڭدى ئاتىسىنىڭ يېنىغا. بۇ ئاتىسى توخسەن ياشقا كىرگەن، خوشاللىغدا بۇ سەككىز پاچاقلىق قارا ئاتنى مىنىپ، باللىرىنى يەتتە قىس تەپ ئۆيلىمەكچى بولۇپ، سوندىق شەھەر ئايلىنىپ ماڭدى. بېرىپ بىر يەگە بېرىۋىدى، بۇيەدە ئالتە دانە ھالقا ئىسغلىغ تۇرغان. بۇ دادا كاللى - ۋىشنى ئۇرۇپ يىرگە، خامالىرىنى يېرىپ، ماڭقىنى سولغاي تاتىپ يىغلاپ كەتتى دەيدۇ. شۇنۇڭ بىلەن پادىشا چىقىپ بۇنۇڭغا گۇزەل شا توقۇز تازىم بىلەن ئالدىغا كەلدى: «ئەي بوۋا نىمە بولدۇڭ؟» دېۋىتى، «مېنىڭ يەتتە ئوغلۇم باتى، ما ھالقا ئالتە تۇرىدۇ. ئەمدى بىر دانە ئاسرىمەن ئوغلۇم با:تى، شۇنۇڭغا بىر قىس كام» دەيدىكەن. دېگەندىكىنىن، «ئالتىسى با يە:دە يەنە بىرسىمۇ چىقىپ قالا، ئۇيگە كىرىڭ» دەپ شۇ يە:دىن ئەھۋاللىشىپ بۇنۇڭكى تويىغا، بۇ يەتتە دانە بالىنىڭ تويىغا 900 دانە قوي، 900 دانە كالا، 900 دانە ئات، شۇنداخ نەسلە:نى ئونۇتۇپ بوۋاينى يولغا سالدى دەيدۇ. بېرىپ بۇ جاندا:لىنى ھايداپ كېلىپ تويىنى قىلدى. تويىنى قىلىپ شۇ يە:دىن بۇ قىس بالىغا دەپ قويىدىكە: «سەن دەيسەن، دادام زۇلپىقارنى بە:سە، دەپ تەلەپ قىل» دەيدىكە. ماقۇل دەپ بۇ زۇلپىقارنى ئونۇماي تۇرۇپ، شۇ يە:دىن بۇ گۇزەل شا تەستە بېرىدىكە.

بۇنۇڭ ئەۋلىنىڭ ئەۋلىسىدە بۇ توغۇلۇشتىن بۇرۇن بۇ بالىنىڭ جېنى زۇلپىقارنىڭ بىلەيگە ئونىتىلغانكە. شۇ يە:دىن بۇنى بېرىپ. ئەمىسە بىر شەھەرنىڭ يۇكۇنى كۆتىرىدىغان بىر گۇزەت تۆگە بار ئىكەن، ئۇنى بېرىدىكە. ئاتتىن «قايسى ئاتنى ئالىسە؟» دېگەندىكىنىن، بۇ سېھىرگەرلىكمۇ بارکەنچۇ، ئا: قىزدا. شۇنىڭ ئۇچۇن، ئۇنى ئۇخقانلىغى ئۇچۇن ھېلىقى ئاتنىڭ شۇنداخ سىرىنى ئۇخقانلىختىن، ئات ئوروخ، يادراڭغۇ بولسىمۇ، شۇ ئاتنى ئالىدىكە، جەدە ئاتنى. ئەنە شۇ يە:دىن بۇ پادىشا ۋەسىيەت قىلىدىكە: «سىلە بىرىنچى قونالغۇدا قونمايسىلە، بىر مەقەتلىكتە. ئىشككىنچى قونالغۇدا بىر تاغلىقتا

قونمايسىلە ... ئۇچۇنچى بىر تۈپ دەرەخ داغلىخ بار، ئۇ يەردە قونمايسىلە» دەيدىكە. ماقۇل، دەپ باردىكەن. بىرىنچى قونالغۇدىن ئۆتۈپ ئىشككىنچى، ئىشككىنچى قونالغۇدىن ئۆتۈپ، ئۇچۇنچى قونالغۇغا بارغاندىكىيىن، بۇ بالا تاقەت قىپ تۇرامايدىكەن. مەلىكە بىلەن بىر كۆپىدە باش قويۇشۇپ ياتساخ دەپ، شۇ يەردىن بۇلا ناھايىتى شىرىن ئۇيقۇدا ئۇخلاۋاتىدى. شامال چىقىپ شۇ يەردىن بۇ گۈزەل تۆگىنى بۇ سەر جادۇ ئىلىپ چىنارنىڭ تۈۋىگە ئاپىرىپ قاڭتۇرۇپ قويدى دەيدۇ. قاڭتۇرۇپ قويغاندىكىيىن، بۇ بالا بېرىپ بۇ ئانىغا يالۋۇردى، بەردى. «ئۇنداخ بولسا سەن زۇلپىقارنىڭنى قوي» دۈيدى، «زۇلپىقارمنى قويماي، زۇلپىقارىم ھەمراھ بوپ بارسۇن ماڭا. زۇلپىقارمنىڭ بىلەينى قويماي» دىگەندىكىيىن، ماقۇل دەپ بۇ بىلەينى قويدى.

قويۇپ بېرىۋىدى، بۇ يەردىن بۇلار بىرەنمىسىنى ئاتىپ، قازان قۇمۇشلىرىنى ئاتىپ ماڭدى. بېرىپ ئۆزىنىڭ ماكانىغا يېتىپ بېرىپ، بۇلار ئاخشىمى ئورۇننى سىلىپ بۇلا ياتاي دۈيدى، بۇ قىس يېقىن كەلتۇرمىدى: «سېنىڭ تېنىڭ بار، جېنىڭ يوق، سەن قانداخمۇ مېنىڭ بىلەن ھەمراھ بوپ ياتالايسەن؟» دەپ بۇ نىمقىغاندىكىيىن، «قانداخ؟» دىگەندىكىيىن، «سېنىڭ قىلىشىنىڭ نىمىسى قېنى، گۈدەيى؟» دىگەندىكىيىن، بۇ بىلەينى مۇيۇنداخ - مۇيۇنداخ قىپ قويۇپ قويدۇم، دىگەندىكىيىن، «سەن بېرىپ بىلەينى ئەكە، ئاندىن مېنىڭ بىلەن ياتالايسەن» دىگەندىكىيىن، ماقۇل دەپ بۇ يولغا چۈشۈشنى ئويلايدىكەن. «ئۇنداخ بولسا مەن قايسى ئاتنى مىنىمەن؟» دىگەندىكىيىن، «سەن ئاشۇ جەدە ئاتنى مىنىپ با، شىرقە جەرە ئاتنى. سېنى ھەممە ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرالايدۇ» دىگەندىكىيىن، ماقۇل دەپ، «شۇ ئاتتىن يولىورۇخ سورايسەن با:غۇچە» دەيدىكە. ماقۇل دەپ بۇ ئاتتىن با:غۇچە سورايدىكە: «مەن نىمى ئىشلا:نى قىلىمەن؟» دىگەندىكىيىن، «سەن بېرىپ، ئەگەر سېنىڭ رىسقى - نەسۈەڭ بولسا، سەن ئاشۇ ئاننىنى ئۇنى - بۇنى دەپ نىم قىلىسەن، ئۇنىڭغا ئۇنمىسا مۇشۇ ئا:قاڭدىكى يىلقىلا:مۇ سېنىڭمۇ؟ دەيسەن، ماقۇل دەپ ئاقسىغا قارىغاندا، ئەگەر بىلەينى ئېلىپ، يالىم قولىڭغا ئىلىشىپلا قالسا. پۇتۇڭنى ئۇزەڭگىدىن چىقا:مايسەن، سېنى ئەپ كېتەلەيمەن» دەيدىكە. ماقۇل دەپ ئۇنى دېمەڭ، بۇنى دېمەڭ بىلەن بۇ ئانا ھەچ نىم قىممايى، رەم كىرمەي، «شۇنداخ ئاقاڭدىكى مۇشۇ ئىلقە جانۋارمۇ سېنىڭمۇ ئانا؟» دىگەندىكىيىن، شۇنداخ دەپ كەينىگە قارىلغان ۋاختىندا، دەررۇ ئېڭىشىپ بىلەينى ئېپ ئاتنىڭ يايلىغا قولىنى سالدى - دە، ئات ئۇشقاندەك چىقىپ كەتتى. بۇ مومايى كەينىدىن دەمەسقەدەم قوغلاپ، قۇيرۇخلىرىدىن تۇتايى دەپ، تۇتايى دەپ با:دى. ئاخىرى بو:مايى خۇدانىڭ ئىرادىسىدىن بۇ بالا بىلەن ئاتنى يەر يۇتۇۋالدى. تەكتىنكى دۇنياغا چۈشۈپ كەتتى بۇلا.

شۇ يەردىن بۇ بالا شۇنداخ ئۇخلاپ يېتىۋىدى، شۇ يەردىن بىر بوۋاي كېلىپ، «سەن مۇيۇنداخ با:ساڭ، بىر دانە كۆك دەرۋازا با: . كۆك دەرۋازىنىڭ ئالدىغا بارساڭ بىر دانە كۆك ئىلان پۇشقىغىڭدىن كىرىپ، يېنىڭدىن چىقىپ كېتىدۇ. قوخمايى تۇرىسە. ئىشككىنچى دەرۋازىغا با:ساڭ ئاخ دەرۋازىغا ئۇچرايسەن. ئۇنىڭدا تۇرساڭ ئاخ يىلان گەدىنىڭدىن كىرىپ، پۇشقىغىڭدىن چىقىپ كېتىدۇ. بۇنى قوخمايى تۇرۇپ يەنە ماڭساڭ قارا دەرۋازىغا بارسەن. ئېچىپ كىرىپ ئىلاڭخان پادىشاغا سالام بەردىڭ، ساڭا بۇيرۇخ بېرىدۇ» دەيدۇكە. ماقۇل دەپ با:دى. بېرىپ دىگەندە شۇ ئىلانلا: شۇ كارامەتلەنى قىلىپ، بۇ

بالىنى قوقۇتالمىدى. ئۇ بالا ئۇ يەرگە بېرىپ ئىلاڭخان پادىشاغا سالام بەردى. «سەن نېمە جان؟» دېگەندەكسىن، «مەن مۇيۇنداخ ـ مۇيۇنداخ ئەۋالدىن كەلدىم» دېگەندەكسىن، «ئۇنداخ بوسا مېنىڭ بىر دانە ئوغلۇم با. بۇ ئوغۇلغا شۇندا بىر پادىشاھنىڭ قىزىنى ئەپەرمەكچىتتىم، سەن بېرىپ مۇشۇ قىزنى ئەكىپ بېرەلىسەڭ، مەن سېنى تۆپەڭگە دۇنياغا چىقىرىپ ئاتالايمەن» دېگەندەكسىن، ماقۇل دەپ بۇ بالا شۇنداخ تاشتىن ئېغىر بىر كۇلپەت چوشتى دە، شۇنداخ ئويلۇنۇپ كېتىۋېتىۋىدى، بۇ بىر يەرگە بارسا بىر دانە ئادەم شۇنداق بىر تۇتام قۇمنى تۇتىۋېلىپ ئۇينىغا يۇگۇرۇپ يۇردىكەن. «ھەي سەن نېمە جانىۋار؟» دېۋىتى، «مەن دۇنيا شامال ۋاتۇرمەن» دىدى. بۇنى ئېلىۋالدى، «ماڭا ھەمرا ۋول، مەن مۇيۇنداخ ـ مۇيۇنداخ ۋەقەدىن ماڭدىم» دىدى. يانا بىر يەرگە بېرىۋىدى، بىر دانە ئادەم تاغنى ـ تاققا ئۇرۇپ، تاغنى چېقىپ، يەنە قۇراشتۇرۇپ ئەكەپ يۇردى. بۇنى «سەن نېمە جان؟» دېۋىتتى، «مەن دۇنيا تاغ ۋاتۇرمەن» دىدى. بۇنىمۇ بىرگە ھەمرا قىپ ئېلىۋالدى. يەنە بىر يەرگە بېرىۋىدى، بىر ئادەم دوڭغۇيۇپ سۇنى ئىچىپ، يەنە پۇركۇرۇپ، شۇنداخ قىپ سۇنى چېچىپ يۇرۇۋىدى، «سەن نېمە جان؟» دېۋىتتى، «مەن دۇنيا دېڭىز ۋاتۇرمەن» دىدى. بۇنىمۇ ئېلىۋالدى. ئۇش باتۇر يەنە بىر يەرگە بېرىۋىدى، بىر ئادەم قۇلاغنى ـ قۇلاققا يېقىپ يانا شۇندا يۇرۇۋىتتى (يۇرۇۋىدى) «سەن نېمە جان؟» دېۋىتتى، «مەن دۇنيا قۇلاق ۋاتۇرمەن» دىدى. ئۇنى ئېلىۋالدى. يەنە بىر يەرگە بېرىۋىدى، بىر ئادەم شۇنداخ يەرگە دېگىشىپ جاھانىڭ تۆۋىگە كۆز سېپ قاراپ تۇرىۋىدى، «سەن نېمە جان؟» دېۋىتتى، «مەن دۇنيا كۆز ۋاتۇرمەن» دىدى. بۇ كۆز ۋاتۇرنى ئۇنى ئېلىۋالدى. ئەلۋېتە بېرىپ شۇ يەردىن بۇ پادىشاھنىڭ ھوزورىغا كىردى بۇلا.

شۇ يەردىن بۇنى ئەمدى قاناداق قىلىمىز دېگەندىكسىن، بۇلار 600 كىشىلىك تاماق ئەتمەكچى بولدى. ئۇلىدىنمۇ ئالتېيۇز. بۇ ئالتە ئادەمگە ئالتە كىشىلىك تاماق رۇسلاپ، قايسى يەرگە بولسا، شۇنى شۇنىڭغا بەرمەكچى بوپ ماقۇل كېلىشتى. شۇنداق قاراپ باق، دەپ دۇنيا كۆز ۋاتۇرنى قاراپ باق دېۋىتتى، بۇ دېگەندەك قارسا، بۇ قازانغا زەھەر سېلىۋاتتى دىدى. بۇنى قاناداق قىلىمىز دېگەندىكسىن، «سىلە ھەممىڭلە ئاغزىڭلىنى قولاڭلىغا تىقىپلا، قولاڭلىنى ئاغزىڭلىغا تىقىپ ئولتۇرسىلە، ئالماشتۇرۇپ، مەن ئۇنى ئۆزەم جايلايمەن» دىدى. ماقۇل دەپ شۇ بويىچە قىپ ئولتادى. شۇ بويىچە قىپ ئولتۇرۇۋىدى، بۇ دۇنيا دېڭىز ۋاتۇرى كەپلا ھەممىنى سۇپۇرۇپلا ئاغزىغا سېلىۋەپ ئاپىرىپ دېڭىزغا تۆكىۋەتتى. تۆكىۋېتىپ كەرگەندىكىن بۇنۇڭدا ئۇتۇۋالدى. ئۇنداخ بولسا ئادەمنى ئۆتۇشكە سالىلى دىدى. ماقۇل دەپ ئۇش ئادەمنى ئەۋەتتى، ئۇش كۇنلۇك يولغا. دۇنيا شامال ۋاتۇرى چىختى بۇنۇڭغا. دۇنيا شامال ۋاتۇرى چىقىپ بېرىپ شۇنداق غەلىتە يۇگۇردىغان نەسكە، شامال بوپ ئۇچىدىكەن مۇشەدىن. بۇ ئادەمنى مەككارلىق قىپ ئۇخلۇتۇپ قويۇپ، بۇلا قاشتى. بىي بېرىم كۇنلۇك يولغا كەلگەن ۋاقتىندا دۇنيا كۆز ۋاتۇرنى قاراپ باق دېۋىدى، بۇلار قارىدى. دۇنيا تاغ ۋاتۇرى دىدىكىن، «بىر تال تاشنى ئات!» دېۋىدى، ئېتىۋىدى بۇنۇڭ يۇشقۇغۇنى شەپپىدەڭ ئۇرىۋېتىپ ئۆتۇپ كەتتى. يۇگرەپ بوپ قارسا ئەتراپىدا ئادەم يوق. بىر تۇتام قۇمنى ئېپ: «سۇپ!» دەپ شۇ يەردىن شامال بوپ ئوشتى. بۇلانىڭ ئالدىغا كېلىپ كۆزلىرىگە چېچىۋېتىپ، بۇلا كۆزۇنى ئۇۋۇلاپ بوغىچىلىك، قاراڭغۇ چۇشۇپ بولدى دەيدۇ. بۇنۇڭدا ئۇتقاندىنكېيىن ئەمدى ئات يۇگۇرتۇشنى ئۇش كۇنلۇك يولدىن دەپ نېمە

قىلىپتى، دۆڭنىڭ ئاقسىغا بېرىپ يەل قۇيرۇغىنى سالدى بۇ، ئات يېتىپ كەلدى. «ئەمسە ئۇنداخ بوسا بېرىنچى توسقېمىزغا ئادەمنىڭ بېلىدەك، ئىشەكنىچىسىگە لوتامدەك، ئۇچۇنچىسىگە بېلىگېمدەك توسقۇ قىلسىلە» دىدى. دەپ ماقۇل دەپ شۇ بويىچە نېمە قىلدى. بېرىپ شۇ يەدىن ئاتنى ئۇتتۇرغا باغلاپ قويۇپ ئۇخلىدىلا، بىر كەمدىن كېيىن بۇ ئادەم ئۇخلاپ قالغاندىن كېيىنلا، بۇ ھەممە يۇگرەپ قويۇپ قېچىكەتتى، ئاتنى سېپ. دۇنيا كۆز ۋاتۇرىنې قاراپ باق دۇيدى، بۇ كۆز ۋاتۇرى شۇنداق قاراپ باقسا «ھىم، بۇ لاۋا ـ لەشكەر ھارامزەدە ئۇخلاپ قاپتۇ ئېمىسمۇ» دەپ، شۇ يەدىن دۇنيا تاغ ۋاتۇرى بېرتال تاشنې ئېتىۋېدى، ئوغاندى. كەينىدىن ئاتنې ساغان پېتى قۇيۇن ـ توتۇن بولاپ چىقىپ كېلىپ بۇلادىن بىيىبرىم كۇنلۇك يولنى ئىشككى كۇنلۇك قاغاندا بېسىپ ئۆتۇپ كەتتى. ئۆتۇپ كېلىپ بۇ قاراڭغۇغا كەگەندىكىيىن، ئۇمۇمي كۇشنى توپلاپ بۇ بىرىنچى قاراۋۇلنى بېسىپ، ئىشككىنچىسىدىنمۇ ئۆتۇپ، ئۇچۇنچىسىنمۇ سۇندۇرۇپ ئۆتكەندىكىيىن، ئات يىقىلىپ ئاغزى ـ بۇرنىغا قان كەلدې. بىر دانە قويىنى ئېلىپ، ئاتنى بېشىدىن ئەگىتىپ قان قىلدى. شۇ يەدىن بۇ ئات ھايات قالدى. (قات) قايتىپ كەگەندىكىيىن بۇ پادىشانىڭ ئىلاڭخان پادىشاغا (بۇ قىزنى) بۇلىنې بىر تۆمۇر قەپەس ئەتتى. تۆمۇر قەپەزگە سولاپ قويۇپ بۇتۇن شەھەرگە ئىلان قىلدى. ھەممەڭلە چوڭدۇ ـ كىچىكتۇ ھەممەڭلە بىر قۇچاقتىن بىر نىمنى ئەپ كېلىڭلا، بىر قۇچاقتىن چاۋا ئەپ كېلىڭلا دىدى. ماقۇل دەپ بۇنى تاغ مۇنارى قىپ توپلىۋاتتى. دۇنيا كۆز ۋاتۇرى شۇنداق قاراپ باق دۇيتتى، چاۋالانى يىغىپ ئوتنى ياختى. شۇنۇڭ بىلەن بۇ تۆمۇر قەپەزدىن بىرنى ئو:نۇتۇپتۇ، بۇلىنى شۇ يەگە ئەكېرىپ بىردىن شەھەر ئىقلىمنىڭ ھەممىسىگە جار سەپتۇ: «ھەممەڭلە چوڭ ـ كىچىكنىڭ ھەممەڭلە بىر قۇچاختىن چاۋا يىغىڭلا !» دەپتۇ. ئۇلىنى كۆيدۇرۇۋەتمەكچى بوپ. شۇنۇڭ بىلەن ئۇ شۇنداق دۇنيا كۆزۋاتۇرىنى «سەن كۆس سەپ» قاراپ باق دىسە، شۇنۇڭ بىلەن قارىسا، بۇ چاۋانى ئاسمان ـ پەلەك دوۋلىۋاتقان. شۇنۇڭ بىلەن «بىزنى كۆيدۇرىۋتىشكە پەزلەۋاتىدىكەن» دەپ، بۇلا شۇنداق ئەمدى قوقۇپ تۇرۇاتىدىكە. ئوتنې يېقىپتۇ. بۇلا بۇ قەپەس قىزىپ شۇنداق ئەمدى ئۆلەر ھالەتكە كەگەن ۋاقتىندا، بۇ دۇنيا دېڭىز ۋاتۇرى يەنى شوراپ قەپەزنى سۇغا تولدۇرۇۋېتىپتۇ. بۇ قاياقنىڭ گىرادۇسى يۇزگە يېتىپ قاياپاپ كېتىپتۇ. بۇلا بولامماي يانا دېڭىزغا پۇركۇروپ چىقىرۇۋېتىپ (تەكتىنكى دۇنياغا)، شۇ يە:دىن بوممای ئاخىرى بۇ دۇنيا تاغ ۋاتۇرىنى ئىشقا سېلىپ، تۆمۇر قەپەزنى چېقىپ چىقىپ كېتىپتۇ. چىقىپ كېتىپ، شۇ يەدىن قىزنى ئېلىپ، شۇ يەدىن ئىلاڭخان پادىشانىڭ يېنىغا بارىدىكە. باغاندىن كېيىن بىر دانە سېغىر (سۇمرۇغ) قۇشقا بۇيرۇيدىكە. شۇ يەدىن بۇ قەمەر شاھنى سېغىر قۇش تۆپىسىگە مىنىدۇرۇپ، شۇنداق ئېچىلىپ ـ يېپىلىپ تۇرغان بىر دەرۋازىنىڭ نىمىسىدىن چىقىپ، شۇنداق ئاسماندىن غاقىراپ كەپ، ئۆزىنى بىر ئۇرۇش بىلەن چىقىپ كېتىدىكە. ئاپىرىپ تۆپپەڭگە دۇنياغا چىقىرىپ، شۇ يەدىن بالا شۇنداق قۇدۇقنىڭ يېنىدا ئۇخلاپ ياتسا، شەرقتىن بىر قۇش غەرپتىن بىر قۇش ئىشككىسى كېلىپ، «سەن ماڭا نىمە ئەكەلدىڭ؟» دىسە، «ھازىر يەيدىغان، ھازىر يىسە يىلىدىغان بىر ئالما ئەكەلدىم. مۇشۇ ئالمىنى يىسە، قېرى بوسا ئون سەككىز ياشلىق ئوغۇلغا ئايلىنىپ قالىدۇ» دىگەن ئاۋاز كېلىدىكە. تاشلايدىكە بۇ ئالمىنى يەگە. دەررۇ ئۇ ئالمىنى ئايرىم، ئۇنى ئايرىم ئېلىپ، شۇ يەدىن بۇ ئالمىنى يانچۇققا سېلىپ ماڭدىكە. بېرىپ قارىسا، بۇ ئىشككىسى خوتۇنىدىن ئايرىلىپ

قاغان ۋاقتىندا، خوتۇنىنىڭ بېلىگە كەمەرنى باغلايدىكە. مەن قاچان كەسەم شۇ ۋاقىتتا بۇ كەمەر يېشىلسۇن. مەن كە:گەن ۋاقتىندا قوتوندىكى تۆگە قوزىلىسون داپتىكە، دەپ كېتىدىكە. كېتىپ شۇ يەدىن كەسە بىر دانە مومای ئولتاغان، قارىسا بۇ دادا، خوتۇنىنىڭ بېلىدىكى كەمەر يېشىلىپ كەتكەن. بۇ تۆگىمۇ قوزىلىغان، قەمەر شاھ كەگەن ئوخشايدۇ، دەپ شۇ يەدىن قارىسا، ئەسلى ئۆزى شۇ.

شۇنۇڭ بىلەن بۇ ئىشككىسى ئالمىنى تەڭ يا:تىلاپ يەيدىكە. يەپ بالىمۇ ئون سەككىز ياشلىق يىگىتكە ئايلىنىدىكە. قىزمۇ بىر ئون تۆت ياشلىق بىر قىز مەلىكىگە ئايلىنىپ، ئىشككىسى شۇ ئاخشىمى بۇ دۇنيانىڭ كۆز جامالىغا سەپەر قويۇپ، بۇ يە:دە ئۇخلاپ تۇرىۋەدى، مەن ئەتتىگەندە ئۇيەمدىن چىقىپ بۇ يە:گە كەلدىم.

چۆچەك 2

بۇرۇننىڭ بۇرۇنىدا بىر ئاكا ـ ئۇكا بىر پادىشا بالا بارکە. ئۇلا بازاغا بېرىپتۇ، بازاغا بېرىپ چوڭې قەن ـ ناۋاتنى ئاز ئاپتۇ، كىچىگې قەن ـ ناۋاتنى سەل ئازراق ئاپتۇ. كالىنې بېقىپ يۈرسە، بۇ چوڭۇنۇڭ تۇگەپ قېپ «ئۇكام ماڭىمۇ ئازراق بە:» دەپ سوراپتۇ، بېرىپتۇ. شۇ يە:دىن قوسىغې ئېچىپ شۇنداق دۆڭگە چىقىپ قارىسا، بىر يەدە شۇنداخ ئى:س چى:قىپ تۇرغان. شۇنۇڭ بىلەن ئاشەگە بېرىپ باقىلى دەپ با:سا، بۇ بىر دانە يەتتە باش يالماۋۇز ئۇخلاپ قا:غان. قازاندا گۆش، شۇ يەدىن تەڭلىگە قارىسا ئۇماچ، ئوچاغنى ئاختۇرسا نان تۇرغان. گۆشنى يەپ، ئۇنۇڭ ئوستۇخۇنىنى مومايىنىڭ كۆتىگە چاپلاپ قويۇپتۇ. شۇ يە:دىن ناننىڭ كۆيۈڭنى يەپ، ئۇنمۇ ھەم شۇ يەگە چاپلاپ قويۇپتۇ (ناننىڭ ئۆزىنى يەپ، كۆيۈڭنى①). ئۇماشنى ئىچىپ، قىسقىنى ئۇنۇڭغا چاپلاپ قويۇپتۇ. شۇنداخ مومای مىدىرغان ۋاختىندا، بۇلا قوقۇپ كېتىپ بىر سېۋەتنىڭ ئىچىگە كىرىۋېپتۇ. كىرىۋېپ بېرىپ شۇنداخ ئەمدى نان كۆيۈپ كەتتى دەپ ئاختۇراي دەپ شۇندا با:سا، قارىسا بۇ نان يوخ. تەڭنىگە قارىسا ئۇماش يوخ، قازانغا قارىسا گۆش يوخ. مۇندا كەينىگە تو:لېنىپ قارىسا، بۇنۇڭكې كەينې قۇرىغىنىڭ ھەممىسىدە توپلۇنۇپ تۇرغان. ئۇماشنى ئىچىپ كەتكەن كۆت سەممۇ سەن، گۆشنى يەپ ئۇسوخىنىنې قويغان، يىگەن سەممۇسەن دەپ، ئۇنى نۇرغۇش بىلەن ھە دەپ سا:غىلى تۇرغاندا، بۇ كىچىك ئوكىسى، «ئاكا كۇلەيمۇ؟» دەپتۇ. «ياخ كۇلمە دەپتۇ». «ئەمىسە قەن ـ ناۋىتىمنى بە:» دەپتۇ. «كۇلسەك كۇل» دەپتۇ. «يى، يى ... » دەپتۇ. شۇنۇڭ بىلەن بۇ موماي شۇ قاشقىنىچە قىچىپ بېرىپ، بىر دانە موزدۇز ئۇستامنىڭ يېنىغا بېرىپتۇ. «ھاي، موزدۇز ئۇستام، مېنىڭ ئۆيۈمگە يې ـ يې يەيدا بوپ قالدې. دەررۇ ماڭ، مېنى يەپ كېتىدىغان ئوخشايدۇ» دىگەندىكىيىن، ماقۇل دەپ شۇ يەدىن ئۆيىگە با:سا، بۇ موزدۇز ئۇستامنىڭ بەندىڭدە تولا ئولتوروپ ئالدى تۆشۇككې، شۇ يەدىن قارىسا بۇنۇڭ جابدۇغىلىرى نايىتې ئوچۇخ كۆرۇنۇپ قاپتۇ. شۇ سېۋەتكە قۇڭىنې ياڭزاپ ئولتۇرۇپتۇ ـ دە، قارىسا بۇ كىچىك بالىنىڭكى ئاغزى ـ ۋېشىغا تىگىپ تۇرغان. «ۋاي ئاكا چىشلەيمۇ؟» دەپتۇ. «ھەي چىشلىمە، بۇ ئاخماخ سېنى يەپ كېتىدۇ» دىگەندىكىيىن، «ئەمىسە قەن ـ ناۋىتىمنى بە:» دىگەندىكىيىن، شۇنۇڭ بىلەن «چىشلىسەك چىشلە» دەپتۇ. گاچىدە چىشلەپتۇ. «ۋاي !» دەپ بۇ موزدوزنىڭكې پارىڭې ئاسمان ـ

① كۆيۈڭى ـــ كۆيگەن يېرى، كۆيۈكى.

زىمىننى كۆتۈرۈپ، بۇ ئىشككىسى قېچىپ ـ قېچىپ تەڭلا قېچىپ كېتىپ باردۇ ئايسىغا قاراپ، مەن بۇيسىغا قاراپ يېنىپ كەلدىم.

(يۇقىرىقى ئىككى پارچە چۆچەك شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى 1996 ـ يىللىق تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ لوپنوردا ئوقۇش پۈتكۈزۈش پىراكتىكىسى ئېلىپ بېرىش جەريانىدا توپلىغان ماتېرىياللىرىدىن ئېلىنغان. ئاۋاز بەرگۈچىنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالىدىن مەلۇمات ئالالمىدۇق. يېزىق بىلەن خاتىرىلىگۈچى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىلشۇناسلىق ۋە ئەمەلىي تىلشۇناسلىق كەسپى بويىچە 2006 ـ يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتى توختى قىيۇم.)

6) چۆچەك شېۋىسىدىن پارچە

ئاۋاز بەرگۈچى: باتۇر ئاكا، چۆچەكلىك.

جىر توغرىسىدا پاراڭ

مېن جىرلاپ جۇرگېنىمگە ئون جىل بولدى. بىز بالا كېزىمىزدىن باشلاپ جىر جىرلاشنى بىلەتتۇق. بىز جىرلىغاندا جايلاردىن كېلگېنلەر خۇران قالاتتى①. خازىرقى ياشلار قالايمىقان جىرلايدى، خەربىر جىرنىڭ ماغاناسى بولىدى. ئۇنى كېلىسە ـ كېلمەس جىرلاغانغا بولمايدى. سوغان② مېنىدىن ئادېتتە جىر سوراپ كەلگەنلەرگە بېرمېيمېن. ياخشى كۆڭلىڭ بىلەن جىرلارنى ئايتىپ بېرسەڭ، ئۈيرېتىپ③ قويغان جىرلىرىڭنى ئۆزگېرتىپ بىلقىتىرىۋېتىدى④. سىلەر بۇ جىرلارنى ماقالە قىلىپ يازمىز دېيىسىلەر، نىمە پايدىسى بار ئۇنىڭ. جىر دېگەن ئاۋۇزدا ئايتالىپ جۇرېتىن تۇرسا. جىر ئادېتتە مۇنداق ئولتۇرغاندا ئوڭاي ئېسىڭگە كېممەيدى. ئۇنى بىر ئىككى رومكا ئۇرۇۋالغاندا دوخروپكا تارتىلغاندا ئۆزلىگىندىن ئاۋۇنىڭدان پىلىموتتاي چىغاددى. ئول چاغدا ئۇنى توختاتاممايسىڭ، بەزىدە نەق مايداندا ياڭا جىرلار توقىلىپ چىقىدى.

(بۇ ماتېريال شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى تىلشۇناسلىق ۋە ئەمەلىي تىلشۇناسلىق كەسپى بويىچە 2006 ـ يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتى مەغپىرەتنىڭ «چۆچەك ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلى توغرىسىدا تەتقىقات» ناملىق دىسسېرتاتسىيەسىدىن ئېلىنغان.)

7) بورتالا شېۋىسىدىن پارچە

ئاۋاز بەرگۈچى: ھېيتاخۇن روزى، ئەر، بورتالالىق.

ئېلىپ قېچىپ توي قىلىش توغرىسىدا

... ئەپىمەيمىز دىدى، بىر تەرەپنىڭ نارازىلىقى بار:دە. باغاندىكىدىن ئاپقېچىش ئارقىلىق ئىشككى بالا ئىختىيارى، ئۇندا ۋوغاندىكىدىن ئاپقېچىپ كىتىش ئارقىلىق بولىنى قايىل قىلىش

① خۇران قالاتتى ـــ ھەيران قالاتتى.
② سوغان ـــ شۇنىڭ ئۈچۈن.
③ ئۈيرېتىپ ـــ ئۆگىتىپ.
④ بىلىقتىرىۋېتىدى ـــ قالايمىقان قىلىۋېتىدۇ.

مەخسەت. ئاپقىچىپ كەتكەندىن كېيىن ئاتا ـ نىلا: ئامال يوق «ھە بوپتۇ، تويىنى قىلايلى» دەيدۇ. ئەمدى بەزەن بىر ئاز ساندىكىلە:نگ يا قىز ئىختىيارى ئەمەس، مەجبۇر ئاپقىچىپ كېتىش. بۇندا ئەخۋاللىمۇ با: ، يوق دېگىنى بومايدۇ. ئەمدى ئاپقىچىپ كە:گەندىن كېيىن ئۇ قىز ئىختىيارى بوممىسىمۇ، ئاپقىچىپ كېلىنگەندىكىن، «مەن سېنى ئاپقىچىپ كەلدىم» دېگەندىكىنلا، «مېنىڭ نامىمغا داغ تەگدى ئەمدى، ماڭا سەت بولىدۇ»، شۇڭا بوپتىلا قىلمۇبتىدىغانلا: بولىدۇ. مۇشۇ جەھەتتىن مۇيىنداق شەككىللىنىپ قا:غان. بەزىلىچۇ، يا ئاتانىسى ئۇخمايدۇ، قىزنىڭمۇ ئاتانىسى ئۇخمايدۇ. بەزەن باللا: ئاشۇ ياش جەھەتتىن كىچىگرەك، بىر قىسىم تويلىدا، بىر قىسىم سورۇنلىدا تەپشىپ قېلىپلا، قۇپاپلا كېتىپلا «قىچىپ كەتتۇق» دېگەن. ھىشكىم ئۇخمايدۇ ئەمدى. ئەتىسى ـ ئۆگۈنى قوپاپ، ئۇ كېتىپپا:غان ئويغە، بۇ قەپ قىلمۇاتقان بۇ يە:دە، ئاشىندا ئىشلا:مۇ با: . بۇ ئىشلىنىڭ شەكىللىنىشى تولا. بىزنىڭ ماشۇ بىر تۇققانىنىڭ بالىسى بىر قىزنى ئېلىپ بىزنىڭكىگە چىقىپتۇ. مەن يوق. چىخسام بالىنىڭكى سىڭىنىسى بو:غۇچى ئەمدى ئۇ دوستىنى بىزنىڭ بىر تۇققانىنىڭ ئويغە چىقمىز دەيدىكەن ـ دە، ئۇ قىزنى ئىلىپ مەيگە چىقىدىكەن، بىزنىڭكىگە. كەينىدىن ئاكىسى بو:غۇچى بىللە چىقىدىكەن. چىقىپ تۇققۇنمىزنىڭ ئۈيى دەپ چىقىپلا: «سىنى مە ئاپقاشتىم» دېۋالىدىكەن. ئاينا ئۇ قىزنىڭمۇ ئىختىيارى ھىشقاندا، ئۇ بالىنى ئەۋلەن، شۇ بالى ۋىلە پاراڭلىشىپ باققان ئەمەس. ئۇندا تۇرۇپ ئاشۇ نادالىق بىر ئىشنى قىلمۇاتىدۇ ـ دە. ئۇ ھېلىقى «بو:سا بۇلا، بوممىسا ئىز يۇلى بۇلا:» دېگەندەك، مۇشۇنى بىر قىپپاقىنىچۇ دەپ تەۋەككۇلچىلىق قىلىپ ئوغۇل ۋالا. ئاندىن ئۇنىڭغا ماسلىشىپ ئا سىڭىنىسى دوستىنى باشلاپ تۇققۇنۇمىنىڭكىگە چىقمە دەپلا، ئاكىسىغا پاس چىقىرىپ بىرىۋاتىدۇ[1]. بۇمۇ قانۇنغا ئىلىپ ئېيتسا ئۇمۇ جىنايەت شەكىللىنىدۇ. بىرۇنىڭ قىزىنى مەن دوستۇمنى ئېلىپ چىقتىم، دەپ ئاكىسىغا ئاپقاشتىم دېمەكچى بولسا، قاندا ۋۇلدۇ ! كىرسەم شۇنداق بىر گەپنى ئاڭلاپ قالدىم، بىزنىڭ ئۆيدىكىلە: شۇندا دەپ قالدى ـ دە. پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇپتىكەن. «چاقىر !» دىسەم، چاقىردى. «نىمىش قىلدىڭ؟» دىسەم، سىڭىنىسىنىمۇ چاقىردى. «سەمىمۇ جىنايەتچى، ھەر شىككىلەڭ جىنايەتچى !» قىز بىلەممۇ پاراڭلاشتىم ئاندىن، «سىز زادى نىمىدەپ چىختىڭىز؟» دىسەم، «ما دوستۇم تۇققىنىمىزنىڭكىگە چىقمىز دېگەنتى. كەچقۇرۇن كەلدىم ئىشتىن، ئۇ شۇندا دەپ چىقىپ مانا مىنى يا كەتكۈزمەي ئوتتۇرۇۋاتىدۇ»، «سىز بۇ بالى ۋىلە مۇھە:بەتلىشىپ ياكى پاراڭلىشىپ نىم قىغاممۇ، ياقمۇ؟» دىسەم، «مەن تەخى بۇ بالىنى كۆ:گەن، بىراق پاراڭلاشمىغان» دەيدۇ. «ئەمسى مانا كەچ ۋوپقاپتۇ، چىرايلىق ما ئاپىڭىزنىڭ قىشىدا ... »، «ۋاي چوڭ دادا» دەپ مىنى چوڭ دادا دەيدۇ ئۇ قىز، كىچىك قىزۋالىكەن. «ما ئاپىڭىزنىڭ قىشىدا شىككىلەڭلى يىتىڭلى» دىدىم: «ئەتە ئەتىگەندە مە يولغا سەپ قويىمە. سەن چىرىپ كەتسەڭ چىرىپ كەت، يوقال !» دىدىم. «بوممىسا ما دوسلىرىڭ ۋىلەن قون مىيەدە. ئەتە سەمىمۇ يوقال» دىدىم. ئۇ كۈنى ئاندىن قوندۇراپ، كىچىدە ئويۇڭلىگە چىقساڭلى نە:ۋا:دىڭ دەپ ئاتا:ناڭلىدىن دەشنام يەپ، دەپ. ئەتىسى ئېنىڭدىنكىن ماشىنىغا سىلىپ ئۇ بالىنى قالتىرىپ قۇيۇپ، «سەن كېيىن

① پاس چىقىرىپ بەرمەك ــ ماسلىشىپ بەرمەك.

كىتىسە. سەن بۇ قىزنى ئاشۇ نەگە بارىمە دىسە، شۇڭا گىچە ئاپىرىپ قويۇشقا كاپالەتلىك قىلىسە. ئەگەر سېن بىر يەردە ساقلاپ تۇرۇپ ئاكاك كەينىگىدىن كىلىپ يەنە بىر پەلىپەتىش نىمە قىسا، سىنى مې ئۇزۇم جازالايمە. سېممۇ كىيىن ئۇزەڭنىڭ كىيىنىنى ئويلىشىپ ئىش قىل» دەپ ئا قىزغىمۇ دىدىم، تۇققىنىمىزنىڭ قىزى ئەمەسما. كىرا پۇلىنى بىرىپ، قىزۇالىنى يولغا سىلىۋېتىپ، ئاندىن كىيىن كېتكەندىن كىيىن خېلىدىن كىيىن ئاندىن يولغا سىلىۋەتتىم (ئوغالنى). «ھازىر كۆرسەمۇ تونۇمايمە ئونى» دەپپىرىمۇش، «ئاشۇ بىر چوڭ دادام شۇندا ياخشىكېن، مىنى مۇشۇندا قوتۇلدۇرۇپ قويدى»، دەيمۇش. ئاشۇلى ئاينا ھىششىمە ئۇخماي ئاپقاشتى، مۇشۇندا ئىش - تە !

(بۇ ماتېرىيال شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى تىلشۇناسلىق ۋە ئەمەلىي تىلشۇناسلىق كەسپى بويىچە 2006 - يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتى مەرەمنىسا ئابدىرېشىتنىڭ «بورتالا ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلى توغرىسىدا تەتقىقات» نامىلىق دىسسېرتاتسىيەسىدىن ئېلىنغان.)

8) غۇلجا شېۋىسىدىن پارچە

ئاۋاز بەرگۈچى: شېرىپ سونۇر، 68 ياش، دېھقان، ئىلى گىمنازىيەدە ئوقۇغان، غۇلجا ناھىيە چولۇقاي يېزىسىدىن.

تۆگىنىڭ تۇغۇشى توغرىسىدا

بىزنىڭ ئۇزۇن ژىل بولدى تۆگىلە: با: ، تۆگە ئا:غان بىلە تۇققىنىنى كۆمىگەن. بىر، ئىككى ژىل بولدى، ئاران تۇغدۇرىدىغان بولۇپ ئۇ تۆگىنىمۇ. مەمۇ بۇ تۆگىنىڭ لۆپچىگى① با: مۇشۇنداخ بىرنىمىكەن، بۇ تۇغالامدۇ، تۇغا:مامدۇ دەپ (ئويلايتتىم). بىر كۈنى ئىككى تۆگە تۇغىدىغان بوپ قېلىپ بىزنىڭ، ئادەم ئىزدەپ ئاشۇنىڭ ئىچىدە، قازاخ خوتۇنلىرىغا ئەللىك سوم بېرىمە (دىسەم)، ۋاي تۇغدۇرۇپ بېرىمە، ئەكە: ، دەيدۇ. قا: كۈنى تۇغدىغىنىنى بىلگىلى بو:مايى، ئاشۇنداخ قىپ ژۇ:سەم، بىر كۈنى ژۇقۇرىدا بىر تۆگە يېتىپ قاپتۇ. «چىقىپ باقايچۇ، بۇ نىمە ياتىدۇ» دەپ، ژۇگۇرۇپ چىخسام، بوينىنىڭ يېرىمى چىقىپ بوپتۇ بالىسىنىڭ. شۇنۇڭ بىلە ئادەم ئىزدەپ ژۇگۇرۇپ كەتكەن، بىر ۋاختىدا تۇغۇۋېرىدىكە. قارا، مەن ئۇندا - مۇندا قىغۇچە شۇندا قوپۇۋىدى، شارلا قىپ يە:گىلا چۈشتى. لۇپچەكلىرى ئۇ ۋاخلا:دا ھېلىقىدەك مايلىخ بو:مايدىغان ئوخشايدىكە، چاپلىشۇېلىپ تۇرىدىكەن - دە، ئوخشاشلا كالىنىڭ، ئاتنىڭ بالىسىدەك بولۇېرىدىكە. تۇغۇلغاندا ئۇنۇڭ قايدىلىرى يامان جىخقۇ. پۇتلىرىنى سىيپاپ، تاپانلىرىنى، ئاشتاخ قىپ كەتتى، قازاخ ئاياللا:نى ئەكىلىۋىدىم، تاپانلىرىنى سىيپاپ كەتتى. «نىمىسى بۇ، بىر ئۇگىتىپ قويە ماڭمۇ بۇنى» دىسەم، ماندا ماڭغاندا بۇدۇر - بۇدۇر بولىدىغان ئوخشايدۇ تاپىنىنىڭ تېگىچۇ، چاپلىشىپ تۇرىدىكە. تاتلاپ قويسا، تېيىلمايدىغان بولىدۇ، چوقاينىڭ② چىشىدەك تۇغۇلغاندا تاتلاپ قويساڭ، يە:نى دەسسىگىچە يە:دە تېيىلماي

① لۇپچەك — تۆگىنىڭ لوكىسى.

② چوقاي — ئاياغ، يازلىق ئاياغ.

ـڭدىغان تۆگە بولىدىكەن. قوساخلىرىنى دەستىخان بىلە باغلايدىكە، نېپىز لاتا بىلە شۇ قىرىنىنى. يوغان نەسە جىخراخ ئېمباسا ئۇچەي ـ قېرىنى قويۇۋېتىدىغان ئوخشايدۇ، ئۇچۇ. شۇنىڭ بىلە ئۆلۈپ قالىدۇ، دەيدۇ. ژۇقۇرى تەرەپكە تاسپ باغلاپ قويىدىكە. ئالتە ـ يەتە كۈن بۇ ناھايىتى چىرايلىق بوغاندىكىن، بۇنى كۆسەتمەيدىكە خەخلەگە، ئۆينىڭ ئەدىمى كۆرۈدۇ ئۇنى، ئەمدى. ئىككى پۇتىنى تاسپ باغلاپلا، تۇغۇلغاندىلا ئەكىرىۋالىدۇ ـ دە، ئۇنى ئۆيگە. قوپقاندا ئاچقىپ ئېمىتىپ ئەكىرىۋېلىپ، ئاشتاخ قىپ تۇرىدىكە، ئۇش كۈن، تۆت كۈن ئۆزى مېڭىپ نىمقىپ كەتكىچە. بەش ـ ئالتە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ژىڭنى بىلە قۇلۇغىنى بىر خوتۇن تېشىپ بىر نىمە قىلدى. نىمە بۇ دەسەم، «ئەمدى بۇ ئىرىملىخ قىپ جاتىرمەن» دىدى. قۇلاخنى تىشىپ، ژىڭنىڭ ئۇش تەرىپىنى باغلىماي ژىپتىن تېشىپ تاسپ ـ تاسپ قويۇپ، شۇنىڭ بىلەـزە، بۇنۇڭغا بويۇنلىرىغا قىزىل لاتا. كۆك لاتا بىرنىمىلەنى، نوختىلانى، ياكى شالدۇر ـ شۇلدۇر بىرنىمىلەنى باغلۇۋېتىدىكە. «نىمە قىلىخ بۇ ئەمدى، گىدىككىنە[1] نىمىنى؟» دەسەم، «بوينىنى باغلاپلا قويمايمىزمۇ» دەسەم، «هوي، بۇ ئۆزى ناھايىتى چىرايلىخ بولىدۇ بالىسى كىچىك ۋاختىدا، شۇنۇڭ ئۇچۇن مۇنداخ قارىغان ئادەم ئېچى كىرىپ قالىدۇ، شۇنۇڭ ئۇچۇن مۇنداخ قارىسا، باغلاپ قويسا، ئاناغان[2] قاراپ ماناغان ئۆتمەيدۇ» دەيدۇ. تۆگە دېگەننىڭ چوڭىنى ھىنگان دەيدۇ، تاسىنى. بالىسىنى بوتلاخ دەيدۇ، تۇغۇلغان نىمىنى. ئېسىنىگە[3] تايلاخ بولىدىكە، ئىككى ياقتا كىرگەندىكىن. ئەكىگىنى بۇرغا دەيدۇ. بۇرۇن پېچىرىۋېتىدىغانلىرى باسكەن. ھازىر بىز تاز تۆگىسى باسلا: پېچىرمايمىز قوسقۇپ، ئۆلۈپ قالىدۇ دەپ، ئۇنى ئاتان تۆگە دەيدۇ.

(بۇ ماتېرىيال بېيجىڭ مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ ئەدەبىياتى كەسپى بويىچە 2007 ـ يىللىق دوكتور ئاسپىرانتى نىجات سوپىنىڭ «ئۇيغۇر تىلىنىڭ غۇلجا شېۋىسى تەتقىقاتى» ناملىق دىسسېرتاتسىيەسىدىن ئېلىنغان.)

9) قومۇل شېۋىسىدىن ئەدەبىي پارچە

ئاۋاز بەرگۈچى 1: پاتەمخان ھەسەن، قومۇل تۆمۈرتىدىن.

ئاۋاز بەرگۈچى 2: زەينەپخان غوجامنىياز ـــ لېپىر، قومۇل توشۇدىن.

ھېكايە 1

بىر بۇلبۇل ۋىلە بىر تورغاي ئىككىسى ئېغىنا ۋوپتۇ. ئېغىنا ۋوپ يۇرتلىرىغا باراخچى بوپتۇ. بۇلبۇل مېنىكىدە بارايىنى ئاگال دېگەدەك، تورغاي مىنىكىدە بارايىنىڭ دېگەدەك. بۇلبۇلنى يۇرتىغا باراخچى ۋوپ، بېرىپتۇ. بۇلبۇلنى يۇرتى شۇنىاق كاتتا يۇرتكە، يېشىللىق، گۈللۈك، گۈزەل، بۇلبۇل يۇرتىغا كىلىپ، شۇنىاق سارايتۇ. سارىسا تۇ تورغاي سارىمىغدەك، چىرايىنى تۇرۇپ ئوتۇرغىدەك. «ھېي، ئېغىنا، ساڭغا

① گىدىككىنە ـــ كېچىككىنە.

② ئاناغان ـــ ئانىڭغا. ماناغان ـــ ماۋۇنىڭغا.

③ ئېسىنىگە ـــ بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن.

يارىمىدىمۇ مىنى يۇرتۇم، سە سا:رىمايسەڭغۇ؟ سەمۇ سا:را، شۇنناق چىرايلىق، گۈللۈك، گۈزەل يە:دىمۇ سا:رىمامسە؟» دېسە، تورغاي: «ئاي، ئۆزۈمنىكى يۇرتۇم كۆزۈمگە كۆرنۈپ سا:رىغىم كەمىيىتتۇ، سىنى يۇرتۇڭ مىنى يۇرتۇمدەك چىرايلىق ئەمەسكە، مىنى يۇرتۇمغا ۋا:غا ۋو:ساق (بارغان بولساق)، مۇنناق يۇرتتا سا:رىغۇم كەمىيىتتۇ» دەپتۇ. ئە:كې (ئاندىن كېيىن) بۇلبۇل خىيال قىپتۇ: «ھەي بۇنى يۇرتى مۇندىنمۇ كاتتا يۇرتقا ئوخشايدۇ، ئەمسە تورغاينىڭ يۇرتىغا باراينىڭ» دەپ ئىككىسى بىر ۋولۇپ تورغاينى يۇرتىغا مېڭىپتۇ. ئىككىسى ئۇچۇپ كېتىپا:غدەك، كېتىپا:غدەك، بىر يە:لەگە بېرىپتۇ. بىنام، ساي، ئۇچىمۇ كۆرۈنمىيدۇ. ئە:كىزىزە (ئاندىن كېيىن ـ زە)، تورغاي بىر قېيغاشنى (قارا ياغاچنىڭ) بېشىغا قونۇپ ئو:تۇرۇپ سا:راپتۇ. سا:راپتىكەندۇق، بۇلبۇل: «ھېي، ئېغىنىا، سېنى يۇرتۇڭ موشۇمۇ، سە ئۇچىمۇ يوق بىر زىمىنگە كېپلا باشلاپ سا:راپ كەتتىڭغۇ؟ ئېغىنىا؟» دەپتىكەندۇق، «مىنى يۇرتۇم موشۇ، مىنى يۇرتۇمدەك چىرايلىق يۇرت ۋولامدۇ؟» دەپ سا:راپ ـ سا:راپ كېتىپتۇ. بۇلبۇل: «بۇ گۈزەللىگىمۇ يوخكە، يېشىللىغمۇ يوخكە، بىر سايكەنغۇ؟» دېسە، «مىنى يۇرتۇم شۇنناق كاتتا، سىنى يۇرتۇڭدې مىنى يۇرتۇم كاتتا ۋو:مايې» دەپ، يە:لەگە چۈشۈپ ئاغناپ، باش ـ كۆزلىرىنى سۈركەپ كېتىپتۇ. ئە:كى بۇلبۇل خىيال قىپتۇ: «مۇنناق سايدا سا:راپ كىتىشگە قارىغاندا، بۇنۇڭ ئۆزىنىڭ يۇرتى شۇنناق كاتتىكە، يېشىللىق بوميسما» دەپتۇ.

شۇڭغا قارىغاندا بىزنىڭمۇ تۆمۈرتىمىز ① ئەمدى ئىككى تاغنى ئارىسى، داراختې باشقى، قاچۇرىدې ② باشقى نېمە يوق. ياز بولۇشى بەشىنجى ئايغا كە:سە ياز ۋولۇدۇ، شۇناخ ۋو:سما ئۆزىمىزنى يۇرتى، ئۆزىمىزگە خېلا ئامدا: ، چىرايلىق كۆرنىيتتۇ ئەمدى.

(1996 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى، قومۇل تۆمۈرتىدە)

ھېكايە 2

بۇرۇڭقى زاماندا بىر پادىشا ئۆتۈپتۇ. ئۇ پادىشانىڭ نا:يىتى ساھىپجامال بىر قىزى ۋا:كە. ئۇ قىزى بىر كەمبەغەلنى ئو:لى مىنە (كەمبەغەلنىڭ ئوغلى بىلەن) تېپىشىپتۇ. تېپىشقاندې كېيى ئاتا ـ ئانىلىرى ئاڭغا رازىلىق بىلدۇرمەپتۇ. «بىز بىر پادىشا تۇرساق، كەمبەغەلنى ئو:لغا بىرەمدىمىز؟» دەپ. شۇنۇڭ مىنە بۇلا: ھىشىبىر ئامال تاپا:مايې، «ئەم (ئەمدى) ئىككىمىز قاچاينى، ئەم قاچاللا ۋو:سا بۇلا: رازىلىق بە:مىگىدەك» دېگەننى قىلىپ، ئە:كى ئىككىسى قاچىدىغا ۋوپتۇ. «ئەمدى مە ئىككى ئاتنى تەيىا: قىلايې، سە پالانى يە:گە كە:سەڭ، شۇ يە:دې قاچاينى» دېگەننى بىر تاز ئاڭلىۋەپتۇ. ئاڭلىۋەپ شۇنۇڭ مىنە ئۇ يىگىتتې بالدىر تاز ئىككى ئاتنى يىتلەپ ئاپىرىپ شۇ دېگە يە:دە تۇرۇپتىكەندۇق، قىز شۇ يە:گە يىتىپېرىپتۇ. يىتىپېرىپ «چاققا: كەلدىڭمۇ؟» دېگەندىكې، «كەلدىم» دەپتىكە، «چاقىقا ئاتنى مەن، قاچاينى ئەمدى» دەپ ئە:كې ئاتنى مىنىپتۇ، قىز تاز مىنە قېچىكېتىپتۇ. شۇنۇڭ مىنە بىر يە:لەگە بېرىپ شۇ كىچىدە، ئاڭغىچە تاڭ يورۇپ قېپتۇ.

① يەر نامى. ئاۋاز بەرگۈچىنىڭ يۇرتى.
② قاچورا ـــ قارىغاي.

ھە بىر ئوتلۇق، سۇلۇق، مەزىرسى كاتتا بىر يەلەگە كىپ، «ھەي مەشەدە قوي ۋاقىدىغا يەكە، قويغا لايىق» دېسە، «مە شۇ يەدە قوي ۋاقتا يە» دەپتۇ. شۇنۇڭ مىنە يەنە بىر يەگە بىرىپ، «ھوي، مۇشۇ يە: تېخىمۇ كاتتا يەكە، ئات ۋاقسىمۇ بوغدەك بۇ يەدە» دەپتىكە، «ھوي، مە ئات ۋاقتا يە: بۇ يە» دەپتۇ. شۇنۇڭ مىنە ئەكي بۇ قىز ھەيرا بولۇپ: «ئەم بۇ نىم دېيدىغاندۇ، مە: ئات ۋاقتا، قوي ۋاقتانلا دەقويدۇغۇ؟» دەپ يەنە مېڭىپتۇ. مېڭىپ ئاڭغىچە تاڭ يورۇپتۇ، بىر يەلەگە باسا يەنە بىر شۇنداق كاتتا مەزىرسى ئوتلۇق، سۇلۇق يەگە يېتىپبىرىپ، «ۋاي تۆگە باقسىمۇ بوغدەك مەشەدە، مەشە تېخىمۇ كاتتا يەكەڭغۇ!» دەپتىكە، «ۋاي، مە تۆگە باقتا يە» دەپتۇ. «ئەمدى بۇ نىمە دېيدىغاندۇ، قوي ۋاقتا، ئات ۋاقتا، تۆگە ۋاقتانلا دېيدۇ» دەپ، قارىغدەك ۋوسا، يىگىت ئەمەس، تاز. «ئەمدى مە قاينىاق قىلاي، مە تاز مىنە كىۋاپتىمە، ئەمدى قاينىاق قىلۇرمە، ئەمدى بۇ خەلق ئالەمنىكى ئايلىدا بىر رەسۋاچىلىققا قەپتىمەنغۇ، ئەم بۇ تاز مىنە تۇرمۇش كۆچۈردىغا بولدۇم، ئەمدى، باشقا بىر ئامال بومىدى» دېگەننى قىپ، شۇ يە: دې ئەكي تازنى بازاغا ئورۇپتۇ: «بازاغا بېرىپ بىر يىيدىغا بىر نەرسە ئەكەل» دەپ تىللا ۋېرىپتۇ. تىللانى ئەپىرىپ بىرسىگە نا ئەپتۇ، يەنە بىرسىگە بىر قوغون ئەپتۇ، يەنە بىرسىگە بىر توخو ئەپ قايتىپ كىپتۇ. قايتىپ كەگەندېكې، «موشۇ توخونى نىم قىغىلى ئەكەگىنىكدۇ؟» دېگەندېكې، «موشۇ قوغۇننى يېسەك، قوغۇننى ئۇرۇغۇنى توخو يېسە، توخو تۇخۇم تۇخسا، بىرنەچچە كۆ (كۇن) تۇرمۇشمىزنى شۇنۇڭ مىنە قامدىغدەكمىزغۇ» دەپتىكە، «ھەخلى ۋا: تازىكە، موشۇنۇڭ مىنە ئەم تۇرمۇش كۆچۈردىغا بولدۇم» دەپ، قىز رازىلىق بېرىپتۇ.

(1996 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى، قومۇل توشۇ. يۇقىرىقى قومۇلدىن ئېلىنغان پارچىلار قومۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش مەخسۇس گۇرۇپپىسى تۇزگەن، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى 1997 ـ يىلى نەشر قىلغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قومۇل شېۋىسى» دىن ئېلىنغان.)

ئۇچىنچى باب

دىيالېكت ـ شېۋىلەردىكى فونېتىكىلىق ھادىسىلەرگە سىلىشتۇرما تەتقىقات

بىرىنچى، دىيالېكت ـ شېۋىلەردىكى فونېتىكىلىق ھادىسىلەرنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى

بىزگە مەلۇمكى، جۈملە ئەڭ كىچىك نۇتۇق بىرلىكى، ئۇ بىر ـ بىرلىگەن سۆزلەردىن تۇزۇلىدۇ. سۆز بولسا، بىر ـ بىرلىگەن تاۋۇشلاردىن تۇزۇلىدۇ. كىشىلەر ئادەتتە سۆزلەشكەندە تىل تاۋۇشلىرىنى يەككە ـ يېگانە ھالدا بىر ـ بىرلەپ تەلەپپۇز قىلماستىن، بىرنەچچە تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بىرقانچە سۆزنى بىر ـ بىرىگە قوشۇپ تەلەپپۇز قىلىدۇ. ئىشقىلىپ، بىز بىر ـ بىرىمىز بىلەن ئالاقىلەشكەندە، تاۋۇشلارنى يەككە ھالدا تەلەپپۇز قىلىدىغان پۇرسىتىمىز ناھايىتى ئاز. دېمەك، بىز سۆزلەۋاتقان ۋە ئاڭلاۋاتقان تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ھەممىسى بىرىككەن ھالەتتە كېلىدۇ. نۇتۇق جەريانىدا، بىر تاۋۇشنىڭ باشقا تاۋۇشلار بىلەن بىللە ئۇلىنىپ چىقىدىغان بىر قاتار تاۋۇش ئۆزۈندىلىرىنى ھاسىل قىلغاندا، ئۆزئارا بىر ـ بىرىگە تەسىر قىلىشماي قالمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ ياكى باشقا تاۋۇشلارنىڭ تېمبىرىنى، يەنى سۇپىتىنى ئۆزگەرتۇېتىشى مۇمكىن، نەتىجىدە تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. مانا بۇ خىل تاۋۇشلارنىڭ نۇتۇق جەريانىدا كېلىپ چىققان ئۆزگىرىشى نۇتۇق ئېقىمىدىكى تاۋۇش ئۆزگىرىشى دېيىلىدۇ. نۇتۇق ئېقىمىدىكى تاۋۇش ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرىدىن دائىم كۆرۈلىدىغانلىرى ئاسسىمىلياتسىيە، دىسسىمىلياتسىيە، تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى، تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى، تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى، تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالمىشىشى، تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

تىل تاۋۇشلىرىنىڭ بۇ خىل ئۆزگىرىشلىرى تاۋۇشنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى قوشنا تاۋۇشلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشى، ئۆزىنىڭ نۇتۇق ئېقىمىدا تۇتقان ئورنىنىڭ ئوخشىماسلىقى، سۆزلەش سۈرئىتىنىڭ تېز ياكى ئاستا بولۇشى، سۆزلەش ۋاقتىدا ئاۋازنىڭ ئېگىز ياكى پەس بولۇشى قاتارلىق سەۋەبلەردىن كېلىپ چىقىشى مۇمكىن.

تىل تاۋۇشلىرىنىڭ نۇتۇق ئېقىمىدىكى يۇقىرىقىدەك ئۆزگىرىشلىرى مۇئەييەن قانۇنىيەتلەرگە ئىگە بولغان بولىدۇ. بۇ قانۇنىيەتلەر ھەرقانداق بىر تىلغا، ھەتتا مەلۇم بىر تىلنىڭ ھەرقانداق دىيالېكتلىرىغا باب كېلىۋەرمەيدۇ. شۇنىڭدەك بۇ قانۇنىيەتلەر ئەينى بىر تىلنىڭ ھەرقانداق تەرەققىيات باسقۇچلىرىغىمۇ باب كېلىۋەرمەيدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، بىر خىل نۇتۇق ئېقىمىدىكى تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىسى A تىلدا كۆرۈلسە، چوقۇم B تىلدىمۇ كۆرۈلۈشى ناتايىن؛ B تىلدا كۆرۈلگەن باشقا بىر خىل تاۋۇش

ئۆزگىرىش ھادىسىسى A تىلىدا كۆرۈلۈشمۇ ناتايىن. ئەينى بىر تىلغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بىر خىل تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىسى شۇ تىلنىڭ قەدىمكى دەۋرىدە بولغان بولسا، ھازىرقى دەۋرىدىمۇ چوقۇم بولۇشى ناتايىن؛ ھازىرقى دەۋردە بولغان مەلۇم بىر خىل تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىسى شۇ تىلنىڭ قەدىمكى دەۋرىدە بولۇشمۇ ناتايىن. شۇنىڭدەك مەلۇم بىر تىلنىڭ ئورتاق تىلىدا مەۋجۇت بولغان بەزى تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىلىرى، شۇ تىلنىڭ ھەرقايسى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدىمۇ چوقۇم مەۋجۇت بولۇشى ناتايىن؛ بىر تىلنىڭ دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بەزى تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىلىرى شۇ تىلنىڭ ئورتاق تىلىدا بولۇشمۇ ناتايىن. بۇنداق دېگەنلىك، تىل تاۋۇشلىرىنىڭ نۇتۇق ئېقىمىدىكى ئۆزگىرىش ھادىسىلىرى زامان ۋە ماكان چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ، دېگەنلىكتۇر. شۇڭا، تىل تاۋۇشلىرىنىڭ نۇتۇق ئېقىمىدىكى ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرى مەلۇم بىر تىلنىڭ ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ ھەم مەلۇم بىر تىلنىڭ ھەرقايسى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنىمۇ گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنداق بولغانىكەن، مەيلى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئۇچۇن بولسۇن ۋە ياكى ھەربىر دىيالېكت، شېۋىنىڭ فونېتىكىسىنى بىر ـ بىرىگە سېلىشتۇرۇش ئۇچۇن بولسۇن، ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇنىڭ ھەرقايسى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تاۋۇش ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرىنى تېپىپ، چۈلاسلەپ، يىغىنچاقلاپ چىقىش ۋە ئۇلارغا سېلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئىنتايىن مۇھىم تارىخىي ئەھمىيەتكە ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى مەركىزىي دىيالېكت، لوپنور دىيالېكتى ۋە خوتەن دىيالېكتىدىن ئىبارەت ئۈچ دىيالېكتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەربىر دىيالېكت يەنە نۇرغۇن شېۋىلەرنى، يەرلىك تەلەپپۇزلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دىيالېكت ـ شېۋىلەرنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئۆزگىچە تاۋۇش ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرى بولىدۇ. بەزى تاۋۇش ئۆزگىرىش قائىدىلىرى، بەلكىم بىرقانچە جايلاردا ئورتاق كۆرۈلۈشمۇ مۇمكىن، ئەلۋەتتە. لېكىن، يەنىلا بەزى تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىلىرى مەلۇم بىر دىيالېكت رايونى ياكى مەلۇم شېۋىگىلا خاس بولۇشمۇ مۇمكىن.

بىز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى دىيالېكت ـ شېۋە ماتېرىياللىرىنى تېلاپ يىغىش جەريانىدا، بەزى دىيالېكت ـ شېۋىلەردە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىلىرىنى تېپىپ چىقتۇق، ئۇلار توغرىسىدا سېلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بارىدۇق. بىزنىڭ بايقىشىمىزچە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدە نۇتۇق ئېقىمىدىكى تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىلىرىدىن، ئاساسلىقى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى (جۈملىدىن، لەۋ ئاھاڭداشلىقى ۋە تاكىلاي ئاھاڭداشلىقى)، تاۋۇشلارنىڭ تاجىزلىشىشى (جۈملىدىن، سوزۇق تاۋۇش ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى)، تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيەلىشىشى (جۈملىدىن، سوزۇق تاۋۇش ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيەلىشىشى) ۋە دىسسىمىلياتسىيەلىشىشى، تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى (جۈملىدىن، سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى)، تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى (جۈملىدىن، سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى)، تاۋۇشلارنىڭ تۇرۇن ئالماشتۇرۇشى ۋە نۆۋەتلىشىشى (جۈملىدىن، سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ

نۆۋەتلىشىشى) قاتارلىقلار كۆرۈلىدىكەن.

تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىش ھادىسىلىرىنىڭ زامان ۋە ماكان جەھەتتىكى چەكلىمىسىنى تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، 11 ـ ئەسىردىكى مەشھۇر ئالىم مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇيۇك ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى (مۇشۇ بەتتىن كېيىن قىسقارتىپ «دىۋان» دەپلا ئاتىلىدۇ) تۈرغۇن سۆزلەر ① ۋە پېئىللارغا تاۋۇش ئۆزگىرىشى نۇقتىسىدىن تەھلىل يۈزگۈزدۇق ۋە ئۇلارنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرگە سېلىشتۇرۇپ چىقتۇق.

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» ② دىكى سۆزلەرگە سېلىشتۇرغاندا، دىۋاندىكى تۈرغۇن سۆزلەر ئىچىدە ئىپادىلىگەن مەنىسى ۋە ئوقۇلۇشى ئۆز پېتى ئۆزگەرمەي ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن سۆزلەردىن تەخمىنەن 400 دىن كۆپرەكى، پېئىللاردىنمۇ تەخمىنەن 400 يۇزدىن ئارتۇقراقى بايقالدى. دېمەك دىۋاندا جەمئىي مىڭغا يېقىن سۆز ھازىرقى سۆزلەر بىلەن مەيلى مەنە جەھەتتىن بولسۇن ياكى شەكىل جەھەتتىن بولسۇن، ئاساسەن ئوخشاش ئىكەن. شۇنىسى روشەنكى، بۇ سۆزلەر ھەر ئىككى دەۋردە تىلىمىزدىكى ئاساسىي سۆزلۈكنى تەشكىل قىلىدىغان سۆزلەردۇر.

مەسىلىنى تېخىمۇ ئېنىق چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، تۆۋەندە ئالدى بىلەن تاكى بۈگۈنگىچە مەنە ۋە شەكىل جەھەتتە يەنىلا قەدىمكى ھالىتىنى ئۆزگەرتمەي ساقلىغان تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ بىر قىسمىنى كۆرسىتىپ ئۆتەيلى. مۇنداق قىلىشتىكى مەقسەت، گەرچە تىل ئۇزۇكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرغان بولسىمۇ، بەزى تىل تەركىبلىرى يەنىلا بۈگۈنگىچە ئەينەن ساقلىنىپ قېلىشى مۇمكىن ئىكەنلىكىنى ئوقۇرمەنلەرگە ئىسپاتلاپ ئۆتۈش ئۈچۈندۇر.

دىۋاندا مەنە ۋە شەكىل جەھەتتە ئاساسەن ئۆزگەرمەي ھازىرغىچە ساقلانغان تۈرغۇن سۆزلەر سۆز مەنىسىدىن قارىغاندا، ئىنسانلارغا ۋە تەبىئەتكە ئەڭ زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان، ئىنسانلارنىڭ ھايات پائالىيىتىدە كەم بولسا بولمايدىغان ئەڭ ئاساسىي ئۇقۇملارنى بىلدۈرىدۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئىنسانلارنىڭ فىزىيولوگىيەلىك ئەزالىرىنى ئىپادىلەيدۇ، مەسىلەن:

ئۆپكە (1 ـ 173)③، يۈرەك (3 ـ 22)، قۇلاق (1 ـ 498)، قاپاق (1 ـ 496)، بۇرۇن (1 ـ 518)، بىقىن (1 ـ 519)، يۇلۇن (3 ـ 28)، پۇت (3 ـ 165)، تىز (3 ـ 170)، قول (3 ـ 185)، يۇز (3 ـ 194)، مەڭز (3 ـ 497)، بىلەك (1 ـ 500)، تۆش (3 ـ 173)، قاش (3 ـ 207) ... دېگەندەك.

بەزى سۆزلەر ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن مۇھىم بولغان تەبىئىي ئۆسۈملۈكلەر ۋە مېۋە ـ چېۋىلەرنىڭ ناملىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

---

① ئىسىم، سۈپەت سان، ئالماش قاتارلىق پېئىللىدىن باشقا سۆزلەرنى بەزى تىلشۇناسلار «تۈرغۇن سۆزلەر» دەپ ئاتىسا، بەزى تىلشۇناسلار «ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر» دەپ ئاتايدۇ. بۇنىڭدا بۇ خىل سۆزلەرنىڭ ئومۇمەن ئىسىملىق بەزى خاراكتېرلىرىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆزدە تۇتقان.

② «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى لۇغەت بۆلۈمى تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى نەشرى.

③ «1 ـ 173» دېگەن بەلگە ـــ «دىۋاننىڭ 1 ـ تومى 173 ـ بېتى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. كېيىنكى بەتلەردىمۇ شۇنداق.

ئـوت (1 ـ 48)، ئـۇزۇم (1 ـ 103)، ئـۆزمـه (1 ـ 175)، چـىم (1 ـ 440)، ئارپـا (11 ـ 167)، تېرەك (1 ـ 537)، توغراق (1 ـ 611)، بۇغداي (3 ـ 330)، يىكەن (3 ـ 28)، قامغـاق (1 ـ 620)، سـۆكسـۆك (1 ـ 632)، چـامـغۇر (1 ـ 597)، ئـالـمـا (1 ـ 176)، چىگىت (1 ـ 462) ... دېگەندەك.

بەزى سۆزلەر تەبىئەت ھادىسىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كۆز (1 ـ 472)، يار (3 ـ 218)، قـىش (1 ـ 433) قار (3 ـ 203)، تـۇمـان (1 ـ 540) ... دېگەندەك.

بەزى سۆزلەر ئىنسانلار ئارا تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئـاتا (1 ـ 117)، ئـانـا (1 ـ 125)، سـىڭـىـل (3 ـ 500)، ئـىـنـى (1 ـ 125)، يـەڭـگـە (3 ـ 519)، ئۆگەي (1 ـ 166) ... دېگەندەك.

بەزى سۆزلەر شەيئىلەرنىڭ تۈپكى سۈپەتلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئاق (1 ـ 110)، قارا (3 ـ 305)، كۆك (3 ـ 182) قىزىل (1 ـ 512)، قوڭۇر (33 ـ 496)، تۇم (1 ـ 440)، ئـۇزاق (1 ـ 90)، ئـاز (1 ـ 109)، كـۆپ (1 ـ 419)، بـوش (1 ـ 430)، ئـەگرى (1 ـ 171)، تۇز (1 ـ 426)، ياخـشى (3 ـ 41)، يامـان (3 ـ 37)، يـاۋاش (3ـ 12)، يېنىك (3 ـ 23)، يالغان (3 ـ 48)، يۇمشاق (3 ـ 59)، پۇچۇق (1 ـ 489)، تەلـۋە (1 ـ 556) ... دېگەندەك.

بەزى سۆزلەر ھەر ئىككى دەۋردە مەۋجۇت بولغان ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان ھايۋاناتلار نامىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئات (1 ـ 48)، ئىت (1 ـ 49)، ئۆكۈز (1 ـ 81)، ئۆردەك (1 ـ 141)، قوش (1 ـ 432)، لاچىن (1 ـ 533)، قـاغـا (1 ـ 554)، قۇزغۇن (1 ـ 572)، كەكـلىك (1 ـ 626)، يىـلان (3 ـ 37)، تاي (3 ـ 216)، تۇرنا (3 ـ 329)، سۇغۇر (1 ـ 471)، پىت (1 ـ 420)، بۇغا (3 ـ 310) ... دېگەندەك.

بەزى سۆزلەر يېمەكلىكلەر نامىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئـۇن (1 ـ 68)، چـۆپ (1 ـ 418)، ئۇگـرە (1 ـ 171)، قـۇرۇت (1 ـ 462)، سـۈت (3 ـ 166)، قىيما (3 ـ 239)، تالقان (1 ـ 573)، قىمىز (1 ـ 474) ... دېگەندەك.

بۇلاردىن باشقا يەنە ئورۇن ـ تەرەپنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرمۇ بار. مەسىلەن:

ئـوڭ (1 ـ 57)، سـول (3 ـ 184)، ئـاسـتـىـن (1 ـ 147)، ئـۈسـتـۈن (1 ـ 147) ... دېگەندەك.

سان ـ مىقدارنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرمۇ بار. مەسىلەن:

بىـر (1 ـ 422)، ئىـكى (1 ـ 177)، ھـازىـر بـولـسـا «ئىـككـى»، ئـۈچ (1 ـ 49)، تـۆرت (1 ـ 445)، ھازىر بولسا «تۆت»، سەكىز (1 ـ 473)، ھازىر بولسا «سەككىز»، ئون (1 ـ 68)، مىڭ (3 ـ 492)، يىگىرمە (3 ـ 64)، ئوتتۇز (1 ـ 192)، قرق (1 ـ 454)، ھازىـر بـولسا «قىرىـق»، ئـەللىـك (1 ـ 194)، تـۇمـەن (1 ـ 523)، قۇچـاق (1 ـ 496)، تىلـىـم (1 ـ 516)، پىچىم (1 ـ 513)، ئورۇم (1 ـ 102) ... دېگەندەك.

ۋاقىت ۋە ھەرىكەتنىڭ ھالىتىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرمۇ بار. مەسىلەن:

ئـاخـشـام (1 ـ 144)، پات (1 ـ 419)، ئـەمدى (1 ـ 169)، بۈرۈن (1 ـ 518)، تۈگـەل (1 ـ 537)، شۇك (1 ـ 537) ... دېگەندەك.

دۋاندا يەنە ھازىرقىغا ئوخشاش بەزى تۇرلىگۈچى ھەم ياسىغۇچى قوشۇمچىلارمۇ بار ئىكەن. مەسىلەن:

سا\سە (3 ـ 288)، غۇ (3 ـ 292)، قا (3 ـ 192)، گە\كە (3 ـ 293)، ما\مە (3 ـ 294)، مۇ (3 ـ 295) ... دېگەندەك.

دۋاندا، يانا (3 ـ 233)، ھازىر بولسا «يەنە»، ئۇچۇن (1 ـ 104) ... دېگەنگە ئوخشاش بىر قىسىم يارەمچى سۆزلەرمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىمىزدا ئەينەن ساقلانغان.

بۇلاردىن باشقا دۋاندا يەنە بىر قىسىم يەر ـ جاي ناملىرى ۋە جۇغراپىيەلىك ئاتالغۇلارنىڭمۇ ئۆز پېتى ساقلانغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

ئوپال (1 ـ 99)، ئۇدۇن (1 ـ 104)، بارچۇق (1 ـ 608)، باي (3 ـ 216)، تۇمەن (1 ـ 522)، كۇسەن (1 ـ 526)، ئوي (1 ـ 69)، كۆل (3 ـ 185)، ساي (3 ـ 217)، تارىم (1 ـ 514)، قىزىل (1 ـ 512)[1] ... دېگەندەك.

يۇقىرىقىلاردىن شۇنداق خۇلاسىگە كەلگىلى بولىدۇكى، بۇ سۆزلەر ئاساسىي سۆزلۈك خاراكتېرىنى ئېلىپ، كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى ۋە ئاساسلىق ھايات پائالىيەتلىرىنى مەزمۇن قىلىپ شەكىللەنگەن، شۇڭلاشقا بۇ سۆزلەر زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۆزگەرمەي، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا ئۆتۈپ قوللىنىلىپ كەلگەن.

يۇقىرىقى ئەھۋالدىن باشقا، دۋاندا ھازىرقى تىلىمىزدىكى تەڭدىشى بىلەن سېلىشتۇرغاندا مەنىسى ئۆزگەرمىگەن، لېكىن فونېتىكىلىق شەكلىدە ئۆزگىرىش ھاسىل بولغان نۇرغۇن سۆزلەر بايقالدى. ھەتتا بەزى سۆزلەردە بىرقەدەر مۇرەككەپرەك تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىلىرى يۈز بەرگەن. مەسىلەن:

دۋاندا	ئورنى[2]	ھازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
كۆكۈز	1 ـ 474	كۆكرەك	胸膛
مۇڭار	3 ـ 513	بۇنىڭغا	对此
ئاخساق ـ بۇخساق	1 ـ 608	ئاقساق ـ چولاق	缺胳膊少腿
كۆكشىن	1 ـ 570	كۆكۈچ	浅蓝
بۇلغاما	1 ـ 640	بۇلماق	甜面糊
تاموغ	1 ـ 553	تامغا	印章
بۆدۈرسىن	1 ـ 666	بۆدۈنە	鹌鹑

مانا بۇ سۆزلەرنى ئىنچىكە تەھلىل قىلىدىغان بولساق، ئۇلاردا مۇرەككەپ تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىلىرى كۆرۈلگەنلىكىنى بىلەلەيمىز.

تەتقىقاتىمىزدىن قارىغاندا، دۋاندىكى ھازىرقى تەڭدىشىگە سېلىشتۇرغاندا تاۋۇش ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغان سۆزلەردىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ھادىسىلىرى ئاساسەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى، تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى، نۆۋەتلىشىشى، ئاسسىمىلياتسىيەلىشىشى، تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى، تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ

---

① شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىلشۇناسلىق ۋە ئەدەبىي تىلشۇناسلىق كەسپى بويىچە 2004 ـ يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتى مايسىگۈل ھوسەيىننىڭ ئوقۇش پۈتكۈزۈش دىسسېرتاتسىيەسى «تۇركىي تىللار دۋانى توغرىسىدىكى تەتقىقاتلار ۋە ئۇنىڭدىكى بىر قىسىم تۇرغۇن سۆزلەرگە تەھلىل» دىن پايدىلىنىلدى.

② دۋاندا كۆرۈلگەن ئورنىنى كۆرسىتىدۇ.

قېلىشى، تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. تەكشۈرۈشتىن ئېرىشىلگەن بۇ جەھەتتىكى مەزمۇنلارنى ھەرقايسى دىيالېكت ـ شېۋىلەرنىڭ ھەر خىل تاۋۇش ئۆزگىرىشلىرىنى سۆزلىگەندە قىستۇرۇپ ئۆتمەكچىمىز، شۇڭا بۇ يەردە قايتا تەكرارلاپ ئولتۇرمىدۇق.

تۆۋەندە، ئۇزۇن يىللىق يەرلىك شېۋىلەرنى ۋە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق توپلىغان تىل پاكىتلىرىمىزغا ئاساسلىنىپ، ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدىكى بەزى مۇھىم تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىلىرىنىڭ ھەرقايسى جايلاردىكى ئىپادىلىنىش ئەھۋالى ئۈستىدە بىر ـ بىرلەپ توختالماقچى.

ئالدى بىلەن كېيىنكى بايانلىرىمىزغا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، ھەرقايسى شېۋىلەرنىڭ نامىلىرىنىڭ قىسقارتىلمىسىنى تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىپ ئۆتىمىز:

ئاتۇش كوسىراپ تەلەپپۇزى ـــ كوس
ئاقسۇ ئاۋات تەلەپپۇزى ـــ ئاق ئاۋات
ئاقسۇ شېۋىسى ـــ ئاق
ئاقسۇ قارىتال بازىرىنىڭ تەلەپپۇزى ـــ قارىتال
بورتالا شېۋىسى ـــ بور
پىچان لۈكچۈن تەلەپپۇزى ـــ لۈك
پىچان شېۋىسى ـــ پىچ
تارباغاتاي ئۇيغۇرلىرىنىڭ شېۋىسى ـــ تار
توقسۇن شېۋىسى ـــ توق
تۇرپان ئاستانە يېزىسى تەلەپپۇزى ـــ تۇر ئاس
چۆچەك ئۇيغۇرلىرىنىڭ تەلەپپۇزى ـــ چۆچ
خوتەن دىيالېكتى ـــ خوت
خوتەن قاراقاش شېۋىسى ـــ قار
خوتەن كېرىيە شېۋىسى ـــ كېر
خوتەن گۇما شېۋىسى ـــ گۇم
خوتەن نىيە شېۋىسى ـــ نىيە
خوتەن چىرا تەلەپپۇزى ـــ چىرا
ئاقسۇ شايار تەلەپپۇزى ـــ شاي
غۇلجا شېۋىسى ـــ غۇل
قاغىلىق پاخپۇ يېزىسى تەلەپپۇزى ـــ پاخ
قاغىلىق شېۋىسى ـــ قاغ
قومۇل ئەللىك يېزىسىنىڭ تەلەپپۇزى ـــ قوم ئەل
قومۇل باي يېزىسىنىڭ تەلەپپۇزى ـــ قوم باي
قومۇل شېۋىسى ـــ قوم
قومۇل نوم يېزىسىنىڭ تەلەپپۇزى ـــ قوم نوم
قەشقەر شېۋىسى ـــ قەش
قەشقەر يوپۇرغا تەلەپپۇزى ـــ يوپ

كورلا شېۋىسى ـــ كور
كۇچا شېۋىسى ـــ كۇچ
كەلپىن شېۋىسى ـــ كەل
لوپنور دىيالېكتى ـــ لوپ
مارالبېشى ئاقساقمارال شېۋىسى ـــ ئاقساق
مارالبېشى شېۋىسى ـــ مار
موغال شېۋىسى ـــ موغال
مەكىت شېۋىسى ـــ مەك
يەكەن شېۋىسى ـــ يەك
يەكەن قوشراپ يېزىسى تەلەپپۇزى ـــ يەك قوش

ئىككىنچى، دىيالېكت ـ شېۋىلەردىكى فونېتىكىلىق ھادىسىلەرگە سېلىشتۇرما تەتقىقات

1.0 تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيەسى

تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى نۇرغۇن تىللاردا كۆپ كۆرۈلىدىغان نۇتۇق ئېقىمىدىكى تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئەسلىدە تاۋۇش تېمبىرى پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان ياكى قىسمەن ئوخشىمايدىغان ئىككى تاۋۇش بىر ـ بىرىگە ئۇلانغان ھالدا تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ئۆزئارا تەسىر قىلىشى تۈپەيلىدىن، بىر ـ بىرىگە ماسلىشىپ ئۆزگىرىپ ئۆزئارا تېمبىر جەھەتتە پۈتۈنلەي ئوخشىشىدىغان ياكى مەلۇم جەھەتتە ئوخشىشىدىغان بولۇپ قالىدۇ، بۇ خىل تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىسى تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى دېيىلىدۇ. ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسىنىڭ كۆرۈلۈش سەۋەبى شۇكى، ئەسلىدە پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان ياكى ئانچە ئوخشىمايدىغان ئىككى تاۋۇش بىللە كەلگەندە، تەلەپپۇز قىلغۇچى شۇ تاۋۇشلارنى ئەينەن تەلەپپۇز قىلىشقا ئۇلگۈرەلمەيدۇ، نەتىجىدە بۇ ئىككى تاۋۇشنىڭ بىرى تېمبىر جەھەتتە ئۆزگىرىپ، مەلۇم ئالاھىدىلىكى، ھەتتا ھەممە ئالاھىدىلىكى يەنە بىر تاۋۇشقا ئوخشىشىپ قېلىشى مۇمكىن. شۇنىڭ بىلەن تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ.

تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشتىمۇ، ئۇزۇك تاۋۇشتىمۇ كۆرۈلۈشى مۇمكىن.

بىز ئۆزىمىز توپلاپ رەتلىگەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ـ شېۋە ماتېرىياللىرىدىكى كونكرېت تىل ئەمەلىيەتلىرىگە ئاساسەن، ئالدى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيەلىشىش ھادىسىسىگە نەزەر سېلىپ كۆرەيلى.

1.1 سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيەسى

بىزگە مەلۇمكى، ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار لەۋ ھالىتىگە قاراپ لەۋلەشكەن ـ لەۋلەشمىگەن دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ، يەنە تىل ئورنىنىڭ ئالدى ـ كەينى بولۇشىغا قاراپ ئالدى سوزۇق تاۋۇش، كەينى سوزۇق تاۋۇش دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. ئەسلىدە بىر ـ بىرىگە تامامەن ئوخشىمايدىغان ياكى قىسمەن ئوخشىمايدىغان ئىككى سوزۇق تاۋۇش بىر ـ

بىرىگە ئۇلىنىپ تەلەپپۇز قىلىنغاندا، بۇ ئىككى سوزۇق تاۋۇش بىر - بىرىگە تەسىر قىلىشى تۈپەيلىدىن، ئارىدىكى بىرى يەنە بىرىنى لەۋ ھالىتى جەھەتتە يېقىن تىلىنىش ئالدى - كەينى بولۇشى جەھەتتە ئۆزگە قىسمەن ئوخشىتىۋالسا، ياكى ھەممە جەھەتتە ئۆزگە تولۇق ئوخشىتىۋالسا، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى يۈز بەرگەن بولىدۇ. بۇنىڭدا ئالدىنقى ئەھۋالنى قىسمەن ئاسسىمىلياتسىيە، كەينىدىكى ئەھۋالنى تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە دەپ ئاتايمىز. شۇنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى، سوزۇق تاۋۇشلار بىر - بىرىنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش نەتىجىسىدە ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى (بەزى تىلشۇناسلار «ماسلىشىشى» دەپمۇ ئاتايدۇ) — يەنى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ سىنگارمونىزم ھادىسىسى كېلىپ چىقىدۇ. شۇڭلاشقا، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيەسىنى تىلغا ئالغاندا، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق مەسلىسىنى تىلغا ئالماي بولمايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار نۇتۇق ئېقىمىدا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇش نەتىجىسىدە، دائىم لەۋ ھالىتى جەھەتتە ياكى تىل ئورنى جەھەتتە ئاھاڭداشلىشىدۇ، بىر - بىرىگە ماسلىشىدۇ. شۇڭا، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى ئادەتتە لەۋ ئاھاڭداشلىقى ۋە تاكلاي ئاھاڭداشلىقى دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. لەۋ ئاھاڭداشلىقىنى ئادەتتە قىسقارتىپ لەۋلەشكەنگە لەۋلەشكەن، لەۋلەشمىگەنگە لەۋلەشمىگەن، دەپ ئېيتىمىز. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئىملا قائىدىسىدە بۇ توغرىسىدا كونكرېت قىلىپ مۇنداق دەپ بەلگىلەنگەن: ①

لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە ۋە ئاخىرقى بوغۇملىرىدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش كەلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ. لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە ۋە ئاخىرقى بوغۇملىرىدا لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش كەلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ. مانا بۇ لەۋ ئاھاڭداشلىقىدۇر. مەسىلەن:

قول	手	قولۇم	我的手	قولۇڭ	你的手	قوللۇق 有手的
سۆز	话	سۆزۈم	我的话	سۆزۈڭ	你的话	سۆزلۈك 话的
باغ	园	بېغىم	我的花园	بېغىڭ	你的花园	باغلىق 有花园的
كۈز	秋天	كۈزلۈك	的秋天	يول	路	يوللۇق 有道理的

ئىملا قائىدىسىدە يەنە مۇنداق دەپ بەلگىلەنگەن:

سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ تىل ئالدى ياكى تىل كەينى سوزۇق تاۋۇش بولۇشىغا قاراپ، قوشۇمچىلارنىڭ شۇنىڭغا ماس كېلىدىغان ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ (قوشۇمچە ئىزاھاتلىرىنى تىلغا ئالمىدۇق). مەسىلەن:

يىگىت (小伙子) - يىگىتلەر (们小伙子)؛ پىلىك (芯子) - پىلىكلەر (子芯多许)؛ زىق (子烤肉钎) - زىقلار (子烤肉钎多许)؛ ئىت (狗) - ئىتلار (狗多许)؛ ئانا - (亲母) ئانىلار

① مىرسۇلتان ئوسمانوۋ قاتارلىقلار: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى،1997 - يىلى نەشرى، 17 - ، 22 - بەت.

(母亲们)؛ ئوغرى (偷小) ـ ئوغرىلار (小偷们)؛ ئائىلە (家庭) ـ ئائىلىلەر (许多家庭)؛ باغچە (公园) ـ باغچىلار (许多公园) .....

مانا بۇ مىساللاردا سۆزلەر تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل كەينى سوزۇق تاۋۇش بىلەن تىل كەينى سوزۇق تاۋۇش، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بىلەن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش ماسلىشىپ كېلىپ، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تاڭلاي ئاھاڭداشلىقىنىڭ ئۈيغۇر ئەدەبىي تىلىدا مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان.

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى ئۈيغۇر تىلى، جۈملىدىن ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللاردا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان مۇھىم فونېتىكىلىق قانۇنىيەتلەرنىڭ بىرىدۇر.

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بۇ خىل فونېتىكىلىق ھادىسىسى ھازىرقى زامان ئۈيغۇر تىلىدىلا ئەمەس، ھەتتا قەدىمكى تىلىمىزدىمۇ مەۋجۇت.

بىز دىۋاندىكى تۈرغۇن سۆزلەرگە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتىمىزغا ئاساسلانغاندا، شۇ زامانلاردا بەزى سۆزلىرىمىزدە لەۋ ئاھاڭداشلىقى ۋە تاڭلاي ئاھاڭداشلىقىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى، يەنە بەزى سۆزلىرىمىز بۇ قائىدىگە بويسۇنمايدىغانلىقىنى ھەم بۇ سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى ھازىرغا كەلگەندە تاۋۇش ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغانلىقىنى كۆرىمىز. ئالايلۇق:

دىۋاندا بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار لەۋ جەھەتتە ئاھاڭداش ئەمەس، يەنى سۆزلەر تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بىرسى لەۋلەشكەن، يەنە بىرسى لەۋلەشمىگەن. بىراق، بۇ سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۈيغۇر تىلىدا لەۋ جەھەتتە ئاھاڭداشلىقنى ساقلىغان. دېمەك، ئەسلىي سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش «ئو»، «ئۇ» ياكى «ئۆ» لەر كەينىدىكى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارنى ئوڭ ئاسسىمىلياتسىيە قىلىپ، ئۆزىگە ئوخشاش لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشقا نۆۋەتلەشتۇرۇۋەتكەنلىكتىن، سۆزدىكى سوزۇق تاۋۇشلار لەۋ جەھەتتە ئاھاڭداش بولۇپ قالغان:

دىۋاندا	ئورنى	ھازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
بويىن	3 ـ 231	بويۇن	脖子
توپىق	1 ـ 492	توپۇق	骨距
قولتىق	1 ـ 620	قولتۇق	胳肢窝
بۇلۇت	1 ـ 459	بۇلۇت	云彩
شۆپۈك	1 ـ 506	شۆپۈك	果皮
سۈچۈك	1 ـ 531	چۈچۈك	酸甜
قۇسۇغ	1 ـ 487	قۇسۇق	呕吐物
بوغۇم	1 ـ 513	بوغۇم	手关节
بوغاز	1 ـ 472	بوغۇز	喉咙

دىۋاندا مۇشۇنداق تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بىرسى لەۋلەشكەن، بىرسى

لەۋلەشمىگەن، لەۋ جەھەتتە ئاھاڭداشلىقنى ساقلىيالمىغان بەزى سۆزلەر، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيەلىشىشى تۈپەيلىدىن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سۆز تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەممىسى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۆۋەتلىشىپ، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشقا لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش ماسلىشىپ كېلىپ، لەۋلەشمەسلىك جەھەتتە ئاھاڭداش بولۇپ قالغان. مەسىلەن، تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش «ئا»، «ئە» لەر كەينىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنى ئوڭ ئاسسىمىلياتسىيە قىلىپ، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشقا نۆۋەتلەشتۇرۇۋەتكەن، شۇنىڭ بىلەن بىرىنچى بوغۇمىدىكى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشقا ماسلىشىپ ئاھاڭداشلىقنى ساقلىغان:

دىئالېكت	ئورنى	ھازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
سەكسۇن	3 ـ 231	سەكسەن	八十
سالغۇ	1 ـ 517	سالغا	投石器
بالدۇ	1 ـ 545	پالتا	斧头
بەلگۇ	1 ـ 557	بەلگە	记号，目标

يۇقىرىقى ئەھۋالنىڭ ئەكسىچە، ئەسلىي دىئالېكتا لەۋ جەھەتتە ئاھاڭداش كەلگەن بەزى سۆزلەرنىڭ ئاھاڭداشلىقى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇزۇلغان. مەسىلەن:

دىئالېكت	ئورنى	ھازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
توقسۇن	1 ـ 569	توقسان	九十
سۆگۈت	1 ـ 462	سۆگەت	柳树
سۆڭۈك	3 ـ 502	سۆڭەك	骨头
مونچۇق	1 ـ 621	مونچاق	珠子
تۆپۇ	3 ـ 298	تۆپە	上面、坡
كۈلگۇ	1 ـ 560	كۈلكە	笑、笑料
قوتۇز	1 ـ 473	قوتاز	牦牛
يوغۇن	3 ـ 37	يوغان	大、大的
قورۇملۇغ	1 ـ 649	قورامىلىق	同年岁的
توقۇچ	1 ـ 464	توقاچ	小油馔
ئۇپۇ	1 ـ 117	ئۇپا	擦脸粉
چولۇق	1 ـ 459	چولاق	残缺不全的
بوقۇق	2 ـ 416	پوقاق	大脖子病
بوزۇغ	2 ـ 13	بوياق	染料
تورقۇ	1 ـ 556	تورقا	绸缎
تۆرتۇنچ	3 ـ 608	تۆتىنچى	第四
سۆگۈل	3 ـ 412	سۆگەل	猴子
سۇپۇرگۇ	1 ـ 638	سۇپۇرگە	笤帚
بوتۇ	1 ـ 163	بوتا	骆驼崽

سوقۇ	3 ـ 313	سوقا	姜窝子、砣
قوشۇغ	1 ـ 487	قوشاق	民歌，诗

يەنە مۇنداق ئەھۋاللارمۇ بار، دېئاندا بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەممىسى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش بولۇپ، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشقا لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش بىرىكىپ ئاھاڭداشلىق ھاسىل قىلغان. لېكىن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشقا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش بىرىكىپ قېلىپ، لەۋ جەھەتتىكى ئاھاڭداشلىقى بۇزۇلۇپ كەتكەن. مەسىلەن:

دېئاندا	ئورنى	ھازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
يانچىق	2 ـ 365	يانچۇق	口袋
كەلكىن	1 ـ 578	كەلكۈن	洪水
قاچقىن	2 ـ 4	قاچقۇن	逃犯
تاۋىش	3 ـ 22	تاۋۇش	声音、音
تالپىندى	2 ـ 347	تەلپۈندى	向往、恋慕
بالدىر	1 ـ 596	بالدۇر	以前；早

دېئاندىكى بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى ھەممە لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارغا نۆۋەتلىشىپ كەتكەن ئەھۋاللارمۇ بار. مەسىلەن:

دېئاندا	ئورنى	ھازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
قامىش	1 ـ 479	قومۇش	芦苇
تاشتتى	1 ـ 621	توشۇتتى	使搬运
بىرقىردى	2 ـ 242	پۇرقۇدى	喷出
بىتىشدى	2 ـ 117	پۈتۈشتى (يېزىشتى)	一起写了

بىزنىڭ ئۇزۇن يىللىق تەكشۈرۈش ئارقىلىق توپلىغان يەرلىك شېۋىلەر ماتېرىياللىرىمىزدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىمىزدە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيەلىشىشى ۋە ئۇنىڭدىن كېلىپ چىققان سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى ئوخشىمىغان دەرىجىدە مەۋجۇت. تۆۋەندە بىز مۇشۇ ھەقتە توختىلىمىز.

1.1.1 سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ئاھاڭداشلىقى

1) ئۇنىڭ ئاسسىمىلياتسىيە سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ئاھاڭداشلىقى

(1) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۇنىڭ ھەم تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە قىلىشى سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ئاھاڭداشلىقىنىڭ ئىزچىل بولۇشى، ئاقسۇنىڭ كەلپىندىن باشقا جايلىرى، تۇرپان شېۋىسى، غۇلجا شېۋىسى، قومۇل شېۋىسى، مارالبېشى ئاقساقمارال شېۋىسى قاتارلىقلارنىڭ، بولۇپمۇ لوپنور دىيالېكتىنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكىدۇر.

ئەدەبىي تىلىمىزدا، تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئەسلىلا لەۋ ئاھاڭداشلىقىنى ساقلىغان سۆزلەر، لوپنور دىيالېكتىدا ئاھاڭداشلىقنى ئەينەن ساقلايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	لوپنوردا	خەنزۇچە
ئورۇن	ئورۇن	位置
ئوغۇل	ئوغۇل	男性
ئۆتۈك	ئۆتۆك	靴子
بويۇن	مويۇن	脖子
سوقۇش	سوقوش	仗，打架
قوغۇشۇن	قورغوشۇن	铅
كۆمۈر	كۆمۆر	煤
كۆڭۈل	كۆڭۆل	心，内心
ئوتۇن	ئوتۇن	柴火

بۇ خىل ئەھۋال يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن جايلاردىمۇ، ئەدەبىي تىل ۋە لوپنور سىلېكتىدىكىگە ئوخشاش لەۋ ئاھاڭداشلىقىنى ساقلايدۇ. بىراق، ئاقسۇ، كۇچالاردا، «ئو، ئۇ»، «ئۆ، ئۈ» دىن تۈزۈلگەن سۆزلەردە، بىرىنچى بوغۇمدىكى كەڭ سوزۇق تاۋۇش «ئو» ئىلەن «ئۆ» تارىيىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	ئاقسۇ، كۇچادا	خەنزۇچە
ئورۇن	ئۇرۇن	位置；被褥
ئوغۇل	ئۇغۇل	男性
ئۆتۈك	ئۇتۇك	靴子
بويۇن	بۇيۇن	脖子
سوقۇش	سۇقۇش	仗，打架
قوغۇشۇن	قۇغۇشۇن	铅
كۆمۈر	كۇمۇ:	煤
كۆڭۈل	كۇڭۇل	心，内心
ئوتۇن	ئۇتۇن	柴火
ئوتتۇز	ئۇتتۇز	三十
قوڭغۇز	قۇڭغۇز	虫子

غۇلجا شېۋىسىدىمۇ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش تارلىشىدىغان ئەھۋال قىسمەن كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، «ئۆرۈك»، «سۆيۈنچە» سۆزلىرى غۇلجىدا «ئۇرۇك»، «سۇيۇنچە» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

لېكسىن، خوتەن، قەشقەر، ئاتۇش، كەلپىن، يوپۇرغا، قاغىلىق، يەكەن قاتارلىق جايلاردا، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ئاھاڭداشلىقى بۇزۇلغانلىقتىن، ئەدەبىي تىلىمىزدا ئەسلىلا لەۋ ئاھاڭداشلىقىنى ساقلىغان سۆزلەردىكى لەۋ ئاھاڭداشلىق كۆرۈلمەيدۇ. دېمەك، بۇ

جايلاردىكى سۆز ئۆزىكىدە ياكى سۆز يىلتىزىدا ئىپادىلىنىدىغان سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا سېلىشتۇرغاندا كۆپ ئاجىز. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	خوتەن قاتارلىق جايلاردا	ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا	خەنزۇچە
ئورۇن	ئۇران	ئورۇن\ئۇرۇن	位置；被褥
ئوغۇل	ئۇغال	ئوغۇل\ئۇغۇل	男性
ئۆتۈك	ئۇتەك	ئۆتۈك\ئۇتۇك	靴子
بويۇن	بۇيان	بويۇن\بۇيۇن	脖子
سوقۇش	سۇقاش	سوقۇش\سۇقۇش	仗，打架
كۆمۈر	كۇمە	كۆمۈر\كۇمۇ:	煤炭
كۆڭۈل	كۇڭەل	كۆڭۈل\كۇڭۇل	心，内心
ئوتۇن	ئۇتان	ئوتۇن\ئۇتۇن	柴火
ئوتتۇز	ئوتتاز	ئوتتۇز	三十
قوڭغۇز	قوڭغاز	قوڭغۇز	虫子
ئولتۇر -	ئوتتا -	ئو:تۇر\ئولتۇ:	坐
بۈگۈن	بۈگەن	بۈگۈن	今天
ھۆپۈپ	ھۇپەپ	ھۆپۈپ	戴胜鸟
تونۇر	تونو:	تۇنۇ:\تونۇر	打馕的馕坑
تۆمۈر	تۆمۇ:	تۆمۇ:\تۆمۈر	铁
بۆشۈك	بۆشۆك	بۆشۈك\بۇشۇك	摇篮

(2) ئەدەبىي تىلىمىزدا، تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئەسلىدە لەۋ جەھەتتە ئاھاڭداش بولمىغان، بىرىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش لەۋلەشكەن، ئىككىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش لەۋلەشمىگەن بەزى سۆزلەر، لوپنور دىيالېكتىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئوخشاش ھەم تولۇق ئاسسىمىلياتسىيەسىدىن، لەۋ جەھەتتە بىر - بىرىگە ماسلاشتۇرۇلۇپ، لەۋ ئاھاڭداشلىقىنى ساقلىغان. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	لوپنوردا	خەنزۇچە
ئوچاق	ئوچوق	炉子
ئوخشا - ①	ئوخشو -	像，相似
ئوغرى	ئوغرۇ	小偷
موزاي	بۇزۇ	小牛犊
يوغان	يوغون	大的
دوپپا	دوپۇ	花帽
چوتكا	چوتكۇ	刷子
چولپان	چولپون	明星
چوققا	چوققو	颅顶，头顶

① «ئوخشا - » دېگەن سۆزنىڭ كەينىدىكى «-» بەلگىسى مۇشۇ سۆزنىڭ پېئىل ئۆزىكى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. يەنە مەسىلەن، «يېقىنلاش - »، «ئۇر -» دېگەن سۆزلەرنىڭ ھەممىسىمۇ شۇ سۆزلەرنىڭ پېئىل ئۆزىكى ياكى پېئىل يىلتىزى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. كېيىنكى بەتلەردىمۇ شۇنداق.

بوران	بورون	大风
مورا	مورۇ	壁炉
ئوڭاي	ئوڭۇي	容易
ئوپكه	ئوپكۆ	肺
ئوگەي	ئوگۆي	继（母、父等）

خوتەن قاتارلىق جايلاردا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ئاھاڭداشلىقى ئاساسەن بۇزۇلغان بولغاچقا، ئەدەبىي تىلىمىزدىكى ئەسلىدە لەۋ جەھەتتە ئاھاڭداش بولمىغان سۆزلەر شۇ ئېيتىلىدۇ. بىراق، تۇرپان، قومۇل، ئاقسۇ، غۇلجا، مارالبېشى ئاقساقمارال قاتارلىق جايلاردا، ئەسلىي لەۋ جەھەتتە ئاھاڭداش بولمىغان سۆزلەردىكى سوزۇق تاۋۇشلار، لەۋ جەھەتتە بىر ـ بىرىگە ماسلاشتۇرۇلىدىغان ئەھۋاللار گەرچە لوپنور دىيالېكتىدىكىدەك كۆپ بولمىسىمۇ، يەنىلا ئاز ـ تولا ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
مۆلە	مۆلۆ	تۇر، قوم نوم	鞍子
ئۆزبەك	ئۆزبۆك	قوم ئەل	乌孜别克族
دوۋساق	دوۋسۇق	قوم باي	膀胱
موزاي	موزوي	قوم، تۇر	小牛犊
ئۆگزە	ئۆگۆز	تۇر	房顶
بۆجەن	بۆجۆن	ئاقساق	小兔
قوپال	قوپول	ئاقساق	粗鲁
مۇرىت	مۇرۇت	تۇر	信徒，门徒
ئوگەي	ئۆگۈي	قوم	继（母、父等）
يوغان	يوغون	تۇر	大的

قەشقەر، يەكەن، كەلپىن، يوپۇرغا قاتارلىق جايلاردا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى ئاساسەن بۇزۇلغان، بىراق ئەدەبىي تىلىمىزدىكى ئەسلىدە لەۋ جەھەتتە ئاھاڭداش بولمىغان سۆزلەردە سوزۇق تاۋۇشلار لەۋ جەھەتتە بىر ـ بىرىگە ماسلاشتۇرۇلىدىغان ئەھۋاللار بەزىدە كۆرۈلۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
مۇدىر	مۇدۇر	يوپ، يەك	主任
موزاي	موزوي	قەش، كەل	小牛犊
بۇرغا	بۇيغۇ	يەك	钻子
ئوگەي	ئۆگۈي	كەل	继（母、父等）
مۇقىم	مۇقۇم	يوپ	固定的
توگاي	نوگوي	كەل	水瓢
مۇرىت	مۇرۇت	قەش	信徒，门徒
قوزا	قوزۇ	كەل	羊羔子

كۆسەي	كۆسۆي	كەل	拨火棍

(3) لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەر ياكى ئاخىرقى بوغۇملىرىدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش كەلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر گىراماتىكىلىق ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغاندا، ئەدەبىي تىلىمىزدىكى تۇرلىگۇچى قوشۇمچىلارنىڭ مەيلى لەۋلەشكەن ۋارىيانتى بولسا ـ بولمىسا، لوپنوردا لەۋ ئاھاڭداشلىقىنى ئىزچىل ساقلايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	لوپنوردا	خەنزۇچە
كۆرۈپ	كۆرۈپ	看了
قولۇم	قولۇم	我的手
ئۆيۈم	ئۆيۈم	我的房子
ئوتنى، ئوتنىڭ	ئوتتۇ	把火、火的
مۇزنى، مۇزنىڭ	مۇززۇ	把冰、冰的
يولنى، يولنىڭ	يوللۇ	把路、路的
كۈننى، كۈننىڭ	كۈننۇ	把日子、日子的
يۆتىلىم	يۆتۈلۈم	我的咳嗽
قوللىرىڭدىن	قوللۇرۇڭدۇن	从你的双手
قورسىقىم	قو:سۇغۇم	我的肚子
قۇلىقىم	قۇلۇغۇم	我的耳朵
يۈرىكىم	يۈرۈگۈم	我的心
كۆزلىرىم	كۆزلۇرۇم	我的双眼
تويلار	تويلور	许多婚礼
ئۇلار	ئولور	他们
ئۆزگىرىش	ئۆزگۇرۇش	变化
ئۆگىنىش	ئۆرگۇنۇش	学习
ئۆگەنگەن	ئۆرگۆنگۆن	学了的

ئاقسۇ، تۇرپان، غۇلجا، قومۇل قاتارلىق جايلاردا بۇ خىل ئەھۋالدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ئاھاڭداشلىقى ئەدەبىي تىلدىكىگە قارىغاندا كۈچلۈك، بىراق لوپنور دىيالېكتىدىن ئاجىز بولىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
قولۇم	قولۇم\قۇلۇم	يۇقىرىقى جايلاردا	我的手
بولۇپ	بولۇپ	يۇقىرىقى جايلاردا	成了
ئوغلۇم	ئوغلۇم	يۇقىرىقى جايلاردا	我的儿子
بوينۇم	بوينۇم	يۇقىرىقى جايلاردا	我的脖子
ئۆتتۇق	ئۆتتۇق	يۇقىرىقى جايلاردا	我们过了
ئۆلۈپ	ئۆلۈپ\ئۇلۇپ	يۇقىرىقى جايلاردا	死了
قوللىرىڭدىن	قوللۇرۇڭدۇن	يۇقىرىقى جايلاردا	从你的双手

قۇلىقىم	قۇلۇغۇم	يۇقىرىقى جايلاردا	我的耳朵
سوقۇشۇپ	سوقۇشۇپ	يۇقىرىقى جايلاردا	打架了
ئۆتۈكلىرىم	ئۆتۈكلۈرۈم	يۇقىرىقى جايلاردا	我的靴子
ئۆتۈكۈم	ئۆتۈگۈم	يۇقىرىقى جايلاردا	我的靴子
ئوتنى، ئوتنىڭ	ئوتنى، ئوتنىڭ	يۇقىرىقى جايلاردا	把火、火的
ئۇلار	ئۇلار	يۇقىرىقى جايلاردا	他们
ئۆگەنگەن	ئۆگەنگەن	يۇقىرىقى جايلاردا	学了的
يۈرىكىم	يۈرۈكۈم\يۈرۈگۈم	ئاقساق، قوم، تۇر	我的心
كۆزلىرىم	كۆزلۈرۈم	تۇر، قوم، غۇل	我的双眼
كۆرۈپ	كۆرۈپ\كۈرۈپ	تۇر، ئاقساق	看了
ئۆزگىرىش	ئۆزگۈرۈش	تۇر، غۇل	变化
ئۆگىنىش	ئۆگۈنۈش	تۇر، غۇل	学习
قۇشناچىم	قۇشۇنچۇم	تۇر	师母
قورسىقىم	قورسۇغۇم	تۇر	我的肚子
يۆتىلىم	يۆتۈلۈم	تۇر	我的咳嗽

لېكىن، خوتەن، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا بولسا، سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلاردا لەۋ ئاھاڭداشلىقى خېلى ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغان بولىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	خوتەن، قەشقەرلەردە	خەنزۇچە
قولۇم	قولام	我的手
بوينۇم	بوينام	我的脖子
كۆزۈم	كۆزەم	我的眼睛
ئۆلۈپ	ئۆلەپ	死了
بولۇپ	بولاپ	成了
سوقۇشۇپ	سوقۇشاپ	打仗、打架
قومۇرۇپ	قومۇراپ	拔出来了
كۆتۈرۈپ	كۆتۈرەپ	抬起来了
كۆرۈپ	كۆرەپ	看了
ئۆتتۇق	ئۆتتەك	我们过了
ئۆتۈكۈم	ئۆتۈكەم	我的靴子
قورسىقىم	قو:سۇقام	我的肚子
قۇلىقىم	قۇلۇقام	我的耳朵
يۈرىكىم	يۈرۈكەم\ژۈرۈكەم	我的心
ئۆتۈكلىرىم	ئۆتەكلىرىم	我的靴子
ئوتنى، ئوتنىڭ	ئوتنى، ئوتنىڭ	把火、火的
ئۇلار	ئۇلار	他们
ئۆگەنگەن	ئۆگەنگەن	学了的

(4) لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەر ياكى ئاخىرقى بوغۇملىرىدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش كەلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ يېڭى سۆز ياسالغاندا، ئەدەبىي تىلدا ئىمكانقەدەر لەۋلەشكەنگە لەۋلەشكەن قائىدىسى بويىچە لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچە قوشۇلىدۇ، لوپنور دىيالېكتى ۋە تۇرپان، ئاقسۇ، قومۇل، غۇلجا قاتارلىق جايلاردىمۇ بۇ قائىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
توقۇم	توقۇم	يۇقىرىقى جايلاردا	马鞍垫
ئۆلۈك	ئۆلۈك	يۇقىرىقى جايلاردا	死尸
كۆيۈك	كۆيۈك	يۇقىرىقى جايلاردا	烧灼处；爱恋
ئوتلۇق	ئوتلۇق	يۇقىرىقى جايلاردا	有草的
ئورۇنلۇق	ئورۇنلۇق	يۇقىرىقى جايلاردا	合理的
سۆزلۈك	سۆزلۈك	يۇقىرىقى جايلاردا	词汇
قايغۇلۇق	قايغۇلۇق	يۇقىرىقى جايلاردا	悲伤的

لېكسىن، قەشقەر، ئاتۇش، خوتەن، كەلپىن، يەكەن، قاغىلىق، مەكىت قاتارلىق جايلاردا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۇزۇلگەن سۆزلەرگە ياسىغۇچى قوشۇمچە قوشۇلغاندا، لەۋ ئاھاڭداشلىقى ئاساسەن بۇزۇلىدۇ. قومۇلدا بۇ خىل ئەھۋال ئاز ـ تولا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
توقۇم	توقام	يۇقىرىقى جايلاردا	马鞍垫
ئۆلۈم	ئۆلەم	يۇقىرىقى جايلاردا	死亡
توشۇق	توشاق ـ توشاغ	يۇقىرىقى جايلاردا	满的
ئۆلۈك	ئۇلەگ	يۇقىرىقى جايلاردا	尸体
تويلۇق	تويلاغ	يۇقىرىقى جايلاردا	聘礼，嫁妆
سۆزلۈك	سۆزلەگ	يۇقىرىقى جايلاردا	词汇
قويۇق	قوياغ	يۇقىرىقى جايلاردا	浓密的
كۆنۈك	كۈنەك ـ كۈنەگ	يۇقىرىقى جايلاردا	习惯了的
كۆيۈك	كۈيەك ـ كۈيەگ	يۇقىرىقى جايلاردا	烧伤处；爱恋
كۆپۈك	كۆپەك	قوم	泡沫
ئويۇنچۇق	ئويۇنچاق	قوم	玩具

ئەدەبىي تىلىمىزدا يېڭى ياسالغان نۇرغۇن سۆزلەردە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلىرىنىڭ لەۋلەشكەن ۋارىيانتى بولمىغانلىقىدىن لەۋ ئاھاڭداشلىقى بۇزۇلىدۇ. خوتەن قاتارلىق يۇقىرىقى جايلاردىمۇ شۇنداق. بىراق لوپنور دىيالېكتىدا يەنىلا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ئاھاڭداشلىقى ئىزچىل ساقلىنىدۇ، ھەتتا تۇرپان، ئاقسۇ، قومۇل، غۇلجا قاتارلىق جايلاردىمۇ قىسمەن ساقلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئوتلا ـ	ئوتلو ـ	لوپ	吃草
ئورغاق	ئورغوغ	لوپ	镰刀
ئوڭلا ـ	ئوڭنو ـ	لوپ	修正
ئويماق	ئويمۇق	لوپ	顶真
ئوينا ـ	ئوينو ـ	لوپ	玩，表演
يولۇچى	يولۇچۇ	لوپ	行人
بۇرۇنقى	مۇرۇنقۇ	لوپ	以前的
ئۆيلە ـ	ئۆيلۆ ـ	لوپ	使迎娶
سۆزلە ـ	سۆززۇ ـ	لوپ	说
سۇرگە	سۇرگۇ	لوپ	泻药
بۆلەك	بۆلۆگ	لوپ	另；单元
ئورما	ئورمو	لوپ	收割
خۇشامەت	قوشومەت	لوپ	讨好
ئوتتۇزىنچى	ئوتتۇزۇنچى	غۇل	第三十
تۇيۇقسىز	تۇيۇقسۇز	لوپ، تۇر، غۇل	突然
ئورۇنسىز	ئورۇنسۇز	لوپ، تۇر	不应有
بۇرناكۇن	بۇنۇكۇن	كەل	前天
ئۇزاكۇن	ئۇزوكۇن	قوم	前天

(5) ئەدەبىي تىلدىكى بەزى بىرىنچى بوغۇمى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى ياكى ئۈچىنچى بوغۇمىدىكى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار، بەزى جايلاردا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئوك ئاسسىمىلياتسىيە قىلىشى تۇپەيلىدىن، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشقا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىدە	جايى	خەنزۇچە
چوڭايسا ـ	چوڭۇيسا ـ	خوت	如果增大

(6) ئەدەبىي تىلدىكى بىرىنچى بوغۇمى لەۋلەشمىگەن، ئىككىنچى بوغۇمى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلۇق بىر قىسىم سۆزلەر، بەزى جايلاردا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئوك ئاسسىمىلياتسىيە قىلىشى تۇپەيلىدىن، تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەممىسى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشقا نۆۋەتلىشىپ، لەۋلەشمەسلىك جەھەتتە لەۋ ئاھاڭداشلىقىنى ساقلىغا ئاشۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
قانجۇق	قانجىق	خوت	母狗
كەپكۇر	كەپكى	كەل	漏勺，抓饭勺
ئابرۇي	ئاۋۇي	خوت	威信、威望
ئەنجۇر	ئەنجىر	قوم باي	无花果
نەشپۈت	نەشمىت	لوپ، كور	梨子

قايغۇ	قايغى	كەل	悲伤
قاراڭغۇ	قاراڭغى	غۇل	黑暗

قىسقىچە خۇلاسە:

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، تاۋۇشلارنىڭ ئوڭ ئاسسىملياتسىيە سەۋەبىدىن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ئاھاڭداشلىقىنى ئەڭ ئىزچىل ساقلىغان لوپنور دىيالېكتىدۇر، ئۇنىڭدىن قالسا ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ كەلپىندىن باشقا ناھىيىلىرى ھەم تۇرپان، قومۇل، غۇلجا، مارالبېشى ئاقساقمارال قاتارلىق جايلار؛ ئاندىن قالسا ئەدەبىي تىل. ئىزچىللىقنى ئەڭ ساقلىيالمىغان جايلار بولسا خوتەن، قەشقەر، ئاتۇش، كەلپىن، يەكەن، قاغىلىق، مەكىت قاتارلىقلاردۇر.

2) تەتۇر ئاسسىملياتسىيە سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ئاھاڭداشلىقى

دىۋاندا بەزى سۆزلەردىكى لەۋ ئاھاڭداشلىق بۇزۇلغانىدى، بىراق بۇنداق سۆزلەرنىڭ خېلى كۆپ بىر قىسمى ھازىرقى زامانغا كەلگەندە، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىمىزدا لەۋ ئاھاڭداشلىقىنى ساقلايدىغان بولۇپ قالغان. بۇ بۇنداق سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش «ئۇ» ياكى «ئۈ»، ئالدىدىكى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشنى تەتۇر ئاسسىملياتسىيە قىلىۋەتكەنلىكىدىن بولغان. مەسىلەن:

دىۋاندا	ئورنى	ھازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
تارۇس	1 ـ 474	تورۇس	天花板
يارۇق	3 ـ 17	يورۇق	亮、亮堂
قاغۇن	1 ـ 533	قوغۇن	甜瓜
چارۇق	1 ـ 404	چورۇق	皮窝子
تامۇر	3 ـ 231	تومۇر	血管
قاپۇغ	1 ـ 485	قوۋۇق	门
باسۇت	1 ـ 459	بوسۇت	赙义，赙赠品
قازۇق	3 ـ 522	قوزۇق	木桩、楔
قاتۇن	1 ـ 187	خوتۇن	妇人、妻子
قاشۇق	1 ـ 497	قوشۇق	勺子
ياشۇردى	3 ـ 91	يوشۇردى	遮盖、瞒
تانۇتتى	2 ـ 457	تونۇتتى	使认识；使叮嘱
تاشۇدى	1 ـ 536	توشۇدى	搬运、运送
سىنۇق	3 ـ 499	سۇنۇق	断片、残骸
قاۋرۇلدى	2 ـ 340	قورۇلدى	皱缩、萎缩
قىرغۇي	2 ـ 126	قۇرغۇي	雀鹰、鹞子
يىلغۇن	3 ـ 48	يۇلغۇن	红柳
بىرۇق	1 ـ 490	بۇيرۇق	命令；传令事
تەمۇر	1 ـ 468	تۆمۇر	铁
سەۋتۇردى	2 ـ 264	سۆيدۇردى	使亲吻
بەدۈك	1 ـ 500	بۇيۇك	伟大，大的
تەگۈل	1 ـ 510	تۇگۈل	别说..

ئەدەبىي تىلىمىزدا لەۋ ئاھاڭداشلىقى يوق بەزى سۆزلەر بەزى دىيالېكت ـ شېۋىلەردە، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيەسىدىن لەۋ ئاھاڭداشلىقىنى ساقلىغان. بۇ ھادىسىنى تۆۋەندىكى نەچچە نۇقتىغا بۆلۈپ چۈشەندۈرىمىز.

(1) ئەدەبىي تىلىمىزدا بىرىنچى بوغۇمى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش، كېيىنكى بوغۇملىرى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بەزى سۆزلەر، بەزى جايلاردا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيە قىلىشى تۈپەيلىدىن لەۋ جەھەتتە ئاھاڭداش ھالەتكە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
مىنۇت	مۇنۇت	يوپ	分（时间）
تەتۇر	تۆتۇر	تۇر	反的
چىنپۇت ـ	چۇمپۇت ـ	تۇر	相信
پىشۇر ـ	پۇشۇ ـ	خوت	弄熟
نازۇك	نوزۇگ	لوپ	娇嫩
چىلبۆرە	چۆلبۆرە	قوم	野狼
جەنۇب	جۆنۇب	قوم	南方
ئايۇپ	ئويۇپ	قوم	人名
كاككۇك	كۆككۇك	لوپ	布谷鸟

(2) ئەدەبىي تىلدىكى بىرىنچى بوغۇمى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش، قالغان بوغۇملىرى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار، خوتەن دىيالېكتى ۋە باشقا بەزى جايلاردا تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيە سەۋەبىدىن، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارغا نۆۋەتلىشىپ، لەۋلەشمەسلىك جەھەتتە ئاھاڭداشلىقنى ساقلايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئوبدان	ئابدان	خوت	好的
ئوبدان	ئامدان	تۇر	好的
ئورا ـ	ئارا ـ	كەل	包裹
ئوسا	ئاسا	خوت	墒，灌溉
ئولاشماق	ئالاشماق	خوت	拥、聚集
بولقا	بالقا	قوم ئەل	榔头
پويىز	پايىز	قەش	火车
توغاچ	تاغاچ	خوت	油光桃
تولا	تالا	خوت	多
توۋلا ـ	تا:لا ـ	خوت	喊，呼喊
دورا ـ	دارا	قەش، خوت، تۇر	药
كوچىلا ـ	كاچىلا ـ	خوت	捅、掏
كولا ـ	كالا ـ	خوت	挖、挖掘

كومشار	كامشا	لوپ	嘴巴
موللا	ماللا	قەش	毛拉
موماي	ماماي	غۇل	老太太
مۇنداق	مامدا	خوت	这样的
مۇشۇنداق	ماشنداخ	غۇل	就这样
بۆله ـ	بەلە\بىلە	قوم، لوپ	捆在摇床上
ئۇلپەت	ئىلپەت	غۇل	同伴
ئۆمەرجان	ئىمەرجان	غۇل، لۇك	男人名

(3) دىۋاندا، بىرىنچى بوغۇمى «ئا \ئە \ئى» دىن تەركىب تاپقان، كېيىنكى بوغۇمى «ئۇ\ ئۈ» دىن تەركىب تاپقان بەزى سۆزلەردىكى « ئا \ئە \ئى» تاۋۇشلىرى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيە قانۇنىيىتى تۈپەيلى، «ئۇ \ئۈ» تاۋۇشلىرىغا نۆۋەتلىشىپ، لەۋ جەھەتتە ئاھاڭداش بولۇشتەك ھالەتنى شەكىللەندۈرىدۇ. مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ئورنى	ھازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
يىلغۇن	3 ـ 48	يۇلغۇن	红柳
تەشۈك	1ـ 503	تۆشۈك (يىرتىق)	洞，裂孔
بەدۈك	1ـ 500	بۇيۇك (چوڭ)	伟大的
تارۇس	1 ـ 474	تورۇس	顶棚
تاشۇدى	1 ـ 536	توشۇدى	运送
تامۇر	1 ـ 469	تومۇر	血管
تەگۈل	1 ـ 510	تۈگۈل	..别说
تەمۇر	1 ـ 468	تۆمۇر	铁
سەۋتۈردى	2 ـ 264	سۆيدۈردى	使爱、吻
قاتۇن	1 ـ 187	خوتۇن	妇人，妻子
قاشۇق	1 ـ 497	قوشۇق	勺
قاغۇن	1 ـ 533	قوغۇن	甜瓜
يارۇق	3 ـ 17	يورۇق	明亮的
ئازۇق	1 ـ 90	ئوزۇق	干粮，营养

بىراق، بۇ خىل سۆزلەر لوپنور دىيالېكتىدا قەدىمكى ھالىتىدە، يەنى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ئاھاڭداشلىقىنى ساقلىمىغان شەكىلدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	لوپنوردا	خەنزۇچە
تومۇر	تامۇر	血管
ئوشۇق	ئاشۇق	踝骨
مولۇن	مالۇن	狸猫
تومۇز	تامۇز	三伏天
قوزۇق	قازۇق	木桩

قوغۇن	قاغۇن	甜瓜
يوشۇرۇن	ياشۇرۇن	隐蔽
ئورۇق	ئارۇق	瘦
چورۇق	چارۇق	皮窝子
ئوزۇق	ئازۇق	干粮，营养
سوپۇن	ساۋۇن	肥皂
توشۇ ـ	تاشۇ ـ	运送
ئوچۇق	ئاچۇق	晴；开着
يورۇق	يارۇق	明亮的

خوتەندە پەقەت «تاشۇ ـ » سۆزىلا قەدىمكى شەكلىنى ساقلىغان.

قىسقىچە خۇلاسە:

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيەسىدىن بولغان سۆز تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ئاھاڭداشلىقى ھەرقايسى دىيالېكتلاردا كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. ئەكسىچە، سۆزدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەممىسى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشقا نۆۋەتلىشىپ، لەۋلەشمەسلىك جەھەتتە ماسلىشىدىغان ئەھۋال كۆپرەك كۆرۈلىدۇ.

1.1.2 سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تاڭلاي ئاھاڭداشلىقى

1) ئوك ئاسسىمىلياتسىيە سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تاڭلاي ئاھاڭداشلىقى

ئاز بىر قىسىم جايلاردا، بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئوك ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسىدىن، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تاڭلاي ئاھاڭداشلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
پەشتاق	پەشتەخ	غۇل	晒台
باغچە	باقچا	چۆچ	公园
قاراڭغۇ	قاراڭغا	قوم ئەل	黑暗
تامچە	تامجا	قوم	滴（量词）
ئالاقە	ئالاقا	لوپ	联系
پىيالە	پىيالا	قەش	小碗
غۇنچە	غۇنچا	يەك	花骨朵
كالتە	كالتا	غۇل، تۇر	短的
سائەت	سائات	غۇل، تۇر	表、钟
تاشلىۋەتكەن	تاشلاۋاتقان	غۇل	扔了的
تاشلىۋەت ـ	تاشلىۋات ـ	تۇر	你扔吧

قىسقىچە خۇلاسە:

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئوك ۋە تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە قىلىشىدىن كېلىپ چىققان سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تاڭلاي ئاھاڭداشلىقى بەزى جايلاردا ئاز ـ تولا كۆرۈلىدۇ، بىراق كۆپ ئەمەس.

2) تەتۇر ئاسسىملىياتسىيە سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تاكلاي ئاھاڭداشلىقى

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەتۇر ئاسسىملىياتسىيەسىدىن كېلىپ چىققان سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تاكلاي ئاھاڭداشلىقى تۇرپان، قەشقەر، خوتەن، لوپنور، قومۇل قاتارلىق جايلاردىكى بەزى سۆزلەردىلا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئالەم	ئەلەم	تۇر	世界
ئەرزان	ئارزان	قوم، تۇر	便宜
ئەزا	ئاغزا	چۆچ	成员
ئەسقات ـ	ئاسقات ـ	تۇر	顶用，管用
بىخەستە	بەخەستە	لوپ	不小心
بىخەۋەر	بەخەۋەر	لوپ	不知道
بىكار	باكا	خوت، يوپ	空闲，无偿的
بىكارلا ـ	باكالا ـ	خوت، يوپ	腾出，腾空
بىمەنە	بەمەنە	يوپ	无意义的
بىغەرەز	بەغەرەز	قەش	糊涂，没心眼的
تەنھا	تانا	لوپ	单独、独身
رەممال	رامبال\يامبال	خوت، گۇم	占卜师
مەزمۇن	مازمۇن	چۆچ	内容
ھېكايە	ھاكايا	خوت	故事
غىجەك	غەرجەك	قوم باي	擂琴
قانائەت	قەنەئەت	خوت	满意，餍
تاڭمەن	تەڭمەن	لوپ	汤面
كاتەك	كەتەك	تۇر	鸡窝
كاللەك	كەللەك	تۇر	团块
لاچىن	لىچىن	يوپ، قوم	鹰隼
ئادەم	ئەدەم	تۇر، غۇل	人
پۇچەك	پۇچەك	تۇر، غۇل	空瘪
دەرۋازا	داۋزا\داگۇز	غۇل، تۇر	大门
بىسەرەمجان	بىسارامجان	تۇر	乱
ئەلاچى	ئالاچى	خوت، گۇم	高才生
بىچارە	بىچەرە	تۇر	可怜
زىيادە	زىيەدە	تۇر	多余

1.2 ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىملىياتسىيەسى

ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىملىياتسىيەسى دېگىنىمىز، ئەسلىدە بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغان ياكى تولۇق ئوخشاپ كەتمەيدىغان ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش، بىرىنىڭ يەنە بىرىگە تەسىر قىلىشى تۈپەيلى، بىر ـ بىرىگە ئوخشىشىپ قېلىشى، ياكى تامامەن ئوخشاپ قېلىشىدۇر.

بىزگە مەلۇمكى، ئۇيغۇر تىلىدىكى ھەربىر ئۇزۇك تاۋۇش ئۇچ جەھەتتىن تەھلىل قىلىنىدۇ، يەنى تاۋۇش چىقىرىش ئورنى، تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى ۋە جاراڭلىق - جاراڭسىزلىقى (كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا بۇمۇ تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى دائىرىسىگە كىرىدۇ). ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاساسىملىياتسىيە ھادىسىسىنىڭ كۆرۈلۈش سەۋەبى شۇكى، ئەسلىدە پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان ياكى ئانچە ئوخشىمايدىغان ئىككى تاۋۇش بىللە كەلگەندە، تەلەپپۇز قىلغۇچى شۇ تاۋۇشلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئورنى، ياكى تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلىنى شۇ دەقىقىدە دەررۇ ئۆزگەرتىشكە ئۇلگۇرەلمەيدۇ، نەتىجىدە بۇ ئىككى تاۋۇشنىڭ بىرى ئۆزگىرىپ، يا تاۋۇش چىقىرىش ئورنى جەھەتتە، يا تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتە، يا جاراڭلىق - جاراڭسىز بولۇش جەھەتتە، ھەتتا ھەر ئۇچىلا جەھەتتە يەنە بىر تاۋۇشقا ئوخشىشىپ قېلىشى مۇمكىن. شۇنىڭ بىلەن تاۋۇشلارنىڭ ئاساسىملىياتسىيە ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ.

تەكتىلىمەي بولمايدىغان بىر مەسىلە شۇكى، ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئاساسىملىياتسىيەلىشىشى سەۋەبىدىن، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى كېلىپ چىقىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشىنىڭ مۇھىم بىر سەۋەبى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاساسىملىياتسىيەلىشىشىدۇر.

ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاساسىملىياتسىيەسى ئوڭ ھەم تەتۇر ئاساسىملىياتسىيە، تولۇق ھەم قىسمەن ئاساسىملىياتسىيە دەپ بىرقانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئەگەر سۆزلەر تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ئالدىنقى تاۋۇش كېيىن چىققان تاۋۇشنى ئۆزىگە ئوخشىتىۋالسا، بۇ ئوڭ ئاساسىملىياتسىيە (ئىلگىرىلىمە ئاساسىملىياتسىيەمۇ دېيىلىدۇ) بولىدۇ؛ ئەگەر كەينىدە چىقىدىغان تاۋۇش ئالدىدا چىققان تاۋۇشنى ئۆزىگە ئوخشىتىۋالسا، بۇ تەتۇر ئاساسىملىياتسىيە (چېكىنمە ئاساسىملىياتسىيەمۇ دېيىلىدۇ) بولىدۇ؛ ئەگەر بىر تاۋۇش يەنە بىر تاۋۇشنى تامامەن ئۆزىگە ئوخشىتىۋالسا، بۇ تولۇق ئاساسىملىياتسىيە بولىدۇ؛ ئەگەر ئۇنى تاۋۇش چىقىرىش ئورنى، تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى ۋە جاراڭلىق - جاراڭسىز بولۇشتىن ئىبارەت ئۈچ جەھەتنىڭ بىرى ياكى ئىككىسىدە ئۆزىگە ئوخشىتىۋالسا، بۇ قىسمەن ئاساسىملىياتسىيە بولىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تەلەپپۇزىدا، ئۇزۇك تاۋۇشلاردا تەتۇر ئاساسىملىياتسىيە ھادىسىسى بىرقەدەر كۆپرەك كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، «ئون بىر» دېگەن سۆز ئۇيغۇر ئەدەبىي جانلىق تىلىمىزدا قىسمەن تەتۇر ئاساسىملىياتسىيەلىشىپ، «ئوم بىر» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ؛ «شەنبە» دېگەن سۆز ئۇيغۇر ئەدەبىي جانلىق تىلىمىزدا قىسمەن تەتۇر ئاساسىملىياتسىيەلىشىپ، «شەمبە» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ؛ «ئون يەتتە» دېگەن سۆز ئۇيغۇر ئەدەبىي جانلىق تىلىمىزدا تولۇق تەتۇر ئاساسىملىياتسىيەلىشىپ، «ئوي يەتتە» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ؛ «مەنمۇ باربمەن» دېگەن بىرىكمىدىكى «مەنمۇ» ئۇيغۇر ئەدەبىي جانلىق تىلىمىزدا، تولۇق تەتۇر ئاساسىملىياتسىيەلىشىپ، «مەممۇ» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، دېگەندەك.

لېكىن، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئوڭ ئاساسىملىياتسىيە ھادىسىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ئىنتايىن ئاز كۆرۈلىدۇ. پەقەت «پ» رەۋىشداش بىلەن ياردەمچى پېئىللار پېئىلنىڭ ئانالىتىك تۈس كاتېگورىيەسىنى شەكىللەندۈرگەندىلا، جانلىق تىلدا ئوڭ

ئاسسىملىياتسىيە ھادىسىسى يۈز بېرىشى مۇمكىن. مەسىلەن، «كۆرۈپ باق» دېگەن سۆز ئۇيغۇر ئەدەبىي جانلىق تىلىمىزدا «كۆرۈپپاق» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، بۇنىڭدا تولۇق ئوڭ ئاسسىملىياتسىيە ھادىسىسى يۈز بەرگەن؛ «يېزىپ بولدى» دېگەن سۆز ئۇيغۇر ئەدەبىي جانلىق تىلىمىزدا «يېزىپپولدى» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، بۇنىڭدىمۇ تولۇق ئوڭ ئاسسىملىياتسىيە ھادىسىسى يۈز بەرگەن. لېكىن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى دىيالېكت، شېۋىلىرىدە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تەتۇر ئاسسىملىياتسىيە ھادىسىسىدىن باشقا، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئوڭ ئاسسىملىياتسىيە ھادىسىسى خېلى كۆپ دەرىجىدە كۆرۈلىدۇ.

تۆۋەندە بىز ئۆزىمىز توپلىغان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت - شېۋىلىرى ماتېرىياللىرىدىكى تىل ئەملىيىتىگە ئاساسەن، ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت - شېۋىلىرىدە كۆرۈلىدىغان ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىملىياتسىيە ھادىسىلىرىنىڭ كونكرېت ئىپادىلىرىگە قاراپ باقايلى.

1.2.1 ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئوڭ ھەم تولۇق ئاسسىملىياتسىيەسى

1) ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئوڭ ھەم تولۇق ئاسسىملىياتسىيە ھادىسىسىنىڭ بىرقەدەر كۆچلۈك بولۇشى، لوپنور دىيالېكتىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل ھادىسە لوپنور دىيالېكتىدا ھەم سۆزلەر تۇرلەنگەندە، ھەم يېڭى سۆز ياسالغاندا، ھەتتا تۇپ سۆزلەر تەركىبىدە كۆرۈلىدۇ. تۆۋەندە كونكرېت مىسالار ئارقىلىق بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرىمىز.

(1) ئەدەبىي تىلدا ئالدىدىكى بوغۇم «ت» بىلەن ئاياغلاشقان، كەينىدىكى بوغۇم «ن» بىلەن باشلانغان سۆزلەردە (مەيلى تۇرلەنگەن سۆزلەر بولسۇن، ياكى تۇپ سۆزلەر بولسۇن)، لوپنور دىيالېكتىدا «ن» تاۋۇشى «ت» تاۋۇشىغا تامامەن ئوخشاپ قېلىپ، ئوڭ ھەم تولۇق ئاسسىملىياتسىيە ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	لوپنوردا	خەنزۇچە
ئاتنى، ئاتنىڭ	ئاتتى	把马；马的
ئوتنى، ئوتنىڭ	ئوتتۇ	把草；草的
سۈتنى، سۈتنىڭ	سۈتتى	把奶子；奶子的
ئۆتنە	ئۆتتۆ	借

(2) ئەدەبىي تىلىمىزدىكى ئالدىدىكى بوغۇم «ت» بىلەن ئاياغلاشقان، كەينىدىكى بوغۇم «ل» بىلەن باشلانغان سۆزلەردە، لوپنور دىيالېكتىدا «ل» تاۋۇشى «ت» تاۋۇشىغا تامامەن ئوخشاپ قېلىپ، ئوڭ ھەم تولۇق ئاسسىملىياتسىيە ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	لوپنوردا	خەنزۇچە
ئاتلىق	ئاتتىق	骑马
ئوتلۇق	ئوتتۇق	草场
سۈتلۈك	سۈتتۈك	有奶的
ئاتلار	ئاتتار	许多马

(3) ئەدەبىي تىلىمىزدىكى ئالدىدىكى بوغۇم «ز» بىلەن ئاياغلاشقان، كەينىدىكى بوغۇم

«د» بىلەن باشلانغان سۆزلەردە، لوپنور دىيالېكتىدا «د» تاۋۇشى «ز» تاۋۇشىغا تامامەن ئوخشاپ قېلىپ، ئوڭ ھەم تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	لوپنوردا	خەنزۇچە
سىزدىن	سىززىن	从你这儿
سىزدە	سىززە	在你这儿
بىزدىن	بىززىن	从我们这儿
يۇزدە	يۇززە	一百之中

(4) ئەدەبىي تىلىمىزدىكى ئالدىدىكى بوغۇم «ز» بىلەن ئاياغلاشقان، كەينىدىكى بوغۇم «ل» بىلەن باشلانغان سۆزلەردە، لوپنور دىيالېكتىدا «ل» تاۋۇشى «ز» تاۋۇشىغا تامامەن ئوخشاپ قېلىپ، ئوڭ ھەم تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	لوپنوردا	خەنزۇچە
كۆزلەر	كۆززۆر	眼睛
سىزلەر	سىززەر	你们
كۆزلە -	كۆززۆ	你盯着
سۆزلە -	سۆززۇ -	你说
سېغىزلىق يەر	ساغىززىق يە	粘土地
قىزلار	قىززار	姑娘们

(5) ئەدەبىي تىلىمىزدىكى ئالدىدىكى بوغۇم «ز» بىلەن ئاياغلاشقان، كەينىدىكى بوغۇم «ن» بىلەن باشلانغان سۆزلەردە، لوپنور دىيالېكتىدا «ن» تاۋۇشى «ز» تاۋۇشىغا تامامەن ئوخشاپ قېلىپ، ئوڭ ھەم تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	لوپنوردا	خەنزۇچە
بىزنى	بىززى	把我们
قازناق	قاززاق	储藏室
سىزنى، سىزنىڭ	سىززى	把您，您的
كۆزنى، كۆزنىڭ	كۆززۇ	把眼睛，眼睛的
مۇزنى، مۇزنىڭ	مۇززۇ	把冰，冰的

(6) ئەدەبىي تىلىمىزدىكى ئالدىدىكى بوغۇم «س» بىلەن ئاياغلاشقان، كەينىدىكى بوغۇم «ت» بىلەن باشلانغان سۆزلەردە، لوپنور دىيالېكتىدا «ت» تاۋۇشى «س» تاۋۇشىغا تامامەن ئوخشاپ قېلىپ، ئوڭ ھەم تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	لوپنوردا	خەنزۇچە
ئاستا	ئاسسا	慢慢的
ئاستى	ئاسسى	下面
ئۆستەڭ	ئۆسسۆڭ	河流

ئۇستا	ئۇسا	能干的
ئۇستىخان	ئۇسسىخان	骨骼
ئۇستىرا	ئۇسۇرا	剃刀
ئۇستۇن	ئۇسۇن	之上、高
بوستان	بوسون	绿洲
پىستە	پىسسە	哈巴狗
پۇستانى	پۇسسانى	某人
تەستىقلا ـ	تەسسىقتا ـ	批准
داستىخان	دوسسۇخان	台布
دوستۇم	دوسسۇم	我的朋友
دەستە	دەسسە	把（量）
ياستۇق	ياسسۇق	枕头
قەستەن	قەسسەن	故意地

خوتەن دىيالېكتىدا يۇقىرىقىدەك ھادىسە ئاز ـ تولا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	خوتەندە	خەنزۇچە
قەستەن	قەسسەن	故意地
تەستەك	تەسسەك	耳光、嘴巴

(7) ئەدەبىي تىلىمىزدىكى ئالدىدىكى بوغۇم «س» بىلەن ئاياغلاشقان، كەينىدىكى بوغۇم «ل» بىلەن باشلانغان سۆزلەردە، لوپنور دىيالېكتىدا «ل» تاۋۇشى «س» تاۋۇشىغا تامامەن ئوخشاپ قېلىپ، ئوك ھەم تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	لوپنوردا	خەنزۇچە
مەستىر	مەسسەر	酒鬼们
ئىسلام	ئىسسام	伊斯兰教
ئەسلىي	ئەسسى	原来
مەسلىھەت	مەسسەت	主意，指教

(8) ئەدەبىي تىلىمىزدىكى ئالدىدىكى بوغۇم «ك» بىلەن ئاياغلاشقان، كەينىدىكى بوغۇم «ن» بىلەن باشلانغان سۆزلەردە، لوپنور دىيالېكتىدا «ن» تاۋۇشى «ك» تاۋۇشىغا تامامەن ئوخشاپ قېلىپ، ئوك ھەم تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	لوپنوردا	خەنزۇچە
كۆرۈكنى، كۆرۈكنىڭ	كۆرۈككۇ	把桥，桥的
يۈكنى، يۈكنىڭ	يۈككۇ	把货，货的

(9) ئەدەبىي تىلىمىزدىكى ئالدىدىكى بوغۇم «ل» بىلەن ئاياغلاشقان، كەينىدىكى بوغۇم

«ن» بىلەن باشلانغان سۆزلەردە، لوپنور دىيالېكتىدا «ن» تاۋۇشى «ل» تاۋۇشىغا تامامەن ئوخشاپ قېلىپ، ئوڭ ھەم تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	لوپنوردا	خەنزۇچە
تالنى، تالنىڭ	تاللى	把柳树，柳树的
كۆلنى، كۆلنىڭ	كۆللۇ	把湖，湖的
يولنى، يولنىڭ	يوللۇ	把路，路的
قولنى، قولنىڭ	قوللۇ	把手，手的

(10) ئەدەبىي تىلىمىزدىكى ئالدىدىكى بوغۇم «م» بىلەن ئاياغلاشقان، كەينىدىكى بوغۇم «ن» بىلەن باشلانغان سۆزلەردە، لوپنور دىيالېكتىدا «ن» تاۋۇشى «م» تاۋۇشىغا تامامەن ئوخشاپ قېلىپ، ئوڭ ھەم تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	لوپنوردا	خەنزۇچە
قويۇمنى، قويۇمنىڭ	قويۇممۇ	把我的羊，我的羊的
كىمنى، كىمنىڭ	كىممى	把谁，谁的
كۆزۈمنى، كۆزۈمنىڭ	كۆزۈممۇ	我的眼睛，我的眼睛的
گەپىمنى، گەپىمنىڭ	گەپىممى	把我的话，我的话的

(11) ئەدەبىي تىلىمىزدىكى ئالدىدىكى بوغۇم «ڭ» بىلەن ئاياغلاشقان، كەينىدىكى بوغۇم «ن» بىلەن باشلانغان سۆزلەردە، لوپنور دىيالېكتىدا «ن» تاۋۇشى «ڭ» تاۋۇشىغا تامامەن ئوخشاپ قېلىپ، ئوڭ ھەم تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	لوپنوردا	خەنزۇچە
قويۇڭنى، قويۇڭنىڭ	قويۇڭڭۇ	把你的羊，你的羊的
يەڭنى، يەڭنىڭ	يەڭڭى	把袖子，袖子的
يۇڭنى، يۇڭنىڭ	يۇڭڭۇ	把毛，毛的
قولۇڭنى، قولۇڭنىڭ	قولۇڭڭۇ	把你的手，你的手的

(12) ئەدەبىي تىلىمىزدىكى ئالدىدىكى بوغۇم «ڭ» بىلەن ئاياغلاشقان، كەينىدىكى بوغۇم «غ» بىلەن باشلانغان سۆزلەردە، لوپنور دىيالېكتىدا «غ» تاۋۇشى «ڭ» تاۋۇشىغا تامامەن ئوخشاپ قېلىپ، ئوڭ ھەم تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	لوپنوردا	خەنزۇچە
ئۇنىڭغا	ئۇڭڭۇ	对他
قاراڭغۇ	قاراڭڭۇ	黑暗的
يولۇڭغا	يولۇڭڭا	朝你的路
قوڭغۇز	قوڭڭۇز	屎壳郎

سوزۇلاڭغۇ	سوزۇلاڭقۇ	长的，有弹性的
قىڭغىر	قىڭقىر	斜的
ئالدىراڭغۇ	ئالدىراڭقۇ	急躁的

قومۇلدا «قوڭغۇز» سۆزى لوپنوردىكىدەك «قوڭقۇز» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. تۇرپاندا بۇ سۆز «قوڭقۇز» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىپ، «غ» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ.

(13) ئەدەبىي تىلىمىزدىكى ئالدىدىكى بوغۇم «ك» بىلەن ئاياغلاشقان، كەينىدىكى بوغۇم «گ» بىلەن باشلانغان سۆزلەردە، لوپنور دىيالېكتىدا «گ» تاۋۇشى «ك» تاۋۇشىغا تامامەن ئوخشاپ قېلىپ، ئوك ھەم تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	لوپنوردا	خەنزۇچە
ئېزىلەڭگۇ	ئىزلەڭقۇ	磨蹭、慢腾腾
ئۇزەڭگە	ئۇزەڭكى	马蹬
ئەڭگۈشتەر	ئەڭكۇشتەر	宝石
بەڭگى	بەڭكى	抽麻烟者
تۇڭگان	تۇڭكان	回族
تەڭگە	تەڭكە	钱币
جاڭگال	جاڭكەل	灌木林
چاڭگال	چاڭكال	爪子
چاڭگىز	چاڭكىز	一种树
داڭگال	داڭكال	土块
دۆڭگە ـ	دۆڭكە ـ	推卸、转嫁
ساڭگىلا ـ	ساڭكىلا ـ	吊，垂
سۆڭگەچ	سۆڭكۆچ	胯骨
لىڭگىرچاق	لىڭكىرچاق	夹夹鞍
يەڭگۈشلە ـ	يەڭكۇشلە ـ	换
توڭگۇز	توڭكۇز	野猪
يەڭگە	يەڭكە	嫂子
ئىڭگىلىك	ئىڭكىلىك	耳环
تەلەڭگە	تەلەڭكۇر	脸盆

بۇ خىل ئەھۋال قومۇلدا ئاندا ـ ساندا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، قومۇلدا «توڭگۇز»، «چاڭگىز» سۆزلىرى لوپنوردىكىگە ئوخشاش «توڭكۇز»، «چاڭكىز» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ مىسالىلاردا «ك» تاۋۇشى كەينىدىكى «گ» تاۋۇشىنى ئوك ھەم تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە قىلىۋالغان. تۇرپاندا «توڭگۇز» سۆزى «توڭقۇز» دېيىلىدۇ، بۇنىڭدا «غ» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان.

(14) ئەدەبىي تىلىمىزدىكى ئالدىدىكى بوغۇم «پ، ز، س» لار بىلەن ئاياغلاشقان، كەينىدىكى بوغۇم «ن، ھ، م» لار بىلەن باشلانغان سۆزلەردە، لوپنور دىيالېكتىدا «ن، ھ،

م» لار تامامەن «پ، ز، س» لارغا ئوخشاپ قېلىپ، ئوڭ ھەم تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	لوپنوردا	خەنزۇچە
كۆپىنىڭ	كۆپپۇ	大家的
گەپنى، گەپنىڭ	گەپپى	把话，话的
مەزھەپ	مەززەپ	宗派
ئىسنىڭ	ئىسسى	烟的
ئەجەبمۇ	خەجەپپۇ	太…了

2) لوپنور دىيالېكتىدىن باشقا دىيالېكت ـ شېۋىلەردە، ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئوڭ ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى گەرچە لوپنور دىيالېكتىدىكىدەك كۆچلۈك كۆرۈلمىسىمۇ، ھەرھالدا يەنە ئازدۇر ـ كۆپتۇر كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
تاتلىق	تاتتىق	قوم، يەك	甜的
ئۈچ يېرىم	ئۈچچېرىم	خوت	三个半
ھېچ يەر	ھېچچە:	خوت، يەك	任何地方
دەپ بەر ـ	دەپپە ـ	قەش	你给说一下
كۆرۈپ باق ـ	كۆرەپپاق ـ	قەش	你看一下
ئېلىپ بار ـ	ئاپپا: ـ	قەش	你拿去
ئۈچرا ـ	ئۈچچا ـ	خوت، گۇم، يەك	你碰上
تاشلا ـ، تاشلىۋەت	تاششا ـ، تاششىۋەت	قەش	你扔掉
چىشلە ـ	چىششە ـ	ئات	你咬吧
ھوشيار	ئۇششا	ئات	机灵
ئۈچ جىڭ	ئۈچچۈڭ	قەش	三斤
ئۈچ جان	ئۈچچان	قەش	三口人
ئۈچ يۈز	ئۈچچۈز	گۇم	三百
بەش يۈز	بەششۈز	گۇم	五百
يەتتە يۈز	يەتتۈز	گۇم	七百
ئالدى	ئاللى	لوپ	前面

قىسقىچە خۇلاسە:

لوپنور دىيالېكتىدا ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئوڭ ئاسسىمىلياتسىيەلىشىنى تۈپەيلىدىن، ئۈزۈك تاۋۇشلاردا «تن\تت، تل\تت[1]، زد\زز، زل\زز، زن\زز، زھ\زز، ست\سس، سس\سس، سن\سس، كن\كك، لن\لل، من\مم، ڭن\ڭڭ، ڭغ\ڭڭ، ڭگ\ڭڭ، پن\پپ، پم\پپ» دېگەندەك نۆۋەتلىشىش ھادىسىلىرى كۆرۈلىدۇ. خوتەن، قومۇل، قەشقەر،

① «\» بەلگىسى «نۆۋەتلىشىش» دېگەن مەنىدە كېلىدۇ. مەسىلەن، «تل\تت» دېگەن «ت» بىلەن ئاياغلاشقان بوغۇمنىڭ كەينىدە «ل» بىلەن باشلانغان بوغۇم كەلسە، «ل» تاۋۇشى «ت» تاۋۇشىنىڭ ئاسسىمىلياتسىيە قىلىشى تۈپەيلىدىن، «ت» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدۇ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

گۇمىلاردىمۇ ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تولۇق ھەم ئوڭ ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى ئازدۇر ـ كۆپتۇر كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ.

2.2.1 ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئوڭ ھەم قىسمەن ئاسسىمىلياتسىيەسى

ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئوڭ ھەم قىسمەن ئاسسىمىلياتسىيەسى ئاساسەن لوپنور، تۇرپان، كەلپىن ۋە قومۇل قاتارلىق جايلاردا كۆپرەك كۆرۈلىدۇ.

1) ئەدەبىي تىلىمىزدىكى ئالدىنقى بوغۇمى «ڭ» بىلەن ئاياغلاشقان، كەينىدىكى بوغۇم «ل» بىلەن باشلانغان سۆزلەردە، بەزى جايلاردا «ل» تاۋۇشى ئوڭ ھەم قىسمەن ئاسسىمىلياتسىيەگە ئۇچراپ، دىماغ تاۋۇش «ن» غا نۆۋەتلىشىپ، تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتە «ڭ» تاۋۇشى بىلەن بىردەك بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
تەڭلىمات	تەڭنىمات	تۇر، كەل	墙围子
تەڭلىكتە	تەڭنىكتە	تۇر، كەل	为难
تەڭلە ـ	تەڭنە ـ	تۇر، كەل	递
كۆڭلى	كۆڭنى	تۇر، غۇل	他的心
تۆڭلۈك	تۆڭنۈك\تۆنۈك	تۇر	天窗
سىڭلىم	سىڭنىم	تۇر	我的妹妹
ئاڭلا ـ	ئاڭنا ـ	تۇر	听
توڭلا ـ	توڭنا ـ	تۇر	受冻
ئوڭلا ـ	ئوڭنا ـ	لوپ	修正
ماڭلاي	ماڭناي	تۇر	额头
ئاڭلىق	ئاڭنىق	تۇر	自觉的

2) ئەدەبىي تىلىمىزدىكى ئالدىنقى بوغۇم «ش» بىلەن ئاياغلاشقان، كەينىدىكى بوغۇم «ل» بىلەن باشلانغان سۆزلەردە، لوپنور دىيالېكتىدا «ل» تاۋۇشى «ش» تاۋۇشىنىڭ ئوڭ ھەم قىسمەن ئاسسىمىلياتسىيەسىگە ئۇچراپ، جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇش «ت» غا نۆۋەتلىشىپ، جاراڭسىز بولۇش جەھەتتە «ش» تاۋۇشى بىلەن بىردەك بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	لوپنوردا	خەنزۇچە
ئاشلىق	ئاشتىق	粮食
باشلىق	باشتىق	头头儿

قىسقىچە خۇلاسە:

تۇرپان، غۇلجا ۋە كەلپىن شېۋىلىرىدە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئوڭ ھەم قىسمەن ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى تۆۋەندىن، ئالدىنقى بوغۇمى «ڭ» بىلەن ئاياغلاشقان، كەينىدىكى بوغۇم «ل» بىلەن باشلانغان سۆزلەردە، «ل\ن» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدىغان ھادىسە مەۋجۇت؛ لوپنوردا بولسا، سۆزلەرنىڭ ئالدىنقى بوغۇمى «ش» بىلەن ئاياغلاشقان،

كەينىدىكى بوغۇم «ل» بىلەن باشلانغان شارائىتتا، «ل\ت» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدىغان ھادىسە مەۋجۇت.

3.2.1 ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تەتۇر ھەم تولۇق ئاسسىمىلياتسىيەسى

بۇ خىل ھادىسىمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدە خېلى كۆپ كۆرۈلىدۇ.

1) ئەدەبىي تىلىمىزدىكى ئالدىنقى بوغۇمى «ت» بىلەن ئاياغلاشقان، كېيىنكى بوغۇمى «س» بىلەن باشلانغان سۆزلەردە، بەزى جايلاردا «ت» تاۋۇشى «س» تاۋۇشىغا تامامەن ئوخشاپ قېلىپ، تەتۇر ھەم تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
پۈتسە	پۈسسە	قوم	如果完成
ئۆتسەڭ	ئۆسسەڭ	كوس	如果你过去
چاتساڭ	چاسساڭ	كوس، تۇر	如果你连起来
ساۋاتسىز	ساۋاسسىز	خوت، قوم	文盲
ئېيتسام	ئېيسسام	چىرا	如果我告诉
ياتسىراش	ياسسىراش	تۇر	认生
تۆت سەر	تۆسسە	گۇم	四两
ئاتسۇن	ئاسسۇن	چىرا	让他扔

2) ئەدەبىي تىلىمىزدىكى ئالدىنقى بوغۇمى «چ» بىلەن ئاياغلاشقان، كېيىنكى بوغۇمى «س» بىلەن باشلانغان سۆزلەردە، بەزى جايلاردا «چ» تاۋۇشى «س» تاۋۇشىغا تامامەن ئوخشاپ قېلىپ، تەتۇر ھەم تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئۇچسام	ئۇسسام	قوم	如果我飞起来
چاچساڭ	چاسساڭ	كوس، تۇر	如果你撒泼
قاچساڭ	قاسساڭ	كوس	如果你逃走
ئىچسەڭ	ئىسسەڭ	كوس	如果你喝光
ئاچسۇن	ئاسسۇن	چىرا	让他打开

3) ئەدەبىي تىلىمىزدىكى ئالدىنقى بوغۇمى «ز» بىلەن ئاياغلاشقان، كېيىنكى بوغۇمى «س» بىلەن باشلانغان سۆزلەردە، بەزى جايلاردا «ز» تاۋۇشى «س» تاۋۇشىغا تامامەن ئوخشاپ قېلىپ، تەتۇر ھەم تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
بۇزسام	بۇسسام	قوم	如果我破坏掉
تۇزسىز	تۇسسىز	قوم، تۇر	淡的，盐少
كەزسەڭ	كەسسەڭ	قوم	如果你周游
ئۆتكۈزسە	ئۆتكۈسسە	تۇر	如果让通过

4) ئەدەبىي تىلىمىزدىكى ئالدىنقى بوغۇمى «ش» بىلەن ئاياغلاشقان، كېيىنكى بوغۇمى «س» بىلەن باشلانغان سۆزلەردە، بەزى جايلاردا «ش» تاۋۇشى «س» تاۋۇشىغا تامامەن ئوخشاپ قېلىپ، تەتۇر ھەم تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
تاشسا	تاسسا	قوم	如果溢出来
يەشسە	يەسسە	كوس، قوم	如果解开
ئىشسىز	ئىسسىز	كوس، قوم، يوپ، ئات	无业
بەش سەر	بەسسە	كوس	五两
ئاشسا	ئاسسا	قوم، كوس	如果超过
تەشسە	تەسسە	كوس	如果捅破
چۈشسەم	چۈسسەم	خوت	如果我下来
باشسىز	باسسىز	يوپ، ئات	无头

5) ئەدەبىي تىلىمىزدىكى ئالدىنقى بوغۇمى «ن» بىلەن ئاياغلاشقان، كېيىنكى بوغۇمى «ل» بىلەن باشلانغان سۆزلەردە، بەزى جايلاردا «ن» تاۋۇشى «ل» تاۋۇشىغا تامامەن ئوخشاپ قېلىپ، تەتۇر ھەم تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئازسانلىق	ئاسساللىق	خوت	少数的
قوغۇنلۇق	قوغۇللۇق	خوت	甜瓜地
ئۆگۈنلۈككە	ئۆگۈللۈككە	خوت	在后天
كۈنلۈك	كۈللۈك	خوت	伞
ئورۇنلۇق	ئورۇللۇق	خوت	合理的
ئەتىگەنلىك	ئەتىگەللىك	گۇم	早上的
ئورۇنلاپ	ئورۇللاپ	كوس	完成了
چەنلەپ	چەللەپ	كوس	瞄准了
ئارانلا	ئاراللا	قوم	仅好不容易
ئوتۇنلار	ئوتۇللار	قوم	许多柴火
جانلىق	جاللىق	قوم	生物
كېپەنلىك	كېپەللىك	تۇر	裹尸布
تەمىنلە -	تەمىللە -	تۇر	供给
يامانلىق	ياماللىق	خوت	坏处、缺点
سامانلىق	ساماللىق	گۇم	麦杆地
قانلىق	قاللىق	خوت، قوم	血的
ئامانلىق	ئاماللىق	خوت	平安的
چاپانلىق	چاپاللىق	گۇم	有衣服的

6) ئەدەبىي تىلىمىزدىكى ئالدىنقى بوغۇمى «ت» ياكى «ش» بىلەن ئاياغلاشقان، كېيىنكى بوغۇمى «چ» بىلەن باشلانغان سۆزلەردە، لوپنور دىيالېكتىدا «ت» ياكى «ش»

تاۋۇشى «چ» تاۋۇشىغا تامامەن ئوخشاپ قېلىپ، تەتۇر ھەم تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	لوپنوردا	خەنزۇچە
ئىشچى	ئىچچى	工人
ئىشچان	ئىچچان	勤劳的
ئاتچى	ئاچچى	牧马人
خىزمەتچى	خىزمەچچى	工作人员

بۇ خىل ھادىسە خوتەن، يوپۇرغا، قومۇل قاتارلىق جايلاردىمۇ يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
كاساتچىلىق	كاساچچىلىق	قوم	萧条、不景气
خەتچى	خەچچى	يوپ	书写人
خىيانەتچى	خىيانەچچى	يوپ	贪污分子
خىزمەتچى	خىزمەچچى	يوپ	工作人员
سەنئەتچى	سەنەچچى	خوت، قوم	艺术家
سائەتچى	سائەچچى	خوت، قوم	修表匠

7) دىيالېكت ـ شېۋىلەردە يەنە تۆۋەندىكىدەك تەتۇر ھەم تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسىمۇ كۆرۈلىدۇ. تۆۋەندىكى مىساللاردا ئالدىنقى بوغۇمدىكى «ن، ب، پ، ز» لار، كېيىنكى بوغۇم بېشىدىكى «ي، ن، ت، ش» لارنىڭ تەتۇر ھەم تولۇق ئاسسىمىلياتسىيەسىگە ئۇچرىغان. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
تۇن يېرىمدا	تۇيىپرىمدا	تۇر	半夜三更
ئون يەتتە	ئوييەتتە	تۇر	十七
شەبنەم	شەننەم	ئات	露珠
ئىپتار	ئىتتار	تۇر	开斋时间
ئاپتاپ	ئاتتاپ	تۇر	和煦，日光
ناماز شام	ناماششام	ئات، تۇر	日落时刻

8) قەشقەر، خوتەن، يەكەن، ئاتۇش قاتارلىق جايلاردىكى تەركىبىدە «ل» تاۋۇشى بولغان سۆز پېئىللار ياكى ئىسىملاردا دائىم تەتۇر ھەم تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئالما	ئاممـا	قەش، يەك	苹果
چالما	چاممـا	قەش، ئات، يەك	土块
بارالمىغان	باراممىغان	خوت، يەك	没能去的
كېلەلمىگەن	كېلەممىگەن	خوت، يەك	没能来的

ئالماق	ئاماق	قەش	拿
كەلمەس	كەمەس	قەش	不来的
قاملىشالماي	قاملىشاماي	ئات	合不来
كۆرەلمىگەن	كۆرەمىگەن	خوت	没能看见的
كەلمە ـ	كەمە ـ	ئات	你别来
قىلما ـ	قىما ـ	ئات	你别做
دەسسەپمىدىم	دەسسەمىدىم	خوت	我踩了吗
كۆرمەپمىدىم	كۆ:مەمىدىم	خوت	我没见吗
ئېمپ قالغانمىدىكەن	ئىمپ سېمىدىكى	خوت	可能吃奶了吧

خوتەن دىيالېكتىدا سۈپەتلەرنىڭ سېلىشتۇرما دەرىجىسى ۋە باشقا ئەھۋاللاردىمۇ مۇشۇنداق ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تەتۇر ھەم تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	خوتەندە	خەنزۇچە
يوغانراق	يوغاييىاق	大一点儿
ئۇزۇنراق	ئۇزۇييىاق	长一点儿
قېلىنراق	قىلىييىاق	厚一点儿
تۆۋەندىن	تۆۋەتتې (ن)	(从下)
يۇقىرىدىن	يوقۇتتې (ن)	(从上)

قىسقىچە خۇلاسە:

A. لوپنور دىيالېكتىدا ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تەتۇر ھەم تولۇق ئاسسىمىلياتسىيەسى مەۋجۇت بولۇپ، ئاساسەن ئالدىنقى بوغۇمى «ت، ش» بىلەن ئاخىرلاشقان، كېيىنكى بوغۇمى «چ» بىلەن باشلانغان سۆزلەردە، «ت، ش» تاۋۇشلىرى تولۇق ۋە تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيە بولۇش تۈپەيلى «چ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدۇ؛ ئالدىنقى بوغۇمى «ز، چ، ت» بىلەن ئاخىرلاشقان، كېيىنكى بوغۇمى «س» بىلەن باشلانغان سۆزلەردە، «ز، چ، ت» تاۋۇشلىرىمۇ تولۇق ۋە تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيە بولۇش تۈپەيلى «س» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدۇ.

B. ئالدىنقى بوغۇمى «ت، ش» بىلەن ئاخىرلاشقان، كېيىنكى بوغۇمى «چ» بىلەن باشلانغان سۆزلەردە، «ت، ش» تاۋۇشلىرى تولۇق ۋە تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيە بولۇش تۈپەيلى «چ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى خوتەن، قومۇل، يوپۇرغىلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ.

C. بۇلاردىن باشقا، خوتەندە يەنە ئالدىنقى بوغۇمى «پ، ن» بىلەن ئاخىرلاشقان، كېيىنكى بوغۇمى «م، ي» بىلەن باشلانغان سۆزلەردە، «پ، ن» تاۋۇشلىرى تولۇق ۋە تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيە بولۇش تۈپەيلى، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا «م، ي» تاۋۇشلىرىغا نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ.

D. قەشقەر، كەلپىن، ئاتۇش قاتارلىق جايلاردا «لم\مم» تاۋۇشىغا، تۇرپاندا «پت\تت» تاۋۇشىغا ۋە «زش\شش» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدىغان ھادىسىلەر كۆرۈلىدۇ.

1.2.4 ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تەتۇر هەم قىسمەن ئاسسىمىلياتسىيەسى

ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تەتۇر هەم قىسمەن ئاسسىمىلياتسىيە هادىسىسى ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدە بەزىدە تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتە يۇز بەرسە، بەزىدە تاۋۇش چىقىرىش ئورنى جەھەتتە يۇز بېرىدۇ، بەزىدە بولسا جاراڭلىق ـ جاراڭسىز جەھەتتە يۇز بېرىدۇ.

1) تۆۋەندىكى سۆزلەردە تەتۇر هەم قىسمەن ئاسسىمىلياتسىيە هادىسىسى يۇز بېرىپ، ئالدىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتە كەينىدىكى تاۋۇشقا ئوخشاپ قالغان. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئەپسىز	ئەفسىز	كەل، خوت، تۇر	不方便
چاپسان	چافسان	كەل، خوت، تۇر	快点儿
تاپسام	تافسام	كەل، خوت، تۇر	如果我找到
ياپسا	يافسا	كەل، خوت، تۇر	如果他盖上
دەپسەن	دەفسەن	كەل، خوت، تۇر	你说了
تاشلاپسەن	تاشلافسە	كەل، خوت، تۇر	你扔了
شەبنەم	شەمنەم	قوم	露珠
سەپسال ـ	سەفسال ـ	تۇر	端详
ئاشلەقپۇق	ئاشلەمپۇق	تۇر	凉粉
تەقسىم	تەخسىم	لوپ	分配

2) تۆۋەندىكى سۆزلەردە تەتۇر هەم قىسمەن ئاسسىمىلياتسىيە هادىسىسى يۇز بېرىپ، ئالدىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش تاۋۇش چىقىرىش ئورنى جەھەتتە كەينىدىكى تاۋۇشقا ئوخشاپ قالغان. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	نۆۋەتلەشكەن	جايى	خەنزۇچە
ئون بىر	ئوم بىر	نب \مب	قوم	十一
ئىشتانباغ	ئىشتامباغ	نب \مب	تۇر	裤腰带
ئىشتانپايپاق	ئىشتامپايپاق	نپ \مپ	تۇر	连裆裤
يەنە بىر	ھېمبىر	نب \مب	تۇر	再一个
پەيدىنپەي	پەيدەمپەي	نپ \مپ	قوم	逐渐
خوڭنپەر	خوڭمپەر	نپ \مپ	تۇر	混蛋
خوڭنخور	خوڭخور	نخ \ڭخ	تۇر	吸血鬼
ئالتوڭنخان	ئاتوڭخان	نخ \ڭخ	تۇر	阿彤汗(人名)
قانغا	قاڭغا	نغ \ڭغ	قوم	对血
جانغا	جاڭغا	نغ \ڭغ	گوم	对生命
ئالتوڭنغا	ئالتوڭغا	نغ \ڭغ	گوم	对金子
چولپانغا	چولپاڭغا	نغ \ڭغ	گوم	对星星
تۇرپانغا	تۇرپاڭغا	نغ \ڭغ	تۇر	向吐鲁番
ئىنقىلاب	ئىڭقىلاپ	نق \ڭق	تۇر	革命

هايانكەش	هاياڭكەش	نك\ڭك	تۇر 投机分子
ئالتۇنگۇل	ئا:تۇڭگۇل	نگ\ڭگ	تۇر 金花
قەنگە	قەڭگە	نگ\ڭگ	قوم 对糖
تۇتۇنگە	تۇتۇڭگە	نگ\ڭگ	گۇم 对烟雾
قەستەنگە	قەستەڭگە	نگ\ڭگ	گۇم 故意地
مەن بىلەن	مەممنە	نب\مم	قوم 和我一起
خۇتۇن بىلەن	خوتوممنە	نب\مم	قوم 和老婆一起

قىسقىچە خۇلاسە:

A. كەلپىن، تۇرپان، خوتەنلەردە، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىكى قىسمەن ھەم تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيەلىشىش سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان «پس\فس» دەك نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى مەۋجۇت.

B. قومۇل، تۇرپان ۋە گۇما شېۋىلىرىدە، يەنە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئورنى جەھەتتىن قىسمەن ھەم تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيەلىشىش سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان «نب\مب»، «نپ\مپ»، «نخ\ڭخ»، «نغ\ڭغ» ۋە «نگ\ڭگ» دەك نۆۋەتلىشىش ھادىسىلىرى مەۋجۇت.

2.0 تاۋۇشلارنىڭ دىسسىمىلياتسىيەسى

بىر - بىرىگە تامامەن ئوخشاش ياكى مەلۇم جەھەتتە ئوخشايدىغان ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق تاۋۇشلار بىللە تەلەپپۇز قىلىنغاندا، تەكرارلىنىپ قېلىش ياكى تەلەپپۇز قىلىشقا قولايسىز بولۇشتەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بىرى يەنە بىرىگە قىسمەن ئوخشىمايدىغان ياكى تامامەن ئوخشىمايدىغان بولۇپ قېلىشى، تاۋۇشلارنىڭ دىسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى دېيىلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ دىسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى ئازدۇر - كۆپتۇر مەۋجۇت، بىراق كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. ئىملا قائىدىمىزدە بېكىتىشچە، «ق» بىلەن «ت»، «چ» بىلەن «ت»، «چ» بىلەن «ق» تاۋۇشلىرىغا ئوخشاش ئىككى پارتلىغۇچى (ياكى پارتلىغۇچى - سىيرىلاڭغۇ) تاۋۇشلار بىر سۆزدە بىر - بىرىگە ئۇلىنىپ كەلگەندە، ئالدىنقى تاۋۇش ئادەتتە دىسسىمىلياتسىيە ھادىسىسىگە ئۇچراپ، سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش بىلەن نۆۋەتلىشىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئەدەبىي يېزىق تىلىدا	ئېغىز تىلىدا	خەنزۇچە
ياغاچچى	ياغاشچى	木匠
ئاچقۇچ	ئاشقۇچ	钥匙
ئاچتى	ئاشتى	他打开了
قاچتى	قاشتى	他逃走了
ساقچى	ساخچى	警察
ساقلا -	ساخلا -	等待，守

ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت - شېۋىلىرىدە دىسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى ئانچە كۆپ كۆرۈلمەيدۇ، پەقەت ئىنتايىن ئاز بىر قىسىم سۆزلەردىلا كۆرۈلۈپ قېلىشى مۇمكىن.

مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	نۆۋەتلەشكەن	جايى	خەنزۇچە
ئاچتىم	ئاشتىم	چت\شت	گۇم	我打开了
قاچتى	قاشتى	چت\شت	گۇم	他逃走了
بەگنى، بەگنىڭ	بەككى	گن\كك	لوپ	把伯克，伯克的
ساقچى	ساخچى	قچ\خچ	لوپ	警察
ئاقچا	ئاخچى	قچ\خچ	لوپ	钱
باغنى، باغنىڭ	باققى	غن\قق	لوپ	把果园，果园的
بۇياندىن	بۇياتتىن	ند\تت	قوم	从这儿
تۆۋەندىن	تۆۋەتتىن	ند\تت	قوم	从下面
ئوتتۇرا	ئوچچۇيا	تت\چچ	خوت	中间

3.0 تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى

تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى سوزۇق تاۋۇشلاردىمۇ ھەم ئۈزۈك تاۋۇشلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ.

3.1 سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى ۋە ئاجىزلاشماسلىقى

3.1.1 دېڭىزدا ساقلانغان سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلاشماسلىق ئەھۋالى

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە تەۋە تىللاردىن پەرقلىنىدىغان مۇھىم فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا سېلىشتۇرغاندا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكى روشەن گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. بىز دېڭىزدىكى بەزى سۆزلەرگە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتىمىزدىن، دېڭىزدا سۆز يىلتىزىدا ياكى سۆزلەر تۈرلەنگەندە سۆزلەر تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا سېلىشتۇرغاندا ئاساسەن ئاجىزلاشمايدىغانلىقىنى، بۇنداق سۆزلەردىكى سوزۇق تاۋۇشلار تەرەققىي قىلىپ بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، ئاساسەن ئاجىزلىشىپ كەتكەنلىكىنى بايقاشقا بولىدۇ.

دېڭىزدا ئەسلىي سوزۇق تاۋۇشلىرى ئاجىزلاشمىغان بەزى سۆزلەردە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاجىزلىشىش ھادىسىسى يۈز بەرگەنلىكىنى تۆۋەندىكى مىساللاردىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، تۆۋەندىكى سۆزلەردە كەڭ سوزۇق تاۋۇش «ئا»، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تارىراق سوزۇق تاۋۇش «ئې» غا ئاجىزلاشقان:

دېڭىزدا	ئورنى	ھازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
ياغىر	3 ـ 10	يېغىر	疮疤、疮口
قانى	3 ـ 32	قېنى	在哪儿
بالىق	1 ـ 491	بېلىق	鱼
قارى	3 ـ 307	قېرى	老的、老人
يارىم	3 ـ 23	يېرىم	半、半个
چاقىر	1 ـ 470	چېقىر	绿色，蓝色

ياشىل	3 ـ 23	يېشىل	绿色、绿的
ئاغىز	1 ـ 77	ئېغىز	口，口头的
ئارىق	1 ـ 89	ئېرىق	渠、小渠
ئاتىز	1 ـ 76	ئېتىز	田、田地

دىۋاندا ئەسلىي سوزۇق تاۋۇشلىرى ئاجىزلاشمىغان بەزى سۆزلەردە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇش ئاجىزلىشىش ھادىسىسى يۈز بەرگەن. مەسىلەن، تۆۋەندىكى سۆزلەردە كەڭ سوزۇق تاۋۇش «ئە» ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تاراق سوزۇق تاۋۇش «ئې» غا ئاجىزلاشقان:

دىۋاندا	ئورنى	ھازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
كەچە	3 ـ 302	كېچە	晚上
تەزەك	1 ـ 502	تېزەك	驴粪蛋
كەپەك	1 ـ 507	كېپەك	麸皮
كەلىن	1 ـ 526	كېلىن	媳妇
كەرەك	1 ـ 508	كېرەك	需要
يەزنە	3 ـ 45	يېزنە	姐夫
ئەڭەك	1 ـ 182	ئېڭەك	下巴、下巴颏
يەلىم	3 ـ 24	يېلىم	胶，橡胶
سەمىزلىك	1 ـ 660	سېمىزلىك	肥胖
چەچەك	1 ـ 504	چېچەك	花骨朵
تەرى	3 ـ 305	تېرە	皮、皮肤

ئىستاتىستىكىغا ئاساسلانغىنىمىزدا، دىۋاندا ئوچ مەڭ ئەتراپىدا پېئىللار بولۇپ، ئاردا ئىككىدىن ئارتۇق بوغۇمدىن تۇزۇلگەن پېئىللار تۇرلەنگەندە ئىككىنچى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئاساسەن ئاجىزلاشمىغان. بۇ جەھەتتىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىمىزدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن:

دىۋاندا	ئورنى	ھازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
ياشادى	3 ـ 119	ياشىدى	生活
ياغلادى	3 ـ 422	ياغلىدى	润滑
تارادى	3 ـ 356	تارىدى، تاراتتى	散；梳
قانادى	3 ـ 373	قانىدى	出血
قاشلادى	3 ـ 409	قاشلىدى	挠，搔
سانادى	3 ـ 374	سانىدى	数，点

2 . 1 . 3 سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلاشماسلىق ھادىسىسىنىڭ ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدىكى ئىپادىسى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا سېلىشتۇرغاندا، سۆزلەردىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ مۇشۇنداق ئاجىزلاشماسلىق ھادىسىسى بەزى دىيالېكت ـ شېۋىلەردىمۇ

كۆرۈلىدۇ. بولۇپمۇ لوپنور دىيالېكتىدا بۇ خىل ھادىسە ئىنتايىن كۆچلۈك.

1) بىرىنچى بوغۇمى «ئا» ياكى «ئە» دىن ئاجىزلىشىپ «ئې» غا نۆۋەتلەشكەن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىمىزدىكى بەزى سۆزلەر، لوپنور دىيالېكتىدا «ئا» ياكى «ئە» تاۋۇشى ئاجىزلاشماي ئەينەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	لوپنوردا	خەنزۇچە
غېرىب	غارىب	茕茕孑立
قېلىن	قالىن	厚的
قېنى	قانى	在哪儿
يېرىم	ياربم	半
تېرىق	تارىغ	小米
سېرىق	سارىق	黄
يېقىنلاش -	ياقىنشى -	接近
قېرىنداش	قارىنداش	亲人
مېغىز	ماغىز	核，仁
ئېتىز	ئاتىز	田
بېلىق	بالىق	鱼
ئېغىر	ئاغىر	重
ھېكايە	ھاكايە	故事
بېخىل	بەخىل	吝啬
بېلەت	بەلەت	票
چېۋەر	چەۋەر	心灵手巧
پېلەك	پەلەك	瓜秧

2) بەزى سۆزلەر گىرامماتىكىلىق ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغاندا ياكى يېڭى سۆز ياسالغاندا، شۇ سۆزلەرنىڭ بىرىنچى ياكى ئىككىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش «ئا» ياكى «ئە»، لوپنور دىيالېكتى، خوتەن گۇما شېۋىسى ۋە يەكەننىڭ تاغلىقلار تىلىدا ئاجىزلاشماي، ئەينەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	لوپنور قاتارلىقلاردا	خەنزۇچە
بېشى	باشى	头
جېنىم	جانىم	我的命根
قېشىڭ	قاشىڭ	你的眉毛
گەپىمنى	گەپممى	把我的话
ئات - ئېتىم	ئاتىم	我的马
باس - بېسىپ	باسىپ	压
بالىسى	بالاسى	他的孩子
كالىسى	كالاسى	他的牛
قۇلىقىم	قۇلاغىم	我的耳朵
قۇلاقلىرىم	قۇلاقتارىم	我的双耳

يۈرىكىم	ئۈرەگىم	我的心
نەرسىسى	نەرسەسى	他的东西
گۈللىرى	گۈللەرى	他们的花
مەندىكى	مەندەكى	我这儿的
سېلىپ	سالىپ	装
قېلىپ	قالىپ	留下
يېتىۋالدى	ياتىۋالدى	他躺下了
ئالىسەن	ئالاسەن	你要拿
ئاڭلىمايدۇ	ئاڭلامايدۇ	他不听
چېچىڭلار	چاچىڭلار	你们的头发
پېتىشماي	پاتىشماي	合不来
قېچىڭ	قاچىڭ	你逃吧
ئېقى	ئاقى	白的
قېنىم	قانىم	我的血
يان - يېنىپ	يانىپ	返回
چېچىل -	چاچىل -	撒；生气
ئېچىل -	ئاچىل -	打开
يازـ، يېزىپ	يازىپ	写

3) لوپنور دىيالېكتىدىكى پېئىللار شەخس بىلەن تۈرلەنگەندە، شۇ پېئىللىنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئاجىزلاشمايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	لوپنوردا	خەنزۇچە
بارىمىز	بارادىمىز	我们要去
ئالىمىز	ئالادۇنۇز	我们要拿
كېتىمەن	كېتەدىمەن	我要回去
كېلىمەن	كېلەدىمەن	我要来
كېلىمىز	كېلەدىمىز	我们要来
بېرىدۇ	بېرەدۇ	他会给的
كېلىدۇ	كېلەدۇ	他会来的

4) لوپنور دىيالېكتىدىن باشقا بەزى يەرلەردىمۇ، سۆز تومۇرىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئاجىزلاشمايدىغان ھادىسە قىسمەن مەۋجۇت، بىراق كۆپ ئەمەس. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
مېھراب	مەراپ	قوم	龛座
ھېچ	ھەش	قوم	任何
ھېساب	ھەسەپ	تۇر	计算
قىڭغىر	قىڭار	خوت	斜的
غىلاپ	غەلەپ	خوت	刀鞘
ئېرىق	ئەرىق	كوس	小渠沟

مېغىز	مەغىز	كوس	核，仁
ئېتىز	ئەتىز	كوس	田
تېرەك	تەرەك	قەش، كۇچ، ئاق ئاۋات	杨树
بېلەت	بەلەت	قەش، كەل	票
تېزەك	تەزەك	قەش، كۇچ، كېر	驴粪蛋
كېرەك	كەرەك	قەش، كېر	需要
كېۋەز	كەپەز	قەش	棉花
كېۋەز	كەۋەز	كۇچ	棉花
چېلەك	چەلەك	كۇچ	水桶
پېلەك	پەلەك	كۇچ	瓜秧
ئىلدام	ھالدام	كېر	快，赶快

سۆزلەر گىرامماتىكىلىق ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغاندىمۇ، بەزى جايلاردا سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش ئاجىزلاشمايدىغان ھادىسە مەۋجۇت. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	ئورنى	خەنزۇچە
يېزىپ	يەزىپ	كوس	写
چېلىپ	چەلىپ	كوس	弹拉
بېرىپ	بەرىپ	كوس	去
سېلىق	سەلىغ	كوس	税
يىل بېشى	يىل ۋەشى	كوس	年初
تاغبېشى	تاغۋەشى	كوس	山顶
موزايبېشى	موزايۋەشى	كوس	蝼，喇喇蛄
يېپىنچا	يەپىنچى	كوس	遮盖物
يېپىنچا	يەپىنچا	قوم	遮盖物
سېغىنماق	ساقىنماق	خوت	想念
چېقىلماق	چاقىلماق	خوت	摔破
ئېگىنىم	ئەگىنىم	خوت	我的衣服
تالىشامدۇ	تالاشامتۇ	خوت	他会争吗
ئېشىنماق	ئاشۇنماق	خوت	剩，节余
بالىسى	بالاسې	چۆچ	他的孩子
بېسىق	باسىق	تۇر ئاس	多、压

قىسقىچە خۇلاسە:

A. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلاشماسلىق ھادىسىسى ئەڭ روشەن بولغان جاي لوپنور، ئۇنىڭدىن قالسا كۇچا، قەشقەر، كېرىيە، ئاتۇش كوسراپ، قومۇلدۇر. ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا بىرىنچى بوغۇمى «ئا» ياكى «ئە» دىن تۇزۇلۇپ، گىرامماتىكىلىق ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغاندا «ئا» ياكى «ئە» تاۋۇشلىرى «ئې» تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدىغان سۆزلەردە، لوپنور دىيالېكتىدا سوزۇق تاۋۇشلار ئاجىزلاشماي ئەينەن ئوقۇلىدۇ. بۇ خىل ھادىسە كۇچا، قەشقەر، كېرىيە، ئاتۇش كوسراپ، قومۇللاردىمۇ ئازدۇر ـ كۆپتۇر كۆرۈلىدۇ.

B. سۆزلەر گرامماتىكلىق ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغاندا، سوزۇق تاۋۇشلاردا ئاجىزلىشىش كۆرۈلمەسلىك ئەھۋالى خوتەن گۇمدا ۋە ئاتۇش كوسىراپتىمۇ گەۋدىلىكرەك.

3. 1. 3 سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىش ھادىسىسىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدىكى ئىپادىسى

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى تۆۋەن سوزۇق تاۋۇش تېمبىر جەھەتتە ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىپ، ئارا سوزۇق تاۋۇش ياكى يۇقىرى سوزۇق تاۋۇشقا نۆۋەتلىشىشىدە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ خىل ھادىسە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىمۇ مەۋجۇت.

ئىملا قائىدىمىزدە مۇنداق دەپ بەلگىلىگەن:

«ئا» ياكى «ئە» دىن تۇرۇلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەر ياكى «ئا»، «ئە» بىلەن ئاياغلاشقان كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە تۇرلىگۈچى ياكى ياسىغۇچى قوشۇمچە قوشۇلغاندا، بىر بوغۇملۇق سۆزلەردىكى «ئا»، «ئە» ئاجىزلىشىپ «ئې» غا نۆۋەتلىشىدۇ؛ كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «ئا» ياكى «ئە» تاۋۇشى ئاجىزلىشىپ «ئى» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئات +ئى 〈ئېتى، ئەت + ئېپ 〈ئېتىپ، مەن+ نىڭ 〈مېنىڭ، باش + ئىم 〈بېشىم، بالا+ غا 〈بالىغا، بالا+ لار\بالىلار، ئائىلە + ئى\ئائىلىسى...

لوپنور دىيالېكتىدىن باشقا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ كۆپلىگەن شېۋىلىرى بۇ قائىدىگە بويسۇنىدۇ. ئارىدا كۇچا، ئاقسۇ، خوتەن، تۇرپان ئاستانە قاتارلىق جايلاردا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى تېخىمۇ كۈچلۈكرەك. قەشقەر، تۇرپان (ئاستانىدىن باشقا جايلىرى) قاتارلىق جايلاردا بولسا، بەزىدە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى روشەن ئىپادىلەنسە، بەزىدە ئەكسىچە تار ياكى تارراق سوزۇق تاۋۇشلار كەڭ ياكى كەڭرەك سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن نۆۋەتلىشىپ قالىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلىدۇ.

1) ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا، بىرىنچى بوغۇمى «ئا» ياكى «ئە» دىن ئاجىزلىشىپ «ئې» غا نۆۋەتلەشكەن سۆزلەر، نۇرغۇن جايلاردا ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشاش تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
كېسەل	كېسەل	تۇر، قەش	病
كېپەك	كېپەك	تۇر، قەش	麸子
كېسەك	كېسەك	تۇر، قەش	土块
پېلەك	پېلەك	تۇر، قەش	瓜秧
كېكەچ	كېكەچ	تۇر، قەش	结巴
كېلەر	كېلە(ر)	تۇر، قەش	来
تېزەك	تېزەك	تۇر، قەش	驴粪蛋
كېنىزەك	كېنىزەك	تۇر، قەش	侍女
چېلەك	چېلەك	تۇر، قەش	水桶
شېرىن	شېرىن	تۇر	甜蜜

شېرىك	شېرىك	تۇر	伴

2) ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا، بىرىنچى بوغۇمى «ئا» ياكى «ئە» دىن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەر تۇرلەنگەندە ياكى كەينىگە ياسىغۇچى قوشۇمچە قوشۇلغاندا، نۇرغۇن يەرلىك شېۋىلەردىمۇ ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشاش، «ئا» ياكى «ئە» تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىپ «ئې» غا نۆۋەتلىشىشى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
كەت ـ، كېتەر	كېتە\كېتۇر	قەش، تۇر	也许回去
يەت ـ، يېتىپ	يېتىپ	قەش، تۇر	到达
ئال ـ، ئېلىپ	ئېلىپ	قەش، تۇر	拿
باش ـ، بېشى	بېشى\بېشىشى	قەش، تۇر	他的头
بەر ـ، بېرىپ	بېرىپ	قەش، تۇر	给
جان ـ، جېنى	جېنى	قەش، تۇر	他的命
سەن ـ، سېنىڭ	سېنىڭ	قەش، تۇر	你的
بەل ـ، بېلىم	بېلىم \بېيىلىم	قەش، تۇر	我的腰
مەن ـ، مېنىڭ	مېنىڭ	قەش، تۇر	我的

3) كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى سوزۇق تاۋۇش «ئا»، «ئە» نىڭ ئاجىزلىشىش ھادىسىسىمۇ، يۇقىرىقى جايلاردا ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشاش كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
دادىمىز	دادىمىز	قوم، تۇر، قەش	我们的父亲
تامىقىم	تامىغىم	قوم، تۇر	我的饭
تامىقىم	تامىقىم	قەش	我的饭
بالىسى	بالىسى	قوم، تۇر، قەش	他的孩子
تايىقى	تايىغى	قوم، تۇر	他的棍子
تايىقى	تايىقى	قەش	他的棍子
بالىلار	بالىلا:	قوم، تۇر	孩子们
ھەلىپى	ئەلىپى	قوم	它的饲料

4) ھەتتا ئەدەبىي تىلدا بىرىنچى بوغۇمى «ئا»، «ئە» دىن تۈزۈلۈپ ئاجىزلاشمايدىغان نۇرغۇن سۆزلەر، تۇرپان ۋە باشقا بەزى جايلاردا «ئا» ۋە «ئە» تاۋۇشى ئاجىزلىشىپ «ئې» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
بەدەن	بېيدەن	قەش، تۇر، كەل	身体
ئاغىنە	ئېغىنە	قەش، تۇر، قوم	朋友
پەرىشتە	پېرىشتە	قەش، تۇر	仙女

مەيدە	مېيدە	قەش، تۇر	胸口
لاچىن	لېچىن \لىچىن	كەل، قوم	猎隼
ياغاچ	يېغاش	قەش، تۇر	木头
ئامراق	ئېمراق	قەش، تۇر	喜欢
جايناماز	جېينىماز	قەش، تۇر	礼拜毯
چاچراماق	چېچىراماق	قەش، تۇر	溅、撒
زەنجىر	زېنجىر	قەش، تۇر	链子
يەتتە	يېتتە	مەك، قوم	七
قايسى	قېيسى	قوم	哪个
ئاۋۇ	ئېۋۇ	قوم	那个
ئاشۇنداق	ئېشناق \ئېينىاق	قوم	那样
ئاندىن كېيىنزە	ئېكىنزە	قوم	然后
ناۋىن	نېۋىن	كەل	饭名
شاگىرت	شېگىيت	كەل	徒弟
مەكتەپ	مېكتەپ	ئات	学校
كەتتى	كېتتى	تار	他走了
كەلدى	كېلدى	تار	他来了
كەكلىك	كېلىك	قوم	雪鸟
رەسىم	رېسىم	كەل	画
مەيلى	مېيلى	مەك	行，可以
كەينى	كېينى	تار	后面
بەلەن	بېيلەن	تۇر	好
سەككىز	سېككىز	قوم	八
جەينەك	جېينەك	قوم	胳膊肘

5) تۇرپاندا سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش «ئا»، «ئە» نىڭ «ئې» غا ئاجىزلىشىشى، باشقا جايلارغا قارىغاندا تېخىمۇ كۈچلۈك، ھەتتا كىشى ئىسىملىرىدىمۇ كۆپ كۆرۈلىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال قەشقەردىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ھەنىپە	ھېنېپە	قەش، تۇر	艾尼帕
مەلىكە	مېلىكە	قەش، تۇر	麦丽开
سەلىمە	سېلىمە	قەش، تۇر	赛丽玛
زەينەپ	زېينەپ	قەش، تۇر	再娜莆
پەرىزات	پېرىزات	تۇر	帕丽扎提
پەزىلەتگۈل	پېزلەتگۈل	تۇر	帕孜来古丽
ئامىنە	ئېمىنەم	تۇر	阿米娜木
جەمىلە	جېمىنەم	تۇر	加米拉木

6) كەلىپىن، ئاتۇش كوسىراپ قاتارلىق شېۋىلەردە، كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ كېيىنكى بوغۇملىرىدىكى سوزۇق تاۋۇش «ئا» ياكى «ئە» لەر، قوشۇمچە قوشۇلغاندا ئەدەبىي تىلدىكىدەك «ئى» غا ئاجىزلاشماي، كەڭرەك سوزۇق تاۋۇش «ئې» غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
بالىسى	بالېسې	كەل، كوس	他的孩子
ئانىسى	ئانېسې	كەل، كوس	他的母亲
ئاچىسى	ئاچېسې	كەل، كوس	他的姐姐
قورسىقى	قوسېقې	كەل، كوس	他的肚子
كېچىسى	كېچېسې	كەل، كوس	晚上
ئاتا	ئاتېسې	كەل، كوس	他的父亲
ئاپا	ئاپېسې	كەل، كوس	他的母亲
ئاچىسى	ئاچېسې	كەل، كوس	他的姐姐
ئاكىسى	ئاكېسې	كەل، كوس	他的哥哥

7) ئەدەبىي تىلدىكى بىرىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش «ئې» بولغان نۇرغۇن سۆزلەر، كەلىپىن، ئاقسۇ، كۇچا، خوتەن، گۇما، يەكەن ۋە قومۇل قاتارلىق جايلاردا، «ئې» تېخىمۇ ئاجىزلىشىپ «ئى» غا نۆۋەتلىشىدىغان ھادىسە كۆرۈلىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال خوتەن بىلەن گۇمدا تېخىمۇ روشەن. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئېگىز	ئىگىز	ئاق، خوت، گۇم	高
ئېگەر	ئىگەر	ئاق، خوت، گۇم	马鞍
تېرەك	تىرەك	ئاق، خوت، گۇم	杨树
يېتىم	يىتىم	ئاق، خوت، گۇم	孤儿
تېكە	تىكە	يەك، خوت، گۇم	种山羊
بېلىق	بىلىق	يەك، خوت، گۇم	鱼
قېلىن	قىلىن	يەك، خوت، گۇم	厚
چېچەك	چىچەك	قوم، خوت، گۇم	花骨朵
يېنىك	يىنىك	قوم، خوت، گۇم	轻的
ئېتەك	ئىتەك	خوت، گۇم	裙摆
ئېشەك	ئىشەك	خوت، گۇم	毛驴
بېسىق	بىسىغ	خوت، گۇم	压、多
پېتىر مانتا	پىتى مانتۇ	خوت، گۇم	薄皮包子
چېلەك	چىلەك	خوت، گۇم	水桶
تېۋىپ	تىبىپ	خوت، گۇم	中医
كېپىنەك	كىپىنەك	خوت، گۇم	蝴蝶
كېزىك	كىزىگ	خوت، گۇم	疟疾
يېزا	يىزا	خوت، گۇم	农村

كېيىن	كىيىن	خوت، گۇم	以后
كېچە	كىچە	خوت، كەل	夜晚
كېمە	كىمە	خوت، كەل	船
كېسەل	كىسەل	قوم، ئاق	病
نېمە	نىمە	قوم، كۇچ	什么
ئېڭەك	ئىڭگەك	قوم	下巴
بېھىش	بىيىش	قوم	天堂
خېلى	خىلا	لوپ	相当
دېھقان	دىخان	قوم	农民
كېپەك	كىۋەك	قوم	麸子
كېكەچ	كىكەش	قوم	结巴
كېلىن	كىلى	قوم	媳妇
ھېساب	يىساپ	قوم	计算
ھېكايە	يىكايە	قوم	故事
ھېمىت	يىمىت	قوم	依米提（人名）
يېمىش	يىمىش	كەل	干果

8) «ئا» ياكى «ئە» دىن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە تۇرلىگۈچى ياكى ياسىغۇچى قوشۇمچە قوشۇلغاندا، ئاقسۇ، خوتەن، كۇچا، گۇما قاتارلىق جايلاردا، «ئا» ياكى «ئە» ئەدەبىي تىلدىكىدەك «ئې» غا ئاجىزلاشماي، تېخىمۇ تار سوزۇق تاۋۇش «ئى» غا ئاجىزلىشىدۇ. قومۇلدا «ئا» بىلەن تۇزۇلگەن سۆزلەر «ئې» ياكى «ئى» غا، «ئە» دىن تۇزۇلگەن سۆزلەر بىردەك «ئى» غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
بەل - بېلىم	بىلىم	خوت، قوم، يەك قوش	我的腰
باش - بېشىم	بىشى	قوم نوم، گۇم، ئاق	我的头
سەن - سېنى	سىنى	خوت، قوم، ئاق	把你
خان - خېنىم	خىنىم	قوم باي، ئاق	小姐
ئات - ئېتىم	ئىتىم	خوت، ئاق	我的马
چاچ - چېچىم	چىچىم	قوم نوم	我的头发
جان - جېنى	جىنى	كەل، ئاق	他的命
چەت - چېتى	چىتى	كۇچ	它的边
مەن - مېنىڭ	مىنىڭ	ئاق	我的
ئەن - ئېنى	ئىنى	قوم	幅度
يەل - يېلى	يىلى	قوم	气，风
گەپ - گېپى	گىپى	قوم	他的话
يەم - يېمى	يىمى	قوم	它的饲料

9) ئەدەبىي تىلدا «ئا» ياكى «ئە» دىن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق پېئىللار تۇرلەنگەندە، «ئا» ياكى «ئە» تاۋۇشىنىڭ دىيالېكت - شېۋىلەردە ئاجىزلىشىش دەرىجىسى ئوخشىمايدۇ: لوپنور، گۇما قاتارلىق جايلاردا «ئا» ياكى «ئە» ئاجىزلاشمايدۇ. بەزى جايلاردا «ئا» ياكى «ئە» ئەدەبىي تىلدىكىدەك «ئې» غا ئاجىزلاشسا (مەسىلەن، تۇرپان، پىچان، قەشقەر قاتارلىق

جايلاردا)، بەزى جايلاردا «ئى» غا ئاجىزلىشىدۇ (مەسىلەن، خوتەن، كەلپىن، ئاقسۇ، يەكەن قاتارلىق جايلاردا). قومۇلدا «ئا» دىن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق پېئىللار تۇرلەنگەندە، «ئا» تاۋۇشى «ئې» ياكى «ئى» غا ئاجىزلاشسا، «ئە» دىن تۇزۇلگەن پېئىللار بىر دەك «ئى» غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	خوتەن، قومۇللاردا	تۇرپان، پىچانلاردا	خەنزۇچە
كېتەي	كىتىي	كېتەي	我回去吧
بېرەر	بىيە \بىر\بېرۇر	بېرۇر	会给的吧
ئەت ـ، ئېتمەن	ئىتتىمەن\ئىتىمەن	ئېتىمە	我做
ئاچ ـ، ئېچىپ	ئىچىپ	ئېچىپ	打开
ئال ـ، ئېلىپ	ئىلىپ	ئەپ	拿
بەر ـ، بېرىپ	بىيىپ	بېرىپ	给
باس ـ، بېسىپ	بىسىپ	بېسىپ	压
باق ـ، بېقىپ	بىقىپ	بېقىپ	养
دېمە	دىمە	دېمە	你别说
كەت ـ، كېتىپ	كىتىپ	كېتىپ	回去
كەل ـ، كېلىمەن	كىلىتىمەن\كىتىمە\كىلىمە:	كېلىمە	我来
يەت ـ، يېتەر	يىت\يېتۇر	يېتۇر	达到
كەل ـ، كېلەر	كىلە\كىلۇر	كېلۇر	会来吧
ئاس ـ، ئېسىلدى	ئىسىلدى	ئېسىلدى	挂
كەل ـ، كېلىپتۇ	كىپتۇ	كېپتو	他来了

ھەتتا «ئا»، «ئە» تاۋۇشى ئاجىزلاشمايدىغان بەزى بىر بوغۇملۇق پېئىللاردىمۇ، بەزى جايلاردا يۇقىرىقىدەك تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	خوتەن، قومۇللاردا	تۇرپان، پىچانلاردا	خەنزۇچە
دە ـ، دەيدۇ	دىتۇ \دىيدو	دېدو	他说
دەي	دي	دەي	我说
دەيلى	دىيلى \دىينى	دېنى	我们说吧
دەيمىز	دىيتمىز \دىيمىز	دېمىز	我们要说
دەۋالدىم	دىۋالدىم	داۋالدىم	我说了
يەيدۇ	يىيتۇ \يىيدۇ	يېدو	他要吃
يەيلى	يىيلى \يىينىك	يېنى	我们吃吧
يەۋالدى	يىۋالدى	ياۋالدى	他吃了
چەيلە ـ	چىيلە ـ	چېيلە ـ	揉；践踏
ئىشلەيدۇ	ئىشلىيتۇ	ئىشلەيدۇ	工作
تۆلەيلى	تۆلىيلى	تۆلەيلى	我们赔吧

تۇرپان ئاستانىدىمۇ بىر بوغۇملۇق سۆزلەردىكى «ئا» ياكى «ئە» تاۋۇشلىرى، تۇرپاندىكىدەك «ئې» غا ئاجىزلاشماي، خوتەن قاتارلىق جايلاردىكىدەك «ئى» غا ئاجىزلىشىدىكەن.

10) پىچان لۇكچۇن، خوتەن، يەكەن، قومۇل قاتارلىق جايلاردا ئالدى سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن پېئىللار تۇرلەنگەندە، سۆزنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشتا ئاجىزلىشىش ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ، يەنى «ئە» تاۋۇشى «ئى» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئىشلەيدۇ	ئىشلىيتۇ	چىرا، خوت	他工作
بەرمەيمەن	بە:مىيتمەن	چىرا، خوت	我不给
بىلمەيمىز	بىلمىيمىز	موغال، لۇك	我们不知道
بېرەي	بىيي	يەك، خوت	我给吧
دېمەي	دىمي	يەك، خوت	我不说吧
سۆزلىمەيمەن	سۆزلىمىيمەن	قوم نوم	我不说
سۆزلەيلى	سۆزلىينىڭ	قوم نوم	我们说吧
سەكرەيدۇ	تەكلىيدۇ	قوم نوم	他要跳
بەرمەيمەن	بە:مىيمە	لۇك	我不给
دېمەي	دېمي	لۇك	我不说吧
كەتمەيمەن	كەتمىيمەن	لۇك	我不回去
كەلمەيدۇ	كەمىيدۇ	لۇك	他不会来
دېمەيمەن	دېمىيمەن	لۇك	我不说
يېمەيمەن	يېمىيمەن	لۇك	我不吃
كىرگۈزمەيتتۇق	چىگۈزمىيتتۇق	موغال	我们不会让进
كېتەي	كىتىي	قوم	我回去吧
كەلگەي	كە:گىي	قوم	希望他来
كەلمەي	كە:مىي	قوم	我不来吧

11) ئەدەبىي تىلدا «ئو، ئۇ» ياكى «ئۆ، ئۈ» دىن تۇزۇلگەن سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى كەڭ سوزۇق تاۋۇش «ئو»، «ئۆ» لەر لوپنور، خوتەن (گۇمىدىن باشقا جايلىرىدا)، يەكەن، ئاقسۇ، تۇرپان ئاستانە قاتارلىق جايلاردا ئاجىزلىشىپ تار سوزۇق تاۋۇش «ئۇ»، «ئۈ» لەرگە نۆۋەتلىشىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئوغۇل	ئۇغال	خوت، يەك	男孩
ئوغۇل	ئۇغۇل	ئاق	男孩
ئويۇن	ئۇيان	خوت، يەك	游戏
ئويۇن	ئۇيۇن	ئاق	游戏
ئۆتۈك	ئۇتەك	خوت، يەك	靴子
ئۆتۈك	ئۇتۇك	ئاق	靴子
بوغۇز	بۇغاز	خوت، يەك	咽喉；饲料
بوغۇز	بۇغۇز	ئاق	咽喉；饲料
بۆشۈك	بۇشۇك	خوت، يەك، ئاق	摇床
بوسۇغا	بۇسۇغا	خوت، ئاق، تۇرئاس	门槛

قوغۇن	قۇغۇن	خوت، قەش، ئاق	甜瓜
توخۇ	تۇخا	خوت، يەك	鸡
توكۇر	تۇكا	خوت، يەك	瘸子
تومۇر	تۇمۇ	خوت، ئاق	血管
تۆشۈك	تۇشۇك	خوت، ئاق	洞口
ھۇرۇن	ھۇرۇن	خوت، ئاق	懒惰
ئوتۇن	ئۇتۇن	ئاق	木柴
ئوتۇن	ئۇتان	خوت	木柴
توشقان	تۇشقان	خوت، لوپ	兔子
چۆممەك	چۇممەك	لوپ، تۇرئاس	浸入、埋没
مۆشۈك	مۇشۇگ	لوپ	猫
مۆشۈك	مۇشۇك	ئاق	猫
مۆكمەك	مۇكمەك	لوپ، ئاق	躲藏
ھوسۇل	ھۇسۇل	لوپ، ئاق	收获
تۆمۇرچى	تۇ:مۇچى	خوت	打铁匠
كۆمۈر	كۇمە:	خوت	煤
ئوقۇ -	ئۇقۇ -	لوپ	读
ئۆرۈمەك	ئۇرۇمەك	لوپ	推倒
چۆرۈ -	چۇرۇ -	لوپ	摇、扔、摔
سوغۇق	سۇ:ق	لوپ	冷
سۆيۈنمەك	سۇيۇنمەك	لوپ	高兴
قورۇماق	قۇرۇماق	لوپ	炒
نۇر	نۇ:	لوپ	流水槽
ئوتتۇرا	ئۇتتۇ	كەل	中间

بىرىنچى بوغۇمى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش «ئو»، ئىككىنچى بوغۇمى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن سۆزلەردە، يۇقىرىقى جايلاردا يەنىلا «ئو» تاۋۇشى «ئۇ» تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدىغان ئەھۋال مەۋجۇت. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
سورا -	سۇرا -	لوپ، قوم	询问
ئوسال	ئۇسال	لوپ	拙；缺德
ئولاشماق	ئۇلاشماق	لوپ	围，聚集
بوۋا	بۇۋا	قوم	爷爷
توپا	تۇپا	خوت	土
تۇزاق	تۇزاق	لوپ	捕兽夹；陷井
دوپپا	دۇپپا	قوم	花帽
روجەك	رۇجەك	كەل	窗洞，木棂
رومال	رۇمال	لوپ	头巾
سوئال	سۇئال	لوپ	问题
سودا	سۇدا	لوپ	贸易

سوۋغا ـ سالام	سۇ:غا ـ سالام	لوپ	礼物
غوزا	غۇزا	خوت	棉桃
غونىجىن	غۇناجىن	لوپ	母牛犊
قوپال	قۇپال	خوت، ئاق	粗鲁
قوتۇر	قۇتا:	خوت	瘦
قوناق	قۇناق	خوت، ئاق	高粱
مورا	مۇرا	خوت، ئاق	烟囱
موزاي	مۇزاي	خوت	牛犊

بىرىنچى بوغۇمى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش «ئۆ»، ئىككىنچى بوغۇمى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن سۆزلەردە، يۇقىرىقى جايلاردا «ئۆ» تاۋۇشى «ئو» تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدىغان ئەھۋال مەۋجۇت. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئۆمەك	ئۇمەك	خوت، قەش، ئاق	团队
بۆرە	بۇرە	خوت، قەش، ئاق	狼
تۆۋەن	تۇۋەن	خوت، يەك، ئاق	低、下
ئۆگەي	ئۇگەي	خوت، يەك	后（爹娘）
سۆگەت	سۇگەت	خوت، يەك	柳树
كۆتەك	كۇتەك	خوت، يەك	树墩子
چۆرە	چۇرە	لوپ	周围
چۆنەك	چۇنەك	خوت	垄沟
كۆسەي	كۇسەي	كەل	拨火棍
كۆشمەك	كۇشمەك	لوپ	反刍、咀嚼

لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەر تۇرلەنگەندە، يۇقىرىقى جايلاردا، كەڭرەك لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش يەنىلا تاراق سوزۇق تاۋۇشقا ئاجىزلىشىدىغان ئەھۋال مەۋجۇت. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
كۆرۈڭ	كۇرۇڭ	ئاق	您看
كۆرۈڭ	كۇيەڭ	خوت، يەك	您看
كۆزى	كۇزى	خوت، يەك، ئاق	他的眼睛
كۆزۈم	كۇزەم	خوت، يەك	我的眼睛
كۆزۈم	كۇزۇم	ئاق	我的眼睛
كۆپۈپ	كۇۋەپ	كەل	胀
كۆپۈپ	كۇپۇپ	ئاق	胀
قوپۇپ	قۇپاپ	خوت، يەك	起来
يولىدا	يۇلىدا	ئاق	在路上

(12) بەزى جايلاردا بىرىنچى بوغۇمى «ئا» دىن تۇزۇلگەن تەقلىد سۆزلەردە، «ئا» تاۋۇشى «ئى» تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىدە	جايى	خەنزۇچە
ۋاڭلدا ـ	ۋىڭلدا ـ	يوپ	嗡嗡
پالىلدا ـ	پىلىلدا ـ	يوپ	闪烁

(13) جەنۇبىي شىنجاڭغا تەۋە جايلارنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك، مەسىلەن، قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ، كورلا قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسىدە، ئىسىملارغا كۆپلۈك قوشۇمچىسى قوشۇلغاندىن كېيىن يەنە باشقا قوشۇمچە قوشۇلسا، «لار لەر» قوشۇمچىسى ئاجىزلىشىپ، «لى» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
كادىرلاردىن	كادىرلىدىن	قەش، خوت ...	向干部们
بىزلەرگە	بىزلىگە	قەش، خوت ...	向我们
ئۆيلەرنىڭ	ئۆيلىنىڭ	قەش، خوت ...	房子的

شۇنىڭدەك پېئىللارنىڭ تەكرار ئۆتكەن زامان شەكلىدىمۇ، بۇ خىل فونېتىكىلىق ھادىسە پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭ تەۋەسىدە كۆرۈلىدۇ (تۇرپان، پىچان، غۇلجا قاتارلىق جايلاردا بۇ خىل ھادىسە يوق). تۇرپان، پىچانلاردا پېئىلنىڭ بۇ خىل شەكلى مەۋجۇت ئەمەس، ئۇنىڭ ئورنىدا «باردىغىنىدى، كېلىدىغىنىدى، كۆردىغىنىدى» دېگەندەك شەكىل قوللىنىلىدۇ (بۇ نۇقتا كىتابنىڭ گىرامماتىكا قىسمىدا يەنە سۆزلىنىدۇ). مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	جەنۇبىي شىنجاڭدا	شىمالىي شىنجاڭدا	خەنزۇچە
باراتتى	بايىتتى\باراتتى	باراتتى	他常去
كېلەتتى	كېلىتتى	كېلەتتى	他常来
كۆرەتتى	كۆرىتتى	كۆرەتتى	他常看

قىسقىچە خۇلاسە:

A. ئەدەبىي تىلدا بىرىنچى بوغۇمى «ئې» غا ئاجىزلىشىدىغان سۆزلەر تۇرپان، قەشقەر، قومۇل، كەلپىن قاتارلىق جايلاردىمۇ ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشاش ئاجىزلىشىدۇ ھەمدە سۆزنىڭ كەينىگە قوشۇمچە قوشۇلغاندىمۇ، «ئا» ياكى «ئە» تاۋۇشى بۇ جايلاردا «ئې» غا ئاجىزلىشىدۇ. تۇرپان شېۋىسىدە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى تېخىمۇ كۈچلۈكەرەك. بەزى ئەدەبىي تىلدا بىرىنچى بوغۇمىدىكى «ئا، ئە» تاۋۇشى «ئې» غا ئاجىزلاشمايدىغان سۆزلەر، تۇرپاندا يەنىلا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن، «زەينەپ-زېينەپ، مەيدە-مېيدە» دېگەندەك. بولۇپمۇ كىشى ئىسىملىرىدا بۇ خىل ھادىسە تېخىمۇ روشەن. مەكىت، ئاتۇش قاتارلىق جايلاردا بەزى سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «ئا، ئە» تاۋۇشلىرى ئاجىزلىشىپ، «ئې» تاۋۇشىغا قارىغاندا سەل كەڭرەك [E] تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن، «مەن ـ مېن، كەتتى ـ كېتتى» دېگەندەك. بۇ خىل ھادىسە قەشقەرنىڭ يەكەن دېگەندەك بەزى ناھىيەلىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ.

B. كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى «ئا، ئە» لەر كەلپىن، ئاتۇش

كوسىراپ شېۋىلىرىدە، ئەدەبىي تىلدىكىدەك «ئى» غا ئاجىزلاشماي، «ئې» غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن، «ئاپا ـ ئاپىسې، ئاچا ـ ئاچىسې» دېگەندەك.

C. بىرىنچى بوغۇمى «ئې» دىن تۇزۇلگەن سۆزلەردىكى «ئې» تاۋۇشى كەلپىن، ئاقسۇ، كۇچا، قومۇل، خوتەن، يەكەن، گۇما ۋە تۇرپان ئاستانە قاتارلىق جايلاردا تارىيىپ «ئى» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن، «قېلىن ـ قىلىن، كېچە ـ كىچە» دېگەندەك.

D. ئەدەبىي تىلدا بىرىنچى بوغۇمى «ئا، ئە» دىن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچە قوشۇلغاندا، «ئا، ئە» گۇما، ئاقسۇ، خوتەن، كەلپىن قاتارلىق جايلاردا، ئەدەبىي تىلدىكىدەك «ئې» غا ئاجىزلاشماي، «ئى» غا ئاجىزلىشىدۇ. قومۇلدا «ئا» تاۋۇشى «ئې» غا، «ئە» تاۋۇشى «ئى» غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن، «ئېلىپ ـ ئىلىپ، كېتىپ ـ كىتىپ» دېگەندەك. پېئىللاردىمۇ شۇنداق.

E. خوتەن، پىچان لوكچۇن قاتارلىق جايلاردا، ئالدى سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن پېئىللار تۇرلەنگەندە، ئىككىنچى بوغۇمدىكى «ئە» تاۋۇشى «ئى» غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن، «كەلمەيدۇ ـ كەمىيدۇ، كەتمەيدۇ ـ كەتمىيدۇ» دېگەندەك.

F. «ئو، ئۇ» ياكى «ئۆ، ئۈ» دىن تۇزۇلگەن سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى كەڭ سوزۇق تاۋۇشلار، ئاقسۇ، خوتەن (گۇمىدىن باشقا)، لوپنور قاتارلىق جايلاردا تارىيىپ «ئۇ» ياكى «ئۇ» بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن، «ئورۇق ـ ئۇرۇق، ئۆرۈك ـ ئۇرۇك» دېگەندەك. بىرىنچى بوغۇمى لەۋلەشكەن، ئىككىنچى بوغۇمى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۇزۇلگەن سۆزلەردىمۇ، يۇقىرىقى ھادىسە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، «تۆۋەن ـ تۇۋەن، سۆگەت ـ سۇگەت» دېگەندەك.

G. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ئورتاق بىر ھادىسە، كۆپلۈك بىلەن تۇرلەنگەن سۆزلەرنىڭ كەينىگە يەنە قوشۇمچە قوشۇش توغرا كەلسە، «لار، لەر» دىكى «ئا، ئە» تاۋۇشلىرى بىردەك «ئى» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن، «بالىلاردا ـ بالىلىدا، بالىلارنىڭ ـ بالىلىنىڭ» دېگەندەك. شۇنىڭدەك پېئىللارنىڭ تەكرار ئۆتكەن زامان شەكلىدىكى «ئا، ئە» مۇ «ئى» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن، «كۆرەتتى ـ كۆرىتتى، باراتتى ـ باريتتى» دېگەندەك.

2. 3 ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، پارتلىغۇچى تاۋۇشلار ياكى پارتلىغۇچى ـ سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلار سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش، دىماق تاۋۇش، يان تاۋۇش ۋە تىترىگۈچى تاۋۇشلارغا قارىغاندا كۈچلۈك تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ. كۈچلۈك ئۇزۇك تاۋۇشلار ئاجىز ئۇزۇك تاۋۇشلارغا نۆۋەتلەشسە، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى دېيىلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى، ئادەتتە پارتلىغۇچى ئۇزۇك تاۋۇش ۋە پارتلىغۇچى ـ سىيرىلاڭغۇ ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ سىيرىلاڭغۇ ئۇزۇك تاۋۇشقا؛ جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇشقا نۆۋەتلىشىشىدە ئىپادىلىنىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسىدە، پارتلىغۇچى ـ سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش «ج، چ» ۋە پارتلىغۇچى تاۋۇش «ك، ق» لار سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم ئاخىرىسىدا كەلگەندە، ئاجىزلىشىپ، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا «ژ، ش» ۋە «ك[①]، خ» لارغا

① «ك» تاۋۇشى ئەسلىدە تىل ئۈستى كەينى جاراڭسىز پارتلىغۇچى تاۋۇش بولۇپ، بۇ يەردىكى «ك» بەلگىسى تىل ئۈستى كەينى جاراڭسىز سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش، يەنى خەلقئارالىق تىرانسكرىپسىيەدىكى [ɕ] تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

نۆۋەتلىشىدىغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق قائىدە بېكىتىلگەن. بۇ قائىدە مۇنداق:

پارتلىغۇچى ـ سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش «ج، چ» ۋە پارتلىغۇچى تاۋۇش «ك، ق» لار سۆز ئاخىرىدا ياكى سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەندە، «ج» تاۋۇشى «ژ» غا، «چ» تاۋۇشى «ش» غا، «ك» تاۋۇشى «ك̲» گە، «ق» تاۋۇشى «خ» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن، «باج»، «ۋىجدان»، «ئەجداد» دېگەن سۆزلەر «باژ»، «ۋىژدان»، «ئەژدات» دەپ؛ «ئۆچكە»، «كۇچلۇك»، «ئاچقۇچ» دېگەن سۆزلەر «ئۆشكە»، «كۇشلۇك»، «ئاشقۇش» دەپ؛ «سەكسەن»، «كەكلىك»، «كىرەكلىك» دېگەن سۆزلەر «سەك̲سەن»، «كەك̲لىك»، «كىرەك̲لىك» دەپ؛ «ئىقتىساد»، «ئۇقتۇرۇش»، «ئاقسۇ» دېگەن سۆزلەر «ئىختىسات»، «ئۇختۇرۇش»، «ئاخسۇ» دەپ ئوقۇلىدۇ. يۇقىرىقى مىساللاردىكى «ج، چ» ۋە پارتلىغۇچى تاۋۇش «ك، ق» لار سۆز ئاخىرى ياكى بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەندە نۆۋەتلەشكەن «ژ، ش، ك̲، خ» قاتارلىق تاۋۇشلارنىڭ ھەممىسى سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلاردۇر.

يۇقىرىدا بىز تىلغا ئالغان ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ھەرقايسى دىيالېكت ـ شېۋىلەردىكى ئاجىزلىشىش ئەھۋالى ئوخشىمايدۇ. بۇ تاۋۇشلاردىن باشقا يەنە بەزى تاۋۇشلارمۇ دىيالېكت ـ شېۋىلەردە ئاجىزلىشىشى مۇمكىن. بۇلار ئۇستىدە بىز تۆۋەندە كونكرېت توختىلىمىز.

بۇ يەردە تەكىتلەشكە ئەرزىيدىغان يەنە بىر مەسىلە شۇكى، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشىنىڭ بىرىنچى قەدىمى. كۇچلۇك ئۇزۇك تاۋۇشلار چۈشۈپ قېلىشتىن بۇرۇن، ئاجىزلىشىشتەك بىر جەريانىنى ئۆتكۈزىدۇ. مەسىلەن، تۇرپان شېۋىسىدە «ئىبرايىم» دېگەن كىشى ئىسمى، بەزى ۋاقىتتا «ئىۋرايىم» دەپ ئوقۇلسا، بەزىدە «ئۇرايىم» دەپلا ئوقۇلىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، بوغۇم كەينىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش «ب» ئالدى بىلەن «ۋ» غا ئاجىزلىشىدۇ، ئاندىن داۋاملىق ئاجىزلىشىش نەتىجىسىدە بىراقلا چۈشۈپ قالىدۇ.

3.2.1 «ج» تاۋۇشنىڭ ئاجىزلىشىشى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلەپپۇز قائىدىسى بويىچە قارىغاندا، «ج» تاۋۇشى سۆز ئاخىرىسى ياكى سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم كەينىدە كەلگەندە ئاجىزلىشىپ، سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش «ژ» بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. بۇ خىل ھادىسە قەشقەر، خوتەنلەردە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
باج	باژ	قەش، قوم، خوت	税
كاج	كاژ	قەش، قوم	拗、固执
تاج	تاژ	قوم	皇冠
گەچ	گەژ	قەش	石膏
خەجلە ـ	خەژلە ـ	قەش	花（钱）
ئەجدىھا	ئەژدەرھا	قەش	龙
ئەجداد	ئەژدات	قەش	先辈
مەجنۇنتال	مەژنۇنتال	قەش	垂柳
ئىجتىمائىي	ئىژتىمائى	قەش	社会的

مەجبۇرلۇق	مەژبۇيلۇق	خوت	强迫

لېكىن، بەزى جايلاردا سۆز ئاخىرىسى ياكى سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم كەينىدە كەلگەن «ج» تاۋۇشى «ژ» غا نۆۋەتلەشمەي، «ش» ياكى «ي» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
كاج	كاش	تۇر، قوم	拗、固执
كاجلىق	كاشلىق	تۇر	执拗的、固执的
خەجلە -	خەشلە -	تۇر	花（钱）
بەتخەج	بەتخەش	تۇر	奢侈、大手大脚
ئەجدىھا	ئەيدىرھا	تۇر	龙
مەجلىس	مەيلىس	لوپ، قەش	会议

قىسقىچە خۇلاسە:

«ج» تاۋۇشىنىڭ «ژ» غا نۆۋەتلىشىشى ئاساسەن قەشقەر، قومۇلدا كۆرۈلىدۇ؛ سۆز ئاخىرىدا «ش» غا نۆۋەتلىشىشى تۇرپاندا كۆرۈلىدۇ.

3.2.2 «چ» تاۋۇشنىڭ ئاجىزلىشىشى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تەلەپپۇز قائىدىسى بويىچە قارىغاندا، «چ» تاۋۇشى سۆز ئاخىرى ياكى سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم كەينىدە كەلگەندە ئاجىزلىشىپ، سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش «ش» بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. بۇ خىل ھادىسە خوتەن، تۇرپان، ئاقسۇ، غۇلجا، قومۇللاردا كۆپ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
كۆچكەن	كۆشكەن	قوم، خوت، تۇر	搬了的
چاچ	چاش	قوم، خوت، تۇر	头发
ئىچ -	ئىش -	قوم، خوت، تۇر	你喝
چۆمۈچ	چۆمۈش	قوم، تۇر	舀水勺
كۈچلۈك	كۈشلۈق	قەش، خوت	有力的
ئۇچ جان	ئۇشجان	قوم، خوت، تۇر	三口人
كەچتە	كەشتە	لوپ، قوم، خوت	晚上
ئاچماق	ئاشماق	لوپ، خوت	打开
كالاچ	كالاش	قوم، خوت، تۇر	套鞋
ئۇچ -	ئۇش -	قوم، خوت، تۇر	飞
قاقاچ	قاقاش	تۇر	痂
قاقاچ	قەقەش	ئاق	痂
كېكەچ	كېكەش	ئاق	结巴
قاچ -	قاش -	تۇر، ئاق	你逃吧
ئۇچ	ئۇش	قەش	三
غاچ - غۇچ	غاش - غۇش	تۇر	象声词

چىچقاق	چىشقاق	تۇر	爱拉稀的
ئۇماچ	ئۇماش	تۇر	糊糊
ئىچكىلى	ئىشكىلى	تۇر، ئاق، غۇل	喝的

لېكىن، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قىسمەن جايلىرىدا «چ» تاۋۇشى بوغۇم ئاخىرىسىدا كەلگەن تەقدىردىمۇ، سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشقا ئاجىزلاشماي ئەينەن ئوقۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئاچقۇچ	ئاچقۇ	پاخ	钥匙
كۆچمە -	كۆچمە -	پاخ	你别搬
قوچقار	قوچقا	پاخ	种羊
قۇشقاچ	قۇچقاچ	پاخ	麻雀
ئۆچكە	ئۆچكە	پاخ	山羊
كۈچ	كۈچ	قەش	力量
چاشقان	ساچقان	ئات، قەش	老鼠
چىچقاق	سىچقاق	مەكىت	爱拉稀的

قىسقىچە خۇلاسە:

«چ» تاۋۇشىنىڭ سۆز ياكى بوغۇم ئاخىرىدا «ش» غا نۆۋەتلىشىشى ئاساسەن تۈرپان، خوتەن، ئاقسۇ ۋە قومۇلدا كۆرۈلىدۇ؛ «چ» تاۋۇشى ھەرقانداق چاغدا ئەينەن ئېيتىلىدىغان شېۋىلەر ئاساسەن پاخپۇ شېۋىسى ۋە قەشقەر، ئاتۇش شېۋىلىرىدۇر.

3.2.3 «ك» تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى

«ك» تاۋۇشى سۆز ئاخىرىدا كەلگەندە ئەدەبىي تىلىمىزدا يەنىلا «ك» ئوقۇلۇپ، تاۋۇش ئۆزگىرىش ھاسىل قىلمايدۇ. لېكىن، ئاتۇش، خوتەن، كېرىيە قاتارلىق جايلاردا بەزى سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «ك» تاۋۇشى ئاجىزلىشىپ، تىل ئۈستى كەينى جاراڭلىق سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش «ɣ» [1] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
تىرىك	تىرىɣ	ئات	活的
ئەللىك	ئېللىɣ	ئات	五十
ئۆردەك	ئۆردۆɣ	لوپ	鸭子
مۇشۇك	مۇشۇɣ	لوپ	猫

خوتەن، قەشقەر، ئاتۇش قاتارلىق جايلاردا، «ك» بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرنىڭ كەينىگە، سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، «ك» تاۋۇشى ئاجىزلاشمايدۇ؛ لېكىن، تۈرپان، قومۇل، ئاقسۇ، لوپنورلاردا ئاجىزلىشىپ، تىل ئۈستى كەينى جاراڭلىق سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش «ɣ» غا نۆۋەتلىشىپ ئوقۇلىدۇ. مەسىلەن:

[1] «ɣ» تاۋۇشى ئەسلىدە تىل ئۈستى كەينى جاراڭلىق پارتلىغۇچى ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ بەلگىسى بولۇپ، بۇ يەردىكى «ɣ» تىل ئۈستى كەينى جاراڭلىق سىيرىلاڭغۇ ئۈزۈك تاۋۇش، يەنى خەلقئارالىق تىرانسكرىپسىيەدىكى [ɣ] تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
كىرپىكىڭ	كىرپىگىڭ	قوم، تۇر، ئاق	你的眼睫毛
چەينىكى	چاينىگى\چەينىگى	لوپ، تۇر	他的茶壶
تېرىكى	تېرەگى	لوپ	他的杨树
چېلىكى	چېلىكى	خوت، قەش	他的水桶
چېلىكىم	چېلىكىم	خوت، قەش	我的水桶
ئېشىكىم	ئىشكەم	خوت، قەش	我的毛驴
چېلىكىڭ	چېلىكەڭ	خوت، قەش	你的水桶
ئۆتۈكۈڭلار	ئۆتىكەڭلا	خوت، قەش	你们的靴子

«ك» بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە «ل» ياكى «ر» بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلاردا «ك» تاۋۇشى ئاجىزلىشىپ، تىل ئۇستى كەينى سىيرىلاڭغۇ جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش «گ» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. تۇرپاندا بولسا ئاجىزلىشىپ، تىل ئۇستى كەينى سىيرىلاڭغۇ جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش «ك» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
تەنتەكرەك	تەنتەگرەك	قەش	稍轻佻的
تۇزۇكرەك	تۇزۇگرەك	قەش	好一点儿的
ئېشەكلىك	ئېشەگلىك	قەش	骑着毛驴的
ئېتەكلىك	ئېتەگلىك	قەش	有裙摆的
تۇزۇكرەك	تۇزۇگاراق	تۇر	好一点儿的
تەنتەكرەك	تەنتەگاراق	تۇر	稍轻佻的
ئېشەكلىك	ئېشەگلىك	تۇر	骑着毛驴的
ئېتەكلىك	ئېتەگلىك	تۇر	有裙摆的

قىسقىچە خۇلاسە:

A. «ك» تاۋۇشى بوغۇم ئاخىرىدا جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش «گ» غا ئاجىزلىشىدىغان ھادىسە قەشقەر، خوتەنلەردە مەۋجۇت.

B. «ك» تاۋۇشى خوتەن، قەشقەر، ئاتۇشلاردا ۋە لوپنوردا سۆز كەينىدە «گ» تاۋۇشى بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ.

C. «ك» بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان تەركىبلەر قوشۇلغاندا، تۇرپان، لوپنور ۋە ئاقسۇلاردا «ك» تاۋۇشى «گ» تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدۇ؛ قەشقەر، خوتەن، ئاتۇشلاردا ئاجىزلاشمايدۇ.

D. «ك» بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە «ل» ۋە «ر» تاۋۇشى بىلەن باشلانغان تەركىبلەر قوشۇلغاندا، تۇرپاندا «ك» تاۋۇشى «ك» غا، قەشقەرلەردە «گ» غا ئاجىزلىشىدۇ.

3.2.4 «گ» تاۋۇشنىڭ ئاجىزلىشىشى

«گ» تاۋۇشى سۆز ئاخىرىدا ياكى بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەندە، ھەممە جايلاردا دېگۈدەك

ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشاش ئاجىزلىشىپ، تىل ئۈستى كەينى جاراڭلىق سىيرىلاڭغۇ ئۈزۈك تاۋۇش «گ» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىدە	خەنزۇچە
تۇگمە	تۇگمە	扣子
ئۇگرە	ئۇگرە	细面条
جىگدە	جىگدە	沙枣
تۇگ ـ	تۇگ	包（饺子等）
تەگ ـ	تەگ ـ	碰

ھەتتا بەزى جايلاردا، مەسىلەن، خوتەندە سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم كەينىدە كەلگەن «گ» تاۋۇشى تېخىمۇ ئاجىزلىشىپ، «ي» تاۋۇشى بىلەن نۆۋەتلىشىدىغان ھادىسىلەرمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
سەندەك	سەندەي \ سەندەگ	خوت	像你似的
مەندەك	مەندەي\ مەندەگ	خوت	像我似的
لەڭمەن	لەيمەن\ لەگمەن	خوت	拉条子（饭名）
لەڭمەن	لەگمەن	تۇر	拉条子（饭名）

بۇ خىل ھادىسىنى دىئالېكتىكى بەزى سۆزلەرنىڭ تەرەققىي قىلىپ ھازىرغىچە كېلىش جەريانىدىنمۇ كۆرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، دىئالېكتىكى كۆكەگۇن (2 ـ 418) دېگەن سۆز ھازىر «كۆكۈيۇن» (牛虻) دەپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ، بۇنىڭدا «گ» تاۋۇشى «ي» تاۋۇشىغا ئاجىزلاشقانلىق ھادىسىسى كۆرۈلگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا «دۆ» (壁钱) دېگەن سۆز ئاقسۇدا «بۆ» دېيىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ دىئالېكتىكى «بۆگ» (3 ـ 180) ياكى «بۆي» (3 ـ 192) دىن كەلگەنلىكى ئېنىق. دېمەك، ئەينى بىر مەنىنىڭ دىئالېكتىكى خىل شەكىلدە ئىپادىلەنگەنلىكىدىن، يۇقىرىقى يەكۈننىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلىغىلى بولىدۇ.

3.2.5 «ق» تاۋۇشنىڭ ئاجىزلىشىشى

سۆز ئاخىرى ياكى سۆز تەركىبىدە بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن «ق» تاۋۇشى نۇرغۇن جايلاردا ئەدەبىي تىلدىكىدەك ئاجىزلىشىپ، تىل تۈۋى جاراڭسىز سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش «خ» غا نۆۋەتلىشىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال، بولۇپمۇ تۇرپان، قومۇل قاتارلىق جايلاردا تېخىمۇ روشەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئاقتى	ئاختى	لوپ، خوت	流了
ساقچى	ساخچى	لوپ	警察
ئەقلىم	ھاخلىم	خوت	我的智慧

ئاقلا ـ	ئاخلا ـ	قوم، خوت، تۇر	剥皮
ئاقسا ـ	ئاخسا ـ	خوت، غۇل، تۇر، ئاق	如果流了
تاراقلا ـ	داراخشى ـ	خوت	敲击声
ئوغلاق	ئو:لاق\ئو:لاخ	قوم	羊羔子
ياماق	ياماخ	قوم	补丁
ساق	ساخ	تۇر	健康
ئوقتەك	ئوختەك	تۇر، ئاق، غۇل	像飞弹
ئۇقتۇرۇش	ئۇختۇرۇش	ئاق، تۇر، غۇل	你知道了
قاق	قاخ	غۇل	果干
تاقاق	تاقاخ	تۇر	关着
پالاقشى ـ	پالاخشى ـ	تۇر	忙上忙下
يوقسۇل	يوخسۇل	غۇل، تۇر، ئاق	贫穷的
توقسان	توخسه	قوم	九十
باقتۇق	باختۇق	غۇل، تۇر، ئاق	我们看护了
توقلا ـ	توخلا ـ	قوم، خوت، تۇر	你吃饱吧

لېكىن، قاغىلىق پاخپۇ تەلەپپۇزىدا، يۇقىرىقىدەك ئەھۋالدا «ق» ئاجىزلاشماي ئەينەن ئوقۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	پاخپۇ تەلەپپۇزىدا	خەنزۇچە
ساقلا ـ	ساقلا ـ	你等吧
توقلا ـ	توقلا ـ	你吃饱吧
يوقسۇل	يوقسۇل	贫穷的

يۇقىرىقى ئەھۋالدىن باشقا، ئاتۇش، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلاردا سۆز ئاخىرىسىدىكى «ق» تاۋۇشىنىڭ «غ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدىغان ھادىسىلىرىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
سېرىق	سېرىغ	ئات، قەش، خوت	黄的
قۇرۇق	قۇرۇغ	ئات، قەش، خوت	干的，空的
قىزىق	قىزىغ	ئات، قەش، خوت	热的，热闹的
ئىسسىق	ئىسسىغ	ئات، قەش، خوت	热的
تۇماق	تۇماغ	ئات، قەش، خوت	皮帽
قانداق	قانداغ\قايداغ	ئات، قەش، خوت	怎样的
تېرىق	تېرىغ	ئات، قەش، خوت	小米
چىراق	چىراغ	ئات، قەش، خوت	灯
تاتلىق	تاتلىغ	ئات، قەش، خوت	甜的
ئاچچىق	ئاچچىغ	ئات، قەش، خوت	苦的，辣的
بوياق	بوياغ	ئات، قەش، خوت	染料

لېكسن، بۇنداق سۆزلەرنىڭ كەينىدىكى «ق» تاۋۇشى تۇرپان، غۇلجا شېۋىلىرىدە ھەرگىز «غ» غا نۆۋەتلەشمەي، پەقەت «خ» غىلا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	تۇرپانلاردا	خەنزۇچە
سېرىق	سېرىخ	黄的
قۇرۇق	قۇرۇخ	干的、空的
قىزىق	قىزىخ	热的、热闹的
ئىسسىق	ئىسسىخ	热的
تۇماق	تۇماخ	棉帽
قانداق	قانداخ\قاناخ	怎样
چىراغ	چىراخ	灯
تاتلىق	تاتلىخ	甜的
ئاچچىق	ئاچچىخ	苦的、辣的
بوياق	بوياخ	染料

«ق» بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرنىڭ كەينىگە سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، خوتەن، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا «ق» تاۋۇشىدا ئۆزگىرىش بولمايدۇ. بىراق، تۇرپان، قومۇل، ئاقسۇ، غۇلجا، لوپنور قاتارلىق جايلاردا بولسا «ق» تاۋۇشى ئاجىزلىشىدۇ، نەتىجىدە تىل تۈۋى جارانغلىق سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش «غ» بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
تايىقىم	تايىغىم	موغال، قوم، تۇر، غۇل	我的棍子
قۇدۇقى	غۇدۇغى	قوم، تۇر، ئاق، غۇل	他的水井
ئاچچىقى	ئاچچىغى	قوم، تۇر، ئاق	他的脾气
تامىقىم	تامىغىم	قوم، تۇر، ئاق	我的饭
يوقلۇقىدىن	يوقلۇغىدىن	قوم	因为没有
يوپۇرمىقى	يوپۇرماغى	قوم	它的叶子
ئارغىمىقى	ئارغىماغى	لوپ	他的公马
تايىقى	تايىقى	خوت، قەش	他的棍子
قۇلىقىم	قۇلۇقام	خوت، قەش	我的耳朵
قۇلىقى	قۇلىقى	خوت، قەش	他的耳朵
ئايىغىم	ئايىقام	خوت، قەش	我的腿
چاپسانلىقى	چاپسانلىقى	خوت، قەش	快
پىچىقىم	پىچىقىم	خوت، قەش	我的刀
ياغلىقىم	ياغلىقىم	خوت، قەش	我的头巾

«ق» بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە «ل» ياكى «ر» بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، قەشقەر، خوتەن، يەكەن قاتارلىق جايلاردا «ق» تاۋۇشى ئاجىزلىشىپ، تىل تۈۋى جارانغلىق سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش «غ» غا نۆۋەتلەشسە، تۇرپان تەلەپپۇزىدا، تىل تۈۋى

جاراڭسىز سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش «خ» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
تولۇقراق	تولۇغراق	قەش	比较全
چاتاقراق	چاتاغراق	قەش	有点问题
ئېسىقلىق	ئېسىغلىق	قەش	挂着
ئېسىقلىق	ئېسىخلىق	تۇر	挂着
ئوچۇقراق	ئوچۇخراق	تۇر	比较晴

قىسقىچە خۇلاسە:

A. سۆز ئاخىرى ياكى سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن «ق» تاۋۇشى تۇرپان، قومۇل، غۇلجا، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا ئاجىزلىشىپ، «خ» غا نۆۋەتلىشىدۇ. لېكىن، پاخپۇ شېۋىسىدە نۆۋەتلەشمەي ئەينەن ئېيتىلىدۇ.

B. سۆز ئاخىرىدىكى «ق» تاۋۇشى غۇلجا، تۇرپانلاردا «خ» غا نۆۋەتلەشسە، قەشقەر، خوتەن، ئاتۇشلاردا ئاساسەن «غ» غا نۆۋەتلىشىدۇ.

C. «ق» بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان تەركىبلەر قوشۇلغاندا، خوتەن ۋە قەشقەردە «ق» ئاجىزلاشمايدۇ. تۇرپان، لوپنور، ئاقسۇ، مۇغال، غۇلجا شېۋىلىرىدە «ق» تاۋۇشى «غ» تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدۇ.

D. «ق» بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە، «ل» ياكى «ر» بىلەن باشلانغان تەركىبلەر قوشۇلغاندا، تۇرپاندا «ق» تاۋۇشى «خ» غا، قەشقەر ۋە خوتەنلەردە «غ» غا ئاجىزلىشىدۇ.

6.2.3 «پ» تاۋۇشنىڭ ئاجىزلىشىشى

خوتەن، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا «پ» تاۋۇشى (جۈملىدىن، سۆز ئاخىرىدىكى «پ» ئوقۇلىدىغان «ب» تاۋۇشى) بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرنىڭ كەينىگە، سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، «پ» (جۈملىدىن، سۆز ئاخىرىدىكى «ب») تاۋۇشى ئاجىزلاشمايدۇ؛ لېكىن، تۇرپان، قومۇل، غۇلجا، ئاقسۇ، لوپنور قاتارلىق جايلاردا بولسا «پ» ئاجىزلىشىپ، قوش لەۋ جاراڭلىق سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش «ۋ» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
كىتابىڭ	كىتىپىڭ	خوت، قەش	你的书
غىلاپىم	غەلىۋەم	خوت، قەش	我的刀鞘
ھېسابى	ھىساۋى	موغال	计算
مەكتىپىم	مەكتىۋىم	تۇر، غۇل، ئاق	我的学校
كىتابىم	كىتىۋىم	تۇر، غۇل، ئاق	我的书

بۇ خىل ھادىسىنى دىۋاندىكى بەزى سۆزلەرنىڭ تەرەققىي قىلىپ ھازىرغىچە كېلىش جەريانىدىنمۇ كۆرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، دىۋاندا قاپۇغ (1 ـ 485) دېگەن سۆز ھازىر

«قوۋۇق» (门, 门扇) دەپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ. بۇ سۆزدە ھازىر «پ» تاۋۇشىنىڭ «ۋ» تاۋۇشىغا ئاجىزلاشقانلىق ھادىسىسى كۆرۈلگەن.

قىسقىچە خۇلاسە:

«پ» بىلەن ئىياغلاشقان سۆزلەرگە سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان تەركىبلەر قوشۇلغاندا، تۇرپان، غۇلجا، ئاقسۇ، مۇغال شېۋىلىرىدە «پ» تاۋۇشى «ۋ» غا ئاجىزلىشىدۇ، بىراق خوتەن، قەشقەرلەردە ئاجىزلاشمايدۇ.

3.2.7 «ب» تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى

«ب» تاۋۇشى بىلەن باشلانغان سۆزلەر، باشقا سۆزلەرنىڭ كەينىدە كەلگەندە، ئاقسۇ، تۇرپان، قومۇل قاتارلىق جايلاردا ئاجىزلىشىش ھادىسىسى يۈز بېرىپ، «ب» تاۋۇشى «ۋ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئاتا بولغان	ئاتا ۋو:غان	ئاق، تۇر	当爸爸的
لاتا بولار	لاتا ۋولا:	ئاق	会失败
پىت باسىدۇ	پىشىت ۋاسىدۇ	ئاق	满头长虱子
مېنىڭ بالام	مېنى ۋالام	تۇر	我的孩子
ئۆيگە باردىم	ئۆيگە ۋادىم	تۇر، ئاق	我回家了

قىسقىچە خۇلاسە:

A. «ق»، «ك»، «پ» بىلەن ئىياغلاشقان سۆزلەرنىڭ كەينىگە سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، خوتەن، قەشقەر، كەلپىن، يەكەن، قاغىلىق قاتارلىق جايلاردا «ق»، «ك»، «پ» تاۋۇشلىرىدا ئۆزگىرىش بولمايدۇ. بىراق، تۇرپان، قومۇل، غۇلجا، ئاقسۇ، لوپنور، مۇغال قاتارلىق شېۋىلەردە بولسا «ق»، «ك»، «پ» تاۋۇشلىرى ئاجىزلىشىدۇ، نەتىجىدە تىل تۈۋى جاراڭلىق سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش «غ»، تىل ئوستى كەينى جاراڭلىق سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش «گ» ۋە لەۋ ـ چىش سىيرىلاڭغۇ جاراڭلىق تاۋۇش «ۋ» لار بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ.

B. ئايرىم سۆزلەردىن باشقا، تۇرپان، غۇلجا، ئاقسۇ شېۋىلىرىدە سۆز ئاخىرىدا «غ»، «گ» تاۋۇشلىرى كۆرۈلمەيدۇ. بىراق، خوتەن، قەشقەر، لوپنور، يەكەن، قاغىلىق، كەلپىن، ئاتۇش قاتارلىق جايلاردا كۆپ كۆرۈلىدۇ. قومۇلدا بۇ جايلاردەك كۆپ كۆرۈلمىسىمۇ، ھەرھالدا تۇرپاندىن كۆپرەك.

C. «ق» بىلەن ئىياغلاشقان سۆزلەرگە «ل» ياكى «ر» بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، قەشقەر، خوتەن، يەكەن، غۇلجا قاتارلىق جايلاردا «ق» تاۋۇشى ئاجىزلىشىپ تىل تۈۋى جاراڭلىق سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش «غ» غا نۆۋەتلەشسە، تۇرپان تەلەپپۇزىدا تىل تۈۋى جاراڭسىز سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش «خ» غا نۆۋەتلىشىدۇ.

4.0 تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

نۇتۇق ئېقىمىدا، سۆزلەرنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ تەلەپپۇز قىلغاندا، بەزى تاۋۇشلار قوشۇلۇپ قالىدىغان ھادىسىلەر كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ، مانا بۇ تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىسىدۇر. تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى تاۋۇشلارنىڭ كۆپىيىپ قېلىشى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى ئادەتتە سوزۇق تاۋۇشتىمۇ، ئۈزۈك تاۋۇشتىمۇ كۆرۈلۈشى مۇمكىن. لېكىن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي ئېغىز تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى ئاساسەن كۆرۈلمەيدۇ، ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى ئازدۇر - كۆپتۇر كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرنىڭ كەينىگە، سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، ئادەتتە مەيلى يېزىقتا بولسۇن، ياكى ئېغىزدا بولسۇن ئۈچىنچى شەخسته ئۈزۈك تاۋۇش «س»، بىرىنچى ۋە ئىككىنچى شەخسته «ي» قوشۇلۇپ قالىدۇ. مەسىلەن، بالا > بالام، بالاڭ، بالىسى؛ توخۇ > توخۇيۇم، توخۇيۇڭ، توخۇسى؛ دەريا > دەريايىم، دەريايىڭ، دەرياسى دېگەندەك. پەقەت «سۇ» دېگەن سۆزدىلا ئۈچىلا شەخسته «ي» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدۇ، مەسىلەن، سۇ > سۇيۇم، سۇيۇڭ، سۇيى.

لېكىن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت - شېۋىلىرىدە سوزۇق ھەم ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىسى خېلى كۆپ كۆرۈلىدۇ. ھەتتا بوغۇم قوشۇلۇپ قالىدىغان ھادىسىلەرمۇ كۆرۈلىدۇ. قانداق شارائىتتا قانداق تاۋۇشنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى، ھەرقايسى دىيالېكت - شېۋىلەردە ئوخشىمايدۇ. تۆۋەندە بىز بۇ ھەقتە ئايرىم - ئايرىم توختالماقچى.

4.1 سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

بىر قانچە سۆز بىر - بىرىگە ئۇلىنىپ تەلەپپۇز قىلىنغاندا، بەزى سەۋەبلەردىن، سۆزدە ئەسلىي يوق سوزۇق تاۋۇش قوشۇلۇپ قېلىشى مۇمكىن، مانا بۇ خىل تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىسى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى دېيىلىدۇ. دىيالېكت - شېۋىلەردىن توپلىغان ماتېرىياللىرىمىزدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت - شېۋىلىرىدە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىش ئەھۋالى ئاساسەن «ئا، ئو، ئۇ، ئۆ، ئە، ئى» لەردە كۆرۈلىدۇ.

4.1.1 «ئا» تاۋۇشنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

بۇ خىل ھادىسە ئومۇمەن قومۇل، تۇرپان، يەكەن ۋە خوتەن شېۋىلىرىدە كۆپرەك كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
پاكىز	پاكىزا	خوت، يەك	干净的
ھاك	ئاھاك	خوت، يەك	石灰
قۇلۇپ	قۇلپا	خوت، يەك	锁子
ھارۋا	ئاراۋا	تۇر، قوم	马车

كىم	كىما ①	خوت	是谁
گۇمبەز	گۇمبازا	تۇر	拱顶
شاپتۇل	شاپتولا\شاپتالا	قوم، خوت	桃子
تۇخۇم	تۇخۇما	قوم	鸡蛋
چاق	چاقا	خوت	轮子
يالت ـ يۇلت	يالات ـ يۇلۇت	قوم	象声词
هارپا	ئاراپا	لوپ	前夕
دوۋسۇن	داۋاسۇن	لوپ	小腹
لاۋزا	لاۋازا	لوپ	没味的
سوقۇم	سوقۇما	يەك	冬干肉
بايا	ئابىيام	غۇل	刚才
راست	ئىراسا	لوپ	真的
رامىزان	ئىرامازان	لوپ	斋月

4.1.2 «ئو» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

بۇ خىل ھادىسە ئاساسەن لوپنور، قەشقەر، يەكەن شېۋىلىرىدە كۆپرەك ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
روجەك	ئوروجەك	لوپ	窗洞，木棂
رۇس	ئوروس\ئورۇس	قەش، لوپ، يەك	俄罗斯
روزا	ئوروزو	لوپ	斋日；蔷薇花

4.1.3 «ئە» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

بۇ خىل ھادىسە ئاساسەن خوتەن، يەكەن، قەشقەر شېۋىلىرىدە كۆپرەك ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
كەنت	كەنتە	خوت، يەك	村
چەم	چەمە	خوت، يەك	鞋底
نەشپۈت	نەشپۈتە	خوت، يەك	梨子
ئەتىر	ئەتىرە	قەش	香水
پەسىل	پەسلە	يەك	季节
ئىشەنچ	ئىشەنجە	يەك	信心

تۇرپان ۋە پىچان لۇكچۇن شېۋىسىدە، سۈپەتلەرنىڭ سېلىشتۇرما دەرىجە شەكلىدە ئەدەبىي تىلدىكىگە قارىغاندا بىر سوزۇق تاۋۇش قوشۇلۇپ قالىدۇ. ئالدى سوزۇق

① «كىما» دېگەن سۆز «كىم» دېگەن سۆزگە ئۇلانما سۆز «ئا»نىڭ قوشۇلۇشىدىن تۇزۇلگەن بولۇشى مۇمكىن، بىراق، خوتەندە «كىم» بىلەن «ئا» ئايرىم ـ ئايرىم قوللىنىلماي، ھەرقانداق چاغدا «كىما» دېگەن شەكىل قوللىنىلغاچقا، بۇ مىسال كۆرسىتىلدى.

تاۋۇشتىن توزۇلگەن سۆيەتلەرنىڭ سېلىشتۇرما دەرىجە شەكلىدە «ئە» قوشۇلۇپ قالسا، ئارقا سوزۇق تاۋۇشتىن توزۇلگەن سۆيەتلەرنىڭ سېلىشتۇرما دەرىجە شەكلىدە «ئا» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئىلگىرىرەك	ئىلگىرەرەك	تۇر، پىچ	向前一点儿
كەچرەك	كەچەرەك	تۇر، پىچ	晚一点儿
بۇرۇنراق	بۇرۇناراق	تۇر، پىچ	早一点儿
بالدۇرراق	بالدۇراراق	تۇر، پىچ	早一点儿
چوڭراق	چوڭاراق	تۇر، پىچ	大一点儿

4.1.4 «ئى» تاۋۇشنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

بۇ خىل ھادىسە تولىراق خوتەن، لوپنور، قەشقەر ۋە قومۇل قاتارلىق جايلاردا كۆپرەك ئۇچرايدۇ. بولۇپمۇ لوپنور دىيالېكتىدا بەزى سۆزلەرنىڭ ئالدىدا دائىم بىر «ئى» قوشۇلۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	لوپنوردا	خەنزۇچە
رەخت	ئىراقا	布料
رەسىم	ئىرەسىم	画儿
راست	ئىراس	真的
شىم	ئىشىم	男式长裤
رامىزان	ئىرامازان	斋月
راسا	ئىراسا	表程度副词
راۋاق	ئىراۋاق	阁楼
راۋاب	ئىراۋاپ	热瓦普（乐器）
رازى	ئىرازى	满意
رىزقى	ئىرىسقى	给养；口福、福分
راي	ئىراي	意愿

خوتەن، قەشقەر قاتارلىق جايلاردىكى بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىمۇ، بەزىدە «ئى» قوشۇلۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
رامىزان	يامىزان	خوت	斋月
شاتۇت	شاتۇتى	خوت، قەش	药桑葚

بەزى شېۋىلەردىكى قوشما ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان بەزى بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە دائىم سوزۇق تاۋۇش «ئى» قوشۇلۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
بەخت	بەخىت	قوم	幸福
كۇرس	كۇرىس	قەش	学习班
كەنت	كەنىت	قوم	村
دەرس	دەرىس	تۇر	课

تۇرپان شېۋىسىدە تەركىبىدە دىماق تاۋۇش «ك» بولغان بەزى سۆزلەردىمۇ، «گى» ياكى «غى» بوغۇمى قوشۇلۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ھۆكىرە -	ھۆگىرە -	تۇر	放声（大哭）
ھاكىرا -	ھاگىرا -	تۇر	嚎叫，驴叫
قىكىراق	قىغىراق	قوم، تۇر	切刀

لوپنور دىيالېكتىدا پېئىللارنىڭ ئېنىق ئۆتكەن زامان بىرىنچى شەخس بىرلىك ھەم كۆپلۈك شەكىللىرى قەدىمكى شەكلىنى ساقلىغانلىق تۈپەيلى، ئەدەبىي تىلدىكىگە قارىغاندا، «دى» دىن ئىبارەت بىر بوغۇم قوشۇلۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	خەنزۇچە
قارايمەن	قارايدىمەن	我要看
بارىمىز	بارادىمىز\بارادۇنىز	我们要去
كېلىمەن	كېلەدىمىز\كېلەدۇنىز	我要来
كېتىمەن	كېتەدىمەن	我要走

4.1.5 «ئۇ» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

بۇ خىل ھادىسە خوتەن، لوپنور، يەكەن قاتارلىق شېۋىلەردە كۆپرەك ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
سۇپرا	سۇپۇيا	خوت	擀面用的单子
ھۆل	ھۆلۇ	لوپ	潮湿的
بولقا	بالۇقا	لوپ	榔头
قۇدرەت	قۇدۇرەت	لوپ	威风
سېكۇنت	سېكۇنۇت	يەك	秒
سېمونت	سېمۇنۇت	يەك	水泥

خوتەن دىيالېكتىدىكى بەزى جۇپ سۆز شەكلىدىكى تەقلىدلەرنىڭ تەركىبىدە، دائىم بىر سوزۇق تاۋۇش «ئۇ» قوشۇلۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
پال - پۇل	پاللۇ - پۇللۇ	خوت	闪闪发光(象声词)
تاراق - تۇرۇق	تاراققۇ - تۇرۇققۇ	خوت	砰（象声词）
شاراق - شۇرۇق	شاراققۇ - شۇرۇققۇ	خوت	稀里哗啦（象声词）
شار - شۇر	شارۇ - شۇرۇ	خوت	哗啦（象声词）
يالت - يۇلت	يالات - يۇلۇت	قوم	一闪一闪（象声词）

4.1.6 «ئۇ» تاۋۇشنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

بۇ خىل ھادىسە ئومۇمەن ئانچە كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
تۇگمەن	تۇگۇمەن	خوت، پاخ	磨房
تۇگمەنچى	تۇگۇمەنچى	خوت، پاخ	磨房主
ئۇگدە -	ئۇگۇدە -	خوت	打瞌睡
كۇنلە -	كۇنۇلە -	لوپ	吃醋

قىسقىچە خۇلاسە:

A. سۆزلەرگە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى ئاساسەن لوپنوردا ئەڭ كۆپ كۆرۈلىدۇ، ئۇنىڭدىن قالسا قومۇل، تۇرپان، يەكەن ۋە خوتەنلەردە كۆرۈلىدۇ.

B. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ قالىدىغان سوزۇق تاۋۇشلار ئاساسەن «ئا، ئە، ئو، ئۇ، ئۇ، ئى» لاردىن ئىبارەت.

4.2 ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

بىر قانچە سۆز بىر - بىرىگە ئۇلىنىپ تەلەپپۇز قىلىنغاندا ياكى سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، بەزى سەۋەبلەردىن، سۆزدە ئەسلىي يوق بەزى ئۇزۇك تاۋۇشلار قوشۇلۇپ قېلىشى مۇمكىن، مانا بۇ خىل تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىسى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى بولىدۇ.

تىل تەرەققىياتىدىن قارىغاندا، قەدىمكى تىلىمىزدا يوق بەزى تاۋۇشلار، ھازىرقى تىلىمىزغا قوشۇلۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. ھازىرقى بىر قىسىم سۆزلەرنى دېڭىزىدىكى سۆزلەرگە سېلىشتۇرۇپ باقساق، بۇ نۇقتىنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. بىزنىڭ دېڭىزغا ئېلىپ بارغان تەتقىقاتىمىزدىن قارىغاندا، دېڭىزدا سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئالدىغا، ھازىر «ھ» ياكى «ي» تاۋۇشلىرى قوشۇلۇپ قالغان. مەسىلەن:

دېڭىزدا	ئورنى	ھازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
ئىرىك	1 - 182	يىرىك	脓
ئىك	1 - 115	يىك	纺锤
ئىن	1 - 69	يىن	食糜
ئېر	1 - 63	يەر	地
ئۆل	1 - 67	ھۆل	潮湿的

ئىق	1 ـ 53	ھېق	饱嗝
ئىنگەن	1 ـ 63	ھىنگان	母驼
ئوپ ـ ئوپ	1 ـ 48	ھوپ ـ ھوپ	象声词
ئۆپۈپ	1 ـ 107	ھۆپۈپ	戴胜鸟

يۇقىرىقى ئەھۋاللاردىن باشقا، دىئاندىكى بەزى سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، باشقا بەزى ئۇزۇك تاۋۇشلار قوشۇلغان ھالدا ئوقۇلۇۋاتىدۇ. مەسىلەن:

دىئاندا	ئورنى	ھازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
چىچالاق	1 ـ 634	چىمچىلاق	小拇指
تەمرەگۇ	1 ـ 639	تەمرەتكە	癣

دىيالېكت ـ شېۋىلەردىن توپلىغان ماتېرىياللىرىمىزدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىش ئەھۋالى بىرقەدەر كۆپ‌ىرەك كۆرۈلىدۇ ھەم بۇ خىل ھادىسە ئاساسەن ئۇزۇك تاۋۇش «ج، چ، ف، ك، ۋ» لاردىن باشقا ھەممە ئۇزۇك تاۋۇشلاردا دېگۈدەك كۆرۈلىدۇ.

4.2.1 «ب» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

تۇرپان شېۋىسىدە سۆز تەركىبىدە «م» تاۋۇشى بىلەن باشلانغان بوغۇملاردا، كۆپىنچە «ب» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال قومۇل شېۋىسىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
يۇمىلاق	يۇمبۇلاق	تۇر، قوم	圆的
دومىلاق	دومبۇلاق	تۇر	圆的
ئۇمىد	ئۇمبىت	تۇر	希望
قۇمىلاق	قۇمبۇلاق	تۇر	羊粪蛋
چۇمۇلە	چۇمبۇلە	قوم، تۇر	蚂蚁

لوپنور دىيالېكتىدىمۇ بەزى سۆزلەردە ئۇزۇك تاۋۇش «ب» قوشۇلۇپ قېلىپ، قوشما ئۇزۇك تاۋۇش ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
تەبىر	تەببىر	لوپ	定义
بوۋا	بوببا	خوت، يەك	爷爷

يەكەننىڭ بەزى جايلىرىدا تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىگە ئائىت بەزى سۆزلەردە، قوشما ئۇزۇك تاۋۇش كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، ئاچا\ئاچچا، ئاكا\ئاككا، ئۇكا\ئۇككا دېگەندەك.

4.2.2 «پ» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

بەزى جايلاردا ئىككىنچى بوغۇمى «پ» بىلەن باشلانغان سۆزلەردە، بىر «پ» قوشۇلۇپ، قوشما «پ» ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئاپا	ئاپپا	كېر	姐姐
ئاپار -	ئاپپا: -	يوپ	带去
كەپە	كەپپە	يوپ	棚子
كاپام	كاپپام	تۇر	一口

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «پ» لىق رەۋىشداشقا، يارەمچى پېئىللارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ھاسىل بولغان پېئىللارنىڭ ئانالىتىك تۈس شەكلىدىكى «پ» تاۋۇشى، بەزى جايلاردا، مەسىلەن، تۇرپان شېۋىسىدە دائىم چۈشۈپ قالىدۇ:

ئەدەبىي تىلدا	تۇرپاندا	خەنزۇچە
گەپ قىل -	گەقىل -	你说话呀
قويۇپ قويە	قوقوسنا\قوقوي	你放下吧
يېنىپ كەل -	ھېنىكەل -	你回来吧
يېنىپ چۈش -	ھېنىچۈش -	你下来吧
يېتىپ كەل -	ھېتىكەل -	你到来吧
ئېپ كەل -	ئەكەل -	你拿来吧
ئېپ قال -	ئاقال -	你留下吧
كېتىپ قالدى	كېتىقالدى	他回去了
كۈلۈپ كەتتى	كۈلىكەتتى	他笑起来了
يېتىپ قالما -	ھېتىقاما -	你别躺倒了
دەپ قوي -	داقوي -	你告诉一声
ئاپىرىپ قويغىنا	ئەپىرقو:سىنا	你送过去吧
يەپ كەتتىم	يەكەتتىم	我吃完了

لېكىن، كەلپىن قاتارلىق نۇرغۇن جايلاردا يۇقىرىقىدەك پېئىللارنىڭ ئانالىتىك تۈس شەكلىدىكى «پ» تاۋۇشى ھەرگىز چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	كەلپىن قاتارلىق جايلاردا	خەنزۇچە
ئەكىرىدىغان	ئەپكىرىتقان	要拿进来的
دەپ بېرىدىغان	دەپبىرىتقان	可以告诉的
ئەكىرىپ قوي -	ئېپچىرىپ قوي	你拿进去

3.2.4 «ت» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

كەلپىن، يەكەن ۋە خوتەن شېۋىسىدە، پېئىللارنىڭ ئېنىق كەلگۈسى زامان بىرىنچى شەخس بىرلىك ھەم كۆپلۈك شەكلى قەدىمكى ھالىتىنى ساقلىغانلىق تۈپەيلى، ئەدەبىي تىلىدىكىگە قارىغاندا، بىر «ت» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال كۇچا شېۋىسىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
تېرىيمىز	تېرىيتمىز	كەل، يەك	我们种地
يازمەن	يازتىمەن	كەل، خوت	我要写
چىقمىزمۇ	چىقتىمىزما	خوت	我们要出去吗
بىلىمەن	بىلىيتمە	كەل، يەك	我知道
ئىشلەيمەن	ئىشلىيتمە	خوت، كەل، يەك	我要做
ئالىمەن	ئالىتمەن\ئا:تمە	كەل، خوت، يەك	我要拿
كۆرىمەن	كۆرىتمەن	خوت، كەل، يەك	我要看
بارىمەن	بايىتمە\بارىتمە	خوت، كەل	我要去
بارىمەن	بېيىتمە	يەك	我要去
كېتىمەن	كېتىتمەن	خوت، كەل، يەك	我要回去
ئىشلەيمىز	ئىشلىيتمىز	كەل، خوت	我们要做
ياتىمەن	ياتىتمەن	كەل، خوت	我要躺
بىلىمىز	بىلىيتمىز	كەل، خوت	我们知道
بارىمىز	بارىتمىز	كەل، خوت	我们要去
بىلىمەن	بىلىتمە	خوت، يەك	我知道
قالايمىز	قالايتمىز	كەل، كۆچ	我们烧柴
ئالىمىز	ئالىتمىز	كەل، يەك	我们要拿
قارايمىز	قارايتمىز	خوت، كۆچ	我们要看
يۇلىمەن	يۇلۇتمە(ن)	خوت	我要拔
ياقىمىز	ياختىمىز	كەل	我们要生火
قىلىمەن	قىلىتمە	كەل	我要做

بۇ خىل ئەھۋال پېئىللارنىڭ بىرىنچى شەخس بولۇشسىز بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەكلىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
بەرمەيمەن	بەمىيتمەن	خوت	我不给
بىلمەيمىز	بىلمىيتمىز	كەل	我们不知道
ئالمايمەن	ئالمايتمە	كەل	我不要拿
يېمەيمەن	يېمىيتمە	كەل	我不吃
ياقالمايمىز	ياخالمايتمىز	كەل	我们不能生火

قومۇل شېۋىسىدىكى بەزى كۆرسىتىش ئالماشلىرىدىمۇ «ت» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدىغان ئەھۋال كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	خەنزۇچە
نېرىدە	نېرىتتە	在那边
بېرىدىن	بېرىتتىن	从这边
تاشقىرىدا	تاشقىرتتا	在外面
ئىچكىرىدە	ئىچكىرىتتە	在里面
يۇقىرىدىن	يۇقۇرىتتىن	从上面

كەلپىن ۋە تۇرپان ئاستانە تەلەپپۇزىدا، سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان بەزى

ئالماشلارنىڭ ئالدىدىمۇ «ت» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئەۋۇ	تەگۇ\تىگۇ	كەل	那个
ئاۋۇ	تا\تاۋۇ	تۇر ئاس	那个
ئەنە	تەنە	تۇر ئاس	在那儿
ئاشۇ	تاشۇ	تۇر ئاس	就那个
دۇتار	دۇتتا	كېر	都它儿琴

4.2.4 «خ» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

بەزى دىيالېكت ـ شېۋىلەردە، سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان بەزى سۆزلەرنىڭ ئالدىدا، دائىم «خ» قوشۇلۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئەجەب	خەجەپ	چۆچ	特别的
ئارام	خارام	چۆچ	安宁
ئاۋاز	خاۋاز	لوپ	声音
ئەقىدە	خاقىدە	لوپ	信仰
ئوكۇل	خوكۇل	لوپ	打的针
ئادالەت	خادالەت	لوپ	自由
ئۆمۈر	خومۇر	لوپ	寿命
ئارمان	خايمان	لوپ	抱负、遗愿

4.2.5 «د» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

تۇرپان شېۋىسىدە، سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان ئالماشلارنىڭ ئالدىدا، «د» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدىغان ھادىسە كۆپرەك كۆرۈلىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال قومۇل شېۋىسىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئەنە	دەنە\دەگىنە	تۇر، قوم	那儿
ئەشە	دەشە	تۇر	就那儿
ئاشۇنداق	داشناق\داياق	تۇر	就那样
ئاۋۇ	دېبۇت	قوم	那个
ئاۋۇ	داۋۇ	تۇر	那个
ئاشۇ ياقتا	دېشۇتتە	قوم	就在那边
ئۇ يەر	دېئۇت	قوم	那个地方
ئاشۇ	داشۇ\دەشۇ	تۇر	就是那儿

« ـغان، ـ قان» بىلەن ئاياغلاشقان سۈپەتداشلارغا، باغلامچى پېئىل «ئىدى» قوشۇلۇپ ھاسىل بولغان پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە، تۇرپان شېۋىسىدە «ئىدى» نىڭ

ئالدىدا يەنە بىر «د» قوشۇلۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	تۇرپاندا	خەنزۇچە
بارغانىدىم	با:غاندىدىم	我去过了
كەتكەنىدى	كەتكەندىدى	他已走了
كەتمەكچىدىكلار	كېتىدىغاندىدىكلا	你们本来是要走的
بارماقچىدى	بارىدىغاندىدى	他本来是要去的

لوپنور دىيالېكتىدا پېئىللارنىڭ ئېنىق ئۆتكەن زامان بىرىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەكىللىرىدە، ئەدەبىي تىلدىكىگە سېلىشتۇرغاندا، «دى» بوغۇمى قوشۇلۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	لوپنوردا	خەنزۇچە
كېتىمەن	كىتەدىمەن	我要回去
بارىمەن	بارادىمەن	我要去
بارىمىز	بارادىمىز\بارادۇنز	我们要去

4.2.6 «ر» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

«ر» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى، ئەدەبىي ئۇيغۇر تىلىدا خېلى كۆپ كۆرۈلىدىغان ھادىسە. ئادەتتە تۆۋەن ياكى سەل تۆۋەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ كەينىدە بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كېلىدىغان «ر» تاۋۇشى ئەدەبىي تەلەپپۇزدا نۇرغۇن سۆزلەردە چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن، كۆر-\كۆ، بار\با، بالىلار\بالىلا، كېلىدىكلار\كېلىدىكلا، بەر-\بە، بەردىم \بە:دىم ... دېگەندەك.

دىيالېكت ـ شېۋىلەردە بۇ خىل ئەھۋال تېخىمۇ ئېغىر. بەزى جايلاردا «ر» تاۋۇشى تۆۋەن سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇمنىڭ كەينىدە چۈشۈپ قالغاندىن باشقا، ھەتتا تار سوزۇق تاۋۇش «ئى، ئۇ، ئۈ» لەرنىڭ كەينىدىمۇ چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن، تۇر-＞تۇ:-، ئۇر-＞ئۇ:-، تۇردى＞تۇ:دى ... دېگەندەك. لېكىن، بۇنىڭ ئەكسىچە، تۇرپان شېۋىسى ۋە بىر قىسىم جايلاردا، سۆزلەردە ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇملارنىڭ كەينىدىكى «ر» تاۋۇشى مۇتلەق چۈشمەيدۇ ھەم تۆۋەن سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇملارنىڭ كەينىدىكى «ر» تاۋۇشمۇ چۈشۈپ قالمايدۇ. ھەتتا ئەدەبىي تىلدا چۈشۈپ قالىدىغان «ر» تاۋۇشلىرىنىڭ بەزىلىرىمۇ چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
چاۋار -	چاۋۇر -	تۇر	起泡
كۆرپە	كۆرپە	لوپ	褥子
ئارغامچا	ئاغرامچا\ئارغامچى	كەل، لوپ	绳子
بوردا -	بوردا -	تۇر	养肥
بورداق قوي	بورداق قوي	تۇر	肉用羊
تورپاق	تورپاق	قوم	牛犊

قارلىغاچ	قارلىغاچ	قوم، تۇر	燕子
قارلىغاچ	قارلۇغاچ	لوپ	燕子
ئۆردەك	ئۆردەك	قوم، تۇر	鸭子
ئۆردەك	ئۆردۆگ	لوپ	鸭子
قورساق	قورساق	تۇر	肚子
ئورغاق	ئورغوغ	لوپ	镰刀
ئورغاق	ئوراق	تۇر	镰刀

بەزى سۆزلەردە تېخى «ر» قوشۇلۇپ قالىدىغان ھادىسە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، تۆۋەندىكى سۆزلەردە سوزۇق تاۋۇش «ئا» نىڭ كەينىدە، «ر» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالغان:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئاپقۇت	ئاپقۇرت	تۇر	鞋的后帮
ئاغمىخان	ئارغۇمقان	لوپ	黄鼠狼
ئاۋۇن	ئارۋۇن	قوم	多
پالىماق	پارلىماق	لوپ	流放
تاغاق	تارغاق	لوپ، قوم	梳子
تاغاق	تاراق	تۇر	梳子
ئەمەن	ئەرمەن	قوم	艾叶
تاۋۇز	تارۋۇز	لوپ	西瓜
چاتاق	چارتاق	لوپ	毛病
چاق	چارق	لوپ	轮子
قاسقان	قارسقان	لوپ	蒸笼
قاغا	قارغا	لوپ	乌鸦
خامان	خارما\خارمان	قوم، لوپ، غۇل	麦场

تۆۋەندىكى سۆزلەردە سوزۇق تاۋۇش «ئە» نىڭ كەينىگە «ر» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالغان:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئەۋەت ـ	ئەۋەرت ـ	لوپ	派去
تەس	تەرس	قوم	难
ئەتە	ئەرتە	قوم نوم، لوپ	明天
كەكە	كەركە\كەركى	قوم، لوپ	一种砍具
نەدە	نەردە	لوپ	在哪儿
پەچىم	پەرچىم	تۇر	缝，缝隙
سەگەنچۇك	سەرگۈنچەك	قوم	吊床
غېجەك	غەرجەك	قوم، لوپ	擂琴，艾介克琴

تۆۋەندىكى سۆزلەردىكى، سوزۇق تاۋۇش «ئۆ» نىڭ كەينىگە، «ر» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالغان:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئۆتكەمە	ئۆتكۆرمۆ	لوپ	筛子
ئۆتەڭ	ئۆرتەڭ	غۇل	驿站
ئۆگەن -	ئۆرگۆن -	لوپ	学习
بۆك	بۆرك	لوپ	帽子
تۆت	تۆرت	قوم، لوپ	四
چوكان	چۆركۆن\چۆكۆن	لوپ	少妇
يۆتكە -	يۆرتكە -	قوم	调动，迁移
يۆگە -	يۆرگۆ -	لوپ	包、卷
يۆگەي	يۆرگۇل	لوپ	菟丝子

تۆۋەندىكى سۆزلەردىكى سوزۇق تاۋۇش «ئۇ» ياكى «ئو» نىڭ كەينىگە «ر» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالغان:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
نوغۇچ	نۇرغۇچ	لوپ	擀面棍
ئەندۇزا	ھاندۇرگا	قوم	砂浆镘刀
تۇمۇچۇق	تۇرمۇچۇق	تۇر	旋木雀
چۇس	چۇرس	تۇر	暴躁，倔
جوغا	جورغا	قوم	嘴子
قوغۇشۇن	قورغۇشۇن	لوپ	铅
يوتقان	يورتقا	قوم	被子

تۆۋەندىكى سۆزلەردىكى سوزۇق تاۋۇش «ئې» ياكى «ئى» نىڭ كەينىگە «ر» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالغان:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
تۇگمەن	تىگىرمە	قوم	磨房
ئەجدىھا	ئەيدىرھا	لوپ، تۇر	龙

قەشقەر شېۋىسىدە ئايرىم سۆزلەردە «رى» قوشۇلۇپ قالىدىغان ھادىسىمۇ كۆرۈلۈپ قالىدۇ، مەسىلەن، «ياستۇق» سۆزى قەشقەردە «ياستىرىق» ئوقۇلىدۇ.

7.2.4 «ش» تاۋۇشنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

ئەدەبىي تىلىمىزدا، پارتلىغۇچى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدىكى ياكى ئىككى پارتلىغۇچى تاۋۇشنىڭ ئارىلىقىدىكى ئېگىز سوزۇق تاۋۇش «ئى» ئېغىزدا جاراڭسىزلىشىدۇ. لېكىن، بەزى جايلاردا «ئى» تاۋۇشى، بۇنداق ئەھۋاللاردا جاراڭسىزلىشىپلا قالماي، كەينىدە بىر «ش» تاۋۇشى قوشۇلۇپ، قوش ئۈزۈك تاۋۇش شەكىللىنىپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئىككى	ئىششكى	قەش، گۇم	两个
كىتاب	كىشتاپ	گۇم، قەش، يەك	书
ئىتتىك	ئىشتتىك\شىتتىگ	قەش	快，锋利
پىچاق	پىشچاق	يەك	刀
پىكاپ	پىشكاپ	يەك	小卧车
پىكىر	پىشكىر	گۇم، يەك	意见
ئىكرام	ئىشكرام	گۇم	男人名
ئىتتىر -	ئىشتى -	گۇم	推
ئىپادە	ئىشپادە	گۇم	表现
ئىتتىپاق	ئىشتىپاق	يەك	团结
ئىپار	ئىشپا:	گۇم	麝香
ئىت	ئىشت	قەش، گۇم، يەك، ئاق	狗
پىت	پىشت	قەش، گۇم، يەك	虱子
چىت	چىشت	قەش	平布
ئىچ	ئىشچ	يەك	内、里

ھەتتا بەزى جايلاردا ئىككىنچى بوغۇمى «ش» بىلەن باشلانغان بەزى سۆزلەردە «ش» تاۋۇشى قوشۇلۇپ، قوشما ئۇزۇك تاۋۇش شەكىللىنىپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
پاشا	پاششا	پىچ، تۇر، كېر	蚊子
چىشى	چىششى	كېر، تۇر	他的牙
بېشى	بىششى	پىچ، تۇر	他的头
ئىشى	ئىششى	تۇر	他的事

4.2.8 «س» تاۋۇشنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

تۇرپان ۋە قومۇل شېۋىسىدە، سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان ئايرىم سۆزلەرنىڭ بېشىغا، «س» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئۇسماق	سۇزماق	قوم، تۇر	盛（饭）
ئۇسۇپ	سۇزۇپ	قوم، تۇر	盛（饭）
ئۇس -	سۇز -	قوم، تۇر	抵、碰
ئۇس -	سۇس -	لوپ	抵、碰
ئۇسۇپ	سۇزۇپ	قوم، تۇر	抵、碰
ئۇسۇپ	ئۇسسۇپ	غۇل	抵、碰
ئۇسۇپ	ئۇسسۇپ	غۇل	盛(饭)

ئەمەلىيەتتە تۇرپان، قومۇل ۋە لوپنوردىكى «ئۇس - » ۋە «ئۇس - » دېگەن ئىككى

سۆز بۇنىڭدىن مىڭ يىل بۇرۇنقى تىلىمىزدىمۇ شۇنداق ئېيتىلىدىغانلىقىنى، دىۋانىدىكى «سۇسدى» (2 ـ 427) ــ ئۇستى (顶，触)، «سۇسۇشدى» (2 ـ 136) ــ ئۇسۇشتى (顶，触) ۋە «سۇسغاق» (1 ـ 615) ــ ئۇسقاق (摇勺) لاردىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

يەنە بەزى جايلاردا، بەزى ئىسىملارغا ئۇچىنچى شەخس قوشۇمچىسى ئۇلانغاندا، بىر «س» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدىغان ئەھۋاللارمۇ مەۋجۇت. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
كۆرسى	كۆرسسى	قەش	价值；学习班
بىرى	بىيسى	كەل	某人
بىرى	بىرسى	تۇر	某人
پۇلى	پۇلىسى	قەش، كېر	他的钱
كۈنى	كۈنىسى	ئاق، كېر	那天
پەرزەنتى	پەرزەنتىسى	كېر	他的子女
تەمسىلى	تەمسىلىسى	غۇل	例子；寓言

9. 2. 4 «ژ» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

گۇما ۋە يەكەن تەلەپپۇزىدا سۆز بېشىدا «ئى» بولغان بەزى سۆزلەردە، ئۇزۇك تاۋۇش «ژ» قوشۇلۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
كىنو	كىژنو	گۇم	电影
كىم	كىژىم	گۇم	谁
پىلە	پىژلە	گۇم	蚕
پىكاپ	پىژكاپ	گۇم	小轿车
پىلىك	پىژلىك	گۇم	捻子，芯子
ئېگىرمەك	ئىژگىرمەك	گۇم	纺纱
بىغەم	بىژغەم	يەك	悠然
بىكار	بىژكا:	يەك	空闲
كىگىز	كىژگىز	يەك	毛毡
پىلان	پىژلان	يەك	计划

بەزى سۆزلەردە سۆز بېشىدا «ژ» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئىنچىكە	ژىڭشكە	غۇل	纤细
ئىلەڭگۈچ	ژىلاڭگۇ	قەش	秋千

4.2.10 «ز» تاۋۇشنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

بۇ خىل ھادىسە ئىنتايىن ئاز ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
قىزىماق	قىززىماق	قەش، تۇر	发热，发烧
قىزىق	قىززىغ\قىززىق	خوت، تۇر	热的，热闹的

4.2.11 «غ» تاۋۇشنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

ئەدەبىي تىلدىكى تەركىبىدە دىماق تاۋۇشى بولغان بەزى سۆلەرنىڭ تەركىبىدىكى بوغۇم بېشىدا، تۇرپان، قومۇل قاتارلىق جايلاردا «غ» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالمىغان ئەھۋاللارنى ئۇچرىتىشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ياڭاق	ياڭغاق	قوم، تۇر	核桃
ماڭا	ماڭغا	تۇر	给我
ساڭا	ساڭغا	تۇر	给你
يالىڭاچ	يالاڭغاچ	تۇر، يەك	赤裸的
قىپيالىڭاچ	قىپيالاڭغاچ	تۇر	赤身露体
يالاڭ ئاياغ	يالاڭغداخ	تۇر، غۇل	赤脚的；游子
يالاڭ ئاياغ	يالاڭغايلاغ	يەك	赤脚的；游子
قىڭراق	قىڭغىراق	قوم، تۇر	菜刀
تاماق	تامغاق	خوت	喉咙

چۆچەك ۋە بەزى جايلاردىكى قازاق خەلقى بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىدا، قازاق تىلىنىڭ تەسىرىدىن، بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدا ياكى تەركىبىدە «غ» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالمىغان ئەھۋاللار كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	چۆچەك شېۋىسىدە	خەنزۇچە
ۋەدە	ۋەغدە	诺言
ئەزا	ئاغزا	成员
مۇئەللىم	مۇغالىم	老师
ئۆمۈر	غۇمۇر	寿命
ئالىم	غالىم	学者
ئەزىز	غەزىز	宝贵的

مارالبېشى ئاقساقمارال تەلەپپۇزىدا، «پ» رەۋىشداشنىڭ كەينىگە تەكتىنى بىلدۈرىدىغان ئۇلانما « ـ لا» قوشۇلغاندا، ئۇنىڭ كەينىدە يەنە « ـ غىنا» قوشۇلۇپ قالىدۇ. بۇ خىل ھادىسە يەكەندىمۇ مەۋجۇت. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	ئاقساقمارال شېۋىسىدە	خەنزۇچە
دەپلا	دەپلىغىنا	一说就
ئۆلتۈرۈپلا	ئۆتتۈرۈپلىغىنا	一杀死就 …
چاي بېرىپلا	چاي ۋېرىپلىغىنا	倒了一杯茶就 …
كۆرۈپلا	كۆرۈپلىغىنا	一见就 …
سولۇۋېلىپلا	سولۇۋېلىپلىغىنا	一关上就 …

12. 2. 4 «ق» تاۋۇشنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

بەزى جايلاردا ئىككىنچى بوغۇمى «ق» بىلەن باشلانغان بەزى سۆزلەردە، يەنە بىر «ق» كۆپىيىپ، قوشما ئۈزۈك تاۋۇش ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ساقا	ساققا	پىچ، تۇر	玻璃弹子
تاقا	تاققا	پىچ، تۇر	铁掌
ياقا	ياققا	پىچ، تۇر	领子
بۇقا	بۇققا	پىچ، تۇر	公牛
دوقا	دۇققا	پىچ، تۇر	凸颌；棒节
پاقا	پاققا	پىچ، تۇر	青蛙
سوقا	سوققا	پىچ، تۇر	椭圆
تاراق - تۇرۇق	تاراققۇ - تۇرۇققۇ	خوت	砰（象声词）
شاراق - شۇرۇق	شاراققۇ - شۇرۇققۇ	خوت	稀里哗啦（象声词）

خوتەن دىيالېكتىدا، سۆيەتلەرنىڭ سېلىشتۇرما دەرىجىسىنىڭ شەكلى ئەدەبىي تىلدىكىدەك سۆيەتلەرگە « -غىنا\قىنا\گىنە\كىنە» قوشۇلماي، بىر «ق» تاۋۇشى كۆپىيىپ قالغان « - غىناق\قىناق\گىناق\كىناق» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	خەنزۇچە
كىچىككىنە	كىچىككىناق	小小的
ياخشىغىنا	ياخشىغىناق	好好的
ئاچچىققىنا	ئاچچىققىناق	辣辣的
تۈزگىنە	تۈزغىناق	平平的
ئاققىنا	ئاققىناق	白白的

13. 2. 4 «گ» تاۋۇشنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

بۇ خىل ھادىسىمۇ كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
دۈانە	دىگۈانە	تۇر	乞丐
ھاڭرا -	ھاڭگىرا -	تۇر	喘鸣，驴叫

دۇئا	دۇگا	تۇر	祈祷文
ھۆكۈرىمەك	ھۆكۈگىرىمەك	تۇر، غۇل	号啕，嚎
ئېكەك	ئىكىگەك	قوم	下巴，下颚
سىكىر	سىكىگىر	قوم	筋，韧带
ئەلچىلىك	ئەلچىگە:لىك	خوت	媒人；使者
جەرەن	جەگرەن	كېر، لوپ	黄羊
كۇيە	كۆگە	تۇر	锅烟子
ئىلەكۈچ	گۇلەكۈچ	تۇر، غۇل	秋千
چىمەن	چىگمەن	قوم	草地

14. 2. 4 «ل» تاۋۇشنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

بۇ خىل ھادىسە كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
دومبا	دۇمبال	گۇم	水壶
قارا ـ	قايلا ـ	قەش	看
قەلەي	قەللە	قەش	铁皮
پال ـ پۇل	پاللۇ ـ پۇللۇ	خوت	闪闪发光（象声词）
ئالاق	هاللاق	خوت	敞开
كۆتۈرۈپ	كۆلتۈيۈپ	يەك	抬起

15. 2. 4 «م» تاۋۇشنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

بۇ خىل ھادىسە بەزى جايلاردا كۆرۈلىدۇ. بەزى جايلاردا ئادەتتە سۆز تەركىبىدە «م» بىلەن باشلانغان ئىككىنچى بوغۇمنىڭ ئالدىدا، يەنە بىر «م» قوشۇلۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
موما ياغاچ	مومما	گۇم	马桩
جۈمە	جۈممە	يوپ	星期五
چامىسى	چاممىسى	يوپ	预计
جۈمەك	جۈممەك	يوپ	水龙头

يەكەن ۋە ئاقسۇدا «ئۇگدىمەك» سۆزىنىڭ ئورنىدا «مۇگدىمەك» نى كۆپ قوللىنىدۇ. خوتەن دىيالېكتىدا «پ» لىق رەۋىشداشنىڭ كەينىگە تەكىتنى بىلدۈرىدىغان ئۇلانما «ـ لا» قوشۇلغاندا، ئۇنىڭ كەينىدە يەنە «م» قوشۇلۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	خوتەندە	خەنزۇچە
كۆرۈپلا	كۆرەپلام	一见就 …
ئېلىپلا	ئېپلام	一拿就 …
كېلىپلا	كىپلام	一来就 …
كېتىپلا	كىتىپلام	一走就 …

ئاقسۇ ئۇچتۇرپان، يەكەن قاتارلىقلاردا بۇ خىل ئەھۋالدا، ھەتتا يالغۇز «م» لا ئەمەس، بەلكى « ـ كىم» قوشۇلۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	يەكەن قاتارلىقلاردا	خەنزۇچە
كۆرۈپلا	كۆرەپلاكىم	—见就 …
ئېلىپلا	ئېلىپلاكىم	—拿就 …
كېلىپلا	كېلىپلاكىم	—来就 …
كېتىپلا	كېتىپلاكىم	—走就 …

16. 2. 4 «ن» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

بۇ خىل ھادىسە ئانچە كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
پاتمىچۇق	پاتمەنچۇق	قوم	沙蜥
ئالۇچا	ئالۇنجى	كېر	樱桃
موما ياغاچ	مۇمۇن ياغاچ	كېر	马桩
گۈرۈچ	گۈرۈنچى	كەل	大米
گۈرۈچ	گۈرۈنجى	قاغ	大米
ھاسىرا ـ	ھەنسىرە ـ	تۇر	喘气
مىدىرلا ـ	مىندىرلا ـ	تۇر	动弹
بەڭگى	بەڭىنگى	لوپ	烟鬼
گەچ	گەنجى	خوت	石膏
ئۈستىدىن	ئۈسسىندىن	تۇر، توق	从上面
ئۈستىدە	ئۈستىندە	خوت	在上面
ئاستىدىن	ئاسسىندىن	تۇر، توق	从下面
ئۈستىدە	ئۈسسىندە	تۇر، توق	在上面
بوتىچاق	بوتۇنچاق	قوم	骆驼崽
ئازما	ئازمان	غۇل	淙
قۇلاقچا	قۇلاقچان	تۇر	棉帽
ۋاقتىدا	ۋاختىندا	كۇچ	按时

17. 2. 4 «ي» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

«ي» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىسى ئاساسەن قومۇل، تۇرپان، خوتەن ۋە ئاتۇش كوسىراپ، يەكەن قاتارلىق جايلاردا كۆپرەك ئۇچرايدۇ. بەزىدە «ي» تاۋۇشى سۆز ئاخىرىدا قوشۇلۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
دۆ	دۆي	خوت، يەك	壁钱
توخۇ	توخۇي	تۇر	鸡
بۇقا	بۇقاي	لوپ	公牛
گەجگە	گەجىگەي	لوپ	脖颈

بەزىدە سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم كەينىدە قوشۇلۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
تېنە -	تىينە -	قوم، تۇر	慌；紧张
مۇسىبەت	مۇسىيۇەت	قوم	丧事
كوكۇلا	كۆكۆيلە	تۇر	小辫子
كونا	كۆينە	تۇر	旧的
بەدەن	بېيدەن	تۇر	身体
پەلەي	پەيلەي	خوت، يەك	手套
پەلەي	پېيلېي	تۇر ئاس	手套
مەزمۇن	مايزىن	تۇر	宣礼员
لازىمەت	لايزىمەت	تۇر	必须品
باھانە	با:ينا	تۇر	理由
پاچاق	پايچەك	لوپ	小腿
ئامانەت	ئاماينەت	تۇر	储蓄
ئەنە	ئەينا	خوت، يەك	在那儿
گۆرۈكەش	گورەيكەش	خوت، يەك	开当铺者
كېچىچە	كېچەيىچى	لوپ	彻夜
لازىم	لايزىم	تۇر	需要
پېشانە	پىشاينە	يەك، تۇر	额头
چۇمۇلە	چۇمۇيلە	يەك	蚂蚁
چۆچەك	چۆيچۆك	لوپ	木碗

بەزىدە «ي» تاۋۇشى سۆز تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان بوغۇم بېشىدىمۇ قوشۇلۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
دائىرە	دايىرە	يوپ	范围
خائىن	خايىن	كېر	叛徒
مۇداپىئە	مۇداپىيە	قۇم	保卫
دائىر	دايىر	يوپ	属于
دائىم	دايىم	قۇم، كېر	经常
ئائىلە	ئايىلە	قەش، يەك	家庭

بەزىدە «ي» تاۋۇشى ھەتتا «ئى» تاۋۇشى بىلەن باشلانغان سۆزلەرنىڭ بېشىدىمۇ قوشۇلۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئىلدام	يىلدام	كوس	快
ئىنچىكە	يىڭچىكە	كەل	纤细的
ئىنچىكە	يىنجىكە	خوت، كوس	纤细的
ئىز، ئىزى	يەز، يېزى	تۇر	痕迹，脚印
ئىتتىك	يىتتىگ	خوت	快，锋利
ئىللىپ	يىللىپ	كوس	变暖

ئىلمان	يىلىمان	كوس، كەل	的温

تۇرپان شېۋىسىدە بەزى بىر بوغۇملۇق ئىسىملارغا شەخس قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا، «ي» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالمىدىغان ئەھۋال كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	خەنزۇچە
بەل ـ، بېلى	بېيلى	他的腰
گال ـ، گېلى	گېيلى	他的喉
هال ـ، هالى	هايلى	他的状况
يار ـ، يارىم	يايرىم	我的情人
يال ـ، يالى	يايلى	马鬃

18. 2. 4 «ك» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

لوپنور دىيالېكتىدا تەركىبىدە «ك» تاۋۇشى بولغان بەزى سۆزلەرگە يەنە بىر «ك» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قېلىپ، قوشما ئۇزۇك تاۋۇش شەكىللىنىپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئوڭاي	ئوڭكوي	لوپ	容易的
سۆڭەك	سۆڭكۆك	لوپ	骨头
ياڭاق	ياڭكاق	لوپ	核桃
يېڭى	ياڭكى	لوپ	新的
چىغىر	چىڭكىر	لوپ	羊肠小路
ماشىنا	ماشىڭنا	خوت	汽车
يالىڭاچ	يالاڭكاچ	لوپ	赤条条的
ئىڭە ـ ئىڭە	ئىڭكە ـ ئىڭكە	كېر	小孩哭声

ئەدەبىي تىلىمىزدىكى «دۇگىلەك» دېگەن سۆز غۇلجا شېۋىسىدە «دۆڭگىلەك» دەپ ئوقۇلىدۇ، بۇ يەردە بىر «ك» قوشۇلۇپ قالغان. ئەدەبىي تىلىمىزدىكى «بىرقىسما» دېگەن سۆز كۇچا شېۋىسىدە «بى قىسماك» دەپ ئوقۇلىدۇ، بۇ يەردىمۇ بىر «ك» قوشۇلۇپ قالغان.

سۇپەتلەرنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجە شەكلى، ئەدەبىي تىلدا سۇپەتلەرنىڭ كەينىگە « ـ غىنا\قىنا\گىنە\كىنە» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالسا، كەلپىن شېۋىسىدە ئۇنىڭغا بىر «ك» قوشۇپ، « ـغىناك\قىناك\غىنەك\كىنەك» دېگەن شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	خەنزۇچە
كىچىككىنە	كىچىككىنەك	小小的
ئازغىنا	ئازغىناك	一点点儿
ئېگىزغىنا	ئېگىزغىناك	高高的
قىسقىغىنا	قىسقىغىناك	短短的

19. 2. 4 «ھ» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

«ھ» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى، ئاساسەن قەشقەر، تۇرپان، كەلپىن، ئاتۇش، لوپنور ۋە خوتەن قاتارلىق جايلاردا كۆپرەك ئۇچرايدۇ. «ھ» تاۋۇشى ئادەتتە سوزۇق تاۋۇش

بىلەن باشلانغان ئادەم ئىسىملىرىنىڭ بېشىدا قوشۇلۇپ قېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئوسمان	هوسمان	ئات، تۇر	乌斯曼
ئابلا	هابلا	ئات، قوم	阿布拉
ئابلىز	هاۋلىز\هابلىز	ئات، كەل	阿布力孜
ئەبەيدۇللا	هەۋەيدىللا\هەۋەيدۇل	كەل، تۇر	艾拜都拉
ئابدىساتتار	هاۋساتتار	كەل	阿布都萨塔
ئابدىسالام	هاۋسالام	كەل	阿布都萨拉木
ئابدىشۈكۈر	هاۋشۈكۈر	كەل	阿布都许库
ئابدۇراخمان	هابدۇراخمان	كەل	阿布都热合曼
ئابدۇرىشىت	هابدۇرىشىت	موغال	阿布都热西提
ئابدۇللا	هابدۇللا	قەش	阿布都拉
ئابلەت	هاۋلەت	كەل	阿布来提
ئابلەھەت	هابلەخەت	موغال	阿布拉海提
ئادالەت	هادالەت	لوپ	阿达来提

باشقا بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدىمۇ «ھ» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئاجىز	هاجىز	تۇر، كەل، مەك، ئات، خوت، يەك	弱、软弱
ئەجەپ	هەجەپ	تۇر، خوت، كەل، ئات، غۇل	特别
ئوشۇق	هوشۇق	قەش، قاغ، غۇل، يەك	脚踝骨
ئۆكۈز	هۆكۈز	قەش، خوت، تۇر، يەك	公牛
ئەقىل	هەقىل	مار، ئات، غۇل، ئاق	智慧
ئوسما	هوسما	تۇر، قوم، يەك	菘蓝
ئىمارەت	هىمارەت	قەش، خوت، يەك	高楼大厦
ئەقىدە	هەقىدە	قەش، خوت، لوپ	信念
ئۈركۈ -	هۈكۈ -	قەش، يەك، غۇل	惊吓
ئوكۇل	هوكۇل	لوپ، ئات، تۇر	（打）针
ئۆمۈر	هومۇر	لوپ، خوت، قۇم	寿命
ئىلدام	هالدام\هىلدام	كەل، خوت، يەك	快
ئەزىز	هەزىز	كەل، ئات، ئاق	宝贵的
ئاجايىپ	هاجايىپ	كەل، يوپ، قوم	特别
ئاشىق	هاشىق	كەل، قوم، غۇل	情人
ئالەم	هالەم	كەل، غۇل	世界
ئازازۇل	هازازۇل	خوت، تۇر	母老虎
ئەزىز	هىزىز	تۇر، قوم	宝贵的
ئەقىل	ئىقىل	تۇر، قوم	智慧
ئىللەت	هىللەت	كوس	毛病

ئامراق	هامراق	كوس	喜欢
ئاداۋەت	ھەدەۋەت	يوپ	仇、隔阂
ئادەت	ھەدەت	يوپ	习惯
ئاسمان	ھاسمان	يەك	天空
ئارمان	ھايمان	لوپ	愿望
ئاۋاز	ھاۋاز	لوپ	声音
ئويلا ـ	ھويلو ـ	لوپ	思考
ئازار	ھازا	ئات	冤屈
ئۆمۈر	ھۇمە	ئات	寿命
ئۇنچە	ھۇناجە	ئات	珍珠
ئۆشرە ـ زاكات	ھۆشۇر ـ زاكات	غۇل، تۇر	宗教税
ئۆمۈر	ھۆمۈر	غۇل	寿命
ئۆلەك	ھۆلبەك	غۇل	婚礼序歌
ئابدال	ھابدال	خوت	乞丐
ئۇيمەك	ھۇيمەك	خوت	泡软
ئۆزرىخاھلىق	ھۇزۇرخالىق	خوت	道歉
ئۇشقىرتماق	ھۇشقىيتماق	خوت	吹口哨
ئەقىل	ھاقىل	خوت	智慧
ئەستاغپۇرۇللا	ھەستاخپىرلا	تۇر	哎呀
ئەجدىھا	ھەيدىرھا	تۇر	龙
ئەندۇۋا	ھاندۇگا	تۇر	砂浆镘刀
ئايغىر	ھارغىي	كەل	公马
ئاۋۇل	ھاگۇل	كەل	村庄
ئەپەندىم	ھەپەندىم	كەل	先生
ئەدەپ	ھەدەپ	كەل	礼貌
ئەينۈلا	ھەينولا	كەل	乌梅
ئەينەك	ھەينەك	كەل	镜子
ئەمەلدار	ھەمەلدا:	كەل	官僚
ئەينەن	ھەينەن	كەل	照原样
ئەيىب	ھەيىپ	قوم	毛病

قىسقىچە خۇلاسە:

A. ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدە، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىش ئەھۋالى بىرقەدەر كۆپرەك كۆرۈلىدۇ ھەم بۇ خىل ھادىسە ئاساسەن «ج، چ، ف، ك، ۋ» لاردىن باشقا ھەممە ئۇزۇك تاۋۇشلاردا دېگۈدەك كۆرۈلىدۇ.

B. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى ھەممە شېۋىلەردە دېگۈدەك كۆرۈلىدۇ، مەسىلەن، قومۇل، تۇرپان، لوپنور، خوتەن، كەلپىن، يەكەن، گۇما، قەشقەر، قاغىلىق، مۇغال شېۋىسى دېگەندەك. شۇغىنىسى، بەزى شېۋىلەردىكى سۆزلەرگە «ش» تاۋۇشى قوشۇلسا (گۇما)، بەزىلىرىدە «ھ» تاۋۇشى قوشۇلىدۇ (كەلپىن، خوتەن، ئاتۇش، لوپنور،

تۇرپان، غۇلجا، قەشقەر قاتارلىق)؛ بەزىلىرىدە «ي» قوشۇلسا (تۇرپان، قومۇل)، بەزىلىرىدە «ك» قوشۇلىدۇ؛ بەزىلىرىدە «ر» قوشۇلسا (قومۇل، تۇرپان، لوپنور)، بەزىلىرىدە «ت» قوشۇلىدۇ (خوتەن، كەلپىن، يەكەن) دېگەندەك.

5.0 تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

نۇتۇق ئېقىمىدا، سۆزلەرنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ تەلەپپۇز قىلغاندا، بەزىدە سۆزدە ئەسلى بار تاۋۇشلار چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ خىل ھادىسىنى تىلشۇناسلىقتا تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى (تاۋۇشلارنىڭ قىسقىرىشى) دەپ ئاتايدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشىدىكى تۈپكى سەۋەب تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشىدۇر. تاۋۇشلار ئاجىزلاشسا، ئەسلىدىكى تاۋۇشلار باشقا تاۋۇشقا نۆۋەتلىشىشى مۇمكىن ياكى بىراقلا چۈشۈپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى سوزۇق تاۋۇشتىمۇ، ئۈزۈك تاۋۇشتىمۇ كۆرۈلىدۇ، ھەتتا بەزىدە سۆزدىكى بىر بوغۇم بىراقلا چۈشۈپ قالىدىغان ھادىسىلەرمۇ كۆرۈلۈشى مۇمكىن.

تىلىمىز تەرەققىي قىلىپ ھازىرقى زامانغا كەلگەندە، دىئالېكتىكى بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى بەزى تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قالغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

دىئالېكتا	ئورنى	ھازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
بۆگ	3 _ 180	دۆ(ئۆمۈچۈك، ئاقسۇدا: بۆ)	壁钱
كۈرگەك	2 _ 422	كۈرەك	锹、铲
چىنچۇ	3 _ 39	ئۇنچە	珍珠
قازىۋۇق	3 _ 522	قوزۇق	木桩
سۈسدى	2 _ 427	ئۈستى	触、顶
سۈسۈشدى	2 _ 136	ئۈسۈشتى	触、顶
سۈسغاق	1 _ 615	ئۈسقاق	摇勺

ھەتتا سۆز تەركىبىدىكى بەزى بوغۇملارنىڭ چۈشۈپ قالغان ئەھۋاللىرىنىمۇ كۆرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

دىئالېكتا	ئورنى	ھازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
تاقاغۇ	1 _ 582	توخۇ	鸡
قازىدى	3 _ 360	قازدى (كولىدى)	他挖了
قامىچاق	1 _ 635	قۇمچاق	蝌蚪
يالىۋۇس	3 _ 183	يالغۇز	单独
توقماق	3 _ 244	توقماق	棒子
يورىغا	3 _ 240	يورغا	走马
تورىغا	3 _ 239	تورغاي	黄雀
تۆرە	3 _ 305	تۆر(ئۆينىڭ تۆرى)	上席
چىپقان	1 _ 585	چىقان	脓疮

تۆۆەندە ئۆزىمىز تەكشۈرۈپ توپلىغان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ـ شېۋە تېكىستلىرى ۋە ماتېرىياللىرىدىكى تىل پاكىتلىرىغا ئاساسەن، ئالدى بىلەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسىنىڭ يەرلىك شېۋىلەردىكى ئىپادىسى توغرىسىدا توختىلىمىز.

1. 5 سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

1. 1. 5 ئەدەبىي تىلىمىزدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا قانۇنىيەتلىك، شەرتلىك ھالدا يۈز بېرىدۇ.

ئەدەبىي تىلدا مەيلى ئىملادا بولسۇن ياكى تەلەپپۇزدا بولسۇن، قائىدە بويىچە «ئو ـ ئۇ»، «ئۆ ـ ئۈ»، «ئى ـ ئى» بىلەن تۇزۇلگەن ئىككى بوغۇملۇق بەزى سۆزلەردە، سۆزنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى ئېگىز سوزۇق تاۋۇش «ئۇ، ئۈ، ئى» لار «شۇ سۆزلەرگە قوشۇمچە قوشۇلغاندا ئۆز ئورغۇسىنى يوقاتقانلىقتىن، تەلەپپۇزدا چۈشۈپ قالىدۇ ۋە شۇنداق يېزىلىدۇ»①. ئەملىيەتتە بۇنداق سۆزلەر تىلىمىزدا ئانچە كۆپ ئەمەس. بىزنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى) گە ئاساسەن ئېلىپ بارغان ئىستاتىستىكىمىزغا قارىغاندا، بۇنداق سۆزلەر جەمئىي 20 ئەتراپىدا بولۇپ، ھەممىسى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەردۇر. ئۇلار تۆۆەندىكىلەردىن ئىبارەت (ئالدىدىكى 10 سۆز ئەرەب ـ پارس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردۇر):

ئەسلىي سۆز	قوشۇمچە قوشۇلغاندا	چۈشكەن تاۋۇش	خەنزۇچە
جىسىم	جىسمى	ئى	（他的）物质、物体
مىكىر	مىكرى	ئى	（他的）伎俩
قىسىم	قىسمى	ئى	（他的）部分
مېھىر	مېھرىم	ئى	（我的）情感
ئەقىل	ئەقلىم	ئى	（我的）智力
ۋەزىن	ۋەزنى	ئى	（它的）格律
ھەجىم	ھەجمى	ئى	（它的）容积
ۋەسىل	ۋەسلى	ئى	（他的）监护
جەبىر	جەبرى	ئى	（他的）压迫、痛苦
ئېگىن	ئېگنىم	ئى	（我的）服装
ئىچ ـ قارىن	ئىچ ـ قارنىم	ئى	（我的）内脏
ئىچ ـ باغىر	ئىچ ـ باغرىم	ئى	胸怀
ئاغىز	ئاغزىم	ئى	嘴
ئىسىم	ئىسمىم	ئى	名字
ھىيلە ـ مىكىر	ھىيلە ـ مىكرى	ئى	伎俩、计谋
كۆڭۈل	كۆڭلۈم	ئۇ	心
مۈلۈك	مۈلكى	ئۇ	（他的）财产
ئوغۇل	ئوغلۇم	ئۇ	男孩

① مىرسۇلتان ئوسمانوۋ قاتارلىقلار: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى نەشرى.

بويۇن	بوينۇم	ئۇ	脖子
بۇرۇن	بۇرنۇم	ئۇ	鼻子

2.1.5 ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ئانچە كۆپ كۆرۈلمىسىمۇ، دىيالېكت ـ شېۋىلەردە خېلى كۆپ كۆرۈلىدۇ ھەم بۇ خىل ھادىسە ئاساسەن خوتەن، لوپنور دىيالېكتى ۋە تۇرپان، قومۇل شېۋىلىرىدە كۆپرەك ئۇچرايدۇ. لېكىن، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ يەككە ھالەتتە چۈشۈپ قېلىشى ئاز، بوغۇم پېتى چۈشۈپ قېلىشى كۆپرەك كۆرۈلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر بايقالغان مەسىلە، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى سۆز تەركىبىدىمۇ، سۆز ئاخىرىدىمۇ كۆرۈلۈشى مۇمكىن.

1) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ سۆز تەركىبىدە چۈشۈپ قېلىش ئەھۋالى

بەزى تۈرلەنمىگەن ھالەتتىكى سۆزلەر تەركىبىدىكى بەزى سوزۇق تاۋۇشلار چۈشۈپ قالىدۇ.

(1) سوزۇق تاۋۇش «ئا» نىڭ سۆز تەركىبىدە چۈشۈپ قېلىش ئەھۋالى

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
باھانە	باينا	تۇر	理由
تائام	تام	لوپ، قەش	饭食
تاماكا	تەمكە	قوم	烟草
دەرۋازا	داۋزا	خوت	大门
گۈلئازات	گۈلزات	خوت	人名

(2) سوزۇق تاۋۇش «ئى» نىڭ سۆز تەركىبىدە چۈشۈپ قېلىش ئەھۋالى

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئارغىماق	ئاغماق	خوت	骏马
سانجى ـ	سانش ـ	تۇر	戳，插
يانجى ـ	يانش ـ	تۇر	压，碾
قارىغۇ	قا:رو	تۇر، قوم	瞎子
مۇداپىئە	مۇداپە	لوپ	防御
مەسلىھەت	مەسلات	خوت	咨询

(3) سوزۇق تاۋۇش «ئۇ» نىڭ سۆز تەركىبىدە چۈشۈپ قېلىش ئەھۋالى

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
دۇئا	دا:	لوپ، غۇل	祈祷
مۇئەللىم	مە:لىم\ما:لىم	خوت، غۇل	老师
مۇشۇنداق	ماشناق	تۇر	就这样

مۇھەببەت	مەبەت	تۇر	爱情
مۇھەممەد	مەمەت	تۇر	男人名
ئوقۇتقۇچى	ئوختۇچى	غۇل	老师
سوغۇق	سوق\سوخ	تۇر، غۇل	冷

2) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ سۆز ئاخىردا چۈشۈپ قېلىش ئەھۋالى

بۇ خىل ئەھۋاللار يەنىلا يۇقىرىدىكى جايلاردا كۆپرەك كۆرۈلىدۇ.

(1) سوزۇق تاۋۇش «ئا» نىڭ سۆز ئاخىردا چۈشۈپ قېلىش ئەھۋالى

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
بوسۇغا	بوسۇق	خوت	门槛
پارا	پار	قوم	贿赂
پاسكىنا	پاسكىن	قوم	肮脏
جوزا	جوز	خوت	桌子
زۇۋۇلا	زۇگۇل	قوم، تۇر	面团
شالداما	شالدام	لوپ	围嘴

(2) سوزۇق تاۋۇش «ئۇ» نىڭ سۆز ئاخىردا چۈشۈپ قېلىش ئەھۋالى

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىدە	جايى	خەنزۇچە
ئوقۇ -	ئوق -	گۇم	阅读
توخۇ	توخ	گۇم	鸡

(3) سوزۇق تاۋۇش «ئە» نىڭ سۆز ئاخىردا چۈشۈپ قېلىش ئەھۋالى

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئىنچىكە	ئىنچىك	قوم	纤细
چىنە	چىن	قوم، يوپ	茶碗
چۆچۈرە	چۆجۈر	قوم	馄饨
خاتىرە	خەتىي	خوت	记忆；日记
نەشە	نەش	يوپ	大麻
ھادىسە	ھادىس	يوپ، لوپ	现象
ھېكايە	يىكاي	قوم، تۇر	故事

3) ئىسىملارنىڭ شەخس قوشۇمچىسى «ئى» نىڭ چۈشۈپ قېلىش ئەھۋالى

خوتەن، يەكەن قاتارلىق بەزى جايلاردا سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان قىسمەن سۆزلەرنىڭ كەينىگە ئالدى بىلەن ئۇچىنچى شەخس قوشۇمچىسى، ئاندىن كېلىش قوشۇمچىسى قاتارلىق قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ كەلگەندە، شەخس قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ. بەزى سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا، سۆز تەركىبىدە بىر «ئى» چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	خەنزۇچە
ئاچا ـ ، ئاچىسىنىڭ	ئاچىسىنىڭ	他姐姐的
ئۇكا ـ ، ئۇكىسىغا	ئۇكىسىقا	对他弟弟
ئەتە ـ ، ئەتىسىگە	ئەتىسكە	到第二天
داۋۇز ـ ، داۋۇزىسىدىن	داۋۇزىسدىن	从大门
شەپكە ـ ، شەپكىسىنى	شەپكىسنى	把他的帽子
تەكلىپ ـ ، تەكلىپىم	تەكلىپىم	我的建议
ئانا ـ ، ئانىسىنى	ئانىسنى	把他母亲
بالا ـ ، بالىسىغا	بالىسقا	对他的孩子
باش ـ ، بېشىغا	بېشقا	向他的头
قىلمىش ـ ، قىلمىشىغا	قىلمىشقا	对他的所作所为
ئىشىك ـ ، ئىشىكىم	ئىشكىم	我的门
ئىشتان ـ ، ئىشتىنىم	ئىشتىنام	我的裤子
پىكىر ـ ، پىكرىم	پىشكىيم	我的意见

4) بوغۇملارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ئەھۋالى

بەزى دىيالېكت ـ شېۋىلەردە ھەتتا سۆز تەركىبىدىكى بوغۇملارنىڭ چۈشۈپ قېلىشىمۇ كۆرۈلىدۇ. بىراق، بۇنداق بوغۇملار تولىسى «ر، غ، گ، ۋ، ھ» ۋە «ي» تاۋۇشلىرى بىلەن باشلانغان بوغۇملاردۇر.

(1) تۆۋەندىكى سۆزلەردە «ر» بىلەن باشلانغان بوغۇم «ری» چۈشۈپ قالغان:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئاغرىپ	ئاغىپ	يەك، قاغ	病了
ئىتتىرىپ	ئىشتىپ	خوت	推，搡
بېرىڭ	بىڭ	خوت	你给吧；去吧
پەرىجە	پىجە	خوت	氅
تىرىك	تىگ	خوت	活的
زېرىكىپ	زىكىپ	خوت	百无聊赖
سورىسا ـ	سو:سا ـ	خوت، ئات	倘若问
قىرىق	قىخ	خوت	四十
قىچقىرىپ	قىچقىپ	يەك، قاغ	请、叫
قارىقاش	قا:قاش	خوت	墨玉县
نېرىراق	نىياق	خوت	往那边点儿
يىرىڭ	ژىڭ	يەك، قاغ	脓
غېرىچ	غېچ	خوت	匝（量词）
ئارىلىقى	ئا:لىقى	خوت	距离

تۆۋەندىكى سۆزلەردە، «ر» بىلەن باشلانغان بوغۇم «رۇ، رو، رۈ، رە، را» لار چۈشۈپ قالغان:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
تۇرۇپ تۇر -	تۇپتۇي -	خوت	你等一下
ئۇرۇك	ئۇك	خوت	你打吧
بۇرۇن	بۇن	خوت، يەك، قاغ، قەش	鼻子；以前
جۇۋالدۇرۇز	جۇۋالدۇز	خوت	帆布缝针
چۈرۈك	چۈك	يەك، قاغ	脆嫩
قۇرۇپ	قۇپ	يەك، قاغ	干了
كەچقۇرۇن	كەچقۇن	خوت	谤晚
ئۆرۈك	ئۇك	يەك، قاغ، قەش، خوت	杏子
ئۇركۇ -	ئۇك -	خوت	惊吓
ئايروپىلان	ئايپىلان	خوت	飞机
كۆرەي	كۆي	خوت	我要看
ئوتتۇرا	ئۇتتۇ	خوت	中间
يىراق	ياق	خوت	远的

خوتەن، يەكەن قاتارلىق جايلاردىكى يۇقىرىقىدەك «ر» بىلەن باشلانغان بوغۇملارنىڭ چۈشۈپ قېلىشىدىكى سەۋەب، بەلكىم بۇ جايلاردا «ر» تاۋۇشى كۆپىنچە «ي» تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىدىن بولغان بولۇشى ئېھتىمال.

(2) تۆۋەندىكى سۆزلەردە «ھ» بىلەن باشلانغان بوغۇملار چۈشۈپ قالغان:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئاھالە	ئا:لە	يوپ	居民
ئاھانەت	ئا:نەت	يوپ، لوپ	诬陷
باھا	با	لوپ	评价
باھانە	با:نا	لوپ	理由
ماھارەت	ما:رەت	كەل	技能
ناھايىتى	نايتى	ئات	非常
جاراھەت	جارات	تۇر	创口
راھەت	را:ت	قوم	舒服
سەھەر	سە:	خوت	清晨
شەھەر	شە:	قوم، لوپ، خوت	城市
گۆھەرخان	گۆرخان	قوم	女人名
مەھەللە	مە:لە	قوم، لوپ	村落
ساھىبجامال	سا:پجامال	خوت	美女
ناھىيە	نايە	لوپ	县
ئابدۇرېھىم	ئادىرىم	تۇر	男人名
مۆھۈر	مۆر	لوپ	印章

(3) تۆۋەندىكى سۆزلەردە، «ۋ» بىلەن باشلانغان بوغۇملار چۈشۈپ قالغان:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئاۋۇ يەردە	تەيەدە	كەل	在那儿

ئاۋۇ يەردىن	دا:يدىن	تۇر	从那儿
ئاۋۇ	ئا:	گۇم	那儿
ماۋۇ يەرگە	مە:گە	كەل	向这儿
ماۋۇ	مو\موگو	كەل	这个
سوۋۇماق	سو:ماق	لوپ	变冷
قوۋۇرغا	قورغا	قوم، تۇر	肋骨
قوۋۇق	قوق	قوم	门
قىرغاۋۇل	غىرغۇل	لوپ	雪鸡
شىۋىرغان	شۇرغا	قوم	刺骨寒风
بوۋاق	بوق	قوم	婴儿
ناسۋال	ناس	لوپ	鼻烟

(4) تۆۋەندىكى سۆزلەردە ھەر خىل ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغان بوغۇملار چۈشۈپ قالغان:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	چۈشكەن بوغۇم	جايى	خەنزۇچە
ئامانەت	ئانەت	ما	ئات	积蓄
ئىتالغۇ	ئىتالا	غۇ	لوپ	犬鹰，矛隼
ئۇستىخان	ئۇسقا	تى	قوم	骨头
ئېگىز	ئېز	گى	لوپ	高的
بوغۇرساق	بو:سۇق	غۇ	لوپ	油果子
تومۇزغا	تومۇز	غا	قوم ئەل	蝉，知了
تۈنۈگۈن	تۈنۈن	گۇ	لوپ	昨天
جۇۋالدۇرۇز	جاگالۇز	دۇر	قوم	帆布缝针
چۈشۈپ كەت _	چۈپ كەت_	شۇ	خوت، يەك	你下去
چۈشۈرگە	چۈيگە	شۇ	خوت، يەك	下水道
داستىخان	داسقان	تى	قوم، كەل	桌单
سوغۇق	سوق	غۇ	تۇر، قوم، لوپ، غۇل	冷
سۆڭەك	سۆگ\سۆك	ڭەك	لوپ	骨头
قۇربان ئاخۇن	قۇناخۇن	با	خوت	人名
قۇربان ھېيت	قۇرنېت		با، ھې تۇر	库尔邦节
كىگىز	كىز		گى لوپ، قوم	毡子
كېيىك	كىك		يى خوت، يەك	鹿
كۆكۈيۇن	كۇكۇن		يۇ تۇر، لوپ	牛虻
مۇڭگۇز	مۇ:ز		گۇ لوپ	牛角
مېڭە	مە		ڭە لوپ	脑子
نامازدىگەر	نامازگەر		دى تۇر	下午3点至5点
يەتتە يۇز	يەتتۇز		ئە گۇم	七百
دوقمۇش	دوق		مۇش ئات	拐角
ۋەسىيەت	گۇسىي		ئە تۇر	遗言
قۇزغۇن	قۇز		غۇن قەش	秃鼻乌鸦
قىزىل بۇلاق	قىزلاق		لىبۇ غۇل	红泉

مىڭ بۇلاق	مىڭلاق	بۇ	غۇل	千泉
ئوقۇتقۇچى	ئوختۇچى	ۋق	غۇل	教师
تۇغان	تۇغ	ئان	يەك	闸口
ھەرقايسى يەرلەر	ھەقا:يە:	يسى، لەر	غۇل	各地

5) غۇلجا شېۋىسىدىكى كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى

غۇلجا شېۋىسىدە، كىشى ئىسىملىرىنىڭ كەينىدە كەلگەن تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرىدا دائىم بەزى تاۋۇشلار چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	خەنزۇچە
توختاخۇن دادام	تۇختاخۇندام	托合提叔叔
سەيپىدىن داداڭ	سەيپىدىنداڭ	你赛皮丁叔叔
ئازات ئاكا	ئازاتكا	阿扎提哥
ئەبەيدۇللا ئاكام	ئەبەيكام	艾拜都拉哥
پاتىگۈل ھەدە	پاتىگۈلدە	帕提古丽姐
تۇرسۇنئاي ھەدەم	تۇرسۇنايدەم	图尔逊娜依姐
خانقىز ھەدەڭ	خانقىزدەڭ	你汗克孜姐

غۇلجا شېۋىسىدىكى كىشى ئىسىملىرىدا بەزىدە بوغۇمۇ چۈشۈپ قالىدىغان ئەھۋاللار دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	خەنزۇچە
نۇرمۇھەممەت	نۇر	努尔木哈麦提
خالمۇرات\خالمۇھەممەت	خال	哈力木拉提
ھەببۇللا	ھەبى	艾比布拉
ئابدۇللا	ئابدۇل	阿布都拉
ئىبراھىم	ئىباش	伊布拉音
مۇبارەك	مۇباش	木巴热克
تۇرارجان	تۇراش	图拉力江

چۆچەكتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىدىمۇ مۇشۇنداق كىشى ئىسىملىرىنى قىسقارتىپ ئېيتىدىغان ئادەت بار. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	خەنزۇچە
مۇقەددەس	مۇكۆي	木哈黛丝
تەلىغەت	تەلەي	塔里哈提
ماھىرە	مالاي	玛依拉
ئىبراھىم	ئىبراش	伊布拉因
نۇرنىسا	نو:	努尔尼莎

6) بىر بوغۇملۇق پېئىللارنىڭ كەينىدىكى «ل» تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

ئەدەبىي تىلدىكى «ل» بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق پېئىللار «ئال ـ، چال ـ، سال ـ، قال ـ، كەل ـ، بول ـ، قىل ـ » لارنىڭ ئېنىق كەلگۈسى زامان شەكلىدىكى بوغۇم «لى» خوتەن دىيالېكتىدا بىر دەك چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	خەنزۇچە
ئالىدۇ	ئا:تۇ	他要拿
ئالىمەن	ئا:تىمەن	我要拿
بولىدۇ	بو:تۇ	可以
چالىدۇ	چا:تۇ	他要弹唱
سالىدۇ	سا:تۇ	他要放进去
قالىدۇ	قا:تۇ	他要留下
قىلىدۇ	قىتۇ	他要做
قىلىمەن	قى:تىمەن	我要做
كېلىدۇ	كىتۇ	他要来

خەلق قوشاقلىرىدا: دەيىا بويىدا كاتۇ، نىساخان دۇتتا چا:تۇ، نىساخان دۇتتا: چا:سا ئەلنىڭ ئاغزى ھاك قا:تۇ.

7) تۇرپان شېۋىسىدىكى كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى

تۇرپان شېۋىسىدىكى « ـ ۋىلا» بىلەن ئاياغلاشقان كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىدىكى سوزۇق تاۋۇش «ئا» بىر دەك چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	خەنزۇچە
ئابدۇللا	ئابدۇل	阿布都拉
پەيزۇللا	پەيزۇل	帕依祖拉
رەۋەيدۇللا	رەۋەيدۇل	热外都拉
ھەببىبۇللا	ھەببىبۇل	艾比布拉
ھەمدۇللا	ھەمدۇل	艾木都拉

8) پېئىللارنىڭ بۇيرۇق راي شەكلىدىكى ئالاھىدىلىك

تۇرپان، پىچان شېۋىسىدە، پېئىللارنىڭ بۇيرۇق راي بىرىنچى شەخس كۆپلۈك شەكلىدىكى «ئاي\ئەي» چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	خەنزۇچە
بارايلى	بارنى	我们去吧
بولايلى	بولنى	我们快点吧
بېرەيلى	بېرنى	我们给吧
قىلايلى	قىلنى	我们做吧

خوتەن ۋە گۇما شېۋىسىدىمۇ بۇ خىل ھادىسە مەۋجۇت. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
بارايلى	بېيلى	خوت	我们去吧
بولايلى	بوللى	گۇم	我们快点吧
بېرەيلى	بىيلى	خوت	我们给吧
قىلايلى	قىللى	گۇم	我们做吧

9) خوتەن دىيالېكتىدىكى پېئىللارنىڭ بىر قىسىم تۈرلەنگەن شەكىللىرى

خوتەن دىيالېكتىدىكى پېئىللارنىڭ بىر قىسىم تۈرلەنگەن شەكىللىرىدىمۇ، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ، ھەتتا بوغۇملارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	خەنزۇچە
ئايرىيالمىدى	ئا:رامىدى	他没区分开
ئىچىپتىكەنمەنمۇ	ئىچىپمەمىكەن	是我喝了吗
ئېشىنالمىغاندىن كېيىن	ئاشۇنامىغاندىكىن	没能剩下就
بارىدىكەنمەن	بايىتمەنكەن	听说我得去
كېلىدىكەنسەن	كىلىسەنكەن	听说你得来
يۇگۇمەپتىكەنمەن	يۇگۇمەپمەنكەن	我还没缠绕完

10) غۇلجا، تۇرپان شېۋىسىدە بوغۇملارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

غۇلجا، تۇرپان شېۋىسىدە بوغۇملارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى كۆپرەك كۆرۈلىدۇ. بولۇپمۇ پېئىللارنىڭ ئانالىتىك تۈس شەكلىدە. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
كېلىپ تۇر	كېپتۇر	غۇل، تۇر	你常来
قويۇپ قوي	قوقوي	غۇل، تۇر	你放下
چىقىپ كەت	چىخكەت	غۇل	你出去
چىقىپ كەت	چىكەت	تۇر	你出去
نېمانداق	نىمدا	غۇل، تۇر	怎么那么...
يېنىپ چۈش	ھېنچۈش	تۇر	你下来
تۇرۇپ تۇرە	تۇتۇرسىنا\تۇتۇر	تۇر	你等着
كۆرۈپ قوي	كۆرقوي	تۇر	你看看
چىقىپ كېلىۋاتىدۇ	چىكىلدۇ	تۇر	正来呢
ماۋۇ يەرگە كەلگىنە	مەيكەنە	غۇل	你到这儿来

قىسقىچە خۇلاسە:

A. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ئاساسەن «ئا، ئە، ئۇ، ئى» تاۋۇشلاردا كۆرۈلىدۇ.

B. ھەرقايسى شېۋىلەردە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشىدىن باشقا يەنە بوغۇملارنىڭ چۈشۈپ قېلىشىمۇ كۆرۈلىدۇ.

2. 5 ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

1. 2. 5 ئەدەبىي تىلىمىزدا ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە بوغۇم كەينىدىكى «ر» ۋە «ل» تاۋۇشنىڭ قانۇنىيەتلىك شەرتلىك هالدا چۈشۈپ قېلىشى، هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي ئېغىز تىلىدا يۇز بېرىدىغان تاۋۇش ئۆزگىرىش هادىسىلىرىنىڭ بىرى هېسابلىنىدۇ. «هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى نەشرى) دە بەلگىلىنىشچە، شېۋىلەر ئارا چۈشۈپ قېلىشى ئومۇمىيراق بولغان ئايرىم سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى، كۆپلۈك قوشۇمچىلىرىنىڭ ئاخىرىدىكى ۋە «ـقىرا\كىرا\كىرە» قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق پېئىل ياسىلىدىغان «ر» بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق تەقلىد سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى «ر» تاۋۇشى ئەدەبىي تەلەپپۇزدا چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	خەنزۇچە
يەر، يەردە	يە:، يە:دە	地，在地上
بار، باردى	با:، با:دى	去，去了
بازار، بازاردا	بازا:، بازا:دا	巴扎，在巴扎
كۆر، كۆرمىدى	كۆ:، كۆ:مىدى	看了，没看
پىرقىرا ـ	پى:قىرا ـ	转圈
چىرقىرا ـ	چى:قىرا ـ	尖叫
يولداشلار	يولداشلا:	同志们
ئۆيلەر، ئۆيلەردىن	ئۆيلە:، ئۆيلە:دىن	房子，从房子里

«ل» تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشىغا يۇقىرىقى لۇغەتتە مۇنداق دەپ كۆرسىتىلگەن: «ئال ـ، قال ـ، سال ـ، چال ـ، كەل ـ، بول ـ» پېئىللىرىدىكى «ل» تاۋۇشى سۆز تۇرلەنگەندە بوغۇم ئاخىرىدا كەلسە، بەزى شارائىتلاردا چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئىملادا	تەلەپپۇزدا	خەنزۇچە
ئال ـ، ئالمىدى	ئال ـ، ئا:مىدى	你拿，他没拿
كەل ـ، كەلمىدى	كەل ـ، كە:مىدى	你来，他没来
قال ـ، قالسىلا	قال ـ، قا:سىلا	你留下，您留下
كەل ـ، كەلسۇن	كەل ـ، كە:سۇن	你来，他来吧
ئالسا، ئالساق	ئا:سا، ئا:ساق	如果拿，如果我们拿
كەلگىيدىم، بولغىيدىك	كە:گىيدىم، بو:غىيدىك	但愿我来，但愿你在
چالغان، چالغۇچە	چا:غان، چا:غۇچە	击打，在弹击打时
بولغىلى، بولغاچ	بو:غىلى، بو:غاچ	为了当…，当…时
كەلگەچكە، كەلمەكچى	كە:گەچكە، كە:مەكچى	因为来了，要来
چالغۇچىلار كەلگۈدەك	چا:غۇچىلار كە:گۈدەك	听说演奏者要来

دېمەك هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ئاساسەن يۇقىرىقى ئىككى تاۋۇشتا كۆرۈلىدۇ. بىراق، ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدە، ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى، يالغۇز يۇقىرىقى ئىككى تاۋۇشتىلا ئەمەس، بەلكى باشقا تاۋۇشلاردىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. تۆۋەندە بىز مۇشۇ مەسىلە ئۈستىدە توختىلىمىز.

5.2.2 ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدە خېلى كۆپ كۆرۈلىدۇ ھەم يۇقىرىقى ئىككى تاۋۇشتىن باشقا، يەنە «ي، ن، ھ، ڭ، ك، گ، ق، غ، د، چ، ت، ب، ۋ، ش» قاتارلىق تاۋۇشلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ. شۇنىڭدەك ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ئاساسەن خوتەن، لوپنۇر دىيالېكتى ۋە تۇرپان، قومۇل، كەلپىن شېۋىلىرىدە كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

1) «ر» تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

تىل تەرەققىياتى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، قەدىمدە بەزى سۆزلەردە ئەسلىدە بار ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە چۈشۈپ قالغانلىقىنى ھېس قىلالايمىز. دۇئان توغرىسىدا ئېلىپ بارغان تەتقىقاتىمىزدىن، دۇئاندىكى بەزى سۆزلەر تەركىبىدىكى بەزى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ھازىر چۈشۈپ قالغانلىقىنى بايقىدۇق.

دۇئاندىكى تۆۋەندىكى سۆزلەردە ھازىر «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان:

دۇئاندىكى شەكلى	ئورنى	ھازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
تارغاق	1 ـ 611	تاغاق	梳子
ئورغاق	1 ـ 161	ئورغاق\ئو:غاق	镰刀
قارلىغاچ	1 ـ 682	قارلىغاچ\قالىغاچ	燕子
تارغىل	1 ـ 628	تاغىل	斑纹
تۆرت	1 ـ 445	تۆت	四
ئارمۇت	1 ـ 128	ئامۇت	杜梨
بەرك	1 ـ 454	بەك	结实；非常
بۆرك	1 ـ 455	بۆك	小帽
تەرس	1 ـ 453	تەس	难
كەركى	1 ـ 560	كەكە	小锄
مۇرچ	1 ـ 447	مۇچ	花椒
بۇقۇرسى	3 ـ 333	بوقۇسا	木犁
تەگىرمەن	1 ـ 478	تۇگمەن	磨坊
چىلەر	3 ـ 320	چىلە	栏粪
سارمۇساق	1 ـ 683	سامساق	蒜
سامۇرساق	1 ـ 683	سامساق	蒜

«ر» تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ھەرقايسى دىيالېكت ـ شېۋىلەردە ئەڭ كۆپ

كۆرۈلىدىغان ھادىسە، بىراق چۈشۈپ قېلىش ئەھۋالى ئوخشىمايدۇ. مەسىلەن، تۇرپان شىۋىسىدەك بىر قىسىم شىۋىلەردە «ر» نىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى نىسبەتەن ئىنتايىن ئاز كۆرۈلىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭ دائىرىسىدە بۇ خىل ئەھۋال ئىغىرراق. بىزگە مەلۇمكى، ئەدەبىي تىلنىڭ تەلەپپۇزىدا «ر» تاۋۇشى ئومۇمەن بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە، كەڭ سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇمنىڭ كەينىدە چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن، «يەر، كۆر ـ، ـ لار\لەر، بار ـ، بەر ـ» دېگەندەك سۆزلەرنىڭ ھەم «شارقىرا ـ پارقىرا ـ، گۈركىرە ـ» دېگەندەك تەقلىد سۆزلەردىن ياسالغان پېئىللارنىڭ تەركىبىدىكى «ر» تاۋۇشى ئىغىز تىلىمىزدا چۈشۈپ قالىدۇ. بىراق، بەزى دىيالېكت ـ شىۋىلەردە، كەڭ سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇملارنىڭ كەينىدىكى «ر» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى ئەدەبىي ئىغىز تىلىدىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ ئىغىر بولۇپلا قالماي، يەنە تار سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇملارنىڭ كەينىدىكى «ر» تاۋۇشىنىڭمۇ چۈشۈپ قالىدىغان ئەھۋالى ناھايىتى ئىغىر. بۇنى جەنۇبىي شىنجاڭ بىلەن شىمالىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىدىكى مۇھىم پەرقلەرنىڭ بىرى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا ئەھۋال تۆۋەندىكىدەك:

(1) بەزى جايلاردا، بەزى سۆزلەر قوشما ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بولىدۇ ھەمدە بۇ قوشما ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ بىرى «ر» تاۋۇشى بولسا، شۇ «ر» تاۋۇشى تەلەپپۇزدا چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شىۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
دەرس	دەس	قوم، گۇم، قەش، يوپ	课
قورقماس	قوخماس	قوم، تۇر، غۇل	胆大
پەرق	پەق	قوم، گۇم، قەش	区别
ئارت ـ	ئات ـ	يوپ، غۇل	驮
شاگىرت	شاگىت	قەش، غۇل	徒弟
ئەرز	ئەز	خوت، قەش	状子
قۇرت	قۇت	خوت	虫子
يىرت ـ	يىت ـ	خوت	扯、撕
يىرت ـ	ژىت ـ	قەش	扯、撕
يۇرت	يۇت	كەل	家乡
دەررۇ	دەرۇ	يوپ	立刻
چىغىرتماق	چېخىتماق	كەل	马兰花
دەرد	دەت	غۇل	苦衷

(2) قەشقەر، خوتەن، قومۇل، ئاتۇش، كەلپىن، مارالبېشى قاتارلىق جايلاردا، «ر» تاۋۇشى سۆز تەركىبىدىكى ياكى سۆز ئاخىرىدىكى كەڭ سوزۇق تاۋۇش «ئا» ۋە «ئە، ئو، ئۆ» لەرنىڭ كەينىدە كەلگەندە چۈشۈپ قالىدۇ ھەم شۇ سەۋەبتىن شۇ بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش ئۇزۇنراق ئوقۇلىدۇ.

يۇقىرىقى جايلاردا سوزۇق تاۋۇش «ئا» دىن تۇزۇلگەن بوغۇملارنىڭ كەينىدىكى ئۇزۇك

تاۋۇش «ر» دائىم چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
قار	قا:	قەش، غۇل، خوت	雪
ئانار	ئانا:	قەش، ئاق، خوت	石榴
بارغان	با:غان	غۇل، تۇر	去了的
ئارزۇلۇق	ئا:زىلىخ	غۇل، يوپ	宝贵的
هوشيار	ئۇششا:	خوت، قەش	聪明
مارجان	ما:جان	خوت، قەش	珠子
پۇلدار	پۇلدا:	خوت، لوپ	有钱人
چار	چا:	خوت، ئاق	糠；花斑
قىمار	قىما:	خوت، ئاق	赌博
قارچىغا	قا:چىغا	خوت	鸽鹰
ئارپا	ئا:پا	خوت	燕麦
ئارغىماق	ئا:غىماق	خوت	公马
بارماق	با:ماق	قوم	手指头
يارماق	يا:ماق	قوم	破开；铜子儿
قوچقار	قوشقا:	كەل	公羊
تەكرارلا ـ	تەكرا:لا ـ	لوپ	重复
يارغۇنچاق	ياغىچاخ	غۇل	粗磨机
ئارتىپ	ئا:تىپ	غۇل	驮、背
ئازار بەر ـ	ئازا: بە: ـ	ئات	折磨
قارنى يامان	قا:نى يامان	ئاق	饭桶、馋

يۇقىرىقى جايلاردا سوزۇق تاۋۇش «ئە» دىن تۇزۇلگەن بوغۇملارنىڭ كەينىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش «ر» دائىم چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئەرزان	ئە:زان	خوت، ئاق	便宜
ئەركىلە ـ	ئە:كۈدە ـ	خوت	撒娇
ھۈنەر	ھۈنە:	قەش، خوت، ئاق	手艺
مەرگەن	مە:گەن	خوت	神枪手
نەزەر	نىزە	خوت	目光
قەلەندەر	قەلەندە:	قەش، خوت	乞丐
سەر	سە:	قوم	两（重量）
دەرمان	دە:مان	يوپ	元气、力气
ئىلگىرىكى	ئىلگە:كى	غۇل	以前的
لاخشىگىر	لاخشىگە:	لوپ	火夹子
يەر ـ زېمىن	يە ـ زىمىن	ئاق	土地

يۇقىرىقى جايلاردا سوزۇق تاۋۇش «ئو» دىن تۇزۇلگەن بوغۇملارنىڭ كەينىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش «ر» دائىم چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
قورساق	قۇساق	خوت، قەش	肚子
ئوردا	ئو:دا	يوپ	宫殿
ئورنى	ئو:نى	خوت	地点
يورغا ئات	يو:غو ئات	لوپ	走马
كور	كو:	خوت	瞎子
شورلۇق	شو:لاق	خوت	苦头；盐漠
تور	تو:	:خوت	网
زورلا ـ	زو:لا ـ	ئات	强迫
سوردى	سو:دى	قەش	他问了
قورچاق	قو:چاق	قەش	洋娃娃；傀儡

يۇقىرىقى جايلاردا سوزۇق تاۋۇش «ئۆ» دىن تۇزۇلگەن بوغۇملارنىڭ كەينىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش «ر» دائىم چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
كۆرپە	كۆ:پە	تۇر، خوت، ئاق	褥子
گۆر	گو:	خوت، قەش	坟墓
ئۆردەك	ئۆ:دەك	خوت، قەش	鸭子
ئۆرلەپ	ئۆ:لەپ	قەش	升
تۆر	تۆ:	خوت	上席
ھۆركىرە ـ	ھۆ:كىرە ـ	تۇر	吼叫

(3) بەزى جايلاردا، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا سۆز تەركىبى ياكى سۆز ئاخىرىدىكى تار سوزۇق تاۋۇش «ئى، ئۇ، ئۈ» لەردىن تۇزۇلگەن بوغۇملارنىڭ كەينىدىكى «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. لېكىن، شىمالىي شىنجاڭ بىلەن شەرقىي شىنجاڭدا بۇ خىل ھادىسە ئانچە كۆرۈلمەيدۇ، بۇ جەنۇبىي شىنجاڭ بىلەن قالغان جايلارنىڭ ئەڭ چوڭ فونېتىكىلىق پەرقلىرىنىڭ بىرىدۇر. مەسىلەن، «بىر» سۆزى كەلپىن، قومۇل، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا «بى» ئوقۇلىدۇ، خوتەندە «بىي» ئوقۇلىدۇ، قەشقەردە «بىژژى» ئوقۇلىدۇ. بىراق، غۇلجا، كورلا، تۇرپان، پىچان قاتارلىق جايلاردا «ر» چۈشۈرۈلمەي «بىر» دەپ ئېيتىلىدۇ، شۇنىسى، تۇرپان، پىچانلاردا بۇ سۆزدىكى «ر» تاۋۇشى تىل قايرىلما تاۋۇش بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ.

جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ خوتەن، ئاقسۇ، قەشقەر، ئاتۇش قاتارلىق نۇرغۇن جايلىرىدا سۆز تەركىبى ياكى سۆز ئاخىرىدىكى تار سوزۇق تاۋۇش «ئۇ» دىن تۇزۇلگەن بوغۇم كەينىدىكى «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
تۇر -	تۇ: -	قەش، ئاق، خوت	站立
يامغۇر	يامغۇ:	قەش، خوت، ئاق	雨
ئۇر -	ئۇ: -	قەش، خوت، ئاق	打
توكۇر	تۇكا	خوت، قەش	瘸子
تومۇر	تۇمۇ:	خوت، قەش	血管
ئولتۇر -	ئولتۇ -	خوت، ئاق	坐
ئازدۇرغان	ئازدۇ:غان	ئاق	被诱惑
ئوقۇر	ئۇقۇ:	ئاق	马槽
باشقۇر -	باشقۇ -	ئات	管理
پىشۇر -	پۇشۇ: -	خوت	弄熟
پۇرچاق	پۇ:چاق	لوپ	豆子
تاپشۇر -	تاپچۇ: -	خوت	交代
تونۇر	تونو:	قەش	镶坑
تۇرنا	تۇ:نا	قوم	仙鹤
چوقۇر	چاقۇ	كەل	麻子
خۇرجۇن	غو:جۇن	غۇل	褡裢
يوپۇرماق	هوپۇ:ماق	قەش	叶子
هوشۇرخان	هوشۇ:خان	قەش	女人名

يۇقىرىقى جايلاردا سۆز تەركىبى ياكى سۆز ئاخىرىدا تار سوزۇق تاۋۇش «ئۇ» دىن تۇزۇلگەن بوغۇم كەينىدىكى «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
كۆمۈر	كۆمە:	خوت، ئات	煤
تۇر -	تۇ -	خوت، ئاق	挽袖
كۆمۈر	كۆمۇ:	غۇل	煤
ئۆمۈر	ھۇمە:	خوت	寿命
ئەنجۈر	ئەنجۇ:	قەش	无花果
تۆمۈر	تۆمۆ:	قەش	铁
تۆمۈر	تۇمۇ:	ئاق	铁
يۈرمەيمەن	ژۇ:مەيمەن	ئاق	不跟，不走
تەتۈر	تەتۇ:	كەل	反的
سۈپۈرگە	سۇپىگى	كەل	笤帚

بەزى جايلاردا سۆز تەركىبى ياكى سۆز ئاخىرىدىكى تار سوزۇق تاۋۇش «ئى» دىن تۇزۇلگەن بوغۇم كەينىدىكى «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
خېمىر	خېمى	ئات، قەش	面团
قېچىر	قېچى	ئات	骡子

ئىتتىر -	ئىتتى -	كەل	推
يىگىرمە	يىگىمە	كەل	二十
بىر	بى	ئاق	一
چىرماق	چى:ماخ	غوڭ	缠绕物

خوتەنده، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ كەينىده كەلگەن «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالسىمۇ، لېكىن سوزۇق تاۋۇش «ئى» نىڭ كەينىدىكى «ر» تاۋۇشى بەزىده چۈشۈپ قالماي، «ي» تاۋۇشى بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
بالدۇر	بالدي	خوت	早；以前
گىرده	گىيده	خوت	窝窝馕
كىر -	كي -	خوت	进去
هازىر	هازي	خوت	现在

پېئىللارنىڭ «ئار\ئەر\ر» بىلەن ئاياغلاشقان سۈپەتداش شەكىللىرىدىكى «ر» تاۋۇشى دىيالېكت - شېۋىلەرنىڭ هەممىسىده دېگۈدەك چۈشۈپ قالىدۇ، بىراق تۇرپان شېۋىسىده چۈشمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
كېلەرسىزمۇ	كېلە:سىزمۇ	خوت، ئاق	你会来吗
كېلەرسىزمۇ	كېلۇرسىزمۇ	تۇر	你会来吗
تېشەر ئىدى	تېشە: دى\تىشەتتى	ئاق، قەش	会捅破
تېشەر ئىدى	تېشۇردى	تۇر	会捅破
تاپار ئىدى	تاپاتتى\تاپاردى	غوڭ، ئاق	会找到
تاپار ئىدى	تاپۇردى	تۇر	会找到
كۆرەرسىز	كۆرە:سىز	ئاق	你会看吧
كۆرەرسىز	كۆرۈرسىز	تۇر	你会看吧

(4) يۇقىرىقى ئەھۋالنىڭ ئەكسىچە، تۇرپان، پىچانلاردا «ر» نىڭ چۈشۈپ قېلىشى كۆپ كۆرۈلمەيدۇ، بولۇپمۇ تار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ كەينىده كەلگەن «ر» تاۋۇشى مۇتلەق چۈشۈپ قالمايدۇ. هەتتا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا كەڭ سوزۇق تاۋۇشنىڭ كەينىده چۈشۈپ قالىدىغان «ر» تاۋۇشىمۇ تۇرپان شېۋىسىده چۈشۈپ قالمايدۇ (ئەدەبىي ئېغىز تىلىدا «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدىغان ئەھۋال تۇرپان شېۋىسىدىمۇ مەۋجۇت). مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	خوتەنلەردە	تۇرپاندا	خەنزۇچە
ئارپا	ئا:پا	ئارپا	燕麦
ئەرزان	ئە:زان	ئارزان	便宜
بىكار	باكا:	بىكار	白白地

پۇلدار	پۇلدا:	پۇلدار	有钱人
تور	تو:	تور	网
تۆر	تۆ:	تۆر	上席
قمار	قما:	قمار	赌博
ئۆردەك	ئۆ:دەك	ئۆردەك	鸭子
قورساق	قۇساق	قورساق	肚子
بارماق	با:ماق	بارماق	手指
سەر	سە:	سەر	两（量词）
يارماق	يا:ماق	يارماق	铜板
مارجان	ما:جان	مارجان	珠子
ھۇنەر	ھۇنە:	ھۇنەر	手艺
زورلا -	زو:لا -	زورلا -	强迫
ئەمەلدار	ئەمەلدا:	ئەمەلدار	官
لاخشىگىر	لاخشىگە:	لاخشىگىر	火夹子
ئوردا	ئو:دا	ئوردا	宫殿

غۇلجا شېۋىسىدە ئەدەبىي تىلدىكى ئايرىم سۆزلەر تەركىبىدىكى بوغۇم كەينىدە كەلگەن «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن، خارمان (麦场)، ئۆرتەك (驿站) دېگەندەك.

(5) سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم بېشىدا «ر» تاۋۇشى كەلگەن بوغۇمنىڭ چۈشۈپ قېلىشى خوتەن قاتارلىق جايلاردا كۆپرەك كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
يۈگۈرۈپ	يۈگۈپ	خوت	跑
ئاجرا -	ئا:جا -	خوت	分开
چاچرا -	چاچچا -	گۇم	溅、撒
غېرىچ	غېچ	خوت	（量词）
گۈرۈچ	گۈنجا	خوت	大米
كەچقۇرۇن	كەچقۇن	خوت	傍晚
قىرىق	قىق	خوت	四十
ئارىلىقى	ئا:لىقى	خوت	距离
ئاغرىيدۇ	ئاغىيتۇ	خوت	疼
پەرىجە	پىجە	خوت	氅

2) «ل» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

(1) ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى دىيالېكت - شېۋىلىرىدە «ل» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىش ئەھۋالى ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، كەلپىن شېۋىسىدە «ئال -، قال -، سال -، چال -، كەل -، بول -، قىل - » قاتارلىق بىر بوغۇملۇق يەتتە پېئىل شەخس قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەنگەندە، تەركىبىدىكى «ل» تاۋۇشى باشتىن - ئاخىر چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	كەلپىن شېۋىسىدە	خەنزۇچە
كەل ـ كەلمە	كەل ـ كەلمە	你来，你别来
كەلمەك	كەلمەك	来
كەلمەكچى	كەلمەكچى	要来
ياقالمايمىز	ياخالمايتمىز	不能贴
قىلماقچى	قىلماقچى	要做
بولغان ـ بولمىغان	بولغان ـ بولمىغان	成了，没成

(2) ئەمما، باشقا دىيالېكت ـ شېۋىلەردە، بىر بولسا ئەدەبىي تىلغا ئوخشاش چۈشۈپ قالىدۇ، بىر بولسا تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن، تۇرپان، قومۇل، غۇلجا، ئاقسۇ شېۋىلىرىدە بۇ يەتتە پېئىل تۇرلەنگەندە «ل» بىرەك چۈشۈپ قالىدۇ، ھەتتا بولۇشسىز شەكلىدىمۇ چۈشۈپ قالىدۇ. ئەمما، خوتەن دىيالېكتى، قەشقەر شېۋىسى، يەكەن شېۋىسى قاتارلىق جايلاردا پېئىللارنىڭ بولۇشسىز شەكلىدە تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ، قالغان تۇرلىنىشلىرىدە چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	خوتەنلەردە	تۇرپانلاردا	كەلپىندە
ئالما ـ	ئاممـا ـ	ئا:ما ـ	ئالما ـ
ئالماقچى	ئاممـاقچى	ئا:ماقچى	ئالماقچى
ئالمايمەن	ئاممـايتمەن	ئا:مايمەن	ئالمايتمەن
ئالمىغانسېرى	ئاممىغانسېرى	ئا:مىغانسېرى	ئالمىغانسېرى
ئالسا ـ ئالمىسا	ئا:سا ـ ئاممىسا	ئا:سا ـ ئا:مىسا	ئالسا ـ ئالمىسا
ئېلىۋالمايمەن	ئېۋاممـايتمەن	ئاۋا:مايمەن	ئېلىۋالمايتمەن
ئالالمايمىز	ئالاممـايتمىز	ئالا:مايمىز	ئالالمايتمىز
قىلىۋەت	قىۋات	قىۋات	قىلىۋەت
سېلىۋېتمەسەن	سەۋىتەمسە	سەۋىتەمسە	سېلىۋېتمەسەن
كەلمەس	كەممەس	كە:مەس	كەلمەس
بولغان ـ بولمىغان	بو:غان ـ بوممىغان	بو:غان ـ بو:مىغان	بولغان ـ بولمىغان
ئالغۇچە	ئا:غۇچە	ئا:غۇچە	ئالغۇنچى
ئالغاچقا	ئا:غاچقا	ئا:غاچقا	ئالغاچقا
كېلىۋاتىدۇ	كېۋ ياتىتۇ	كي:ۋاتىدۇ	كېلىۋاتىتۇ
سىلىۋاپتۇ	سۋاپتۇ	ساۋاپتۇ	سېلىۋاپتۇ
سېلىپ	سىپ	سەپ	سېلىپ
سېلىپ قويغان	سىپ قويغان	ساقو:غان	سېپ قويغان
قېلىپ قېلىپ	قىپ قاپ	قاقاپ	قېپ قېلىپ

يۇقىرىقى ئەھۋال خوتەن، قەشقەرنىڭ بەزى رايونلىرىدا ئەكسىچە بولۇشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئاق كۆڭلەك مېنىڭ بو:سا، ئەتىگەندە كىيە:دىم.
مېھرىبان يارىم بو:سا، سېغىنغاندا سۆيە:دىم.

كېتە:دە خوش دېگەن بو:سا‌ڭ، پېشىڭگە ئاسىلۇا:ماستىم.
يارىم با: دېگەن بو:سا‌ڭ، سېنى تەڭلىككە سا:ماستىم.

يۇقىرىقى كېرىيە قوشاقلىرىدا كۆرۈلگەن «سا:ماستىم» (سالماس ئىدىم)، «ئاسىلۇا:ماستىم» (ئېسىلۇالماس ئىدىم) دېگەن پېئىللار گەرچە بولۇشسىز شەكلىدە كەلگەن بولسىمۇ، ئۇزۇك تاۋۇش «ل» يەنىلا چۈشۈپ قالغان. دېمەك كېرىيەدە «ل» تاۋۇشى پېئىللارنىڭ بولۇشسىز شەكلىدە تۇرلىنىشىدە، تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيە بولماي چۈشۈپ قالىدۇ.

(3) بەزى دىيالېكت ـ شېۋىلەردە، يۇقىرىقى پېئىللاردىن باشقا يەنە بىر قىسىم سۆزلەردىكى «ل» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
يالغان	يا:غان	قوم، تۇر، غۇل	假的
يالغۇز	يا:غۇز	قوم، تۇر	单独
ئولتۇر ـ	ئو:تۇ\ئو:تۇر	قوم، تۇر	坐
ئۆلتۇر ـ	ئۆ:تۇر	قوم، تۇر	杀死
ئەللىك	ئەلىك	قوم نوم	五十
مۇسۇلمان	مۇسۇ:مان	خوت، قەش	穆斯林
ئولتۇر ـ	ئو:تا	غۇل	坐
ئۆلتۇر ـ	ئۆ:تە	غۇل	杀死
ئالتۇن	ئا:تۇن	تۇر	金子
يەلپۇگۇچ	يە:پۇگۇش	تۇر	扇子
خىيال قىلسام	خىيا: قىسام	تۇر	我想
بىر تال	بىر تا:	قوم	一个
بۆلجۇرگەن	بۆ:جۇرگە	قوم	草莓
تۇرمەل	تۇرمە	قوم	卷龙(饭名)
چەلپەك	چە:پەك	قوم	油饼
زىلۋا	زىۋا	قوم	苗条
سالجا	چا:جا	قوم	蜱螨
قىزىل يۇلغۇن	قىزى يۇغو:	قوم	红柳
قىلتىرىق	قىتىرىق	كەل	针刺
خەلپەت	خە:پەت	قەش	哈里发

3) «ي» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

بىزنىڭ دۇئان توغرىسىدا ئېلىپ بارغان تەتقىقاتىمىزدىن قارىغاندا، دۇئاندا «ي» تاۋۇشى بىلەن باشلانغان بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ بېشىدىكى «ي» تاۋۇشى ھازىرقى زامان

ئۇيغۇر تىلىدا چۈشۈپ قالغان. مەسىلەن:

دىئاندا	ئورنى	ھازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
يىپار	3 _ 35	ئىپار	麝
يۈزۈك	3 _ 22	ئۈزۈك	戒指
يىتىگ	3 _ 21	ئىتتىك	快、锋利
يىلىغ	3 _ 16	ئىللىق	和煦的
يىنچۇ	3 _ 38	ئۇنچە	珍珠
يىنچكە	3 _ 518	ئىنچىكە	纤细的
يازدى	3 _ 328	ئازدى	蒙头转向

دىئاندىكى «ي» بىلەن باشلانغان يەنە بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدىكى «ي» تاۋۇشىنىڭ بەزى دىيالېكت ـ شېۋىلەردە چۈشۈپ قالغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

دىئاندا	ئورنى	ھازىرقى شەكلى	شېۋىلەردە	خەنزۇچە
يىلان	3 _ 35	يىلان	ئىلان (تۇر)	蛇
يىتۈردى	3 _ 90	يىتتۈردى	ئوتتۇردى (تۇر)	弄丢
يىقىلدى	3 _ 110	يىقىلدى	ئىخىلدى (كەل)	他摔倒了
يىلىك	1 _ 98	يىلىك	ئىلىك (تۇر)	骨髓
يۈز	3 _ 194	يۈز	ئۇز (تۇر)	脸
يىك	3 _ 196	يىك	ئىك (لوپ)	纺锤
يىل	3 _ 4	يىل	ئىل (لوپ)	年
يۈرەك	3 _ 22	يۈرەك	ئۇرەك (لوپ)	心脏
يىراق	3 _ 36	يىراق	ئىراق (لوپ)	远的
يىغلادى	3 _ 422	يىغلىدى	ئىلغادى (لوپ)	他哭了
يىلدىز	3 _ 53	يىلتىز	ئىلتىز (لوپ)	根茎

(1) «ي» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى دىيالېكت ـ شېۋىلەردە خېلى كۆپ كۆرۈلىدۇ. بەزى دىيالېكت ـ شېۋىلەردە، بولۇپمۇ پېچان لۇكچۇن شېۋىسىدە سۆز ئاخىرىدىكى «ي» تاۋۇشى چۈشۈپ قالمىغان ئەھۋال خېلى ئېغىر. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
بىلەي	بۇلۆ:	لوپ، قوم، تۇر	磨石
چاي	چا:	قوم، لۇك	茶、茶叶
كۆسەي	كۆسۆ:	قوم، لوپ	拨火棍
پۈتەي	پۈتۆ:	قوم، لوپ	实心的
موزاي	موزا:	قوم، ئات	小牛犊
موزاي	بۇزو:	لوپ	小牛犊
ئۇچەي	ئۇچۆ:	لوپ	肠子
زەي	زە:	لوپ	潮湿
ساراي	سارا:	كەل	殿堂

تەخەي	تەخە:	خوت	小毛驴
كۆسەي	كۆسە:	ئات	拨火棍
جۇسەي	جۇسە:	لۇك	韭菜
ئوڭاي	ئوڭا:	لۇك	容易
بۇغداي	بۇغدا:	لۇك	小麦
ئۆي	ئۆ:	لۇك	屋子
توي	تو:	لۇك	婚礼
قوي	قو:	لۇك	羊

پىچان لۇكچۇن شېۋىسىدە، بوغۇم كەينىدە «ي» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى ئىنتايىن ئېغىر، ھەتتا كەڭ، كەينى سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۇزۇلگەن پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامان بولۇشسىز شەكلى «ماي» دىكى «ي» تاۋۇشىمۇ چۈشۈپ قالىدۇ. لېكىن، كەڭ، ئالدى سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۇزۇلگەن پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامان بولۇشسىز شەكلى «مەي»، ئاجىزلىشىپ «مي» شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	لۇكچۇندە	خەنزۇچە
بارمايدۇ	با:ما:دو	他不去
ئالمايدۇ	ئا:ما:دو	他不要
ياپمايمەن	ياپما:مەن	我不关
ئاچمايمىز	ئاشما:مىز	我们不开
يېمەيدۇ	يېمىيدو	他不吃
كەلمەيدۇ	كە:مىيدو	他不来
كەتمەيمەن	كەتمىيمە	我不回
كۆرمەيمىز	كۆمىيمىز	我们不看

(2) بەزى شېۋىلەردە سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنىڭ ئاخىرىدا كەلگەن «ي» چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

① سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش «ئا» دىن كېيىن «ي» نىڭ چۈشۈپ قېلىشى:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئايرىل -	ئا:رىل -	قوم، تۇر، خوت، لوپ، غۇل	离开
سايرا -	سا:را -	قوم، تۇر، خوت، قەش	鸣叫
قايرى -	قا:رى -	قوم، تۇر، كەل، غۇل	折、翻
قايسى	قا:سى	قەش، خوت، ئات، كەل	谁、哪个
قايچا	قا:چا	قوم، تۇر، خوت	剪刀
ئايغىر	ئا:غىر	قوم، تۇر	公马
چايقا -	چا:قا -	قوم، قەش	涮；摇
چايقا -	يا:قا -	تۇر	涮；摇
مايماق	مايغاق\ما:غاق	تۇر	跛子

قايسى	قاسۇ	تۇر	谁、哪个
بايراق	با:راق	قوم	旗
ۋايجان	ۋا:جا(ن)	قوم	哎哟
چاينا ـ	چا:نا ـ	لۇك	咀嚼
قايرى ـ	قه:رى	خوت	折、翻

② سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش «ئە» دىن كېيىن «ي» نىڭ چۈشۈپ قېلىشى:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
پەيزىئات	پە:زىۋات	ئات	伽师
جەينەك	جە:نەك	لۇك	肘
پەيلى	پە:لى	قوم	势
چەيدۇ	چە:دۇ	قوم	切刀
غەيۋەت	غە:ۋەت	كەل	闲话
ھەيران	ھەرەن	تۇر	诧异
مەيدە	مە:دە	ئات	胸
مەينەت	مە:نەت	كەل	脏
مەينەت	مې:نەت	ئات	脏
نەيزە	نە:زە	لوپ	矛，标枪
لەيلىگۈل	لە:لى گۈل	قوم	女人名
شەيخ	شېخ	غۇل، تۇر	谢赫(宗教人士)

③ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش «ئو» دىن كېيىن «ي» نىڭ چۈشۈپ قېلىشى:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئويغاق	ئو:غاق	يوپ، خوت، غۇل	醒
چويلا	چو:لا	قوم، غۇل	笊篱
ئويغاق	ئوخاق	تۇر	醒
ئوينا ـ	ئو:نا ـ	لۇك	玩
كويلا	كالۇ	خوت	磨坊下水道
ھويلا	ھو:لا	غۇل	院子
شويلا	شو:لۇ	لوپ	粘抓饭、粥
خويما	خو:ما	خوت	真是
چويلا	چا:لۇ	خوت	笊篱
چويلا	چۇ:لۇ	لوپ	笊篱
سويدى	سو:دى	لۇك	宰了
سويما	سو:ما	ئات	瓜蛋子

④ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش «ئۇ، ئۆ، ئۈ» لەردىن كېيىن «ي» نىڭ چۈشۈپ قېلىشى:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
قۇيرۇق	قۇ:رۇق	لوپ، قەش، خوت، قوم	尾巴
بۇيرۇق	بو:رۇق	لوپ، تۇر، غۇل	命令
سۇيدۇك	سۇ:دۇك	لوپ، غۇل، قەش	尿
ئۇيقا	ئۇ:قۇ	لوپ، قەش	睡眠
ئۆيلەنمەك	ئۆ:لەنمەك	غۇل، ئاق	往家
ئۇيقا	ئۇ:خا	قوم	睡眠
پۇشايمان	پۇشمان	تۇر	后悔
بۇيرۇق	بۇ:رۇق	خوت	命令
سۇيدۇك	سىدۇك	خوت	尿
جۆيلۇ -	جۆ:لۇ -	لوپ	梦呓
سۇيلە -	سۇ:لە -	لوپ	催

كەلپىندە ئايرىم سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە بوغۇم بېشىدىكى «ي» مۇ چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن، «مېكىيان» سۆزى كەلپىندە «مە:كەن» (母鸡) دېيىلىدۇ.

(3) «قوي - » دېگەن پېئىل تۇرلەنگەندە، تۇرپان، قومۇل، غۇلجىلاردا تەركىبىدىكى «ي» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
قويغىنا	قو:سىنا	تۇر، قوم	你放下吧
قويۇپ قوي	قوقوي	تۇر، غۇل	你放下
قويۇپ قويغىنا	قوقو:سىنا	تۇر	请你放下
قويماستىن	قو:ماستې\قو:ماستىن	قوم، تۇر	不放

(4) بەزى جايلاردا تار سوزۇق تاۋۇش «ئى، ئۇ» بىلەن باشلانغان بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدىكى «ي» چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
يىپەك	ئىپەك	قوم، تۇر، لوپ	丝绸
يۈز	ئۇز	قوم، تۇر، لوپ	脸
يىلان	ئىلان	قوم، تۇر، لوپ	蛇
يىلىك	ئىلىك	قوم، تۇر، لوپ	骨髓
يىن	ئىن	قوم، تۇر، لوپ	食糜
يىلپىز	ئىلپىز	قوم، تۇر	豹子
يىتمەك	ئىتمەك	قوم، لوپ	丢失
يىتمەك	ئۇتمەك	تۇر	丢失
يىپ	ئىپ	لوپ	线
يىر -	ئىر -	لوپ	撕裂

يىراق	ئىراق	لوپ	远
يىرت -	ئىرت -	لوپ	扯、撕
يىرىك	ئىرىك	لوپ	粗糙
يىك	ئىك\ئىگ	لوپ	纺锤
يىل	ئىل	لوپ	年
يىلتىز	ئىلتىز	قوم	根
يىلتىز	ئىلدىز	لوپ	根
يىلقا	ئىلقا	قوم	马群
يىقىلماق	ئىشخىلماق	كەل	摔倒
يىڭنە	ئىگنە	لوپ	针
يۈرەك	ئۇرەك	لوپ	心脏
يۈسۈپ	ئۇسۇپ	تۈر	人名：玉素甫
يىرىڭ	ئىرىڭ	لوپ	脓

(5) «يت» بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەردە، غۇلجا شېۋىسىدە «ي» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	غۇلجىدا	خەنزۇچە
قالمايتتىم	قا:ماتتىم	我不会留下
ئېيتتى	ئېتتى	他说了
ئالمايتتى	ئا:ماتتى	他不会拿的
يامايتتى	ياماتتى	他常补补丁
جىقلايتتى	جىخلاتتى	常增多
يېمەيتتىم	يېمەتتى	我原本不吃

4) «ن» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

(1) «ن» نىڭ چۈشۈپ قېلىشى قومۇل شېۋىسىدىكى گەۋدىلىك ھادىسە بولۇپ، سۆز ئاخىرىدىكى «ن» تاۋۇشى ئادەتتە ئومۇميۈزلۈك چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	قومۇلدا	خەنزۇچە
ئالتۇن	ئالتو	金子
ئالقان	ئالقا	手掌
ئۆگۈن	ئۆگۆ	后天
تۈنۈگۈن	تۆنۆگۆ	昨天
ئەتىگەن	ئەتىگە	早晨
ئۇستىخان	ئۇسقا	骨头
ئەمگەكچان	ئەمگەكچا	勤劳
تىرىشچان	تىرىشچا	刻苦
كۆيۈمچان	كۆيۈمچا	善良
بوران	بورا	风

بوغۇن	بوۋو\بوغو	蜜蜂
تاشقىن	تاشقو	洪水
توشقان	توشقا	兔子
تۈگمەن	تىگىرمە	磨坊
چۈبىن	چىۋى	苍蝇
چۆگۈن	چۆگۆ	壶
خامان	خارما	麦场
شۇبرغان	شۇرغا	刺骨寒风
قاچان	قاچا	什么时候
قوغۇن	قوغۇ	甜瓜
قەنت	قە	砂糖
كەلكۇن	كەلكۆ	洪水
لاچىن	لىچى	隼
يوتقان	يورتقا	被子
يۇلغۇن	يۇلغۇ	红柳
ھايۋان	ھايۋا	动物

(2) ھەتتا تۇرلەنگەن سۆزلەرنىڭ قوشۇمچىلىرىدىمۇ بۇ خىل ھادىسە كۆرۈلىدۇ. تۇرپان، قومۇل، غۇلجا، ھەتتا خوتەندە، شەخسلىك پېئىللارنىڭ كەينىدىكى ياكى تۇرلەنگەن پېئىللارنىڭ كەينىدىكى «ن» چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
بارىسەن	بايىسە\بارىسە	خوت، تۇر، غۇل	你要去
كەپتىكەن	كەپتىكە	تۇر، غۇل	听说来了
ئاپىرايمىكىن	ئاپىرايمىكى	تۇر، غۇل	我还是带去吧
سويىدىكەن	سويىدىكە	تۇر، غۇل	听说要宰
ئىككىدىن	ئىككىدى	قوم	每两个
كىمدىن	كىمدى	قوم	从谁那儿
ئاغرىيدىغان	ئا:رىيدىغا	قوم	疼的
ئۆتكەن	ئۆتكە	قوم	过去的
كەلگەن	كەلگە	قوم	来了的
كەتكەن	كەتكە	قوم	走了的
ئالالماسمەن	ئالاماسمە	خوت	我可能拿不上
بارىمەن	بايىتمە	خوت	我要去
ئۆتۈپتىكەنمەن	ئۆتەپتىكەمە	خوت	我就这样过了
شۇنىڭ بىلەن	شۇنىڭ ۋىلە	غۇل	就这样
گەپدان	گەپدا:	غۇل	能说会道

(3) بەزىدە سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن «ن» مۇ چۈشۈپ قالىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
مانتا	ما:تا	قوم، تۇر	包子
ئۇنىڭغا	ئوڭۇ	لوپ	对他
سانجى -	چا:چ -	قوم	插、戳
يانتاق	يا:تاق	قوم	骆驼刺
تىكەنگۈل	تىكە:گۈل	قوم	有刺的花
يانجى -	يا:چ -	قوم	碾、压
يانچۇق	يا:چۇق	قوم	口袋
مونچاق	مو:چاق	قوم	珠子
ئەنزە	ئە:زە	قەش	案子
ئەنسىز	ئە:سىز	قەش	不安
تانسا	تا:سا	قەش	交际舞
تىنچ	تىڭ	قەش	安静
تىنچلىق	تىڭلىق	قەش	和平
سەنزە	سە:زە	قەش	你呀
بولمەنمىكىن	بولمە:مىكى	غۇل	吧也许我…
مۇشۇنداق	مۇشدا:	غۇل	这样

(4) كەلپىن، تۇرپان، لۇكچۇنلەردە ئۆملۈك سانىنىڭ ئاخىرىدىكى «ن» تاۋۇشىمۇ چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئونەيلەن	ئونۆيلە	كەل، تۇر	我们十人
بەشەيلەن	بەشۆيلە	كەل، تۇر	我们五人
تۆتەيلەن	تۆتۆيلە	كەل، تۇر	我们四人
ئىككىيلەن	ئىككۆ:لە	لۇك	我们两人
تۆتەيلەن	تۆتۆ:لە	لۇك	我们四人

5) «ھ» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

(1) «ھ» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسىمۇ خېلى كۆپ كۆرۈلىدىغان ھادىسە. سۆز ئاخىرىدا كەلگەن «ھ» تاۋۇشى ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشاش چۈشۈپ قېلىشتىن باشقا (مەسىلەن، «دەستىگاھ» نىڭ «دەستىگا» دەپ، «گۈۋاھ» نىڭ «گۈۋا» دەپ ئوقۇلۇشى)، بەزى جايلاردا سۆز بېشىدا كەلگەن «ھ» تاۋۇشىمۇ چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ھادىسە	ئادىس	لوپ	事件
ھاراق	ئاراق	قوم	酒
ھارۋا	ئاراۋا	تۇر، لوپ	马车
ھازىردار	ئازىردا:	ئاق	怀孕
ھاسا	ئاسا\ھاسا	لوپ	拐杖

هاشار	ئاشا	لوپ	差事
هاك	ئاك	قەش، يەك	石灰
هاكاۋۇر	ئاككاۋسر	تۇر	骄傲、傲慢
هال	ئال	خوت	状态
هالقماق	ئالقۇماق	لوپ	翻跃
هاماقەت	ئاماقەت	لوپ	糊涂
هاممام	ئاممام	لوپ	热气浴
هاڭرا ـ	ئاڭڭىلا ـ	لوپ	喘鸣
هوسۇل	ئۇسۇل	لوپ	收获
هوشيار	ئۇششا:	خوت، قەش، ئات، يەك	机灵
هوقۇق	ئوقۇق	لوپ	权利
هىجاي ـ	ئىرجاي ـ	لوپ، تۇر	咧嘴笑
هىد	ئىد	قوم، لوپ	味道
هىدلا ـ	ئىلدا ـ	لوپ	气味；嗅
هىيلىگەر	ئىلاگەر	لوپ	狡猾
هىڭگان	ئىڭگال	لوپ	公骆驼
هىڭگان	ئىڭگان	كەل	公骆驼
هۆر قىزلار	ئۇر قىززار	لوپ	仙女
هۆرمەت	ئۇرمەت	لوپ	尊敬
هۆكۈمەت	ئۆكۈمەت	لوپ	政府
هۆل	ئۆل	قوم، خوت، يەك	潮湿
هۆججەت	ئوجەت	لوپ	文件、字据
هۇجۇم	ئۇجۇم	لوپ	进攻
هۇۋقۇش	ئۇقۇش	لوپ	猫头鹰
هۇۋلا ـ	ئۇلا ـ	مار	嚎叫（狼）
هۇنەرۋەن	ئۇنەرمەن	لوپ	手艺人
هېچ	ئېش	چۆچ	任何
هېيت ـ ئايەم	ئايىت ـ ئايەم	لوپ	节假日
هېيتگاھ	ئېيىتكا	كېر	艾提噶寺
هەپتە	ئەپتە	لوپ	周、星期
هەرە	ئارە	لوپ	蜜蜂；锯
هەسەل	ئەسەل	لوپ	蜂蜜
هەسەن ـ هۈسەن	ئاسان ـ ئۈسەن	لوپ	彩虹
هەشقاللا	ئاشقاللا	لوپ	多谢
هەلەپ	ئەلەپ	تۇر، لوپ، قوم	饲料
هەمراھ	ئەمرا	لوپ	伴侣

(2) بەزى جايلاردا سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن «ھ» چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

خەنزۇچە	جايى	شېۋىلەردە	ئەدەبىي تىلدا
情况	قوم، تۇر، لوپ، يەك	ئەۋال	ئەھۋال
诬陷	قوم، تۇر، كەل، كوس	تۆ:مەت	تۆھمەت

مېهمان	مىمان	خوت، قەش، تۇر، قوم	客人
مەھسۇلات	مە:سۇلات	خوت، قەش، لوپ، يەك	产品
سۆھبەت	سۆ:بەت	خوت، قەش، ئات، قوم	座谈会
ۋەھشي	ۋە:شى	قەش، ئات، كەل	恐怖
دېھقان	دىخان	قوم، تۇر، قەش	农民
مېھراب	مە:راپ	قوم، لوپ	祭坛
مېھرىبان	مىرىبان	قوم، قەش	善良
ئېھتىيات	ئە:تىيات	لوپ، كوس	小心，谨慎
تەھلىل	تە:لىل	لوپ، يەك	分析
مېھراب	مىراپ	قەش	祭坛
ئاگاھلاندۇر ـ	ئەگا:لاندۇ: ـ	قەش	提醒
ئېھتىمال	ئە:تىمال	كوس	可能性
تۆھپە	تۆ:پە	كوس	贡献
تەھدىت	تە:دىت	كوس	威胁
ئەھمىيەت	ئە:مىيەت	لوپ	意义
قەھر ـ غەزەپ	قەر ـ غەزەپ	لوپ	愤怒
قەھرىمان	قە:رىمان	قوم باي	英雄
يەھيا	يە:يا	قوم	男人名
نائەھلي	نائە:لى	يوپ	白眼儿狼

(3) «ھ» تاۋۇشى يەنە بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى بوغۇم بېشىدا كەلگەندە چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
جاراھەت	جارائەت	لوپ، قەش، خوت	疮口
ئاھانەت	ئا:نەت	لوپ، يوپ	诬陷
ناھايىتى	نا:يىتى	لوپ، يوپ	非常
مېھىر ـ شەپقەت	مېرى ـ شەپقەت	لوپ، قوم	慈爱
مەسلىھەت	مەسسەت	لوپ، قوم	建议
مەھەللە	مە:لە	لوپ، قوم	村、街巷
مەسلىھەت	مەسلەت	خوت، تۇر	建议
مۇھەببەت	مە:بەت	قەش، تۇر	爱情、情谊
ئىمتىھان	ئىمتان	كەل، گۇم	考试
ئىلھام	ئىلام	تۇر	激励、鼓励
ئىمتىھان	ئىنتام	تۇر	考试
جاراھەت	جارات	تۇر	疮口
باھا	با:	لوپ	价格
باھانە	با:نە	لوپ	理由
نەسىھەت	ناسات	لوپ	劝告
تەنھا	تانا:	لوپ	孤独
ناھىيە	نا:يى	لوپ	县

زېھىنلىك	زەيلىگ	لوپ	聪明
راھەت	را:ت	قوم	舒服
گۆھەرخان	گۆر:خا	قوم	女人名
ساھىبجامال	سا:پجامال	خوت	美人
ماھارەت	ما:رەت	كەل	技能
ئاھالە	ئا:لە	يوپ	居民

6) «غ» تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

دىۋاندا بەزى سۆزلەر تەركىبىدىكى «غ» تاۋۇشى ھازىرقى زامانغا كەلگەندە چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

دىۋاندا	ئورنى	ھازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
ياڭغادى	3 ـ 419	ياڭدى	舔了
قايغۇق	3 ـ 242	قېيىق	小舟
قايغىق	1 ـ 250	قېيىق	小舟
تامغاق	1 ـ 613	تاماق	嗓子，喉咙
ياغاق	3 ـ 36	ياڭاق	核桃

(1) سۆز تەركىبىدە بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن «غ» بەزى جايلاردا، بولۇپمۇ تۇرپان، قومۇل، لوپنور قاتارلىق جايلاردا چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئاغرى ـ	ئا:رى ـ	قوم، تۇر	疼痛
ئاغزى	ئا:زى	قوم، تۇر	嘴巴
ئوغلاق	ئو:لاق	قوم، تۇر	山羊羔子
ئوغلۇم	ئو:لۇم	قوم، تۇر	我的儿子
ياغلىق	يا:لىخ	قوم، تۇر	头巾；手巾
قوغلا ـ	قو:لا\قۇلا ـ	قوم، لوپ	追赶
ساغرۇ	سا:رو	تۇر	聋子
توغرا	تو:رو \تو:را	لوپ	正确
توغراق	تو:روغ	لوپ	胡杨
ئوغلان	ئو:لان	قوم	男儿
باغلام	با:لام\ۋا:لام	قوم	把（量）
باغلىق	با:لىق	قوم	有关
بوغجۇما	بو:جۇما	قوم	包袱
توغرا	تو:را	قوم	正确
توغراق	تو:راق	قوم	胡杨
تولغاق	تو:لاق	قوم	阵痛
چاغلا ـ	چا:لا ـ	قوم	猜度；锄

زاغرا	زا:را	قوم	杂粮面
ساغرا	سا:را	قوم	臀部
ماغدۇر	ما:دۇر	قوم	力气

(2) بەزىدە سۆز تەركىبىدە بوغۇم بېشىدىكى «غ» چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئايغىر	ئايىر	قوم ئەل	公马
ئورغاق	ئوراق	تۇر	镰刀
بوغۇرساق	بو:سوق	لوپ	油果子
تارغاق	تاراق	تۇر	梳子
قارىغۇ	قا:رو	قوم، تۇر	瞎子
ئارغامچا	ئارامچا	قوم	绳子
قوڭغۇز	قوڭۇز	تۇر	屎壳郎
قىڭغىر	قىڭار	خوت	斜的
ئىتالغۇ	ئىتالا	لوپ	犬鹰，矛隼
سوغۇق	سوق	تۇر، لوپ	冷

(3) تۇرپان شېۋىسىنىڭ كەلگۈسى زامان سۈپەتداش شەكلىدە «غ» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
كېلىدىغان	كېل:دان	تۇر	来的
بارىدىغان	بار:دان	تۇر	去的
ئالىدىغان	ئال:دان	تۇر	拿的

7) «ق» تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

«ق» تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشىمۇ ناھايىتى ئاز كۆرۈلىدۇ، پەقەت بەزى جايلاردا بىر قىسىم ئالماشلارنىڭ ئاخىرىدىكى ۋە ئاز بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن «ق» چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
شۇنداق	شۇندا	كەل، خوت، يەك، غۇل	这样
مۇنداق	مۇندا	كەل، خوت، غۇل	这样
قانداق	قايدا	خوت، يەك	怎样
ئارقىلىق	ئارقىلى	كەل	通过
ئاق گۈل	ئا:گۈل	قوم	白花
ئاق يىپ	ئا:يىپ	قوم	白线
ئاق يەر	ئا:يەر	قوم	未开垦地
سېرىق ياغ	سېرى ياغ	قوم	黄油
قىرغول	قىرغول	قوم	地名

قانداق	قاندا	غۇل	怎样
ئالدىنقى كۈنى	ئالدىڭ كۈنى	غۇل	前天
مۇنداق	مامدا	يەك	这样

8) «ڭ» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

«ڭ» نىڭ چۈشۈپ قېلىشى ھەرقايسى دىيالېكت ـ شېۋىلەردە ئاز كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
تۆڭلۈك	تۇنۇك	خوت، كەل	天窗
چوڭقۇر	چوقۇر	كەل	深的
چوڭقۇر	چۇقۇ	قەش	深的
داڭقان	دا:خا	قوم	鼎
گۇڭگۇرت	گۇگۇت	خوت	硫磺
لەڭپۇڭ	لە:پۇڭ	قوم	凉粉
لەڭمەن	لۇمەن	خوت	拉条子
لەڭمەن	لە:مەن	قوم	拉条子
مۇڭگۇز	مۇ:ز\مۇگۇز	لوپ	犄角
مۇڭگۇز	مۇيۇز	قوم نوم	犄角
مۇڭگۇز	مۇڭگۇز	تۇر	犄角
مەڭخان	مە:خان	تۇر	女人名
توڭگۇز	توڭگۇز	تۇر	野猪
ئۆڭكۇر	ئۆنى\ئۆنۆ	يەك	窑洞

تۇرپان، قومۇل شېۋىسى، لوپنۇر دىيالېكتىدا، ئىسىمنىڭ ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «نىڭ» تەركىبىدىكى «ڭ» تەلەپپۇزدا دائىم چۈشۈپ قېلىپ، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى «نى» بىلەن شەكىل جەھەتتە ئوخشاپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	تۇرپان، قومۇلدا	لوپنوردا	خەنزۇچە
بىزنىڭ ئاتىمىز	بىزنى ئاتىمىز	بىززى ئاتىمىز	我们的父亲
يازنىڭ كۈنى	يازنى كۈنى	ياززى كۈنى	夏日

9) «د» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

«د» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى، ئاساسەن تۇرپان، قومۇل شېۋىلىرىدىكى بىرىنچى بوغۇمى «ن» بىلەن ئاياغلاشقان، ئىككىنچى بوغۇمى «د» بىلەن باشلانغان كۆرسىتىش ۋە سوراق ئالماشلىرىدا كۆپرەك كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئانداق	ئاناق	تۇر، قوم	那样的
ئۇنداق	ئۇناق	قوم، تۇر	那样的
بۇنداق	بۇناخ	قوم	这样的

مۇشۇنداق	ماشناق\ماياناق	تۇر	就这样
مۇنداق	مۇناق	تۇر، قوم	这样的
شۇنداق	شۇناق	تۇر	那样
قانداق	قاناق	قوم، تۇر	什么样
جابدۇن -	جاۋۇن -	خوت	准备

پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامان ئىككىنچى شەخس بىرلىك ھۆرمەت شەكلىدە، تۇرپان، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا «دى» بوغۇمى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
بارالامدىلا	بارالاملا	تۇر، ئاق	你能去吗
ئاچالامدىلا	ئاچالاملا	قوم، تۇر، ئاق	你能开吗
تاپالامدىلا	تاپالاملا	قوم، تۇر، ئاق	你能找到吗

10) «چ» تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

«چ» تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ئاز بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئاچقۇچ	ئاچقۇ	لوپ، قەش، يەك	钥匙
ئاسقۇچ	ئاسقۇ	قەش	挂衣架
تۇتقۇچ	تۇتقۇ	قەش	把手
ياپقۇچ	ياپقۇ	قەش	盖的东西
ئاچچىق	ئاجىخ	كەل	苦的；辣的

11) «ت» تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

«ت» تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ئاساسەن قوشما ئۆزۈك تاۋۇش «ست، نت» بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەردە كۆرۈلۈشى مۇمكىن . مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
پەرزەنت	پەزەن	قەش	子女
دوست	دوس	قەش	朋友
راست	راس\ياس	قوم، خوت	真的
سۈيقەست	سۈيقەس	قەش	阴谋
قەست	قەس	قەش، قوم	计谋
تۆت	تۆ	كەل	四
ۋەسىيەت	گۈسي	تۇر	遗言

12) «ب» تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

تۇرپان شېۋىسىدە «ب» تاۋۇشى كىشى ئىسىملىرىدا بوغۇم كەينىدە كەلگەندە چۈشۈپ

قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	خەنزۇچە
ئابدىقادىر	ئادىقادىر	阿布都卡得尔
ئابدىۋاجىت	ئادىگاجىت	阿布都瓦吉提
ئابدۇراخمان	ئادىراخمان	阿布都热合曼
ئابدۇرېھىم	ئادىرېم	阿布都热依木
ئابدۇۋەلى	ئادىۋەلى\ۋەلى	阿布都外力
ئابلىتىپ	ئالىتىپ	阿布力提甫
ئابلىز	ئالىز	阿布力孜
ئابلىمىت	ئالىمىت	阿布都力米提
ئىبراھىم	ئىرايىم	伊布拉音
قۇربان ئاخۇن	قۇرناخۇن①	库尔班阿訇
قۇربان ھېيىت	قۇرنېت	库尔帮节

13) «ۋ» تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

دىئاندىكى بەزى سۆزلەردىكى «ۋ» تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا چۈشۈپ قالغان. مەسىلەن:

دىئاندا	ئورنى	ھازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
كەۋشەدى	3 ـ 392	كۆشىدى (يۇمشىدى)	咀嚼；发软
قاۋرۇلدى	2 ـ 340	قورۇلدى	炒了
سۇۋغاردى	2 ـ 269	سۇغاردى	浇水
تاۋۇشغان	3 ـ 457	توشقان	兔子
سۇۋ	3 ـ 178	سۇ	水
ئۇۋشاتتى	1 ـ 347	ئوشتۇدى	折断
ئەۋرۇلدى	1 ـ 330	ئۆرۇلدى	翻转

ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدە، «ۋ» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشىمۇ ئاز ـ تولا كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ.

(1) «ۋ» تاۋۇشى بەزى جايلاردا ئاساسەن بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەندە چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
توۋلا ـ	تو:لا ـ	يوپ، قوم	呼喊
كۆۋرۈك	كۆ:رۈك	قوم، غۇل	桥
ئوۋچى	ئو:چې	قەش، غۇل	猎人
كۆۋرۈك	كۆيۈك	يەك	桥
قىرغاۋۇل	قىزغال	يەك	雪鸡
ھوۋلىماق	ئۇلىماق	مار	狼嚎
دوۋساق	دو:سۇق	قوم	膀胱

① «قۇرناخۇن» دېگەن سۆز بىلەن «قۇرنېت» تىكى «ر» تاۋۇشى تۇرپاندا تىل قايرىلما تاۋۇش تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

جاۋىغاي	جو:خەي	قوم	下巴颏、下颌
ئەۋلاد	ئو:لات	قوم	后代
ئوۋچى	ئو:چۇ	لوپ	猎人
ئوۋلا ـ	ئو:لا ـ	خوت	打猎
تۈۋرۈك	تو:رۈك	غۇل	柱子
قووزاق	قو:زاق	غۇل	树皮

(2) بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىمۇ «ۋ» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدىغان ئەھۋال كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
قوۋۇرغا	قو:رغا	تۇر، قوم	肋巴骨
يالۋۇر ـ	يالۇر ـ	تۇر	哀求
غەلۋىر	غەلۇر	تۇر	筛子
چارۋا	چارو	لوپ	牲口
قوۋۇق	قوق	قوم	门扇
سۈپۈرۈندى	سۇ:رۇندە	قوم	垃圾
بوۋاق	بوق	قوم	婴儿
ھەجەر بۇۋى	ھەجەربۇ:	غۇل	女人名
تۇرسۇن بۇۋى	تۇرسۇنبۇ:	غۇل	女人名

(3) غۇلجا، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا تەركىبىدە «ۋ» تاۋۇشى بولغان ئالماشلاردا «ۋ» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئاۋۇ	ئا:	تۇر، غۇل	那个
ماۋۇ	ما:	تۇر، غۇل	这个
ئاۋۇ يەر	ئا:يە\ئەيە:	تۇر، غۇل	那个地方
ماۋۇ يېقى	ما: يېقى	تۇر، غۇل	这边
ئاۋۇنى	ئا:نى	تۇر، غۇل	把那个

14) «ك»، «گ» تاۋۇشلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

«ك، گ» قاتارلىق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ئاز كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
جىگدە	جى:دە	قوم، قەش	沙枣
كۆكيارغول	كۆيارغۇل	قوم	地名
كەپكۇر	كەبۇر	قوم	漏勺
ئەگرى	ئە:رى	قوم	弯曲
لەگلەك	لە:لەك	قوم	风筝
ئەگلەك	ئە:لەك	قوم	筛子

تۇنۇگۇن	تۇ:نۇن	لوپ	昨天
ئېگىز	ئى:ز	لوپ	高的
تۇگمەن	تۇ:مەن	لوپ	磨坊
كىگىز	كى:ز	لوپ	毡子
ئەگىشىپ	ئە:رىشىپ	لوپ	跟着
ئۆچكە	ئۆ:چە	يەك	山羊

15) «ش» تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

بۇ خىل ھادىسە ئىنتايىن ئاز كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
چۈشۈپ كەتكەن	چۈپ كەتكەن	خوت	下去了
چۈشۈرگە	چۈيگە	خوت، يەك	溢洪道
چۈشۈرگە	چۈرگە	تۇر	溢洪道

16) «پ» تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

«پ» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ئانچە كۆپ كۆرۈلمەيدۇ، پەقەت تۇرپان، غۇلجا شېۋىسىدە پېئىللارنىڭ «پ» لىق رەۋىشداش بىلەن ئىپادىلەنگەن ئانالىتىكىلىق تۈس شەكىلدە، مۇستەقىل پېئىللارنىڭ كەينىدىكى «پ» تاۋۇشى، ھەتتا «ئۇپ، ئۈپ» بوغۇملىرى چۈشۈپ قالىدىغان ئەھۋال كۆپرەك كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	تۇرپانلاردا	خەنزۇچە
ئاپىرىپ قويغىنا	ئاپىرقوسىنا	你带他去吧
ئېلىپ قال	ئاقال	你拿上吧
ئېلىپ كېلىپ	ئەكېپ	你拿过来吧
قېلىپ قال	قاقال	你留下吧
چۈشۈرۈپ قوي	چۈشۇر قوي	你让他下来吧
دەپ قوي ـ	داقوي\دەقوي	你告诉吧
قويۇپ قويغىنا	قوقو:سىنا\قوقويغىنە	你放下嘛
قويۇپ قويۇپ	قوقويۇپ	放下
كۈلۈپ كەتتى	كۈلىكەتتى	他笑起来了
كېتىپ قالدى	كېتىقالدى	他走掉了
گەپ قىل ـ	گە:قىل ـ	你说话呀
يۇمۇپ ئال ـ	يۇمبال ـ	你闭上吧
يېتىپ قالما ـ	يېتىقاما ـ	你别倒下
يېتىپ كەل ـ	ھېتىكەل\يېتىكەل	你赶过来吧
يېنىپ چۈش ـ	ھېنچۇش\يېنچۇش	你下来吧
يېنىپ كەل ـ	ھېنىكەل\يېنكەل	你回来吧
يەپ كەتتىم	يەكەتتىم	我吃完了
ئېلىپ چىقىپ كەت ـ	ئەچىكەت ـ	你拿出去吧

ئېلىپ چىقىپ قوي -	ئاچىخقوي -	你带出去吧
بولۇپ قالدى	بوقالدى	成了
قىچقىرىپ كېلىڭلار	قىشقىرىكېلىڭلا:	叫来
كىرىپ كېتىپ بېرىپ	كىرىكېتىپبېرىپ	进去的时候

يىغىپ ئېيتقاندا، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسىنىڭ تۈپكى سەۋەبى، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشىدىندۇر. ئادەتتە تاۋۇشلار ئاجىزلاشسا، نەتىجىدە بىرىنچى قەدەمدە تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ. ئىككىنچى قەدەمدە، يەنى ئاجىزلىشىش تېخىمۇ ئېغىرراق كۆرۈلسە، تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى كۆرۈلۈشى مۇمكىن.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى دىيالېكت - شېۋىلىرىدە، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى گەرچە نورمال ھادىسە بولسىمۇ، ئەدەبىي تىلىمىزنى ئومۇملاشتۇرۇش ھەمىمىزنىڭ بۇرچى بولۇۋاتقان مۇشۇنداق بىر مەزگىلدە، بۇ خىل ھادىسە مەۋجۇت بولغان سۆزلەرنى تېپىپ چىقىپ، ئۇلارنى ئەدەبىي تىلىمىزنىڭ تەلەپپۇز نورمىسى بويىچە قېلىپلاشتۇرۇشىمىز كېرەك.

6.0 تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى

تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى سۆزدىكى بىر تاۋۇشنىڭ ئورنىغا يەنە بىر تاۋۇشنى ئالماشتۇرۇش ھادىسىسىدۇر. تىلشۇناسلىقتا تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىشى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى كۆپىنچە تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشىدىن كېلىپ چىقىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. لېكىن، يەنە خېلى كۆپ بىر تۈركۈم تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى تارىخىي سەۋەبتىنمۇ بولىدۇ. شۇڭا، بەزى نۆۋەتلىشىش ھادىسىلىرىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى نۇقتىسىدىن تۇرۇپ كۆزىتىپ، ھەقىقىي سەۋەبىنى تېپىش تەس.

مەيلى قانداقلا بولمىسۇن، تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا كۆرۈلۈپلا قالماي، ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت - شېۋىلىرىدە ئەڭ كۆپ كۆرۈلىدىغان ھادىسىلەرنىڭ بىرى. شۇنداقلا تارىخىي تەرەققىيات نۇقتىسىدىن قارىغاندىمۇ، بۇ خىل ھادىسە قەدىمدىن ھازىرغىچە ئۇزۇكسىز يۈز بېرىپ تۇرۇۋاتقانلىقى ئېنىق.

6.1 دۇئاندىكى تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىششىگە بىر نەزەر

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى سۆزلەرنى قەدىمكى تىلىمىزغا سېلىشتۇرغاندا، ئەسلىدىكى بەزى سۆزلەردە ھازىر تاۋۇش نۆۋەتلىشىش ھادىسىسىنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى بايقايمىز. دۇئاندىكى سۆزلەرگە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتىمىزدىن قارىغاندا، دۇئاندىكى بەزى سۆزلەر ھازىرغا كەلگەندە، تەركىبىدىكى بەزى تاۋۇشلارنىڭ باشقا تاۋۇشلارغا نۆۋەتلەشكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

1. 1. 6 دۇاندىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىششى

ئالدى بىلەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ باقايلى. دۇاندىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئەينى دەۋردىكى بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «ئې\ئى» تاۋۇشلىرى، يەنە بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى «ئې\ئى» تاۋۇشلىرى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا «ئا\ئە» تاۋۇشلىرىغا نۆۋەتلىشىپ كەتكەن.

1) دۇاندىكى ئەسلىي تەركىبىدە تارراق سوزۇق تاۋۇش «ئې» بولغان سۆزلەر، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئې» نىڭ ئورنىغا «ئە» نۆۋەتلىشىپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ. مەسىلەن:

دۇاندا	ئورنى	ھازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
يېر	3 ـ 194	يەر	土地
بېز	3 ـ 169	بەز	腺
كېڭ	3 ـ 489	كەڭ	宽
بېش	3 ـ 172	بەش	五
سېن	3 ـ 190	سەن	你
بېل	3 ـ 182	بەل	腰
يېتتى	3 ـ 33	يەتتە	七

2) دۇاندىكى ئەسلىي ئاخىرىدا تار سوزۇق تاۋۇش «ئى» بولغان بەزى سۆزلەر، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئى» نىڭ ئورنىغا «ئە» نۆۋەتلىشىپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ. مەسىلەن:

دۇاندا	ئورنى	ھازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
چۇمەلى	1 ـ 584	چۇمۇلە	蚂蚁
تەرى	3 ـ 305	تېرە	皮，皮肤
كىرپى	1 ـ 542	كىرپە	刺猬
كەركى	1 ـ 560	كەكە	小锄
يەتى	3 ـ 314	يەتتە	七
بۆرى	3 ـ 304	بۆرە	狼
كەمى	3 ـ 323	كېمە	船，小舟

3) دۇاندىكى ئەسلىي بىرىنچى ياكى ئاخىرقى بوغۇمى تار سوزۇق تاۋۇش «ئى» دىن تەركىب تاپقان بەزى سۆزلەر، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئى» نىڭ ئورنىغا «ئا» نۆۋەتلىشىپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ. مەسىلەن:

دۇاندا	ئورنى	ھازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
يىغاچ	3 ـ 9	ياغاچ	木头
قوزى	3 ـ 309	قوزا	羊羔
قوشنى	1 ـ 566	قوشنا	邻居
قامچى	1 ـ 544	قامچا	鞭子
قىچى	3 ـ 327	قىچا	油菜

چوڭلى	3 ـ 599	چويلا	笊篱
يالىڭ	3 ـ 509	يالاڭ	单薄的
تولى	1 ـ 188	تولا، مۆلدۈر	冰雹
ياتىق	3 ـ 17	ياتاق	宿舍
پۈتىق	1 ـ 488	پۈتاق	木节
ساغرى	1 ـ 550	ساغرا	屁股、臀
توقلى	1 ـ 561	توقلا	一岁羊羔
قازى	3 ـ 309	قېزا	马肠子
بۇقۇرسى	3 ـ 333	بوقۇسا	木犁

پەقەت «ياسى» (3 ـ 29) سۆزى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاساسەن ئەسلىنى ساقلاپ «يېسسى» (的扁) دەپ ئېيتىلىدۇ.

2.1.6 دۇئاندىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىششى

ئەمدى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشىگە كەلسەك، دۇئاندا بەزى سۆزلەردىكى ئۇزۇك تاۋۇشلار ھازىرقى زامانغا كەلگەندە قانۇنىيەتلىك ھالدا باشقا ئۇزۇك تاۋۇشلارغا نۆۋەتلەشكەن. دۇئاندىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئەينى دەۋردىكى خاقانىيە تىلىنىڭ فونېتىكىلىق سىستېمىسىدا چىش ئارىلىقى، سىيرىلاڭغۇ، جاراڭلىق تاۋۇش [ð] (بۇ تاۋۇش ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بولمىغانلىقى ئۈچۈن، مىسالىلاردا ۋاقىتىنچە «د» بەلگىسى بىلەن ئىپادىلەندى) نىڭ بارلىقىنى كۆرىمىز.

دۇئاندا بەزى كۆپ شەكىللىك سۆزلەر ئۇچرايدۇ، بۇ سۆزلەردە ئۆزئارا پەقەت بىرلا تاۋۇشى پەرقلىنىدۇ. بۇنداق مەنىسى، شەكلى پۈتۈنلەي ئوخشاش، پەقەت بىرلا تاۋۇشى پەرقلىنىدىغان كۆپ شەكىللىك سۆزلەر دۇئاندا خېلى كۆپ. مەسىلەن:

دۇئاندا	ئورنى	دۇئاندا	ئورنى	خەنزۇچە
ئەشىيەك	1 ـ 150	ئەشگەك	1 ـ 154	毛驴
بۆي	3 ـ 192	بۆگ	3 ـ 180	壁钱
يىنچۇ	3 ـ 38	چىنچۇ	3 ـ 39	珍珠
بەيرەم	3 ـ 242	بەدرەم	1 ـ 630	节日
ئايغىر	3 ـ 169	ئادغىر	1 ـ 129	公马
ئايىغ	1 ـ 114	ئادىغ	1 ـ 86	熊
ئايرىشدى	1 ـ 356	ئادرىلدى	1 ـ 328	分别、分开

يۇقىرىقى مىسالىلاردىن، شۇ دەۋردە «ي» تاۋۇشى دائىم «گ»، «چ»، «د» لەر بىلەن نۆۋەتلىشىدىغانلىقىنى، بەزى سۆزلەردە «ي» تاۋۇشى ھەتتا چۈشۈپمۇ قالىدىغانلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال، شۇ زاماندىكى تىلىمىزدا «ي» تاۋۇشى بەزى جايلاردا تۇراقسىز ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

دۇئاندا يەنە تۆۋەندىكىدەك جۈپى بىلەن كۆرۈلگەن، مەنىسى تامامەن ئوخشاش، پەقەت

تەركىبىدىكى بىرلا تاۋۇش پەرقلىنىدىغان سۆزلەرمۇ بار:

دۇاندا	ئورنى	هازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
ياداغ	1 ـ 494	ياياق	步行
يادِاغ	3 ـ 35	ياياق	步行
كېدىن	2 ـ 32	كېيىن	以后
كېدِىن	1 ـ 269	كېيىن	以后
قۇدرۇق	1 ـ 616	قۇيرۇق	尾巴
قۇدِرۇق	1 ـ 667	قۇيرۇق	尾巴
قادغۇ	3 ـ 403	قايغۇ	悲伤、痛苦
قادِغۇ	1 ـ 554	قايغۇ	悲伤、痛苦
قاداش	1 ـ 524	قاياش	亲戚、亲属
قادِاش	1 ـ 478	قاياش	亲戚、亲属
بەدۇك	1 ـ 500	بۇيۇك	伟大的、大的
بەدِۇك	1 ـ 126	بۇيۇك	伟大的、大的
ئاداق	1 ـ 88	ئاياغ	腿；脚
ئادِاق	1 ـ 114	ئاياغ	腿；脚
ئاداش	1 ـ 83	ئاداش	朋友
ئادِاش	1 ـ 210	ئاداش	朋友

يۇقىرىقى مىساللاردىن بىز شۇنى پەرەز قىلالايمىزكى، تىلىمىزدىكى «ي» تاۋۇشى، «د» تاۋۇشىدىن «دِ» تاۋۇشىغا، ئاندىن «ي» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كەلگەنىدەك تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بولۇشى مۇمكىن. هازىرقى زامان تىلىمىزغا كەلگەندە، يۇقىرىقى سۆزلەرنىڭ باشقا ۋاريانتلىرى يوقىلىپ، پەقەت «ي» تاۋۇشى بولغان ۋاريانتى قېلىپ قالغان. سېلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق، لۇغەتتىكى ئۆز ۋاقتىدا [ð] (دِ) تاۋۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدىغان سۆزلەردىكى [ð] (دِ) تاۋۇشى، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ي» ياكى «گ»، ياكى «د»، ياكى «ز» تاۋۇشلىرىغا نۆۋەتلەشكەن. مەسىلەن:

1) دۇاندا تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش «دِ» هازىر «ي» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشكەن. مەسىلەن:

دۇاندا	ئورنى	هازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
ئادِاق	1 ـ 88	ئاياغ	鞋
ئادِغىر	1 ـ 129	ئايغىر	公马
قادِىق	1 ـ 496	قېيىق	小船
چادِان	1 ـ 533	چايان	蝎子
ئادِىغ	1 ـ 86	ئېيىق	熊
بودِ	3 ـ 167	بوي	个子
قادِغۇ	1 ـ 554	قايغۇ	痛苦

2) دۇاندا تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش «دِ»، ھازىر «گ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشكەن. مەسىلەن:

دۇاندا	ئورنى	ھازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
ئەدِىز	1 ـ 76	ئېگىز	高的
ئىدِى	1 ـ 118	ئىگە	属于

3) دۇاندا تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش «دِ» ھازىر «د» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشكەن. مەسىلەن:

دۇاندا	ئورنى	ھازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
قۇدِۇغ	1 ـ 485	قۇدۇق	井
يىدِىغ	3 ـ 14	ھىدلىق (سېسىق)	臭味

4) دۇاندا تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش «دِ» ھازىر «ز» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشكەن. مەسىلەن:

دۇاندا	ئورنى	ھازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
ئەدِگۈ	1ـ 154	ئەزگۈ (ياخشى)	好
بەدِىزلىگ	1ـ 659	بېزەكلىك	彩色的、修饰

دۇاندا ئەڭ ئومۇمىيۈزلۈك كۆرۈلگەن يەنە بىر فونېتىكىلىق ھادىسە، خاقانىيە تىلىدا «غ» ياكى «گ» تاۋۇشلىرى بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرنىڭ كۆپ بولۇشىدۇر. بۇنداق سۆزلەرنىڭ نۇرغۇنلىرىنىڭ ئاخىرىدىكى «غ» ياكى «گ» تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاساسەن دېگۈدەك «ق» ياكى «ك» گە نۆۋەتلىشىپ كەتكەن.

5) دۇاندا تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى ياكى سۆز تەركىبىدە بوغۇم بېشىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش «غ»، ھازىر «ق» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشكەن. مەسىلەن:

دۇاندا	ئورنى	ھازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
قىرغاغ	2 ـ 21	قىرغاق	岸
قۇتلۇغ	1 ـ 606	قۇتلۇق	吉祥
قۇرۇغ	1 ـ 486	قۇرۇق	干的，空的
ئاغرىغ	1 ـ 133	ئاغرىق	病；病人
پىشىغ	1 ـ 482	پىششىق	熟的
ياماغ	3 ـ 35	ياماق	补丁
ئۇرۇغ	1 ـ 87	ئۇرۇق	种子
ياياغ	3 ـ 63	ياياق	草原
ئاتلىغ	1 ـ 132	ئاتلىق	骑马人
قۇشغاچ	1 ـ 594	قۇشقاچ	麻雀

6) دۇاندا تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى جارانلىق ئۈزۈك تاۋۇش «گ»، هازىر جارانسىز ئۈزۈك «ك» غا نۆۋەتلەشكەن. مەسىلەن:

دۇاندا	ئورنى	هازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
يۈزلۈگ	3 ـ 60	يۈزلۈك	有面子的
تۈرلۈگ	1 ـ 622	تۈرلۈك	各式各样
سۈزۈگ	1 ـ 506	سۈزۈك	清澈的
تىرىگ	1 ـ 502	تىرىك	活的
يىتىگ	3 ـ 21	ئىتتىك	快的、锋利的
بىلىكلىگ	1 ـ 662	بىلىملىك	有知识的
تۆكۈكلۈگ	1 ـ 662	تۆكۈكلۈك	被倒掉的
كەرەكلىگ	1 ـ 661	كېرەكلىك	必须的
بەلگۈلۈگ	1 ـ 684	بەلگىلىك	被指定的
ئۆلۈگ	1 ـ 98	ئۆلۈك	死的

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، دۇاندا يەنە بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدا كېلىدىغان «ب» تاۋۇشى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «م» ياكى «پ» غا نۆۋەتلەشكەن، يەنە بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ بېشىدىكى «ت» تاۋۇشى هازىر «چ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشكەن. مەسىلەن:

دۇاندا تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ بېشىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش «ب» هازىر «م» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشكەن:

دۇاندا	ئورنى	هازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
بەن	1 ـ 441	مەن	我
بۇز	3 ـ 441	مۇز	冰
بۆك	3 ـ 484	مۆك	呆傻
بۇزاغۇ	1 ـ 582	موزاي	小牛犊
بۇزلۇق	1 ـ 609	مۇزلۇق، مۇزخانا	冰糕店

دۇاندا تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ بېشىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش «ب» هازىر «پ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشكەن:

دۇاندا	ئورنى	هازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
باقا	3 ـ 313	پاقا	青蛙
باك	3 ـ 484	پاك	聋子
بۇرچاق	1 ـ 609	پۇرچاق	豆子
باقلان	1 ـ 578	پاقلان	羊羔
بوق	3 ـ 178	پوق	粪便

دۇاندا تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ بېشىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش «ت» هازىر «چ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشكەن:

دۇاندا	ئورنى	ھازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
تۇش	3 ـ 173	چۈش	中午
تىش	3 ـ 173	چىش	牙齿
تۇشۇرگۇ	1 ـ 637	چۈشۈرگە	磨房下水槽
تىشى	3 ـ 310	چىشى (جىنس)	母的

7) بۇلاردىن باشقا يەنە ئانچە سىستېمىلىق بولمىسىمۇ ئۇچرايدىغان تۆۋەندىكىدەك نۆۋەتلىشىشلەرمۇ بار. مەسىلەن:

دۇاندا	ئورنى	ھازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
قاتىر	1 ـ 471	قېچىر	骡子
چەكۈرگە	1 ـ 637	چېكەتكە	蚂蚱
تاغاي	3 ـ 80	تاغار	麻袋
سەپكىل	1 ـ 629	سەپكۈن	雀斑

دۇاندىكى يۇقىرىقىدەك سۆزلەردىكى بەزى تاۋۇشلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا بەزى ئۆزگىرىشلەرنى ھاسىل قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى شېۋىلىرىدە ئەسلىدىكى شەكلىنى ساقلاپ قالغان. تۆۋەندىكى بايانلار بۇ مەسىلىنى ئىسپاتلايدۇ.

2. 6 ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدىكى تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى

يۇقىرىدا كۆرسىتكىنىمىزدەك، تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى دېگىنىمىز، ئىزچىل نۇتۇق جەريانىدا تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى، ئاسسىمىلياتسىيە بولۇشى ۋە بەزى تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلى، سۆزدىكى بىر تاۋۇشنىڭ يەنە بىر تاۋۇش بىلەن نۆۋەتلىشىش ھادىسىسىنى كۆرسىتىدۇ. بەزىلەر ئۇنى تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىشى دەپمۇ ئاتايدۇ.

تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا، بولۇپمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدە كۆپرەك كۆرۈلىدۇ. شۇنىڭدەك بۇ خىل ھادىسە سوزۇق تاۋۇشلاردىمۇ، ئۇزۇك تاۋۇشلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ. بىز ئالدى بىلەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى ئۈستىدە توختالماقچى.

ئەمدى بىز توپلىغان دىيالېكت ـ شېۋىلەر توغرىسىدىكى ماتېرىياللارغا قارايدىغان بولساق، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى ھەرقايسى دىيالېكت ـ شېۋىلەردە خېلى كۆپ كۆرۈلىدۇ، شۇنىڭدەك بۇ خىل نۆۋەتلىشىش سۆز ئاخىرىدىمۇ، سۆز بېشىدىمۇ، ھەتتا سۆز تەركىبىدىمۇ كۆرۈلىدۇ.

1. 2. 6 سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى

1) «ئا» تاۋۇشنىڭ باشقا سوزۇق تاۋۇشلارغا نۆۋەتلىشىشى

(1) سۆز ئاخىرىدىكى «ئا» نىڭ «ئى» غا نۆۋەتلىشىشى

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، دۇاندا بەزى «ئى» تاۋۇشى بىلەن ئاياغلاشقان

ياكى باشلانغان سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى ياكى بېشىدىكى «ئى» تاۋۇشى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئا» ياكى «ئە» تاۋۇشلىرىغا نۆۋەتلەشكەن. لېكىن، بەزى شېۋىلەردە بەزى سۆزلەر دىئاندىكى ھالىتىنى ساقلىغان. مەسىلەن:

دىئاندا	ئورنى	ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
يىغاچ	3 ـ 9	ياغاچ	يىغاچ	قوم، تۈر	木头
قوزى	3 ـ 309	قوزا	قوزى	پاخپۇ	羊羔
قوشنى	1 ـ 566	قوشنا	قوشنى	خوت	邻居
قامچى	1 ـ 544	قامچا	قامچى	لوپ، چۆچ	鞭子
قىچى	3 ـ 327	قىچا	قىچى	لوپ، كەل	油菜
يالىڭ	3 ـ 509	يالاڭ	يېلىڭ	تۈر	单薄的
چۇمەلى	1 ـ 584	چۇمۇلە	چىمەلى	لوپ	蚂蚁
تەرى	3 ـ 305	تېرە	تەرى	لوپ	皮，皮肤
كىرپى	1 ـ 542	كىرپە	كىرۋى	كەل	刺猬
كەركى	1 ـ 560	كەكە	كەكى	كەل، خوت، لوپ	小锄
يەتى	3 ـ 314	يەتتە	يەتتې	كەل، تۈر ئاس	七
ياسى	3 ـ 29	يېسسى	يېسسى	تۈر ئاس	扁的
چوۋلى	3 ـ 599	چويلا	چۇلۇ\چولۇ	لوپ	笊篱

يۇقىرىقىدەك ئەسلىنى ساقلاپ قالغان سۆزلەردىن باشقا، ئەدەبىي تىلدا «ئا» بىلەن ئاياغلاشقان يەنە نۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى سوزۇق تاۋۇش «ئا»، لوپنور دىيالېكتى قاتارلىق جايلاردا «ئى» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئارغامچا	ئاغامچى	ئات، لوپ	绳子
پالتا	پالدى	كەل، خوت	斧头
قولۇم ـ قوشنا	قولۇڭ ـ قوشنى	خوت	邻居
ئارا (قورال)	ئايى	خوت	叉子
ئارا (قورال)	ئارى\ئارە	لوپ	叉子
بانكا	باڭكى\باڭكە	لوپ	银行
پارپا	پارپى	لوپ	矮子
تاپانچا	تاپانچى	لوپ	手枪
دۇخاۋا	دۇخاۋى	لوپ	金丝绒
سارجا	سارجى	لوپ	毛布
ساڭزا	ساڭزى	لوپ	馓子
شارپا	شارپى	لوپ	围巾
قۇلاقچا	قۇلاقچى	لوپ	棉帽
ناخشا	ناخشى	لوپ	歌
يىغا	يىغى	لوپ	啼哭
ئارام	ئاربم	پاخ	休闲
ئارغامچا	ئاغرامچى	كەل	绳子
بوسۇغا	بوسىغى	كەل	门槛

مانتا	مانتى	كەل	包子
يۇندى	يۇندى	كەل	污水
تارازا	توروزى	ئات	秤
شولا	شولى	ئات	影子
قاياش	خېيىش	قوم	亲戚、亲属

(2) ئەدەبىي تىلىمىزدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «ئا» تاۋۇشى بەزى جايلاردا «ئى» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئادەم	ئىدەم	خوت، يەك	人
ئانا	ئىنە	قوم	妈妈
چاكار	چىكەر	قوم	仆人
خامان	خىمان	خوت، قوم	麦场
شاگىرت	شىگىرت	كەل	徒弟
قازناق	قىزناق	قوم	储藏室
لاچىن	لىچىن	خوت	鹰隼
چاكاندا	چىكاندا	قوم	麻黄
ئاداۋەت	ئىداۋەت	غۇل	冤仇
قاتىرماق	قىتىرماق	قوم	颠、奔跑
چاچىرماق	چىچىرماق	قوم	溅出

(3) سۆز تەركىبىدىكى كەينى سوزۇق تاۋۇش «ئا» نىڭ ئالدى سوزۇق تاۋۇش «ئە» گە نۆۋەتلىشىشى

ئەدەبىي تىلدىكى بىرىنچى بوغۇمى كەينى سوزۇق تاۋۇش «ئا» دىن تۇزۇلگەن بىر قىسىم سۆزلەردىكى «ئا» تاۋۇشى بەزى شېۋىلەردە ئالدى سوزۇق تاۋۇش «ئە» گە نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
داستان	دەستان	قەش	叙事长诗
ئاگاھلاندۇر ـ	ئەگا:لاندۇ: ـ	قەش	提醒
ئاۋۋال	ئەۋۋال	قەش	首先
ئامېرىكا	ئەمرىكا	قەش	美国
ۋاراس	ۋەرەس	قەش	接班人
ئارمان	ئەرمان	قەش	愿望
ئارىشاق	ئەرشاق	كەل	温泉
ھاكاۋۇر	ھەكەۋۇر	كەل	傲慢
سامساق	سەمساق	تۇر	蒜
ئاخىر	ئەخىر	تۇر	终于
ماكان	مەكان	لوپ	空间

پاناھ	پەنا	لوپ	掩护
شاكاراب	شەكاراپ	لوپ	盐水
ئابايا	ئەبايا	ئات	刚才
ئانداق	ئەنداغ	ئات	那样
ئاشۇنداق	ئەشۇنداغ	ئات	就那样
ئاۋۇنى	ئەۋۇنى	ئات	把那个
ئاۋۇ	ئەۋۇ	ئات	那个
ئەندۇۋا	ئەندۇگا	خوت	砂浆镘刀
ياۋداق	يەۋداق	قوم	骡
بایاشات	بەياشات	غۇل	富裕

ئەدەبىي تىلدىكى بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى كەينى سوزۇق تاۋۇش «ئا» بەزى جايلاردا ئالدى سوزۇق تاۋۇش «ئە» گە نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
پاچاق	پايچەك	خوت	小腿
ئاۋات	ئاۋەت	خوت	繁荣
پايدا	پايتە	لوپ	好处
جاڭگال	جاڭگەل	لوپ	灌木林
ئاكا	ئاكە	لوپ	哥哥
مانا	مانە	لوپ	在这儿
كاۋا	كاۋە	لوپ	南瓜
يانپاش	ياڭپەش	قوم	胯

ئەدەبىي تىلدىكى بەزى «ئا» دىن تۇزۇلگەن سۆزلەردىكى «ئا» لارنىڭ ھەممىسى بەزى جايلاردا «ئە» گە نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
پاچاق	پەچەك	شاي	小腿
پاقالچەك	پەقەلچەك	كۇچا	腿肚子

(4) سۆز تەركىبىدىكى لەۋلەشمىگەن كەينى سوزۇق تاۋۇش «ئا» نىڭ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش «ئو» ياكى «ئۇ» غا نۆۋەتلىشىشى

ئەدەبىي تىلدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى لەۋلەشمىگەن كەينى سوزۇق تاۋۇش «ئا»، بەزى جايلاردا لەۋلەشكەن كەڭ سوزۇق تاۋۇش «ئو» غا نۆۋەتلەشسە، بەزى جايلاردا لەۋلەشكەن تار سوزۇق تاۋۇش «ئۇ» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ۋاپا	گۇپا	قوم، لوپ، تۇر	恩情
ۋاپادار	گۇپادار	قوم، لوپ، تۇر	忠诚

تاۋار	تۇگا:	قوم، تۇر	绸缎
ياۋاش	يۇگاش	قوم، تۇر	老实
قاپسماق	قوپسماق	قوم ئەل	包围
ھاۋا	ھوگا	قوم	空气
چاۋات	چوۋات	قوم	薄而大的馕
چاپاق	چوپاق	قوم	眼眵
جاۋغاي	جوخەي	قوم	下颌
ھاۋانچا	ھوگانچا	قوم	姜窝子
ۋاراق	غورەك	تۇر	页
تاۋاپ	تۇگاپ	تۇر	朝拜
جاۋاب	جۇگاپ	تۇر	回答、答案
زاۋال	زۇگال	تۇر	傍晚
ساۋاب	سۇگاپ	تۇر	德、积德
جاۋاب	جۇۋاپ	خوت	回答、答案
ئاران	ئارۇن	خوت	好不容易
ۋاپات	گۇپات	لوپ	去世
سامسا	سۇمسا	لوك	烤包子
باتنماق	بۇتنماق	ئاق	赌气
ئاتىسى	ئوتىسى	شاي	他的父亲
ئاپىسى	ئوپىسى	شاي	他的母亲

2) «ئە» تاۋۇشىنىڭ باشقا سوزۇق تاۋۇشلارغا نۆۋەتلىشىشى

(1) «ئە» نىڭ ئارا سوزۇق تاۋۇش [E] غا نۆۋەتلىشىشى

ئەدەبىي تىلدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «ئە» تاۋۇشى بەزى جايلاردا «ئې» تاۋۇشىدىن سەل كەڭ، «ئە» تاۋۇشىدىن سەل تار بولغان ئارا سوزۇق تاۋۇش [E] غا نۆۋەتلىشىدۇ، بۇ خىل ھادىسە لوپنور، ئاتۇشلاردا كۆپ ئۇچرايدۇ، ھەتتا قەشقەر، يەكەن، مەكىتلەردىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئەمدى	ئېمدى	لوپ، ئات	吸奶了
ئەنسىرە -	ئېنسىرە -	لوپ، ئات	担心
ئەيمەنمەك	ئېيمەنمەك	لوپ، ئات	拘谨
ئەپچىل	ئېپچىن	لوپ	灵巧
ئەپچىل	ئېپچىل	ئات	灵巧
ئەللىك	ئېللىگ	ئات	五十
بەش	بېش	ئات	五
بېرىپتىكەن	بېرىپتىكېن	يەك، مەك	给了
مەيلى	مېيلې	مەك	行、可以

(2) «ئە» نىڭ «ئى» غا نۆۋەتلىشىشى

قەدىمدە «ئى» تاۋۇشى بىلەن ئاياغلاشقان بىر قىسىم سۆزلەر ئەدەبىي تىلدا «ئە» بىلەن

ئاياغلىشىدىغان بولۇپ قالغانلىقى ھەم بەزى شېۋىلەردە مۇنداق سۆزلەرنىڭ بىر قىسمى ئەينەن ساقلانغانلىقى توغرىسىدا يۇقىرىدا بەزى مىسالىلار ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ ئۆتكەنىدۇق. بۇلاردىن باشقا يەنە بەزى سۆزلەر ئەدەبىي تىلدا «ئە» تاۋۇشى بىلەن ئاياغلاشقان بولسىمۇ، لېكىن لوپنور دىيالېكتى ۋە كەلپىن شېۋىسى قاتارلىقلاردا، سۆز ئاخىرىدىكى «ئە» تاۋۇشى يەنىلا «ئى» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئىجارە	ئىجارى	خوت، لوپ	租金
خاتىرە	خەتىي	خوت	记忆、记录
زەمچە	زامچى	خوت	白矾
پالەك	پالىك	خوت	菠菜
قەلەي	قەلىي	خوت	铁
سەۋزە	سەۋزى	لوپ	胡萝卜
تەڭنە	تەڭلى	لوپ	面盆
ئەلتېرە	ئەلتېرى	لوپ	胎羔皮
زەربە	زەربى	لوپ	打击
تەخسە	تاخسى	لوپ	盘子
يۆگەي	يۆگىي	قوم	牵牛花
ئۆگەي	ئۆگىي	قوم	后爹后娘
دۆشە	دۇشى	كەل	墩子
سۈپۈرگە	سۈپىگى	كەل	笤帚
تۈلكە	تۈلكى	پاخ	狐狸
چېكەتكە	چىكەتكى	كېر	蚂蚱，蝗虫

ئەدەبىي تىلدا بىرىنچى بوغۇمى «ئە» دىن تۈزۈلگەن بىر قىسىم سۆزلەردە بەزى جايلاردا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى كۆرۈلۈپ، بىرىنچى بوغۇمدىكى كەڭ سوزۇق تاۋۇش «ئە» تار سوزۇق تاۋۇش «ئى» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئەرەنچە	ئىرەنچە	قوم	男式的
پەلەي	پىلىي	قوم	手套
پەيدىنپەي	پىيدەمپىي	قوم	逐渐
جەينەك	جىينەك	قوم	胳臂肘
چەيلە ـ	چىيلە ـ	قوم	揉、踩
رەسىم	رىسىم	قوم	画儿
زەيكەش	زىيكەش	قوم	排水沟
زەينەپ	زىينەپ	قوم	人名
مەيدە	مىيدە	قوم	胸脯
مەيلى	مىيلى	قوم	随便
كەكلىك	كىكلىك	قوم	雪鸟

جەرىمانە	جىرىمانە	لوپ	罚款
جەمئىي	جىمىي	لوپ	所有的
خەنجەر	خىنجەر	لوپ	匕首
تەرەپ	تىيەپ	خوت	方向
جەسەت	جىسەت	خوت	尸体
سەۋەب	سىۋەپ	خوت	理由
مەززىلىك	مىزىلىك	كەل	味道鲜美

ئەدەبىي تىلدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى ئالدى سوزۇق تاۋۇش «ئە»، خوتەن گۇما شىۋىسىدە بولسا «ئى» تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدۇ. بۇ ئەھۋال ئىنتايىن گەۋدىلىك. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شىۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
سەدەپ	سىدەپ	گۇم، قوم	珠光石
ئەلەم	ئىلەم	گۇم	委屈
قەلەم	قىلەم	گۇم	铅笔
قەلەندەر	قىلەندە	گۇم	乞丐
ئەنە	ئىنا	گۇم	在那儿
ھەلەپ	ھىلەپ	گۇم	饲料
ئەدەپ	ئىدەپ	گۇم	礼貌
سەۋەب	سىۋەپ	گۇم	原因
ھەسەل	ھىسەل	گۇم	蜂蜜
غەنىمەت	غىنىمەت	گۇم	俘获品
ئەمەل	ئىمەل	گۇم	官衔
سەمەت	سىمەت	گۇم	男人名
ئەيسا	ئىسا	غۇل	男人名

(3) «ئە» نىڭ «ئا» غا نۆۋەتلىشىشى

ئەدەبىي تىلدىكى ئەرەب، پارس تىلىدىن كىرگەن، تەركىبىدە «ق، خ، غ» تاۋۇشلىرى بولغان بىر قىسىم سۆزلەر ۋە باشقا ئوخشاش شارائىتتىكى بەزى سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى ئالدى سوزۇق تاۋۇش «ئە»، لوپنور دىيالېكتىدا كەينى سوزۇق تاۋۇش «ئا» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	لوپنوردا	خەنزۇچە
قەرەل	قارەل	期限
قەغەز	قاغەز	纸
قەلەندەر	قالەندەر	乞丐
قەلەم	قالەم	铅笔
تەقسىمات	تاقسىمات	分配
قەدىمكى	قادىمقى	古代的

ئەقىدە	خاقىدە	信念
مەقسەت	ماخسەت	目的
ئەخلەت	ئاخلەت	垃圾
خەت	خات	信
خەق	خاق	人们
خەۋەر	خاۋار	消息
خەزىنە	غازىنە	金库
غەم	غام	担心
غەزەل	غازەل	民歌
غەلۋىر	غالۋۇر	筛子
ئەقىل	ئاقىل	智慧
تەقدىر	تاغدىر	命运
خەسە	خاسە	上等细布
غەيرەت	غارەت\غايرەت	毅力、志气
ۋەدە	گادە	保证
چەينەك	چاينەك	壶、茶壶

بۇ خىل ئەھۋال باشقا جايلاردىمۇ ئاز - تولا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
مەزىن	مايزىن	تۇر	宣礼员
ئەمدى	ئامدى	خوت	那么
ئەقلىم	ھاخلىم	خوت	智力
ئەينەك	ئاينەك	ئات، قوم	镜子
ھەرە	ھارە	قوم	锯
ئەپەندى	ئاپەندى	قوم	先生
زەپىران	زاپىرەڭ	ئاق	橙色，黄色

ئەدەبىي تىلدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش «ئە» بەزى جايلاردا «ئا» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
مەكتەپ	مەكتاپ	قەش	学校
دەسلەپ	دەسلاپ	قەش	最初
زىلچا	زىلچا	قەش	地毯
بەتىنكە	بىتىڭكا	كېرىيە	皮鞋

يەكەن شېۋىسىدە «ئە» بىلەن ئايىغلاشقان ئايرىم سۆزلەردە سۆز ئاخىرىدىكى «ئە» تاۋۇشى «ئۇ» گە نۆۋەتلىشىدىغان ھادىسە مەۋجۇت. مەسىلەن، ئەدەبىي تىلدىكى «چېكەتكە» سۆزى يەكەندە «چېكەتكۇ» دەپ ئوقۇلىدۇ.

3) «ئى» نىڭ باشقا سوزۇق تاۋۇشلارغا نۆۋەتلىششى

(1) ئەدەبىي تىلدا تار سوزۇق تاۋۇش «ئى» بىلەن ئاياغلاشقان بىر قىسىم سۆزلەردىكى «ئى» بەزى جايلاردا سەل كەڭرەك سوزۇق تاۋۇش «ې» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ياخشى	ياخشې	قەش، غۇل	好
زىيالىي	زىيالې	قەش	知识分
باشلىق	باسلېق	چۆچ	头儿
مۇھىت	مۇخېت	چۆچ	环境

(2) تۇرپان شېۋىسىدە، مەيلى پېئىللارنىڭ تۇرلەنگەن شەكىللىرىدە بولسۇن ياكى باشقا سۆزلەردە بولسۇن، ئومۇمەن «ئى» بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك، تار سوزۇق تاۋۇش «ئى» كەڭرەك سوزۇق تاۋۇش «ې» غا نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ. بۇ خىل ھادىسە يەكەن قاتارلىق جايلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
باردى	با:دې	تۇر	他去了
كەلدى	كەلدې	تۇر	他来了
باشلىق	باسلېق	تۇر	头儿
نەگە باردىڭ؟	نە: ۋا:دېڭ؟	تۇر	你哪儿去了

(3) ئەدەبىي تىلدىكى بىرىنچى بوغۇمى تار سوزۇق تاۋۇش «ئى» دىن تۇزۇلگەن بەزى سۆزلەردىكى «ئى» تاۋۇشى ئايرىم جايلاردا «ې» بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئىشىك	ېشىك	لوپ، لۈك	门
شىراق	شېراق	تۇر	羊蹄子
جىيەك	جېيەك	لوپ	饰边
كىيىم	كېيىم	لوپ	衣服

(4) ئەدەبىي تىلدا «ئى» بىلەن ئاياغلاشقان يەنە بىر قىسىم سۆزلەردىكى «ئى» بەزى جايلاردا لەۋلەشكەن تار سوزۇق تاۋۇش «ئۇ» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئايدىڭ	ئايدۇڭ	قەش، يوپ	月色、月光
داستىخان	دوستۇخان	خوت	桌单
تاشقىن	تاشقو	قوم	洪水
تاجىك	تاجۇك	قەش	塔吉克族
سالقىن	سالقۇن	گۈم	凉快
قالتىس	قالتۇس	قەش	了不起
كەڭرى	كەڭرۇ	گۈم	宽、多

(5) ئەدەبىي تىلدا بەزى «ئى» بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «ئى» تاۋۇشى بەزى جايلاردا كەڭ سوزۇق تاۋۇش «ئە» گە نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
پالانچى	پالانچە	لوپ	某人
بەزى	بەزە	لوپ	有的、有些
ئۈمىد	ئۈمەت	غۇل	希望

4) كەينى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارغا نۆۋەتلىششى

ئەدەبىي تىلدىكى بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى كەينى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەممىسى بەزى جايلاردا ئالدى سوزۇق تاۋۇشقا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
سۈناي	سۈنەي	تۈر	唢呐
خانىم	خەنىم	قوم ئەل	夫人
كالپۇك	كەلپۈك	تۈر، قوم	嘴唇
ماركا	مەركە	لوپ	牌子
كونا	كۆينە\كۆنە	قوم، تۈر	旧
چوكا	چۈكە	قوم، تۈر	筷子
ساڭگىلات ـ	سەڭگىلەت ـ	قوم، تۈر	挂、倒挂
كوزا	كۆزە	تۈر، لوپ	罐子
گوللا ـ	گۆللە ـ	تۈر، لوپ	哄、骗
كۈمۈتا	كۈمۈتە	تۈر، لوپ	蠓虫
گوللا ـ	گۆلدە ـ	ئاق باي	哄、骗
بوۋاق	بۇۋەك	خوت	婴儿
غىلاپ	غەلەپ	خوت	刀鞘
يۇندى	يۇندە	خوت	污水
چىپتا	يىپتە	كەل	麻袋
ئەندۈۋا	ئەندۈگە	كەل	砂浆镘刀
ئارتىس	ئەرتىس	تۈر	演员
ھاسىرا ـ	ھەنسىرە ـ	تۈر	喘气
چوتكا	چۆتكە	تۈر	刷子
كوكۈلا	كۆكۈيلە	تۈر	头发
نېمىشقا	نېمىشكە	تۈر	为什么
كۈرۈشكا	كۈرۈشكە	تۈر	缸子
ئۈكا	ئۆكە	تۈر	弟弟
دوك	دۆك	تۈر	驼背
پەردازلات ـ	پەدەزلەت ـ	تۈر	美容、打扮
ۋاراق	غەرەق	قوم	页
تاماكا	تەمكە	قوم	烟

ئاكا	ئەكە	قوم	哥哥
داڭگال	دەڭگەل	قوم	土坷拉
چاڭگال	چەڭگەل	قوم	爪子
سامساق	سەمسەخ	قوم	蒜
ۋاقىت	گەخ	قوم	时间
تىللا ـ	تىللە ـ	قوم	骂
سايلا ـ	سەيلە ـ	قوم	选
سۇپا	سۇپە	قوم	土台子
توقسان	توخسە	قوم	九十
ئاۋۋال	ئەگەل	قوم	首先
ئايشەم	ئەيشەم	قوم	女人名
يانپاش	ياڭپەش	قوم	胯骨
خاراكتېر	خەرەكتىر	لوپ	性质
چوكا	چۆكۈش\چۆكۈ	لوپ	筷子
گۇناھكار	گۇنەكەر	لوپ	罪人
كوچىلا ـ	كۆچۈلە ـ	لوپ	挖
كوچا	كۆچە\كوچە	لوپ	街道
كورا	كۆرۈ	لوپ	铝锅
كۇچۇلا	كۇچۇلە	لوپ	马钱子
چاۋاك	چەۋەك	لوپ	巴掌

5) ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ كەينى سوزۇق تاۋۇشلارغا نۆۋەتلىششى

(1) يۇقىرىدىكى ئەھۋالنىڭ ئەكسىچە، ئەدەبىي تىلدىكى ئالدى سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەممىسى بەزى جايلاردا كەينى سوزۇق تاۋۇشقا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئۆرپ ـ ئادەت	ئۇرپ ـ ئادەت	قوم ئەل	风俗习惯
ئۆمۈر	خومۇر	لوپ	寿命
ئەخمەق	ئاخماق	تۇر	傻瓜
باھانە	باينا	تۇر	借口、理由
بەتىنكە	باتىڭكا	خوت	皮鞋
پەپىلە ـ	پاپىلا ـ	تۇر	抚，宠爱
تۇنكە	تۇنكا	خوت	铁皮
تەخسە	تاخسا	تۇر، قوم	盘子
تەخەي	تاخار	تۇر	驴驹
جۈپ	جۇپ	لوپ، خوت، قەش	双
جۈمە	جۇما	تۇر	星期五
جەمەت	جامات	قوم	家族
چۈجە	چوجا	كەل	小鸡
چۆچۈ ـ	چوچۇ ـ	قەش	惊、吃惊

چۇشەك	تۇشاق	قوم	绊马索
چەبدەس	چابداس	خوت	麻利
چەش	چاش	خوت	麦
خەسە	خاسا	لوپ	上等细布
خەۋەر	خاۋار	لوپ	消息
دۆۋىلە ـ	دوۋىلا ـ	قوم ئەل	堆起
دۆۋە	دۇگا	تۇر، لوپ	堆
دۇشمەن	دۇشمان	لوپ	敌人
دۇگدەيمەك	دۇغدايماق	لوپ، تۇر	瑟缩，蜷缩
دەرەخ	داراخ	لوپ، تۇر، قوم	树
سۇرمە	سۇما	خوت	胭脂
شىللە	شىرلا	قوم	后脖颈
شىللە	شىللا	تۇر	后脖颈
شۇك	شۇك	خوت	悄悄、沉默
قەرز	قارز	لوپ	债
قەغەز	قاغاز	قوم، تۇر	纸
قەرەل	قارال	قوم	期限
قەلەي	قالاي	قوم ئەل	铁皮
كۆلچەك	كالچۇك	خوت	池塘
كۇنجۇت	كۇنجۇت	كەل، خوت	芝麻
كەمستمەك	كامستماق	تۇر	贬低
كەم ـ كوتا	كام ـ كۇتا	تۇر، يەك	欠缺
كەمپۇت	كامپۇت	قەش	水果糖
لەقەم	لاقام	قوم	外号
مۇرە	مورى	ئات	肩膀
مۇشۇك	مۇشۇك\موشۇك	خوت، ئات	猫
مەخمەل	ماخمال	خوت، يەك	平绒
نەم	نام	قوم، تۇر، لوپ	潮湿
يۇگۇر ـ	يۇگۇ ـ\جۇغۇ ـ	خوت، قەش	跑
يەنە	يانا	لوپ، قەش	又、还
ھۆكۇمەت	ھوكۇمەت	قوم ئەل	政府
ھەرە	ھارا	قوم، خوت	锯；蜜蜂
ھەيدە ـ	ھايدا ـ	تۇر	赶
تۇرمە	تۇيما	يەك	监狱
تەكەببۇر	تاكابىۇر	غۇل	傲慢

2) ئەدەبىي تىلدىكى ئالدى سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن ھەم تەركىبىدە «ك» ياكى «گ» بولغان، ئەرەب، پارس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان بىر قىسىم سۆزلەردىكى تىل ئالدى

سوزۇق تاۋۇشلار قەشقەر، ئاتۇش، خوتەن، كەلپىن، قاغىلىق، يەكەن قاتارلىق جايلاردا تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشقا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
چۆگۈن	چوگۇن	قەش، كەل، خوت	壶
گۈرۈچ	گۇرۇچ	ئات، قەش	大米
گۈرۈچ	گۇرۇنج	قاغ، خوت، يەك	大米
گۈل	گۇل	قەش، خوت، يەك	花
گۈلقەنت	گۇلقەن	خوت، يەك	玫瑰花酱
گۈللۈك	گۇللۇغ	خوت، يەك	花园
گۈمبەز	گۇمبازا	تۇر	拱顶
گۈڭگۇرت	گۇگۇت	خوت، يەك	硫磺
لۆڭگە	لۇڭگا	خوت، يەك	毛巾
گۆدەك	كودەك	قوم	幼稚
گۆر	گو:	خوت، يەك	坟墓
گۆش	گوش	خوت، ئات، قەش	肉
گۆشگىردە	گوشگىيدە	خوت، يەك	肉馕
گۆھەر	گوھەر	قەش، خوت	宝贝、宝
كۈچ	كۇچ	خوت، يەك	力量
كۈچلۈك	كۇچلۇغ	كەل، قەش	有力
كۈچۈك	كۇچۇك	خوت، يەك	小狗
چەك	چاك	خوت، يەك	界，期限
سۆك	سوك	خوت، يەك	小米
شۇك	شۇك	خوت، يەك	悄悄

(3) لېكىن، لوپنور، قومۇل، تۇرپان، غۇلجا قاتارلىق جايلاردا يۇقىرىقىدەك سۆزلەر ئالدى سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
چۆگۈن	چۆگۈن	تۇر، قوم، لوپ	壶
گۈرۈچ	گۇرۇچ	تۇر، قوم، لوپ	大米
گۈل	گۇل	تۇر، قوم، لوپ	花
گۈللۈك	گۇللۇك	تۇر، قوم، لوپ	花园
لۆڭگە	لۇڭگە	تۇر، قوم، لوپ	毛巾
كونا	كۆينە\كۆنۆ	تۇر، لوپ	旧的
گوللا ـ	گۆللە ـ	تۇر، لوپ	哄、骗
توكۇر	تۆكۇر	لوپ	瘸子
چوكان	چۆكۆن	لوپ	少妇

6) تار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ كەڭرەك سوزۇق تاۋۇشلارغا نۆۋەتلىششى

(1) ئەدەبىي تىلىمىزدا «ئو، ئۇ» ياكى «ئۆ، ئۈ» دىن تۇزۇلگەن ئىككى بوغۇملۇق بەزى سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى تار سوزۇق تاۋۇش بىر قىسىم جايلاردا كەڭلىشىپ، كەڭرەك سوزۇق تاۋۇش بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. بۇنداق بولۇشنىڭ ئاساسىي سەۋەبى، بەزىلىرى ئۆ بوغۇمنىڭ ئاخىرىسىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشىدىن بولغان بولسا، بەزىلىرى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئوك ئاسسىمىلياتسىيەسىدىن بولغان بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
خوتۇن	خوتو(ن)	قوم نوم	妇人
تورۇس	توروس	قەش	天花板
توخۇ	توخو	قوم	鸡
توڭگۇز	توڭگوس	لوپ	猪
بويۇن	بويو	قوم	脖子
چويۇن	چويو	قوم	生铁
يوسۇن	يوسو	قوم	方式
قويۇن	قويو	قوم	怀、怀抱
توكۇر	توكو:	يەك	瘸子
بۇزۇق	بۇزوق	يەك	烂；杂种
چۆرۇ –	چۆرۆ –	قەش	扔
ئۆرۇ –	ئۆرۆ –	قەش	翻过来
چۆگۇن	چۆگۆ	قوم	壶
تۇنۇگۇن	تۆنۆگۆ	قوم	昨天
ئۆگۈن	ئۆگۆ	قوم	后天
سۆرۈن	سۆرۆ	قوم	阴凉、阴冷
تۇرگۇن	تۇرگۆ	قوم	大胆
سەپكۇن	سەپكۆ	قوم	雀斑
كەلكۇن	كەلكۆ	قوم	洪水
چامغۇر	چامغو:	يەك	菜名

(2) ئەدەبىي تىلىمىزدا بىرىنچى بوغۇمى «ئۇ» بىلەن باشلانغان بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى «ئۇ» بەزى جايلاردا كېڭىيىپ «ئو» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
بۇقا	بوقا	كەل	公牛
قۇياش	قوياش	قەش	太阳
بۇيرۇ –	بو:رۇ –	تۇر	命令
بۇيرۇق	بو:رۇخ	تۇر	命令
تۇڭاق	توڭاق	يەك	锅盖

(3) ئەدەبىي تىلىمىزدا بەزى سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى تار لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش «ئۇ»، قومۇلدا كەڭرەك سوزۇق تاۋۇش «ئو» غا نۆۋەتلىشىدۇ. بۇنداق بولۇشنىڭ ئاساسىي سەۋەبى، شۇ بوغۇمنىڭ ئاخىرىسىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشىدىن بولسا كېرەك. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىدە	جايى	خەنزۇچە
ساغرۇ	سا:رو	قوم	聋子
ئالتۇن	ئالتو	قوم	金子
مايمۇن	مايمو	قوم	猴子

(4) ئەدەبىي تىلدىكى بەزى «ئۇ»، «ئۇ» بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «ئۇ» ياكى «ئۇ»، بەزى جايلاردا «ئى» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئالدىراڭغۇ	ئالدىياڭغى	خوت	急性子
توخۇ	تۇخى	كەل	鸡
كەپكۇر	كاپكىي	خوت	漏勺

7) لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارغا نۆۋەتلىششى

(1) ئەدەبىي تىلدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۇزۇلگەن بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار بىر قىسىم جايلاردا لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارغا قىسمەن ياكى تولۇق نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
يوچۇق	يىچىق	خوت	缝隙、裂缝
قومۇش	قېمىش	قوم	芦苇
كومىلاچ	كۇمالاغ	لوپ	丸，陀
كۆمۈرچەك	كېمىرچەك	قوم	软骨
بۆشۈك	بەشىك	قوم	摇床
ئۆرۈك	ئەرۇك	قوم	杏子
تۇگمەن	تىگىرمە	قوم	磨房
ئۇنچە	ئېنچې	موغال، خوت	珍珠
يۇمشاق	يىمشاق	قار	软
سۇنماق	سىنماق	تۇر	折断
تۇنكە	تىنكە	خوت، قوم	白铁皮
غوزا	غېزا	تۇر	棉桃
ئۇزەڭگە	ئىزەڭگە	يەك	马镫

(2) ئەدەبىي تىلدا بىرىنچى بوغۇمى «ئو» دىن تۇزۇلگەن بىر قىسىم سۆزلەردىكى «ئو»

تاۋۇشى خوتەن دىيالېكتىدا «ئا» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
كولا ـ	كالا ـ	لوپ، خوت، يەك	挖
توغاچ	تاغاچ	خوت، يەك	油光桃
ئوبدان	ئابدان\ئامدان	خوت، تۇر	好
كوچىلا ـ	كاچىلا ـ	خوت	挖、掘
تولا ـ	تالا ـ	خوت	编织
هويلا	هالۇ	خوت	院子
چويلا	چالۇ	خوت	笊篱
كويلا	كالۇ	خوت	磨房下水槽
ئولاش ـ	ئالاش ـ	خوت	聚集
توشۇ ـ	تاشۇ	خوت	够
ئوقەت	ئاقەت	خوت	生意
پويىز	پايىز	يەك	火车
دوسكا	داسكا	يەك	黑板
ئوسا	ئاسا	يەك	墒

خوتەندە يەنە «شاپتولا» سۆزىمۇ «شاپتالا» (桃子) دەپ ئېيتىلىدۇ.

8) لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارغا نۆۋەتلىشىشى

(1) يۇقىرىقى ئەھۋالنىڭ ئەكسىچە، ئەدەبىي تىلدا لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۇزۇلگەن بىر قىسىم سۆزلەردىكى سوزۇق تاۋۇشلار بەزى جايلاردا بولسا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارغا قىسمەن ياكى تولۇق نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئايۇپ	ئويۇپ	قوم	人名
ئىششىق	ئىششۇق	خوت	肿
ئېۋەن	ئۆگە:	قوم	缺点
ئەركىلە ـ	ئە:كۈدە ـ	خوت	撒娇
باتىنماق	بۇتىنماق	كەل، ئاق	赌气
بەلباغ	بۇلۇاغ	يەك	腰带
پەرۋىش	پەرگۇش	تۇر	养育
چاۋات	چوۋات	قوم	大而薄的镶
چىرىمەك	چۇرۇمەك	قەش	腐烂
چىمەن	چۇمەن	قەش	草地
چۈبۇق	چۇيۇق	قوم	树条
چېدىر	چۇدەر	قوم ئەل	帐篷
دېۋە	دۆگە	قوم	妖魔，巨人
دەرۋىش	دەرگۇش	تۇر	隐士、游子
زاۋال	زۇگال	تۇر، غۇل	黄昏
ساڭگىلا ـ	ساڭگۇلا ـ	خوت، يەك	倒挂、吊
سەمرى ـ	سۆمۇر ـ	قوم	发胖

كەڭرى	كەڭرۇ	خوت	宽
مىجىقلا ـ	مۇجۇقلا ـ	خوت	揉、捏
مىراب	مۇراب	يوپ	水利总管
مىلمەك	مۇلۇمەك	كەل	抹、粘
مىنىپ	مۇنۇپ	كەل	骑着
مېۋە	مۆگە	قوم، تۇر	水果、果实
يىرتىق	ژۇتۇق	يەك	破的
يىغىشتۇر ـ	يۇغۇشتۇ ـ	خوت	收拾
ھاۋانچا	ھوگانچا	قوم	姜窝子
ۋاپا	گۇپا	قوم	恩情
ۋاراق	غورەك	تۇر	页
ۋەزىپە	گۆزىپە	لوپ	任务
ۋەزىر	گۆزۇر	قوم	宰相
ۋەسىيەت	گۆسىيەت	قوم	遗言
ۋەسىيەت	گۇسىي	تۇر	遗言
ۋەكىل	ھۇكۇل	قوم باي	代表
ۆچكە	ئەچكۆ	لوپ	山羊
ۆچكە	ئەچكۇ	خوت	山羊
ئەجىر	ئۇجۇر	غۇل	苦心

(2) ئەدەبىي تىلدا لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى سوزۇق تاۋۇش لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
مانتا	مانتۇ	لوپ، خوت، يەك	包子
تاماكا	تاماكۇ	لوپ، خوت، يەك	烟
تارازا	تارازۇ	لوپ	秤
تارازا	تۇرۇز	خوت	秤
پالتا	پالتۇ	لوپ، يەك	斧头
چېكەتكە	چىكەتكۇ	لوپ	蚂蚱
تەمرەتكە	تەمرەتكۇ	كېر	癣
سامسا	سامسۇ	خوت، يەك	烤包子
مانجا	مانچۇ	لوپ	工钱
سالقىن	سالقۇن	يەك	凉快
بوغالتىر	بۇغالتۇي	يەك	会计

9) پېئىللارنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسىدىكى نۆۋەتلىشىش

خوتەن، پىچان، لۇكچۇن قاتارلىق جايلاردا، ئالدى سوزۇق تاۋۇشتىن تۇرۇلگەن پېئىللارنىڭ ئېنىق ئۆتكەن زامان بىرىنچى شەخس كۆپلۈك شەكلى ئەدەبىي تىلىمىزدىكىدەك «دۇق\تۇق» بىلەن ئاخىرلاشماي، «دۇك\تۇك» بىلەن ئاخىرلىشىدۇ.

مەسلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
كەلدۇق	كەلدۇك	لۇك، خوت	我们来了
كەتتۇق	كەتتۇك	لۇك، خوت	我们走了
يېدۇق	يېدۇك	لۇك، خوت	我们吃了
كۆردۇق	كۆ:دۇك	لۇك، خوت	我们见了

پېئىللارنىڭ ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك قوشۇمچىسىنىڭ ئەدەبىي تىلىمىزدا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى يوق. لېكىن، قومۇلدا پېئىللارنىڭ ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك قوشۇمچىسىنىڭ ھەممىسى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ مەسلەن:

ئەدەبىي تىلدا	قومۇلدا	خەنزۇچە
ئېلىڭلار	ئېلىڭلە	你们拿吧
بېرىڭلار	بېرىڭلە	你们给吧
كېلىڭلار	كېلىڭلە	你们来吧
كېتىڭلار	كېتىڭلە	你们回去吧
ئېلىڭىزلار	ئېلىڭىزلە	您们拿吧
كېلىڭىزلار	كېلىڭىزلە	您们来吧

10) كەلپىن شېۋىسىدىكى ئالاھىدە سوزۇق تاۋۇشلار

كەلپىن شېۋىسىدە بىرىنچى بوغۇمى «ئا، ئە، ئو، ئۆ» لەر بىلەن تۇزۇلگەن بىر قىسىم سۆزلەردىكى «ئا، ئە، ئۆ، ئو» لار، چىڭقىلىدىغان سوزۇق تاۋۇش «ئاھ، ئەھ، ئوھ، ئۆھ» (خەلقئارالىق تىرانسكرىپسىيەدە [ɑ̲]، [æ̲]، [o̲]، [ø̲] لەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ) لەر بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. نەتىجىدە، ئادەتتىكى سوزۇق تاۋۇش «ئا، ئە، ئو، ئۆ» لەر بىلەن چىڭقىلىدىغان سوزۇق تاۋۇش «ئاھ، ئەھ، ئوھ، ئۆھ» ئۆزئارا مەنە پەرقلەندۈرىدىغان قارىمۇقارشى سوزۇق تاۋۇشلارنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىدە	خەنزۇچە
ئات (مىنىدىغان)	ئات	马
ئات ـ (تاش ئات ـ)	ئاھت ـ	扔
ئۆت (ئەزا)	ئۆت	胆囊
ئۆت ـ (ئاتلاپ ئۆت ـ)	ئۆھت ـ	跃过
ئەت (تېرە)	ئەت	皮、皮肤
ئەت ـ (تاماق ئەت ـ)	ئەھت ـ	做
يات (يات ئادەم)	يات	陌生
يات ـ (يەردە يات ـ)	ياھت ـ	躺
ئوت (چۆپ)	ئوت	草
ئوت (كۆيىدىغان)	ئوھت	火

قىسقىچە خۇلاسە:

A. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى ئاساسەن «ئا، ئە، ئى» نىڭ باشقا سوزۇق تاۋۇشلارغا نۆۋەتلىشىشىدە كۆرۈلىدۇ.

B. يۇقىرىقى ھادىسىلەردىن باشقا يەنە ھەرقايسى شېۋىلەردە كەينى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارغا نۆۋەتلىشىشى، ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ كەينى سوزۇق تاۋۇشلارغا نۆۋەتلىشىشى، تار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ كەڭرەك سوزۇق تاۋۇشلارغا نۆۋەتلىشىشى، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارغا نۆۋەتلىشىشى ۋە لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارغا نۆۋەتلىشىشىدەك ھادىسىلەرمۇ كۆرۈلىدۇ.

3. 6 ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى

1. 3. 6 ئەدەبىي تىلىمىزدا ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى ئاساسەن ئەدەبىي ئېغىز تىلىدا كۆپرەك كۆرۈلىدۇ، يېزىق تىلىمىزدا كۆپ ئەمەس. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى نەشرى) دە بەلگىلىنىشىچە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي ئېغىز تىلىدا، نۆۋەتلىشىدىغان ئەھۋاللاردا ئۇزۇك تاۋۇشلاردا نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ:

1) «ب، د» تاۋۇشلىرى سۆز ئاخىرىدا كەلگەندە جارانسىزلىشىپ، «پ، ت» لار بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئىملادا	تەلەپپۇزدا	خەنزۇچە
كىتاب	كىتاپ	书
كىتابقا	كىتاپقا	对于书
كىتابلار	كىتاپلار	很多书
ھېساب	ھېساپ	算
ھېسابقا	ھېساپقا	对于计算
ئىقتىساد	ئىقتىسات	经济
ئىقتىسادقا	ئىقتىساتقا	对于经济
مېتود	مېتوت	方法
مېتودقا	مېتوتقا	对于方法

2) «ج» تاۋۇشى بوغۇم ياكى سۆز ئاخىرى بولۇپ كەلگەندە، ئومۇمەن «ژ» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، كەينىگە «ج، ر» بىلەن باشلانغان تەركىبلەر ئۇلانغاندا ئەينەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملادا	تەلەپپۇزدا	خەنزۇچە
باج، باجلا ـ	باژ، باژلا ـ	税、计税

كاج، كاجلىق	كاژ،كاژلىق	拗
ئەجداد	ئەژدات	先辈
ئۈجمە	ئۈژمە	桑葚
ھۆججەت	ھۆججەت	文件
ھىجران	ھىجران	恋情

3) باش ياكى ئوتتۇرا بوغۇمدا بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن «چ» تاۋۇشى «ش» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بىراق كەينىگە «چ، ر» تاۋۇشى بىلەن باشلانغان بوغۇم ياكى تەركىبلەر ئۇلىنىپ كەلسە، ئەينەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملادا	تەلەپپۇزدا	خەنزۇچە
ئۆچكە	ئۆشكە	山羊
قاچ ـ ، قاچتى	قاچ ـ ، قاشتى	逃、他逃
كۈچ، كۈچلۈك	كۈچ، كۈشلۈك	力量、有力气
ياغاچ، ياغاچچى	ياغاچ، ياغاچچى	木头、木匠
ئۇچرا ـ	ئۇچرا ـ	遇到

4) سۆز ئاخىرىدىكى «خ» تاۋۇشى شۇ سۆزگە «ق» بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا «ق» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئىملادا	تەلەپپۇزدا	خەنزۇچە
شاخ، شاخقا	شاخ، شاققا	树枝、往树枝
دەرەخ، دەرەخكە	دەرەخ، دەرەققە	树、往树上

5) «گ» تاۋۇشى بوغۇم ياكى سۆز ئاخىرى بولۇپ كەلگەندە، سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش بىلەن نۆۋەتلىشىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملادا	تەلەپپۇزدا	خەنزۇچە
تۇگمە	تۇكمە	扣子
جىگدە	جىكدە	沙枣

6) «گ، غ» تاۋۇشلىرى سۆز ئاخىرى بولۇپ كەلگەندە، سۆزگە يەنە «گ، غ» بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانسا، سۆز ئاخىرىدىكى ۋە قوشۇمچە بېشىدىكى «گ، غ» لار بولسا «ك، ق» بىلەن نۆۋەتلىشىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملادا	تەلەپپۇزدا	خەنزۇچە
باغ، باغقا	باغ، باققا	果园、向果园
بەگ، بەگكە	بەگ، بەككە	伯克、向伯克
تۇغ ـ ، تۇغقان	تۇغ ـ ، تۇققان	生育、亲戚
تەگ ـ ، تەگكەن	تەگ ـ ، تەككەن	碰、碰上的

7) باش ياكى ئوتتۇرا بوغۇمدا بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن «ق» تاۋۇشى «خ» غا نۆۋەتلىشىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بىراق، كەينىگە «ق» تاۋۇشى بىلەن باشلانغان بوغۇم ياكى تەركىبلەر ئۇلىنىپ كەلسە، ئەينەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملادا	تەلەپپۇزدا	خەنزۇچە
ئىقتىساد	ئىختىسات	经济
ئۇقتۇرۇش	ئۇختۇرۇش	通知
ئاق ـ، ئاقتى	ئاق ـ، ئاختى	流动、流了
ئۇرۇقلۇق	ئۇرۇخلۇق	种籽
ئاق ـ، ئاققان	ئاق ـ، ئاققان	流动、流了
ئوزۇق، ئوزۇققا	ئوزۇق، ئوزۇققا	食粮、对于食粮

8) باش ياكى ئوتتۇرا بوغۇمدا بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن «ك» تاۋۇشى سىيرىلاڭغۇلىشىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بىراق، كەينىگە «ك» تاۋۇشى بىلەن باشلانغان بوغۇم ياكى تەركىبلەر ئۇلىنىپ كەلسە، ئەينەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملادا	تەلەپپۇزدا	خەنزۇچە
سەكسەن	سەكسەن	八十
كېرەكلىك	كېرەكلىك	必须的
ئىككى	ئىككى (ئەينەن)	两个
سەككىز	سەككىز (ئەينەن)	八

يۇقىرىدا هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىش قائىدىلىرى توغرىسىدا توختالدۇق. بىزنىڭ ئىگىلىگەن ماتېرىياللىرىمىزغا ئاساسلانغاندا، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىش هادىسىسى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكىگە قارىغاندا دىيالېكت ـ شېۋىلەردە خېلى كۆپ كۆرۈلىدۇ. تۆۋەندە مۇشۇ جەھەتتە توختىلىمىز.

2. 3. 6 ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى

ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدە، يۇقىرىقى ئەدەبىي تىلىدىكى بىلەن ئوخشاش بولغان نۆۋەتلىشىشلەردىن باشقا، 24 ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ هەممىسىدىلا نۆۋەتلىشىش هادىسىسى كۆرۈلىدۇ. شۇنىڭدەك بۇ خىل هادىسە ئاساسەن خوتەن، لوپنور دىيالېكتى ۋە تۇرپان، قومۇل، كەلپىن شېۋىلىرىدە كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

1) «ب» تاۋۇشنىڭ نۆۋەتلىشىشى

(1) «ب» تاۋۇشنىڭ «م» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

تىلىمىزدىكى «ب» تاۋۇشى بىلەن باشلانغان بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدىكى «ب» تاۋۇشى لوپنور دىيالېكتىدا «م» بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	لوپنوردا	خەنزۇچە
بوغماق	موغماق	卡，掐
بوي	موي\بوي	个子
بويۇن	مويۇن	脖子
بويۇنتۇرۇق	مويۇنتۇرۇق	颈脖
بىلەن	مىنە\مىنە	和
بۇرۇت	مۇرۇت	胡髭
بۇرۇن	مۇرۇن	以前；鼻子
بۇلۇت	مۇلۇت	云彩
بۇرناكۇن	مۇرناكۇن	前天
بۇرۇنقى	مۇرۇنقى	以前的
بىلەك	مىلەك\بىلەك	手臂

قومۇلدىمۇ «بىلەن» سۆزى «مىنە» دېيىلىدۇ.

بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى بوغۇم بېشى ۋە بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن «ب» تاۋۇشى «م» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئوبدان	ئامدا\ئامدان	قوم، تۇر، غۇل	好
شەبنەم	شەملەم	لوپ	露珠
شەبنەم	شەمنەم	قوم	露珠
مەجبۇر	مەچمۇر	لوپ	强迫
يوبدان	يۇمدان	تۇر	玉米面面条
بۇنى	مۇنى	غۇل	把这个
باشاق	ماشاخ	غۇل	麦穗
بايرام	مەيرەم\مەنرەم	غۇل	节日

(2) «ب» تاۋۇشىنىڭ «پ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

«ب» تاۋۇشى سۆز ئاخىرىدا كەلگەندە، ئەدەبىي تىلدىكىدەك «پ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدۇ، شۇنىڭدەك «ب» تاۋۇشى بەزى جايلاردا سۆز بېشىدىكى ھەم سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم بېشىدا كەلسىمۇ «پ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
بوتۇلكا	پوتۇلكا	قوم	瓶子
بىسات	پىسات	قوم	陈设
بۇقا	پۇقا	قوم نوم	公牛
بەتىنكە	پەتەڭگە	ئات	皮鞋
بەندىك	پەلتەك	خوت	凳子
چىبەرقۇت	چىپەرقۇت	قوم	条绒布

(3) «ب» تاۋۇشىنىڭ «ۋ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل ئەھۋال نۇرغۇن جايلاردا ئۇچرايدۇ. بىراق، بۇنىڭ شەرتى: ئىككى سۆز قوشۇلۇپ كەلگەندە، ئىككىنچى سۆزنىڭ بېشىدىكى «ب» تاۋۇشى «ۋ» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
جۇمە بازار	جۇمە ۋازا:	خوت	星期五集市
چوڭ بول -	چوڭ ۋول -	لوپ	长大
بازار بويى	بازا:ۋويى	خوت	沿着大街
خەت بەر -	خەت ۋە: -	لوپ، قەش	给信
تاغبېشى	تاغۋەشى	كوس	山头
قازان بېشى	قازان ۋەشى	كوس	锅台
موزايبېشى	موزاي ۋەشى	كوس	蝼蛄
مورا بېشى	مورۋەشى	كوس	炉台
بۇنى بەرسەك	بۇنى ۋە:سەك	لوپ، قەش	若我们给这个
ئۇ بارغان	ئۇ ۋا:غان	لوپ، قەش	他去过
ئاتاڭ بارمۇ	ئاتاڭ ۋا:مو	تۇر	你爸在吗
بىر باغلام	بىر ۋا:لام	قوم	一把
بالا بول -	بالا ۋول -	قوم	当孩子
سۇ بەرمەڭمۇ	سۇ ۋە:مەڭمو	تۇر	您给水了吗

بۇ خىل ھادىسە سۆز تەركىبىدە بوغۇم بېشىدا ياكى بوغۇم كەينىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئاق باش	ئاقۋاش	لوپ، قەش، غۇل	白发
ئىبادەت	ئىۋادەت	تۇر، قوم، لوپ	女人名
تاقىرباش	تاقىرۋاش	خوت، تۇر	光头、秃头
غۇربەتچىلىك	غۇرۋەچچىلىك	قوم	青黄不接
قۇربانلىق	قۇرۋانلىق	خوت، لوپ	杀生
كىبىر	كىۋىر	قوم	架子
گۈلباغ	گۈلۋاغ	خوت	花园
مۇسىبەت	مۇسىيۋەت	قوم	丧事
قۇربان	قۇرۋان	لوپ، خوت	牺牲
ئوبدان	ئاۋدان\ئاۋادان	لوپ	好
قەبرە	قەۋرە	غۇل، تۇر	坟墓
ھېساب ئەمەس	ھېسىۋەمەس	غۇل، تۇر	不算数

«ب» بىلەن ئايىغلاشقان سۆزلەرگە سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلغاندىمۇ، بۇ خىل ھادىسە يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئىنسابى	ئىنساۋى	كەل	他的良心
كىتابىم	كىتاۋىم	تۇر	我的书
ھېسابى	ھېساۋى	تۇر	他的账

بەزى جايلاردا بەزى سۆزلەرنىڭ، بولۇپمۇ كىشى ئىسىملىرىنىڭ تەركىبىدىكى بوغۇم كەينىدە كەلگەن «ب» تاۋۇشى «ۋ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئابلەت	ئاۋلەت	تۇر	阿布来提
ئابلاجان	ئاۋلاجان	تۇر	阿布拉江
ئابرۇي	ئاۋۇي	تۇر	威望
ئابلىمىت	ئاۋلىمىت\ئالىمىت	تۇر	阿布力米提

2) «پ» تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى

(1) «پ» تاۋۇشىنىڭ «ب» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل ھادىسە بەزى جايلاردا سۆز بېشىدا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
پاتۇر -	باتۇر -	قەش، قوم	使陷进去
پۇرا -	بۇرا -	قەش، خوت، مەك، ئات، غۇل	闻
پۇراق	بۇراق	قەش، خوت، مەك، ئات، غۇل	味道
پېتىپ	بېتىپ	قەش، قوم	陷进去
پايخان	بايخان	غۇل	腿骨；麦草
پۇركىمەك	بۇركىمەك	غۇل	覆盖、蒙
پۈتۈن	بۈتۈن	غۇل	完全

يۇقىرىقى ئەھۋالنىڭ ئەكسىچە، بۇ خىل ھادىسە بەزى جايلاردا سۆز ئاخىرى ياكى بوغۇم ئاخىرىدا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
كەپكۇر	كەبۇر	قوم	漏勺
تاراپ	تاراب	كوس	梳理
يېزىپ	يەزىب	كوس	写

(2) «پ» تاۋۇشىنىڭ «ف» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

تۇرپان، كەلپىن شېۋىلىرىدە ۋە خوتەن دىيالېكتىدا، بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن «پ» تاۋۇشى ئاجىزلىشىپ سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش «ف» غا نۆۋەتلىشىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئەپسىز	ئەفسىز	تۇر، خوت، كەل	不方便
ئەپلىك	ئەفلىك	تۇر، خوت، كەل	方便
ئەدەپلىك	ئەدەفلىك	تۇر، خوت، كەل	懂规矩
تاپسام	تافسام	كەل، خوت، تۇر	若我找到
ساپلىق	سافلۇق	تۇر، خوت، كەل	勺
ئەجەبلا	ھەجەفسىللا	تۇر	特别
كۈلۈپلا	كۈلۈفلا	تۇر	光笑
ساپلا	سافلا	تۇر	都是

(3) «پ» تاۋۇشىنىڭ «ۋ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ قومۇل، كەلپىن، تۇرپان، غۇلجا شېۋىللىرى ۋە لوپنور دىيالېكتىدا دائىم كۆرۈلىدىغان ھادىسىدۇر. بۇ خىل ھادىسە ئۇيغۇرچىدىكى بوغۇم بېشىدا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
تاپا ـ تەنە	تاۋا ـ تەنە	لوپ	埋怨
تاپان	تاۋان	لوپ	脚底
تاپىلا ـ	تاۋىلا ـ\تاۋالا ـ	قوم، كەل، لوپ	交代，嘱咐
توپا	توۋا	كەل	土
توپاق	توۋاق	كەل	二岁小牛
تۆپە	تۆۋە	قوم، لوپ، كەل	上面
تېپىپ	تېۋىپ	كەل	找到
چاپاق	چاۋاق	تۇر	眼眵
چۇپۇر	چۇۋۇر	لوپ، تۇر	杂毛
خۇپيانە	خوۋىيانە	كەل	隐蔽的
سوپۇن	ساۋۇن	لوپ	肥皂
سوپۇن	سوۋۇن\سوگۇن	قوم، كەل، تۇر	肥皂
سۇپۇرگە	سۇۋۇرگە\سۇۋۇرگۇچ	لوپ	笤帚
سۇپۇرۇندى	سۇۋۇرۇندى	قوم	垃圾
شورپا	شو:ۋا	قوم ، كەل	肉汤
قاپارتقۇ	قاۋارتقۇ	قوم، لوپ، تۇر	水疱
قاپاق	قاۋاق	لوپ، قوم، تۇر	眼皮；葫芦
قالپاق	قالۋاق	كەل	帽子
قوپۇپ	قوۋاپ	كەل	起来
قۇلۇپ	قۇلۇۋى	كەل	锁子
كاپام	كاۋام	كەل	一口
كىرپە	كىرۋى\كىۋە	كەل	刺猬
كۆپۈپ	كۆۋەپ	كەل	发起来
كۆپۈك	كۆۋۈك\كۆيۈك	قوم، لوپ، تۇر	泡沫、水泡

كۆرپە	كۆ:ۋە	كەل	褥子
كېپەك	كىۋەك	قوم، تۇر	麸皮
كەلپىن	كەلۋىن	كەل	柯坪
تۆپە	تۆۋە	كەل	上面
يىلپىز	ئىلۋىز	قوم	豹子
ۋەخپە	گەخۋە	قوم،غۇل	清真寺不动产

تۇرپان، قومۇل ۋە لوپنور تەلەپپۇزلىرىدا، «پ» بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرنىڭ كەينىگە سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، «پ» تاۋۇشى «ۋ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
كىتابى	كىتىۋى	تۇر، قوم، لوپ	书、他的书
مەكتىپى	مەكتىۋى	تۇر، قوم، لوپ	学校、他的学

لېكىن، كەلپىن، قەشقەر، خوتەن، ئاتۇش، قاغىلىق قاتارلىق يەرلەردە بۇ خىل ئەھۋال مەۋجۇت ئەمەس. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
تەلىپى	تەلىپى	كېر، ئات، قەش	他的要求
مەكتىپىڭ	مەكتىپەڭ	كېر، ئات، قەش	我的学校
كىتابىم	كىتىپىم	كەل	我的书

«پ» تاۋۇشىنىڭ «ۋ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى تۇرپان، كەلپىن قاتارلىق جايلاردا سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم ئاخىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئوقۇپلا	ئوقۇۋلا	كەل	只是读
تۇتۇپ يۇر	تۇتۇۋ يۇر	تۇر	你抓住
خەپرۇك	خەۋرۇك	كەل	痰

(4) «پ» تاۋۇشىنىڭ باشقا تاۋۇشلارغا نۆۋەتلىشىشى

«پ» تاۋۇشى بەزى جايلاردا «گ\ق\م\ي\ك» لار بىلەنمۇ نۆۋەتلىشىپ كېلىدۇ، بىراق كۆپ ئەمەس. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
سوپۇن	سوگۇن (<سوۋۇن)	تۇر	肥皂
كۆپۈك	كۆيۈك	قۇم، ئاق	水泡
نەشپۈت	نەشمىت\نەشمەتى	لوپ	梨

يۇپقا	يۇققا	تۇر	薄
پوپايكا	كوپايكا	غۇل	毛衣

3) «ت» تاۋۇشنىڭ نۆۋەتلىششى

(1) «ت» تاۋۇشنىڭ «د» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىششى

بۇ خىل ھادىسە كەلپىن، قومۇل، لوپنور، يەكەنلەردە، ئالدىنقى بوغۇم «ل» بىلەن ئاياغلاشقان، كېيىنكى بوغۇم «ت» بىلەن باشلانغان سۆزلەردە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
پالتا	پالدى	كەل، خوت	斧头
قىلتىرىق	قىلدىرىق	قوم، خوت	刺
يىلتىز	يىلدىز	كەل	根
يىلتىز	ئىلدىز	لوپ، يەك	根
يۇلتۇز	يۇلدۇز	لوپ، خوت، يەك	星星
بويتاق	بويداق	غۇل	鳏夫
يالتىرىماق	يالدىيلىماق	خوت	闪光

بەزى جايلاردا «ت» بىلەن باشلانغان سۆزلەرنىڭ بېشىدىكى «ت» تاۋۇشى «د» بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
تاختا	داختا	لوپ	台子
تاراقلا ـ	داراخشى ـ	خوت	吱啷一声
توپ	دوپ	كەل، غۇل، تۇر	堆、群
توپلىماق	دوپلىماق	تۇر، غۇل	堆起
تىرەك	دىيەك	قەش	依靠、靠山
تەپتى	دەپتى	خوت	…的热度
تەلپەك	دەلپەك	قوم	皮帽子
تەۋرىمەك	دەۋرىمەك	غۇل	动摇
تەم	دەم	غۇل	味道
تايانماق	دايانماق	خوت	依靠
تىك	دىك	گۇم	笔直的
تەمشىلمەك	دەمشىلمەك	قوم	意动
توقۇنۇش	دوقۇنۇش	يەك	冲突

(2) «ت» تاۋۇشنىڭ «خ» ياكى «ھ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىششى

تۇرپان شېۋىسىدە ئالدىنقى بوغۇمى «ت» بىلەن ئاخىرلاشقان، كېيىنكى بوغۇمى «ل»، «م» ياكى «ن» بىلەن باشلانغان سۆزلەردە، بوغۇم ئاخىرىدىكى «ت» تاۋۇشى «خ» ياكى «ھ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال خوتەن دىيالېكتىمۇ ئاندا ـ مۇندا ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئاتلاپ	ئاھلاپ	يەك، قاغ، تۇر، خوت	跃过
تاتلىق	تاھلىغ	يەك، قاغ، خوت	甜
ئۆتنە	ئۆھنە	تۇر	借
باتنا ـ	باھنا ـ	تۇر	赌气
بەتنام	بەھنام	تۇر	诬陷
ئاتلىق	ئاھلىغ	خوت	骑马者
تاتىلا ـ	تاھلا ـ	تۇر	挠痒痒
تاتلىق	تاخلىق	تۇر	甜
قاتلىما	قاھلىما	تۇر	千层饼
ئىزا تارتماي	ئىززا تاھماي	تۇر	不害臊
پاتمان	پاھمان	تۇر	量词
كەتمەن	كەھمەن	تۇر	坎土曼

(3) «ت» تاۋۇشىنىڭ «ك» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

گۇما، قاغىلىق قاتارلىق جايلاردا «ت» بىلەن باشلانغان بىر قىسىم سۆزلەردە «ت» تاۋۇشى «ك» بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
تىل	كىل	گۇم، قاغ	语言；舌头
تىللا ـ	كىللا ـ	گۇم، قاغ	谩骂
تىلە ـ	كىلە ـ	گۇم	乞求

(4) «ت» تاۋۇشىنىڭ «ش» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

خوتەن دىيالېكتىدا ئالدىنقى بوغۇمى «ت» بىلەن ئاخىرلاشقان، كېيىنكى بوغۇمى «ل» ياكى «م» بىلەن باشلانغان بىر قىسىم سۆزلەردە، بوغۇم ئاخىرىدىكى «ت» تاۋۇشى «ش» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	خوتەندە	خەنزۇچە
ئاتلا ـ	ئاشلا ـ	跃过
ئاتلىق	ئاشلىغ	骑马者
ئاتمىش	ئاشمىش	六十

(5) «ت» تاۋۇشىنىڭ «چ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل ھادىسە ئاز ئۇچرايدۇ، مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئوتتۇرا	ئوچچۇيا	گۇم	中间
ئولتۇر ـ	ئوچچۇ ـ	گۇم	坐

تىنچ	چى(ن)	قەش	平安
تىنچ ـ ئامان	چى(ن)ئامان	قەش	平安无事
تىنچلىق	چى(ن)لىق	قەش	安全、和平
تۇر ـ	چۇ ـ\تۇ ـ	گۇم	站

4) «ج» تاۋۇشنىڭ نۆۋەتلىشىشى

(1) «ج» تاۋۇشنىڭ «چ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

تۇرپان، قومۇل قاتارلىق جايلاردا بەزى سۆزلەردىكى بوغۇم بېشى ياكى بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن «ج» تاۋۇشى «چ» بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئىنجىق	ئىنچىق	قوم، تۇر، لوپ	岔气
بالىجان	بالىچان	قوم، تۇر	爱孩子的
تۇنجۇقماق	تۇنچۇخماق	تۇر	憋闷
تۇنجۇقماق	تۇنچۇكماق	قوم	憋闷
قانجۇق	قانچۇق\قانچۇخ	قوم، لوپ	母狗
مەجبۇرىيەت	مەچمۇرىيەت	لوپ	责任
ئىنجىقلا ـ	ئىنچىقلا ـ	قوم، تۇر، لوپ	呻吟
كاج	كاچ\كاش	لوپ، تۇر	固执的
جۇغلا ـ	چۇغلا ـ	لوپ	集、堆
جىرغا	چىرغا	قوم	担架

(2) «ج» تاۋۇشنىڭ «ي» غا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل ئەھۋال كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئەجدىھا	ئەيدىرھا	لوپ، قەش، تۇر	龙
جورا ـ	يارا ـ	لوپ	吩咐
جۇمۇسلا	يۇمۇسا	گۇم	好吗，行吧
جەسەت	يەسەت	لوپ	尸体
مەجلىس	مەيلىس	لوپ، قەش، تۇر، يەك	会议

(3) «ج» تاۋۇشنىڭ «ش» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

سۆز ئاخىرىدىكى ياكى سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن «ج» تاۋۇشى بىر قىسىم دىيالېكت ـ شېۋىلەردە «ش» بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
بەتخەج	بەتخەش	تۇر، كەل	爱乱花钱的
خەجلە ـ	خەشلە ـ	تۇر، كەل	花钱
كاج	كاش	تۇر	拗

خەجلە ـ	خاشتا ـ\قاشتا ـ	لوپ	花钱
كاجلىق	كاشلىق	تۇر، كەل	执拗
سانجى ـ	سانش ـ	پىچ، تۇر	戳
يانجى ـ	يانش ـ	پىچ، تۇر	碾、压

(4) «ج» تاۋۇشىنىڭ «ژ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

سۆز ئاخىرىدىكى ياكى سۆز تەركىبىدە بوغۇم ئاخىرىدىكى «ج» تاۋۇشى بەزىبىر دىيالېكت ـ شېۋىلەردە « ژ » بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
موھتاج	موھتاژ	خوت	需要
باج	باژ	خوت، قەش ، قوم، غۇل	税
كاج	كاژ	خوت، قەش، قوم، غۇل	拗
گەج	گەژ	يوپ، قەش	石膏
ئىجتىمائىي	ئىژتىمايى	قەش	社会的
ئەجداد	ئەژدات	خوت، قەش، غۇل	先辈
ئەجنەبىي	ئەژنەبىي	خوت	洋人的、洋式的
خەجلە ـ	خەژلە ـ	يوپ، خوت، غۇل	花钱
مۇجمەل	مۇژمەل	خوت	模糊
مەجلىس	مەژلىس	خوت، قەش، غۇل	会议
مەجنۇنتال	مەژنۇنتال	قەش	垂柳
ئەجدىھا	ھەژدا\ئەژداھا	خوت، قەش، غۇل	龙
ئۇجمە	ئۇژمە	قەش، خوت، غۇل	桑葚
تاج	تاژا	قوم، غۇل	皇冠

(5) «ج» تاۋۇشىنىڭ «د» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

ئاز ساندىكى سۆزلەردە بۇ خىل ھادىسىمۇ كۆرۈلۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
بۆلجۇرگەن	بۆلدۇرگەن	غۇل	草莓

5) «چ» تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى

(1) «چ» تاۋۇشىنىڭ «ت» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

ئەدەبىي تىلدىكى نۇرغۇنلىغان سۆزلەرنىڭ بېشىدىكى «چ» تاۋۇشى تارىخىي سەۋەبلەر تۆپەيلىدىن، لوپنور، قومۇل، مەكىت غازكۆل ۋە ئاتۇش كوسراپ، ئاقسۇ كۇچا، قارىتال گۇمىنىڭ قوشتاغ قاتارلىق جايلىرىدا «ت» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	خەنزۇچە
چۇشەك	تۇشاق	绊马索
چۇشۇرگە	تۇشۇرگۇچ	下水槽

چۈش -	تۈش -	下来
چۈشە -	تۈشا -	捆马的前腿
چۈش	تۈش	梦；中午
چىش	تىش	牙
چىشلە -	تىشلە -	咬
چۈشكۈر -	تۈشكۈر -	打喷嚏
چىشى	تىشى	雌的
ئۇششاق - چۈششەك	ئۇششاق - تۈشتەك	琐碎

(2) «چ» تاۋۇشىنىڭ «ي» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل ئەھۋال كۆپ كۆرۈلمەيدۇ، مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
چايقا -	ياقا -	تۇر، قوم	摇晃、涮
چايقاپ	ياقاپ	تۇر، قوم	摇动
چىپتا	يىپتە	كەل	枲麻

(3) «چ» تاۋۇشىنىڭ «س» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

ئەدەبىي تىلدىكى بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ بېشىدىكى «چ» تاۋۇشى بەزى تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، خوتەن، مارالبېشى، ئاقساقمارال قاتارلىق جايلاردا «س» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئاچچىق - چۈچۈك	ئاچچىق - سۈچۈك	ئاقساق	酸
چاچ	ساچ	ئاقساق، لوپ	头发
چاشقان	ساچقان	خوت، ئاقساق، ئات، لوپ	老
چىشقاق قوزا	سىچقاق قوزا	ئاقساق	爱拉稀的羊羔
چۈچۈتمەك	سۈچۈتمەك	ئاقساق	炼油
سانجى -	چانچى\سانچى -	لوپ	戳，压
چاچ -	ساچ -	لوپ	洒，散发

(4) «چ» تاۋۇشىنىڭ «ش» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

«چ» تاۋۇشى سۆز ئاخىرىدا ياكى سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەندە، نۇرغۇنلىغان يەرلىك شېۋىلەردە ئاجىزلىشىپ، ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشاش «ش» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئاچتىم	ئاشتىم	قەش، خوت	我开了
ئاچقۇچ	ئاشقۇش	قوم	钥匙
ئۆچكە	ئۆشكە	تۇر	山羊

ئۇچلا -	ئۇشلا -	قەش	削
ئۇچ	ئۇش	چۆچ	三
پوچتا	پوشتا	قەش	邮局
تۇتقۇچ	تۇتقۇش	خوت	把手
تۇچ	تۇش	خوت	金色铜
چاچ	چاش	چۆچ، خوت، قوم	头发
چۆموچ	چۆموش	قوم	炒勺
قاقاچ	قاقاش	تۇر	痂
قىزغۇچ	قىزغۇش	خوت، قوم	浅红
قىلىچ	قىلىش	قوم، تۇر	剑
كۆچ -	كۆش -	قوم، تۇر	搬
كۈچلۈك	كۈشلۈك	قوم، تۇر	有力的
كېكەچ	كىكەش	قوم، قەش	结巴
كەچتە	كەشتە	قەش، تۇر	晚上
گۈرۈچ	گۈرۈش	قوم، تۇر	大米
ھېچ	ھەش	قوم	没有什么 ...
ھېچ	ئېش	چۆچ	没有什么 ...

(5) «چ» تاۋۇشىنىڭ «ج» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

ئەدەبىي تىلدا تەركىبىدە «چ» تاۋۇشى بولغان بىر قىسىم سۆزلەردە، تۇرپان، پىچانلاردا «چ» تاۋۇشى «ج» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشمەيدۇ، لېكىن خوتەن، قەشقەر، قاغىلىق، قومۇل ۋە كەلپىندە بۇ خىل نۆۋەتلىشىش كۆرۈلىدۇ. غۇلجىدىمۇ بار، بىراق قەشقەر، خوتەنلەردىكىدەك ئومۇميۈزلۈك ئەمەس. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئاچچىق	ئاجىخ	كەل	苦；辣
ئوتتۇزىنچى	ئوتتۇزۇنجى	قەش، خوت	第三十
ئونىنچى	ئونۇنجى	قەش، خوت	第十
ئىشەنچ	ئىشەنجە	قەش	信心
ئىنچىكە	يىنجىكە	خوت	细、纤细
ئۆنچە	ئەنجى \ئەنجۇ	قەش	谷堆
ئۇنچە	ئىنجى \ئۇنجە	قەش، قوم	珍珠
ئۇنچە - مارجان	يۇنجى - ما:جا	قاغ	珍珠等
ئەپچىل	ئەپجىل	خوت	巧妙
بىرىنچى	بىيۇنجى\بىرۇنجى	خوت	第一
تامچە	تامجا	قوم	滴
تامچىلا -	تامجۇقتا -	لوپ	滴
تىنچى -	تىنجى -	قەش	安静下来
تۇگەنچە	تۇگەنجە	قوم	最后的
چۆچۈرە	چۆجۇر	قوم	馄饨

سۆيۈنچه	سۈيەنجى	قاغ	喜糖
پۈركەنچه	پۈركەنجه	غۇل	外衣
سېلىنچا	سېلىنجى	قاغ	垫子
غاچ ـ غاچ	غاج ـ غاج	قوم	嚓嚓声
قارانچۇق	قارانجۇق	قەش، خوت	庇护者
قورقۇنچ	قوقۇنجى	قاغ	可怕
قورقۇنچاق	قوقانجاق	خوت	胆小鬼
قورچاق	قونجاق	خوت	洋娃娃
قونچ	قونجى	خوت، غۇل	靴筒
ماختانچاق	ماختانجاق	خوت	好吹牛者
مونچاق	مونجاق	خوت، قەش	珠子
ياسانچۇق	ياسانجۇق	خوت	好打扮的
يانچۇق	يا:جۇق	قوم	衣袋
يانچۇق	يانجۇق	قەش، خوت	衣袋
يېپىنچا	يېپىنجا	قەش، قوم	披搭
سارغۇچ	ساغرىنجى	خوت	浅黄
بالىچاقا	بالا ـ جاقا	غۇل	儿女
تىنچىق	تىنجىخ	غۇل	闷热
ئاچلىق	ئاجلىق	يەك	饥饿
چۈجه	جۈجەك	تۇر	小鸡

هەتتا ئەدەبىي تىلدا «چ» بىلەن ئېيتىلمىدىغان بەزى سۆزلەر تۈرپان شېۋىسىدە يەنىلا «چ» بىلەن ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	قەشقەردە	تۈرپاندا	خەنزۇچە
سانجىق	سانجىق	سانچىق	岔气
ئىنجىق	ئىنجىق	ئىنچىق	呻吟、吭哧
ئىنجىقلا ـ	ئىنجىقلا ـ	ئىنچىقلا ـ	吭哧
تۇنجۇقماق	تۇنجۇقماق	تۇنچۇقماق	闷、溺
يانجىماق	يانجىماق	يانشماق	戳、插

(6) «چ» تاۋۇشىنىڭ «غ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

ئاز ساندىكى سۆزلەردە «چ» تاۋۇشىنىڭ «غ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
كۈمىلاچ	كۈمالاغ	لوپ	丸

6) «خ» تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى

(1) «خ» تاۋۇشىنىڭ «غ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل ئەھۋال بەزى جايلاردا سۆز بېشى ياكى سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم بېشىدا

كۆرۈلمدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئارپىخان	ئارپىغا(ن)	قوم	野燕
ئاغمىخان	ئاغمىغان	كەل	黄鼠狼
تېخى	تاغى\تاقى	لوپ	还
غوجايىن	غوجايىن	لوپ، قوم، غۇل	老板
خوجىلىق	غوجىلىق	قوم	物业
خوراز	غوراز	كەل، كېر، غۇل	公鸡
خىجالەت	غىجالەت	لوپ، قوم	害羞
خىزمەت	غىزمەت	كەل، كېر	工作
خۇرجۇن	غۇرجۇن\غۇجۇن	قوم، كېر، غۇل	麻袋
دوختۇر	دوغدۇر	كەل	医生
سولخاي	سولغوي\سولوغوي	لوپ	左撇子

(2) «خ» تاۋۇشىنىڭ «ق» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل ئەھۋال بەزى جايلاردا سۆز بېشىدا ياكى سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم بېشى
كۆرۈلمدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
خاتا	قاتا	لوپ	错误
خادا	قادا	لوپ	杆，篙子
خالايىق	قالايىق	لوپ	老百姓
خام	قام	لوپ	生的
خامان	قارمان\خارمان	لوپ	麦场
خوتەك	قوتەك	خوت	驴驹
خورا -	قۇرا -	خوت	消耗
خۇشال - خۇرام	قوشول - قوروم	لوپ	高高兴兴
خۇشامەت	قوشومەت	لوپ	讨好
خىزمەت	قىزمەت\خىزمەت	لوپ	工作
خىش	قىش	خوت، قەش، قوم	砖
خىيانەت	قىيانەت	لوپ	贪污
خىيىمخەتەر	قېيىم - قاتا	لوپ	危险
خۇمدان	قۇمدان	لوپ	砖窑
خۇي	قۇي\خۇي	لوپ	性格
خېمىر	قەمىر	لوپ	面团
ئاشخانا	ئاشقىنا	خوت	饭馆
ئۇستىخان	ئۇسقا	قوم	骨头
توخۇ	تاقۇ	لوپ	鸡
تۇخۇم	تۇقۇم	لوپ	鸡蛋
نۇسخا	نۇسقا	خوت	标本

بەخت	باقىت	لوپ	幸福
خەجلە -	قاشتا -\خاشتا -	لوپ	花（钱）
خانىقا	قاناق\خاناقا	لوپ	大礼拜寺
خوش	قوش\خوش	لوپ	再见

بەزىدە بوغۇم ئاخىرى ياكى سۆز ئاخىرىدا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئاختۇر -	ئاقتار -	لوپ	寻找
ئەخمەق	ئاقماق	لوپ	傻瓜
پاختا	پاقتا	كوس، لوپ	棉花
تاختا	تاقتا	كوس، لوپ	台子
توختا -	توقتو -	لوپ	等、站住
دوختۇر	دوقتۇر	لوپ	医生
مىختەك	مىقتەك	لوپ	象钉子一样
رەخت	رەق	قوم ئەل	布料
دەرەخ	داراق	قوم، لوپ	树
شاخ	شاق	لوپ	树枝
تارىخ	تارىق	لوپ	历史

تۇرپان ئاستانىدە «پاختەك» سۆزى «پەكتەك» دېيىلىدۇ، بۇنىڭدا «خ» تاۋۇشى «ك» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشكەن.

7) «د» تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى

(1) «د» تاۋۇشىنىڭ «ت» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل ئەھۋال دائىم سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم بېشىدا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
پادا	پاتا	لوپ، ئات، قەش، يوپ	羊群
پادىچى	پاتىچى	خوت	牧羊人
پايدا	پايتە	لوپ	利益、好处
دەلدۇش	دەلتۇش	يوپ	蹒跚；白痴
ئەندىكمەك	ئېنتىكمەك	لوپ	打寒噤
جىگىردەك	جىگىرتەك	تۇر	油渣

پېئىلنىڭ ئېنىق ئۆتكەن زامان ئۇچىنچى شەخس شەكلى، كەلىمە، خوتەن قاتارلىق جايلاردا ئەدەبىي تىلدىكىدەك « -دۇ» بىلەن ئاخىرلاشماستىن، بەلكى «تۇ- » بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئاتمايدۇ	ئاتمايتۇ	خوت	不打（枪）

ئاغرىيدۇ	ئاغىيتۇ	خوت	疼
ئوقۇيدۇ	ئوخۇيتۇ	كەل	读
ئۆتەلمەيدۇ	ئۆتەممىيتۇ	خوت	过不了
ئۇنىمايدۇ	ئۇنۇمايتۇ	خوت	不会同意
ئەگىيدۇ	ئەگىيتۇ	خوت	转悠
قالغاندۇ	قالغانتۇ	كەل	可能留下了
قىلىدۇ	قىتۇ	خوت، كەل	会做的
قىلىۋاتىدۇ	قىۋياتىتۇ	خوت	正在做
كېلەلمەيدۇ	كېلەممىيتۇ	خوت	来不了
كۆرمەيدۇ	كۆمىيتۇ	كەل	不会看到的
كۆزلەيدۇ	كۆزلەيتۇ	كەل	会盯着的
كېتىپ باردۇ	كىتىپ بايىتۇ	خوت	正在走
كەتكەندۇ	كەتكەنتۇ	كەل	可能回去了
گۈلدۈرلەيدۇ	گۆلدۈيلىيتۇ	خوت	会发出轰隆声
ماڭغاندۇ	ماڭغانتۇ	كەل	可能走了
يازغاندۇ	يازغانتۇ	كەل	可能写了
يۈردۇ	يۈ(ر)يتۇ	خوت	正呆着
يەۋاتىدۇ	يەپ تۇيۇتۇ	خوت	正在吃
يەۋاتىدۇ	يەۋياتىتۇ	خوت	正在吃

پېئىلنىڭ « ـدىغان \ ـ يدىغان» بىلەن تۈزۈلگەن سۈپەتداش شەكلى كەلپىن، قاغىل
پاخپۇ شېۋىلىرى ۋە خوتەن دىيالېكتلىرىدا بىرەك « ـتقان \ ـ يتقان» بىلە
تۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئىچىدىغانسىز	ئىچىتقانسىز	خوت	你会喝吧
ئىشلەيدىغان	ئىشلەيتقان	پاخ	将要做的
ئۈركۈيدىغان	ئۈكۈيتقان	كەل	会受惊吓的
ئەكىرىدىغان	ئەپكىرىتقان	كەل	要拿进来的
بارىدىغان	بارىتقان	پاخ	将去的
باشلايدىغاندىمەن	باشلايتقانتىمە	خوت	我得开始吧
بولىدىغان	بولۇتقان	پاخ	将成的
قوشۇلمايدىغان	قوشالمايتقان	كەل	不同意的
كېتىدىغان	كىتىتقان	خوت	将要回去的
كۆرىدىغان	كۆرۈتقان	پاخ	将要看的
كېسىدىغان	كىستقان	كەل	将要切的
يازىدىغاندىمىز	يازىتقانتىمىز	خوت	我们得写吧

پېئىلنىڭ ئېنىق كەلگۈسى زامان ئىككىنچى شەخس، بىرلىك، ھۆرمەت شەكلىنى
قوشۇمچىسى « ـدىلا \ ـ يدىلا» خوتەن دىيالېكتى، كەلپىن شېۋىلىرىدە « ـ تلا \ـ يتلا

بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەدە	جايى	خەنزۇچە
بارىدىلا	بارىتلا	كەل، خوت	您要去
قىلىدىلا	قىتلا \ قىلىتلا	كەل، خوت	您要做

« ـ دىكەن» دىن تەركىب تاپقان پېئىل شەكلى، خوتەن دىيالېكتىدا « ـ تكەن» شەكلى بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئىچىدىكەنمەنمۇ	ئىچىتكەنمەنمۇ	خوت	我也得喝吗
بارىدىكەنمەن	بايىتمەنكەن	خوت	我也得去
كېتىدىكەن	كىتىتكەن	خوت	他要走

(2) «د» تاۋۇشىنىڭ «ن» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل ئەھۋال قومۇل شېۋىسىدىكى بەزى ئالماشلاردا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئۇنداق	ئۇنناق	قومۇل	那样
قانداق	قانناق	قومۇل	怎样
شۇنداق	شۇنناق	قومۇل	就那样

8) «ر» تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى

(1) «ر» تاۋۇشىنىڭ «ي» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇخىل ئەھۋال كەلپىن، پىچان لوكچۇن، گۇما شېۋىلىرىدە كۆپرەك كۆرۈلىدۇ. خوتەننىڭ لوپ، قارىقاش شېۋىلىرىدە ۋە قاغىلىقنىڭ بەزى جايلىرىدا «ر» تاۋۇشى «ي» ياكى تىل قايرىلما تاۋۇش [ɹ] غا نۆۋەتلەشسە، چىرىدىن شەرقتىكى ناھىيىلەردە ئەينەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. يەكەندە بەزىدە «ي» غا نۆۋەتلەشسە، بەزىدە «ژ» غا نۆۋەتلىشىدۇ. قەشقەرنىڭ بەزى جايلىرىدىمۇ بۇ خىل نۆۋەتلىشىش ئاندا ـ ساندا كۆرۈلۈپ قالىدۇ.

تۆۋەندىكى سۆزلەردە سۆز بېشىدا كەلگەن «ر» تاۋۇشى «ي» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشكەن. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
راست	ياس	گۇم، يەك	真的
رامىزان	يامىزان	خوت، يەك	斋月
رايون	يايون	يەك	区
راھەت	ياھەت	يەك	舒服
راۋاب	ياۋاپ	يەك	热瓦普
روشەن	يوشەن	يەك	清楚
رەڭ	يەڭ	يەك	染料；墨水
رەھمەت	يەخمەت	خوت، گۇم	谢谢

تۆۆەندىكى سۆزلەردە سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم بېشىدا كەلگەن «ر» تاۋۇشى «ي» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشكەن. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئاخبارات	ئاخبىيات	قەش	新闻
ئارا	ئايە\ئايى	خوت، كەل	之间；叉子
ئارام	ئايام	خوت، كەل	安闲、宁静
ئارىلىق	ئايلىق	خوت، يەك	间隙、间距
ئالدىراڭغۇ	ئالدىياڭغى	گۇم	急躁
ئامراق	ئامياق	خوت، يەك	喜欢
ئىلگىرى	ئىلگىيى	خوت، يەك	以前
ئېرى	ئىيى	خوت	其丈夫
ئېرىق	ئىيىق	خوت	小渠
ئەتراپ	ئەتياپ	يەك	周围
بارات ئاخۇن	بايتاخۇن	قەش	人名
باراڭ	بایاڭ	يەك	葡萄架
بېرەيلى	بىيلى	خوت	我们给吧
تارا ـ	تايا ـ	گۇم	梳
تۇرۇپ تۇرۇڭ	تۇپ تۇيۇڭ	خوت	你等等
تۇكۇرۇپ	تۇكۇيەپ	يەك	吐痰
چىرا	چىيا	خوت، يەك	策勒县
چىراغ	چىياغ	خوت، يەك	灯
چىرايلىق	چايلىغ	خوت، يەك	漂亮
زىرائەت	زىيائەت	يەك	庄稼
ساراڭ	سایاڭ	خوت، گۇم، يەك	疯子
سېرىق	سىيىق	خوت، يەك	黄的
قارا ـ	قايلا ـ	قەش	看

تۆۆەندىكى سۆزلەردە سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم كەينىدە كەلگەن ياكى سۆز ئاخىرىدا كەلگەن «ر» تاۋۇشى «ي» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشكەن. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
قارغا	قايغا	لوپ	乌鸦
قىچقىر ـ	قىچقي ـ	خوت	叫喊
قىر	قي	خوت، كەل	边缘
قىرقىپ	قىيخىپ	كەل	剪
گۆشگىرده	گوشگىيده	خوت	肉馅窝窝馓
سىر	سي	خوت، پاخ	油漆
ئېغىر	ئىغي	خوت، يەك	重的

بار ئىدى	بېيدى	خوت، يەك	曾经有
بۇلتۇر	بۇلتۇي	لوپ	去年
قېچىر	قىچىي	خوت، يەك	骡子
خېمىر	خىمىي	خوت، يەك	面团
دەريا	دەييا	خوت، يەك	河
بالدۇر	بالدي	خوت	早；以前
بىر	بىي	كەل، خوت، پاخ	一
ئارمان	خايمان	لوپ	遗愿、蓄志
بارئىكەن	بېيكەن	خوت، لۇك	据说有
ئۆزگەر ـ	ئۆزگەي ـ	خوت	改变
ئايغىر ئات	ئايغي ئات	لوپ	公马

(2) «ر» تاۋۇشىنىڭ «ژ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

قەشقەر، ئاتۇش، گۇما، يەكەن قاتارلىق جايلاردا سۆز تەركىبىدىكى تار سوزۇق تاۋۇش «ئى، ئۇ، ئۇ» لەردىن كېيىن كەلگەن «ر» تاۋۇشى «ژ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
بىر	بىژ	قەش، گۇم،ئات	一
بىرەەم	بىژەەم	قەش، يەك	一会
قىر	قىژ	گۇم، قەش، يەك	岸、田埂；刮
قىرغاق	قىژغاق	قەش، ئات	岸
قىرماق	قىژماق	قەش	锅巴
قىر ـ	قىژ ـ	قەش، يەك	田埂
قىرقى ـ	قىژقى ـ	قەش، يەك	剪
قىرىلماق	قىژىلماق	قەش	被消灭；被刮
قىرىم	قىژىم	قەش	熟山羊皮
كىر	كىژ	گۇم، قەش، يەك	脏污
كىرا	كىژا	گۇم، يەك	运价、车费
كىرپىك	كىژپىك	قەش، يەك	睫毛
كىرپە	كىژپە	گۇم، قەش، يەك	刺猬
كىر ـ	كىژ ـ	گۇم	进
گىردە	گىژدە	قەش، گۇم، ئات، يەك	窝窝囊

(3) «ر» تاۋۇشىنىڭ «ل» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل ئەھۋال كۆپ كۆرۈلمەيدۇ، مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئارقار	ئارقال	قوم	盘羊
سەكرە ـ	سەكلە ـ\تەكلە ـ	خوت، يەك	跳
قارا ـ	قا:لا ـ	ئاق	看
قارا ـ	قايلا ـ	قەش	看
لىڭگىرچاق	لىڭگىلچاق	غۇل	驮鞍

(4) بەزى جايلاردا ئايرىم سۆزلەردە «ر» تاۋۇشىنىڭ «ق»، «ن» ياكى «ز» قاتارلىق تاۋۇشلار بىلەن نۆۋەتلىشىش ئەھۋالى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئۆتكۈر	ئۆتكۇن	خوت	聪明
ئۇچرا -	ئۇچقا -	خوت	碰上
پارىخور	پارىخۇن	خوت	受贿赂者
كىرىپ	كىزىپ	كۇچ	进来
كىرەيلى	كىزىلى	كۇچ	我们进来吧
قورچاق	قونچاق	تۇر	洋娃娃；傀儡

9) « ز» تاۋۇشنىڭ نۆۋەتلىشىشى

(1) «ز» تاۋۇشىنىڭ «س» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل نۆۋەتلىشىش كەلپىن، لوپنور، قەشقەر، پىچان لۈكچۈن ۋە تۇرپان تەۋەسىدە دائىم سۆز ئاخىرىدا ياكى سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم ئاخىرىدا يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئاز	ئاس	لۈك	少
ئوتتۇز	ئوتتۇس	كەل، غۇل	三十
ئىزدە -	ئىستە -	تۇر	找、寻找
ئۇز	ئۇس	لوپ	漂亮
بىز	بىس	لۈك	我们
توققۇز	توققۇس	لۈك، كەل، غۇل	九
تومۇز	تامىس	لوپ	三伏天
توڭگۇز	توڭگوس	لوپ	猪
داراز	داراس	لوپ	高的
زاكاز	زەكەس	قەش	订做
سازلىق	ساسلىق	قەش	沼泽地
سېغىزخان	سېغسخان	قەش، غۇل	喜鹊
قوۋۇز	قوۋۇس	لۈك	脸颊
قىز	قىس	لۈك	姑娘、女孩儿
خوراز	غوروس	لوپ	公鸡
موزدۇز	مولدۇس	غۇل	皮鞋匠

(2) «ز» تاۋۇشىنىڭ «ج» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل ئەھۋال كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
جازالا -	جاجالا -	لوپ	惩罚
جازانىخور	جاجانىخور	لوپ	放高利贷者
جەزىرە	جەجىرە	لوپ	戈壁荒滩

دېرىزە	دىرىجە\دەرىجە	خوت، قوم	窗户
زەنجىر	جەنجىر	لوپ	铁链

10) «ژ» تاۋۇشنىڭ نۆۋەتلىشىشى

«ژ» تاۋۇشنىڭ نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
پۈرژىنا	پۈرجۇن	قەش	弹簧
ژۇرنال	جورنال	قوم، لوپ	杂志
ژۇرنال	يورنال	لۇك	杂志

11) «س» تاۋۇشنىڭ نۆۋەتلىشىشى

(1) «س» تاۋۇشنىڭ «ل» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

خوتەن دىيالېكتىدا، بەزى سۆزلەردىكى «س» تاۋۇشى قەدىمكى شەكلىنى ساقلىغانلىق سەۋەبىدىن «ل» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئاستى	ئالتىن	خوت	下面

(2) «س» تاۋۇشنىڭ «ز» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل نۆۋەتلىشىش پەقەت ئاز بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىلا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
تورۇس	توروز\توروز	لوپ	天花板
مىراس	مىراز\مىياز	خوت، يەك	遗产
يولۋاس	يولۋاز\يولۋوز	لوپ	老虎
پانۇس	پانۇز	غۇل	灯笼

(3) «س» تاۋۇشنىڭ «ش» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل ئەھۋالمۇ كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
سالجا	شالجا	لوپ	蜱（动物）
سىناق	شىناق	لوپ	考验
قىيقاس	قىقاش	قوم	喧闹声
سۇمۇر –	شىمى –	لوپ	吮，噙
سۇڭگۇچ	شۇڭگۇش	غۇل	斑；涵洞

4) «س» تاۋۇشىنىڭ «چ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى
بۇ خىل ئەھۋال كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
بەسەي	بە:چەي	قوم	白菜
سالجا	چالجا\چا:جا	قوم	蜱螨
سانجى -	چا:چ -	قوم	戳，压
سوز -	چوچ -	خوت	拉伸
سەيپۇڭ	چەيپۇڭ	قوم	裁缝
سانجى -	چانچى\سانچى -	لوپ	戳，压

لوپنوردا «دەسسە - » (踩、踏) سۆزى «دەپسە -» دەپ، «ئەسۇاب» سۆزى «ئاپساپ» دەپ ئېيتىلىدۇ، بۇنىڭدا «س» تاۋۇشى «پ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشكەن.

12) «ش» تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى

(1) «ش» تاۋۇشىنىڭ «چ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى
بۇ خىل ئەھۋال كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
تاپشۇر -	تاپچۇ -	خوت	交代
چاشقان	ساچقان\چاچقان	قەش	老鼠
چەش	چەچ	لوپ، قەش	麦堆
قۇشقاچ	قۇچقاچ	لوپ	麻雀
كىراكەش	كىراكەچ	لوپ	马车运货工

(2) «ش» تاۋۇشىنىڭ «س» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى
بۇ خىل ئەھۋال پەقەت چۆچەك ۋە قازاقلار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇرىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ تىلدا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
باشقا	باسقا	چۆچ	另外的
باشلىق	باسلىق	چۆچ	头儿
شۇرلا -	سۇرلا -	لوپ	低声说话

13) «ق» تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى

(1) «ق» تاۋۇشىنىڭ «خ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى
بۇ خىل ئەھۋال كەلپىن، قەشقەر، خوتەن، قومۇل، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا كۆپرەك كۆرۈلىدۇ. ئەدەبىي تىلدا باش ياكى ئوتتۇرا بوغۇمدا بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن «ق» تاۋۇشى ئاجىزلىشىپ «خ» غا نۆۋەتلىشىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال يۇقىرىدا

بايان قىلىنغان جايلارنىڭ ھەممىسىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئاق خەسە	ئاخخەسە	خوت	白大布
ئاقتى	ئاختى	پاخ، چىرا، قەش	流了
ئالماقچى	ئالماخچى	كەل	打算拿
ماڭماقچى	ماڭماخچى	كەل	打算走
ئۇقتۇرۇش	ئۇختۇرۇش	خوت	通知
بېلىقچى	بىلىخچى	خوت	渔夫
پۇقرا	پۇخرا	خوت	老百姓
توقسان	توخسان	قەش	九十
دوقمۇش	دوخمۇش	تۇر	拐角处
توقسۇن	توخسۇن	تۇر	托克逊
پاقلان	پاخلان	تۇر	羊羔子
تەقسىم	تەخسىم	خوت	分配
قاقشال	قاخشال	پاخ	干瘪
ئاقسا ـ	ئاخسا ـ	پاخ	瘸、跛
مەقسەت	مەخسەت	خوت	目的
ساقچى	ساخچى	پاخ	警察
يوقسۇل	يوخسۇل	قەش	穷人
نەق پۇل	نەخپۇل	قەش	现钱
ئوقتەك	ئوختەك	قەش	象子弹般快
پالاقشى ـ	پالاخشى ـ	قەش	奔波
ۋالاقلا ـ	گالاخلا ـ	تۇر	嚷嚷

ئۇنىڭدىن سىرت، بەزى جايلاردا، مەسىلەن، غۇلجىدا سۆز ئاخىرىدىكى «ق» تاۋۇشى «خ» بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ، ھەتتا پېئىللارنىڭ ئىسىمداش شەكىللىرىدىكى «ق» تاۋۇشىمۇ «خ» بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئەدەبىي تىلدا كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئوغلاق	ئولاخ	قوم، غۇل	山羊羔子
ئۇۋاق	ئۇگاخ	لۇك، غۇل	碎末
باشاق	باشاخ	قوم، غۇل	麦穗
تاقاق	تاقاخ	قەش، غۇل	关闭
چاق	چاخ	كەل، غۇل	轮子
خەق	خەخ	خوت، غۇل	人家
زىق	زىخ	خوت، غۇل	铁钳子
ساق	ساخ	كەل، قەش	健康、没损坏
سامساق	سەمسەخ\سامساخ	قوم	蒜

سۇۋاق	سۇگاخ	تۇر	泥、抹灰层
سىلىق	سىلىخ	قوم	苛政
قاق	قاخ	قوم، قەش	果干
نەق	نەخ	خوت	现行、正是
ياماق	ياماخ	قوم	补丁
يوق	يوخ	تۇر	没有
ياغلىق	يا:لىخ	قوم، تۇر	头巾
ياق -	ياخ -	كەل، غۇل	贴
يىراق	ژىراخ	غۇل	远
قۇلاق	قۇلاخ	غۇل	耳朵
قىرىق	قىرىخ	كەل، غۇل	四十
چىرايلىق	چىرايلىخ	غۇل	漂亮
ئۇرماق	ئۇرماخ	غۇل	打
قۇملۇق	قۇملۇخ	غۇل	沙漠

بەزى جايلاردا، مەسىلەن، كەلپىن شېۋىسىدە، سۆز تەركىبىدە بوغۇم بېشىدىكى ھ
سۆز بېشىدىكى «ق» تاۋۇشىمۇ «خ» بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئوق، ئوقى	ئوخ، ئوخى	كەل	子弹、它的子弹
ئوقۇ -	ئوخۇ -	كەل	你读
ئۇيقا	ئۇخا	قوم	睡眠
ھاڭقايماق	ئاڭخايماق	قوم	张口结舌
پوقاق	پۇخاق	كېر، كەل	大脖子病
توقۇ -	توخۇ\تۇخى -	كەل	织
توقۇمۇم	توخۇمىم	كەل	我的马鞍垫
داڭقان	دا:خا:	قوم	鼎、铛
دېھقان	دىخان	قەش، قوم	农民
سوقۇش	سۇخاش	كەل	打架、仗
سېقى	سېخى	كەل	完好的
ياقا	ياخا	كەل	领子
ياقالمايمىز	ياخالمايتمىز	كەل	我们不能贴
يىقىلىپ	ئىشخىلىپ\ئىخىلىپ	كەل	摔倒
ۋاقىت	گاخ	قوم، تۇر	时间
ۋاقىت	ۋاخىت	خوت	时间
قوشنا	خوشنا	تۇر	邻居
قات	خات	قوم	层
قەپەس	خەپەز	قوم	鸟笼
قەستەن	خەستەن	تۇر	故意地
قەست	خەس\خاس	لوپ	阴谋

باداشقان	بەدەشخان	غوْل	盘腿

2) «ق» تاۋۇشىنىڭ «غ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

سۆز بېشىدا كەلگەن «ق» تاۋۇشىنىڭ «غ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىش ئەھۋالى قومۇل، لوپنور قاتارلىق جايلاردا كۆپ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
قادا -	غادا -	قوم	插，固定
قازماق	غازماق	قوم	挖、挖掘
قاشا	غاشا	قوم	栅栏
قاي -	غايلا -	قوم	晕
قىراۋ	غوْرۇ\غىرو	لوپ	霜
قىرغاۋۇل	غىرغوْل	لوپ	雪鸡
قوْتۇل -	غوْتۇل -	لوپ، قوم	逃脱
قوْدۇق	غوْدۇخ	قوم	井
قوْلوْپ	غوْلوْپ	تۇر، قوم، لوپ، غوْل	锁
قوْلوْپلا -	غوْلوْپتا -	لوپ	上锁
قوْلوْپلا -	غوْلوْپلا -	تۇر	上锁
قوزغىلاڭ	غوزغولوڭ	لوپ	起义
سۇيوْقئاش	سۇيغاش	قوم، تۇر	汤饭

ئەدەبىي تىلدىكى «ق» بىلەن ئاخىرلاشقان نۇرغۇنلىغان سۆزلەردە، خوتەن، لوپنور، قەشقەر، كەلپىن، ئاتۇش قاتارلىق جايلاردا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ساقلىغانلىقتىن، «ق» بىلەن «غ» نىڭ نۆۋەتلىشىشى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
تاتلىق	تاتلىغ	ئات	甜
تۇماق	تۇماغ	ئات	棉帽
تېرىق	تېرىغ	ئات	小米
قوشاق	قوشاغ	ئات	民歌
ئاچچىق	ئاچچىغ	ئات، خوت	气、怒气
ئوڭلۇق	ئوڭلاغ	خوت	随和，正派
چىرايلىق	چايلىغ	خوت	漂亮
بوياق	بوياغ	خوت، ئات	染料
قىزىق	قىززىغ	خوت، ئات	热、烫
پۇراق	پۇراغ	خوت، قاغ	味儿
مۇنداق	مۇنداغ	خوت، قەش	这样
ئانداق	ئانداغ	خوت، قەش، ئات	那样
پىشىق	پىششىغ	خوت، گۇم	熟的；吝啬的
ئىسسىق	ئىسسىغ	خوت، گۇم، كەل، ئات	热
ساۋاق	ساۋاغ	قەش	功课

تولغاق	تولغاغ	كەل	阵痛；绞痛
قويۇق	قوياغ	كەل	稠、浓
ئورغاق	ئورغوغ	لوپ	镰刀
ئېيىق	ئايىغ	لوپ	熊
پاراق باج	پاراغ باج	لوپ	粮税
قوملاق	قومالاغ	لوپ	羊粪蛋
پايپاق	پايپاغ	لوپ	袜子

ئەدەبىي تىلدا «غ» بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەر يۇقىرىقى جايلاردا ئەينەن ئېيتىلىدۇ مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئات ـ ئۇلاغ	ئات ـ ئۇلاغ	خوت، گۇم، كەل، قەش	牲口
ئاياغ	ئاياغ	قەش، كوس	鞋；脚
چىراغ	چىراغ	خوت، ئات	灯
دىماغ	دىماغ	خوت	鼻子

تۇرپان، قومۇل قاتارلىق جايلاردا سۆز ئاخىرىدا «غ» كەلمەيدۇ، ئۇنىڭ ئورنىدا پەقەت «ق» ياكى «خ» كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئات ـ ئۇلاغ	ئات ـ ئۇلاق	تۇر، قوم	牲口
ئاياغ	ئاياق	تۇر، قوم	鞋；脚
چىراغ	چىراق	تۇر، قوم	灯
دىماغ	دىماق	تۇر، قوم	鼻子
ساۋاق	ساۋاق	تۇر، قوم	功课
تولغاق	توغلاق\تولاق	تۇر، قوم	阵痛；绞痛
قويۇق	قويۇق	تۇر، قوم	稠、浓
ئورغاق	ئوراق	تۇر، قوم	镰刀
ئېيىق	ئېيىق	تۇر، قوم	熊
داغ	داق	قوم	色斑，污点

«ق» بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرگە «ل»، «ر» ياكى «د» بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، بەزى جايلاردا «ق» تاۋۇشى «غ» تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدۇ، يەنە بەزى جايلاردا «ق» تاۋۇشى «خ» تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
پىششىقلا ـ	پىششىخلا ـ	تۇر	加工
تۇرۇقلۇق	تۇرۇخلۇق	تۇر	既然，虽然
يېپىقلىق	يېپىخلىق	تۇر	关着、盖着
ئېسىقلىق	ئېسىخلىق	تۇر	挂着
ئاچچىقراق	ئاچچىغاراق	تۇر	较辣、较苦
چاتاقراق	چاتىغاراق	تۇر	比较麻烦

ئورۇقلا -	ئورۇخلا -	تۇر	变瘦
تۇرۇقلۇق	تۇيۇغلۇق	خوت	既然，虽然
قاماقلىق	قاماغلىغ	خوت	被关着
پىششىقلا -	پىششىغدا -	قوم	加工
شاپىلاقلا -	شاپىلاغدا -	قوم	拍巴掌
ئورۇقلا -	ئورۇغلا -	قەش	变瘦
تەقدىرلە -	تەغدىرلە -	قەش	表扬、奖励
يېپىقلىق	يېپىغلىق	قەش	关着、盖着
ئېسىقلىق	ئېسىغلىق	قەش	挂着
تولۇقراق	تولۇغراق	قەش	比较全面
چاتاقراق	چاتاغراق	قەش	比较麻烦

تۇرپان، قومۇل قاتارلىق جايلاردا «ق» بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان ياسىغۇچىلار ئۇلانغاندا، «ق» تاۋۇشى ئاجىزلىشىپ، بىرەك «غ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدۇ. لېكىن، قەشقەر، كەلپىن، ئاتۇش، كېرىيە قاتارلىق جايلاردا مۇنداق نۆۋەتلىشىش ئاز. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	قەشقەرلەردە	تۇرپانلاردا	خەنزۇچە
ئاغرىقى	ئاغرىقى	ئاːرىغى	他的病
تايىقىنى	تايىقىنى	تايىغىنى	把他的棍子
قۇلىقىم	قۇلىقام	قۇلۇغۇم	我的耳朵
تايىقى	تايىقى	تايىغى	他的棍子
قالپىقىڭ	قالپىقاڭ	قالپىغىڭ	你的棉帽

(3) ئايرىم جايلاردا بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى «ق» تاۋۇشى «ك» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
بوۋاق	بۇۋەك	خوت	婴儿
پاچاق	پايچەك	خوت	腿
جونداق	جۇندەك	خوت	旧的，破的

پېئىللارنىڭ ئېنىق ئۆتكەن زامان بىرىنچى شەخس كۆپلۈك شەكلى، بەزى جايلاردا ۋاريانتلىق بولۇپ، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن پېئىللاردا « - ئۇق» نىڭ ئورنىدا « - ئۇك» كېلىدۇ. ئەدەبىي تىلىمىزدا بولسا پېئىلنىڭ بۇ خىل شەكلىنىڭ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋاريانتى مەۋجۇت ئەمەس. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
سۆزلىدۇق	سۆزلىدۇك	خوت، لۇك	我们说了
كۆردۇق	كۆدۇك	خوت، لۇك	我们看了
كۈلدۇق	كۈلدۇك	خوت، لۇك	我们笑了

كەلدۇق	كەلدۇك	خوت، لۇك	我们来了

14) «ف» تاۋۇشنىڭ نۆۋەتلىششى

«ف» تاۋۇشى بەزى دىيالېكت ـ شېۋىلەردە مەۋجۇت ئەمەس، شۇڭلاشقا بۇنداق جايلاردا، ئەدەبىي تىلدىكى تەركىبىدە «ف» كەلگەن سۆزلەردە «ف» بىلەن «پ» نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئافرىقا	ئاپرىقا	قەش	非洲
تېلېفون	تىلىپون	لوپ، تۇر	电话
فابرىكا	پابرىكا	قەش، يەك، غۇل	轻工业厂
پاتېفون	پەتىپۇن	لوپ،تۇر	留声机
فاشىست	پاشىس	قەش، غۇل	法西斯
فىلىم	پىلىم	قەش، لوپ، تۇر، يەك	片子
فېئودالىزم	پېۋدالىزىم	لوپ، غۇل	封建主义
موفاك	موپاك	لوپ	磨房
نېفىت	نېپىت	قەش، يەك	石油

15) «غ» تاۋۇشنىڭ نۆۋەتلىششى

(1) «غ» تاۋۇشىنىڭ «خ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىششى

بۇ خىل ھادىسە ئانچە كۆپ ئەمەس. غۇلجا شېۋىسىدە سۆز ئاخىرىدىكى «غ» تاۋۇشى بىرەك «خ» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
بوغچا	بوخچا	تۇر	书包
جاۋغاي	جوخەي	قوم	下颌
چىغىرتماق	چېختىماق\چېتماق	كەل	马兰花
داغ	داخ	قوم، غۇل	污点、色斑
ئات ـ ئۇلاغ	ئات ـ ئۇلاخ	قوم، غۇل	牲畜
ئاياغ	ئاياخ	قوم، غۇل	脚；鞋
چىراغ	چىراخ	قوم، غۇل	灯

(2) «غ» تاۋۇشىنىڭ «ر» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىششى

بۇ خىل ھادىسە ئانچە كۆپ ئەمەس ھەم ئاساسەن ئەسلىي سۆزدە «غ» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغانلىقتىن كېلىپ چىققان. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
تارغاق	تاراق	قوم، تۇر	梳子
ئوغاق	ئوراق	تۇر	镰刀

(3) «غ» تاۋۇشىنىڭ «ق» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل ئەھۋال ئاساسەن سۆز ئاخىرىدا ياكى سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم كەينىدە كۆرۈلۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
باغچە	باقچا	چۆچ	公园
تاغ	تاق	لوپ	山
چاغدا	چاقدا	چۆچ	在时间..
چوغ	چوق	لوپ	炭火
چىغ	چىق	لوپ	树条
قىغ	قىق	لوپ	肥料、粪

بەزىدە سۆز بېشىدا ياكى سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم بېشىدىمۇ كۆرۈلۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
غاز	قاز	چۆچ	鹅
غىدىق	قىتىق	كېر	痒痒
سوغۇق	سۇق	لوپ	冷
بوسۇغا	بوسۇق	خوت	门槛
سېغىنماق	ساقىنماق	گۇم	想念
مەشغۇل	مەشقۇل	لوپ	从事
قىلمىشىغا	قىلمىشقا	خوت	对所作所为
بېشىغا	بېشقا	خوت	往头上

(4) «غ» تاۋۇشىنىڭ «ي» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل ھادىسە ئاساسەن تۇرپاندا ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	تۇرپاندا	خەنزۇچە
باغلا -	بايلا -	绑
باغلام	بايلام	捆、把
قوغلا -	قويلا -	赶、轰走

(5) «غ» تاۋۇشىنىڭ «ك» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ ھادىسە لوپنوردا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
چىغىر	چىكىر	لوپ	狭窄的
ماغدۇر	ماكدۇر	لوپ، تۇر	力气、劲儿
ئېغىزمان	ئاكىزمان	لوپ	后背

(6) «غ» تاۋۇشىنىڭ «ۋ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل ھادىسە ئانچە كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
بوغۇم	بوۋۇم	قوم باي	音节
سۇغۇر -	سۇۋۇر -	لوپ	抽动；浇水
قوغلا -	قۇۋلا -	لوپ	赶、轰走
بوغۇن	بوۋو:	قوم	蜜蜂

16) «ك» تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى

(1) «ك» تاۋۇشىنىڭ «چ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل نۆۋەتلىشىش قەشقەرگە تەۋە ئايرىم جايلاردا كۆرۈلىدۇ، شۇنداقلا كۆپ ئەمەس مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئەكىر -	ئېچى\ئەچىي	قەش، يەك	拿进来
كىر -	چى\چىي	قەش، ئات، يەك	进来
كىشمىش	چىشمىش	قاغ	葡萄干
كىگىز	چىگىز	قاغ، ئات، يەك	毛粘
كىم	چىم	قەش، ئات، يەك	谁
كىشنىمەك	چىنىمەك	يەك	马嘶叫

(2) «ك» تاۋۇشىنىڭ «خ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل ئەھۋالمۇ ئانچە كۆپ كۆرۈلمەيدۇ ھەم پەقەت سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم ئاخىرىدىلا كۆرۈلۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
تەكشى	تەخشې	قەش	平稳、平坦
سەكسەن	سەخسەن	قەش	八十
مەكتەپ	مەختاپ\مەختەپ	قەش، يەك	学校
يەكتەك	يەختەك	قەش	马褂，长衫

(3) «ك» تاۋۇشىنىڭ «گ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

ئەدەبىي تىلدىكى «ك» تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان نۇرغۇن سۆزلەردە، خوتەن، لوپنور، قەشقەر، كەلپىن، كېرىيە، ئاتۇش قاتارلىق جايلاردا «ك» بىلەن «گ» نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئۆيلۈك	ئۆيلەگ	خوت	有家的
ئۆلۈك	ئۇلەگ	قەش، قاغ، خوت، كەل	死者
ئۆلۈك	ئۆلىگ	ئات	死者

ئېكەك	ئىكەگ	خوت	锉刀
بىلىملىك	بىلىملىگ	خوت	有知识的
كېزىك	كىزىگ	خوت	疟疾
يۈرەكلىك	يۈرەگلىگ	خوت	大胆的
يېنىك	يىنىگ	خوت	轻的
تۈكلۈك	تۈكلۈگ	كېر	有毛的
كەلمەكلىك	كەلمەگلىگ	كېر	的来…
ئىتتىك	شىتتىگ\يىتتىگ	خوت، كەل	快；锋利
يىرىك	يىيىگ\يىرىگ	خوت، كەل	粗糙的
كىچىك	كىچىگ	خوت، كەل، قەش	小的
تىرىك	تىرىگ\تىيىگ	قەش، قاغ، خوت، ئات	活着的
ئاچچىق ـ چۈچۈك	ئاچچىغ ـ سۈچۈگ	كەل	酸酸的
ئويناتقۇدەك	ئويناتقۇدەگ	كەل	听说可以玩
بېلەتلىك	بەلەتلىگ	كەل	有票的
ئۆسەك	ئۆسەگ	كەل، خوت	谣传的
قويدەك	قويدەگ\قويدەي	كەل، خوت	象羊一般
ئەللىك	ئەللىگ	كەل، لوپ، خوت	五十
ئۆردەك	ئۆردۆگ	لوپ	鸭子
سۆك	سۆگ	لوپ	谷子
مۇشۇك	مۇشۇگ	لوپ	猫
نازۇك	نوزۇگ	لوپ	娇嫩的

ئەدەبىي تىلدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە بوغۇم بېشىدا كەلگەن «ك» تاۋۇشى بەزى جايلاردا «گ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئۆڭكۇر	ئۆڭگۇر	قوم	洞穴
بۇركۇت	بۇرگۇت	قوم، لوپ	鹰
بەتىنكە	بەتىنگە	خوت، ئات	皮鞋
رېزىنكە	رىزىڭگە	خوت	橡胶
سۇكەن	سۇگە	قوم	漏斗，槽
ھارۋىكەش	ھارۋىگەش	كەل	马车夫
كۇنجۇت	گۇنجۇت	تۇر	芝麻
سەپكۇن	سەبگۇل	تۇر	雀斑
كاپشى ـ	گاپشى ـ	لوپ	唠叨、絮叨

«ك» بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا «ل» بىلەن باشلانغان سۆز يېسىغۇچى قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، بەزى جايلاردا «ك» تاۋۇشى تىل ئارقا، جاراڭلىق، سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش «گ» بىلەن نۆۋەتلەشسە، بەزى جايلاردا تىل ئارقا، جاراڭسىز، سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش «ك» بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئېتىكلىك	ئېتىكلىك	تۇر، غۇل	关着
ئېشەكلىك	ئېشەكلىك	تۇر، غۇل	骑着毛驴
ئېشەكلىك	ئىشەگلىگ	خوت، قەش	骑着毛驴
بېكىتىكلىك	بەكىتىگلىگ	خوت، قەش	关闭着

تۇرپان، قومۇل، غۇلجا قاتارلىق جايلاردا «ك» بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، «ك» تاۋۇشى ئاجىزلىشىش تۈپەيلىدىن، بىردەك تىل ئارقا، جاراڭلىق، سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش «گ» غا نۆۋەتلىشىدۇ. لېكىن، خوتەن، كەلپىن، قەشقەر، كېرىيەلەردە بۇ خىل نۆۋەتلىشىش مەۋجۇت ئەمەس. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	تۇرپانلاردا	قەشقەرلەردە	خەنزۇچە
پېلىكى	پېلىگى	پېلىكى\پېلىكى	它的灯芯
چېلىكى	چېلىگى	چېلىكى\چېلىكى	他的水桶
يۈرىكى	يۈرىگى	يۈرىكى\ژۈرىكى	他的心
تەشتىكىڭ	تەشتىگىڭ	تەشتىكەڭ	你的花盆
يۈرىكىم	يۈرۈگۈم	يۈرىكەم	我的心
ئۆتۈكى	ئۆتۈگى	ئۆتۈكى	他的靴子

غۇلجا، تۇرپانلاردا سۆز ئاخىرىدىكى «ك» ياكى سۆز تەركىبىدە بوغۇم كەينىدىكى «ك» دائىم سىيرىلاڭغۇلىشىپ، جاراڭسىز سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش «ك» ئوقۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	خەنزۇچە
ئەللىك	ئەللىك	五十
سۈتلۈك	سۈتلۈك	有奶的
ئەكرەم	ئەكرەم	男人名
ئەمگەك	ئەمگەك	劳动
مەكتەپ	مەكتەپ	学校
ئاۋابەكرى	ئاۋەكرى	男人名

(4) ئاز ساندىكى سۆزلەردە «ك» تاۋۇشى يەنە «د»، «غ»، «پ» ۋە «ق» تاۋۇشلىرى بىلەن نۆۋەتلىشىدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
چاۋاك	چاۋاق	قوم	巴掌
كاۋاك	قۇۋاق	قوم	空洞
كۈت ـ	پۈت ـ	خوت	等待
كۈچلۈك	كۈچلۈغ	كەل، خوت	有力的
گۈللۈك	گۈللۈغ	خوت	花园

يېنىك	يېنىغ	كەل	轻的
كەچكىچە	قەچقىچە	خوت	直到晚上
كەسلەنچۇك	دەسلەنچۇك	قوم	蜥蜴
كەمتۇك	تەمتۇك	يەك	残缺不全

17) « گ» تاۋۇشنىڭ نۆۋەتلىششى

(1) «گ» تاۋۇشنىڭ «غ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىششى

بۇ خىل ئەھۋال كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ھاڭگا	ھاڭغا	قوم، تۇر	公的
ھاڭگىرت	ھاڭغىرت	قوم	鸿毛
ھاڭگىرا ـ	ھاڭغىرا ـ	تۇر	驴叫

(2) ئاز ساندىكى سۆزلەردە «گ» تاۋۇشى يەنە «ك»، «ۋ»، «ج» ياكى «ي» تاۋۇشلىرى بىلەن نۆۋەتلىشىدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئېگىز	ئېيىز\ئېز	لوپ	高
بېگىز	بەيىز	قوم	锥子
مۈڭگۈز	مۈيۈز	قوم نوم	犄角
تۆگە	تەۋە	قوم	骆驼
گۆھەر	ۋەھەر	لوپ	珍宝
گۆدەك	كودەك	قوم	幼稚
سۈپۈرگە	سۈپۈيكى\سۈپۈكى	خوت	笤帚
يەڭگىمەك	يەڭجۇمەك	خوت	生、生育
تەلەڭگە	تەلەڭكە	غۇل	脸盆
يىرگەنمەك	جىركەنمەك	لوپ	厌恶

18) «ل» تاۋۇشنىڭ نۆۋەتلىششى

(1) «ل» تاۋۇشنىڭ «ن» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىششى

قومۇل، تۇرپان، لوپنور قاتارلىق جايلاردىكى بىر قىسىم سۆزلەردە «ل» تاۋۇشى «ن» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدىغان ئەھۋال مەۋجۇت. بۇنداق نۆۋەتلىششىنىڭ بەزىلىرى ئۇيغۇر ئاسسىمىلياتسىيە سەۋەبىدىن بولغان بولۇشى مۇمكىن، يەنە بەزىلىرى تارىخىي سەۋەبتىن بولغان بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئاڭلا ـ	ئاڭنا ـ	لوپ، تۇر	听
ئوڭلا ـ	ئوڭنو ـ	لوپ	修正、改正
تۇڭلۇك	تۇڭنۇك	قوم، تۇر، غۇل	天窗

ده‌زمال	ده‌زمان	قوم	熨斗
قىلىچ	قىنىش	قوم	剑
مۆلدۈر	مۆندۈر \ مەندىر	قوم	冰雹
كۆڭۈل ـ كۆڭلۈم	كۆڭنۈم	تۈر	我的心
سىڭىل ـ سىڭلىم	سىڭنىم	تۈر	我的妹妹
تەڭلىمات	تەڭنىمات	تۈر	墙围子
تەڭلە ـ	تەڭنە ـ	تۈر	举到面前；比
توڭلا ـ	توڭنا ـ	تۈر	冻
كۆڭلەك	كۆينەك	تۈر	洋衫子、连衣裙
كۆڭلەك	كۆڭنۆك	لوپ	洋衫子、连衣裙
ئەپچىل	ئەپچىن	لوپ	灵巧的
مۇلايىم	مۇنايىم	غۇل	温柔

(2) ئەدەبىي تىلدىكى بەزى «لا\لە» ياكى « ـلاش\لەش» دىن تەركىب تاپقان پىئىللا لوپنور، قومۇل قاتارلىق جايلاردا « ـشى» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئالچاڭلا ـ	ئالچاڭشى ـ	تۈر	摇摇晃晃
ئۇزاقلا ـ	ئۇزاقشى ـ	لوپ	越走越远
تاراقلا ـ	داراخشى ـ	خوت	丁零当啷、发声
قىممەتلە ـ	قىيمەتشى ـ	قوم، لوپ	越来越贵
يېقىنلاش ـ	ياقىنشى ـ	لوپ	靠近、亲近
يېنىكلە ـ	يېنىكشى ـ	لوپ، قوم	缓和，减轻

(3) ئەدەبىي تىلدىكى بەزى « ـلا\لە» دىن تۈزۈلگەن پىئىللار قومۇل شېۋىسىدە « ـ دا\ دە» بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. شۇنداقلا لوپنور دىيالېكتىدا بەزى چاغلاردا « ـ جا» بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئەركىلە ـ	ئە:كۇدە ـ	خوت	撒娇
پىششىقلا ـ	پىششىغدا ـ	قوم	加工
چېچەكلە ـ	چىچەگدە ـ	قوم	开花
سىرلا ـ	سىردا ـ	قوم	刷漆
شاپىلاقلا ـ	شاپىلاغدا ـ	قوم	煽巴掌
يالقۇنلا ـ	يالقۇنجا ـ	لوپ	熊熊燃烧

(4) يەنە ئازساندىكى سۆزلەردىكى «ل» تاۋۇشى «ر» ياكى «چ» بىلەن نۆۋەتلىشىدىغان ئەھۋالمۇ مەۋجۇت. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئالچاڭلا ـ	ئارچاڭلا ـ	قوم	大摇大摆

ئولتۇر -	ئوچچۇ -	خوت	坐
كەسلەنچۇك	كەسكەنچۇك	لوپ	蜥蜴
بوتۇلكا	پوتوركا	قوم	瓶子
شللە	شرلا	قوم	后脖颈
مۇسۇلمان	مۇسۇرمان	قوم، غۇل	穆斯林
جمبىل	جمبىر	قوم	蒸蔑
ئولتۇر -	ئوتتۇرە	غۇل	坐吧
ئۆلتۇر -	ئۆتتۇرە	غۇل	宰吧
لوككا	موكا	غۇل	驼峰

(5) تۇرپان، قومۇل قاتارلىق جايلاردىكى پېئىللارنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈك بۇيرۇق راي شەكلىدە «ل» تاۋۇشى «ن» بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
بارايلى	باراينى	قوم	我们去吧
بارايلى	بارنى	تۇر	我们去吧
كۆرەيلى	كۆرنى	تۇر	我们看吧
كۆرەيلى	كۆرەينى	قوم	我们看吧
كېتەيلى	كېتنى	تۇر	我们回去吧
كېتەيلى	كېتەينى	قوم	我们回去吧

(6) كەلپىن شېۋىسىدە بىرىنچى بوغۇمى «ل» بىلەن ئاخىرلاشقان، ئىككىنچى بوغۇمى «ت» بىلەن باشلانغان سۆزلەردىكى «ل» تاۋۇشى تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى، جاراڭسىز، سىيرىلاڭغۇ يان تاۋۇش [ɬ] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. تەلەپپۇز قىلىنغاندا، خۇددى «ل» تاۋۇشىنىڭ ئالدىغا بىر «ھ» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالغاندەك تۇيۇلىدۇ. شۇڭا، تۆۋەندىكى مىسالاردا، بۇ تاۋۇش «ل» نىڭ ئالدىغا «ھ» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلەندى. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	كەلپىندە	خەنزۇچە
ئالتۇن	ئاھلتۇن	金子
ئالتە	ئاھلتە	六
ئولتۇر -	ئوھلتۇر -	你坐
ئۆلتۇرۇپ	ئۆھلتۇرەپ	宰，致死
خالتا	خاھلتا	口袋、包裹
كالتە	كاھلتە	短
كالتەك	كاھلتەك	棍子
مالتىلا -	ماھلتىلا -	挖抓、乱抓

19) «م» تاۋۇشنىڭ نۆۋەتلىششى

1) «م» تاۋۇشنىڭ «ن» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشى

بۇ خىل ئەھۋال كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
تۆلەم	تۇلەن	خوت	赔偿
زۇكام	زۇكان	خوت، يەك	感冒
مېھمان	نېمان	مەك، قارىتال	客人
مەپە	نەپە	خوت، يەك	棚车
چىمچىلاق	چىنچىلاق	لوپ	小拇指
بىسەرەمجان	بىسەرەنجان	غۇل	乱七八糟
باش قېتىمچىلىق	باش قېتىنچىلىخ	غۇل	头疼的事

(2) يەنە ئاز ساندىكى سۆزلەردە «م» تاۋۇشى «ي»، «ك»، «ۋ»، «پ»، «ب»، «غ»، «ژ» قاتارلىق تاۋۇشلار بىلەن نۆۋەتلىشىدىغان ئەھۋال مەۋجۇت. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
تىزلامچا	تىزلاپچا	قوم	护膝
تۆمۇنە	تېۋەنە	لوپ	帆布缝针
زېمىن	زېۋىك\زېمىن	لوپ	大地
قامال	قاۋال	لوپ	封锁
قولۇم ـ قوشنا	قولۇك ـ قوشنى	خوت	邻居
قىممەت	قىزمەت	ئات، قەش	贵
قىممەت	قىيمەت	تۇر، قوم، خوت، لوپ، كەل	贵
كاپام	كاپاك	قوم	(一) 口
گۇگۇم	گۇگۇك	تۇر	黄昏
مايماق	مايغاق\ماغاق	تۇر	歪的、斜的
موزاي	بۇزۇ	لوپ، قوم	小牛犊
مۇسۇلمان	مۇسۇرمان\بۇسۇرمان	لوپ	穆斯林，清真
ئومۇرتقا	ئوڭۇرتقا	لوپ	脊椎

لوپنور دىيالېكتىدا ئىسىم ۋە پېئىللارنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈك قوشۇمچىسى «ـ مىز» دائىم «ـ ۋىز» بىلەن نۆۋەتلىشىپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىدە	جايى	خەنزۇچە
ئىككىلىمىز	ئىككىلەۋىز	لوپ	我们两人
بارىمىز	بارادىۋىز	لوپ	我们要去

20) «ن» تاۋۇشنىڭ نۆۋەتلىششى

(1) «ن» تاۋۇشنىڭ «ل» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل ئەھۋال بەزى جايلاردا سۆز ئاخىرىدا، بەزىدە سۆز بېشىدا ۋە ياكى سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم بېشىدا كۆرۈلىدۇ، ھەتتا بەزىدە سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم ئاخىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ساپان	ساپال	خوت	犁
سايمان	سايمال	لوپ	工具
سەپكۈن	سەپكۈل	خوت، لوپ	雀斑
مايمۇن	مايمۇل	لوپ	猴
ھىنگان	ھىنگال	خوت	公骆驼
نوختا	لوختا	قوم باي	马笼头
نىقاب	لىقاپ	لوپ	假面具
نېپىز	لېپىز	غۇل	薄
تەڭنە	تەڭلگە\تەڭلى	لوپ، خوت	和面盆
شەبنەم	شەملەم	لوپ	露珠
ناھال	لال	قوم	鞋掌
قانۇن	قالۇن	لوپ	法律
مەنپەئەت	مەلپەت	لوپ	利益
چۆنتەك	چولتەك	كېر، تۇر	口袋，荷包
سەرەمجان	سەرەمجال	لوپ	有条理的

(2) «ن» تاۋۇشىنىڭ «م» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل ئەھۋال بەزى جايلاردا سۆز بېشىدا ۋە سۆز ئاخىرىدا ياكى سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم بېشىدا كۆرۈلىدۇ، ھەتتا سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم ئاخىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
نامرات	ماميات	خوت	贫穷
مانان	مانام	كېر	水雾，暮霭
يۇلۇن	يۇلۇم	لوپ	脊髓
پەتنۇس	پەتمۇس	لوپ، تۇر، غۇل	托盘
تىرناق	تىرماق	قوم، تۇر	指甲
شۇنداق	شۇمداغ	خوت	那样
مۇنداق	مامدا	خوت	这样
مەنپەئەت	مەمپەت	قەش	利益
ئىشتانباغ	ئىشتامباغ	قەش	裤带
يانپاش	يامپاش	تۇر	胯，髋

(3) «ن» تاۋۇشىنىڭ «ي» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل ئەھۋال كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئىنەك	ئىيەك	قوم ئەل	奶牛
قانداق	قايدا	خوت، قەش	怎样

(4) «ن» تاۋۇشىنىڭ «ڭ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى
بۇ خىل ئەھۋالمۇ كۆپ ئۇچرىمايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئالۋان	ئالۋاڭ	قوم، تۈر	差役
ئىنقىلاب	ئىڭقىلاپ	قەش	革命
ئەنسىز	ئەڭسىز	قوم	不安
بانكا	باڭكا	قەش	银行
رېزىنكە	رېزىڭگە	خوت	橡皮
يانپاش	ياڭپەش	قوم	胯
باشلانغۇچ	باشلاڭغۇچ	لوپ	初级
ئويمان	ئويماڭ	قوم	凹的，坑

(5) يەنە ئاز ساندىكى سۆزلەردە «ن» تاۋۇشى «ت»، «ر» قاتارلىق تاۋۇشلار بىلەن نۆۋەتلىشىدىغان ئەھۋالمۇ مەۋجۇت. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئويمان	ئويمات\ئويموت	لوپ، تۈر	凹的、坑
ئۆتنە	ئۆتتۆ	لوپ	借
دەشنەم	دەشتەم\دەشتام	لوپ	指责
ئۇزۇنراق	ئۇزۇرراق	خوت	比较长
يوغانراق	يوغارراق	خوت	比较大
ھېچنېمە	ھېشتەمە	تۈر، غۇل	什么都没

21) «ڭ» تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى

(1) «ڭ» تاۋۇشىنىڭ «گ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى
بۇ خىل ئەھۋال كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
لەڭمەن	لەگمەن	قوم، تۈر	拉条子（饭名）
يىڭنە	يىگنە	كەل، كېر	针

يىڭنە	ئىگنە	لوپ	针

(2) «ڭ» تاۋۇشىنىڭ «ي» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى
بۇ خىل ئەھۋالمۇ كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
تۆڭلۈك	تۇينۇك	قوم ئەل	天窗
لەپەڭلە ـ	لەپەيلە ـ	خوت	摇摆
مېڭە	مىيە	قوم، تۇر، غۇل	脑子
كۆڭلەك	كۆينەك	تۇر، غۇل	连衣裙
سۆڭەك	سۇيەك	غۇل	骨头

(3) بەزى جايلاردا ئاز ساندىكى سۆزلەردە «ڭ» تاۋۇشى يەنە «م»، «پ»، «غ»، «ر» قاتارلىق تاۋۇشلار بىلەن نۆۋەتلىشىدىغان ئەھۋال مەۋجۇت. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
تەڭ كەلمەك	تەپ كە:مەك	خوت	旗鼓相当
شۇڭقار	شۇمقار	چىرا، لوپ	鹰隼
لەڭمەن	لەغمەن	قەش	拉条子
ئۆستەڭ	ئۆستەن	غۇل	河
ئۆلەڭ	ھۆلەن	غۇل	婚礼序歌
تۆڭلۈك	تۇرنۇك	قوم	天窗

(22) «ھ» تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى

(1) «ھ» تاۋۇشىنىڭ «ي» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى
بۇ خىل ئەھۋال بەزى جايلاردا سۆز بېشىدا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ھىمىرمەك	يىمارماق	قوم	捏、揉
ھۆل بولماق	يۆلۈمەك	لوپ	变湿
ھۆل	يۆل	قەش	湿的
ھېساب	يىساپ	قوم، خوت، گۇم، كەل	计算
ھېكايە	يىكايە\يىكايا	قوم، خوت، گۇم، كېر	故事
ھېمىت	يىمىت	گۇم، تۇر	伊米提（名）
ھېلى	يېلى	تۇر	刚才
ھۆكۈم	يۈكۈم	كېر	判决
ھۆسن	يۈسۈن	كېر	姿色
ھۈنەر	يۈنە:	كېر	手艺

يەنە سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم بېشىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئالاھازەل	ئالايىزەل	خوت، گۇم	大约，估模
ئالاھىدە	ئالايىدە	خوت، گۇم	特别的
باھانە	باينا	تۇر	理由
بېھى	بىيە	قەش، تۇر	木瓜
بېھىش	بىيىش	قوم، گۇم، كەل	天堂
بېھىش	بېيىش	تۇر، غۇل	天堂
جاھىل	جايىل	تۇر، گۇم، كەل، خوت	倔、倔强
روھى	رويى	قەش	精神
ساھىل	سايىل	كوس	岸；乞丐
شېھىت	شىيىت\شېيىت	تۇر، گۇم، كەل، قوم	去世
گاھى	گايى	تۇر، گۇم، كەل، خوت	有时、有的
مۇھىت	مۇيىت	كوس، كېر	环境
مۇھىم	مۇيۇم	كوس	重要
ۋاھىت	گايىت	قوم	瓦依提

يەنە سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم ئاخىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
مېھمان	مىيمان	تۇر، قەش	客人

(2) «ھ» تاۋۇشىنىڭ «خ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل نۆۋەتلىشىش كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئەھۋال	ئەخۋال	چۆچ	情况
رەھمەت	رەخمەت	چۆچ	谢谢
مۇھىت	مۇخىت	چۆچ	环境
ھال	خال	چۆچ	状态
ئەجەبمۇ	خەجەپپۇ	لوپ	太…

(3) يەنە ئازساندىكى سۆزلەردە «ھ» تاۋۇشى «ۋ»، «غ» قاتارلىق تاۋۇشلار بىلەن نۆۋەتلىشىدىغان ئەھۋالمۇ مەۋجۇت. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
باھا	باغا	چۆچ	评价
گۆھەر	گۆۋەر	قوم	宝贝
ھاۋشى ـ	گاپشى ـ	لوپ	狂吠

23) «ۋ» تاۋۇشنىڭ نۆۋەتلىشىشى

(1) «ۋ» تاۋۇشنىڭ «گ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل نۆۋەتلىشىش تۇرپان، قومۇل، غۇلجا، كەلپىن، لوپنور، ئاقسۇ قۇمباش، قارىتال ۋە باي قاتارلىق جايلاردا كۆپ كۆرۈلىدۇ. خوتەن، ئاتۇشلاردىمۇ ئاز - تولا كۆرۈلىدۇ. شۇنداقلا بۇ خىل نۆۋەتلىشىش ئاساسلىقى سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم بېشىدا ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئاۋۇال	ئاگال	تۇر، غۇل	首先
ئۇۋا	ئۇگا	غۇل، تۇر	鸟窝
ئۇۋۇلا -	ئۇگۇلا -	غۇل، تۇر	揉搓
ئەندۇۋا	ھاندۇگا	غۇل، تۇر	砂浆镘刀
ئەۋۇ	ئىگە\تەگە\تىگۇ	كەل	那个
تاۋار	تاگا	قوم، كەل، لوپ	绸缎
تاۋار	تۇگا	تۇر، غۇل	绸缎
تۇۋى	تۇگى	غۇل	下面
جانىۋار	جانىگا\جېنىگار	قوم، لوپ	动物
جاۋاب	جاگاپ	لوپ، قوم	答案
جاۋاب	جۇگاپ	تۇر	答案
جۇۋان	جۇگان	كەل، قوم، تۇر، لوپ، غۇل	少妇
چاۋار	چوگا	غۇل	草杂
چۇۋۇماق	چۇگۇماخ	غۇل، تۇر	拆除
دېۋانە	دېگانە	قوم، لوپ	乞丐
دېۋە	دېگە\دۆگە	لوپ، قوم	巨人
زاۋال	زاگال	قوم، لوپ	黄昏
زاۋال	زۇگال	تۇر، غۇل	黄昏
زەدىۋال	زەدىگال	لوپ، تۇر، كەل، قوم، غۇل	墙围子
ساۋاب	ساگاپ	لوپ، قوم	善事
ساۋاب	سۇگاپ	تۇر، غۇل	善事
سۇۋا -	سۇگا -	يۇقىرىقى جايلار	抹
كارۋان	كارگان	تۇر، لوپ	驼队、商队
گۇۋاھ	گاگا	قوم	证人
مېۋە - چېۋە	مۆگە - چۆگە	تۇر، غۇل	水果
مەرۋايىت	مەرگايىت	لوپ	珍珠
ناسۋال	ناسگال	غۇل	鼻烟

ياۋا	ياگا	لوپ	野的
ياۋاش	ياگاش	لوپ، كەل	老实的
ياۋاش	يۇگاش	قوم، تۇر، غۇل	老实的
هايۋان	هايگان	قوم	动物
هاۋا	هوگا	قوم	空气

بەزىدە سۆز بېشىدىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ۋاپادار	گۇپادار	تۇر، لوپ، قوم	忠诚
ۋاتىلدا ـ	گاتىلجا ـ	لوپ	叨叨
ۋاقىت	گاخ	لوپ، تۇر، قوم	时间
ۋالاقلا ـ	گالاخشى ـ	لوپ	喋喋不休
ۋالاقلا ـ	گالاخلا ـ	تۇر	喋喋不休
ۋاڭ	گاڭ	قوم، لوپ، تۇر	王
ۋەدىلەش ـ	گادىلەش ـ	لوپ	约定
ۋەدە	گادە	لوپ	约定
ۋەزىپە	گۆزۇپە	لوپ	任务
ۋەزىر	گۆزۇر\گەزىر	قوم، لوپ	丞相
ۋەخپە	گەخۋە	غۇل	清真寺不动产
ۋاقچىرەك	گاخلىخراق	ئاق باي	稍晚一点

بىراق، تەركىبىدە «ۋ» تاۋۇشى كەلگەن ھەممىلا سۆزدە بۇ خىل نۆۋەتلىشىش كۆرۈلۈۋەرمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئاداۋەت	ئاداۋەت	لوپ	冤仇
ئاۋات	ئاۋات	لوپ	繁荣
ئاۋاز	ئاۋاز	لوپ	声音
تاۋلا ـ	تاۋلا ـ	قوم	磨练
تەلۋە	تەلۋە	قوم	狂人，癫狂
چاۋات	چوۋات	قوم	薄而大的馕
توۋۇا	توۋۇا	قوم، تۇر	好家伙
ۋارقىرا ـ	ۋا:قىرا ـ	تۇر، قوم	叫喊
جانىۋار	جانىۋا:	غۇل	动物

يۇقىرىقى جايلاردىن باشقا، خوتەن، ئاتۇش، بورتالا قاتارلىق جايلاردىمۇ بۇ خىل نۆۋەتلىشىش مەۋجۇت، بىراق كۆپ ئەمەس. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
سۇۋاقچى	سۇغاغچى	خوت	抹灰工
تۇۋرۇك	تۇغرۇك	خوت	柱子
لاۋا	لاگا	كېر، قوم	垃圾
زۇۋۇلا	زۇگۇلا	ئات، قوم، تۇر	面团
دەلۋە	دەلگۇ	خوت	宝瓶宫
چۇۋۇل -	چۇگۇل -	ئات، تۇر	弄乱
جۇۋالدۇرۇز	جۇگالدۇرۇز	ئات	帆布缝针
جۇۋا	جۇگا	تۇر، لوپ، خوت، ئات	皮袄
جوۋىماق	جۇگىماق	خوت، تۇر	劳神
ھاۋانچا	ھاگانچە\ھوگاچا	كەل، خوت، تۇر، قوم	姜窝子
ئۇۋىلا -	ئۇگۇلا -	خوت، تۇر	推拿；巢居
ئەندۇۋا	ئەندۇگا\ئەندۇگە	خوت، كەل	砂浆镘刀
سوۋۇت -	سوگۇت -	ئات، تۇر	使冷却
ھالۋا	ھالگا	لوپ، قوم، تۇر، خوت	糖糊糊

(2) «ۋ» تاۋۇشىنىڭ «ي» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل ئەھۋال كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئۇۋا	ئۇيا	لوپ	鸟窝
ئىۋەن	ئۇيەن	خوت	弊端
تۇۋرۇك	تۇيرۇك	تۇر	柱子
تېۋىپ	تىيىپ	خوت، يەك	民族医，郎中
چىۋىق	چۇيۇق	قوم	树枝
چۇۋۇ -	چۇيلا -	قوم	搞乱
سوۋۇت -	سويۇت -	قەش	使凉却

(3) «ۋ» تاۋۇشىنىڭ «پ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل نۆۋەتلىشىشمۇ كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
چىۋىش	چىپىش	خوت	母山羊
چېۋەر	چىپەر\چەپەر	خوت، لوپ	灵巧的
لەقۋا	لەقپا	خوت	笨蛋
كېۋەز	كەپەر\كىپەز	قەش، يەك	棉花秧

(4) «ۋ» تاۋۇشىنىڭ «غ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل نۆۋەتلىشىشىمۇ كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئۇۋاق	ئۇغاق	خوت	沫、碎屑
سۇۋاقچى	سۇغاخچى	تۇر	抹灰工
شۇ ۋاقىتتا	شۇ غاختا	لوپ	这时
ۋاراق	غورەك	تۇر	页
ۋاراق	غەرەق	قوم	页
تۇۋاق	تۇغاق	تۇر	锅盖

(5) يەنە ئازسانىدىكى سۆزلەردە «ۋ» تاۋۇشى «ك»، «ھ»، «ب»، «م» قاتارلىق تاۋۇشلا
بىلەن نۆۋەتلىشىدىغان ئەھۋال مەۋجۇت. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
بوۋا	بوببا	خوت	爷爷，祖父
ناۋات	نامات	تۇر	冰糖
ۋارقىرا -	بارقىرا -	قوم	喊
ۋۇجۇد	ھۇجۇت	قوم	宗
ۋەكىل	ھۇكۇل	قوم باي	代表
بالىۋاقا	بالا - باقا	لوپ	子女

24) «ي» تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى

(1) «ي» تاۋۇشىنىڭ «ر» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل ھادىسە ئايرىم جايلاردا ئايرىم سۆزلەردە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئايال	ئارال	خوت	女人
ئەدىيال	ئەدرال	خوت	毛毯
بويا -	بورا -	خوت	染、上色
تېيىل -	تېرىل -	خوت	滑
چوغداي	جودار	قوم	骆驼的颈毛等
قايچا	قارچا	قوم باي	剪刀
ئالىغاي	ئالاغار	لوپ	斜眼
يوپكا	روپكا	يەك	裙子
ياستۇق	راستۇق	يەك	枕头
يامچاق	رامچاق	يەك	花盆

(2) «ي» تاۋۇشىنىڭ «ژ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

ئاتۇش، قەشقەر، گۇما، غۇلجا، يەكەن قاتارلىق جايلاردا، تار سوزۇق تاۋۇش «ئى، ئۇ، ئۇ» لەردىن تەركىب تاپقان سۆزلەردە سۆز بېشى ياكى سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم ئاخىرىدا دائىم بۇخىل ئەھۋال كۆرۈلىدۇ. ئاقسۇ قۇمباشتىمۇ مۇشۇ خىل ئەھۋال مەۋجۇت. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
يىپ	ژىپ	قەش، غۇل، گۇم	线
يىراق	ژىراق	قەش، ئات، غۇل	远
يىرت -	ژىت -	گۇم، قەش	撕、扯
يىرىك	ژىرىك	قەش، ئات	脓
يىغ -	ژىغ -	گۇم، غۇل	收集
يىغلا -	ژىغلا -	قەش، گۇم، ئات، غۇل	哭
يىغىن	ژىغىن	قەش، ئات	会议
يىن	ژىن	غۇل	食糜
يىقىل -	ژىقىل -\شىقىل	گۇم	摔倒
يىك	ژىك	گۇم، غۇل	梭子
يىگىت	ژىگىت	قەش، گۇم، غۇل، يەك	小伙子
يىل	ژىل	قەش، غۇل، يەك، قاغ، گۇم	年
يىلان	ژىلان	يەك، قاغ، قەش	蛇
يىلتىز	ژىلتىز	قەش، ئات، يەك	根
يىلىك	ژىلىك\ژىلىگ	قەش، گۇم	骨髓
يىڭنە	ژىڭنە	قەش، گۇم، يەك	针
يۇدۇمەك	ژۇدۇماق	يەك، قاغ	背、驮
يۇرت	ژۇت	ئات، قەش، گۇم، كېر، يەك	故乡
يۇل -	ژۇل -	قەش، ئات	拔
يۇلتۇز	ژۇلتۇز	قەش، ئات	星星
يۇلغۇن	ژۇلغۇن	قەش، ئات، يەك	红柳
يۇلۇن	ژۇلۇن	قەش، ئات، غۇل	脊髓
يۇ -	ژۇ -	گۇم	洗
يۇمىلا -	ژۇمۇلا -	گۇم	滚
يۇندى	ژۇندا	قەش، ئات	污水
يۇندى	ژۇندە	گۇم	污水
يۇرەك	ژۇرەك	ئات، قەش	心脏
يۇك	ژۇك	قەش، ئات	货、负担
يۇگۇر -	ژۇگۇ -	گۇم	跑
يالاڭباش	ژىلاڭباشتاق	يەك	光着头

بەزىدە سۆز تەركىبىدە بوغۇم بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كەلگەن «ي» تاۋۇشى «ژ» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىشىدىغان ھادىسىلەرمۇ ئاندا ـ ساندا كۆرۈلۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
پىيادە	پىژادە\پىشادە	يەك، ئاق	步行
پىياز	پىژا\پىشاز	يەك، ئاق	洋葱
كىيىم	كىژىم	يەك	衣服
قىيىنچىلىق	قىژىنچىلىق	يەك	困难
قىينا ـ	قىژنا ـ	ئات، قەش	折磨
قۇيۇپ	قۇژۇپ	ئات، قەش	倒

بىراق، بۇ خىل «ي\ژ» نۆۋەتلىشىدىغان ئەھۋال قومۇل، لوپنور، تۇرپان، خوتەنىنىڭ گۇمىدىن باشقا جايلىرىدا مەۋجۇت ئەمەس.

(3) «ي» تاۋۇشىنىڭ «ش» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل ئەھۋال خوتەن، كېرىيە، چىرا، قاغىلىق، كەلپىن، گۇما قاتارلىق جايلاردا سۆز بېشىدا، شۇنداقلا سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم بېشىدا كۆرۈلىدۇ.

سۆز بېشىدا كۆرۈلگەن ئەھۋاللار:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
يىپ	شىپ	پاخ، كەل، خوت، كېر	线
يىقىلماق	شىقىلماق	پاخ، خوت، چىرا، كېر	摔倒
يىك	شىك	كېر	梭子
يۇپقا	شۇپقا\ژۇپقا	كوس، كېر	薄
يۇتماق	شۇتماق	كوس، خوت	吞、咽
يۇتۇم	شۇتۇم	خوت، كېر	口（量）
يۇقماق	شۇقماق	خوت، پاخ	沾、染上
يۇقىرى	شۇقۇرى\ژۇقۇرى	كېر	高，上
يۈك	شۈك	پاخ، كېر، يەك	货；负担
يۈك ـ تاق	شۈك ـ تاق	كوس، پاخ، كېر، يەك	李
يۈكلىمەك	شۈكلىمەك	خوت	附加，使承担
يەشمەك	شەشمەك	كوس، تۇر، كېر	解开
يىتمەك	شىتمەك	گۇم، نىيە، چىرا، كېر	丢

سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم بېشىدا ياكى بوغۇم كەينىدە كۆرۈلگەن ئەھۋاللار:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
پىيادە	پىشادە	چىرا، ئاق	步行
پىياز	پىشاز	چىرا، ئاق	洋葱

پىياله	پىشوله	ئاق	茶碗
قىيام	قىشام	چىرا، ئاق	酱
قىيان	قىشان	ئاق	洪水
قىينچىلىق	قىشنچىلىق	چىرا، ئاق	困难
قۇيۇپ	قۇشۇپ\قۇزۇپ	ئاق	倒
كىيىم	كىشىم	كىر	衣服
قۇيۇن	قۇشۇن	چىرا، ئاق	旋风
خويمۇ ياخشى	خوشمۇ ياخشى	تۇر	真好

ئاقسۇدا «ي» تاۋۇشىنىڭ «ش» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى پەقەت بىر قىسىم جايلىرىدىلا كۆرۈلىدۇ. بەزى جايلىردا «ي» تاۋۇشى «ژ» غا نۆۋەتلىشىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار.

(4) «ي» تاۋۇشىنىڭ «ھ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى

بۇ خىل ئەھۋال بەزى جايلاردا ئاساسلىقى سۆز بېشىدا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
يوچۇق	ھۇچۇق\ھوچۇق	قەش	缝隙
يوشۇر -	ھوشۇ -	يەك، قاغ، قەش	藏匿
يىلىك	ھىلىگ	خوت	骨髓
يىن	ھىن	خوت	食糜
يۆتەل	ھۇتەل	خوت، يەك، قاغ، قەش	咳嗽
يۆلە -	ھۆلە -	يەك، قاغ	扶持
يوپۇرماق	ھۇپۇماق	ئات	叶子
يۈز	ھۇز	قەش، ئات، يەك	脸；百
يۈسۈپ	ھۇسۇپ	قەش	男人名
يېتىرقا -	ھېتىيقا -	خوت، يەك	认生
يەنە	ھىنا\ھىنى	خوت، يەك	再、又
يېنىپ چۈش -	ھېنچۈش -	تۇر	你下来
يېنىپ چىق -	ھېنچىق -	تۇر	你上来
يېنىپ كەل -	ھېنكەل -	تۇر	你回来
يېنىپ كەت -	ھېنكەت -	تۇر	你回去
يېتىپ كەل -	ھېتكەل -	تۇر	你来到了
يېتىپ چىق -	ھېتچىق -	تۇر	你赶回来

(5) يەنە ئازساندىكى سۆزلەردە «ي» تاۋۇشى «ۋ»، «گ»، «س»، «ج»، «ل»، «ز» قاتارلىق تاۋۇشلار بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	جايى	خەنزۇچە
ئەدىيال	ئەدىگال	دىغار①	毛毯
تۇياق	تۇگاق	لوپ	蹄子
كۆيە	كۆگە	تۇر	锅烟子；蛀虫
تۇياق	تۇۋاق	قوم، تۇر	蹄子
ئۇيات	ئۇۋات	كېر	羞、愧
يۇق -	سۇق -	كەل	沾、传染
يۈگۈر -	جۈغۇ -	قەش	跑
يۈر -	جۈ: -	غۇل	走
يىرگەن -	جىركەن -	لوپ	厌恶
يوسۇن	جوسون	لوپ	方式
يىمن	زىمن	گۇم	食糜
يوتا	لوتا	خوت، لوپ	大腿

قىسقىچە خۇلاسە:

ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت - شېۋىلىرىدە 24 ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ھەممىسىدا نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ. شۇنىڭدەك بۇ خىل ھادىسە ئاساسەن خوتەن، لوپنۇر دىيالېكتى ۋە تۇرپان، قومۇل، كەلپىن شېۋىلىرىدە كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

7.0 تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى

سۆزلەر تەلەپپۇز قىلىنغاندا تەركىبىدىكى ئىككى تاۋۇش بىرىدە ئۆزئارا ئورۇن ئالماشتۇرۇپ قېلىشى مۇمكىن، مانا بۇ خىل ھادىسە تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى دېيىلىدۇ. بۇ خىل ھادىسىنىڭ بەزىلىرى سۆزنىڭ تەركىبىدىكى ئوخشاپراق كېلىدىغان ئىككى تاۋۇشنىڭ تولىمۇ يېقىن بولۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئارىدىكى بىر تاۋۇش باشقا بىر تاۋۇش بىلەن ئورۇن ئالماشتۇرغانلىقتىن بولىدۇ؛ بەزىلىرى باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش جەريانىدا ياكى قەدىمكى تىل تەرەققىي قىلىپ ھازىرقى دەۋردىكى تىلغا ئۆزگىرىش جەريانىدا، ئەسلىي خاتا شەكىلدە قوبۇل قىلىنىپ ياكى تۇراقلىشىپ قالغان بەزى سۆزلەر، خاتا پېتىچە كېتىۋەرگەنلىك تۈپەيلىدىن بولىدۇ. مەسىلەن، بەزى كىشىلەرنىڭ «ئۇيغۇر» دېگەن سۆزنى «ئۇرغۇي» دەپ؛ «بايراق» دېگەن سۆزنى «بارياق» دەپ؛ «مەريەم» دېگەن سۆزنى «مەيرەم» دەپ خاتا تەلەپپۇز قىلىشى كېيىنكىدەك سەۋەبتىن بولغان. يەنە بەزى تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالمىشىشى، تەلەپپۇز قىلىنغاندا سۈرئەت تېز بولۇپ كەتكەنلىك ياكى ئالدىراپ تەلەپپۇز قىلغانلىق سەۋەبىدىن بولغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەيلى قانداقلا بولمىسۇن، تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالمىشىش ھادىسىسىمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت - شېۋىلىرىدە مەۋجۇت بولۇپ تۈرۈۋاتقان نۇتۇق ئېقىمىدىكى ھادىسىلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئادەتتە، ھەرقانداق بىر تىل ياكى شۇ تىلنىڭ دىيالېكت - شېۋىلىرىدە تاۋۇشلارنىڭ

① دىغار —— پېچان ناھىيەسىگە تەۋە يېزا.

ئورۇن ئالماشتۇرۇش ھادىسىسى ئانچە كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. لېكىن، بۇ خىل ھادىسە تىلدىكى ئالاھىدە بىر خىل ھادىسە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ دائىم مەلۇم بىر تىل ياكى دىيالېكتنىڭ ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، كىشىلەر ئۆزىگە تونۇش بولغان مەلۇم بىر تاۋۇش ئالماشتۇرۇش ھادىسىسىگە قاراپلا، سۆزلىگۈچىنىڭ قەيەرلىك ئىكەنلىكىنى، قەيەرچە سۆزلەۋاتقانلىقىنى دەرھال پەملىيەلەيدۇ. مەسىلەن، قەشقەرلىكلەر دائىم «تەكشۈرۈپ» دېگەن سۆزنى «تەشكۈرەپ» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ؛ تۇرپانلىقلار دائىم «تولغاق، قاملاشقان» دېگەن سۆزنى «توغلاق، قالماشقان» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ؛ كەلپىنلىكلەر «نەشپۈت» دېگەن سۆزنى «نەفشۈت» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ. كىشىلەر مۇشۇنداق سۆزلەرنى ئاڭلىغان ھامان، سۆزلىگۈچىنىڭ قەيەرلىك ئىكەنلىكىنى ئاساسەن توغرا مۆلچەرلىيەلەيدۇ. تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇش ھادىسىسى ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدە ئانچە كۆپ كۆرۈلمەيدۇ، ھەتتا بەزى جايلاردا بىر ـ ئىككى سۆز بىلەنلا چەكلىنىشى مۇمكىن. لېكىن، بۇ خىل ھادىسە ئاز كۆرۈلگىنى بىلەن، بىزنىڭ سۆزلىگۈچىنىڭ قەيەرچە سۆزلەۋاتقانلىقىنى دەررۇ پەملىشىمىزگە ئوڭايلىق تۇغدۇرىدۇ. شۇڭا، تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشىمۇ نۇتۇق ئېقىمىدىكى مۇھىم تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىلىرىدىن بىرىدۇر.

قەدىمكى تىلىمىزغا سېلىشتۇرغاندا، تىلىمىزدا ئەسلىي بار بەزى سۆزلەردە ھازىر تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇش ھادىسىسىنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى بايقايمىز. دېڭاندىكى سۆزلەرگە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتىمىزدىن قارىغاندا، بۇ لۇغەتتىكى بەزى سۆزلەرنىڭ ھازىرغا كەلگەندە، تەركىبىدىكى بەزى تاۋۇشلارنىڭ ئورنىنىڭ ئالماشتۇرۇلغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. مەسىلەن:

دېڭاندا	ئورنى	ھازىرقى شەكلى	خەنزۇچە
چاغمۇر	1 ـ 597	چامغۇر	恰麻固（蔬菜名）
ياغمۇر	3 ـ 50	يامغۇر	雨
قارغىلاچ	1 ـ 682	قارلىغاچ	燕子
تەترۇ	1 ـ 548	تەتۇر	反、反面

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدە، تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇش ھادىسىسى ئاساسەن ئۇزۇك تاۋۇشلاردا كۆرۈلىدۇ، سوزۇق تاۋۇشتىمۇ ئازدۇر ـ كۆپتۇر بار، بىراق ناھايىتى ئاز. تۆۋەندە بىز ئۆزىمىز توپلىغان يەرلىك ماتېرىياللارغا ئاساسەن، دىيالېكت ـ شېۋىلەردە ئۆزىمىز بايقىغان تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇش ھادىسىسى ئۈستىدە توختىلىمىز.

7.1 سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى

بۇ خىل ھادىسە ئاز كۆرۈلىدۇ، بىراق يەنىلا مەۋجۇت. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	ئالماشقان	جايى	خەنزۇچە
ئوغا	ئاغۇ	ئوئا\ئائو	لوپ	毒药，砒霜

ئۆچكه	ئەچكۇ	ئۆئە\ئەئۇ	كەل، خوت 山羊
ئەينۇلا	ئاينالۇ	ئۇئا\ئائۇ	لوپ 乌梅
بوقۇسا	بۇقاسۇ	ئۇئا\ئائۇ	پەيزاۋات 木犁
چويلا	چالۇ	ئوئا\ئائۇ	خوت 笊篱
دورا	دارۇ	ئوئا\ئائۇ	لوپ 药
شوتا	شاتۇ	ئوئا\ئائۇ	لوپ 梯子
كويلا	كالۇ	ئوئا\ئائۇ	خوت 磨坊下水槽
موكا	ماكو	ئوئا\ئائو	لوپ 梭子
هويلا	هالۇ	ئوئا\ئائۇ	خوت 院子，庭院

7.2 ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى

ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى ئاساسەن بىر - بىرىگە ئولىنىپ تۇرغان ئىككى ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئۆزئارا ئورۇن ئالماشتۇرۇشىدا كۆپرەك ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	ئالماشقان	جايى	خەنزۇچە
ئابرۇي	ئارۋۇ:	بر\رۋ	قوم	声望
ئاتلا -	ئالتا	تل\لت	لوپ	越、跳
ئادراسمان	ئارداسمان	در\رد	يەك	莨菪草
ئارغامچا	ئارامچا	رغ\غر	قوم	绳子
ئاقسا -	ئاسقا -	قس\سق	تۇر، غۇل	跛行
ئالماش -	ئاملاش -	لم\مل	تۇر	换
ئايلانماق	ئاينالماق	لن\نل	لوپ	转、转悠
ئوغلاق	ئولغوق	غل\لغ	لوپ	山羊羔子
ئىبرايىم	ئىرۋايىم	بر\رۋ	لوپ	人名
ئىلغا -	ئىغلا -	لغ\غل	قاغ، لوپ	挑、拣
ئىمتىھان	ئىنتام	من\نم	تۇر، غۇل	考试
ئۆشنه	ئۆشەن	نه\ەن	قاغ	肩膀
ئۆگزه	ئۆزگۆ	گز\زگ	لوپ	屋顶、房顶
ئۇيغۇر	ئۇرغۇي	ير\ري	قوم، لوپ	维吾尔
ئۇچكه	ئۆكچه	چك\كچ	قاغ	核儿
ئەسۋاب	ئاپساپ	سۋ\پس	لوپ	工具
ئەگرى	ئەرگى	گر\رگ	لوپ	弯，弯曲
ئەلگەك	ئەگلەك	لگ\گل	تۇر، ئات، قاغ، غۇل	筛子
ئەۋرىشىم	ئەرۋەشىم	ۋر\رۋ	لوپ	柔软
ئەۋره	ئەرۋە \ ئەربە	ۋر\رۋ	قوم، لوپ	重孙
بۇغرا	بۇرغا	غر\رغ	قوم، لوپ	公鹿

瞄准，上膛	لوپ	تل\لت	بەتنە ـ
鼻涕	لوپ	تل\لت	پولتا
甜	لوپ	تل\لت	تاتلىق
筛	قاغ	سق\قس	تاسقا ـ
絮	تۇر	زغ\غز	توزغاق
拧、扭、绞	تۇر، قوم	لغ\غل	تولغا ـ
柱子	لوپ	ۋر\رگ(ۋ>گ)	تۇۋرۇك
检查	ئات، قاغ، قەش	كش\شك	تەكشۈر ـ
撼动	لوپ، قوم	ۋر\رۋ	تەۋرە ـ
积攒	قاغ	غل\لغ	جۇلغا ـ
甜瓜蛋子	قوم، تۇر	لگ\گل	چىلگە
且克曼布	لوپ	كم\پك	چەكمەن
烫，烙	لوپ	غل\لغ	داغلا ـ
浅黄	خوت	رغ\غر	سارغۇچ
变黄；憔悴	تۇر، قوم	رغ\غر	سارغاي ـ
厌恶	لوپ	سك\كس	سەسكەن ـ
轻视	لوپ	غل\لغ	سەل چاغلا ـ
礼帽	قوم	لپ\پل	قالپاق
合适的；英俊的	تۇر، قوم	مل\لم	قاماشقان
朝拜方向	قوم، تۇر	بل\لۋ	قىبلە
凉棚	قوم باي	مپ\پم	لەمپە
歌	كېر	خش\شق	ناخشا
梨	كەل	شپ\فش	نەشپۈت
孙子孙女	قوم، لوپ	ۋر\رۋ	نەۋرە
薄	تۇر، ئات	پل\لپ	ياپىلاق
嗅	لوپ	دل\لد	ھىدلا ـ
哭、哭泣	لوپ	غل\لغ	يىغلا ـ
哭丧着脸	لوپ	غل\لغ	يىغلامسىرا ـ
香菜	يەك	مغ\غم	يۇمغاقسوت
猖獗	كېر	زۋ\ۋز	ئەزۋەيلىمەك

بەزى جايلاردا ئارىسىدا بىر سوزۇق تاۋۇش بولغان ئىككى ئۇزۇك تاۋۇشمۇ ئورۇن ئالمىشىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	ئالماشقان	جايى	خەنزۇچە
ئايغىر	ئارغىي	يغىر\رغي	قوم	公马
ئايلان ـ	ئاينال ـ	لان\نال	لوپ	眩晕；转悠

糠坑	لوپ	نۇر\رۇن	تورۇن\تويۇن	تونۇر
痛苦	لوپ	رىزە\زىرە	زىيارەت	رىيازەت
变黄	تۇر، قوم	رغاي\(ي)غىر	سا:غىر ـ	سارغاي ـ
经历	مەكىت	رگۇز\زگۇر	سەزگۇرەشتە	سەرگۇزەشتە
流浪者	كىر	ردان\ندار	سەرگەندار	سەرگەردان
巴掌	ئات	كاچا\چاكا	چاكات	كاچات
诅咒	لوپ	لەنە\نەلە	نەلەت	لەنەت
祝贺、贺喜	لوپ	مۇبا\ۋما	بۇمارەك	مۇبارەك
手工磨	قوم	رغۇ\غۇر	ياغۇرچاق	يارغۇنچاق
委员	لوپ	ھەي\يھە	ئەيھەت	ھەيئەت
母马	نىيە	يتال\لتاي	بالتاي	بايتال

قىسقىچە خۇلاسە:

A. تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى ھەم ئۇزۇك تاۋۇشلاردا، ھەم سوزۇق تاۋۇشلاردا كۆرۈلىدۇ، ئاساسەن ئۇزۇك تاۋۇشلاردا كۆپرەك.

B. ھەرقايسى دىيالېكت ـ شېۋىلەردە گەرچە تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالمىشىش ھادىسىسى ناھايىتى ئاز كۆرۈلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئەھمىيىتى زور. چۈنكى، ئۇ دائىم مەلۇم بىر تىل ياكى دىيالېكتنىڭ ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭا، بۇنداق سۆزلەرنى قېزىپ توپلاش تولىمۇ زۆرۈر.

تۆتىنچى باب

دىيالېكت ـ شېۋىلەردىكى گرامماتىكىلىق ھادىسىلەرگە سىلىشتۇرما تەتقىقات

بىرىنچى، دىيالېكت ـ شېۋىلەردىكى گرامماتىكىلىق ھادىسىلەرنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى

داڭلىق تىلشۇناس خۇ مىڭيا‌ڭ ئەپەندى مۇنداق كۆرسەتكەنىدى: «دىيالېكت تەتقىقاتچىلىرى فونېتىكىغا بەكرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ، يېقىندىن بېرى لېكسىكىغىمۇ ئەھمىيەت بېرىشكە باشلىدى، لېكىن ئومۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا گرامماتىكىغا ئانچە ئەھمىيەت بەرمەيدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى ناھايىتى كۆپ: بىرىنچىدىن، ئىلگىرى خەنزۇ تىلى دىيالېكتلىرى ئارىسىدىكى پەرق ئاساسلىقى فونېتىكىدىكى پەرق ئىدى، لېكسىكىدىكى پەرق ئىككىنچى ئورۇندا تۇراتتى. گرامماتىكىدا ھېچقانچە پەرق يوق دەپ قارالغاچقا، مۇھىم نۇقتا گرامماتىكىغا قارىتىلمىغانىدى؛ ئىككىنچىدىن، خەنزۇ تىلى دىيالېكت تەتقىقاتىدا ئاۋۋال فونېتىكىدىن باشلاپ تەدرىجىي چوڭقۇرلاشتىڭ قانۇنىيىتىكە ماس كېلىدىغان تەرەققىي قىلىش ۋە چوڭقۇرلاش جەريانى بار ئىدى، شۇڭا بۇنداق بولۇشى ئىنتايىن تەبىئىي ... ئەمدى گرامماتىكا تەتقىقاتىغا كەلسەك، ئەگەر تەتقىقاتچى شۇ يەرلىك ئادەم بولمىسا، شۇ يەرنىڭ شېۋىسىنى پىششىق ئىگىلىگەن بولمىسا، چوقۇم قاتمۇ قات قىينىچىلىققا يولۇقۇپ، شېۋىلەرنىڭ گرامماتىكىسىدا ساقلىنىۋاتقان كونكرېت ئەھۋاللارنى ئېچىپ بېرەلىشى تەسكە توختايدۇ. ھەتتا ئۆزىنىڭ يۇرتىدىكى تىلنىڭ گرامماتىكىسىنى تەتقىق قىلىشىمۇ ئوخشاشلا ئىنتايىن تەس. ئەگەر بىرىنچى قول ماتېرىياللار، پايدىلىنىشقا بولىدىغان تەييار نەتىجىلەر تولۇق بولماي، پۈتۈنلەي قاتتىق باش قاتۇرۇشقىلا تايىنىپ ئاساسلىقچە نەتىجە چىقىرىشقا بولمايدۇ، نەتىجە چىقىرىلغان تەقدىردىمۇ مۇكەممەل بولمايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ھازىرقى زامان خەنزۇ ئەدەبىي تىلىنىڭ گرامماتىكىسىدا تېخى يەنە نۇرغۇن مەسىلىلەر تەتقىق قىلىنىپ بولغىنى يوق، نۇرغۇن مەسىلىلەر تېخى تالاش ـ تارتىشتا تۇرماقتا. شۇڭا، ئۇ دىيالېكتلارنىڭ گرامماتىكا تەتقىقاتىنى تەييار نەزەرىيەۋى ئاساس ۋە تەسۋىرىي فورما بىلەن تەمىن ئېتەلمەيدۇ. ئۇچىنچىدىن، دىيالېكتلارنىڭ گرامماتىكا تەتقىقاتىدا يەنە خەنزۇ تىلىنىڭ ھەقىقىي ئالاھىدىلىكى ئەكس ئېتىدىغان، ھازىرقى غەرب تىللىرىنى ئاساس قىلغان گرامماتىكا نەزەرىيەلىرى بىلەن ھەل قىلىش تەس كېلىدىغان تىل ھادىسىلىرىگە يولۇقۇشمىز مۇمكىن.»①

---

① خۇ مىڭيا‌ڭ: «خەنزۇ تىلى دىيالېكتلىرىنىڭ قىياپىتى توغرىسىدا ماقالىلەر توپلىمى»، جياڭسۇ مائارىپ نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى نەشرى.

يۇقىرىقى سۆزلەردىن دىيالېكتلارنىڭ گىرامماتىكىسى توغرىسىدىكى تەتقىقاتنى
نەقەدەر مۇھىم، نەقەدەر قىيىن ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.
گىرامماتىكا تىلنىڭ ئاساسلىرىنىڭ بىرى، گىرامماتىكىنىڭ تەرەققىياتى ئاستا
تەدرىجىي بولۇپ، تىلنىڭ قىياپىتىنى ئەكس ئەتكۈزەلەيدۇ. تىلىمىزنى
گىرامماتىكىسىنىڭ تەرەققىياتىدىكى نۇرغۇن ھادىسىلەر دىيالېكت ـ شېۋىلەرنى
گىرامماتىكىسىدا ساقلىنىپ قېلىشى مۇمكىن. بىز ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت
شېۋىلىرىدىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ماتېرىياللىرىنى توپلاش ۋە تەتقىق قىل
جەريانىدا شۇنى ھېس قىلدۇقكى، ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىنىڭ گىراممان
ھادىسىلىرىنى تەتقىق قىلىش، ئۇلار ئۈستىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بېر
ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. تىلىمىزنىڭ گىرامماتىكا تارىخىنى ئېنىقلا
تىلىمىزنىڭ ئەسلىي قىياپىتىنى قىياس قىلىشلاردا، دىيالېكتلارنىڭ گىرامماتىكى
توغرىسىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى مۇھىم رول ئوينىشى مۇمكىن.
ئېلىمىزدىكى ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت تەتقىقاتى نەتىجىلىرىگە نەزەر سالساق، مە
دىيالېكتلارنى ئايرىش مەسىلىسى بولسۇن، مەيلى دىيالېكت ـ شېۋىلەر تەتقىق
بولسۇن، خەنزۇ تىلى دىيالېكتلىرى تەتقىقاتىغا ئوخشاش، مۇھىم نۇقتا فونېتىك
قارىتىلىپ كەلدى. لېكسىكا ھەم گىرامماتىكا تەتقىقاتىمۇ بار، ئەلۋەتتە. لېكى
ئۇتۇقلۇق ۋە چوڭقۇرراق بولغان تەتقىقات يەنىلا دىيالېكت ـ شېۋىلەرنىڭ فونېتى
قىسمىدا بولدى. ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىنىڭ گىرامماتىكا تەتقىقاتى تې
چوڭقۇر ئەمەس. بۇ ھەقتە نەشر قىلىنغان مەخسۇس ئەسەرلەر ياكى نەتىجىلەرمۇ ك
ئەمەس. بىراق، كىشىنى خۇشال قىلىدىغىنى، 1980 ـ يىللاردىن كېيىن پارتىيە
مىللىي سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى ئاستىدا، ئېلىمىزدىكى ئۇيغۇر تىلى دىيالې
تەتقىقاتى خىزمىتى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ
ئىلگىرىلىدى، نۇرغۇن ئىلمىي ئەسەر ۋە ماقالىلەر خۇددى يامغۇردىن كېيىنكى بامب
نوتىسىدەك بارلىققا كەلدى. ئۇشبۇ ئەسەرنىڭ بىرىنچى بابىدا كۆرسىتى
ئۆتكىنىمىزدەك، بۇ جەھەتتىكى مەسىلىلەر ھازىرغىچە نەشر قىلىنغان ھەرقاي
دىيالېكت ـ شېۋىلەر توغرىسىدىكى ئون نەچچە پارچە ئەسەردە بىر قەدەر تەپسى
سۆزلەنگەندىن باشقا، يەنە تۆۋەندىكىدەك ماقالىلەردىمۇ ئوخشىمىغان نۇقتىدا، ئوخشىم
دەرىجىدە سۆزلەنگەن:
«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى خوتەن دىيالېكتىنىڭ گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىك
(«قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1987 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇ
نەشرى)؛ «خوتەن شېۋىسىدىكى ‹زۆرۈرىيەت› رايى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجى
ژۇرنىلى، 1986 ـ يىلى 6 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى)؛ «گۇما شېۋىسىنىڭ گىرامماتىكا
ئالاھىدىلىكى» («خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2004 ـ ي
3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ «خوتەن دىيالېكتىدىكى يۆكلىمىلەر توغرىسىدا» («قەش
پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2000 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەش
«خوتەن دىيالېكتى كېرىيە شېۋىسى چىرا تارمىقىنىڭ فونېتىكىلىق، لېكسىكىلى
گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى ئۈستىدە قىسقىچە تەھلىل» («خوتەن پېداگوگىكا ئ

تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2006 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ «خوتەن دېيالېكتىدىكى يارەمچى سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ بىلدۈرىدىغان مەنىسى» («خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2006 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ «خوتەن دېيالېكتىدىكى رەۋىشلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2006 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ «خوتەن دېيالېكتىدا ‹قوپقىلى قوپتى›، ‹ياتقىلى قوپتى، تۇس شەكىللىرىنىڭ مەنىسى توغرىسىدا» («خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2006 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ «ئۇيغۇر تىلى لوپنور دېيالېكتىدىكى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى توغرىسىدا تەھلىل» («مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى» ژۇرنىلى، 1984 ـ يىلى 2 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى)؛ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قومۇل شېۋىسى توغرىسىدىكى دەسلەپكى ئىزدىنىش» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1985 ـ يىللىق مەخسۇس سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ «ياماق، سۆزىنىڭ قومۇل شېۋىسىدىكى رەۋىشلىك رولى» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1993 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ «قومۇل شېۋىسىدىكى يۆكلىمىلەر توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1999 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ «ياماق، سۆزىنىڭ قومۇل شېۋىسىدىكى ئىشلىتىلىشى» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1994 ـ يىلى 5 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ «قومۇل شېۋىسىدىكى بىر قىسىم يارەمچى تىل ئېلېمېنتلىرى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2003 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ «ئۇيغۇر تىلى لۇكچۇن شېۋىسى ۋە ئەدەبىي تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۇرلىنىش سىستېمىسى توغرىسىدا سېلىشتۇرما تەتقىقات» («مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى» ژۇرنىلى، 2002 ـ يىلى 3 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى)؛ «كەلپىن شېۋىسىدىكى كۆرسەتىش ئالماشلىرى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1999 ـ يىلى 4 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ «ئۇيغۇر تىلى دېيالېكتلىرىنى تەكشۈرۈش پروگراممىسى (مورفولوگىيەگە ئائىت مەسىلىلەر)» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1995 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) قاتارلىق ماقالىلەردە، مەخسۇس تۇرمۇش ـ شېۋىلەردىكى ھەر خىل گىراماتىكىلىق ھادىسىلەر ئۈستىدە بەزى تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلغان.

«خوتەن شېۋىسى ھەققىدە» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1986 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ «گۇما شېۋىسى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1987 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ «خوتەن دېيالېكتىدىكى كېرىيە يەرلىك شېۋىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2005 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ «خوتەن دېيالېكتى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان» («خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2005 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ «كىلىياڭ شېۋىسى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2006 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنور دېيالېكتىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، 1962 ـ يىللىق سانى، خەنزۇچە نەشرى؛ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1982 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ «ئۇيغۇر تىلى لوپنور

دىيالېكتىدىكى ئىسىملارنىڭ ئىگىلىك كېلىش ۋە چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىلىرى
توغرىسىدا» («مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى» ژۇرنىلى، 1991 ـ يىلى 2 ـ سان، خەنزۇچە
نەشرى)؛ «لوپنور ئېغىز تىلىدىكى پېئىللارنىڭ بەزىبىر خەۋەر شەكىللىرى توغرىسىدا
(«شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى 2 ـ سان،
ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ «قومۇل نوم يېزىسىدىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى
توغرىسىدا» («شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1989 ـ يىلى 4
سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ «تۇرپان شېۋىسى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش» («تىل
تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1984 ـ يىلى 5 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ «تۇرپان شېۋىسى
توغرىسىدا» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1987 ـ يىلى 2 ـ سان،
ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ «تۇرپان شېۋىسى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2000
يىلى 1 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ «پاخپۇ شېۋىسى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە»
ژۇرنىلى، 1990 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى؛ «مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى»
ژۇرنىلى، 1991 ـ يىلى 4 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى)؛ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ
ئاتۇش شېۋىسى توغرىسىدا تەتقىقات» («قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي
ژۇرنىلى»، 2003 ـ يىلى 1 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى)؛ «كوسراپ شېۋىسىنىڭ ھازىرقى
زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن دەسلەپكى سېلىشتۇرمىسى» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى
ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2004 ـ يىلى 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ «كەلپىن شېۋىسىنىڭ
ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1985 ـ يىلى 1 ـ سان،
ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ «كەلپىن شېۋىسى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش» («شىنجاڭ
ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1990 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى)؛ «كەلپىن
ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلى توغرىسىدا تەتقىقات» («مىللەتلەر تىل يېزىقى» ژۇرنىلى، 1998
يىلى 1 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى) قاتارلىق ماقالىلەردە بولسا، دىيالېكت ـ شېۋىلەرنى
ئومۇمىي ئەھۋالى سۆزلىنىش بىلەن، ئۇلارنىڭ بەزى گىرامماتىكىلىق ھادىسىلىرىنى
ئازدۇر ـ كۆپتۇر تىلغا ئېلىنغان.

يۇقىرىقى نەتىجىلەردىن شۇنى ھېس قىلىشقا بولىدۇكى، دىيالېكت ـ شېۋىلەرنى
گىرامماتىكىسى ھەققىدىكى ھەر خىل تەتقىقاتلاردا يەنىلا مورفولوگىيە ئاساس قىلىنغان.
چۈنكى، ئۇيغۇر تىلى مورفولوگىيەلىك تۈرلىنىشكە باي بىر تىل. بۇ ئالاھىدىلىك
دىيالېكت ـ شېۋىلەردىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، دىيالېكت ـ
شېۋىلەردە سىنتاكسىس جەھەتتىكى پەرقلەر كۆپ ئەمەس، بەزى سىنتاكسىسلىق پەرقلەر
تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا، يەنىلا مورفولوگىيەلىك ھادىسىلەرگە بېرىپ تاقىلىدۇ.
شۇڭا، تۆۋەندە بىز دىيالېكت ـ شېۋىلەرنىڭ مورفولوگىيەسى توغرىسىدا ئۆزىمىزنىڭ
قۇرىمىز يەتكۈچە سېلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بارماقچى.

ئىككىنچى، دىيالېكت ـ شېۋىلەردىكى گىرامماتىكىلىق ھادىسىلەرگە سېلىشتۇرما تەتقىقات

ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدىكى گىرامماتىكىلىق ھادىسىلەرنى ئىككى
جەھەتتىن، يەنى سۆزلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق تۈرلىنىشى ۋە سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى

قانۇنىيىتى جەھەتتىن تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ.

1.0 سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىشى توغرىسىدا

ئۇيغۇر تىلىدىكى ھەرقايسى دىيالېكت ـ شېۋىلەردىكى سۆزلەر ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشاش مۇستەقىل سۆز ۋە ياردەمچى سۆز دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. مۇستەقىل سۆزلەر ئىسىم، سۈپەت، پېئىل، سان، ئالماش، رەۋىش ۋە تەقلىد قاتارلىق يەتتە تۈرگە، ياردەمچى سۆزلەر تىركەلمە، باغلىغۇچى ۋە يۆكلىمە دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بۇلاردىن باشقا يەنە ئىملىق سۆزلەرمۇ بار. بۇ سۆزلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيەلىرى ۋە گىرامماتىكىلىق ئۆزگىرىشلىرى، دىيالېكت شېۋىلىرىمىزدە تۈر جەھەتتە ئەدەبىي تىل بىلەن ئوخشاپراق كەتسىمۇ، لېكىن كونكرېت ئۆزگىرىشىدە ئەدەبىي تىلدىكىدىن خېلى زور دەرىجىدە ئوخشىماسلىقلارنى ساقلىغان. بولۇپمۇ ھەر خىل گىرامماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ ۋارىيانتلىرى ئەدەبىي تىلدىن خېلىلا پەرقلىنىدۇ. تۆۋەندە دىيالېكت ـ شېۋىلەردىكى ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىنىدىغان گىرامماتىكىلىق ھادىسىلەرنى سۆز تۈركۈملىرى بويىچە بىر ـ بىرلەپ سېلىشتۇرۇپ چىقىمىز.

1.1 ئىسىم

ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدە ئىسىملار كېلىش، سان ۋە شەخستىن ئىبارەت ئۈچ خىل گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيەگە ئىگە. ھەرقايسى دىيالېكت ـ شېۋىلەردىكى ئىسىملارمۇ مۇشۇنداق كاتېگورىيەلەرگە ئىگە، بىراق ھەرقايسى كاتېگورىيەلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق شەكىللىرىدە پەرقلەر مەۋجۇت.

1.1.1 كېلىش كاتېگورىيەسى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ كېلىش كاتېگورىيەسى توغرىسىدىكى مەسىلە، ئەزەلدىن تالاش ـ تارتىش ئېڭى كۈچ بولغان، كۆزقاراش تېخى دېگەندەك بىرلىككە كېلىپ بولالمىغان مەسىلىلەرنىڭ بىرى. كېلىش توغرىسىدىكى تالاش ـ تارتىشلار ئىسىمنىڭ زادى كېلىش كاتېگورىيەسى بارمۇ ـ يوق دېگەن مەسىلىدە ئەمەس، ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيەسى دېگەن زادى نېمە؟ ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيەسى زادى قانچە خىل بولىدۇ؟ ئۇنىڭ ئىپادىلىگەن مەنىلىرى قانداق؟ دېگەن مەسىلىلەردە بولۇۋاتىدۇ.

ئەنئەنىۋى كۆز قاراش بويىچە، ئىسىملار باش كېلىش (نۆل قوشۇمچە)، ئىگىلىك كېلىش (قوشۇمچىسى « ـ نىڭ»①)، بېرىش كېلىش (قوشۇمچىسى « ـ غا\قا\گە \كە \ قە»)، چىقىش كېلىش (قوشۇمچىسى «ـ دىن\تىن»)، چۈشۈم كېلىش (قوشۇمچىسى « ـ نى») ۋە ئورۇن كېلىش (قوشۇمچىسى « ـ دا\تا\دە\تە») قاتارلىق ئالتە كېلىشتىن ئىبارەت دەپ قارىلىدۇ. ئادەتتىكى ھەرقايسى دەرىجىلىك ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرىدا، ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيەسى مۇشۇنداق ئەنئەنىۋى كۆزقاراش بويىچە چۈشەندۈرۈلىدۇ. لېكىن، 1980 ـ يىللاردىن بۇيان، ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيەسىگە

① تىل تەركىبلىرىنىڭ ئالدىدا كۆرۈلگەن «ـ» بەلگىسى، مۇشۇ تەركىبنىڭ قوشۇمچە (ياسىغۇچى ياكى تۈرلەگۈچى) ئىكەنلىكىنىڭ بەلگىسىدۇر.

بولغان تەتقىقاتلار بارغانسېرى چوڭقۇرلىشىپ، ئۇنىڭغا بولغان تونۇش بارغانسېرى روشەنلەشتى، شۇنىڭ بىلەن بەزى تەتقىقاتچىلار كېلىشىنىڭ گىرامماتىكىلىق مەنىسى توغرىسىدا ھەم ئۇنىڭ تۈرلىرى ئۈستىدە خىلمۇخىل قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. بەزى تەتقىقاتچىلار ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيەسى سەككىز خىل (يۇقىرىقى ئالتە خىلدىن باشقا، يەنە ئىككى خىلنى قوشتى. مەسىلەن، چېكىڭ شىلياڭ ئەپەندىنىڭ كۆزقارىشى شۇنداق) دېسە، بەزى تەتقىقاتچىلار ئون خىل (خەمىت تۆمۈر ئەپەندىنىڭ كۆزقارىشىچە يۇقىرىقى ئالتە خىل كېلىشتىن باشقا، يەنە چەك كېلىش، قوشۇمچىسى « - غىچە\قىچە\گىچە\كىچە»؛ ئوخشاتما كېلىش، قوشۇمچىسى « - دەك\تەك»؛ تەڭلەشتۇرمە كېلىش قوشۇمچىسى «- چە\چىلىك\چىلىق»؛ ئورۇن - بەلگە كېلىش، قوشۇمچىسى « - دىكى تىكى» دېگەندەك تۆت كېلىش بار) دەپ قارايدۇ. يەنە بەزى تەتقىقاتچىلار ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيەسى ئون سىنتېتىك كېلىش، يەنە تۆت ئانالىتىك كېلىش، يەنى باش كېلىشتە كەلگەن ئىسىملارغا تەركەلمە «ئۇچۇن»، «بىلەن»، «ئارقىلىق» قاتارلىقلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ھاسىل بولغان ئانالىتىك كېلىشلەر بىلەن جەمئىي ئون تۆت خىل كېلىش بار دەيدۇ (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيەسىدىكى تىلشۇناس ئەمىرنەجىپ ئەپەندى مۇشۇ قاراشتا). مەيلى قايسى خىل قاراشتا بولسۇن، ئەنئەنىۋى كۆز قاراش بويىچە بۆلۈنگەن ئالتە كېلىش ئورتاق ئېتىراپ قىلىنغان كېلىش شەكىللىرىدۇر.

ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت - شېۋىلىرىنى تەكشۈرۈش ۋە دىيالېكت - شېۋە رايونلىرىدە توپلانغان ئەدەبىي پارچىلارنى رەتلەش جەريانىدا شۇنى بايقىدۇقكى، ئەنئەنىۋى قاراش بويىچە بۆلۈنگەن ئالتە كېلىش ۋە كېيىن قوشۇلغان بىرقانچە خىل سىنتېتىك كېلىشلەر شېۋىلەردىمۇ مەۋجۇت ئىكەن، بىراق ھەرقايسى كېلىشلەرنىڭ قوشۇمچىلىرىنىڭ ۋارىيانتلىرى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن پەرقلىنىدىكەن.

1) چۈشۈم كېلىش ۋە ئىگىلىك كېلىش

ئەدەبىي تىلدا چۈشۈم كېلىش شەكلى سۆزنىڭ كەينىگە « - نى» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق شەكىللىنىدۇ، ئىگىلىك كېلىش بولسا، سۆزنىڭ كەينىگە « - نىڭ» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق شەكىللىنىدۇ. لېكىن:

لوپنور، تۇرپان، قومۇل شېۋىلىرىدە چۈشۈم كېلىش بىلەن ئىگىلىك كېلىشنىڭ قوشۇمچىسى دائىم ئەينى بىر خىل قوشۇمچە، يەنى « - نى» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ (تۆۋەندىكى مىساللاردا تىرناقنىڭ ئىچىدىكىسى ئەدەبىي تىلدىكى شەكلى. كېيىنكىسى مىساللاردىمۇ شۇنداق.) مەسىلەن:

- مېنى (مېنىڭ، مېنى)، سېنى (سېنىڭ، سېنى).
- مېنى ۋالام (مېنىڭ بالام) كەچىك.
- سېنى باينەڭدە (سېنىڭ باھانەڭدە) ئورۇمچىگە بىر بېرىۋالدىم (تۇرپان).

لوپنور دىيالېكتىدا چۈشۈم كېلىش بىلەن ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىلىرى سۆز تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ئاھاڭداشلىقى ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئوك ئاسسىمىلياتسىيەلىشىش تۈپەيلىدىن، 28 خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

◁ مۇززۇ (مۇزنىڭ، مۇزنى)، سۆزۈمۇ (سۆزۈمنى، سۆزۈمنىڭ)، ئۆيۈڭكۈ (ئۆيۈڭنى، ئۆيۈڭنىڭ)، يوللۇ (يولنى، يولنىڭ)، ئۇرەككى (يۇرەكنى، يۇرەكنىڭ)، قىشتى (قىشنى، قىشنىڭ) ...

يۇقىرىقى جايلاردىن باشقا جايلاردا، چۈشۈم كېلىش بىلەن ئىگىلىك كېلىشنىڭ قوشۇمچىلىرى باشقا ـ باشقا بولىدۇ ھەمدە ئاساسىي جەھەتتە ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ، پەقەت بەزى ۋارىيانتلىرىلا ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، قەشقەر، خوتەن، تۇرپان شېۋىلىرىدە چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ يەنە «نۇ\نۈ» دېگەن ۋارىيانتلىرى بار. مەسىلەن:

◁ قوينۇ (قوينى) سېتىۋەتتىم.

◁ سۈنۇ سەپ سىڭە: يە:گە، سۆزنۇ قىل سىغا: يە:گە.

قەشقەر، يەكەن، تۇرپان، قومۇل، غۇلجا شېۋىلىرىدە ئىگىلىك كېلىشنىڭ يەنە «نۇڭ\ نۈڭ» دىن ئىبارەت ۋارىيانتلىرى بار. مەسىلەن:

◁ قوغۇننۇڭ بىر جىڭى قانچە؟ ئۇزۇمنۇڭ بىر تېلى ... .(قەشقەر)

◁ قولۇمنۇڭ بېغىشى ئا:رىپ تۇرتتۇ. ئۇزۇمنۇڭ بىر ساپىغى بىر جىڭ كېلدو ... (تۇرپان).

◁ كۇزنۇڭ (كۇزنىڭ)، قولنۇڭ (قولنىڭ)، يازنىڭ (يازنىڭ) (خوتەن، يەكەن)

لوپنور دىيالېكتى، قومۇل ۋە تۇرپان ئاستانە شېۋىسىدە «ئۇچۇن، بىلەن، ئوخشاش» دېگەندەك سۆزلەر ياكى ئورۇن كېلىش، چىقىش كېلىش بىلەن تۇرلەنگەن بىرىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈك، ئىككىنچى شەخس بىرلىك شەكلىدىكى شەخس ئالماشلىرى، ياكى كۆرسىتىش ئالماشلىرى دائىم دېگۈدەك ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «نىڭ\نۇڭ\نۈڭ» قوشۇلغان ھالەتتە كۆرۈلىدۇ، بىراق تەۋەلىك مەنىسىنى بىلدۈرمەيدۇ. مەسىلەن:

لوپنوردا:

◁ سېنىڭ ئۇچۇن (سەن ئۇچۇن) ئاڭناغان دەردىم تولو.

◁ بىزنىڭدەككى (بىزدەكلەرنى) نەزىرىگە ئىلمايدۇ.

◁ مېنىڭ ۋىلە سېنىڭدەك (مەن بىلەن سەندەك) كىم مۇرادىغا يەتكەن؟

تۇرپان ئاستانىدە:

◁ بۇ كىتاب مېنىڭدە (مەندە) با:.

◁ ئۇ سېنىڭدىن (سەندىن) ئېگىز.

◁ بۇ سوئالنى بىزنىڭدىن (بىزدىن) سورىما.

◁ پۇلنى بىزنىڭدەكلە (بىزدەكلەر) تاپالايدۇ.

◁ شۇنۇڭدەك (شۇنداق) سوئاللا:نى سورىمىساڭ ۋومامدو !

◁ مۇنداخ بىرمە قاسۇنۇڭدا با:؟ (مۇنداق نەرسە قايسىدا بار)

قومۇلدا:

◁ مىنىڭ ۋىلە\مىنە (مەن بىلەن)؛ سىنىڭ ئۇچۇ (سەن ئۇچۇن) ...

قومۇل، تۇرپان شېۋىسىدە ئىگىلىك كېلىش بىلەن تۇرلەنگەن ھەم ئۇنىڭ كەينىگە «كى» ئۇلانمىسى قوشۇلغان ئالماشلار خەۋەر ياكى ئىگە بولۇپ كەلسە، ئىگىلىك كېلىشنىڭ ئورنىدا چۈشۈم كېلىش « ـ نى» قوشۇلغان شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

◁ بۇ ئۆي بىزنىكى (بۇ ئۆي بىزنىڭكى).
◁ دېڭۇ تۇرغا ئو:لاق سىنىكى (ئاڭۇ تۇرغان ئوغلاق سىنىڭكى).
◁ سېنىكى نەدە؟ مىنىكىسى ئۆيدە قەپتۇ. (سېنىڭكى نەدە؟ مېنىڭكىسى ئۆيدە قاپ
(تۇرپان)

2) ئورۇن كېلىش

ئەدەبىي تىلىمىزدا ئورۇن كېلىش شەكلى سۆز تومۇرىغا « ـ دا\تا\دە\ت
قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. لېكىن، لوپنور دىيالېكتى
قوشۇمچىلارنىڭ 15 خىل ۋارىيانتى بار. مەسىلەن:
◁ قوشتو (قوشتا)، گۆشتۆ (گۆشتە)، مالدە (مەھەللىدە)، يولدو (يولدا)، ئۆي
(ئۆيدە)، ئىسسا (ئىستا)، دوسسو (دوستتا)، پەسسە (پەستە)، دەردىڭىززە (دەردىڭىزدە)...
قەشقەردە بۇ كېلىشنىڭ يەنە « ـ دو\تو\دۇ\تۇ» ۋارىيانتلىرىمۇ بار. مەسىلەن:
◁ ئۇ قەشقا:دا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن.
◁ بۇگەن سائەت ئوندو (ئوندا) بو:غان ئىش.
◁ دادام ئۆيدۆ (ئۆيدە) يوق.
◁ قولامنى ئوتتو (ئوتتا) كۆيدىرىۋالدىم.

3) يۆنىلىش كېلىش

ئەدەبىي تىلىمىزدا يۆنىلىش كېلىش شەكلى سۆز تومۇرىغا « ـ غا\قا\گە\كە\ق
قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. لېكىن، لوپنور دىيالېكتىدا
قوشۇمچىلارنىڭ 12 خىل ۋارىيانتى بار. مەسىلەن:
◁ ئوتقو (ئوتقا)، چۆلگۆ (چۆلگە)، تاڭكا (تاڭغا)، دۆڭكۆ (دۆڭگە)، بېيىش
(بېيىشكە) ...
يۆنىلىش كېلىش لوپنور دىيالېكتىدا ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ يۆنىلىشىنى بىلدۈرۈشتە
باشقا يەنە «..بىلەن، ...دا» دېگەندەك ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ يوسۇنى، ۋاستىسى
قاتارلىقلارنىمۇ بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
◁ چاي ئىچەدۇ چىنىغا (چىنىدە، چىنە بىلەن)؛
◁ تاپىپ ئوينوي خىلىمغا (خىلىم بىلەن)؛
◁ ئاتاسغا تاپىشىپ ... (ئاتىسى بىلەن تېپىشىپ) ...
تۇرپاندا يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى دائىم سۈپەتداشلارنىڭ كەينىگە قوشۇل
كېلىپ، يۆنىلىشنى ۋە تەكىت، سەۋەب قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
◁ نېمىگە خاپا بولدو، مە با:غانغا (مەن بارغان تۇرسام، يەنە نېمىشقا خاپا بولىدۇ!
◁ سىلە: كە:گەنگە بىز با:مىدۇق (سىلەر كەلگەنلىكىڭلار ئۈچۈن بىز بارمىدۇق.)
تۇرپان ۋە قومۇلدا يۆنىلىش كېلىش بىلەن تۇرلەنگەن بىرىنچى ۋە ئىككىنچى شەخ
بىرلىك ئالماشلىرىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى ئەدەبىي تىلدىكىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىل
◁ ماڭغا (ماڭا) نېمە گېپىڭ با:؟
◁ ساڭغا (ساڭا) دەيدىغان بىر گېپىم باردى.

◁ ساڭغا نىم بولدى؟

قەشقەر شېۋىسىدە يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىلىرىدە « ـ كا» دېگەن ۋاريانتىمۇ بار. مەسىلەن:

◁ ئاككا (ھاكقا) توپا ئارىلىشىپ قاپتۇ.

◁ باككا (باكقا) قايلاپ بېقىڭ.

4) چىقىش كېلىش

ئەدەبىي تىلىمىزدا چىقىش كېلىش شەكلى سۆز تۇمۇرىغا « ـ دىن\تىن» قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. لېكىن، لوپنور دىيالېكتىدا بۇ قوشۇمچىلارنىڭ 11 خىل ۋاريانتى بار. مەسىلەن:

◁ باشتىن (باشتىن)، ئوتتۇن (ئوتتىن)، كۇشتۇن (كۇچتىن)، ئۆيدۇن (ئۆيدىن)، سىززىن (سىزدىن)، كۆززۇن (كۆزدىن)، تۇززۇن (تۇزدىن)، مۇززۇن (مۇڭگۇزدىن) ...

قەشقەر، خوتەن، تۇرپان، غۇلجا شېۋىلىرىدىمۇ چىقىش كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ نۇرغۇن ۋاريانتلىرى بار. مەسىلەن:

قەشقەردە:

◁ ئاتتىن چۈشسە ئىزاڭگۇدۇن (ئۇزەڭگۇدىن) چۈشمەپتو.

◁ ئوچۇختۇن ـ ئوچۇق (ئوچۇقتىن ـ ئوچۇق) غەۋەت قىلىپ ژۇ:گمەك.

خوتەن، يەكەنلەردە:

◁ ئۇگۇنۇشتۇن (ئۆگىنىشتىن)، ئۆيدۇن (ئۆيدىن)، قاراڭغۇدۇن (قاراڭغۇدىن)...

◁ كۆپتۇن ـ كۆپ سالام !

ئاقسۇ شايارداا:

◁ مەندۇن (مەندىن)، ئاندۇن (ئاندىن) ...

قومۇلدا بۇ قوشۇمچىنىڭ كەينىدىكى «ن» چۈشۈپ قالغاچقا، « ـ دې\تې» دېگەن شەكىلدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئۆيدې (ئۆيدىن) تالاغا چىقتىم.

بەزى جايلاردا بۇ كېلىشنىڭ ئورنىدا باشقا كېلىشلەر كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

◁ نېمە ساراڭمۇ سەن، بۇ يەـ:چە (بۇ يەردىن) ئۆتۈۋېرىسەن؟ (مەكىت)

◁ ھاسا تېيىنىپ تۇرۇپ تۆپىسچە (تۆپىسىدىن) ئۆتسە ئۆلىتتى. (ھاسا تايىنىپ تۇرۇپ تۆپىسىدىن ئۆتسە ئۆلەتتى) (موغال)

5) ئوخشاتما كېلىش

ئەدەبىي تىلىمىزدا ئوخشاتما كېلىش شەكلى سۆز تۇمۇرىغا « ـ دەك\تەك» قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. لېكىن، خوتەن دىيالېكتىنىڭ بەزى جايلىرىدا (كېرىيەدە) بۇ قوشۇمچە « ـ دەي\تەي» دەپ، بەزى جايلىرىدا (گۇمىدا) «دەگ\تەگ» دەپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

◁ پاختىدەي \پاختىدەگ (پاختىدەك)، سەندەي (سەندەك)، تاغدەي\تاغدەگ (تاغدەك)،

مۇشۇكتەي\مۇشۇكتەگ (مۇشۇكتەك) ...

6) تەڭلەشتۇرمە كېلىش

ئەدەبىي تىلىمىزدا تەڭلەشتۇرمە كېلىش شەكلى سۆز تومۇرىغا « ـ چە\چىلىـ چىلىق» قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق ئەملگە ئاشىدۇ. لېكىن، خوتەن دىيالېكتـ « ـ چىلىك» قوشۇمچىسىنىڭ ئورنىدا « ـ چىلەك» كېلىدۇ. بەزىدە بۇ قوشۇمچىنـ كەينىدە « ـ كە\كى» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ كېلىشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

- قانچىلىك (قانچىلىك)، دادامچىلىك (دادامچىلىك)، مۇشۇنچىلىك (مۇشۇنچىلىك)...
- تېخى بىر سائەت ماڭغۇچىلەككى ئالدىدا پەيدا بولدى.
- ئالەم بىر ۋاخ بولا: چاققىچىلەككى يېتىپ كىلىتىمە. (ئانچە ۋاق قالمايلا يېتىـ كېلىمەن)
- ئۇ چىقىپ كېتىپ بو:غۇچىلەككە تۇتۇلۇپ قالدۇق. (ئۇ چىقىپ كېتىپلا تۇتۇلـ قالدى)

خوتەندە « ـ چە» قوشۇمچىسى يەنە «بىلەن»، «ئارقىلىق» دېگەن سۆزلەرنىڭ ئورنىدـ كېلىدۇ. مەسىلەن:

- كۆۋرۈكچە ئۆتتىم. (كۆۋرۈك ئارقىلىق ئۆتتۈم)
- يولچە ماڭدىم. (يول بىلەن ماڭدىم)

بۇ خىل ئەھۋال مەكىت، موغال شېۋىلىرىدىمۇ بار.

7) چەك كېلىش

ئەدەبىي تىلىمىزدا چەك كېلىش شەكلى سۆز تومۇرىغا « ـ غىچە\قىچە\گىچە\كىچـ قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق ئەملگە ئاشىدۇ. لېكىن، قەشقەر شېۋىسىدە قوشۇمچىلارنىڭ «ـغۇچە\گۇچە\كۇچە\قۇچە» دېگەن ۋارىيانتلىرىمۇ بار. مەسىلەن:

- قومۇلغۇچە (قۇمۇلغىچە)، لوپقۇچە (لوپقىچە)، چوڭ كۆرۈككۇچە (چـ كۆرۈككىچە) ...

2. 1. 1 سان كاتېگورىيەسى

ئىسىملارنىڭ سان شەكلى ئەدەبىي تىلىمىزدا بىرلىك ۋە كۆپلۈك دەپ ئىككى تۈر ئايرىلىدۇ. بىرلىك شەكلى ئىسىملارنىڭ قوشۇمچىسىز شەكلى ئارقىلىق، كۆپلۈك شەكـ ئىسىملارنىڭ تومۇرىغا « ـ لار\لەر» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىـ لېكىن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ دېيالېكت ـ شېۋىلىرىدە ئىسىمنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسىنـ ھەر خىل ۋارىيانتلىرى بار.

1) قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردا ئىسىمنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى « ـ لار\لـ بەزىدە تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتىگە بويسۇنمىغان ھالەتتە قوشۇلۇپ كېلىـ مۇمكىن. مەسىلەن:

- ئوغۇللە\ئوغاللى (ئوغۇللار)، قىزلە (قىزلار)، دوللەر (دوللار) ...

2) دېيالېكت ـ شېۋىلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ئىسىمنىڭ كۆپلـ

قوشۇمچىسىدىكى تىترىگۇچى تاۋۇش «ر» چۈشۈپ قالىدۇ. يەنە كېلىپ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەممە جايىدا دېگۈدەك كۆپلۈك بىلەن تۈرلەنگەن ئىسىملاردىن كېيىن كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇش توغرا كەلسە، كۆپلۈك قوشۇمچىسىدىكى «ئا\ئە» تاۋۇشى، بىردەك «ئى» غا ئاجىزلىشىدۇ. لېكىن، بۇ خىل ھادىسە تۈرپان، غۇلجا، قومۇل قاتارلىق جايلاردا كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	قەشقەردىن خوتەنگىچە	قومۇل، تۈرپانلاردا
بالىلارنى	باللىنى	بالىلا:نى
ئۆيلەرگە	ئۆيلىگە	ئۆيلە:گە
بازارلارغا	بازا:لىغا	بازا:لا:غا
ئاغىنىلەردىن	ئېغىنىلىدىن	ئېغىنىلا:دىن

3) لوپنور دىيالېكتىدا ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسىنىڭ ۋارىيانتلىرى « ـ تار\تەر\تور\تۆر\لار\لەر\لور\لۆر\سار\سەر\سور\زار\زەر\زور\زۆر» لاردىن ئىبارەت 15 خىل. مەسىلەن:

▷ ئاتتار (ئاتلار)، سۇتتەر (سۇتلەر)، گۆشتۆر (گۆشلەر)، ئوتتور (ئوتلار)، يەرلەر (يەرلەر)، جايلار (جايلار)، ئۆيلۆر (ئۆيلەر)، يوللور (يوللار)، ناسسار (ناسلار)، مەسسەر (مەستلەر)، دوسسور (دوستلار)، پەسسەر (پەسلەر)، قىززار (قىزلار)، بىززەر (بىزلەر)، كۆززۆر (كۆزلەر)، يولۇززور (يولۇاسلار) ...

4) خوتەن، يەكەن قاتارلىق جايلاردا كۆپلۈك بىلەن تۈرلەنگەن ئىسىملارنىڭ كەينىدىن شەخس قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ كەلسە، كۆپلۈك قوشۇمچىسىدىكى «ر» تاۋۇشى دائىم «ي» تاۋۇشى بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

باللىيى (بالىلىرى)، باغلىيى (باغلىرى)، ئۆيلىيى (ئۆيلىرى) ...

5) تۈرپاندا كۆپلۈك بىلەن تۈرلەنگەن ئىسىملارنىڭ كەينىدىن شەخس قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ كەلسە، كۆپلۈك قوشۇمچىسىدىكى «ئا\ئە» تاۋۇشلىرى دائىم «ئې» غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

▷ بالىلېرى (بالىلىرى)، باغلېرى (باغلىرى)، ئۆيلېرى (ئۆيلىرى)، تويلېرىڭ (تويلىرىڭ) ...

تۈرپان، غۇلجا قاتارلىق جايلاردا، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە كۆپلۈك قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ، يەنە كەينىگە شەخس قوشۇمچىسى قوشۇلسا، كۆپلۈك قوشۇمچىسى « ـ لار\لەر» نىڭ « ـ لۇر\لۇر» ۋارىيانتلىرى بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن:

▷ كۆزلۇرۇم (كۆزلىرىم)، قوللۇرۇم (قوللىرىم)، سۆزلۇرۇم (سۆزلىرىم)...

3. 2. 1 شەخس كاتېگورىيەسى (تەۋەلىك كاتېگورىيەسى)

ئىسىملارنىڭ شەخس شەكىللىرى ئەدەبىي تىلىمىزدا جەمئىي سەككىز خىل بولىدۇ، يەنى بىرىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈك، ئىككىنچى شەخس بىرلىك (جۇملىدىن، ئاددىي

شەكلى، ھۆرمەت شەكلى ۋە سىپايە شەكلى) ۋە كۆپلۇك (جۇملىدىن، ئاددىي شەكلى
ھۆرمەت شەكلى)، ئۇچىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۇك شەكلى (بىرلا خىل شەكلى
ئىپادىلىنىدۇ). مەسىلەن:

◁ كىتابىم، كىتابىمىز؛ كىتابىك، كىتابىڭىز، كىتابلىرى؛ كىتابىڭ
كىتابىڭىزلار؛ كىتابى دېگەندەك.

بىراق، دىيالېكت ـ شېۋىلەردە ئىسىمنىڭ شەخس قوشۇمچىلىرىنىڭمۇ نۇرغ
ۋارىيانتلىرى بار.

1) ئىسىمنىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك ۋە ئىككىنچى شەخس بىرلىك ئادە
شەكلىنىڭ قوشۇمچىلىرى ئەدەبىي تىلىمىزدا «ـ م\ىم\ۇم\ۈم» ۋە « ـ ك\ىك\ۇك\ۈ
دىن ئىبارەت تۆتتىنلا ۋارىيانتقا ئىگە. ھۆرمەت شەكلى پەقەت ئىككى: « ـ ڭىز\ىڭ
سىپايە شەكلى بىر: « ـ لىرى». لېكىن، قەشقەر، ئاتۇش، خوتەن، گۇما، كەلپىن، يەك
قاغىلىق، مەكىت، كېرىيە قاتارلىق شېۋىلەردە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ئاھاڭداشلى
بۇزۇلغانلىقتىن، بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسىدىن يەنە « ـ ام\ەم»، ئىككىنچ
شەخس ئاددىي بىرلىك قوشۇمچىسىدىن يەنە « ـ اڭ\ەڭ»، ھۆرمەت شەكلىنى
قوشۇمچىسىدىن « ـ ۇڭىز\ۈڭىز\اڭىز\ەڭىز» قاتارلىق ۋارىيانتلىرى قوشۇلۇغ
مەسىلەن:

◁ قولام (قولۇم)، كۆزەم (كۆزۈم)، ئۆتۈكەم (ئۆتۈكۈم)، بوينام (بوينۇم)، قەلەم
(قەلىمىم)، بىلىكەم (بىلىكىم)، يۈرۈكەم (يۈرۈكەم)؛ قولاڭ (قولۇڭ)، ئۆيەك (ئۆيۈ
بوينىاڭ (بوينۇڭ)، قەلىمەڭ (قەلىمىڭ)؛ گۈلۈڭىز\گۈلۈڭاز (گۈلىڭىز)، ئۇتۇكۇڭ
ئۇتۇكۇڭەز (ئۆتۈكىڭىز)، بۇ:رۇقام (بۇيرۇقۇم)، پۇتام (پۇتۇم)...

تۇرپان، غۇلجىدا لەۋ ئاھاڭداشلىق بىرقەدەر كۈچلۈك بولغاچقا، بىرىنچى بوغۇ
لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆزلەرنىڭ كەينىگە يەنە شەخس قوشۇمچىسىنى
لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

◁ قۇلاق ـ قۇلۇقۇم، قۇلۇقۇڭ (قۇلىقىم، قۇلىقىڭ)، قورساق ـ قوسۇقۇم، قوسۇ
(قورسىقىم، قورسىقىڭ)، ئۆزەك ـ ئۆزۈكى (ئۆزىكى)، يۈرەك ـ يۈرۈگۇم، يۈرۈگ
(يۈرىكىم، يۈرىكىڭ) ...

غۇلجىدا يەنە بەزى كىشى ئىسىملىرىنىڭ كەينىگە بىرىنچى شەخس بىرل
قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق يېقىنلىق مۇناسىۋىتە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئىلەم (ئىلى)، غېنەم (غەنى)، ئادىلەم (ئادىلە)، سانىيەم (سانىيە) ...

قومۇلدا ئاساسەن ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش.

2) ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك قوشۇمچىسى ئەدەبىي تىلىمىزدا « ـ ۇڭلار\ىڭلار\ڭ
ۇڭلار» ۋە « ـ ڭىزلار\ىڭىزلار» بولسا، يۇقىرىقى جايلارنىڭ تىلىدا يەنە لەۋلەشمىگ
ۋارىيانتلىرى ۋە ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتلىرى « ـ ىڭلى\ۇڭلى\ڭلى\اڭى\ەڭ
مەۋجۇت. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، بۇ قوشۇمچىلاردا «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان، ھەم «ـ ل
لەر» دىكى «ئا\ئە» لەر «ئى» غا ئاجىزلىشىپ كەتكەن، شۇنىڭدەك ئىككىنچى شەخ
كۆپلۈكىنىڭ ھۆرمەت شەكلى پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى شېۋىلەردە مۇتلەق كۆرۈلمە
پەقەت تۇرپان، پىچان، قومۇل قاتارلىق جايلاردا قوللىنىلىدۇ. يەنە بىر تەكتىلەيدى

نەرسە، تۇرپان ئاستانە، پىچان لۇكچۇن قاتارلىق جايلاردا ئىسىمنىڭ كۆپلۈك شەكلىنىڭ تىل ئالدى ۋارىيانتى « ـ ئىزلە\ئىزلە\ئىلە\ئىلە» ۋارىيانتىنى كۆرۈلىدۇ، باشقا جايلاردا كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

قەشقەر، خوتەنلەردە:

◁ بالاغلى (بالاغلار)، قولاغلى (قولۇغلار)، بويناغلى (بوينۇغلار)، ئۆيەغلى (ئۆيۈغلار)، قەلمەغلى (قەلمىغلار)، چۈشۈغلى (چۈشۈغلار)، قەغىزىغلى (قەغىزىغلار)...

تۇرپاندا:

◁ بالاغلا\بالىغىزلا (بالاغلار\بالىغىزلار)، قولۇغلا\قولۇغىزلا (قولۇغلار\قولىغىزلار)، بوينۇغلا\بوينۇغىزلا (بوينۇغلار\بوينىغىزلار)، ئۆيۈغلا\ئۆيۈغىزلا (ئۆيۈغلار\ئۆيىغىزلار)، قەلمىغلا\قەلمىغىزلا (قەلمىغلار\قەلمىغىزلار)، چۈشۈغلا\چۈشۈغىزلا (چۈشۈغلار\چۈشىغىزلار) ...

قومۇل، تۇرپان ئاستانە، پىچان لۇكچۇندە:

◁ بالاغلا\بالىغىزلا (بالاغلار\بالىغىزلار)، قولۇغلا\قولۇغىزلا (قولۇغلار\قولىغىزلار)، بوينۇغلا\بوينۇغىزلا (بوينۇغلار\بوينىغىزلار)، ئۆيۈغلە\ئۆيىغىزلە (ئۆيۈغلار\ئۆيىغىزلار)، چۈشۈغلە\چۈشۈغىزلە (چۈشۈغلار\چۈشىغىزلار)، قەلمىغلە\قەلمىغىزلە (قەلمىغلار\قەلمىغىزلار) ...

قومۇلدا يەنە ئىككىنچى شەخسنىڭ بىرلىك ۋە كۆپلۈكىدە ئازراق پەرق بار. مەسىلەن:

◁ ئۆزلىرىنىڭ\ئۆزلىرىنىڭ كىتابلىرى (سىزنىڭ كىتابىڭىز) (بىرلىك)

◁ ئۆزلە:نىڭ كىتابلىرى (سىزنىڭ كىتابىڭىز) (بىرلىك)

◁ ئۆزلە:لەنىڭ كىتابلىرىلە: (سىزلەرنىڭ كىتابىڭىزلار) (كۆپلۈك)

3) لوپنور دىيالېكتىدا لەۋ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى كۇچلۇك بولغانلىقتىن، ئىسىمنىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك شەكلى ئەدەبىي تىلغا ئوخشاش، كۆپلۈك شەكلى «ـ مىز\ىمىز\ۇىز\ۈىز\ۇمىز\ۈمىز\ۇۋىز\ۈۋىز» لارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن تۇزۇلىدۇ؛ ئىككىنچى شەخس بىرلىك ئاددىي شەكلى ئەدەبىي تىلغا ئوخشاش، ھۆرمەت شەكلى «ـ ئىز\ىڭىز\ۇڭىز\ۈڭىز» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن تۇزۇلىدۇ؛ ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك شەكلى « ـ ڭلار\ىڭلار\ڭلەر\ىڭلەر\ۇڭلار\ۈڭلەر» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن تۇزۇلىدۇ، ئۈچىنچى شەخس بىرلىك ھەم كۆپلۈك شەكلى « ـ ى\ۇ\ۇسى\سۇ\سۈ» لارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك ھۆرمەت شەكلى لوپنوردا يوق. مەسىلەن:

◁ ئانامىز\ئاناۋىز (ئانىمىز)، ئىككىمىز\ئىككىۋىز (ئىككىمىز)، كۆزۈمىز\كۆزۈۋىز (كۆزىمىز)، قولۇمىز\قولۇۋىز (قولىمىز)؛ كۆڭلۈڭۈز (كۆڭلىڭىز)، ئاتاڭىز (ئاتىڭىز)، قولۇڭىز (قولۇڭىز)؛ ئىنىڭلەر (ئاناڭلار)، ئاتاڭلار (ئاتاڭلار)، ئۆيۈڭلەر (ئۆيۈڭلار)، يولۇڭلار (يولۇڭلار)، كۆزۈڭلەر (كۆزۈڭلار)، باشىڭلار (بېشىڭلار)؛ ئوتتۇ چوقۇ (ئوتنىڭ چوغى)، كۆزۇ (كۆزى)، يازىزى مۆگۈسۇ (يازنىڭ مېۋىسى)، شولۇسۇ (شولىسى)، بالاسى (بالىسى)، ئۆچكۆسۇ (ئۆچكىسى)، چاچى (چېچى)، تاقۇسۇ (توخۇسى)، قولۇ (قولى)...

4) قەشقەردە ئىگىلىك كېلىشتىكى شەخس ئالماشلىرى ئىسىملارنى ئېنىقلاپ كەلگەندە، ئىسىمنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى قىسقارتىلىدۇ.

مەسىلەن:

▷ بىزنىڭ ژۇت (بىزنىڭ يۇرتىمىز)، بىزنىڭ ژۇتتا (بىزنىڭ يۇرتىمىزدا)، بىزنى
ژۇتلىدا (بىزنىڭ يۇرتلىرىمىزدا)، سىلىنىڭ مەكتاپ (سىلەرنىڭ مەكتىپىڭلار)...

5) تۇرپان ۋە قومۇللاردا ئىسىمنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى شەخس بىرلى
قوشۇمچىلىرى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ، بىراق سوزۇق تاۋۇشنىڭ ل
ئاھاڭداشلىقى بۇ جايلاردا بىرقەدەر كۇچلۇك بولغاچقا، بىرىنچى شەخس كۆپل
قوشۇمچىسى « ـ مىز\ىمىز» ۋە ئىككىنچى شەخس بىرلىك ھۆرمەت شەكلىنى
قوشۇمچىسى « ـ ڭىز\ىڭىز» نىڭ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى « ـ ۇمى
ۈمىز» ۋە « ـ ۇڭىز\ۈڭىز» لارمۇ بار. بۇ خىل ئەھۋال خوتەندىمۇ بار. مەسىلەن:

▷ كۆزۈمىز (كۆزىمىز)، قولۇمىز (قولىمىز)، ئانىمىز (ئانىمىز)، بوينۇمى
(بوينىمىز)؛ ئوتۇڭىز (ئوتىڭىز)، كۆزۈڭىز (كۆزۈڭىز)، ئاتىڭىز (ئاتىڭىز)، قولۇڭ
(قولىڭىز)...

6) ئۇچىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈك قوشۇمچىسى ئەدەبىي تىلىمىزدا « ـ سى
ئى» دىن ئىبارەت، بۇنىڭدىكى ئالدىنقى قوشۇمچە پەقەت سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشق
سۆزلەرگىلا قوشۇلىدۇ. لېكىن، خوتەن، يەكەن قاتارلىق جايلاردا «ي، ق، ن، ل» قاتارل
ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرنىڭ كەينىگىمۇ دائىم « ـ سى» قوشۇل
ئۇچىنچى شەخس رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

▷ ئۆيىسى (ئۆيى)، ياغلىقسى (ياغلىقى)، قويىسى (قويى)، پۇلىسى (پۇلى)، ئۇنىس
(ئۇنى)، بىيسى (بىرى) ...

بۇ خىل ئەھۋال قەشقەر، ئاقسۇ شېۋىلىرىدىمۇ بەزىدە كۆرۈلۈپ قالىدۇ.

7) ئۇيغۇرلاردا قىزلارنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە دائىم بىرىنچى شەخس بىرل
قوشۇمچىسىنى قوشۇپ، يېقىنلىقنى بىلدۈرىدىغان ئادەت بار، بىراق بۇ قوشۇم
ئەرلەرنىڭ ئىسمىغا قوشۇلمايدۇ. بىراق، ئاقسۇ توقسۇ، شايار قاتارلىق جايلاردا ئەرلەرن
ئىسمىغىمۇ مۇشۇ قوشۇمچە قوشۇلىدىغان ئادەت بار، بۇ خىل ئادەت ئاقسۇ بايدى
كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

▷ مەڭلىك ـ، مەڭلىكىم، خالىق ـ، خالىقىم، بىلال ـ، بىلالىم، مامۇت ـ، مامۇتۇم ..

8) كەلپىن شېۋىسىنىڭ باشقا يەرلىكلەردىن پەرقلىنىدىغان ئەڭ تىپىك ب
ئالاھىدىلىكى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىدا كۆرۈلگەن « ـ ئى» تاۋۇشلىرى باش
جايلاردىكىدەك جاراڭسىزلاشمايدۇ، ئاجىزلاشمايدۇ. مەسىلەن:

▷ ئاچپىسى (ئاچىسى)، ئاپپىسى (ئاپىسى)، چاپپىتى (چاپىتى)، بىر خىل نېپىز نا
ئاكپىسى (ئاكىسى) ...

يۇقىرىقى مىسالىلاردىكى ئىككىنچى بوغۇمدا كەلگەن سوزۇق تاۋۇش « ـ ئى» ئەدەبى
تىلدا جاراڭسىزلىشىدۇ، بىراق كەلپىن شېۋىسىدە ئېنىق جاراڭلىق ئوقۇلىدۇ.

9) ئاتوش شېۋىسىدە سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە كۆپلۈك قوشۇمچ
قوشۇلغاندىن كېيىن يەنە ئۇچىنچى شەخس قوشۇمچىسى قوشۇلسا، دائىم بىر «
قوشۇلۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

▷ سۆز بىرىكمىللىرى (سۆز بىرىكمە + لەر+ ئى> سۆز بىرىكمىلىرى)، جۈم
نۇسخىللىرى (جۈملە نۇسخىلىرى)، ئوك تەرەپتىكىللىرى (ئوك تەرەپتىكىلىر

قوشۇمچىللىرى (قوشۇمچىلىرى) ...

1.2 سۆپەت

ئەنئەنىۋى گىرامماتىكىدا سۆپەتلەر دەرىجە كاتېگورىيەسىگە ئىگە ھەم بۇ كاتېگورىيە بەش خىلغا بۆلۈنىدۇ دەپ قارىلىپ كەلدى. دىيالېكت ـ شېۋىلەردە سۆپەتلەرنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجىسى، سېلىشتۇرما دەرىجىسى ۋە ئاشۇرما دەرىجىسىنىڭ قوشۇمچىلىرىدا ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىنىدىغان ۋارىيانتلار مەۋجۇت.

1.2.1 ئەركىلەتمە دەرىجە

ئەدەبىي تىلىمىزدا سۆپەتلەرنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجىسىنىڭ قوشۇمچىسى « ـ غىنا\قىنا\گىنە\كىنە»، لېكىن:

قەشقەردە: « ـ غىنا\قىنا\گىنا\كىنا»، مەسىلەن:

▷ كىچىككىنا، تۇزگىنا، ئۇماققىنا، ئۇزۇنغىنا ...

خوتەن گۇمىدا: « ـ غىنا\قىنا\كىنا\غىناق\قىناق». مەسىلەن:

▷ ئاققىنا\ئاققىناق، ئىگىزغىنا\ئىگىزغىناق، كىچىككىنا\كىچىكقىناق، ئەپچىلغىنا\ئەپچىلغىناق ...

كەلپىندە: « ـ غىناڭ\قىناڭ\غىنەڭ\كىنەڭ»، مەسىلەن:

▷ كىچىككىنەڭ، ئازغىناڭ، ئېگىزغىناڭ، قىسقىغىناڭ، ئۇزاققىناڭ ...

خوتەندە: « ـ غىناق\قىناق\كىناق»، مەسىلەن:

▷ تۇزغىناق، ئۇزغىناق، كىچىككىناق، ئۇماققىناق ...

يەكەندە: « ـ غىناق\قىناق\كىناك، ـ كىنا\قىنا\غىنا\غىنام\قىنام\كىنام». مەسىلەن:

▷ تۇزغىناق، ئۇزغىنام، كىچىككىناق، ئۇماققىناق، كىچىككىنا ...

كېرىيەدە: « ـ غىنەم\قىنەم\كىنەك\غىنەك». مەسىلەن:

▷ سېرىققىنەم، قىزىلغىنەم، كىچىككىنەك، پاكا:غىنەك ...

ئاقسۇدا: « ـ كىناڭ\گىناڭ\قىناڭ\غىناڭ». مەسىلەن:

▷ كىچىككىناڭ، ئازراققىناڭ، قىزىلغىناڭ ...

1.2.2 سېلىشتۇرما دەرىجە

ئەدەبىي تىلىمىزدا سۆپەتلەرنىڭ سېلىشتۇرما دەرىجىسىنىڭ قوشۇمچىسى « ـ راق\رەك». قەشقەردە ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش. لېكىن:

خوتەن گۇمىدا: « ـ ياق»، مەسىلەن:

▷ پەسياق، قېلىنياق، ئازياق، تۇزياق ...

خوتەن، يەكەن، كېرىيە، نىيەلەردە: « ـ ياق\راق». مەسىلەن:

▷ پەسياق\پەسراق، قېلىنياق\قېلىنراق، ئازياق\ئازراق، تۇزياق\تۇزراق ...

تۇرپان، قومۇلدا: « ـ ئاراق\ئەرەك\راق\رەك». مەسىلەن:

▷ كىچىگەرەك، چوڭاراق، ئۇزۇناراق، پاكىراراق، قىسقاراق، كالتەرەك، توغراراق ...

كەلپىندە: « ـ راق». مەسىلەن:

▷ ئۇششاقراق، كىچىكراق، كۆكراق، چوڭراق ...

شۇنى تەكىتلەيمىزكى، خوتەندە « ـ راق» تىكى «ر» تاۋۇشى ئەدەبىي تىلدىكى تىترىگۈچى تاۋۇش بولماي، بەلكى تىل ئۇچى كەينى يېرىم (تىل قايرىلما) سوزۇق تاۋۇش [ɹ] تۇر. يەكەن، قاغىلىقتا بۇ قوشۇمچە تىل ئۇچى كەينى سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش [ɹ ɑ q] ئوقۇلىدۇ.

3. 2. 1 ئاشۇرما دەرىجە

ئەدەبىي تىلىمىزدا سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجە شەكلى سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنى تەكرارلاش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. لېكىن:

خوتەن دىيالېكتىدا: سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجە شەكلىدىكى تەكرارلانغان بىرىنچى بوغۇمىدا «ئا» تاۋۇشى «ئو» بىلەن نۆۋەتلەشتۈرۈلىدۇ، قالغان سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار «ئە» بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

▷ قوپقايا (قاپقارا)، سوبسېرىغ\سوپسېيىغ (ساپسېرىق)، يوپيېشىل (ياپيېشىل)، قەپقىزىل\قىپقىزىل (قىپقىزىل)، تەپتوز (تۇپتوز)...

خوتەن دىيالېكتىدا سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسىنىڭ شەكلى يەنە تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ. مەسىلەن:

▷ ئۇزۇندۇن ـ ئۇزۇن (ئىنتايىن ئۇزۇن)، تولۇدۇن تولا (ناھايىتى تولا)؛ دۆي قارا (ناھايىتى قارا)، ئۆتلەگ قارا (ئىنتايىن قارا)، تۇم قارا (ناھايىتى قارا)...

قەشقەردە خوتەندىن سەل پەرقلىنىدۇ، يەنى سۈپەتلەرنىڭ تەكرارلانغان بوغۇمىدىكى «ئا» سوزۇق تاۋۇشى «ئو» غا ئەمەس، «ئۇ» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

▷ قۇپقارا (قاپقارا)، سۇپسېرىغ (ساپسېرىق)، ئۇپپاق (ئاپپاق)، يۇپيېشىل (ياپيېشىل) ...

گۇمىدا سۈپەتلەرنىڭ ئالدىغا دائىم «ساپ» سۆزىنى قوشۇپ ئاشۇرما مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

▷ ئۆيەڭلىنىڭ ئايلىقى ساپ نىياقكەن (ئۆيۈڭلارنىڭ ئارىلىقى بەك يىراق ئىكەن)

▷ بۇ قىز ساپ چايلىغكەن (بۇ قىز ئىنتايىن چىرايلىق ئىكەن).

قومۇلدا بىرىنچى بوغۇمى تەكرارلىنىش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان «ي» بىلەن باشلىنىدىغان ئاشۇرما دەرىجىدىكى سۈپەتلەردە، تەكرارلانغان بوغۇمنىڭ كەينىدىكى « تاۋۇشى «ۋ» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

▷ ياۋيېشىل (ياپيېشىل)، ياۋياش (ياپياش)، يۇۋيۇمۇلاق (يۇپيۇمىلاق)، يېۋيېپ (يېپيېڭى) ...

تۇرپان، قومۇللاردا يەنە سۆزنىڭ تەركىبىدىكى بەزى ئۇزۇك تاۋۇشلارنى تەكرارلاش ئارقىلىقمۇ سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسىنى بىلدۈرىدىغان ئەھۋاللار بار. مەسىلەن:

▷ ئۇ ماڭغا يېقىن ئو:تۇرۇالدى. (تۇرپان)

▷ ئۇ ئىگىگىز بىر يە:گە چىقىۋېپ داڭگاللىدى (ئۇ ئاجايىپ ئېگىز بىر يەر چىقىۋېلىپ يەرگە داڭگال ئاتتى). (تۇرپان)

1.3 سان

ئەدەبىي تىلىمىزدا سانلار ساناق سان، دەرىجە سان، كەسىر سان، ئۆملۈك سان ۋە مۆلچەر سان دەپ بەش تۈرگە بۆلۈنىدۇ. مەسىلەن، بىر، بىرىنچى، ئۈچتىن بىر، بەش - ئالتە، بىرەيلەن دېگەندەك. «ئە» بىلەن ئاياغلاشقان ساناق سانلاردا بەزى جايلاردا «ئە» تاۋۇشى «ئې» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى كۆرۈلگەندىن باشقا (مەسىلەن، تۈرپاندا، ئالتە، يەتتەلەر «ئالتې، يەتتې» دەپ ئوقۇلىدۇ)، دىيالېكت - شېۋىلەردە ئاساسەن دەرىجە سان، ئۆملۈك سانلاردا پەرق بار.

1.3.1 دەرىجە سانلار

ئەدەبىي تىلىمىزدا دەرىجە سان ساناق سانىنىڭ كەينىگە « - نچى\ىنچى» نى قوشۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. بىراق:

تۈرپان، قومۇل، غۇلجىلاردا: يۇقىرىقى قوشۇمچىدىن باشقا يەنە « - ۇنچى\ۈنچى» دېگەن ۋارىيانتىمۇ بار. مەسىلەن:

▷ بىرىنچى (بىرىنچى)، ئالتىنچى (ئالتىنچى)، تۆتۈنچى (تۆتىنچى)، ئونۇنچى (ئونىنچى)...

خوتەن، قەشقەر، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا (ئاساسەن جەنۇبىي شىنجاڭدا): دەرىجە سانىنىڭ قوشۇمچىسى « - نجى\ىنجى\ۇنجى\ۈنجى» بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

▷ بىرىنجى (بىرىنچى)، ئالتىنجى (ئالتىنچى)، بەشىنجى (بەشىنچى)، ئىككىنجى (ئىككىنچى)، تۆتۈنجى (تۆتىنچى)، ئونۇنجى (ئونىنچى)...

خوتەن گۇمىدا: بىردەك « - ۇنجى» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

▷ بۇيۇنجى ئاي (بىرىنچى ئاي)، يەتتۈنجى ئاي (يەتتىنچى ئاي)، ئىككۈنجى ئاي (ئىككىنچى ئاي)، بەشۇنجى ئاي (بەشىنچى ئاي...)

كەلپىندە: « - نجى\ىنج» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

▷ بىرىنجى\بىرىنج (بىرىنچى)، ئالتىنجى\ئالتىنج (ئالتىنچى)، بەشىنجى\بەشىنج (بەشىنچى)، ئىككىنجى\ئىككىنج (ئىككىنچى)...

يەكەندە: « - نجى\ىنجى\ۇنجى\ۈنجى\نەنجى» لار بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

▷ بىژنەنجى\بىيىنجى (بىرىنچى)، ئىشككىنەنجى\ئىشككىنجى (ئىككىنچى)، ئونۇنجى (ئونىنچى)، تۆتىنجى (تۆتىنچى)...

ئەدەبىي تىلدىكى «بىرىنچىدىن، ئىككىنچىدىن ... » دېگەن شەكىللەر كېرىيەدە «بىرلەنجىدىن، ئىككىلەنجىدىن ...» دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

▷ بالام، بىرلەنجىدىن، قېرىپ قالدىم، ئىككىلەنجىدىن، ساقسىز ۋولاپ قالدىم. شۇڭا، قېشىڭىزغا بارالمايتىمە.

1.3.2 ئۆملۈك سانلار

ئەدەبىي تىلىمىزدا ئۆملۈك سانلار ساناق سانىنىڭ كەينىگە « - يلەن\ئەيلەن» نى قوشۇش ئارقىلىق تۈزۈلىدۇ. لېكىن:

تۇرپان، كەلپىن، يەكەنلەردە: « ـ ئۆيلە» قوشۇلۇپ ياسلىدۇ. مەسىلەن:
◁ بەشۆيلە (بەشەيلەن)، ئالتۆيلە (ئالتەيلەن)، بىرۆيلە (بىرەيلەن)، ئىككۆيلە (ئىككىيلەن) ...
پىچان لۇكچۇن شېۋىسى ۋە خوتەن گۇمىدا: « ـ ئۆ:لە» قوشۇلۇپ تۇزۇلىدۇ. مەسىلەن
◁ بەشۆ:لە (بەشەيلەن)، ئالتۆ:لە (ئالتەيلەن)، بىرۆ:لە (بىرەيلەن)، ئىككۆ:لە (ئىككىيلەن) ...
خوتەنده: « ـ ۋيلەن» قوشۇلىدۇ ھەمدە «ن» تاۋۇشى قىسقارمايدۇ. مەسىلەن:
◁ بەشۆيلەن (بەشەيلەن)، ئالتۆيلەن (ئالتەيلەن)، بىرۆيلەن (بىرەيلەن)، ئىككۆيلە (ئىككىيلەن) ...
قەشقەردە: يۇقىرىقى قوشۇمچىلاردىن باشقا يەنە « ـ لەيلە\بلەيلەن» دېگەن ۋاريانتىم بار. بۇ خىل شەكىل تەكىتلەش مەنىسىگە ئىگە بولۇپ، شۇ ساندىكىلەرنىڭ ھەممىسى دېگەننى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:
◁ ئىشىككىلەيلەن (ھەر ئىككەيلەن)، ئۇچىلەيلەن (ئۇچەيلەننىڭ ھەممىسى بەشلەيلەن (بەشەيلەننىڭ ھەممىسى) ...
◁ ئىشىككىلەيلەن بارلى ! (ھەر ئىككەيلەنلا بارايلى)
ساناق سانىنىڭ كەينىگە « ـ مىز\مىز» قوشۇلغان شەكىلمۇ ئۆملۈك سانىنىڭ بىر تۈر ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۆچىمىز\ئۆچەيلەن، ئىككىمىز\ئىككىيلەن ... لېكىن تۇرپان بۇ خىل ئۆملۈك سانىنىڭ قوشۇمچىسى « ـ لىمىز\بلىمىز» دۇر. مەسىلەن:
◁ بەشلىمىز (بەشىمىزلا)، ئىككىلىمىز (ئىككىمىزلا)، تۆتىلىمىز (تۆتىمىزلا)...
◁ ئىيە:گە بەشلىمىز بارىلا ! (ئۇ يەرگە بەشەيلەن ھەممىمىز بارايلىچۇ !)

1.4 ئالماش

ئەدەبىي تىلىمىزدا ئالماشلار شەخس ئالماش (كىشىلىك ئالماش ياكى ئىگىلىك ئالماش دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، سوراق ئالماش، كۆرسىتىش ئالماش، ئۆزلۈك ئالماش، بولۇشلۇق ئالماش، ئۆملۈك ئالماش، بولۇشسىز ئالماش ۋە ئېنىقسىز ئالماش (بەلگىسىز ئالماش) دە سەككىز خىلغا بۆلۈنىدۇ. دىيالېكت ـ شېۋىلەردە شەخس ئالماش، كۆرسىتىش ئالماش سوراق ئالماش ۋە ئېنىقسىز ئالماشلار ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىنىدۇ.

1.4.1 شەخس ئالماش (كىشىلىك ئالماش)

ئەدەبىي تىلدىكى شەخس ئالماشلىرى «سەن، مەن، سىز، سىلى، بىز، سىلەر، سىزلەر ئۇ، ئۇلار» دىن ئىبارەت. دىيالېكت ـ شېۋىلەردە بولۇپمۇ ئىككىنچى شەخس بىرلىك كۆپلۈك ئالماشلىرىنىڭ شەكلى ۋە ئىشلىتىلىش چاستوتىسى ئەدەبىي تىلدىكىدە پەرقلىنىدۇ.
1) قەشقەردە: يەرلىكلەر ئاساسەن «سىز، سىزلەر» دېگەن ئالماشنى قوللانمايدۇ قوللانسىمۇ كىنايە قاتارلىق مەنىلەرنى بېرىدۇ. ئومۇمەن جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا ئالماشلار ئىنتايىن ئاز قوللىنىلىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىدا «سىلى» ياكى «سىلە:» دېگەن ئالماش قوللىنىلىدۇ. قەشقەرنىڭ بەزى جايلىرىدا (مەسىلەن، مارالۇبشى چوڭقۇرچاقتا) «ئىسلى

دېگەن شەكىل قوللىنىلىدۇ. «سىلەر» ئەسلىدە ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك شەكىل بولۇپ، قەشقەردە ئۇنىڭ «ر» تاۋۇشى قىسقارغان شەكلى «سىلە:» قوللىنىلىدۇ ھەم بىرلىك ھۆرمەت مەنىسىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

◁ سىلە: نەگە ماڭدىڭىلا:؟ (سىز نەگە ماڭدىڭىز)

◁ سىلە:گە نېمە بولدى؟ (سىزگە نېمە بولدى)

ئەكسىچە تۇرپان، قومۇل، غۇلجا قاتارلىق جايلاردا «سىز، سىزلەر» دېگەن شەكىل كۆپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ سىزلە:مۇ بارامسىزلە:؟ (غۇلجا)

◁ سىزلە:نىمۇ كە:سۇن دېدۇ.(تۇرپان)

◁ ئۇركۇنى (ئاشۇ كۇنى) سىزلە: ئۆيدە قالدىڭىزلا: ، بىز كېتىقەپتىمىز. (تۇرپان)

(2) تۇرپاندا يەنە «ئۆزلىرى، ئۆزلىرلە» دېگەن شەكىل قوللىنىلىدۇ، قومۇلدىمۇ بۇ خىل ئالماشلار كۆپ قوللىنىلىدۇ، يەنە ئۇنىڭ ۋارىيانتى «ئۆزىر، ئۆزىرلە» قوللىنىلىدۇ ھەم ئىنتايىن ھۆرمەت قىلغاننى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئۆزلىرلە:دىن كە:سۇن ! (سىزدىن كەلسۇن) (تۇرپان)

◁ ئۆزلىرى\ئۆزىرى ئۇرۇمچىدىن كەللە:مو؟ (قومۇل)

تۇرپان ئاستانىدە «نېرقىلا (نېرىقىلار)» دېگەن شەكىل «باشقىلار» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

(بىز بارىنى دېدۇق، نېرقىلا: ئۇنىمىدى. (بىز بارايلى دېدۇق، لېكىن باشقىلار ئۇنىمىدى)

(3) خوتەن، يەكەنلەردە، «سىلى» نىڭ ئورنىدا دائىم «ئۆزلىيى» كېلىدۇ. شۇنىڭدەك «سىلە:» دېگەن شەكىلمۇ «سەن» نىڭ ئورنىدا كېلىپ، كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئۆزلىيى نە:گە با:للا؟ (سىلى نەگە باردىلا)

◁ سىلە: نە:گە با:دىڭىلا: ئاداش، مەن با:غاندا ئىشكەڭلىغا قۇلپى سې:غلىغدى. (سەن نەگە بارداڭ ئاداش؟ مەن بارغاندا ئىشىكىڭ قۇلۇپلاقلىق ئىكەن)

◁ ئۆزلىيىگە بىي گىپىم بەيدى خېنىم بالام. (سىزگە بىر گەپىم بار ئىدى، خېنىم بالام)

(4) غۇلجىدا «سەن» دېگەن ئالماش كۆپرەك قوللىنىلىدۇ، يېڭى كۆرۈشكەن، چوڭلار ياكى قىزلارغا «سىز» كۆپرەك ئىشلىتىلىدۇ. «سىلى، ئۆزلە» دېگەن شەكىلنىڭ قوللىنىلىشى ئاز.

2. 4. 1 كۆرسىتىش ئالماش

ئەدەبىي تىلىمىزدا «ئۇ، شۇ، ئۇنداق، شۇنداق، مۇنداق، ئاۋۇ، ماۋۇ، مانا، ئەنە، مۇشۇ، ئاشۇ» لاردىن ئىبارەت كۆرسىتىش ئالماشلىرى بار. لېكىن، ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە شەكىلدە دىيالېكت ـ شېۋىلەردە ئازدۇر ـ كۆپتۇر پەرق بار.

1) تۇرپاندا: «ئۇ» دېگەن ئالماشتىن باشقا سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان ئالماشلارنىڭ ئالدىغا «د» تاۋۇشى قوشۇلىدۇ، شۇڭا تۇرپاندىكى كۆرسىتىش ئالماشلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

◁ داشۇ (ئاشۇ)، داينىاق (ئاشۇنداق)، داۋۇ (ئاۋۇ)، دەنە (ئەنە)، شۇناخ (شۇنداق)، دايز
(ئاۋۇ تەرەپ)، بۇيزى (بۇ تەرەپ)، دەشە (ئاشۇ يەر)، شۇناق (شۇنداق)، ئاناق (ئۇنداق
مۇناق (مۇنداق)، ئاشتاق (ئاشۇنداق)، داشناق (ئاشۇنداق)، ماشناق\ماشتاق (مۇشۇنداق
ماينىاق (مۇشۇنداق)... دېگەندەك.

◁ ـ نە ۋارسە:؟ دا:يزىگە (ئاۋۇ تەرەپكە).

◁ داينىاخ (ئاشۇنداق) سەت گەپلە:نى قىلمىسىنا !

2) كەلپىنىدە: «ۋ\گ» نۆۋەتلىشىش ئېغىر، شۇڭا بۇ يەردە قوللىنىلىدىغان ئالماشلا
مو (ماۋۇ)، موگۇ (ماۋۇ)، ئىيشۇ (ئاشۇ)، تىگۇ (ئاۋۇ)، ئەگۇ (ئاۋۇ)...

◁ ئەگۇ (ئاۋۇ) بىزنىڭ مەكتاپ.

◁ بۇغۇ كىتابكە، موگۇچۇ؟ (ماۋۇچۇ)

3) خوتەنده ئەدەبىي تىلدىكى كۆرسىتىش ئالماشلىرىدىن باشقا يەنە «تانا، ئى: ، م
مو» دېگەن ئالماشلار بار. مەسىلەن:

◁ ئى: ئەدەم (ئاۋۇ ئادەم)، ما ئەدەم (ماۋۇ ئادەم) (خوتەن)

◁ مو ئىدەم (ماۋۇ ئادەم) (گۇما) ...

خوتەنده كۆرسىتىش ئالماشلاردا «م» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدىغان ئەھۋال خېل
ئېغىر. مەسىلەن:

◁ مامنىڭ (ماۋۇنىڭ)، ئى:منىڭ (ئاۋۇنىڭ)، مامنىڭدىن (مانىڭدىن)، مامد
(مۇنداق)، مۇمچە (مۇنچە)، موشۇمداغ (مۇشۇنداق)، شۇمنى (شۇنى) ...

4) نىيىدە بەزى كۆرسىتىش ئالماشلىرى كېلىشلەر بىلەن تۇرلەنگەندە «نىڭ
قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

◁ بۇ ئاشنى ئا:غا\ئۇ:غا (ئۇنىڭغا) ئۈسۈپ قويدام.

◁ ئاشتىن ما:غمۇ (ماۋۇنىڭغمۇ) بە:گىن.

◁ كىتابنى ئاشۇدىن (ئاشۇنىڭدىن) ئالدىم.

◁ ئا:دىمۇ (ئانىڭدىمۇ) پۇل با: ، ما:دىمۇ (مانىڭدىمۇ) پۇل با:.

5) كېرىيەدە ئەدەبىي تىلدا قوللىنىلمايدىغان بەزى ئېنىقسىز ئالماشلار قوللىنىلىد
مەسىلەن: پەمىستىمانى\پەمىدىمانى (پالانچى)، بۇ:نىقاچان (ئاللىقاچان) دېگەندەك.

◁ بۇ:نىقاچان قىپ بولدام. (ئاللىقاچان قىلىپ بولدۇم)

◁ پە:مىدىمانىلا: كېپتىمىش. (پالانچىلار كەپتۇمىش)

6) يەكەندىمۇ كۆرسىتىش ئالماشنىڭ بەزى ئالاھىدە شەكىللىرى بار. مەسىلەن:

◁ مو (ماۋۇ)، ئىۋە\ئە:ۋە\ئىۋۇ (ئاۋۇ، ئاۋۇ يەر)، مەۋە\ماۋە (ماۋۇ يەر)، مىيىڭ
(ماۋۇ ياقتا)، مىينىدە (ماۋۇ يەردە)، مىنداغ (مۇنداق)، ئىنداغ (ئۇنداق) ...

7) قومۇل شېۋىسىنىڭ بىر يۇرۇش ئۆزگىچە كۆرسىتىش ئالماشلىرى بار. مەسىلەن:

◁ ئىۋۇ\دېۋۇ (ئاۋۇ)، دەنە\دېگىنە (ئەنە)، دېبىۇت (ئاۋۇ)، دېشۇ (ئاشۇ)، دېيت (ئ
يەر)، دېشۇت (ئاشۇ يەر)، بۇت (بۇ ياق)، بۇيتتە\پۇتتە (بۇ يەردە)، بۇتكە\پۇتكە (بۇ ياقتا
بۇتتۇ (بۇ ياقتىن)، بۇيزى\بۇيزى (بۇ تەرەپ)، بۇغۇنۇت (بۇ يەر، بۇ ياق)، شۇت (شۇ ياق
شۇيزى\شۇيزى (شۇ ياق)، ئۇت (ئۇ ياق)، ئۇتكە (ئۇ ياقتا)، ئۇتتە (ئۇ ياقتا)، دېشۇتت
(ئاشۇ ياقتا)...

يەنە: شۇناق (شۇنداق)، ئاناق (ئۇنداق)، مۇناق (مۇنداق)، ئېناق\ئېشناق (ئاشۇنداق)، دېشناق (ئاشۇنداق)، دېۋناق (ئاشۇنداق)، ماشناق (مۇشۇنداق)، ماينىاق (مۇشۇنداق)، ماشتاق (مۇشۇنداق)...

8) لوپنوردا سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان كۆرسىتىش ئالماشلىرىنىڭ ئالدىغا «ت» قوشۇلىدۇ. بۇ خىل ھادىسە تۇرپان ئاستانىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

◁ تا (ئاۋۇ)، تاڭا (ئاۋۇ يەرگە)، تالار (ئۇلار)، تانا (ئەنە)، تەشۇ (ئاشۇ)...

◁ تا بىر كۈنى كېتىۋاسسام، تەشەدە شۇ ئەدەمنى كۆ:دۈم. (تۇرپان ئاستانە)

9) غۇلجىدا «بۇ» دېگەن ئالماشنىڭ ئورنىدا دائىم «مۇنۇ» قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ مۇنۇ (بۇ) يە:گە مەن تۇنۇگۈن كە:گەن.

◁ مۇنۇ (بۇ) كىشى نەدىن كېپتۇ؟

غۇلجىدا ئەدەبىي تىلدىكى «ئۇنداق\مۇنداق» نىڭ ئورنىدا «ئانداخ\مانداخ» قوللىنىلىدۇ. يەنە بىرە تېرىم (بىرەر تال، بەك ئاز)، بىر ھەندان (ئازراق، بىزە)، بىرمۇنچىلا (بەزىلەر)، بىر نە:چەنلە: (بەزىلەر) دېگەندەك ئالماشلارمۇ قوللىنىلىدۇ.

3. 4. 1 سوراق ئالماش

بۇ خىل ئالماشلاردىن ئەدەبىي تىلىمىزدا «كىم، قايسى، قانچە، نەچچە، قانداق، نەمە، قاچان، قېنى» دېگەندەكلەر بار. لېكىن، ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە شەكلىدە دىيالېكت ـ شېۋىلەردە ئازدۇر ـ كۆپتۇر پەرق بار.

1) قەشقەر، قاغىلىق، يەكەنلەردە سوراق ئالماشلىرىنىڭ «چىم (كىم)، قايداق\قايداغ (قانداق)، قا:سى» دېگەن ۋارىيانتلىرى بار. مەسىلەن:

◁ قا:سىگىلى: جۇۋاپ بېرەلەيسىلە:؟

◁ چىما (كىم ئۇ)؟ نېرىڭ ئاغرىيدا؟

◁ قالاپ باقە داۋزىنى قاققان چىمو؟ (يەكەن)

2) تۇرپاندىمۇ «قاسۇ (قايسى)، قاناخ\قانا (قانداق)، نىم\نىڭ (نېمە)، قاسۇيزى (قايسى تەرەپ)» دېگەندەك ۋارىيانتلىرى بار. مەسىلەن:

◁ ئۇ قاسۇيزىگە (قايسى تەرەپكە) كەتتى؟

◁ نىڭ قىلمە: دېسە؟ (نېمە قىلىمەن دەيسەن؟)

◁ قانا قىلمىز ۋومىسا؟ (بولمىسا قانداق قىلىمىز)

3) قومۇلدا، «قاينىاق\قاناق (قانداق)، قاچا (قاچان)، نەتتە (نەدە)، قەتتە (قەيەردە)، قەتكە (قەيەرگە)» دېگەندەك سوراق ئالماشلىرى بار. ئاردا «نېمە، نە، كىم» دېگەن ئالماشلارنىڭ كەينىدە دائىم « ـ دۇر\دو» ئۇلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن، نەتتو (نەقەيەر؟)، كىمدو (كىم)، نەيۇزدىدو (قاياقتا)، قەسىدو (قايسى) ...

4) خوتەندە، «نېمە، نە، كىم» دېگەن ئالماشلارنىڭ كەينىدە دائىم «تۇ» ئۇلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن: كىمتۇ؟ (كىم)، نىمىتۇ؟ (نېمە)، قەيە:دىتۇ؟ (قەيەردە) ...

5) غۇلجىدا بەزى سوراق ئالماشلىرىدا قىسقىراش ئالامەتلىرى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

◁ نىمىشتاخ (نېمىشقا ئۇنداق) قىلىسە، ئادەمنىڭ ئىچىنى پۇشۇرۇپ؟

◁ نە:دىنارا (نەدىن) كەلدى بۇ، بىر ئوبدان ئىشنى بۇزۇپ!

1.4.4 ئېنىقسىز ئالماش

يەكەندە، ئەدەبىي تىلدىكى «بىرسى» نىڭ ئورنىدا «بىكشى» قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ مەندىن بەلەك ئۆيگە بىكشى كىشمىدى. (مەندىن باشقا ئۆيگە بىرسى كىرمىدى)

1.5 تەقلىد سۆز

نۇرغۇن جايلاردا ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىنىدىغان تەقلىد سۆزلەر بار، بۇلارنى توپلاپ رەتلەش تىلىمىزنىڭ لېكسىكىسىنى بېيىتىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مەسىلەن:

غۇلجىدا ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىنىدىغان تەقلىدلەردىن:

◁ گۇمبۇرداماڭ (تاراق ـ تۇرۇق)، ئەتەتەي ـ شەتەتەي (ئۇنداق ـ مۇنداق، ئۇ ـ بـ دەپ قالايمىقان سۆزلەش)، خىرتىڭ ـ سىرتىڭ (يېنىچە، قىرىچە)، ئاڭغال ـ تاڭغال (ئوڭغۇل ـ دوڭغۇل)، ئاڭقاي ـ تاڭقاي (يېتىپ ئاشار، بایاشات)، ئايقىن ـ يايقىن (ئوچۇق ـ ئاشكارا، ئوچۇق ـ يورۇق)، بۇلقان ـ تالقان (جىددىيلەشمەك، ئالاقزەدە بولماق ئاچچىقىدىن نېمە قىلارىنى بىلەلمەسلىك)، سایاق ـ سالپا (يەككە ـ يېگانە)، پولداڭ ـ سولداڭ (ساڭگۇل ـ سۇڭگۇل، رەتسىز كۆتۈرۈڭالماق) ... دېگەنلەر بار.

تۇرپاندا:

◁ زەب ـ زەب (جىم بىر يەردە تۇرالمايدىغان)، كورتوك ـ كورتوك (تو كوتۇلدايدىغان)، تۇڭگۇر ـ تۇڭگۇر (بىر توپ ئادەم ياكى ماللارنىڭ قالايمىقان ئايا ئاۋازىنى تەقلىد قىلغان)، تۇپۇر ـ تۇپۇر (نۇرغۇن ئادەمنىڭ قالايمىقان ئاياغ ئاۋازى) ئىتتىر ـ غۇدۇر (ئىتتىرىشىپ، غۇدۇرىشىپ ئۇرۇشقانلىقنى بىلدۈرىدۇ)، مۇكۇل ـ تېقىل مۇكۇلۈڭ ـ تېقىلىڭ (ئالدىراشلىقنى، قول ئۇچىدىلا بىر ئىش قىلغانلىقنى بىلدۈرىدۇ) كارت ـ كارت (كوتۇلداش) ... قاتارلىقلار بار؛

لوپنوردا: ئالاق ـ پالاق ...

خوتەندە:

◁ خۇدۇباڭ ـ خۇدۇباڭ (ئېشەكنىڭ ھاڭگىرىشىغا تەقلىد)، پىتىق ـ پىتىـ (يۇمشاقلىققا تەقلىد)، شۇرۇك ـ شۇرۇك (ئاغزى قاتتىقلىقنى تەسۋىرلەيدۇ) ...

بايدا: كورو ـ كورو (كوت ـ كوتقا ئوخشاش)، مۇسۇر ـ مۇسۇر (تۇمشاقلىققا تەقلىد) ...

پىچاندا: مۆل ـ مۆل (كۆزلىرىنى پارقىرىتىپ قاراپلا تۇرغانلىقنى تەسۋىرلەيدۇ) ...

قومۇلدا: بىژ ـ بىژ (قۇياش نۇرىنىڭ كۈچلۈكلۈكىگە تەقلىد) ...

1.6 مىقدار سۆز

مىقدار سۆزلەر نەرسە ھەم ھەرىكەتنىڭ مىقدارىنى بىلدۈرىدۇ. ئەدەبىي تىلىمىز «دانە، نەپەر، قېتىم، رەت، نۆۋەت، كىلوگرام، كىلومېتىر» دېگەندەك مىقدار سۆزلەر بار بىراق، شېۋىلەردە يەنە ئەدەبىي تىلدا يوق ياكى كۆپ ئىشلىتىلمەيدىغان خېلى نۇرغۇن مىقدار سۆزلەر بار ئىكەن.

1) غۇلجىدا ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىنىدىغان نۇرغۇن مىقدار سۆزلەر بار، مەسىلەن:

◁ تۇرمەل (بىر تۇرمەل چۆپ)، تۇلەك (ئۇش تۇلەك ۋاقىت)، قۇلاق (بىر قۇلاق سۇ)، ۋېتەك (تۆت ۋېتەك ئادەم)، باشكا (باغلام، بولاق)، كۇبا (كۇپ)، دۇركۇن (تۇركۇم، قېتىم، توپ، نۇرغۇن)، ئاغامچا (10 مېتىرغا باراۋەر؛ 150 كىلوغا باراۋەر)، تاپان (ۋاقىت، ئۇزۇنلۇق بىرلىكى)، تۇلۇپ، بۇلۇك (يۇز خو ياكى مىك موغا باراۋەر)، سەرجان (ئىككى مېتىر ئۇزۇنلۇققا باراۋەر)، پۇت (ئىككى مو ياكى تۆتتىن بىر خوغا باراۋەر)، خو (سەككىز مو ياكى تۆت پۇتقا تەڭ)، سوم، تىيىن دېگەندەك. مەسىلەن:

◁ ئىككى سوم ئەللىك ئالتە تىيىن (ئىككى يۈەن بەش مو ئالتە پۇڭ).

2) يەكەندە بەزى ئىسىملار مىقدار سۆزنىڭ ئورنىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

«كاجۇۋا» دېگەن سۆز ئەسلىدە تۆگىنىڭ يۇگىنىنى كۆرسىتەتتى، ھازىر يەكەندە «توپ، دۆۋە» دېگەن مەنىلەردە كېلىدۇ. مەسىلەن:

◁ يانا بەزىلە: بىي كاجۇۋا ئىدەم تۆكۇۋەتكەچكە كاچۇڭ دەپ ئاتالغان دەيتۇ.

«قورۇ» ئەسلىدە سەينا، ھويلا دېگەن مەنىدە ئىدى، يەكەندە «توپ، گۇرۇپپا» دېگەن مەنىلەردە كېلىپ، 250 تىن 300 يۈزگىچە بولغان مال توپىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

بىي قورۇ قوي.

«قوتان» ئەسلىدە قوي ـ ماللار تۇرىدىغان جاينى كۆرسىتەتتى، ھازىر يەكەندە «توپ، تالاي» دېگەن مەنىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

◁ تويغا بىي قوتان ئىدەملى كەپتۇ.

«پوتەي» سۆزى يەكەندە ئەسلىدە 200 مېتىر ئەتراپىدىكى دائىرىنى بىلدۈرەتتى. ھازىر بەزىدە ئۇزۇنلۇقنىڭ ئۆلچىمىمۇ بولۇپ، 200 مېتىر ئۇزۇنلۇقنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالدى. مەسىلەن:

◁ بىر پوتەيلىك يە: (200 مېتىرچە ئۇزۇنلۇقتىكى يەر).

يەكەندە يەنە ئىككى كىلوغا باراۋەر كېلىدىغان «ئىششىيەك» سۆزى، بىر كىلوغا باراۋەر «نىمئىششىيەك» سۆزى، 500 سانتىمېتىرغا باراۋەر «چەكسە» سۆزى قاتارلىق مىقدار سۆزلەر بار.

3) تۇرپاندا تا ھازىرغىچە «شىك، كۈرە، دەن» دېگەندەك ئۆلچەمنى بىلدۈرىدىغان مىقدار سۆزلەر قوللىنىلىدۇ. ئەدەبىي تىلدىكى «پارچە» دېگەن سۆز ئەسلىي نەرسىنىڭ بىر قىسمىنى بىلدۈرىدىغان مىقدار ئىدى، بىراق پىچاندا دائىم «توپ، گۇرۇپپا» دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ تۇڭگۇر ـ تۇڭگۇر قىلىشىپ بىر پا:چە ئەدەم چىكىلدۇ. (دۇپۇر ـ دۇپۇر قىلىشىپ بىر توپ ئادەم كېلىۋاتىدۇ)

1.7 پېئىل

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار تۇرلىنىشى ئېڭ كۆپ، گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيەلىرى ئېڭ مول بولغان بىر خىل سۆز تۇركۈمى. چۈنكى، پېئىللارنىڭ مۇناسىۋەتلىك بولۇشىدىكى سەۋەب ئۇلارنىڭ تۇرلىنىشىدە سىنخرونىك ھالەتمۇ ۋە دىياخرونىك ھالەتمۇ مەۋجۇت، سىنتېتىك ئۆزگىرىشمۇ ۋە ئانالىتىك ئۆزگىرىشمۇ مەۋجۇت، مورفولوگىيەلىك شەكىللەرمۇ ۋە فونېتىكىلىق شەكىللەرمۇ مەۋجۇت، ئېغىز تىلى شەكىللىرىمۇ ۋە يېزىق

تىلى شەكىللىرىمۇ مەۋجۇت، شۇنىڭدەك ئەدەبىي تىلدىكى شەكىللىرى ۋە دىيالېكت شېۋىلەردىكى شەكىللىرىمۇ مەۋجۇت. شۇڭا، ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇنىڭ شېۋىلىرىدىكى پېئىللارنىڭ شەكىللىرى ئوستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارىدىكەنمىز، ئەمەلىيەتتىن چىقىپ نۇقتا قىلىپ، تىلشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوسۇللىرىدىن پايدىلىنىپ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ھەر خىل نۇقتىلار ئوستىدىكى مەسىلىلەرنى توغرا بىر تەرەپ قىلغانىدا مۇرەككەپ پېئىل شەكىللىرىنى ئىنچىكە رەتلەپ، ئۇنىڭ تۇرلىنىش فورمىسىنى تەسۋىرلەپ چىققىلى بولىدۇ.

گىرامماتىكىلىق تەھلىل، بولۇپمۇ مورفولوگىيەلىك تەھلىل ئادەتتە گىرامماتىكىلىق قۇرۇلمىلارنىڭ، يەنى مورفولوگىيەلىك قۇرۇلمىلارنىڭ ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر پېئىل زادى قانچە خىل تۇرلىنىدۇ، بۇ مەسىلە ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىنى ۋە ئۆزگىرىشىنى ئېنىقلاشنىڭ ئاساسى. مەيلى ئۇيغۇر تىلىنىڭ گىرامماتىكىسىنى ئىلمىي تەسۋىرلەش نۇقتىسىدىن بولسۇن ياكى تىلنى قېلىپلاشتۇرۇش، تىل - يېزىق ئۇچۇرلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش، تىل ئوقۇتۇشى، ياكى ئۇيغۇر تىلىنى ئىككىنچى بىر تىل سۈپىتىدە ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىش قاتارلىق نۇقتىلىرىدىن بولسۇن، ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تەتقىقاتى بولۇپمۇ پېئىللارنىڭ ئۆزگىرىش شەكىللىرىگە بولغان تەتقىقات، ئۇزۇندىن بۇيان تىلشۇناسلىق ساھەسىدىكى ئېتىبارغا ئېلىنىۋاتقان نۇقتىلىق مەسىلىلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

تەكشۈرۈشلىرىمىزگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت نۇرغۇن ئەسەر ۋە ئوقۇتۇماتېرىياللىرىدا، مەسىلەن، چىڭشىلىيانىڭ ئەپەندى تۇزگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىلى نەشرى)، خەمىت.تۆمۈر ئەپەندى يازغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى — مورفولوگىيە» (مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى)، چېن شىمىن ئەپەندى بىلەن لياۋ زېبىن ئەپەندى تەرجىمە قىلغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى)، يى كۇنشيۇڭ بىلەن گاۋ شىجيې ئەپەندىلەر تۇزگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى» (مەركىزي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1998 - يىلى نەشرى) قاتارلىقلاردا، پېئىل توغرىسىدا خېلى چوڭقۇر تەھلىللەر ئېلىپ بېرىلغان ھەتتا بەزى يېڭىلىق خاراكتېرلىك كۆزقاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان. لېكىن، ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر پېئىل زادى قانچە خىل تۇرلىنىدۇ، دېگەن مەسىلە ھەل قىلىنمىغان.

خەمىت.تۆمۈر ئەپەندى يازغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى (مورفولوگىيە)» (مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى) دېگەن كىتابتا مۇنداق دەپ ئېنىق كۆرسىتىلگەنىدى: ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار «پېئىلنىڭ خەۋىسى شەكلى (يەنى شەخس بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى)، پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكلى (يەنى شەخسسىز پېئىللار) ۋە ئۆزەك شەكلى دەپ ئۈچ خىل شەكىلگە بۆلۈنىدۇ ... پېئىللارنىڭ ئۆزەك شەكلى پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكلى (يەنى شەخسسىز پېئىللار) ۋە خەۋىسى شەكلىنىڭ (يەنى شەخس بىلەن تۇرلەنگەن شەكلىنىڭ) ئورتاق ئاساسى». دېمەك ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنى تەھلىل قىلىش ئۈچۈن، پېئىللارنى ئۆزەك شەكلى، پېئىللارنى

تۇرغۇن سۆز شەكلى (يەنى شەخسسىز پېئىللار) ۋە خەۋەر شەكلى دەپ ئۈچ خىل شەكىلگە بۆلۈپ، ئايرىم - ئايرىم تەھلىل قىلغاندا، پېئىل قۇرۇلمىسى مەسىلىسى ئاندىن تەلتۆكۈس ئېنىقلىنىدۇ.

1.7.1 پېئىللارنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى پېئىللارنىڭ خەۋەر شەكلى (شەخس بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى، يەنى شەخسلىك پېئىللار) ۋە شەخسسىز پېئىللارنىڭ ئورتاق ئاساسى.

پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى تۈپ پېئىل ۋە ياسالما پېئىللارنىڭ يىلتىزى بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، كۆر -، كەت -، ئال -، ئىشلە -، باشلا - ... دېگەندەك. ياكى پېئىللارنىڭ يىلتىزىغا پېئىللارنىڭ دەرىجە قوشۇمچىسى، ياكى بولۇشلۇق - بولۇشسىز قوشۇمچىسى، ھەتتا تۈس قوشۇمچىسى قوشۇلغان شەكىللىرى بولۇشمۇ مۇمكىن. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، پېئىللارنىڭ دەرىجە، بولۇشلۇق - بولۇشسىز ۋە سىنتېتىك تۈس قوشۇمچىلىرى، پېئىل ئۆزىكىدە كۆرۈلىدىغان قوشۇمچىلاردۇر. شۇڭا، بىز ئالدى بىلەن پېئىلنىڭ مۇشۇ ئۈچ خىل كاتېگورىيەسى ۋە ئۇلارنىڭ قوشۇمچىلىرى ئۈستىدە توختىلىشىمىز كېرەك.

1) پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسى

پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسى تاكى ھازىرغىچە تالاش - تارتىشتا تۇرغان بىر مەسىلە. ئۇيغۇر تىلىدا زادى پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسى بارمۇ - يوق؟ دەرىجە قوشۇمچىلىرى قوشۇلغان پېئىللارنى گىرامماتىكىلىق ھادىسە دەپ قاراش كېرەكمۇ ياكى لېكسىكىلىق ھادىسە دەپ قاراش كېرەكمۇ؟ بۇ مەسىلىدە تىلشۇناسلار تېخى بىر قاراشقا كەلمىدى.

بىزنىڭ كومپيۇتېر تىلشۇناسلىقىنىڭ ئىستاتىستىكا قىلىش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتىدىكى 8800 تۈپ پېئىل بىلەن ياسالما پېئىللارغا ئېلىپ بارغان تەھلىلىمىزنىڭ نەتىجىسىدىن قارىغاندا، بۇ پېئىللارنىڭ 3275 ى باش دەرىجىدە، 1387 سى مەجھۇل دەرىجىدە، 2249 ى مەجبۇرىي دەرىجىدە، 1780 ى ئۆملۈك دەرىجىدە، پەقەت 110 ى ئۆزلۈك دەرىجىدە كەلگەن. بۇ پاكىت پېئىللارنىڭ دەرىجىسىنىڭ ئابستراكتلىق دەرىجىسى باشقا كاتېگورىيەلىرىگە قارىغاندا يېتەرلىك ئەمەسلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

بىزگە مەلۇمكى، گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە، يۈكسەك دەرىجىدە ئابستراكتلىققا ئىگە بولۇشى كېرەك. مەلۇم بىر شەكىل كاتېگورىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنكەن، شۇ تۈردىكى سۆزلەرنىڭ ھەممىسى شۇ كاتېگورىيەدە تۇرلىنەلىشى كېرەك، ئەلۋەتتە. مەسىلەن، ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيەسى بارلىق ئىسىملارغا ئورتاق. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، بارلىق ئىسىملار كېلىش، شەخس، ساندىن ئىبارەت ئۈچ خىل گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە بىلەن تۇرلىنەلەيدۇ. ئەگەر پېئىل دەرىجىسىنى پېئىلنىڭ كاتېگورىيەسى دەپ قاراش توغرا كەلسە، ئۇنداقتا خۇددى ئىسىمغا ئوخشاش، پېئىللارنىڭ

ھەممىسى بەش خىل دەرىجە قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلىنىلىشى كېرەك. يەنى يۇقىرىقى لۇغەتتىكى باش دەرىجىدە كەلگەن 3275 پېئىلنىڭ ھەممىسى قالغان تۆت خىل دەرىجىدە ئوخشاشلا تۇرلەنگەن بولسا بولاتتى. لېكىن، ئەمەلىي سان بۇنى ئىسپاتلىيالمىغان. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، پېئىللارنىڭ دەرىجىسىنى گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە دېيىشكە سوئال بەلگىسى قويۇشقا توغرا كېلىدۇ.

ئىككىنچىدىن، پېئىللارنىڭ دەرىجە بىلەن تۇرلەنگەن شەكىللىرىنىڭ ھەممىسى ئايرىم - ئايرىم سۆز قاتاردا بىر - بىرلەپ لۇغىتىمىزگە كىرگۈزۈلگەن. دېمەك لۇغەت تۇزگۇچىلەر پېئىل دەرىجىسى قوشۇمچىسى قوشۇلغان پېئىللارنى لېكسىكا دائىرىسىگە كىرگۈزگەن. ئۇنداقتا پېئىل دەرىجىسىنى ئەلۋەتتە گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە دېيىشكە بولمايدۇ. چۈنكى، پېئىلنىڭ دەرىجىسىدىن باشقا ھېچقانداق سۆزنىڭ مەلۇم كاتېگورىيەدە تۇرلەنگەن شەكلى لۇغەتلەرگە كىرگۈزۈلمەيدۇ.

ئۇچىنچىدىن، ئادەتتە سۆزلەردە ياسىغۇچى قوشۇمچىلار تۇرلىگۈچى قوشۇمچىدىن بۇرۇن كېلىدۇ. مەسىلەن: «كىتاب + چە+ لار»، «ئورۇن+ دۇق+ تا» دېگەندەك. بۇ سۆزلەردە تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىن كېيىن كەلگەن. بۇ بىر قانۇنىيەت. بىراق، يەنىلا مۇشۇ پېئىل دەرىجىسى دەپ قارالغان قوشۇمچىلاردىلا ئۆزگىچە ھادىسىلەر مەۋجۇت. بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە پېئىلنىڭ كاتېگورىيەسى دەپ قارالغان دەرىجە قوشۇمچىلىرى ياسىغۇچىلاردىن بۇرۇن كېلىدۇ. مەسىلەن، «قىزىتما<قىزى+ ت+ ما»، «ئوندۇرمە<ئون+ دۇر+ مە» دېگەندەك. بۇ سۆزلەردە دەرىجە قوشۇمچىلىرى ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئالدىدا كەلگەن. مانا مۇشۇ ئوچ سەۋەبتىن پېئىللارنىڭ دەرىجىسىنى بەزى تەتقىقاتچىلار «نوقۇل گىرامماتىكىلىق ھادىسە ئەمەس» دەپ قاراۋاتىدۇ بەزى تەتقىقاتچىلار پېئىللارنىڭ دەرىجىسىنى ھەم گىرامماتىكىلىق، ھەم لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە دەپمۇ قارايدۇ. مەيلى ئۇنىڭ نېمە ئىكەنلىكىدىن قەتئىينەزەر، بۇ خىل قوشۇمچىلارنىڭ تىلىمىزدا مەۋجۇت ئىكەنلىكى ئېنىق. شۇڭا، بۇ قوشۇمچىلار ئۇستىدە توختىلىشىمىز ھەم ئۇلارنىڭ دىيالېكت - شېۋىلەردىكى ئىپادىلىنىشىنى ئەدەبىي تىلىمىزدىكى ئىپادىسىگە سېلىشتۇرۇشىمىز لازىم.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى، تۇپ پېئىل ياكى ياسالما پېئىللارنىڭ يىلتىزىدىن تۇزۇلگەن بولۇشى مۇمكىن، ھەم پېئىل يىلتىزىغا پېئىللارنىڭ دەرىجە قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن تۇزۇلگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن: كۆرسەت -، كەتكۇز -، ئېلىن -، ئىشلەن -، ئىشلەت -، باشلان - .. دېگەندەك.

ئەنئەنىۋى گىرامماتىكىنىڭ ئۇسۇلى بويىچە قارىغاندا، ئەدەبىي تىلىمىزدا پېئىللارنىڭ دەرىجە قوشۇمچىلىرى بەش يۇرۇش بولىدۇ، يەنى نۆل قوشۇمچىلىق باش دەرىجىدىن باشقا پېئىل يىلتىزىغا « - ن\ىن\ۇن\ۈن، ل\ىل\ۇل\ۈل» قاتارلىق قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ ھاسىل بولىدىغان مەجھۇل دەرىجە؛ پېئىل يىلتىزىغا « - دۇر\تۇر\دۈر\تۈر، گۇز\قۇز\ گۈز\كۈز، ت، ۇر\ار\ۇر\ر» قاتارلىق قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ ھاسىل بولىدىغان مەجبۇرىي دەرىجە؛ پېئىل يىلتىزىغا « - ن\ىن\ۇن\ۈن، ل\ىل\ۇل\ۈل» قاتارلىق قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ ھاسىل بولىدىغان ئۆزلۈك دەرىجە؛ پېئىل يىلتىزىغا « - ش\ىش\ۇش\ۈش»

قاتارلىق قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ ھاسىل بولىدىغان ئۆملۈك دەرىجە. بۇ بەش خىل دەرىجە ئىچىدە مەجبۇرىي دەرىجىنىڭ قوشۇمچىلىرى دىيالېكت ـ شېۋىلەردە پەرقلىنىدۇ.

تۇرپان ۋە قومۇلدا پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىلىرىدىن ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغىنى «ر» ۋاراينتلىقى، ئۇنىڭدىن قالسا «ت» ۋاراينتلىقى. «ز» ۋاراينتلىقى بولسا ئاز كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

قومۇلدا:

▷ كەتكۇر (كەتكۇز)، يەتكۇر (يەتكۇز)، باققۇر (باققۇز)، پۈتكۇر (يەتكۇر)، تۆگۈر (تەگگۈز)، توشقۇر (توشقۇز)، تېمىتماق\تېمىزماق\ تېمىرماق (تېمىتماق)؛ ئېمىتماق\ ئېمىرماق\ ئېمىزماق (ئېمىتمەك)، يېدۇر (يېگۈز)، دېدۇر (دېگۈز) ...

تۇرپاندا:

▷ كەتكۇر (كەتكۇز)، يەتكۇر (يەتكۇز)، باققۇر (باققۇز)، پۈتكۇر (يەتكۇر)، تەككۇر (تەگگۈز)، توشقۇر (توشقۇز)، يېدۇر (يېگۈز)، دېدۇر (دېگۈز)، ئىچۇر\ ئىچكۇر (ئىچكۇز)، ئو:تقۇز (ئولتۇرغۇز)، ئۇتتۇرۇپ (ئۇتقۇزۇپ)، ئوتقوسقوي (ئولتۇرغۇزۇپ قوي) ...

▷ خوتەن، يەكەنلەردە مەجبۇرىي دەرىجىنىڭ قوشۇمچىلىرىدىن يەنە « ـ دۇ\تۇ\دۇ\تۇ\دا\تا\دە\تە » شەكىللىرىمۇ بار. مەسىلەن:

▷ تەپتۇدى (تەپكۇزدى)، قوشتا: (قوشتۇر)، يىدۇ:دۇم (يېگۈز)، سوزدا: (سوزغۇز)، ئۆستە: (ئۆستۇر)، دىدۇ: (دېگۈز)؛ ئالدۇ: (ئالغۇز)، كۆندە: (كۆندۇر)، ئازدۇ:دام (ئازدۇردۇم)؛ ئاستۇغۇزدام (ئاستۇردۇم)، كۆپتەگۈزدەم (كۆپتۇردۇم)، كۆكەسكۇزدەم (كۆرسەتتىم) ...

لوپنوردىمۇ پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجىسىنىڭ «ر» ۋاراينتلىقى كۆپ كۆرۈلىدۇ ھەم قوشۇمچىلاردا ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئوك ئاسسىمىلياتسىيەسى تۈپەيلىدىن قوشۇمچىلارنىڭ ۋاراينتى كۆپىيىدۇ. مەسىلەن:

▷ تەپتۇردى (تەپكۇزدى)، قوشتوردۇم (قوشتۇردۇم)، ئۆسۇردۇم (ئۆستۇردۇم)، ئازغۇر ـ (ئازدۇر ـ)، كۆنۇت ـ (كۆندۇر ـ) ...

2) پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيەسى

پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيەسى ئەدەبىي تىلىمىزدا ھەم سىنتېتىك، ھەم ئانالىتىك شەكىللەردە كېلىدۇ. پېئىللارنىڭ شەخسسىز ھەم شەخسلىك شەكىللىرىنىڭ ئاساسى بولغان پېئىل ئۆزەكلىرىدە كۆرۈلىدىغان تۈس كاتېگورىيەسى، پەقەت پېئىل يىلتىزىغا تۈس قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشقان سىنتېتىك تۈس بولۇشى مۇمكىن. ئەنئەنىۋى گىراماتىكىدا پېئىللارنىڭ سىنتېتىك تۈس شەكلى تۆت خىل بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ:

پېئىل ئۆزىكىگە « ـ ۋەت\ ـەۋەت\ۇۋەت\ۇۋەت» قوشۇمچىسىنى قوشۇشتىن ھاسىل بولغان كۆچەيتمە تۈس شەكلى. مەسىلەن، ئېلىۋەت، كۆرۈۋەتتىم، كۈلۈۋەتتى ...

پېئىل ئۆزىكىگە « ـ ۋال\ ـەۋال\ۇۋال\ۇۋال» قوشۇمچىسىنى قوشۇشتىن ھاسىل بولغان ئۆزلۈك تۈس شەكلى. مەسىلەن، ئېلىۋالدىم، كۆرۈۋالدى، سېتىۋالدۇق ...

پېئىل ئۆزىكىگە « ـ ۋەر\ ـەۋەر» قوشۇمچىسىنى قوشۇشتىن ھاسىل بولغان

چەكلىمسىز تۈس شەكلى. مەسىلەن، ئالىۋەردىم، كېتىۋەردى، ئىشلەۋېرىپ ھېرىپ قالدىم ...

پېئىل ئۆزىكىگە « ـ ئالا\ئەلە\يالا\يەلە» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق شەكىللەنگەن ئىمكان تۈس شەكلى. مەسىلەن، ئالالايمەن، كۆرەلەيدۇ، كېتەلەيدىكەن ...

پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى پېئىل يىلتىزىغا پېئىلنىڭ تۈس قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، كۆرۈۋەر ـ، كېتىۋەر ـ، ئېلىۋال ـ، ئىشلىۋەت ـ، باشلاۋەر ـ، ئالالايمەن، كۆرەلەيمەن ... دېگەندەك.

بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ قارىشىچە (مەسىلەن، تىلشۇناس خەمىت تۆمۈر ئەپەندى) پېئىللارنىڭ سىنتېتىك تۈس شەكلى يۇقىرىدا بىز دەپ ئۆتكەن تۆت خىل بىلەن چەكلەنمەي، يەنە ئىزچىل تۈس (پېئىل ئۆزىكىگە « ـ ۋات\ۇۋات\ۇۋات قوشۇمچىسىنى قوشۇشتىن ھاسىل بولغان) ۋە تەمشەلمە تۈس (پېئىل ئۆزىكىگە « ـ غىلىۋات\قىلىۋات\گىلىۋات\كىلىۋات» قوشۇمچىسىنى قوشۇشتىن ھاسىل بولغان قاتارلىق ئىككى خىل تۈس شەكلى بار دەيدۇ. مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر پېئىللارنىڭ سىنتېتىك تۈس شەكىللىرى دىيالېكت ـ شېۋىلەردىمۇ ئاساسەن ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشاش ئىپادىلىنىدۇ، پەقەت بەزى تۈس قوشۇمچىلىرىنىڭ ئەدەبىي تىلدا يوق ۋارىيانتلىرى بار. تۆۋەندە بۇ ھەقتە بىر ـ بىرلەپ توختىلىمىز.

(1) چەكلىمسىز تۈس شەكلى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا پېئىللارنىڭ چەكلىمسىز تۈس شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە « ـ ۋەر\ۋەر» دىن ئىبارەت قوشۇمچىنى قوشۇش ئارقىلىق شەكىللىنىدۇ. لېكىن، بۇ قوشۇمچە بەزى دىيالېكت ـ شېۋىلەردە سەل پەرقلىنىدۇ:

تۇرپاندا پېئىللارنىڭ چەكلىمسىز تۈس قوشۇمچىسى « ـ لۋە\لىۋە» بولىدۇ. مەسىلەن:

- بارلىۋە (بارۋەر)، كۆرلىۋە (كۆرۋەر)، دەلىۋە (دەۋەر)، تاشلالۋە (تاشلاۋەر)، تۇتلىۋە (تۇتۋەر)...
- گە:قسام كۇلىۋە:دى. (گەپ قىلسام كۇلۋەردى)
- تولا ئۇرلىۋەمسىنا ! (ئۇرۋەرمىگىنە)

قومۇلدا بۇ تۈس شەكلىدە تۇرپاننىڭكىگە ئوخشاش «لى» بوغۇمى قوشۇلۇپ كېلىدۇ. لېكىن تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇش ئاجىزلاشمايدۇ. مەسىلەن:

- سالا:لىۋە:گەن (سالىۋەرگەن)، ئاپىرالىۋېرىدۇ (ئاپىرۋېرىدۇ)، كىتەلىۋېرىدۇ (كېتىۋېرىدۇ)، قويالىۋە:مەمدۇ؟ (قويىۋەرمەمدۇ) ...

يەكەندە چەكلىمسىز تۈسىنىڭ قوشۇمچىسى « ـ ۋي\ۋي\ۋى» دىن ئىبارەت. مەسىلەن:

- پۇل ۋە:سە ئالىۋېتمە (ئالىۋېرمەن).
- بىي كۇن كەچكىچە ماڭىۋېتمە (ماڭىۋېرىتمەن).
- مىشدە ئولتۇيىۋە:سە (ئولتۇرۋەرسىلە).
- مو تاغدىن تۆۋەينىگە چۇشىۋەرسە (چۈشۈۋەرسە) با:غىلى ۋولىدو ...

خوتەندە چەكلىمسىز تۈسىنىڭ قوشۇمچىسى « ـ ۋە\ۋې\يۇە» شەكلىدە كېلىدۇ.

مەسىلەن:

◁ ئېلىۋېتىمە (ئالىۋېرىمەن)، بىيىۋە:دىك (بېرىۋەردىك)، ئىشلىيۋە:دىم (ئىشلەۋەردىم)، ئوقۇيۋە:دىڭىز (ئوقۇۋەردىڭىز) ...

(2) ئۆزلۈك تۈس شەكلى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا پېئىللارنىڭ ئۆزلۈك تۈس شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە « ـ ۋال\ـۋال\ـۇۋال\ـۈۋال» دىن ئىبارەت قوشۇمچىنى قوشۇش ئارقىلىق شەكىللىنىدۇ. دىيالېكت ـ شېۋىلەردە بۇ خىل تۈسنىڭ قوشۇمچىسى ئاساسەن ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشاش بولىدۇ، پەقەت بۇ تۈس قوشۇمچىلىرى قوشۇلغان پېئىللار بولۇشسىز شەكىلدە كەلگەندە، تەركىبىدىكى «ل» تاۋۇشى بەزى جايلاردا چۈشۈپ قالىدۇ، بەزى جايلاردا تەتۈر ئاسسىمىلياتسىيەلىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

تۇرپان، قومۇللاردا ئۆزلۈك تۈس قوشۇمچىلىرى قوشۇلغان پېئىللارنىڭ بولۇشسىز شەكىلدە «ل» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

◁ بېرىۋا:ما (بېرىۋالما)، تۇتۇۋا:ما (تۇتۇۋالما)، داۋا:مىدىم (دەۋالمىدىم) كۆرۈۋا:مىسىنا (كۆرۈۋالمىغىن)، ئاۋا:ماڭلارا (ئېلىۋالماڭلارچۇ) ...

قەشقەردە ئۆزلۈك تۈس قوشۇمچىلىرى قوشۇلغان پېئىللارنىڭ بولۇشسىز شەكلىدە «ل» تاۋۇشى تەتۈر ئاسسىمىلياتسىيەلىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

◁ تۇتۇۋامما (تۇتۇۋالما)، دېۋامما (دەۋالما)، كۆرۈۋامما (كۆرۈۋالما)، بېرىۋامما (بېرىۋالما) ...

تۇرپان، پىچانىڭ بەزى جايلىرىدا (مەسىلەن، لۇكچۇن، تۇرپان ئاستانىدە) بۇ تۈس بىلەن تۇرلەنگەن پېئىل شەكىللىرىدە، تۈس قوشۇمچىسىدىكى «ۋال» ئالدى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئېيتىلىدۇ، لېكىن يەنە بەزى جايلىرىدا (مەسىلەن، مۇرتۇق، پىچان دېغاردا) تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئەۋەپتۇ\ئاۋاپتۇ (ئېلىۋاپتۇ)، دەۋەپتۇ\داۋاپتۇ (دېۋاپتۇ)، تۇتۇۋەپ\تۇتۇۋاپ (تۇتۇۋېلىپ)، كۆرۈۋەپ\كۆرۈۋاپ (كۆرۈۋېلىپ) ...

قومۇلدا بۇ خىل تۈس بىردەك ئالدى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئەۋەپتۇ (ئېلىۋاپتۇ)، دەۋەپ (دەۋېلىپ)، ئاڭلىۋەپتۇ (ئاڭلىۋېلىپتۇ...)

(3) كۆچەيتمە تۈس قوشۇمچىسى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا پېئىللارنىڭ كۆچەيتمە تۈس شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە « ـ ۋەت\ـۇەت\ـۈۋەت\ـۇۋەت» تىن ئىبارەت قوشۇمچىنى قوشۇش ئارقىلىق شەكىللىنىدۇ. لېكىن، بۇ قوشۇمچە بەزى دىيالېكت ـ شېۋىلەردە سەل پەرقلىنىدۇ:

تۇرپان، يەكەندە بۇ قوشۇمچىلار ئومۇمەن تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش بىلەن كېلىدۇ مەسىلەن:

◁ تاشۋات\تاششۋات (تاشلىۋەت)، قويۇۋاتتۇق (قويۇۋەتتۇق)، داۋاتتىم (دەۋەتتىم) ياۋات (يەۋەت)، بېرىۋات\بېيىۋات (بېرىۋەت) ساۋات (سېلىۋەت)، ئاۋات (ئېلىۋەت) كۆيىۋات\كۆرىۋات (كۆرۈۋەت) ...

خوتەندىمۇ تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، مەسىلەن:

◁ ئىشلىيۋاتتىم (ئىشلىۋەتتىم)، يۈۋاتتىم (يەۋەتتىم)، سۈيۈۋاتتىم (سۈيۈۋەتتىم)

بىيۇاتتىم (بېرىۋەتتىم) ...

(4) ئىمكان تۈس شەكلى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا پېئىللارنىڭ ئىمكان تۈس شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە « ـ ئالا\ئەلە\يالا\يەلە» قوشۇمچىنى قوشۇش ئارقىلىق شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن، بارالايمەن، كۆرەلەيمەن، ئاڭلىيالايمەن، ئىشلىيەلەيمەن ...

پېئىلنىڭ ئىمكان تۈس شەكلىنى بەزىلەر پېئىلنىڭ تۈستىن ئىبارەت گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيەسىگە كىرگۈزۈۋېتىدۇ. لېكىن، بەزىلەر بۇنى پېئىلنىڭ تۈس كاتېگورىيەسىدىن ئايرىم تۇرىدىغان ئىمكان كاتېگورىيەسى دەپ قارايدۇ. بۇنداق دېيىشتە بۇ خىل قوشۇمچە قوشۇلغان پېئىللار شەخس بىلەن تۇرلەنمىگەن نۆل شەكىلىمەيدىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ پېئىل ئۆزىكىگە قوشۇلىدىغان ئورنى باشقا تۈس قوشۇمچىلىرىدىن ئۆزگىچە ئىكەنلىكى كۆزدە تۇتۇلغان. سىلىشتۇرۇپ كۆرەيلى:

كۆچەيتمە تۈس	ئۆزلۈك تۈس	چەكلىمىسىز تۈس	ئىمكان شەكىل
كۆرۈۋەت	كۆرۈۋاتال	كۆرىۋەر	كۆرەلە ـ
ئورۇۋەت	ئورۇۋاتال	ئورىۋەر	ئورالا ـ
ئېلىۋەت	ئېلىۋاتال	ئالىۋەر	ئالالا ـ

يۇقىرىقى مىساللاردىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، پېئىلنىڭ باشقا سىنتېتىك تۈس شەكىللىرى ئىككىنچى شەخس بىرلىك بۇيرۇق شەكلىدە (نۆل شەكىلدە) كېلەلەيدۇ بىراق، پېئىللارنىڭ ئىمكان شەكلى نۆل شەكىلدە كېلەلمەيدۇ. يەنە سىلىشتۇرۇپ كۆرەيلى:

كۆرۈۋېتەلەيمەن	كۆرۈۋاتالايمەن	كۆرىۋېرەلەيمەن
ئورۇۋېتەلمەيمەن	ئورۇۋاتالمايمەن	ئورىۋېرەلمەيمەن
ئېلىۋېتەلمەيمەن	ئېلىۋاتالمايمەن	ئالىۋېرەلمەيمەن

يۇقىرىقى مىساللاردىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، پېئىلنىڭ ئىمكان قوشۇمچىسى ھەرقانداق چاغدا پېئىلنىڭ باشقا سىنتېتىك تۈس قوشۇمچىلىرىنىڭ كەينىدە كېلەلەيدۇ، ھەرگىز ئالدىدا كەلمەيدۇ.

مانا مۇشۇ ئىككى سەۋەبتىن، پېئىلنىڭ ئىمكان شەكلىنى پېئىلنىڭ قالغان تۈس شەكىللىرى بىلەن بىر قاتاردا قويۇشقا، بىر نەرسە دەپ قاراشقا بولمايدۇ (قارالسۇن: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ ‹ ـ ۋەت، ـ ۋال، ـ ۋەر، ـ ئالا، ـ ۋات قوشۇمچىلىرىنىڭ خاراكتېرى توغرىسىدا»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1996 ـ يىلى 2 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى).

لېكىن، پېئىللارنىڭ ئىمكان شەكلى مەيلى قايسى كاتېگورىيەگە ياتسۇن پېئىللىرىمىزدا مەۋجۇت ھادىسە، بۇ ئەمەلىيەت. ئۇنىڭ ئۇستىگە پېئىللارنىڭ ئىمكان شەكلىنى ھاسىل قىلىدىغان قوشۇمچىلار دىيالېكت ـ شېۋىلەردە ھەر خىل شەكىلدە

كېلىدۇ.

لوپنوردا « ـ ئال» دېگەن شەكىلدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

◁ قىلالايدىمەن (قىلالايمەن)، ياسايالدىم (ياسىيالدىم)، دېيالدىم (دېيالدىم)، كۆرالايدىمەن (كۆرەلەيمەن) ...

يەكەندە « ـ ئالا\ئەلى\يالا\يەلى» شەكىلدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

◁ بايالدىم (بارالدىم)، دىيەلدىم (دېيەلدىم)، ئاڭلىيالىيتمە\ئاڭلىيالىيمە (ئاڭلىيالايمەن)، ئالالامتمە (ئالالامدىمەن)، ئالامايتتىم (ئالالمايتتىم)، كۆلەلىيمە \ كۆلەلىيتمە (كۆلەلەيمەن) ...

قومۇلدا « ـ ئالى\لى» شەكىلدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

◁ بارالىمە (بارالايمەن)، دا:لىمە (دېيەلەيمەن)، كۆرالىمە (كۆرەلەيمەن)، تاشلالىمە (تاشلالايمەن)، تۇتالىمە (تۇتالايمەن) ...

تۇرپاندا « ـ ئالا\ئالى» شەكىلدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ بارالىمەن (بارالايمەن)، كۆرالىمەن (كۆرەلەيمەن)، دالالىدىم (دېيەلىدىم)، تاشلالىمەن (تاشلىيالايمەن)، تۇتالىمەن (تۇتالايمەن)، كۆرالامدىم (كۆرەلەمدىم)، دالالامسەن (دېيەلەمسەن)، ئاڭلالايمەن (ئاڭلىيالايمەن) ...

كۇچادا « ـ ئالا\يالا» شەكىلدە كېلىدۇ، مەسىلەن:

◁ بارالايمەن (بارالايمەن)، كۆرالايمەن (كۆرەلەيمەن)، دىيالايمەن (دېيەلەيمەن)، تاشلىيالايمەن (تاشلىيالايمەن)، تۇتالايمەن (تۇتالايمەن) ...

ئاقسۇ، غۇلجىدا « ـ ئالا\ئەلە\لا\لە» شەكىلدە كېلىدۇ، مەسىلەن:

◁ بارالايمەن (بارالايمەن)، كۆرەلەيمەن (كۆرەلەيمەن)، دەلەلەيمەن (دېيەلەيمەن)، تاشلالايمەن (تاشلىيالايمەن)، تۇتالايمەن (تۇتالايمەن)، دەلەمەيمەن (دېيەلمەيمەن)، تاشلامايمەن (تاشلىيالمايمەن) ...

بىراق، ئاقسۇ قارىتالدا پەقەت تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋاريانتىلا بار، مەسىلەن:

◁ كۆرالىمەن (كۆرەلەيمەن)، دىيالىمەن (دېيەلەيمەن)، بارالىمەن (بارالايمەن)...

خوتەندە « ـ ئال\ئەل\يا» شەكىلدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

◁ بارالايتمە (بارالايمەن)، كۆرەلەيتمە (كۆرەلەيمەن)، دىيەلىدىم (دېيەلىدىم)، تاشلىيالايتمە (تاشلىيالايمەن)، تۇتالايتمە (تۇتالايمەن)، كۆرەمەيتمە (كۆرەلمەيمەن)، دىيەلەمسە (دېيەلەمسەن)، ئاڭلىيالايتمە (ئاڭلىيالايمەن)...

(5) « ـ ۋات\ىۋات\ۇۋات\ۇۋات» قوشۇمچىسى توغرىسىدا

ئەدەبىي تىلىمىزدا بەزىدە پېئىل ئۆزىكىگە « ـ ۋات\ىۋات\ۇۋات\ۇۋات» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ كېلىدۇ. بۇ « ـ ۋات\ىۋات\ۇۋات\ۇۋات» قوشۇمچىلىرىنىڭ خاراكتېرى توغرىسىدا بەزى ئوخشىمىغان كۆزقاراشلار مەۋجۇت. بەزى تەتقىقاتچىلار بۇ خىل قوشۇمچىلارنى پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيەلىرىنى ھاسىل قىلىدىغان بىر خىل قوشۇمچە دەپ قاراپ، ئۇنى پېئىلنىڭ «ئىزچىل تۈس قوشۇمچىسى» دەپ ئاتايدۇ. بىراق، ئەنئەنىۋى گىراماتىكىدا پېئىللارنىڭ بۇ خىل قوشۇمچىلىرى پېئىلنىڭ ھازىرقى زامان شەكلىنى ھاسىل قىلىدىغان «ھازىرقى زامان قوشۇمچىسى» دەپ قارىلىپ كەلگەن. مەسىلەن:

◁ كۆرۈۋاتسەن <كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋاۋات (پېئىللىنىڭ ھازىرقى زامان قوشۇمچىسى) + ئا (رەۋىشداش قوشۇمچىسى)+ مەن (بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)؛

◁ كۆرۈۋاتقانسەن <كۆر (پېئىل ئۆزىكى)+ ۋاۋات (پېئىللىنىڭ ھازىرقى زامان قوشۇمچىسى)+ قان (سۈپەتداش قوشۇمچىسى)+ سەن (ئىككىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)؛

◁ كۆرۈۋاتقۇدەكمەن <كۆر (پېئىل ئۆزىكى)+ ۋاۋات (پېئىللىنىڭ ھازىرقى زامان قوشۇمچىسى)+ قۇ (ئىسىمداش قوشۇمچىسى)+ دەك (باغلامچى سۆز)+ مەن (بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)؛

◁ كۆرۈۋېتىپتىمەن <كۆر (پېئىل ئۆزىكى)+ ۋاۋات (پېئىللىنىڭ ھازىرقى زامان قوشۇمچىسى)+ پ (رەۋىشداش قوشۇمچىسى)+ تى (دۇر\تۇر، باغلامچى سۆز)+ مەن (بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)؛

◁ كۆرۈۋاتقانىدىم <كۆر (پېئىل ئۆزىكى)+ ۋاۋات (پېئىللىنىڭ ھازىرقى زامان قوشۇمچىسى)+ قان (سۈپەتداش قوشۇمچىسى)+ ئىدى (باغلامچى پېئىل)+ م (بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) ... دېگەندەك.

ئەنئەنىۋى گىرامماتىكىدا پېئىللار ھازىرقى زامان كاتېگورىيەسى، كېلەركى زامان كاتېگورىيەسى ۋە ئۆتكەن زامان كاتېگورىيەسىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل زامان كاتېگورىيەسىگە ئىگە دەپ قارىلىپ كەلگەنىدى. بىراق، ھازىرقى زامانىنىڭ قوشۇمچىلىرى، يەنى « ـ ۋات\ـۋات\ـۋاۋات\ـۋاۋات» قوشۇمچىلىرىلا بار بولۇپ، پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان ۋە كېلەركى زامان شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىدىغان قوشۇمچىلار 0 شەكىللىك دەپ قارىلىپ كەلدى.

پېئىللارنىڭ زامان كاتېگورىيەسى، يەنىلا پېئىل ئۆزىكىدە كۆرۈلىدىغان كاتېگورىيە. « ـ ۋات\ـۋات\ـۋاۋات\ـۋاۋات» قوشۇمچىلىرى پېئىللارنىڭ ھازىرقى زامان كاتېگورىيەسىنى شەكىللەندۈرىدىغان قوشۇمچىلاردۇر.

تۆۋەندە پېئىللارنىڭ ھەر خىل شەخسلىك شەكىللىرىنىڭ تۈرلىرى ئوستىدە تەھلىل يۈرگۈزگەندە، « ـ ۋات\ـۋات\ـۋاۋات\ـۋاۋات» قوشۇمچىلىرىنى بىزمۇ پېئىللارنىڭ زامان قوشۇمچىسى قاتارىغا كىرگۈزۈپ تەھلىل يۈرگۈزدۇق. بۇ قوشۇمچىلارنىڭ زادى نېمە ئىكەنلىكى، ھازىرقى زامان قوشۇمچىسى بولسا، نېمە ئۈچۈن باشقا زامانلارغا مەخسۇس قوشۇمچە يوق، دېگەندەك مەسىلىلەرنى كېيىنكىلەرنىڭ ھەل قىلىشىغا قويدۇق.

(6) « ـ غىلىۋات\قىلىۋات\كىلىۋات\گىلىۋات» قوشۇمچىسى توغرىسىدا

ئەنئەنىۋى گىرامماتىكىدا پېئىل ئۆزىكىگە « ـ غىلىۋات\قىلىۋات\كىلىۋات\گىلىۋات» تىن ئىبارەت قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ ھاسىل بولغان شەكىلنىمۇ، پېئىللارنىڭ زامان كاتېگورىيەسىگە كىرگۈزىدۇ. بىراق، بەزى تەتقىقاتچىلار بۇ خىل شەكىلنى «پېئىللارنىڭ تەمشەلمە تۈس شەكلى» دەۋاتىدۇ. مەسىلەن، بارغىلىۋاتىمەن، كۆرگىلىۋاتىمەن، كەتكىلىۋاتىمەن، تۇتقىلىۋاتىمەن ... دېگەندەك.

تۆۋەندە بىز پېئىللارنىڭ ھەر خىل شەخسلىك شەكىللىرىنىڭ تۈرلىرىنى تەھلىل قىلغاندا، « ـ غىلىۋات\قىلىۋات\كىلىۋات\گىلىۋات» قوشۇمچىسىنىمۇ پېئىللارنىڭ

زامان قوشۇمچىسى قاتارغا كىرگۈزۈپ تۇردۇق. دېمەك، بۇ قوشۇمچىلارمۇ يەنىلا پېئىل ئۆزىكىدە كۆرۈلىدىغان زامان كاتېگورىيەسىنىڭ قوشۇمچىسى.

(7) ئەدەبىي تىلدا يوق تۈس شەكىللىرى

يۇقىرىدا سۆزلەنگەن بىرقانچە خىل تۈس شەكىللىرى، تەتقىقاتچىلار ئەدەبىي تىلدا بار، دەپ ئورتاق كۆزقاراشقا كەلگەن ياكى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلۈۋاتقان شەكىللەر. بۇلاردىن باشقا ئەدەبىي تىلىمىزدا يوق، بىراق بەزى دىيالېكت ـ شېۋىلەردە مەۋجۇت بولغان تۈس شەكىللىرى بارمۇ ـ يوق؟ دىيالېكت ـ شېۋىلەر توغرىسىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا، مۇشۇ مەسىلىگىمۇ ئالاھىدە دىققەت قىلىشىمىز كېرەك.

بىزنىڭ ھېس قىلىشىمىزچە، دىيالېكت ـ شېۋىلەردە ئەدەبىي تىلىمىزدا ئۇچرىمايدىغان ياكى ئۇچرىسىمۇ دىققەت قىلىنمىغان بەزى پېئىل شەكىللىرى مەۋجۇت. تەكشۈرۈش جەريانىدا تۇرپان شېۋىسىدە پېئىللارنىڭ ئەدەبىي تىلدا يوق بىر خىل تۈس شەكلىنى بايقىدۇق. بۇ خىل تۈس شەكلى پېئىل ئۆزىكىدىكى ئاخىرقى ئۇزۇك تاۋۇش تەكرارلىنىپ، كەينىگە «ـ ەۋەر» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق شەكىللىنىپ، ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ تۈيۇقسىز، كۈتۈلمىگەندە بولغانلىقىنى ۋە ئىش ـ ھەرىكەت قانچىلىك تۈيۇقسىز ۋە تېز بولغان بولسا، شۇنچىلىك تۈيۇقسىز ھەم تېز ئاياغلاشقانلىقىنى بىلدۈرىدىكەن. مەسىلەن:

- قارسلا قىلىپ، ئۇررە:ۋە:دىم. («قارس!» قىلىپ ئۇرۇپ سالدىم)
- ئا نە:سىنى ئاللە:ۋېرا (ئېلىۋېتە!)
- تېپپە:ۋە:سەم تېكىلىپ چۈشتى. (تېپىۋەتكەندىم، دومىلاپ چۈشتى)
- ئىشكىنى ئاچچە:ۋە. (ئىشكىنى ئېچىۋەت)
- ئۆيگە كىررە:ۋېرىپتىمە، كۆر قالدىم. (كىرىپ ساپتىمەن، كۆرۈپ قالدىم) ...

قومۇلدىمۇ بۇ خىل تۈس شەكلىنىڭ بارلىقىنى بايقىدۇق، بىراق تۇرپاندىكىدىن سەل پەرقلىنىدىكەن. مەسىلەن:

- قىلاۋە:سىلەكى (قىلىۋەتسىلەچۇ)، تۇگۈتە:ۋە:سەم (تۇگىتىۋەتسەم)، ساتاۋېرىنىڭ (سېتىۋېتەيلى)، چىقىرا:ۋەدى (چىقىرىۋەتتى)...
- ئالتىنجى ئاي بو:غاندا قويا:ۋېرىدۇ.

ھەرقايسى دىيالېكت ـ شېۋىلەردە ئەدەبىي تىلدا يوق يەنە قانداق پېئىل شەكىللىرى بار؟ بۇ مەسىلە ئۈستىدە تەتقىقات ۋە تىل تەكشۈرۈش ئىشلىرىمىزنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، تىل بايلىقىمىزنى قېزىپ چىقىرىش، تىلىمىزنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرىنى ئېچىپ بېرىش ئۈچۈن تولىمۇ زۆرۈر.

(8) پېئىللارنىڭ ئانالىتىك تۈس شەكلى

يۇقىرىدا بىز تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن پېئىللارنىڭ تۈس شەكىللىرىنىڭ ھەممىسى پېئىللارنىڭ سىنتېتىك تۈس شەكىللىرى دائىرىسىگە كىرىدۇ. سىنتېتىك تۈس شەكىللىرى پېئىلنىڭ ئۆزىكىدە كۆرۈلىدۇ، بۇلارنىڭ ھەر خىل شەكىللىرىنى تەتقىق قىلىش، پېئىلنىڭ سىنتېتىك تۈرلىنىش سىستېمىسىنى ئېنىقلاشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. سىنتېتىك تۈستىن باشقا، پېئىللاردا يەنە ئانالىتىك تۈسمۇ بار. گەرچە ئانالىتىك تۈس پېئىل ئۆزىكى ئىچىدە كۆرۈلمىسىمۇ، ئۇ يەنىلا پېئىللارنىڭ بىر خىل

كاتېگورىيەسى دائىرىسىگە كىرىدۇ ھەم پېئىللارنىڭ تۈرلۈك سىنتېتىك ۋە ئانالىتىك تۈرلىنىش شەكىللىرىنى ئېنىقلاشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە، شۇڭلاشقا بۇ يەردە بۇ توغرۇلۇقمۇ ئاز - تولا سۆز ئېچىپ قويماقچى.

پېئىللارنىڭ ئانالىتىك تۈس شەكلى ئەدەبىي تىلدا «پ» لىق ياكى «غىلى» لىق رەۋىشداشنىڭ كەينىگە يارەمچى پېئىللارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئەملگە ئاشىدۇ، يېزىقتا ئايرىپ يېزىلمىدۇ. مەسىلەن:

◁ كۆلۈپ كەتتىم، ئاڭلاپ قالدى، بېرىپ قويغىن، يىغلاپ سالدى ...

بىراق، تۇرپان، پىچان قاتارلىق جايلاردا پېئىللارنىڭ ئانالىتىك تۈس شەكلىدىكى رەۋىشداشنىڭ تەركىبىدىكى «پ» قىسقارتىلىپ، يارەمچى پېئىل بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

◁ قوقوي (قويۇپ قوي)، ئەپىرقوي (ئاپىرىپ قوي)، ھىنكە (يېنىپ كەل)، ھىنچۇش (يېنىپ چۈش)، ئۇخلاقالدى (ئۇخلاپ قالدى)، كۆلۈكەتتى (كۆلۈپ كەتتى)، داقاپتىمە (دەپ قاپتىمەن)، داقويتتۇ (دەپ قويۇپتۇ)، چۈشۇر قوي (چۈشۈرۈپ قوي)، تۇتۇۋەكىپ (تۇتۇپ ئېلىپ كېلىپ)، ھەسەپ قىپقىپ (ھېساب قىلىپ بېقىپ) ...

قومۇلدىمۇ بۇ خىل ئەھۋال مەۋجۇت. مەسىلەن:

◁ يىتىپىرىپتۇ (يېتىپ بېرىپتۇ)، قېچىكىتىپتۇ (قېچىپ كېتىپتۇ)، دەقويدۇ (دەپ قويىدۇ)...

لېكىن، يارەمچى پېئىللار ئەگەر «ي» ياكى «س» بىلەن باشلانغان بولسا، رەۋىشداشنىڭ تەركىبىدىكى «پ» تاۋۇشى تۈرپاندا «ۋ» ياكى «ف» غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

◁ كېۋۈيۇردى (كېلىپ يۈردى)، ئەۋ يە (ئېلىپ يە)، دەۋ يۇرتتۇ (دەپ يۈرۈپتۇ) دەفسەپتىمە (دەپ ساپتىمەن)، كۆلۈفسا:ما (كۆلۈپ سالما) ...

يەكەندە تۆۋەندىكىدەك ئانالىتىك تۈس شەكلى ئۇنۇملۇك قوللىنىلىدۇ، مەسىلەن:

◁ با:غىلى قوپتى. (بارغىلىۋاتىدۇ)

◁ ئانىنام دەنشى كۆ:گىلى قوپتى. (كۆرگىلىۋاتىدۇ)

◁ داددام تاققا چققىلى قوپتى. (چققىلىۋاتىدۇ)

◁ ماڭغىلى قوپتام. (ماڭغىلىۋاتىمەن) ...

يۇقىرىدا ئەدەبىي تىلىمىزدىكى ۋە دىيالېكت - شېۋىلەردە كۆرۈلىدىغان پېئىللارنىڭ سىنتېتىك ۋە ئانالىتىك تۈس شەكىللىرى ئوستىدە قىسقىچە توختالدۇق.

پېئىللارنىڭ سىنتېتىك تۈس قوشۇمچىلىرى پېئىللارنىڭ دەرىجە قوشۇمچىلىرىدىن باشقا، پېئىللارنىڭ ئۆزەك شەكلىدە كۆرۈلىدىغان قوشۇمچىلارنىڭ بىرىدۇر.

3) پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق - بولۇشسىز كاتېگورىيەسى

پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق - بولۇشسىز كاتېگورىيەسى، پېئىللارنىڭ ئەڭ ئومۇملاشقان بىر كاتېگورىيەسىدۇر. ھەرقانداق پېئىل ياكى بولۇشلۇق شەكىلدە، ياكى بولۇشسىز شەكىلدە كېلىشى مۇمكىن. شۇنىڭدەك بۇ خىل كاتېگورىيەنىڭ قوشۇمچىسى پېئىللارنىڭ ئۆزەك شەكلىدە دەرىجە ۋە تۈس قوشۇمچىسىدىن كېيىن كېلىدۇ. ئەدەبىي تىلىمىزدە پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق شەكلى ھېچقانداق قوشۇمچە قوشۇلماي ئىپادىلىنىدۇ؛ بولۇشسىز شەكلى بولسا، پېئىل ئۆزىكىگە پېئىللارنىڭ بولۇشسىز قوشۇمچىسى « - ما\مە\مى» نىڭ

قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

◁ بار ـ بارما، كەل ـ كەلمە، كەتسۇن ـ كەتمىسۇن، كېتىڭلار ـ كەتمەڭلا ...

بىراق، پېئىللارنىڭ بولۇشسىز شەكلى يەرلىك شېۋىلەردە ئاساسەن ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشاش كەلسىمۇ، بەزى جايلاردا ئوخشىماسلىقلارنىمۇ ساقلىغان:

(1) «ل» تاۋۇشى بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق «ئال ـ، قال ـ، سال ـ، چال ـ، كەل ـ، قىل ـ، بول ـ» لاردىن ئىبارەت پېئىللار بولۇشسىز شەكىلدە كەلگەندە، بەزى جايلاردا «ل» تاۋۇشى چۈشۈپ قالسا، بەزى جايلاردا ئەينەن ساقلىنىدۇ، بەزى جايلاردا تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيەلىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

تۇرپاندا چۈشۈپ قالىدۇ:

◁ ئا:ما (ئالما)، چا:مايمەن (چالمايمەن)، سا:مىدىم (سالمىدىم)، كەلمەيسە (كەلمەيسەن)، قىمايمە (قىلمايمەن)، بومايدۇ (بولمايدۇ) ...

پىچاندىمۇ «ل» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ، بىراق تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق پېئىللار بىلەن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق پېئىللارنىڭ شەكلىدە ئاز ـ تولا پەرق بار. تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق پېئىللاردا «ل» تاۋۇشى دىن باشقا يەنە پېئىل تەركىبىدىكى «ي» تاۋۇشىمۇ چۈشۈپ قالىدۇ. تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق پېئىللاردا «ي» تاۋۇشى چۈشۈپ قالماي، بەلكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئاجىزلىشىشى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

◁ چا:ما:مە (چالمايمەن)، سا:مىدىم (سالمىدىم)، كەمىيسە (كەلمەيسەن)، قىما:مە (قىلمايمەن)، بوما:دۇ (بولمايدۇ) ...

پىچان لۇكچۇندىمۇ شۇنداق. مەسىلەن:

◁ با:ما:مە (بارمايمەن)، ئا:ما:دۇ (ئالمايدۇ)، ياپما:دو(ياپمايدۇ)، كەمىيمە(كەلمەيمەن)، كۆ:مىيدو (كۆرمەيدۇ)، يېمىيمىز (يېمەيمىز)، ئەكە:مىيمە (ئەكەلمەيمەن) ...

قومۇلدا چۈشۈپ قالىدۇ. بىراق، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق پېئىللاردا سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئاجىزلىشىشى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

◁ چا:مايمە (چالمايمەن)، سا:مىدىم (سالمىدىم)، كەلمىيسە (كەلمەيسەن)، قىمايمە (قىلمايمەن)، بومايدۇ (بولمايدۇ) ...

قەشقەردە «ل» تاۋۇشى تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيەلىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

◁ چاممايمە (چالمايمەن)، ساممىدىم (سالمىدىم)، كەممەيسە (كەلمەيسەن)، قىممايدا \ قىممايدۇ (قىلمايدۇ)، بوممايدىكەن (بولمايدىكەن) ...

(2) قەشقەردە تەركىبىدە « ـ ۋات\ـۇات\ـۈۋات» تىن ئىبارەت پېئىللارنىڭ ئىزچىل تۈس قوشۇمچىسى بولغان پېئىللاردا، بولۇشسىز قوشۇمچىسى « ـ ماي\ـمەي» نىڭ تەركىبىدىكى «ي» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

◁ كۆرەممە:ۋاتىمەن (كۆرەلمەيۋاتىمەن)، با:ما:ۋاتىمەن (بارمايۋاتىمەن)، كەممە:ۋاتىدا \ كەممە:ۋاتىدۇ (كەلمەيۋاتىدۇ) ...

يىغىنچاقلىغاندا، پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسى، سىنتېتىك تۈس كاتېگورىيەسى ۋە پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق ياكى بولۇشسىز كاتېگورىيەسى پېئىل ئۆزەكلىرىدە كۆرۈلىدىغان كاتېگورىيەلەردۇر.

2. 7. 1 شەخسلىك پېئللار

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا شەخس بىلەن تۇرلەنگەن بىر پېئىل زادى قانچە خىل شەكىلدە بولىدۇ؟ ياكى باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، بىر پېئىلنىڭ شەخس بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى زادى قانچە خىل؟ بۇ مەسىلە ئۇزۇندىن بۇيان ھەل قىلىنماي كەلدى. بۇ مەسىلە ئۇستىدە ئۇزۇن يىل تەكشۈرۈش ئارقىلىق، بىزنىڭ كەلتۈرگەن خۇلاسىمىز: نەزەرىيە جەھەتتە بىر پېئىل بەلكىم ئون مىڭ خىلغا يېقىن تۇرلىنەلىشى مۇمكىن (قارالسۇن: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ سىنتېتىك تۇرلىنىش سىستېمىسى»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1996 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە نەشرى) ئەنئەنىۋى گىراماتىكا بويىچە قارىغاندا، شەخسلىك پېئىللار، پېئىللارنىڭ بۇيرۇق راي شەخسلىك شەكلى، پېئىللارنىڭ شەرت راي شەخسلىك شەكلى ۋە پېئىللارنىڭ بايان راي شەخسلىك شەكلىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل بولىدۇ. ئالدىنقى ئىككى خىل شەخسلىك پېئىلنىڭ شەكلىنى ئېنىقلاش قىيىن ئەمەس، بىراق ئۈچىنچى خىل شەخسلىك پېئىللارنىڭ ھەر خىل شەكىللىرىنى ئېنىقلاش تا ھازىرغا قەدەر تىلشۇناسلىق ساھەسىدە ھەل بولغىنى يوق.

بۇلارنى ئېنىقلاش ئۈچۈن، بىز ئۇزۇن يىللىق ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش جەريانىدا، زامانىۋى كومپيۇتېر تىلشۇناسلىقىنىڭ ئۇسۇللىرىدىن پايدىلىنىپ، بۇ خىل شەخسلىك پېئىللارنىڭ تۇرلىنىش سىستېمىسىنى فورمىلاشتۇرۇپ چىقتۇق. تۆۋەندە ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا مۇشۇ ئۈچ خىل شەخسلىك پېئىلنىڭ ھەر خىل شەكىللىرى ئۇستىدە تەتقىقات نەتىجىلىرىمىزنى ئوقۇرمەنلەرگە سۇنماقچى.

1) پېئىللارنىڭ بۇيرۇق راي شەخسلىك شەكلى

ئەدەبىي تىلىمىزدا پېئىللارنىڭ بۇيرۇق راي شەخسلىك شەكلىنىڭ فورمىسى:

«پېئىل ئۆزىكى+ پېئىللارنىڭ بۇيرۇق راي شەخس قوشۇمچىسى» بولىدۇ.

پېئىللارنىڭ بۇيرۇق راي شەخس قوشۇمچىسى، بىرىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈك، ئىككىنچى شەخس بىرلىك (ئاددىي شەكلى، ھۆرمەت شەكلى ۋە سىپايە شەكلىدىن ئىبارەت) ۋە كۆپلۈك (ئاددىي شەكلى ۋە ھۆرمەت شەكلىدىن ئىبارەت)، ئۈچىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈكتىن ئىبارەت جەمئىي سەككىز خىل بولىدۇ. مەسىلەن: كېتەي، كېتەيلى؛ كەت، كېتىڭ، كەتسىلە؛ كېتىڭلار، كېتىڭىزلار؛ كەتسۇن.

(1) پېئىللارنىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك بۇيرۇق راي شەكلى

ئەدەبىي تىلىمىزدا پېئىللارنىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك بۇيرۇق راي شەكلى، پېئىل ئۆزىكىگە شەخس قوشۇمچىسى « ـ ي\اي\ەي» نى قوشۇش، بولۇشسىز شەكلىدە پېئىل ئۆزىكىگە « ـ ماي\مەي» نى قوشۇش ئارقىلىق ئەملگە ئاشىدۇ. مەسىلەن: باراي، كۆرەي، ئىشلەي؛ بارماي، كۆرمەي ... دېگەندەك. تۇرپان، قومۇلدىمۇ ئەدەبىي تىلىدىكىگە ئوخشاش بولىدۇ، بىراق جەنۇبىي رايونلارنىڭ بەزىلىرىدە بۇ قوشۇمچىلارنىڭ بەزى ۋارىيانتلىرى مەۋجۇت.

كەلپىندە، پېئىللارنىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك بۇيرۇق رايىنىڭ بولۇشلۇق شەكلى: پېئىل ئۆزىكىگە شەخس قوشۇمچىسى « ـ ئىي\ئاي\ئۇي\ي\ئۇي\ئەي» نى قوشۇش، بولۇشسىز شەكلى: پېئىل ئۆزىكىگە « ـ ماي\مىي» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق

شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن:

◁ كۆرۈي (كۆرەي)، ئالاي (ئالاي)، قوشۇي (قوشاي)، ئۇزۇي (ئۇزەي)، بىرىي (بېرەي)، دي (دەي) ...

◁ ئالماي (ئالماي)، قوشماي (قوشماي)، كۆ:مي (كۆرمەي)، بە:مي (بەرمەي)، دىمي (دېمەي)، ئۇزمي (ئۇزمەي) ...

قوشۇلدا پېئىللارنىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك بۇيرۇق رايىنىڭ بولۇشلۇق شەكلى: پېئىل ئۆزىكىگە شەخس قوشۇمچىسى « - اي\بي\ي» نى قوشۇش، بولۇشسىز شەكلى: پېئىل ئۆزىكىگە « - ماي\مي» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئالاي (ئالاي)، قوشاي (قوشاي)، كۆرىي (كۆرەي)، ئۇزىي (ئۇزەي)، بىرىي (بېرەي)، دي (دەي) ...

◁ ئا:ماي (ئالماي)، قوشماي (قوشماي)، كۆ:مي (كۆرمەي)، ئۇزمي (ئۇزمەي)، بە:مي (بەرمەي)، دىمي (دېمەي) ...

خوتەن، يەكەنلەردە، پېئىللارنىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك بۇيرۇق رايىنىڭ بولۇشلۇق شەكلى: پېئىل ئۆزىكىگە شەخس قوشۇمچىسى « - اي\بي\ۋي\ي» نى قوشۇش، بولۇشسىز شەكلى: پېئىل ئۆزىكىگە « - ماي\مي» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئالاي (ئالاي)، قوشاي (قوشاي)، كۆرۇي\كۆيۇي (كۆرەي)، ئۇزۇي (ئۇزەي)، بىيىي (بېرەي)، دي (دەي)، ئىشلي (ئىشلەي) ...

◁ ئالماي (ئالماي)، قوشماي (قوشماي)، كۆ:مي (كۆرمەي)، ئۇزمي (ئۇزمەي)، بە:مي (بەرمەي)، دىمي (دېمەي) ...

لوپنوردا پېئىللارنىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك بۇيرۇق رايىنىڭ بولۇشلۇق شەكلى: پېئىل ئۆزىكىگە شەخس قوشۇمچىسى « - ي\ئاي\ئاي\ئەي\ئوي\ئۆي» نى قوشۇش، بولۇشسىز شەكلى: پېئىل ئۆزىكىگە « - مەي\ماي\موي\مۆي» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئالاي (ئالاي)، ماڭاي (ماڭاي)، قوشوي (قوشاي)، كۆرۆي (كۆرەي)، ئۇزۆي (ئۇزەي)، بېرەي (بېرەي)، دەي (دەي) ...

◁ ئالماي (ئالماي)، ماڭماي (ماڭماي)، قوشموي (قوشماي)، كۆرمۆي (كۆرمەي)، ئۇزمۆي (ئۇزمەي)، بە:مەي (بەرمەي)، دىمەي (دېمەي) ...

(2) پېئىللارنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈك بۇيرۇق راي شەكلى

ئەدەبىي تىلىمىزدا پېئىللارنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈك بۇيرۇق راي شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە شەخس قوشۇمچىسى « - يلى\ايلى\ەيلى» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن، بولۇشسىز شەكلىدە « - مايلى\مەيلى» نىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن: بارايلى، كۆرەيلى، ئىشلەيلى؛ بارمايلى، كۆرمەيلى ... دېگەندەك. لېكىن:

نىيەدە پېئىللارنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈك بۇيرۇق رايىنىڭ بولۇشلۇق شەكلى: پېئىل ئۆزىكىگە شەخس قوشۇمچىسى « - يلىك\ۋلىك\ۋلىك\للىك» نى قوشۇش ئارقىلىق، بولۇشسىز شەكلى « - مايلىك\ميلىك» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق

شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئالدىقى (ئالايلى)، قوشۇلمىقى (قوشايلى)، كۆرۈلمىگە (كۆرەيلى)، ئۇزۇلمىگە (ئۇزەيلى)، بېرىلمىگە (بېرەيلى)، دەيلمىگە (دەيلى) ...

◁ ئالمايلىق (ئالمايلى)، قوشمايلىق (قوشمايلى)، كۆ:مىلىگە (كۆرمەيلى)، ئۇزمىلىگە (ئۇزمەيلى)، بە:مىلىگە (بەرمەيلى)، دەمىلىگە (دېمەيلى) ...

كەلپىندە پېئىللارنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈك بۇيرۇق رايىنىڭ بولۇشلۇق شەكلى: پېئىل ئۆزىكىگە شەخس قوشۇمچىسى « - اينى\اينىڭ\ەينى\ەينىڭ\ينى\ينىڭ» نى قوشۇش ئارقىلىق، بولۇشسىز شەكلى « - ماينى\ماينىڭ\مەينى\مەينىڭ» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئالاينى\ئالاينىڭ (ئالايلى)، قوشاينى\قوشاينىڭ (قوشايلى)، كۆرەينى\كۆرەينىڭ (كۆرەيلى)، ئۇزۇنى\ئۇزۇنىڭ (ئۇزەيلى)، بېرىنى\بېرىنىڭ (بېرەيلى)، دەينى\دەينىڭ (دەيلى) ...

◁ ئالماينى\ئالماينىڭ (ئالمايلى)، قوشماينى \قوشماينىڭ (قوشمايلى)، كۆ:مەينى\كۆمەينىڭ (كۆرمەيلى)، ئۇزمەينى \ئۇزمەينىڭ (ئۇزمەيلى)، بە:مەينى \بەرمەينىڭ (بەرمەيلى)، دەمەينى \دەمەينىڭ (دېمەيلى) ...

قومۇلدا پېئىللارنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈك بۇيرۇق رايىنىڭ بولۇشلۇق شەكلى: پېئىل ئۆزىكىگە شەخس قوشۇمچىسى « - ئاينى\ئاينىڭ\ينى\ينىڭ\ئىنى\ئىنىڭ» نى قوشۇش ئارقىلىق، بولۇشسىز شەكلى « - ماينى\ماينىڭ\مەينى\مەينىڭ» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئالاينى\ئالاينىڭ (ئالايلى)، قوشاينى\قوشاينىڭ (قوشايلى)، كۆرىنى\كۆرىنىڭ (كۆرەيلى)، ئۇزەينى\ئۇزەينىڭ (ئۇزەيلى)، بېرىنى\بېرىنىڭ (بېرەيلى)، دىنى\دىنىڭ (دەيلى)، باراينىڭ \باراينى (بارايلى) ...

◁ ئا:ماينى\ئا:ماينىڭ (ئالمايلى)، قوشماينى\قوشماينىڭ (قوشمايلى)، كۆ:مەينى \كۆمەينىڭ (كۆرمەيلى)، ئۇزمەينى\ئۇزمەينىڭ (ئۇزمەيلى)، بە:مەينى\بە:مەينىڭ (بەرمەيلى)، دەمەينى\دەمەينىڭ (دېمەيلى) ...

خوتەن گۇمىدا پېئىللارنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈك بۇيرۇق رايىنىڭ بولۇشلۇق شەكلى: پېئىل ئۆزىكىگە شەخس قوشۇمچىسى « - يلى\لى\ئۇلى\ئۇلى» نى قوشۇش ئارقىلىق، بولۇشسىز شەكلى « - مايلى\ميلى» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئالىلى (ئالايلى)، قوشۇلى (قوشايلى)، كۆرۈلى\كۆيۇلى (كۆرەيلى)، ئۇزۇلى (ئۇزەيلى)، بىرىلى\بىيىلى (بېرەيلى)، دىيلى (دەيلى) ...

◁ ئالمايلى (ئالمايلى)، قوشمايلى (قوشمايلى)، كۆ:ميلى (كۆرمەيلى)، ئۇزميلى (ئۇزمەيلى)، بە:ميلى (بەرمەيلى)، دەميلى (دېمەيلى) ...

يەكەندە پېئىللارنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈك بۇيرۇق رايىنىڭ بولۇشلۇق شەكلى: پېئىل ئۆزىكىگە شەخس قوشۇمچىسى « - يلى\لى» نى قوشۇش ئارقىلىق، بولۇشسىز شەكلى « - ميلى» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئالىلى (ئالايلى)، قوشلى (قوشايلى)، كۆيىلى (كۆرەيلى)، ئۇزىلى (ئۇزەيلى)،

بىرىلى (بېرەيلى)، دېيلى (دەيلى) ...
◁ ئا:مىيلى (ئالمايلى)، قوشمىيلى (قوشمايلى)، كۆ:مىيلى (كۆرمەيلى)، ئۇزمىيلى (ئۇزمەيلى)، بە:مىيلى (بەرمەيلى)، دىمىيلى (دېمەيلى) ...

لوپنوردا پېئىللارنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈك بۇيرۇق رايىنىڭ بولۇشلۇق شەكلى: پېئىل ئۆزىكىگە شەخس قوشۇمچىسى « ـ ئۆلۈ\ئولۇ\يلى\ئالى\ئەلى\يلۇ\يلۇ» نى قوشۇش ئارقىلىق، بولۇشسىز شەكلى « ـ مايلى\مەيلى\مۆيلۇ\مويلۇ» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئالالى (ئالايلى)، ئىززەپ باقالى (ئىزدەپ باقايلى)، قوشويلۇ (قوشايلى)، كۆرۆيلۇ (كۆرەيلى)، ئۇزۆيلۇ (ئۇزەيلى)، بېرەلى (بېرەيلى)، دېيلى (دەيلى) ...

◁ ئالمايلى (ئالمايلى)، قوشمويلۇ (قوشمايلى)، كۆ:مۆيلۇ (كۆرمەيلى)، ئۇزمۆيلۇ (ئۇزمەيلى)، بە:مەيلى (بەرمەيلى)، دىمەيلى (دېمەيلى) ...

قەشقەردە پېئىللارنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈك بۇيرۇق رايىنىڭ بولۇشلۇق شەكلى: پېئىل ئۆزىكىگە شەخس قوشۇمچىسى « ـ ينى\ەينى\اينى\ننى\للى\يلىك» نى قوشۇش ئارقىلىق، بولۇشسىز شەكلى « ـ ماينى\مەينى» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئالاينى\ئالىنى\ئاللىك (ئالايلى)، قوشاينى\قوشنى\قوشلىك (قوشايلى)، كۆرەينى\كۆرىنى\كۆرلىك (كۆرەيلى)، ئۇزەينى\ئۇزىنى\ئۇزلىك (ئۇزەيلى)، بىرەينى\بىرىنى\بىرلىك (بېرەيلى)، دەينى\دەيلىك (دەيلى) ...

◁ ئامماينى (ئالمايلى)، قوشمايلى (قوشمايلى)، كۆ:مەينى (كۆرمەيلى)، ئۇزمەينى (ئۇزمەيلى)، بە:مەينى (بەرمەيلى)، دىمەينى (دېمەيلى) ...

(3) پېئىللارنىڭ ئىككىنچى شەخس بىرلىك بۇيرۇق رايىنىڭ ئاددىي شەكلى

ئەدەبىي تىلىمىزدا، پېئىللارنىڭ ئىككىنچى شەخس بىرلىك بۇيرۇق رايىنىڭ ئاددىي شەكلى، قوشۇمچىسىز كېلىدۇ. مەسىلەن: بار، كۆر، ئىشلە؛ بارما، كۆرمە، ئىشلىمە ... دېگەندەك. ھەرقايسى شېۋىلەردە بۇ خىل شەكىل ئاساسەن ئەدەبىي تىل بىلەن ئوخشاش. لېكىن لوپنور، تۇرپان، قومۇل، خوتەن قاتارلىق جايلاردا بۇنداق تۇرلەنگەن سۆزلەرنىڭ كەينىگە دائىم « ـ غىن\قىن\كىن\گۇن\كۇن\قۇن\غۇن» قوشۇمچىلىرى، غۇلجىدا « ـ رە\ئارە\ئەرە» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

◁ كۆ:گۇن (كۆرگىن)، ئا:غىن (ئالغىن)، بە:گىن (بەرگىن)، ئۇزگۇن (ئۇزگىن)، قوشقۇن (قوشقىن)، كۆ:مىگىن (كۆرمىگىن)، ئا:مىغىن (ئالمىغىن) ... (تۇرپانلاردا)

◁ يەرە (يە)، قىلارە (قىل)، ئىچەرە (ئىچ) ... (غۇلجىدا)

(4) پېئىللارنىڭ ئىككىنچى شەخس بىرلىك بۇيرۇق رايىنىڭ ھۆرمەت شەكلى

ئەدەبىي تىلىمىزدا پېئىللارنىڭ ئىككىنچى شەخس بىرلىك بۇيرۇق رايىنىڭ ھۆرمەت شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە شەخس قوشۇمچىسى « ـ كۇ\ۈكۇ\كۇ\ۈكۇ» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن، بولۇشسىز شەكلىدە « ـ ماكۇ\مەكۇ» نىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن: بېرىكۇ، كۆرۈكۇ، ئىشلەكۇ؛ بارماكۇ، كۆرمەكۇ ... دېگەندەك. بەزى دىيالېكت ـ شېۋىلەردە ئۆزگىچە.

خوتەن، يەكەنلەردە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ئاھاڭداشلىقى بۇزۇلغانلىق سەۋەبى بۇ

قوشۇمچىلارنىڭ يەنە « ـ اڭ\ەڭ» ۋارىيانتى بار. مەسىلەن:
◁ ئىلىڭ\ئالىڭ\ئي:ڭ(ئېلىڭ)، كىتىڭ (كېتىڭ)، كۆرەڭ(كۆرۈڭ)، قۇشاڭ (قوشۇڭ)، بايىڭ\بىرىڭ\بىيىڭ (بېرىڭ)، ئۇزۇڭ (ئۇزۇڭ)، چالىڭ\چاڭ\چېلىڭ (چېلىڭ)...
لوپنوردا پېئىل ئۆزىكىگە « ـ ئۆڭ\ۇڭ\ۈڭ\ڭ\ىڭ؛ ڭىز» ياكى «مۇڭ\مۇڭ\مۇڭ\مەڭ\ماڭ» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:
◁ تۇلۇڭ (تۇلەڭ)، يۇڭ (يۇيۇڭ)، ئاچىڭ (ئېچىڭ)، كۆرۇڭ (كۆرۈڭ)، قويۇڭ (قويۇڭ)، ئاڭلاڭىز (ئاڭلاڭ)، چاغلاڭىز (چاغلاڭ)، بەرمەڭ (بەرمەڭ)، تۇكمۇڭ (تۇكمەڭ)، قويموڭ (قويماڭ) ...
(5) پېئىللارنىڭ ئىككىنچى شەخس بىرلىك بۇيرۇق رايىنىڭ سىپايە شەكلى
ئەدەبىي تىلىمىزدا پېئىللارنىڭ ئىككىنچى شەخس بىرلىك بۇيرۇق رايىنىڭ سىپايە تۈرى پېئىل ئۆزىكىگە شەخس قوشۇمچىسى « ـ سىلا\سىلە» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن بولۇشسىز شەكلىدە پېئىل ئۆزىكىگە « ـ مىسىلا\مىسىلە» نىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق تۇزۇلىدۇ. مەسىلەن، بارسىلا، كۆرسىلە، ئىشلىسىلە؛ بارمىسىلا، كۆرمىسىلە . دېگەندەك. لېكىن، بەزى دىيالېكت ـ شېۋىلەردە ئۆزگىچىلىكلەر بار.
قەشقەر قاتارلىق بەزى جايلاردا پېئىللارنىڭ ئىككىنچى شەخس بىرلىك بۇيرۇق رايىنىڭ سىپايە تۈرى پېئىل ئۆزىكىگە شەخس قوشۇمچىسى « ـ سىلا\سىلە\سىلىرى قوشۇمچىسىنى قوشۇش، بولۇشسىز شەكلى « ـ مىسىلا\مىسىلە\مىسىلىرى قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن:
◁ كۆ:سىلە\كۆ:سىلىرى (كۆرسىلە)، ئا:سىلا\ئا:سىلىرى (ئالسىلا)، بە:سىلە\بە:سىلىرى (بەرسىلە)، دېسىلە\دېسىلىرى (دېسىلە)، كۆ:مىسىلە\كۆ:مىسىلىرى (كۆرمىسىلە)، ئا:مىسىلا\ئا:مىسىلىرى (ئالمىسىلا)، بە:مىسىلە\بە:مىسىلىرى (بەرمىسىلە) ...
قوموللا پېئىللارنىڭ ئىككىنچى شەخس بىرلىك بۇيرۇق رايىنىڭ سىپايە تۈرى پېئىل ئۆزىكىگە شەخس قوشۇمچىسى « ـ ئا\تە\سىلا\سىلە» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن:
◁ با:ستا\با:سىلا (بارسىلا)، كۆستە\كۆ:سىلە (كۆرسىلە)، ئاستا\ئاسىلا (ئالسىلا)، بە:ستە\بە:سىلە (بەرسىلە) ...
خوتەن گۇمىدا شەخس قوشۇمچىسى « ـ سىلا\سىلە» دىكى «لا\لە» قىسقىراپ، پېئىل ئۆزىكىگە «سا\سە» لا قوشۇلۇپ شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن:
◁ با:سا (بارسىلا)، كە:سە (كەلسىلە)، ئا:سا (ئالسىلا)، بە:سە (بەرسىلە) ...
(6) پېئىللارنىڭ ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك بۇيرۇق راي شەكلى
ئەدەبىي تىلىمىزدا پېئىللارنىڭ ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك بۇيرۇق راي شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە شەخس قوشۇمچىسى « ـ ڭلار\ىڭلار\ۇڭلار\ۈڭلار» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن هۆرمەت شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە شەخس قوشۇمچىسى « ـ ڭىزلار\ىڭىزلار\ۇڭىزلار\ۈڭىزلار» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن تۇزۇلىدۇ. بولۇشسىز شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە «

ماڭلار\مەڭلار» ياكى « ـ مىڭىزلار» نى قوشۇش ئارقىلىق ئەملىگە ئاشىدۇ. مەسىلەن: بېرىڭلار، كۆرۈڭلار، ئىشلەڭلار؛ بارماڭلار، كۆرمەڭلار، ئىشلىمەڭلار. بېرىڭىزلار، كۆرۈڭىزلار، ئىشلىڭىزلار؛ بارمىڭىزلار، كۆرمىڭىزلار، ئىشلىمىڭىزلار ... دېگەندەك. لېكىن، بۇنىڭدىمۇ دىيالېكت ـ شېۋىلەردە ئوخشىماسلىقلار بار.

تۇرپان، قومۇللاردا پېئىللارنىڭ ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك بۇيرۇق راي شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە شەخس قوشۇمچىسى « ـ ڭلە\ڭلا\ىڭلا\ۇڭلا\ۈڭلە» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن، ھۆرمەت شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە شەخس قوشۇمچىسى « ـ ڭىزلا\ىڭىزلا\ۇڭىزلە\ۈڭىزلە\ ىڭىزلە» نىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئەملىگە ئاشىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئېلىڭلا (ئېلىڭلار)، ئوقۇڭلا (ئوقۇڭلار)، كۆرۈڭلە (كۆرۈڭلار)، دەڭلە (دەڭلار)، توسۇڭىزلا (توسۇڭىزلار)، كۆرۈڭىزلە (كۆرۈڭىزلار)، قويۇڭىزلا (قويۇڭىزلار)، ئۇزۇڭىزلە (ئۇزۇڭىزلار)، دەڭىزلە (دەڭىزلار) ...

پىچان لۇكچۇندە بۇ قوشۇمچىلارنىڭ تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى كۆرۈلمەي، پەقەت تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكلىلا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ يانىڭلە (يېنىڭلار)، ئالىڭلە (ئېلىڭلار)، كۆرۈڭلە (كۆرۈڭلار)، ئوقۇڭلە (ئوقۇڭلار)، يانىڭىزلە (يېنىڭىزلار)، ئالىڭىزلە (ئېلىڭىزلار)، كۆرۈڭىزلە (كۆرۈڭىزلار)...

كەلپىندە پېئىللارنىڭ ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك بۇيرۇق راي شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە شەخس قوشۇمچىسى « ـ ڭلە\ىڭلە\اڭلە\ەڭلە» قوشۇش ئارقىلىق شەكىللىنىدۇ، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى ۋە كەينى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى يوق ھەم ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك رايىنىڭ ھۆرمەت شەكلىمۇ يوق. مەسىلەن:

◁ ئاڭلاڭلە (ئاڭلاڭلار)، ئېلىڭلە (ئېلىڭلار)، قالاڭلە (قاراڭلار)، كىلىڭلە (كېلىڭلار)، قوشاڭلە (قوشۇڭلار)، كۆرەڭلە (كۆرۈڭلار) ...

لوپنوردا پېئىللارنىڭ ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك بۇيرۇق راي شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە شەخس قوشۇمچىسى « ـ ڭلە\ڭلا\ۇڭلا\ۈڭلا\ىڭلا\ىڭلە» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن شەكىللىنىدۇ، ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك رايىنىڭ ھۆرمەت شەكلى يوق. مەسىلەن:

◁ بېرىڭلە (بېرىڭلار)، كۆرۈڭلە (كۆرۈڭلار)، ئالىڭلا (ئېلىڭلار)، ئوقۇڭلا (ئوقۇڭلار)، دەڭلە (دەڭلار) ...

خوتەندە، پېئىللارنىڭ ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك بۇيرۇق راي شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە شەخس قوشۇمچىسى « ـ ڭلى\ىڭلى\ۇڭلى\ۈڭلى\ەڭلى\اڭلى» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن شەكىللىنىدۇ، ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك رايىنىڭ ھۆرمەت شەكلى يوق. مەسىلەن:

◁ ئې:ڭلى (ئېلىڭلار)، ئوقاڭلى (ئوقۇڭلار)، كۆرەڭلى (كۆرۈڭلار)، دەڭلى (دەڭلار)، توساڭلى (توسۇڭلار)، قوياڭلى (قويۇڭلار)، تۇتۇڭلى (تۇتۇڭلار) ...

(7) پېئىللارنىڭ ئۈچىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈك بۇيرۇق راي شەكلى

ئەدەبىي تىلىمىزدا پېئىللارنىڭ ئۈچىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈك بۇيرۇق راي شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە شەخس قوشۇمچىسى « ـ سۇن» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن

بولۇشسىز شەكلىدە « ـ مىسۇن» نىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. مەسىلەن: بارسۇن، كۆرسۇن، ئىشلىسۇن؛ بارمىسۇن، كۆرمىسۇن، ئىشلىمىسۇن ... دېگەندەك. لېكىن، بۇنىڭمۇ دىيالېكت ـ شېۋىلەردە بەزى ئوخشىماسلىقلار بار.

خوتەن، قومۇل، پىچان لۇكچۇنلەردە، بۇ قوشۇمچىنىڭ يەنە تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى « ـ سۇن\مىسۇن» قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئا:سۇن (ئالسۇن)، كەسسۇن (كەتسۇن)، سو:سۇن\سورۇسۇن (سورىسۇن)، كۆ:سۇن (كۆرسۇن)، كە:سۇن (كەلسۇن)، كە:مىسۇن (كەلمىسۇن)، كۆ:مىسۇن (كۆرمىسۇن) ... (خوتەن)

◁ ئا:سۇن (ئالسۇن)، كەسسۇن (كەتسۇن)، سورۇسۇن (سورىسۇن)، كۆ:سۇن (كۆرسۇن) ... (پىچان لۇكچۇن، قومۇل)

لوپنوردا خوتەنگە ئوخشاش بۇ قوشۇمچىنىڭ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى « ـ سۇن\مىسۇن» قوللىنىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، لوپنوردا باشقا جايلاردىن ھەم ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدىلىكى، پېئىللارنىڭ ئۇچىنچى شەخس بۇيرۇق رايىنىڭ بىرلىك شەكلىلا ئەمەس، يەنە كۆپلۈك شەكلى « ـ سۇنلار\سۇنلەر» مۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئالسۇن(ئالسۇن)، بەرسۇن(بەرسۇن)، كۆرسۇن(كۆرسۇن)، ئاسسۇن(ئاچسۇن) ئولور ئالسۇنلار(ئۇلار ئالسۇن)، ئولور كۆرسۇنلەر(ئۇلار كۆرسۇن)، ئولور ئاسسۇنلار(ئۇلار ئاچسۇن)، ئولور سۆززۇسۇنلەر(ئۇلار سۆزلىسۇن)...

تۇرپاندا پېئىللارنىڭ ئۇچىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈك بۇيرۇق راي قوشۇمچىسى ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشاش، بىراق بۇ خىل ئۇچىنچى شەخس شەكلى دائىم ئالاھىدە ھۆرمەت قىلىنغان چوڭلارغا ياكى ئۆيدىكى چوڭ ئەر كىشىلەرگە، ئايالنىڭ ئۆز ئېرىغە قاتارلىقلارغا ئىككىنچى شەخس ھۆرمەت ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ دادا، غىزادىن ئا:سۇن ! (دادا، تاماقتىن ئېلىڭ !)

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى، پېئىللارنىڭ بۇيرۇق راي شەخسلىك شەكلىنىڭ ئۆزىكىدە، پېئىللارنىڭ دەرىجە، بولۇشلۇق ـ بولۇشسىز ۋە تۈس كاتېگورىيەلىرى ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. چۈنكى، بۇ كاتېگورىيەلەر پېئىلنىڭ ئۆزىكىدە كۆرۈلىدىغان كاتېگورىيەلەردۇر. مەسىلەن:

◁ كۆرسەتسۇن <كۆر (پېئىل يىلتىزى)+ سەت (مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىسى)+ سۇن (بۇيرۇق راي ئۇچىنچى شەخس قوشۇمچىسى)؛

◁ ياسالمىسۇن <ياسا (پېئىل يىلتىزى)+ ل (مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىسى)+ مى (بولۇشسىز قوشۇمچىسى)+ سۇن (بۇيرۇق راي ئۇچىنچى شەخس قوشۇمچىسى)؛

◁ كۆرۈپەرەيلى <كۆر (پېئىل يىلتىزى)+ ۈپەر (چەكلىمىسىز تۈس قوشۇمچىسى)+ ەيلى (بۇيرۇق راي بىرىنچى شەخس كۆپلۈك قوشۇمچىسى)؛

◁ ئالدۇرۇڭ <ئال (پېئىل يىلتىزى)+ دۇر (مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىسى)+ ۇڭ (بۇيرۇق راي ئىككىنچى شەخس بىرلىك ھۆرمەت شەكلىنىڭ قوشۇمچىسى) ... دېگەندەك.

2) پېئىللارنىڭ شەرت راي شەخسلىك شەكلى

ئەدەبىي تىلىمىزدا پېئىللارنىڭ شەرت راي شەخسلىك شەكلىنىڭ فورمىسى:

«پېئىل ئۆزىكى+ پېئىللارنىڭ شەرت راي قوشۇمچىسى+ پېئىللارنىڭ شەخس قوشۇمچىسى» بولىدۇ.

پېئىللارنىڭ شەرت راي قوشۇمچىلىرى

پېئىللارنىڭ شەرت راي قوشۇمچىلىرى ئىككى يۈرۈش بولىدۇ، يەنى « ـ سا\سە» ۋە « ـ غاي\قاي\گەي\كەي». بۇ قوشۇمچىلارنىڭ دىيالېكت ـ شېۋىلەردە ئازدۇر ـ كۆپتۇر ۋاريىانتلىرى بار.

لوپنوردا پېئىللارنىڭ بىرىنچى تۈردىكى شەرت راي قوشۇمچىسى « ـ سا\سە» نىڭ يەنە «ـ سۇ\سۆ» ۋاريىانتى بار. لوپنوردا يەنە پېئىللارنىڭ ئىككىنچى تۈردىكى شەرت راي قوشۇمچىسى «غاي\قاي\گەي\كەي\قوي\غوي\كۆي\گۆي\ڭاي\ڭەي» دىن ئىبارەت. بۇ تۈردىكى شەرت راي شەكلىنىڭ ئۈچىنچى شەخس قوشۇمچىسىنىڭمۇ بىرلىك ۋە كۆپلۈك دەپ ئىككى خىل قوشۇمچىسى بولۇپ، كۆپلۈك قوشۇمچىسى « ـ لا :\لە:» دىن ئىبارەت. مەسىلەن:

◁ با:غاي (بارغاي)، قويغوي (قويغاي)، تاپقاي (تاپقاي)، دېگەي (دېگەي)، كۆرگۆي (كۆرگەي)، ماڭڭاي (ماڭغاي)، يەڭگەي (يەڭگەي)؛ ئۇ بەرگەي، ئولور بە:گەيلە: (ئۇ\ئۇلار بەرگەي)، ئۇ بارغاي، ئولور با:غايلا: (ئۇ\ئۇلار بارغاي)...

بەزى جايلاردا پېئىللارنىڭ ئىككىنچى تۈردىكى شەرت راي قوشۇمچىسى « ـ غاي\قاي \ گەي\كەي» تەركىبىدىكى «ئا\ئە» تاۋۇشى «ئى» غا ئاجىزلىشىپ، « ـ غىي\قىي\گىي\كىي» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

◁ با:غىيىا (باغايلا)، كە:گىيىا (كەلگەيچۇ) ... دېگەندەك.

قومۇل، تۇرپان شېۋىسىدە پېئىللارنىڭ ئىككىنچى تۈردىكى شەرت راي قوشۇمچىسى « ـ غاي\قاي\گەي\كەي» تەركىبىدىكى «ئا، ئە» تاۋۇشى بۇ خىل قوشۇمچىنىڭ كەينىگە شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا «ئى» غا ئاجىزلىشىپ، « ـ غىي\قىي\گىي\كىي» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئۇ با:غاي (بارغاي)، با:غىيمەن (بارغايمەن)، كە:گىيسەن (كەلگەيسەن)، كەتكىيمەن (كەتكەيمەن)، تۇتقىيمەن (تۇتقايمەن)، كە:گىي (ئۇ\ئۇلار كەلگەي) ... دېگەندەك.

3) پېئىللارنىڭ شەخس قوشۇمچىلىرى

پېئىللارنىڭ شەخس قوشۇمچىلىرى پېئىللارنىڭ شەرت راي شەخسلىك شەكلى ۋە بايان راي شەخسلىك شەكلىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان قىسمى. شەخس قوشۇمچىلىرى ئىككى يۈرۈش بولىدۇ.

(1) ئەدەبىي تىلدىكى پېئىللارنىڭ بىرىنچى يۈرۈش شەخس قوشۇمچىلىرى

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىمىزدا پېئىللارنىڭ شەخس قوشۇمچىلىرى مۇئەييەن قانۇنىيەت بويىچە پېئىللارنىڭ شەرت قوشۇمچىلىرى ياكى باغلامچى سۆزلەرنىڭ، ياكى شەخسسىز پېئىللارنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ، پېئىللارنىڭ شەرت راي شەخسلىك شەكىللىرى ۋە بايان راي شەخسلىك شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىدۇ.

پېئىللارنىڭ بىرىنچى يۈرۈش شەخس قوشۇمچىلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى « ـ م»، بىرىنچى شەخس كۆپلۈك قوشۇمچىسى « ـ ق\ك»؛

ئىككىنچى شەخس بىرلىك ئاددىي شەكلىنىڭ قوشۇمچىسى « ـ ڭ»، ئىككىنچى شەخس بىرلىك ھۆرمەت شەكلىنىڭ قوشۇمچىسى « ـ ڭىز»، ئىككىنچى شەخس بىرلىك سىپايە شەكلىنىڭ قوشۇمچىسى « ـ لا\لە»؛ ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك ئاددىي شەكلىنىڭ قوشۇمچىسى « ـ ڭلار»، ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك سىپايە شەكلىنىڭ قوشۇمچىسى « ـ ڭىزلار»؛ ئۈچىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەكلى قوشۇمچىسىز بولۇپ، جەمئىي ئۈچ خىل شەخسته سەككىز خىل قوشۇمچە بولىدۇ.

تۆۋەندىكى جەدۋەلگە قارا!ڭ:

ئۈچ خىل شەخس	بىرىنچى يۈرۈش شەخس قوشۇمچىلىرى		
بىرىنچى شەخس	بىرلىك	ـ م	
	كۆپلۈك	ق \ ك	
ئىككىنچى شەخس	بىرلىك	ئاددىي	ـ ڭ
		ھۆرمەت	ـ ڭىز
		سىپايە	ـ لا \ لە
	كۆپلۈك	ئاددىي	ـ ڭلار
		ھۆرمەت	ـ ڭىزلار
ئۈچىنچى شەخس	بىرلىك	(ـ ى)	
	كۆپلۈك		

پېئىللارنىڭ بىرىنچى يۈرۈش شەخس قوشۇمچىلىرى پېئىللارنىڭ شەرت رای شەخسلىك شەكلىنى ھاسىل قىلىشتا، پەقەت «سا\سە» دىن تۈزۈلگەن شەرت رای قوشۇمچىلىرىنىڭ كەينىگىلا قوشۇلۇپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

▷ بارسام، كۆرسەم، بارساق، كۆرسەك؛ بارسا!ڭ، كۆرسە!ڭ، بارسىڭىز، كۆرسىڭىز، بارسىلا، كۆرسىلە؛ بارساڭلار، كۆرسەڭلار، بارسىڭىزلار، كۆرسىڭىزلار؛ بارسا، كۆرسە ... دېگەندەك.

پېئىللارنىڭ بىرىنچى يۈرۈش شەخس قوشۇمچىلىرى بەزى دىيالېكت ـ شېۋىلەردە ۋارىيانتلىق بولىدۇ.

لوپنوردا بىرىنچى يۈرۈش شەخس قوشۇمچىلىرىنىڭ ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك ئاددىي شەكلى « ـ ڭلار\ڭلەر\وڭلور\ۆڭلۆر» دىن ئىبارەت. مەسىلەن:

▷ با:ساڭلا (بارساڭلار)، كەلسەڭلە (كەلسەڭلار)، قويسوڭلو (قويساڭلار)، كۆرسۆڭلۆ (كۆرسەڭلار) ...

پېئىللارنىڭ ئۈچىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەرت رای قوشۇمچىسى ئەدەبىي تىلدا پەقەت بىرلا خىل قوشۇمچە « ـ سا\سە» بىلەن ئىپادىلەنسە، لوپنوردا ئايرىم ـ ئايرىم ئىپادىلىنىدۇ، بىرلىك قوشۇمچىسى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش، بىراق كۆپلۈك قوشۇمچىسى « ـ سالا\سەلە\سولۇ\سۆلۆ» دىن ئىبارەت. مەسىلەن:

▷ ئۇ بارسا، ئولور بارسالا (ئۇ\ئۇلار بارسا)، ئۇ قويسا، ئولور قويسولو (ئۇ\ئۇلار قويسا)، ئۇ كەلسە، ئولور كەلسەلە (ئۇ\ئۇلار كەلسە)، ئۇ كۆرسە، ئولور كۆرسۆلۆ (ئۇلار كۆرسە) ...

(2) ئەدەبىي تىلدىكى پېئىللارنىڭ ئىككىنچى يۈرۈش شەخس قوشۇمچىلىرى

پېئىللارنىڭ ئىككىنچى يۈرۈش شەخس قوشۇمچىلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى « ـ مەن\يەمەن»، بىرىنچى شەخس كۆپلۈك قوشۇمچىسى « ـ مىز\يمىز»؛ ئىككىنچى شەخس بىرلىك ئاددىي شەكلىنىڭ قوشۇمچىسى « ـ سەن\يسەن»، ئىككىنچى شەخس بىرلىك ھۆرمەت شەكلىنىڭ قوشۇمچىسى « ـ سىز\يسىز»، ئىككىنچى شەخس بىرلىك سىپايە شەكلىنىڭ قوشۇمچىسى « ـ لا»؛ ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك ئاددىي شەكلىنىڭ قوشۇمچىسى « ـ سىلەر\يسىلەر»، ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك سىپايە شەكلىنىڭ قوشۇمچىسى « ـ سىزلەر\يسىزلەر»؛ ئۈچىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەكلى قوشۇمچىسىز بولۇپ، جەمئىي ئۈچ خىل شەخستە سەككىز خىل قوشۇمچىدىن ئىبارەت.

تۆۋەندىكى جەدۋەلگە قارا!:

ئۈچ خىل شەخس		ئىككىنچى يۈرۈش شەخس قوشۇمچىلىرى	
بىرىنچى شەخس	بىرلىك	ـ يەمەن\مەن	
	كۆپلۈك	ـ يمىز\مىز	
ئىككىنچى شەخس	بىرلىك	ئاددىي	ـ يسەن\سەن
		ھۆرمەت	ـ يسىز\سىز
		سىپايە	ـ (دى) لا
	كۆپلۈك	ئاددىي	ـ يسىلەر\سىلەر
		ھۆرمەت	ـ يسىزلەر\سىزلەر
ئۈچىنچى شەخس	بىرلىك	(ـ ىدۇ\يدۇ)	
	كۆپلۈك		

پېئىللارنىڭ ئىككىنچى يۈرۈش شەخس قوشۇمچىلىرى پېئىللارنىڭ شەرت راي شەكلىنى ھاسىل قىلىشتا، پەقەت « ـ غاي\قاي\گەي\كەي» دىن تۈزۈلگەن شەرت راي قوشۇمچىلىرىنىڭ كەينىگىلا قوشۇلۇپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

▷ بارغايمەن، كۆرگەيمەن، بارغايمىز، كۆرگەيمىز؛ بارغايسەن، كۆرگەيسەن، بارغايسىز، كۆرگەيسىز، بارغايلا، كۆرگەيلا، بارغايسىلەر، كۆرگەيسىلەر، بارغايسىزلەر، كۆرگەيسىزلەر؛ بارغاي، كۆرگەي ... دېگەندەك.

پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە يۇقىرىقىدەك ئىككى يۈرۈش شەرت راي قوشۇمچىلىرى ۋە پېئىللارنىڭ شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلسا، ئاندىن پېئىللارنىڭ شەرت راي شەخسلىك شەكلى ھاسىل بولىدۇ.

بۇ يەردە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بولغىنى، پېئىل ئۆزىكىگە « ـ غۇلۇق\گۇلۇك\كۇلۇك\قۇلۇق» قوشۇمچىسى قوشۇلغان زۆرۈرىيەت شەكلى. ئەسلىدە پېئىللارنىڭ بۇ خىل زۆرۈرىيەت شەكىللىرى ئەدەبىي تىلدا ۋە بەزى شېۋىلەردىمۇ كۆرۈلىدۇ، بىراق ئاساسەن شەخس بىلەن تۈرلەنمەيدۇ. خوتەن بىلەن لوپنور دىيالېكتىنىڭ بىر ئورتاقلىقى شۇكى، ھەر ئىككى دىيالېكتتا پېئىلنىڭ بۇ خىل زۆرۈرىيەت شەكلى شەخس بىلەن تۈرلىنىپلا قالماي (لوپنوردا يەنە « ـ ڭۇلۇق\ڭۇلۇك» قوشۇمچىسىمۇ بار)، ئۇلارنىڭ ئىپادىلىگەن مەنىسىمۇ باشقا جايلاردىكىگە ئوخشىمايدۇ: بۇ خىل شەكىلدە تۈرلەنگەن پېئىللار خوتەن دىيالېكتىدا زۆرۈرىيەت رايى مەنىسىنى بىلدۈرسە، لوپنوردا مەلۇم

هەربىرىنىڭ ئىزچىل ئىكەنلىكىنى، ئادەتتە ئايلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

▷ ئاتاشىزغا خات يازىپ تۇرغۇلۇقسىز؟ (ئاتىشىزغا خەت يېزىپ تۇرۇۋاتقانسىز) (لوپنوردا)

▷ قولۇمدىن يۇلۇپ ئالماغۇلۇقسەن؟ (قولۇمدىن يولۇپ ئالمىغانسەن) (لوپنوردا)

▷ شۇ چاققاچە نېمىنېگې ساقايماغۇلۇقسىز؟ (نېمىشقا ساقايمايدىغانسىز) (لوپنوردا)

▷ شۇ دۆڭگىمۇ شۇ گەپنى دېگۈلۈكمۇ؟ (خوتەن)

▷ مەندىن ئا:تقان ئا:غۇلۇقۇڭنى ئال. (مەندىن ئالمىغان ئالغۇلۇقۇڭنى ئال.) (خوتەن)

▷ لازىم بو:غاندىكى ئېۋا:غۇلۇقتى. (ئېلىۋېلىش كېرەك ئىدى) (خوتەن)

1.7.3 پېئىللارنىڭ بايان راي شەخسلىك شەكلى

ئەدەبىي تىلىمىزدا پېئىللارنىڭ بايان راي شەخسلىك شەكلى ئاساسەن «پېئىللىنىش ئۆزىكى + پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز قوشۇمچىسى (شەخسسىز پېئىللارنىڭ قوشۇمچىسى) + باغلامچى سۆز + پېئىللىنىش شەخس قوشۇمچىسى» دىن ئىبارەت تۆت قىسىمنى ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. مەسىلەن:

▷ بارغانىكەنمەن (بار+ غان+ ئىكەن + مەن)، بارغانىدىم (بار+ غان+ ئىدى + م)، كېتىۋاتقۇدەكمەن (كېتىۋات + قۇ+ دەك+ مەن)، كېتىپتىمەن (كەت + پ + تۇ + مەن) ... دېگەندەك.

پېئىللارنىڭ بايان راي شەخسلىك شەكلىنىڭ تۆپكى قىسمى پېئىل ئۆزىكى. يۇقىرى بىز پېئىل ئۆزەكلىرى ئىچىدە كۆرۈلۈش ئىمكانىيىتى بولغان: پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسى، پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق ـ بولۇشسىزلىق كاتېگورىيەسى، پېئىللارنىڭ زامان كاتېگورىيەسى ۋە پېئىللارنىڭ سىنتېتىك تۈس كاتېگورىيەسى ئوستىدا توختالغانىدۇق. تۆۋەندە بىز پېئىللارنىڭ بايان راي شەخسلىك شەكلىنىڭ پېئىل ئۆزىكىدىن باشقا قىسىملىرى ئوستىدە، بىر ـ بىرلەپ توختىلىمىز ھەم ئۇلارنى دىيالېكت شېۋىلەر بىلەن سېلىشتۇرىمىز.

1) شەخسسىز پېئىللار

ئەنئەنىۋى گىرامماتىكا بويىچە قارىغاندا، ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللار شەخسلىك شەخسسىز پېئىل دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. شەخسلىك پېئىللار يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنىمىزدەك پېئىللارنىڭ بۇيرۇق راي شەخسلىك شەكلى، شەرت راي شەخسلىك شەكلى ھەم بايان راي شەخسلىك شەكلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

شەخسسىز پېئىللار بولسا پېئىل ئۆزىكىگە شەخسسىز پېئىللارنىڭ قوشۇمچىلىرى قوشۇش ئارقىلىق شەكىللىنىدۇ. شەخسسىز پېئىللار يەنە پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، پېئىللارنىڭ شەخسسىز شەكىللىرى پېئىللارنىڭ راي قوشۇمچىسى، شەخس ـ سان قوشۇمچىسى قوشۇلمىغان شەكىللىرىدۇر شۇڭا، «شەخسسىز پېئىل» دەپ ئاتالغان.

ئەدەبىي تىلىمىزدا شەخسسىز پېئىللار تۆت خىل بولىدۇ، بۇلار ئىسىملا

سۈپەتداش، رەۋىشداش ھەم مەقسەت پېئىلدىن ئىبارەت. بۇ تۆت خىل شەخسسىز پېئىلنىڭ ھەربىرى يەنە ئۇششاق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ، ھەربىرىنىڭ قوشۇمچىلىرى ئوخشىمايدۇ. دىيالېكت ـ شېۋىلەردە شەخسسىز پېئىللارنىڭ قوشۇمچىلىرى، ئەدەبىي تىلدىكىدىن ئازدۇر ـ كۆپتۇر پەرقلىنىدۇ.

(1) ئىسىمداشلار

ئىسىمداش ـــ شەخسسىز پېئىللارنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، ئۇ ئىسىمنىڭ بەزى خاراكتېرلىرىگە ئىگە بولغاچقا شۇنداق ئاتالغان. ئەدەبىي تىلدا ئىسىمداشلار ئادەتتە بەش تۈرگە بۆلۈنىدۇ، بۇلاردىن «ماق\مەك» شەكىللىك ئىسىمداشتىن باشقىلىرىنىڭ قوشۇمچىلىرى يەرلىك شېۋىلەردە ئۆزگىچە بولىدۇ.

① «ماق» لىق ئىسىمداش

بۇ خىل ئىسىمداش ئەدەبىي تىلدا پېئىل ئۆزىكىگە « ـ ماق\مەك» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن شەكىللىنىدۇ. بىراق، بۇ خىل ئىسىمداشلار تولىراق لۇغەتلەرگە كىرگۈزۈلگەن پېئىلنىڭ شەكىللىرىدە قوللىنىلىدۇ، شۇنىڭدەك پېئىل ئۆزىكىگە بۇ خىل ئىسىمداشلارنىڭ قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان شەخسلىك پېئىللار كۆپىنچە يېزىق تىلدا كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

▷ كەچ كۈز مەزگىلى، مەن ئۇرۇمچىنىڭ كوچىلىرىدا كېتىۋاتقىنىمەن ...

▷ ۋەتىنىمىز گۈللەنمەكتە ... دېگەندەك. شۇڭا، بۇ خىل ئىسىمداشلار يەرلىك شېۋىلەردە ئانچە قوللىنىلمايدۇ.

② « ـ ش» لىق ئىسىمداش

بۇ خىل ئىسىمداش ئەدەبىي تىلدا پېئىل ئۆزىكىگە « ـ ش\ىش\ۇش\ۈش» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن شەكىللىنىدۇ. بىراق، خوتەن، قەشقەر، ئاتۇش، كېلپىن قاتارلىق جايلاردا لەۋ ئاھاڭداشلىقى بۇزۇلغان سەۋەبىدىن ئەدەبىي تىلدىكى قوشۇمچىلاردىن باشقا، يەنە ئۇنىڭ « ـ اش\ەش» ۋاريانتلىرىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

▷ كۆرەش (كۆرۈش)، بولاش (بولۇش)، ئوقۇش (ئوقۇش)، ئۇرۇش (ئۇرۇش)، كۈتۈش (كۈتۇش)، كېتىش (كېتىش) ...

③ « ـ غۇ» لۇق ئىسىمداش

بۇ خىل ئىسىمداش ئەدەبىي تىلدا پېئىل ئۆزىكىگە « ـ غۇ\قۇ\گۇ\كۇ» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن شەكىللىنىدۇ. بىراق، خوتەن، قەشقەر، ئاتۇش، كېلپىن قاتارلىق جايلاردا ئەدەبىي تىلدىكى قوشۇمچىلاردىن باشقا يەنە ئۇنىڭ « ـ غى\قى گى\كى» ۋاريانتلىرىمۇ قوللىنىلىدۇ. لوپنور دىيالېكتىدا بۇلاردىن باشقا يەنە « ـ ڭۇ\ ڭۈ» ۋاريانتىمۇ بار. مەسىلەن:

▷ با:غىم با: (بارغۇم بار)، كۆ:گىم با: (كۆرگۈم بار)، كۆرەشكىم با: (كۆرۈشكۈم بار)، بو:غىم با: (بولغۇم بار)، ئوقۇغىم با: (ئوقۇغۇم بار)... (قەشقەر)

▷ با:غىم با: (بارغۇم بار)، كۆ:گۈم با: (كۆرگۈم بار)، كۆرۈشكۈم با: (كۆرۈشكۈم بار)، تۇتقۇم با: (تۇتقۇم بار)، ئۇرغۇم با: (ئۇرغۇم بار)، باققىم با: (باققۇم بار)، كەتكىم با: (كەتكۈم بار) ... (تۇرپان، غۇلجا)

◁ ماڭگۇم با: (ماڭغۇم بار)، يەڭگۇم با: (يەڭگۇم بار)، بەرگۇم با: (بەرگۇم بار) .
(لوپنور)

بەزى تەتقىقاتچىلار پېئىل ئۆزىكىگە ئالدى بىلەن پېئىللارنىڭ زامان قوشۇمچىسى «ـ ۋات\ـۋات\ـۇۋات\ـۈۋات» ياكى «غىلۋات\قىلۋات\كىلۋات\گىلۋات» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ، ئاندىن ئىسىمداش قوشۇمچىسى «قۇ» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن شەكىللەنگەن شەكىللەرنىمۇ ئىسىمداش شەكىللىرىنىڭ تۈرلىرى دەپ ئايرىيدۇ. مەسىلەن كۆرۈۋاتقۇدەك، كېتىۋاتقۇدەكمىز، كۆرگىلىۋاتقۇدەك، كەتكىلىۋاتقۇدەك ... دېگەندەك. بۇ كىتابتا پېئىللارنىڭ بايان راي شەخسلىك شەكىللىرى ئۇستىدە توختالغىنىمىزدا پېئىللارنىڭ قۇرۇلمىسىنى تېخىمۇ ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىش ئۈچۈن، بۇ خىل شەكىللەرنىڭ قوشۇمچىلىرىنى زامان قوشۇمچىلىرى ۋە ئىسىمداش قوشۇمچىلىرى، دەپ ئىككىگە بۆلۈۋەتتۇق.

بۇ خىل شەكىللەر خوتەن، قەشقەر، ئاتۇش، كەلپىن قاتارلىق جايلاردا لە ئاھاڭداشلىقى بۇزۇلغان سەۋەبتىن « ـ ەۋاتقى\اۋاتقى\ۇۋاتقى\ۈۋاتقى\ۋۇاتقى\ۋۈاتقى\ۇۋاتقى شەكىللىرىدە ئىپادىلىنىدۇ. تۇرپان، قومۇل، غۇلجا قاتارلىق جايلاردا پەقەت « ـ ۋاتقى\ۇۋاتقى\ۈۋاتقى» دېگەن شەكىللەردىلا ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

◁ كۆرەۋاتقىدەك (كۆرۈۋاتقۇدەك)، بولاۋاتقىدەك (بولۇۋاتقۇدەك)، تۇتۇۋاتقىدەك (تۇتۇۋاتقۇدەك)، كۇتۇۋاتقىدەك (كۇتۇۋاتقۇدەك) ... (قەشقەرلەردە)

◁ كۆرۈۋاتقىدەك (كۆرۈۋاتقۇدەك)، بولۇۋاتقىدەك (بولۇۋاتقۇدەك)، تۇتۇۋاتقىدەك (تۇتۇۋاتقۇدەك)، ئىشلەۋاتقىدەك (ئىشلەۋاتقۇدەك) ... (تۇرپانلاردا)

(2) سۈپەتداشلار

سۈپەتداشلار ـــ شەخسسىز پېئىللارنىڭ يەنە بىر تۈرى بولۇپ، ئۇ سۈپەتنىڭ بەزى خاراكتېرلىرىگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان. ئەدەبىي تىلدا سۈپەتداشلارنىڭ ئادەتتە ئۇچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ، ئۇلارنىڭ قوشۇمچىلىرىنىڭ دىيالېكت ـ شېۋىلەرنىڭ ۋاريانتلىرى مەۋجۇت.

① « ـ ر\ار\ەر» سۈپەتداشلىرى

بۇ خىل سۈپەتداشلار ئەدەبىي تىلدا پېئىل ئۆزىكىگە « ـ ر\ار\ەر» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن شەكىللىنىدۇ. خوتەن، قەشقەر، ئاتۇش، كەلپىن قاتارلىق جايلاردا بۇ خىل سۈپەتداشنىڭ قوشۇمچىلىرى ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشاش، پەقەت «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. لېكىن، تۇرپان، غۇلجا، بورتالا قاتارلىق جايلاردا بۇ قوشۇمچە « ـ ۋر\ر شەكىلدە (تۇرپاندا «ر» تاۋۇشى تىل ئۇچى كەينى تاۋۇش [ɹ]، يەنى تىل قايرىلما تاۋۇشى ئوقۇلىدۇ)، قومۇل شېۋىسىدە « ـ ار\ەر\ۋر\ۋر» شەكىلدە، لوپنوردا « ـ ر\ۋر\ۋر\ور» شەكىلدە قوللىنىلىدۇ. باشقا جايلاردا ئاساسەن ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش كېلىدۇ. مەسىلەن:

◁ بارۋر (بارار)، كېلۋر (كېلەر)، ئوقۇر (ئوقۇر)، كۆرۋر (كۆرەر)، قويۇر (قويار)، چىقۇر (چىقار)، كىرۋر (كىرەر) ... (بورتالا)

◁ بارۋر (بارار)، كېتىۋر (كېتەر)، ئالۋر (ئالار)، ئىشلەر (ئىشلەر)، ئالدۇرۇ

(ئالدۇرار) ... (تۇرپان)
◁ بارا: (بارار)، كىلە: (كېلەر)، ئوقۇر (ئوقۇر)، كۆرۈر (كۆرەر)، قويۇر (قويار)، چىقا: (چىقار)، كىرە: (كىرەر) ... (قومۇل)
◁ بارا (بارار)، كۆرە (كۆرەر)، كېلە (كېلەر)، ئۇقا (ئۇقار)، تۇرا\چۈيا (تۇرار) ... (قەشقەر، خوتەن، كەلپىن، ئاتۇش)
◁ بارۇر (بارار)، كېلۇر (كېلەر)، قويور (قويار)، كۆرۆر (كۆرەر) ... (لوپنور)
◁ تېشە: (تېشەر)، تاپا: (تاپار)، بىرە: (بېرەر)، كۆرە: (كۆرەر)، كىلە:سىزمۇ (كېلەرسىزمۇ) ... (ئاقسۇ)
② « ـ دىغان» لىق سۈپەتداش
بۇ خىل سۈپەتداشلار ئەدەبىي تىلدا پېئىل ئۆزىكىگە « ـ ىدىغان\يدىغان» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن شەكىللىنىدۇ. بىراق، خوتەن، كەلپىن قاتارلىق جايلاردا بۇ قوشۇمچىلار « ـ ىتقان\يتقان\يۇتقان» شەكىلدە، ئاقسۇ قارىتال، دولان شېۋىسى، مەكىت قاتارلىق شېۋىلەردە « ـ ىتىخان\يتىخان\ۇتىخان\ۈتىخان» شەكىلدە، لوپنوردا « ـ دۇغان\تۇغان» شەكىلدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:
◁ كۈيىتقان\كۇرىتقان (كۆرىدىغان)، بايىتقان\بارىتقان (بارىدىغان)، بولىتقان (بولىدىغان)، كېتقان\كېلىتقان (كېلىدىغان)، بىلىقانلىيىم\بىلىتقانلىيىم (بىلىدىغانلىرىم)، ئاڭلىيىتقان (ئاڭلايدىغان)، ئولتۇيۇتقان\ئولتۇيقان (ئولتۇرىدىغان)، ۋايقانتۇ\ۋايقانتا\ۋايىتقانتۇ (بارىدىغاندۇ) ... (خوتەن، كەلپىن، يەكەن)
◁ بارىتىخان (بارىدىغان)، كېتىتىخان (كېتىدىغان)، كۆرۈتخان (كۆرىدىغان)، تۇتۇتخان (تۇتىدىغان) ... (ئاقسۇ قارىتال)
◁ ئېڭغا بارىتىخان ئادەم يوق. (ئۇ ياققا بارىدىغان ئادەم يوق) (مەكىت)
◁ بارادۇغان\باراتۇغان (بارىدىغان)، كېتەدۇغان\كېتەتۇغان (كېتىدىغان) ... (لوپنور)
③ « ـ غان» لىق سۈپەتداش
بۇ خىل سۈپەتداشلار ئەدەبىي تىلدا پېئىل ئۆزىكىگە « ـ غان\قان\گەن\كەن» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن شەكىللىنىدۇ. بىراق، لوپنوردا بۇ قوشۇمچىلار « ـ غان\قان\گەن\كەن\غون\قون\گۆن\كۆن\ڭان\ڭەن» شەكىللەردە كېلىدۇ، بەزىدە تېخى ئۇلارنىڭ كەينىدىن « ـ داقى\دەكى» ئۇلىنىپ كېلىپ، جۈملىدە ئېنىقلىغۇچىلىق رول ئوتەيدۇ. باشقا جايلاردا ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشاش. مەسىلەن:
◁ قويغون (قويغان)، ماڭغان (ماڭغان)، سوققون (سوققان)، ئۆتكۆن (ئۆتكەن)، يەڭگەن (يەڭگەن) ...
◁ كەيگەندەكى (كىيگەن) ئۆتۈكتەرىم تەشلىپ ...
◁ قوينۇڭ تولۇپ ئاققانداقى ياشىڭغا (ئاققان يېشىڭغا) ...
تەكتىلەيدىغىنىمىز، ئەنئەنىۋى گىرامماتىكىدا پېئىل ئۆزىكىگە ئالدى بىلەن پېئىللارنىڭ زامان قوشۇمچىسى « ـ ۋات\ۇات\ۇۋات\ۈۋات» ياكى « ـ غىلىۋات\قىلىۋات \ كىلىۋات\گىلىۋات» قوشۇلۇپ، ئاندىن سۈپەتداش قوشۇمچىسى « ـ قان» قوشۇلۇپ ھاسىل بولغان « ـ ۋاتقان\ۇاتقان\ۇۋاتقان\ۈۋاتقان» ياكى « ـ غىلىۋاتقان\قىلىۋاتقان\كىلىۋاتقان\

گىلىۋاتقان» شەكىللىرىنى، مەسىلەن، كېلىۋاتقان، كېتىۋاتقان، كۆرۈۋاتقان، كەلگىلىۋاتقان، كەتكىلىۋاتقان، ئالغىلىۋاتقان، ياتقىلىۋاتقان ... دېگەندەك شەكىللەرنى، «ھازىرقى زامان سۈپەتداش» شەكىللىرىنىڭ تۈرلىرى دەپ قارىغان. بىراق، بۇ كىتابتا پېئىللارنىڭ بايان راي شەخسلىك شەكىللىرى ئۈستىدە توختالغىنىمىزدا، پېئىللارنىڭ قۇرۇلمىسىنى تېخىمۇ ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىش ئۈچۈن، بۇ خىل شەكىللەرنىڭ قوشۇمچىلىرىنىمۇ زامان قوشۇمچىلىرى ۋە سۈپەتداش قوشۇمچىلىرى، دەپ ئىككىگە بۆلۈۋەتتۇق.

بۇ خىل قوشۇمچىلار خوتەن، قەشقەر، ئاتۇش، كەلپىن قاتارلىق جايلاردا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى بۇزۇلغانلىق سەۋەبىدىن، « ـ ۋاتقان\ـۋاتقان\ـۇۋاتقان\ـۈۋاتقان\ـەۋاتقان\ـاۋاتقان» بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، باشقا جايلاردا ئاساسەن ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشاش.

▷ كۆرەۋاتقان (كۆرۈۋاتقان)، كېتىۋاتقان (كېتىۋاتقان)، بولاۋاتقان (بولۇۋاتقان)، كۈتۈۋاتقان (كۈتۈۋاتقان) ... (قەشقەر، كەلپىن، ئاتۇش)

خوتەندە ئومۇمەن تەركىبىدە « ـ ۋات» بولغان پېئىل شەكىللىرى « ـ يات» شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

▷ كىلىياتقاندىكەن (كېلىۋاتقاندىن كېيىن)، كېلىياتقىدەي (كېلىۋاتقۇدەك)، كېلىياسىسا (كېلىۋاتسا) ...

④ « ـ غۇلۇق» سۈپەتداش

خوتەن ۋە لوپنوردا « ـ غۇلۇق\ـقۇلۇق\ـگۇلۇك\ـكۇلۇك» قوشۇمچىسى بىلەن ئىياغلاشقان زۆرۈرىيەت پېئىلى دەپ ئاتىلىدىغان سۈپەتداش شەكلى بار ھەمدە ئۇلارنىڭ كەينىگە ئوخشاشلا پېئىللارنىڭ شەخس قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كېلىپ، دائىم بولىدىغان ياكى زۆرۈر بولغان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

▷ نېمىنېگە زېرىكمەگۇلۇكسەن؟ (نېمىگە زېرىكەتتىڭ؟) (لوپنور)

▷ ئۆيۈڭدۇن كىشى كېلىپ تۇرغۇلۇقتۇر؟ (ئۆيۈڭدىن ئادەم كېلىپ تۇرىدىغاندۇ؟) (لوپنور)

▷ قىزۇالا دېگەن كەمگۇلۇكتى بىيەگە. (قىز بالا دېگەن بۇ يەرگە كەلمەسلىكى كېرەك ئىدى) (خوتەن)

▷ تانغاق ئىدەمگە قەز ۋەمگۇلۇكتى. (گېپىدىن تېنىۋالىدىغان ئادەمگە قەرز بەرمەسلىك كېرەك ئىدى) (خوتەن)

⑤ « ـ لىغ» لىق سۈپەتداش

بۇ خوتەن، يەكەن قاتارلىق جايلاردا « ـ غ\ـغ\ـۇغ\ـگ\ـىگ\ـەگ\ـۇگ» بىلەن ئىياغلاشقان سۈپەتلەرنىڭ كەينىگە يەنە « ـ لىغ\ـلۇغ\ـلىگ\ـلۇگ\ـلۇغ\ـلۇق\ـلۇك» (بولۇشلۇق شەكلى) ياكى « ـ سىز» (بولۇشسىز شەكلى) قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ھاسىل بولىدىغان بىر خىل سۈپەتداش شەكلى بولۇپ، بۇنداق سۈپەتداشلار جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. بۇ خىل ھادىسە باشقا جايلاردا يوق دېيەرلىك. مەسىلەن:

▷ قوتانغا كىشىپ قالىسام قويلىيىم بوغۇزلاغلىغ تۇيىتۇ. (يەكەن)

▷ ئۇ تېخى مو يەگە كۆنەگلىگ ئەمەس. (كۆنەگسىز) (ئۇ تېخى بۇ يەرگە كۆنۈپ

كېتەلمىگەن) (يەكەن)
◁ ئۆيگە كە:سەم ئاش ئېتىگلىككەن. (يەكەن)
◁ مەن ئۇقۇغلۇغ گەپيا بۇ. (مەن بىلمىدىغان گەپقۇ بۇ) (خوتەن)
◁ ئاتقا قالىسا بۇغۇزلاپ قويۇغلىغ. (ئاتقا قارىسا بوغۇزلاپ قويۇلغان) (خوتەن)
◁ ئۇنىڭ ھايۋىسى قوشاغسىز. (ئۇنىڭ ھارۋىسى قوشۇقلۇق ئەمەس) (خوتەن)
◁ ئىشتىسەم قاغلىغدىن تۇنۇگەن كىگلىگمىش. (ئاڭلىسام قاغلىقتىن تۇنۇگۈن كەلگەنمىش)
⑥ « ـ غاق» لىق سۈپەتداش
خوتەن، يەكەنلەردە يەنە « ـ غاق\قاق\گەك\كەك» بىلەن ئاياغلاشقان سۈپەتلەر بولۇپ، رولى سۈپەتداش بىلەن ئوخشاش كېلىدۇ. مەسىلەن:
◁ ئە كىش دېگەن ئاندا يانغاق بومۇغۇلۇق. (ئەر كىشى دېگەن ئۇنداق گەپ ياندۇرمايدىغان) (يەكەن)
◁ تانغاق ئىدەم (گېپىدە تۇرمايدىغان تېنىۋالمىدىغان ئادەم) (يەكەن)
◁ مەمتاخۇننىڭ كالىسى بەك ئۇسكەكمىش. (يەكەن)
◁ پۇقۇسلىغاق بالا (پۇقۇسلايدىغان بالا)، ئاچچىغى كە:گەك ئىدەم (ئاچچىقى ئاسان كېلىدىغان ئادەم)، گەپ ئاڭلىمىغاق ئىدەم (گەپ ئاڭلىمايدىغان ئادەم) ... (يەكەن)
◁ يامانلىغاق، قېيىدىغاق بالىكەن. (يامانلايدىغان، قېيىدايدىغان بالىكەن) (خوتەن)
◁ مەن ئانداغ كىشىنىڭ ھەققىنى يېمىگەك. (مەن كىشىنىڭ ھەققىنى يەيدىغان ئۇنداق ئادەم ئەمەس) (خوتەن)
خوتەنده پېئىللارنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان شەكلى بەزىدە جۈملىدە سۈپەتداشنىڭ رولىدا كېلىپ قالىدۇ. مەسىلەن:
◁ قالدى گەپنى كىيىن قىشۇاللى. (قالغان گەپنى كېيىن قىلىشۇالايلى)
◁ قالدىلا: قا:غاچ تۇ:سۇن، با:لا: بايىلى. (قالىدىغانلار قالغاچ تۇرسۇن، بارلار بارايلى)
قومۇلدا « ـ غان\قان» قوشۇمچىلىرى قوشۇلغان سۈپەتداشلار بىرەر ئىش ـ ھەرىكەتنى قىلىش ئادەتكە ئايلانغانلىقىنمۇ بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
◁ ياما ياتاغا نىمكە بۇ. (يېتىشقا ئامراق نېمىكەن بۇ\دائىم ياتىدىغان نېمىكەن بۇ)
خوتەنده پېئىل ئۆزەكلىرىگە « ـ ڭغۇ\ئاڭغۇ\ڭگۇ\ئەڭگۇ» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ياسالغان سۈپەتداشلار كەڭ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:
◁ كىشگە كىلىشەڭگۇ (كىشى بىلەن كېلىشىدىغان) ئادەمكەن.
◁ بىي قۇلىقى كىسۇاتاڭغۇكەن (كېسۇېتىلگەن ئىكەن) بۇ ئىشتىنىڭ.
◁ ئۇ ئىشتىنى ئە يە:دە كۆ:دەم، ئاغزىدا بىي سۆڭەك چىشلەڭگۇ (چىشلەپ تۇرىدۇ)، سوكۇلداپ كىتىپپايىتۇ ئاشىڭغا (ئاياقتا).
◁ مىنىڭ چاپىنىم يىتلاڭغۇ (يىرتىلغان) ئەمەس.
(3) رەۋىشداشلار
رەۋىشداش ـــ شەخسسىز پېئىللارنىڭ يەنە بىر تۈرى بولۇپ، ئۇ رەۋىشلەرنىڭ بەزى خاراكتېرلىرىگە ئىگە بولغاچقا شۇنداق ئاتالغان. ئەدەبىي تىلدا رەۋىشداشلار ئادەتتە يەتتە تۈرگە بۆلۈنىدۇ، بۇلار ئىچىدە « ـ غاچقا\قاچقا\گەچكە\كەچكە» قوشۇمچىلىرى ۋە

«ـ غانسېرى\قانسېرى\كەنسېرى\گەنسېرى» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ياسالغان ئىككى خىل رەۋىشداشتىن باشقىلىرىدا، دىيالېكت ـ شېۋىلەردە بەزى ئۆزگىچىلىكلەر بار.

① «ـ پ» لىق رەۋىشداش

ئەدەبىي تىلدىكى «ـ پ\ـپ\ۇپ\ۈپ» بىلەن ئاياغلاشقان رەۋىشداشلارنىڭ قوشۇمچىلىرى خوتەن، قەشقەر، ئاتۇش، كېلپىن ۋە بورتالا قاتارلىق جايلاردا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى بۇزۇلغانلىق سەۋەبىدىن، «ـ اپ\ەپ\پ\ىپ\ۇپ\ۈپ» بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

▷ كۆرەپ\كۆيەپ (كۆرۈپ)، قوناپ (قونۇپ)، ئۇقۇپ (ئوقۇپ)، كىتىپ (كېتىپ)، تۇتۇپ (تۇتۇپ)، ئۇتكۇزەپ (ئۆتكۈزۈپ)، كۇچۇرەپ (كۆچۈرۈپ) ...

بۇ خىل شەكىلدىكى رەۋىشداشقا يارەمچى پېئىللار قوشۇلسا، تۇرپان، غۇلجا، قومۇل قاتارلىق جايلاردا رەۋىشداشتىكى «پ» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ، بىراق جەنۇبىي رايونلاردا بۇنداق ئەھۋال مەۋجۇت ئەمەس. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	غۇلجا، تۇرپانلاردا
دەپ قوي	دەقوي\داقوي
كىرىپ قالدى	كىرقالدى
تۇرۇپ قالدى	تۇرۇقالدى
قويۇپ بەر	قويۇپە:
ئاغرىپ قاپتۇ	ئاغرىقاپتۇ\ئا:رىقەپتۇ
چۈشكەتمە	چۈشكەتمە
ئۆلۈپ كەتكەن	ئۆلۈكەتكەن
ئۆتۈپ كېتىپ بېرىپ	ئۆتۈكېتىپېرىپ
چىقىپ كەتتى	چىخكەتتى
قويۇپ قويۇپ	قوقويۇپ
قويۇپ قويدى	قوقويدى ...

بۇ خىل رەۋىشداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئەدەبىي تىلدا پېئىل ئۆزىكىگە «ـ ماي\مەي» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلىدۇ. لېكىن، پىچان لۇكچۇن ۋە قومۇللاردا «ـ ماي\مي» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدۇ. مەسىلەن:

▷ كۆرمەي (كۆرمەي)، با:ماي (بارماي)، كەتمەي (كەتمەي)، ئوقۇماي (ئوقۇماي) ... يەنە تەكتىلەيدىغىنىمىز، پېئىل ئۆزىكىگە ئالدى بىلەن پېئىللارنىڭ زامان قوشۇمچىسى «ـ ۋات\ىۋات\ۇۋات\ۈۋات» ياكى «ـ غىلىۋات\قىلىۋات\كىلىۋات\گىلىۋات» لار قوشۇلۇپ، ئاندىن رەۋىشداش قوشۇمچىسى «ـ پ\ىپ\ۇپ\ۈپ» قوشۇلۇپ ھاسىل بولغان «ـ ۋېتىپ\ىۋېتىپ\ۇۋېتىپ\ۈۋېتىپ» ياكى «ـ غىلىۋېتىپ\قىلىۋېتىپ\كىلىۋېتىپ\گىلىۋېتىپ» شەكىللىرىنى، مەسىلەن كېلىۋېتىپ، كېتىۋېتىپ، كۆرۈۋېتىپ، كەلگىلىۋېتىپ، كەتكىلىۋېتىپ، ئالغىلىۋېتىپ، ياتقىلىۋېتىپ ... دېگەندەك شەكىللەرنى، ئەنئەنىۋى گىرامماتىكىدا «ھازىرقى زامان رەۋىشداش» شەكىللىرىنىڭ تۈرلىرى دەپ

قارىغان. بىراق، بۇ كىتابتا پېئىللارنىڭ بايان راي شەخسلىك شەكىللىرى ئۇستىدە توختالغىنىمىزدا، پېئىللارنىڭ قۇرۇلمىسىنى تېخىمۇ ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىش ئۈچۈن، بۇ خىل شەكىللەرنىڭ قوشۇمچىلىرىنىمۇ زامان قوشۇمچىلىرى ۋە رەۋىشداش قوشۇمچىلىرى، دەپ ئىككىگە بۆلۈۋەتتۇق.

② « ـ غىلى» لىق رەۋىشداش

ئەدەبىي تىلدىكى « ـ غىلى\قىلى\گىلى\كىلى» بىلەن ئىياغلاشقان رەۋىشداشلارنىڭ قوشۇمچىسى قەشقەر، ئاتۇش، كېرىيەلەردە « ـ غىنى\قىنى\گىنى\كىنى» بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، لوپنوردا بولسا « ـ غالى\قالى\گەلى\كەلى\غولۇ\قولۇ\گۆلۈ\كۆلۈ» بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، باشقا جايلاردا ئاساسەن ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشاش. مەسىلەن:

▷ كۆگىنى (كۆرگىلى)، با:غىنى (بارغىلى)، كەتكىنى (كەتكىلى)، تۇتقىنى (تۇتقىلى) ... (قەشقەر)

▷ ئۇلا: كە:گىنى ئۇش كۇن بولدى (ئۇلار كەلگىلى ئۇچ كۇن بولدى). (قەشقەر)

▷ بارغالى (بارغىلى)، كەلگەلى (كەلگىلى)، قويغولۇ (قويغىلى)، كۆرگۆلۆ (كۆرگىلى)، قاتقالى\قاتقىلى ... (لوپنور)

③ « ـ غۇچە» لىك رەۋىشداش

ئەدەبىي تىلدىكى « ـ غۇچە\قۇچە\كۇچە\گۇچە» بىلەن ئىياغلاشقان رەۋىشداشلارغا لوپنوردا شەخس قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ كېلەلەيدۇ ھەمدە ئۇنىڭ بولۇشسىز شەكلىدە «ن» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

▷ مېنى ياشىمغا كىرگۈچەڭدە سەنمۇ شوندوق بولوسەن.

▷ كۆنچىگە ماڭڭۇچەسىدە (ماڭغۇچە) بىزگە بىر ئۇچۇراپ كەتكەي.

▷ ھازىر كېلەدىمەن، غىزاڭڭى يەپ بولغۇچەڭدە.

▷ ئۆتمۆگۈنچە (ئۆتمىگۈچە)، بارماغۇنچە (بارمىغۇچە)، ئەتمەگۈنچە (ئەتمىگۈچە)، ئۆتكۈچە ... (لوپنور)

تۇرپان، قەشقەر قاتارلىق نۇرغۇن جايلاردا بولسا بۇ خىل رەۋىشداشلار «ـ غىچە\قىچە \ گىچە\كىچە» قوشۇمچىسىدىن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

▷ با:غىچە (بارغۇچە)، كۆ:گىچە (كۆرگۈچە)، كەتكىچە (كەتكۈچە)، كىرگىچە (كىرگۈچە)، ئاشقىچە (ئاشقۇچە) ... (تۇرپان)

④ « ـ ئا» لىق رەۋىشداش

ئەدەبىي تىلدىكى « ـ ئا\ئە\ي» بىلەن ئىياغلاشقان رەۋىشداشلارنىڭ قوشۇمچىسى قومۇلدا « ـ ئا\ئە\ي\ئاي\ئەي» شەكىلدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

▷ قاراي ـ قاراي ماڭدىم. (قارا ـ قارا ماڭدىم)

▷ ماللا:نى باقاي ـ باقاي چىقىپتىكەندۇق. (باقا ـ باقا چىقىپتىكەندۇق)

⑤ « ـ غاچ» لىق رەۋىشداش

ئەدەبىي تىلدىكى « ـ غاچ\قاچ\گەچ\كەچ» بىلەن ئىياغلاشقان رەۋىشداشلارنىڭ قوشۇمچىسى لوپنوردا « ـ غاچ\قاچ\كەچ\گەچ\غوچ\قوچ\گۆچ\كۆچ» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

▷ كەلگەچ (كەلگەچ)، قويغوچ (قويغاچ)، تۆلۆگۆچ (تۆلىگەچ)، كۆرگۆچ (كۆرگەچ)،

تۇتقوچ (تۇتقاچ)، كەتكەچ (كەتكەچ) ...
قەشقەردە بۇ خىل قوشۇمچىنىڭ كەينىدىكى «چ» تاۋۇشى ئاجىزلاشمايدۇ، بىراق تۇرپان، قومۇل، غۇلجىلاردا «ش» غا ئاجىزلىشىپ كېتىدۇ. « - غاچقا\قاچقا\گەچكە\كەچكە» رەۋىشدىشىنىڭ تەركىبىدىكى «چ» تاۋۇشمۇ شۇنداق. مەسىلەن:
◁ پاراڭلاشقاچ (پاراڭلاشقاچ)، كۆرەڭگەچ (كۆرۈنگەچ)، قىلاممىغاچقا (قىلالمىغاچقا)، قا:غاچقا (قالغاچقا)، كە:گەچكە. (كەلگەچكە) ... (قەشقەر)
◁ پاراڭلاشقاش (پاراڭلاشقاچ)، كۆرۈنگەش (كۆرۈنگەچ)، قىلا:مىغاشقا (قىلالمىغاچقا)، قا:غاشقا (قالغاچقا)، كە:گەشكە (كەلگەچكە) ... (تۇرپان)
(4) مەقسەت پېئىلى
مەقسەت پېئىلى ئەدەبىي تىلدا پەقەت بىرلا خىل شەكىلدە كېلىدۇ، يەنى پېئىل ئۆزىكىگە « - ماقچى\مەكچى» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ.
نۇرغۇن جايلاردا مەقسەت پېئىلىنىڭ قوشۇمچىسىدىكى پارتلىغۇچى «ق، ك» تاۋۇشلىرى سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشقا نۆۋەتلىشىپ كېتىدۇ، مەسىلەن:
◁ كۆ:مەكچى (كۆرمەكچى)، با:ماخچى (بارماقچى)، كەتمەكچى (كەتمەكچى)، تۇ:ماخچى (تۇرماقچى) ... (قەشقەر)
◁ كۆ:مەكچى (كۆرمەكچى)، با:ماخچى (بارماقچى)، كەتمەكچى (كەتمەكچى)، تۇرماخچى (تۇرماقچى) ... (تۇرپان)
خوتەن لوپتا، كەلپىن ۋە يەكەن، لوپنورلاردا بۇ خىل شەخسىز پېئىل « - چى\ئاچى\ ئەچى» قوشۇمچىسى قوشۇلغان ھالەتتە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:
◁ بىر ئىش قىلاچى بولسۇق (بىر ئىش قىلماقچى بولساق) ... (لوپنور)
◁ سەن بازا:غا باراچى بولسۇڭ (بارماقچى بولساڭ)، ماڭا ئۈچۈراپ كەت. (لوپنور)
◁ سىلى باراچى بولسىلا (بارماقچى بولسىلا)، دەپ قويسىلا. (خوتەن لوپ)
◁ باراچى بولساق، كېلەچى بولسا ... (كەلپىن)
خوتەنده سۈپەتداشنىڭ « - ار\ەر\ر» قوشۇمچىلىرى قوشۇلغان شەكىلى، خوتەنده مەقسەتنى بىلدۈرۈپ، خۇددى « - ماقچى\مەكچى» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كەلگەن مەقسەت پېئىلىدەك رول ئويناىدۇ. مەسىلەن:
◁ بايا: بو:ساڭ، ماڭا دەپ قاپ كەت. (بارماقچى بولساڭ ماڭا دەپ قويۇپ كەت) (خوتەن)
◁ كۈيە: ۋوساڭ، مىنى قىچىپ قوي. (كۆردىغان بولساڭ مېنى چاقىرىپ قوي) (خوتەن)

2) باغلامچى سۆزلەر (پېئىللار)

باغلامچى سۆزلەر پېئىللارنىڭ بايان راي شەخسلىك شەكىلىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان بىر تەركىبىي قىسمى. ئۇلار ئادەتتە جۈملىدە كۆرۈلسە، ئىگە بىلەن تۇرغۇن سۆزلەر (ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر) نى بىر - بىرىگە باغلاپ، تۇرغۇن سۆزلەرگە خەۋەرلىك تۇس بېرىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنى بەزىلەر خەۋەرلىك قوشۇمچىسىمۇ دەيدۇ. ئەنئەنىۋى گىرامماتىكىدا ئۇلار «تولۇقسىز پېئىل» دەپ ئاتىلىپ كەلدى. كېيىن خەمىت تۆمۇر

ئەپەندى ئۇلارنى رولىغا قاراپ تېخىمۇ ئىلمىي ھالدا «باغلامچى» ياكى «باغلامچى پېئىل» دەپ ئاتىغان. چۈنكى، بۇ خىل سۆزلەر تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ كەينىدە كېلىپ، پېئىللارنىڭ شەخس قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلىنىپ، ئىگە بىلەن شۇ تۇرغۇن سۆزلەرنى باغلاپ كەلگەچكە، «باغلامچى پېئىل» ياكى «باغلامچى» دەپ ئاتالغان.

باغلامچى سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى سۆز شەكلىدە كېلىدۇ (مەسىلەن، «ئىدى، ئىكەن» لەر)؛ بەزىلىرى قوشۇمچە شەكلىدە كېلىدۇ (مەسىلەن، « ـ دۇر\تۇر\دەك\تەك» لەر). باغلامچى سۆزلەر ئادەتتە لېكسىكىلىق مەنە ئاڭلاتمايدۇ، شۇنىڭدەك جۇملىدە يەككە ـ يېگانە ھالدا ئىشلىتىلمەيدۇ. پەقەت پېئىللارنىڭ ئۆزىكى ياكى شەخسسىز پېئىللار ياكى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ كەينىدە كېلىپ، ئۇلارنى خەۋەرلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە قىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا ھازىرچە ئېنىقلانغان سىنتېتىك شەكىلدىكى باغلامچى پېئىللار «ئىدى» (دائىم «دى» شەكلىدە كېلىدۇ)، «ئىكەن» (دائىم «كەن» شەكلىدە كېلىدۇ)، «ئىمىش» (دائىم «مىش» شەكلىدە كېلىدۇ)، «دەك، تەك» ۋە «دۇر، تۇر» (دائىم « ـ دۇ\تۇ\دى\تى\د\ت» شەكىللەردە كېلىدۇ) دىن ئىبارەت بەش خىلغا بۆلۈنىدۇ. لېكىن، بۇ باغلامچىلارنىڭ بەزىلىرى پېئىللارنىڭ تەركىبىدە ئىككى ھەتتا ئۈچى قوشۇلغان شەكىلدە كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، «ئىكەن» بىلەن «ئىمىش» قوشۇلۇپ كېلىپ «ئىكەنمىش» ياكى «مىشكەن» شەكلىدە؛ «ئىمىش» بىلەن «دەك» قوشۇلۇپ «دەكمىش» شەكلىدە؛ «ـ دۇر\تۇر»، «ـ دەك\تەك» قاتارلىقلارمۇ قوشۇلۇپ كېلىپ «تۇدەك»، «تۇمىش\تىمىش»، «تىكەنمىش» دېگەندەك شەكىللەردە كېلىدۇ. مەسىلەن، كېتىپتۇدەك، كېتىپتىمىش، بارغانمىش، بارغانىكەنمىش، بارغانىكەن، بارغۇدەكمەن، بارغۇدەكمىشمەن، ... دېگەندەك.

(1) باغلامچى سۆز «ئىدى»

پېئىل ئۆزىكى ياكى شەخسسىز پېئىللار، ياكى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ كەينىگە قوشۇلىدىغان باغلامچى سۆز «ئىدى» پېئىل ئۆزىكىگە دائىم « ـ دى\تى\دۇ\تۇ\دۇ\تۇ\د\ت» شەكىللىرىدە قوشۇلۇپ كېلىدۇ ھەم ئۇنىڭ شېۋىلەردىكى ئىپادىلىنىش شەكلىدە بەزى پەرقلەر بار. مەسىلەن:

قەشقەردە باغلامچى «ئىدى» سۆزى « ـ تى\تتى» شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

▷ شۇتتى (شۇ ئىدى)، با:تتى (بار ئىدى)، كىمىتتى\كىمتى (كىم ئىدى)، يوقتى\يوقىتتى (يوق ئىدى)، با:مىتتى (بارمىدى)، بالىتتى (بالا ئىدى)، كېرەكتى (كېرەك ئىدى)، بومىماسمىتتى (بولماسمىدى)، ئونتى (ئون ئىدى) ...

تۇرپاندا باغلامچى «ئىدى» سۆزى « ـ دىيدى\دى\دى» شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

شۇدىيدى\شۇيىدى (شۇ ئىدى)، با:دىيدى\بارىدى (بار ئىدى)، كىمدىيدى\كىمىدى (كىم ئىدى)، يوغىدى\يوخدىيدى (يوق ئىدى)، با:مىدى (بارمىدى)، بالىدىيدى\بالىدى (بالا ئىدى)، كېرەگىدى (كېرەك ئىدى) بو:ماسمىدى (بولماسمىدى)، ئونىدى\ئوندىيدى (ئون ئىدى) ...

غۇلجىدا باغلامچى «ئىدى» دائىم « ـ دى» شەكلىدە، بەزىدە كەينىگە «ئىكەن» باغلامچىسى قوشۇلغان ھالەتتە كېلىدۇ. مەسىلەن:

▷ ئۇنىڭ ئىشى با:دىكەن. (ئۇنىڭ ئىشى بار ئىدى)

▷ دادام ھازىر يوقدى. (يوق ئىدى)

◁ قاياققا كەتتى، هازىر با:دىغۇ؟ (بار ئىدىغۇ)
◁ يېقىندى (يېقىن ئىدى)، مېنىڭدى (مېنىڭ ئىدى)، شۇدى (شۇ ئىدى)...
تەكتىلەش كېرەككى، بۇ خىل باغلىغۇچى پېئىللارنىڭ شەرت راي شەكىللىرىنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ كېلىپ، ئۇنىڭ كەينىدىن يەنە پېئىللارنىڭ شەخس قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كەلسە، شەخسلىك شەرت راي شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:
◁ كەلسەم + ئىدىم> كەلسەمىدىم، كەلسەڭ + ئىدىڭ> كەلسەڭىدىڭ، كەلسەك + ئىدۇق> كەلسەكىدۇق، كەلسە + ئىدى> كەلسىدى ...
◁ بارغاي + ئىدىم> بارغايىدىم، بارغاي + ئىدىڭ> بارغايىدىڭ، بارغاي + ئىدۇق> بارغايىدۇق، بارغاي + ئىدى> بارغايىدى ...
بىراق، بەزى جايلاردا بۇنداق شەكىللەرنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئاجىزلىشىدۇ ھەم قەشقەر قاتارلىق جايلاردا باغلىغۇچى سۆز «ئىدى» نىڭ تەركىبىدىكى «د» تاۋۇشى «ت» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشسە، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا ئەينەن كېلىدۇ. مەسىلەن:
◁ كە:سەمتىم (كەلسەمىدىم)، كە:سەڭتىڭ (كەلسەڭىدىڭ)، كە:سەكتۇق\كە:سەكتۇك\كە:سەگدۇك (كەلسەكىدۇق)، كە:سىتتى\كە:سىدى (كەلسىدى) ...
◁ باغىيدىم\با:غىيتتىم (بارغايىدىم)، باغىيدىڭ\با:غىيتتىڭ (بارغايىدىڭ)، با:غىيدۇق\باغىيتتۇق (بارغايىدۇق)، با:غىيتتى\باغىيدى (بارغايىدى) ... دېگەندەك.
(2) باغلامچى سۆز «دەك\ تەك»
خوتەن قاتارلىق جايلاردا باغلامچى «دەك\تەك» سۆزى «دەي\تەي» ياكى «دەگ\تەگ» شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:
◁ مەندەي ئا:غاقنى تاپامايلا. (مەندەك ئالىدىغان ئادەمنى تاپالمايدىلا)
◁ مەندەي ساتاقنى تاپامايلا. (مەندەك ساتىدىغان ئادەمنى تاپالمايدىلا)
(3) باغلامچى سۆز «دۇر\تۇر»
باغلامچى سۆز «دۇر\تۇر» يەرلىك شېۋىلەردە ئوخشىمىغان شەكىلدە كېلىدۇ. بەزى جايلاردا پېئىللارنىڭ كەينىگە « ـ دۇر\تۇر\دۇ\تۇ\تا» لار قوشۇلۇپ بىر خىل گۇماننى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
تۇرپاندا ئەينەن كېلىدۇ، ھەتتا تەركىبىدىكى «ر» مۇ چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:
◁ سە ئىيەگە با:غاندۇرسە؟ (سەن ئۇ يەرگە بارغاندۇرسەن)
◁ ئۆيگە كىرگەن كىمدۇر؟
◁ بۇ ئۆيدە تۇرغان ئالىمىتتۇر؟ (بۇ ئۆيدە تۇرغان ئابلىمىتتۇر)
◁ كېلەمدىغاندۇر؟ (كېلەمدىغاندۇ) كە:مەدىغاندۇر؟ (كەلمەدىغاندۇ) كۆ:گەنمىدۇر؟ (كۆرۈپمىدۇ\كۆرگەنمىدۇ) كېلىدىغانمىدۇر؟ (كېلىدىغانمىدۇ) ...
خوتەننىڭ بەزى جايلىرىدا «تا» شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:
◁ كېلەمتىقانتا؟ (كېلەمدىغاندۇ)، كە:مەتىقانتا؟ (كەلمەمدىغاندۇ)، كۆ:رەمىتا؟ (كۆرۈپمىدۇ\كۆرگەنمىدۇ)، كۆگەنمىتا؟ (كۆرگەنمىدۇ)، كېلىتقانمىتا؟ (كېلىدىغانمىدۇ) ...
خوتەن دىيالېكتىدا بۇ باغلامچىنىڭ «تۇر» شەكلى كۆپرەك قوللىنىلىدۇ ھەم قىسقارتىلىپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ با:مىتۇ (بارمىدۇر)، كىمتۇ (كىمدۇر)، نىمىتۇ (نېمىدۇر)، قەيە:دىتۇ (نەدىدۇر) ...
بۇ خىل ھادىسە قومۇل شېۋىسىدىمۇ بار، ئۇيغۇرچىدىكى سوراق ئالماشلىرىنىڭ كەينىدە «دو» قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:
◁ نەدو؟ (قەيەر، نە)، قەيۇزدىدو؟ (قاياقتا)، قەسىدو؟ (قايسى)، نىمىدو؟ (نېمە) ...
(4) باغلامچى سۆز «ئىكەن»، «ئىمىش»
بۇ باغلامچىلار دائىم « -كەن»، « -كېن»، « -مىش» شەكىللىرىدە قىسقارتىلىپ قوللىنىلىدۇ. «ئىمىش» باغلامچىسى جەنۇبتا كۆپرەك قوللىنىلىدۇ.
يەكەن، مەكىت قاتارلىق جايلاردا باغلامچى سۆز «ئىكەن» كۆپىنچە « -كېن» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:
◁ دەپتىكېن (دەپتىكەن)، چاچ ئالدۇرۇتكېن(ئالدۇرىدىكەن)، بىر بۇلاق ژاكېن(بىر بۇلاق بار ئىكەن)...
قومۇلدا «ئىكەن» باغلامچىسى قوشۇلۇپ تۇزۇلگەن پېئىللارنىڭ ياكى سۆزلەرنىڭ سوراق شەكلىدە، سوراق ئۇلانمىسى «مۇ» كەينىگە قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:
◁ با:غا:كەممۇ؟ (بارغانمىكەن)، بېرىپتىكەنمۇ؟ (بېرىپتىمىكەن)، با:كەنمۇ؟ (بارمىكەن)، شۇ كەنمۇ؟ (شۇمىكەن) ...
يەنە شۇنى تەكىتلەش كېرەككى، بۇ خىل باغلىغۇچى پېئىللار شەرت راي شەكىللىرىنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ كېلىپ، ئۇنىڭ كەينىدىن يەنە پېئىللارنىڭ شەخس قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كەلسە، شەخسلىك شەرت راي شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:
◁ كەلسەم + ئىكەن> كەلسەمىكەن، كەلسەڭ + ئىكەن> كەلسەڭىكەن، كەلسەك + ئىكەن> كەلسەكىكەن، كەلسە + ئىكەن> كەلسىكەن ...
◁ بارغاي + ئىكەنمەن> بارغايىكەنمەن، بارغاي + ئىكەنسەن> بارغايىكەنسەن، بارغاي + ئىكەنمىز> بارغايىكەنمىز، بارغاي + ئىكەن> بارغايىكەن ...
بىراق، بەزى جايلاردا بۇنداق شەكىللەرنىڭ تەركىبىدىكى باغلىغۇچى سۆز «ئىكەن» نىڭ تەركىبىدىكى «ئى» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ، بەزى جايلاردا بۇ باغلىغۇچىنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇش «ئە» ئارا سوزۇق تاۋۇش «ئې» غا ئاجىزلىشىدۇ (مەسىلەن، ئاتۇش، يەكەن، مەكىت قاتارلىقلاردا)، ھەم بەزى جايلاردا بۇ باغلىغۇچىنىڭ كەينىدىكى «ن» تاۋۇشمۇ چۈشۈپ قالىدۇ (تۇرپان قاتارلىق جايلاردا). مەسىلەن:
◁ كە:سەمكە\كە:سەمكې (كەلسەمىكەن)، كە:سەڭكە\كە:سېڭكې (كەلسەڭىكەن)، كە:سەككە\كېسېككې (كەلسەكىكەن)، كە:سىكە\كېسى:كې (كەلسەئىكەن) ...
◁ باغىيكەممە\با:غىيكېممې (بارغايىكەنمەن)، باغىيكەنسە\با:غىيكېنسې (بارغايىكەنسەن)، با:غىيكەمىمز\باغىيكېممز (بارغايىكەنمىز)، با:غىيكە\باغىكې (بارغايىكەن) ... دېگەندەك.
سىنتېتىك شەكىلدىكى باغلامچىلاردىن باشقا، يەنە بەزى ئانالىتىك شەكىلدىكى باغلامچىلارمۇ بەزى جايلاردا كۆپ قوللىنىلىدۇ ۋە ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىق ھالدا قوللىنىلىدۇ.

(5) باغلامچى «بول ـ » پېئىلى

«بولماق» پېئىلى بەزىدە لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە مۇستەقىل پېئىللىق رول ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

▷ بولدى، قوي ! ئەندى ئۇنداق قىلما !

▷ بۇ ئىشنى ئەندى بولدى قىلساڭ بولمامدۇ !

بەزىدە بۇ سۆز ئىملىق قاتارىدىن ئورۇن ئالىدۇ. مەسىلەن:

▷ بولدۇ، بۇ سۆزنى مەن ئۇنىڭغا ئېيتاي.

▷ ــ ئۇ يەرگە بارما، جۇمۇ بالام؟ ــ بولىدۇ، ئاپا.

بەزىدە بۇ سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئاجىزلىشىپ، مۇستەقىل پېئىللارنىڭ كەينىدە كېلىپ، يارىدەمچى پېئىللىق رولىنى ئۆتەپ، پېئىللارنىڭ ئانالىتىك تۈس شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ، مەسىلەن:

▷ كېتىپ بولدى، يېزىپ بولدى، تۈزەپ بولدى ... دېگەندەك.

بۇ سۆز يەنە بەزىدە تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ كەينىدە كېلىپ، خۇددى يۇقىرىدىكى باغلىغۇچىلاردەك، جۇملىدە ئىگە بىلەن خەۋەرنى بىر ـ بىرىگە باغلاپ، تۈرغۇن سۆزلەرگە خەۋەرلىك تۈسىنى بېرىدۇ. مەسىلەن:

▷ بالام ئىككى ئىدى، ھازىر بەش بولدى.

▷ ئون يىل ئوقۇپ، مانا ئەندى كادىر بولدۇم.

مانا بۇ خىل باغلىغۇچى سۆزلەر دىيالېكت ـ شېۋىلەردە ھەر خىل شەكىللەردە كېلىشى مۇمكىن.

خوتەنده، «بول ـ » پېئىلى تولىسى «بولا\ۋولا»، «بو:ساڭ» شەكىللىرىدە كېلىپ، گۇمانىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

▷ ئۇ ھەقاچان لوپقا ماڭىتتى ۋولا، شۇڭا ئۆنەيتقانتۇ. (ئۇ بەلكىم لوپقا ماڭىدىغاندۇر، شۇڭا ئالدىرايدىغاندۇر)

▷ ئىشىككە قۇلپى سەپ قويۇپ بې يە:گە كەتكەن بو:سا، ئۆيدە يوقىدى ۋولا؟ (ئىشىككە قۇلۇپ سېلىپ قويۇپ بىر ياققا كەتكەن بولسا، ئۆيدە يوقتۇر)

▷ مەن بىلمەيتمەن، كە:سىمۇ كېچىگلىكىمدە كىيدى ۋولا. (مەن بىلمەيمەن، كەلسىمۇ كېچىك ۋاقتىمدا كەلگەن بولسا كېرەك)

▷ مۇشۇنداغ قىسا بولامتۇ ۋولا؟ (مۇشۇنداق قىلسا بولارمۇ)

(6) باغلامچى «چېغۋا\چاغۋا»

«چېغۋا\چاغۋا» دېگەن سۆز «چاغ» سۆزىگە «بار>ۋار>ۋا:» قوشۇلۇپ، تاۋۇش ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىپ شەكىللەنگەن، باغلامچىلىق رولىنى ئۆتەيدىغان سۆزدۇر. بەزىدە بۇ باغلامچىنىڭ كەينىدە يەنە «ئىكەن» سۆزىمۇ قوشۇلۇپ كېلىشى مۇمكىن.

خوتەنده «چېغۋا\چاغۋا» دېگەن باغلامچى سۆز دائىم سۇپەتداشلارنىڭ كەينىدە كېلىپ، مۇلچەر مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. بەزىدە بۇ سۆزنىڭ كەينىگە باغلامچى سۆز «ئىكەن» ئۇلىنىپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

▷ شۇ گۇلنىڭ ئۇرۇقى چۇپ قا:غان چېغۋىيكەن. (چۇشۇپ قالغان بولسا كېرەك)

▷ مۇشۇ ئىشنى ئۆزى يالغۇز قىتقان چېغۋا. (ئۆزى يالغۇز قىلىدىغان ئوخشايدۇ)

▷ ئەتە كۇچەپ كىتىتقان چېغىكلا: ۋا:ما بۇ تۇيقى؟ (قارىغاندا، ئەتە كۆچۈپ

كېتىدىغان ئوخشىمامسىلەر)

تۇرپان ئاستانىدىمۇ بۇ باغلامچى «چىقۇا\چىقۇا» شەكلىدە كۆپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

▷ ئۇ كە:گەن چىقۇا.

▷ ئۇ تۇنۇگۇن با:غان چىقۇاركە، ماڭا شۇناق دېدى. (ئۇ تۇنۇگۈن بارغان ئوخشايدۇ، ماڭا شۇنداق دېدى)

3) پېئىللارنىڭ سوراق كاتېگورىيەسى توغرىسىدا

پېئىللارنىڭ ئۆزىگىدىن كېيىن، يەنە بەزىدە سوراق قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كېلىدىغان ئەھۋاللارنى ئۇچرىتىمىز. مەسىلەن، «بارامدىم\بارمامدىم»، «بارامدىمەن\بارمامدىمەن» دېگەندەك. مانا بۇ سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى «م» قوشۇمچىسى پېئىللارنىڭ سوراق كاتېگورىيەسىنى ھاسىل قىلىدىغان قوشۇمچىلاردۇر. مەسىلەن:

▷ بارامدىم ــ بار (پېئىل ئۆزىكى)+ ئا (رەۋىشداش قوشۇمچىسى)+ م (سوراق قوشۇمچىسى)+ دى (باغلىغۇچى)+ م (بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

▷ بارمامدىم ــ بار (پېئىل ئۆزىكى)+ ما (بولۇشسىز قوشۇمچىسى)+ م (سوراق قوشۇمچىسى)+ دى (باغلىغۇچى)+ م (بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

▷ بارامدىمەن ــ بار (پېئىل ئۆزىكى)+ ئا (رەۋىشداش قوشۇمچىسى)+ م (سوراق قوشۇمچىسى)+ دى (باغلىغۇچى)+ مەن (بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

▷ بارمامدىمەن ــ بار (پېئىل ئۆزىكى)+ ما (بولۇشسىز قوشۇمچىسى)+ م (سوراق قوشۇمچىسى)+ دى (باغلىغۇچى)+ مەن (بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) ...

پېئىللارنىڭ باشقا كاتېگورىيەلىرىگە قارىغاندا، سوراق كاتېگورىيەسىنىڭ ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، بۇ خىل كاتېگورىيە بەزىدە قوشۇمچىلار ئارقىلىق ئىپادىلەنسە، بەزىدە سوراق يۈكلىمىسىنىڭ پۈتۈن پېئىللىنىڭ كەينىگە قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

▷ كۆرەمدىم؟ كۆرمەنمۇ؟ كۆرەمدىكەنمەن؟ كۆرمىدىكەنمەنمۇ؟ كۆرۈۋاتامسەن؟ كۆردۇڭمۇ؟ كۆرمىزمۇ؟ كۆرگەنمىدىڭ؟ ... دېگەندەك.

ئۇزۇندىن بۇيان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكا دەرسلىرىدە، پېئىللارنىڭ ھەر خىل كاتېگورىيەلىرى سۆزلەنگەن بولسىمۇ، پېئىللارنىڭ سوراق شەكلىدىن ئېچىلماي كەلگەنلىكىنىڭ سەۋەبى بەلكىم مۇشۇ بولسا كېرەك. شۇڭا، بەزىدە پېئىل تەركىبىدىكى سوراق قوشۇمچىلىرىنى كۆرۈپ تۇرغان بولساقمۇ، ئەگىپ ئۆتۈپ كەتتۇق؛ ئەگىپ ئۆتۈپ كېتىشكە ئامالسىز قالغان چېغىمىزدا، «بۇ سوراق قوشۇمچىسى» دەپ قويدۇق. ئەمدى، پېئىللارنىڭ ھەر خىل تۈرلەنگەن شەكىللىرى ئۈستىدە توختىلىۋاتقان مۇشۇ پەيتىمىزدە، پېئىللارنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىلىرىنى تەھلىل قىلىش توغرا كەلگەن ۋاقىتلاردا، بۇ خىل قوشۇمچىلارنىڭ سالاھىيىتىنى ئېنىقلىماي بولمىدى. شۇڭا، بۇ يەردە پېئىللارنىڭ سوراق كاتېگورىيەسىنىڭمۇ بار ئىكەنلىكىگە كۆز يۇمۇۋالالمىدۇق. ئەمەلىيەتتە، پېئىللارنىڭ سوراق كاتېگورىيەسىنىڭ ئومۇملۇق دەرىجىسى، ھەتتا پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسىدىنمۇ يۇقىرى تۇرىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتساق، پېئىللارنىڭ سوراق كاتېگورىيەسى بارلىق پېئىللاردا كۆرۈلىدىغان كاتېگورىيە. شۇنىسى، بەزىدە قوشۇمچە

ئارقىلىق، بەزىدە سوراق يۈكلىمىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، خالاس.

شۇڭا، پېئىللار دەرىجە ۋە تۈس قوشۇمچىلىرى قوشۇلمىغان ھالەتتە، بولۇشلۇق، بولۇشسىز، بولۇشلۇق سوراق ۋە بولۇشسىز سوراق قاتارلىق شەكىللەردە كۆرۈلۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

◁ كۆردۇم، كۆرمىدىم، كۆردۇممۇ؟ كۆرمىدىممۇ؟ كۆرەمدىم؟ كۆرمەمدىم؟ كۆرىمەن، كۆرمەيمەن، كۆرىمەنمۇ؟ كۆرمەيمەنمۇ؟ ... دېگەندەك.

پېئىلنىڭ سوراق قوشۇمچىلىرى پېئىل ئۆزىكىدىن كېيىن باغلىغۇچىلاردىن بۇرۇن كېلىدۇ. سوراق يۈكلىمىلىرى بولسا، پېئىلنىڭ پۈتۈن شەكلىنىڭ ئەڭ كەينىدە كېلىدۇ.

1.7.4 پېئىللارنىڭ بايان راي شەكىللرىنىڭ فورمىلرى

يۇقىرىدا پېئىل ئۆزىكى، پېئىللارنىڭ شەخسسىز شەكىللىرى، باغلىغۇچى سۆزلەر ۋە پېئىللارنىڭ شەخس قوشۇمچىلىرى ئۇستىدە توختالدۇق. دېمەك، پېئىللارنىڭ بايان راي شەخسلىك شەكلىنى ھاسىل قىلدىغان بارلىق شەرتلەر ھازىرلاندى. ئەمدى كېيىنكى مەسىلىلەردە، مەخسۇس پېئىللارنىڭ بايان راي شەخسلىك شەكىللىرى ئۇستىدە توختىلىمىز.

ئۇزۇن يىللىق تەتقىقاتلىرىمىزدىن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى پېئىللارنىڭ بايان راي شەخسلىك شەكىللىرىنىڭ فورمىسىنى تۆۋەندىكى تۆت خىلغا يىغىنچاقلاپ چىقتۇق:

ئەسكەرتىش: تۆۋەندە پېئىللارنىڭ بايان راي شەخسلىك شەكىللىرى ئۇستىدە تەھلىل يۈرگۈزۈلگەندە، «كۆرمەك»، «بارماق»، «كۆتمەك» قاتارلىق پېئىللار مىسال قىلىندى ھەمدە پەقەت پېئىللارنىڭ باش دەرىجىلىك، سىنتېتىك تۈس قوشۇمچىسى قوشۇلمىغان بولۇشلۇق شەكىللىرىلا كۆرسىتىلدى.

1) بىرىنچى خىل فورما: پېئىل ئۆزىكى + ئىدى + شەخ 1

يەشمىسى: پېئىل ئۆزىكىگە باغلىغۇچى «ئىدى» قوشۇلۇپ، ئاندىن پېئىللارنىڭ بىرىنچى يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن: كۆردۇم (كۆر+ دۇ+ م). تەكىتلەش كېرەككى، بۇ خىل فورمىدىكى شەخسلىك بايان راي شەكلىدە، پېئىللارنىڭ تەركىبىدىكى باغلىغۇچى «ئىدى» دېگەن سۆز «دى\تى\دۇ\تۇ\دۇ\تۇ\د\ت» قاتارلىق شەكىللەردە كۆرۈلىدۇ.

بۇ خىل فورمىدا تۈزۈلگەن پېئىلنىڭ شەكلى بىرلا خىل. ئۇنى سەككىز خىل شەخسته، بولۇشلۇق ـ بولۇشسىز شەكىللەردە تۈرلىسەك، بىر پېئىل جەمئىي 16 خىل تۈرلىنىدىكەن (بۇنىڭدا پېئىل دەرىجىسى، تۈس شەكلى، بولۇشلۇق سوراق ۋە بولۇشسىز سوراق شەكىللىرى ۋاقتىنچە نەزەردىن ساقىت قىلىندى). مەسىلەن، «بار ـ »، «كۆر ـ » دېگەن ئىككى پېئىلنى مىسالغا ئالساق، بۇ پېئىللارنىڭ بىرىنچى فورمىدا تۈرلىنىپ شەكىللەنگەن بايان راي شەخسلىك شەكىللىرى تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

◁ باردىم، باردۇق، باردىڭ، باردىڭىز، باردى، باردىلا، باردىڭلار، باردىڭىزلار، باردى؛ بارمىدىم، بارمىدۇق، بارمىدىڭ، بارمىدىڭىز، بارمىدى، بارمىدىلا، بارمىدىڭلار، بارمىدىڭىزلار، بارمىدى.

◁ كۆتتۈم، كۆتتۇق، كۆتتۈڭ، كۆتتۈڭىز، كۆتتى، كۆتتىلە، كۆتتۈڭلار، كۆتتۈڭىزلار،

كۇتتى؛ كۇتمىدىم، كۇتمىدۇق، كۇتمىدىڭ، كۇتمىدىڭىز، كۇتمىدىلە، كۇتمىدىڭلار، كۇتمىدىڭىزلار، كۇتمىدى.

بىراق بۇ خىل شەكىلدىكى پېئىللار شېۋىلەردە ۋارىيانتلىق.

لوپنوردا بۇ خىل فورمىدىكى پېئىل شەكىللىرىنىڭ ئۇچىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەكىللىرى پەرقلىنىدۇ، بىرلىك شەكلى « ـ زۇ\زۇ\سۇ\سۇ\دى\تى\دۇ\تۇ\دۇ\تۇ» قوشۇمچىلىرى بىلەن، كۆپلۈك شەكلى « ـ تۇلار\تۇلەر\تىلەر\تىلار\دۇلار\دىلار\دۇلەر\دىلەر» قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئول ئالدى (ئۇ ئالدى)، ئولور ئالدىلار (ئۇلار ئالدى)، ئول كۆردۇ (ئۇ كۆردى)، ئولور كۆردۇلەر (ئۇلار كۆردى)، ئول كەتتى (ئۇ كەتتى)، ئولور كەتتىلەر (ئۇلار كەتتى)...

◁ كەتتى (كەتتى)، كۆردۇ (كۆردى)، كۇتتۇ (كۇتتى)، قويدۇ (قويدى)، ئاسسى (ئاستى)، بۇززۇ (بۇزدى)، ئۇسسۇ (ئۇستى)، ئۇززۇ (ئۇزدى)، تۇتتۇ (تۇتتى)، قۇسسۇ (قۇستى) ...

لوپنور، قومۇل، تۇرپان، پىچان قاتارلىق جايلاردا بۇ خىل فورمىدىكى پېئىللارنىڭ ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك ھۆرمەت شەكلى مەۋجۇت ھەم ھەممىسىدە (لوپنوردىن باشقا) «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ، شۇنىڭدەك لوپنوردا بۇ شەكىلنىڭ ۋارىيانتلىرى كۆپرەك. مەسىلەن:

◁ ئالدىڭىزلا (ئالدىڭىزلار)، كۆ:دىڭىزلە (كۆردىڭىزلار)، كەتتىڭىزلە (كەتتىڭىزلار)، با:دىڭىزلا (باردىڭىزلار) ... (تۇرپان، قومۇل)

◁ ئالدىڭىززار (ئالدىڭىزلار)، كۆدىڭىززەر (كۆردىڭىزلار)، بۇززۇڭىززار (بۇزدىڭىزلار)، كەتتىڭىززەر (كەتتىڭىزلەر) ... (لوپنور)

قەشقەر شېۋىسىدە بۇ خىل فورمىدىكى پېئىللارنىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك ھەم كۆپلۈك، ئىككىنچى شەخس بىرلىك ئاددىي شەكىللىرى، ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىنىدۇ. يەنى بىرىنچى شەخس بىرلىك شەكلى « ـ دەم\تەم\دام\تام\دىم\دۇم\دۇم\تىم\تۇم\تۇم» قوشۇمچىلىرى بىلەن، كۆپلۈك شەكلى « ـ دەك\تەك\داق\تاق\دۇك\دۇق\تۇك\تۇق» قوشۇمچىلىرى بىلەن، ئىككىنچى شەخس بىرلىك ئاددىي شەكلى « ـ دەڭ\تەڭ\داڭ\تاڭ \ دىڭ\تىڭ» قوشۇمچىلىرى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ لەۋ ئاھاڭداشلىقىنىڭ بۇزۇلغانلىقىدىن ھەم تاڭلاي ئاھاڭداشلىقىنىڭ ئىزچىل بولۇشىدىن بولغان. مەسىلەن:

◁ كۆ:دەم (كۆردۇم)، بولدام (بولدۇم)، با:دىم (باردىم)؛ كۆ:دەك (كۆردۇق)، بولداق (بولدۇق)، كەتتۇك (كەتتۇق)، كۇلدۇك (كۇلدۇق)، با:دۇق (باردۇق)، قوشتاق (قوشتۇق)؛ توستاڭ (توستۇڭ)، كۆيدەڭ (كۆيدۇڭ)، قويداڭ (قويدۇڭ)...

يەكەن شېۋىسىدە بۇ خىل فورمىدىكى پېئىللارنىڭ ئىككىنچى شەخس بىرلىك سىپايە شەكلى ئەدەبىي تىلدىكىدەك « ـ دىلا\تىلا\دىلا\تىلە» شەكلىدە كەلمەي، « ـ لا\للە\لا\لە» شەكلىدە كېلىدۇ؛ تۇرپاندا « ـ لا\لە» شەكلىدە كېلىدۇ. بۇ خىل ھادىسە قومۇل قاتارلىق خېلى كۆپ جايلاردا بار. مەسىلەن:

◁ با:للا (باردىلا)، كە:للە (كەلدىلە)، ئا:للا (ئالدىلا)، ماڭلا (ماڭدىلا)، قو:نلا (قوندىلا)، ئە:تلە (ئەتتىلە)، بە:لە (بەردىلە)، با:للىمۇ (باردىلامۇ)، كە:للىمۇ (كەلدىلەمۇ) ... (يەكەن)

◁ با:لا (باردىلا)، كە:لە (كەلدىلە)، ئا:لا (ئالدىلا)، ماڭلا (ماڭدىلا)، با:لامۇ (باردىلامۇ)،

كه:لەمۇ (كەلدىلەمۇ) ... (تۇرپان)

يەنە يەكەن، پىچان لۇكچۇن، قومۇل، تۇرپان ئاستانە قاتارلىق جايلاردا بۇ خىل فورمىدىكى پېئىللارنىڭ ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك ئاددىي شەكلىنىڭ تىل ئالدى ۋارىيانتى بار. مەسىلەن:

◁ قىلدىڭلا: (قىلدىڭلار)، ئۇردۇڭلا:\ئۇ:دۇڭلا: (ئۇردۇڭلار)، كۆدۇڭلە:\كۆدەڭلە (كۆردۇڭلار)، ئۇزدۇڭلە: (ئۇزدۇڭلار)...

2) ئىككىنچى خىل فورما: پېئىل ئۆزىكى + شەخسسىز پېئىل قوشۇمچىسى + شەخ 2

يەشىمسى: پېئىل ئۆزىكىگە پېئىللارنىڭ مەلۇم بىر شەخسسىز پېئىلىنىڭ قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ، ئۇنىڭ كەينىدىن يەنە ئىككىنچى يۇرۇش شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ تۇزۇلىدۇ.

بۇ خىل فورمىغا كىرىدىغان پېئىللارنىڭ شەكلى «كۆرىمەن، كۆرەرمەن، كۆرگەنمەن، كۆرمەكچىمەن» دېگەندەك بەش خىل. تۆۋەندە ئۇلارنىڭ قۇرۇلمىسىغا قاراپ باقايلى:

◁ كۆرىمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ئە (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + مەن (بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)؛

◁ كۆرەرمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ەر (سۇپەتداش قوشۇمچىسى) + مەن (بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)؛

◁ كۆرگەنمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گەن (سۇپەتداش قوشۇمچىسى) + مەن (بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)؛

◁ كۆرمەكچىمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + مەكچى (مەقسەت پېئىل قوشۇمچىسى)+ مەن (بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)؛

◁ كۆرمەكتىمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + مەكتە (ئىسىمداش قوشۇمچىسى ۋە ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى) + مەن (بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى).

بۇ يەردە دەپ ئۆتۈشكە توغرا كەلگەن بىرنەرسە، پېئىللارنىڭ بايان راي شەخسلىك شەكىللىرىنىڭ ھەممىسىدە، باغلىغۇچى سۆزلەر كەم بولسا بولمايدىغان بىر تەركىبىي قىسىم سۈپىتىدە كۆرۈلۈشى كېرەك. لېكىن، كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، پېئىللارنىڭ بايان راي شەخسلىك شەكىللىرىنىڭ ئىچىدە، مۇشۇ ئىككىنچى خىل فورمىسىنىڭ بىرىنچى ۋە ئىككىنچى شەخسلەر بىلەن تۇرلەنگەن شەكىللىرىدە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا باغلىغۇچى سۆز كۆرۈلمەيدۇ. بۇ زادى قانداق گەپ؟ «كۆرىمەن» شەكلىدىكى پېئىلنىڭ ئۇچىنچى شەخستە باغلىغۇچى كۆرۈلىدۇ، مەسىلەن، «كۆرىدۇ، بارىدۇ، كۈتىدۇ» دېگەندەك)

ئەمەلىيەتتە، پېئىللارنىڭ بايان راي شەخسلىك شەكىللىرىنىڭ فورمىلىرىنىڭ ھەممىسىدە باغلىغۇچى سۆز كۆرۈلۈشى كېرەك. چۈنكى، باغلىغۇچى سۆزلەر تۇرغۇن سۆزلەرنى خەۋەر شەكلىگە ئىگە قىلىدىغان ياكى پېئىلنىڭ ئۆزىكى ۋە شەخسسىز شەكىللىرىنى پېئىللارنىڭ شەخسلىك شەكلىگە ئۆزگەرتىدىغان مۇھىم ئامىل. بۇنى تىلىمىزنىڭ سەل قەدىمىيرەك شەكىللىرىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

بىراق، پېئىللارنىڭ مۇشۇ ئىككىنچى فورمىسىدىكى بايان راي شەخسلىك شەكىللىرىدىكى باغلىغۇچىلار، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قىسقارتىۋېتىلگەن. ئۇنىڭ قىسقارتىۋېتىلگەنلىك ئىزلىرىنى، بىز بەزى دىيالېكت ـ شىۋىلىرىمىزنىڭ مۇشۇ خىل

فورمىدا تۇرلەنگەن پېئىل شەكىللىرىدىن تېپىۋالالايمىز. مەسىلەن، لوپنور دىيالېكتى ۋە خوتەن دىيالېكتىدىن ئۇنىڭ ئىزىنى تاپقىلى بولىدۇ.

ئەدەبىي تىلىمىزدىكى ئىككىنچى فورمىغا كىرىدىغان «كۆرىمەن» دېگەن بايان رايى شەخسلىك شەكلىنىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەكلى، لوپنوردا تەركىبىگە «دى» تاۋۇشى قوشۇلغان ھالەتتە ئىپادىلىنىدۇ، يەنى «ـ دىمەن\دۇمەن\دۇمەن» ياكى «ـ دىمىز» قوشۇمچىسى قوشۇلغان ھالەتتە ئىپادىلىنىدۇ (بىرىنچى شەخس كۆپلۈك شەكلىنىڭ يەنە بىر « ـ دىۋىز» ۋاريانتىمۇ بار). كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇ يەردە كۆپىيىپ قالغان «دى» قوشۇمچىسى، دەل قەدىمكى تىلىمىزدا مەۋجۇت، بىراق ھازىرقى تىلىمىزدا چۈشۈپ قالغان پېئىللارنىڭ بۇ خىل بايان رايى شەخسلىك شەكلىدىكى باغلىغۇچى سۆز «ئىدى» نىڭ قىسقارتىلغان شەكلىدۇر. مەسىلەن:

◁ بارادىمەن (بارىمەن)، توسۇيدۇمەن (توسۇيمەن)، يۇرۇيدۇمەن (يۇرۇيمەن)؛ بارادىمىز بارادىۋىز (بارىمىز)، توسۇدىمىز\توسۇدىۋىز (توسۇيمىز)، يۇرۇيدىمىز\يۇرۇيدىۋىز (يۇرۇيمىز)...

لوپنوردا بۇ خىل فورمىنىڭ يەنە ئۇچىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەكلىنىڭ قوشۇمچىلىرى « ـ دى\يدۇ» (بىرلىك قوشۇمچىسى) ۋە « ـ دۇلار\يدۇلار\دۇلەر\يدۇلەر» (كۆپلۈك قوشۇمچىسى) لاردىنمۇ باغلىغۇچى «ئىدى» نىڭ كۆرۈلگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئول ئالادۇ (ئۇ ئالىدۇ)، ئولور ئالادۇلار (ئۇلار ئالىدۇ)، ئول كەتەدۇ (ئۇ كېتىدۇ)، ئولور كەتەدۇلەر (ئۇلار كېتىدۇ)...

خوتەن، كەلپىن، قاغىلىق، يەكەن قاتارلىق جايلاردا، بۇ خىل فورمىدىكى پېئىللارنىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەكلى ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىق، يەنى «ت» تاۋۇشى كۆپىيىپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، بىرلىكتە « ـ تمەن» قوشۇمچىسى، كۆپلۈكتە « ـ تمىز» قوشۇمچىسى قوللىنىلىدۇ. بۇ يەردە كۆپىيىپ قالغان «ت» تاۋۇشىمۇ، دەل قەدىمكى تىلىمىزدا مەۋجۇت، بىراق ھازىرقى تىلىمىزدا چۈشۈپ قالغان پېئىللارنىڭ بۇ خىل بايان رايى شەخسلىك شەكلىدىكى باغلىغۇچى سۆز «ئىدى» نىڭ قىسقارتىلغان شەكلىدۇر. مەسىلەن:

◁ ئىچتمە (ئىچىمەن)، كۆيتمە (كۆرىمەن)، بايتمە (بارىمەن)، ماڭتمە (ماڭىمەن) ...

خوتەن، كەلپىن، قاغىلىق، يەكەن قاتارلىق جايلاردا بۇ خىل تۇرغۇچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەكلىدە « ـ يتۇ\تۇ\تۇ» قوشۇمچىسى قوللىنىلىدۇ، بۇمۇ باغلىغۇچى «ئىدى» نىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى. مەسىلەن:

◁ دىيتۇ (دەيدۇ)، ئامايتۇ (ئالمايدۇ)، قىمايتۇ (قىلمايدۇ)، بەمىيتۇ (بەرمەيدۇ) ...

لوپنوردىكى ۋە خوتەن قاتارلىق جايلاردىكى يۇقىرىقى ئەھۋاللار دەل ئالدىدا سۆزلەپ ئۆتكەن «ئەمەلىيەتتە پېئىللارنىڭ بايان رايى شەخسلىك شەكىللىرىنىڭ فورمىلىرىنىڭ ھەممىسىدە باغلىغۇچى سۆز كۆرۈلىدۇ» دېگەن يەكۈنىمىزنىڭ ئىسپاتى.

تۇرپان، قومۇللاردا بۇ خىل تۇرغۇچى ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك ھۆرمەت شەكلى «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان ھالەتتە قوللىنىلىدۇ ھەمدە لەۋلەشكەن ۋاريانتى بار، يەنى « ـ يسىزلە\سىزلە\ۋسىزلە\ۋسىزلە». باشقا جايلاردا بۇ خىل ھۆرمەت شەكلى

قوللىنىلمايدۇ. مەسىلەن:

◁ بارىسىزلە (بارىسىزلەر)، كۆرۈسىزلە (كۆرىسىزلەر)، تۇتۇسىزلە (تۇتىسىزلەر...)

شېۋىلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك بۇ خىل فورمىدىكى پېئىللارنىڭ ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك ئاددىي شەكلىنىڭ تەركىبىدىكى «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ، شۇنىڭدەك يەنە لەۋلەشكەن ۋارىيانتى « ـ ۇسىلە\ۈسىلە» شەكلى مەۋجۇت. مەسىلەن:

◁ بارىسىلە (بارىسىلەر)، كۆرۈسىلە (كۆرىسىلە)، تۇتۇسىلە (تۇتىسىلەر) ...

يۇقىرىقى ئىككى خىل فورمىدىكى جەمئىي بەش خىل پېئىل شەكلىنىڭ ھەربىرىنى دەرىجە ۋە تۈس قوشۇمچىسى قوشۇلمىغان ھالەتتە، بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز بولۇپ سەككىز خىل شەخسىتە تۈرلىسىگ، ھەربىر شەكلدىكى پېئىللار جەمئىي 16 خىل تۈرلىنىدۇ. بۇلارنى يەنە بولۇشلۇق سوراق ۋە بولۇشسىز سوراق شەكىللىرىدىمۇ تۈرلىسەك، ھەربىر شەكلدىكى پېئىللار يەنە 16 خىل تۈرلىنىدۇ. دېمەك بىرىنچى ۋە ئىككىنچى خىل فورمىدىكى ھەربىر پېئىل 32 خىل تۈرلەنسە، شۇنداقتا، بىرىنچى ۋە ئىككىنچى فورمىدىكى بەش خىل شەكلدىكى پېئىللار جەمئىي $5 \times 32 = 160$ خىل تۈرلىنىدىكەن.

قېنى، تۆۋەندە «كۆر ـ » پېئىلنى يۇقىرىقى ئىككى خىل فورمىغا كىرىدىغان بەش خىل شەكلىنىڭ بىرىدە، يەنى «كۆرىمەن» دېگەن شەكىلدە تۈرلەپ كۆرەيلى:

ئەدەبىي تىلدا «كۆرىمەن» دېگەن پېئىل شەكلىنىڭ بارلىق شەخسىلەر بىلەن تۈرلىنىشى مۇنداق 32 خىل بولىدۇ (دەرىجە ۋە تۈس قوشۇمچىسى قوشۇلمىغان ھالەتتە):

◁ بولۇشلۇق شەكلى: كۆرىمەن، كۆرىمىز، كۆرىسەن، كۆرىسىز، كۆرىدىلا، كۆرىسىلەر، كۆرىسىزلەر، كۆرىدۇ؛

◁ بولۇشسىز شەكلى: كۆرمەيمەن، كۆرمەيمىز، كۆرمەيسەن، كۆرمەيسىز، كۆرمەيدىلا، كۆرمەيسىلەر، كۆرمەيسىزلەر، كۆرمەيدۇ؛

◁ بولۇشلۇق سوراق شەكلى: كۆرىمەنمۇ، كۆرەمسەن، كۆرەمسىز، كۆرەمدىلا، كۆرەمسىلەر، كۆرەمسىزلەر، كۆرەمدۇ؛

◁ بولۇشسىز سوراق شەكلى: كۆرمەيمەنمۇ، كۆرمەمسەن، كۆرمەمسىز، كۆرمەمدىلا، كۆرمەمسىلەر، كۆرمەمسىزلەر، كۆرمەمدۇ.

تىلىمىزدىكى ھەربىر پېئىلنى يۇقىرىقى ئىككى خىل فورمىغا كىرىدىغان بەش خىل شەكلىنىڭ ھەممىسىدە مۇشۇنداق تۈرلەپ باقساق، يۇقىرىقى ئىستاتىستىكىمىزنىڭ ئاساسەن توغرا ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

3) ئۇچىنچى خىل فورما: پېئىل ئۆزىكى + شەخسسىز پېئىل قوشۇمچىسى + باغلىغۇچى سۆز + شەخ 2\1

يەشمىسى: پېئىل ئۆزىكىگە پېئىللارنىڭ مەلۇم بىر شەخسسىز پېئىلىنىڭ قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ، ئاندىن بىر خىل باغلامچى سۆز قوشۇلۇپ، ئاخىرىدا پېئىلنىڭ بىرىنچى يۇرۇش ياكى ئىككىنچى يۇرۇش شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ تۈزۈلىدۇ.

بۇ خىل فورما بويىچە تۈرلەنگەن پېئىللارنىڭ بايان راي شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە ئالدى بىلەن پېئىللارنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرىنىڭ قوشۇمچىسىدىن قوشۇپ، كەينىگە باغلامچى سۆزدىن قوشۇپ، ئاندىن پېئىلنىڭ بىرىنچى يۇرۇش ياكى

ئىككىنچى يۈرۈش بايان راي شەخس قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. بۇ خىل فورمىغا كىرىدىغان پېئىللارنىڭ شەكلى خېلى كۆپ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا تۆۋەندىكىدەك:

بۇ فورمىغا كىرىدىغان پېئىللارنىڭ بىرىنچى يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنگەن بايان راي شەخسلىك شەكىللىرى تۆۋەندىكىدەك ئالتە خىل بولىدۇ:

▷ كۆرگەنىدىم ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گەن (سۈپەتداش قوشۇمچىسى)+ ئىدى (باغلىغۇچى)+ م (بىرىنچى يۈرۈش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

▷ كۆرمەكچىدىم ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + مەكچى (مەقسەت پېئىل قوشۇمچىسى)+ ئىدى>دى (باغلىغۇچى)+ م (بىرىنچى يۈرۈش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

▷ كۆرىدىغانىدىم① ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + دىغان (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + ئىدى (باغلىغۇچى)+ م (بىرىنچى يۈرۈش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

▷ كۆرەرمىدىم ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ئەر (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + ئىدى (باغلىغۇچى)+ م (بىرىنچى يۈرۈش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

▷ كۆرەتتىم ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ئەر (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + ئىدى (باغلىغۇچى)+ م (بىرىنچى يۈرۈش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

▷ كۆرۈۋېدىم ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋېپ> ۋۇ (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + ئىدى (باغلىغۇچى)+ م (بىرىنچى يۈرۈش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

يۇقىرىقى شەكىللەردە، باغلامچى سۆز «ئىدى» نىڭ ھەر خىل قىسقارتىلما شەكىللىرى كۆرۈلگەن، بولۇپمۇ پېئىل شەكىللىرى ھەر خىل شەخسلەر بىلەن تۇرلەنگەندە، بۇ خىل ئەھۋال تېخىمۇ ئېغىر دەرىجىدە كۆرۈلىدۇ.

بۇ فورمىغا كىرىدىغان پېئىللارنىڭ ئىككىنچى يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنگەن بايان راي شەخسلىك شەكىللىرى تۆۋەندىكىدەك ئەللىك خىل:

▷ كۆرەتتىكەنمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ئەر (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۈرۈش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

▷ كۆرۈۋېكەنمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋېپ (رەۋىشداش قوشۇمچىسى)+ ئىكەن (باغلىغۇچى)+ مەن (ئىككىنچى يۈرۈش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

▷ كۆرۈۋېكەنمىشمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋېپ>ۋۇ (رەۋىشداش قوشۇمچىسى)+ ئىكەن (باغلىغۇچى)+ مىش (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۈرۈش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

▷ كۆرۈۋېكەنمەنمىش ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋېپ>ۋۇ (رەۋىشداش قوشۇمچىسى)+ ئىكەن (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۈرۈش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)+ مىش (باغلىغۇچى)

▷ كۆرۈۋېتىمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋېپ>ۋۇ (رەۋىشداش قوشۇمچىسى)+ تۇر>تى (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۈرۈش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

---

① پېئىللارنىڭ «كۆرىدىغانىدىم» دېگەندەك شەكلى تۇرپاندا ئىنتايىن كۆپ قوللىنىلىدۇ ھەمدە ھەر دائىم پېئىللارنىڭ «كۆرەتتىم» دېگەن شەكلىنىڭ ئورنىدا كېلىپ، تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇش ئاجىزلىشىپ «كۆردىغىنىدىم» دېگەن شەكىلدە قوللىنىلىدۇ. پېئىللارنىڭ «كۆرەتتىم» دېگەندەك شەكلى بولسا، تۇرپاندا مۇتلەق قوللىنىلمايدۇ.

◁ كۆرۈپتىمىشمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋې (رەۋىشداش قوشۇمچىسى)+ تۇر>تى (باغلىغۇچى)+ مىش (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرۈپتىمەنمىش ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋې (رەۋىشداش قوشۇمچىسى)+ تۇر>تى (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)+ مىش (باغلىغۇچى)

◁ كۆرۈپتىكەنمەن① ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋې (رەۋىشداش قوشۇمچىسى)+ تۇر>تى (باغلىغۇچى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرۈپتىكەنمەنمىش ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋې (رەۋىشداش قوشۇمچىسى)+ تۇر>تى (باغلىغۇچى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)

◁ كۆرۈپتىكەنمىشمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋې (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + تۇر>تى (باغلىغۇچى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مىش (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرۈپتىدەكمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋې (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + تۇر>تى (باغلىغۇچى) + دەك (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرۈپتىدەكمەنمىش ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋې (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + تۇر>تى (باغلىغۇچى) + دەك (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)

◁ كۆرۈپتىدەكمىشمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋې (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + تۇر>تى (باغلىغۇچى) + دەك (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرگۈدەكمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گۇ (ئىسىمداش قوشۇمچىسى) + دەك (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرگۈدەكمەنمىش ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گۇ (ئىسىمداش قوشۇمچىسى) + دەك (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)

◁ كۆرگۈدەكمىشمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گۇ (ئىسىمداش قوشۇمچىسى) + دەك (باغلىغۇچى) + مىش (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرمەكچىمىشمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + مەكچى (مەقسەت پېئىل قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك

① پېئىللارنىڭ بەزى شەكىللىرىدە شەخس قوشۇمچىسى باغلىغۇچىنىڭ ئالدىدا كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن: كۆرۈپتىكەنمەن، كۆرۈپتىمەنكەن.

قوشۇمچىسى)

◁ كۆرمەكچىمەنمىش ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + مەكچى (مەقسەت پېئىل قوشۇمچىسى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)

◁ كۆرمەكچىكەنمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + مەكچى (مەقسەت پېئىل قوشۇمچىسى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرمەكچىكەنمەشمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + مەكچى (مەقسەت پېئىل قوشۇمچىسى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مىش (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرمەكچىكەنمەنمىش ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + مەكچى (مەقسەت پېئىل قوشۇمچىسى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)

◁ كۆرەرمىشمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ئەر (سۇپەتداش قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرەرمەنمىش ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ئەر (سۇپەتداش قوشۇمچىسى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)

◁ كۆرەرىكەنمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ئەر (سۇپەتداش قوشۇمچىسى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرەرىكەنمەنمىشمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ئەر (سۇپەتداش قوشۇمچىسى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)

◁ كۆرەرىكەنمەنمىش ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ئەر (سۇپەتداش قوشۇمچىسى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)

◁ كۆرىدىكەنمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ئە>ئى (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + دۇر>دى (باغلىغۇچى) + ئىكەن+ مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرىدىكەنمىشمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ئە>ئى (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + دۇر>دى (باغلىغۇچى) + ئىكەن+ مىش (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرىدىكەنمىش ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ئە>ئى (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + دۇر>دى (باغلىغۇچى) + ئىكەن(باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)

◁ كۆرگەندىمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گەن (سۇپەتداش قوشۇمچىسى) + دۇر(باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرگەندۇرمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گەن (سۇپەتداش قوشۇمچىسى) +

دۇر(باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)
◁ كۆرگەندەكمەن ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گەن (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + دەك (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)
◁ كۆرگەندەكمىشمەن ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گەن (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + دەك (باغلىغۇچى) + مىش (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)
◁ كۆرگەندەكمەنمىش ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گەن (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + دەك (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)
◁ كۆرىدىغاندىمەن ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + دىغان (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + دۇر>دى (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)
◁ كۆرىدىغاندۇرمەن ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + دىغان (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + دۇر (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)
◁ كۆرىدىغاندەكمەن ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + دىغان (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + دەك (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)
◁ كۆرىدىغاندەكمىشمەن ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + دىغان (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + دەك (باغلىغۇچى) + مىش (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)
◁ كۆرىدىغاندەكمەنمىش ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + دىغان (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + دەك (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)
◁ كۆرىدىغانىكەنمەن ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + دىغان (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)
◁ كۆرىدىغانىكەنمىشمەن ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + دىغان (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مىش (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)
◁ كۆرىدىغانىكەنمەنمىش ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + دىغان (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)
◁ كۆرگەنكەنمەن ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گەن (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)
◁ كۆرگەنكەنمەنمىش ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گەن (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)
◁ كۆرگەنكەنمىشمەن ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گەن (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مىش (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرگەنمەنمىش ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گەن (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)

◁ كۆرگەنمىشمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گەن (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرىمىشمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ئە (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)+ مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرىمەنمىش ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ئە (رەۋىشداش قوشۇمچىسى)+ مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)

◁ كۆرىمەنكەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ئە (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + ئىكەن (باغلىغۇچى)

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، پېئىللارنىڭ «كۆرەتتىم، باراتتىم» دېگەندەك شەكىللىرى ئەمەلىيەتتە «كۆرەرىدىم، بارارىدىم» دېگەندەك شەكىللەرنىڭ ئۆزگىرىشىدۇر. پېئىللارنىڭ «كۆرەتتىكەنمەن، باراتتىكەنمەن» دېگەندەك شەكىللىرى بولسا، ئەمەلىيەتتە «كۆرەرىكەنمەن، بارارىكەنمەن» دېگەندەك شەكىللەرنىڭ ئۆزگىرىشىدۇر. بىراق، جەنۇبىي شىنجاڭ دائىرىسىدە ئاساسەن ئالدىدىكى شەكىللەر، يەنى «كۆرەتتىم، كۆرەتتىكەنمەن» دېگەن شەكىللەر قوللىنىلىدۇ ھەمدە بۇ خىل شەكىللەرنىڭ تەركىبىدىكى «ئا\ئە» تاۋۇشلىرى ئاجىزلاپ «ئى» غا نۆۋەتلىشىپ، «كۆرىتتىم، كۆرىتتىكەنمەن، بارىتتىم، بارىتتىكەنمەن» دېگەندەك شەكىللەرگە ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. سەل قەدىمىيرەك بولغان كەينىدىكى شەكىللەر، يەنى «كۆرەرىدىم، كۆرەرىكەنمەن» دېگەن شەكىللەر تۇرپان قاتارلىق جايلاردا قوللىنىلىدۇ ھەمدە تېخى «كۆرۇردۇم، بارۇردۇم؛ كۆرۇركەنمەن، بارۇركەنمەن» دېگەندەك شەكىللەردە قوللىنىلىدۇ ياكى «كۆرىدىغىنىدى» (<كۆرىدىغانىدى) دېگەن شەكىللەر بىلەن نۆۋەتلىشىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

قەشقەر قاتارلىق جايلاردا:

بىلگەن بو:سام ئۇ ۋە:گە مەمۇ بارىتتىم \بارىتتىكەنمەن. (بىلگەن بولسام ئۇ يەرگە مەنمۇ باراتتىم\باراتتىكەنمەن)

◁ بالام خەت يېزىپ تۇرىتتى، ئۇ:لى كېلىپ تۇرىتتى. (بالام خەت يېزىپ تۇراتتى، ئۇلار كېلىپ تۇراتتى)

تۇرپانلاردا:

◁ بىلگەن ۋو:سام ئىيە:گە مەمو بارۇردۇم\بارۇركەمە. (بىلگەن بولسام مەنمۇ باراتتىم\باراتتىكەنمەن)

◁ بالام خەت يېزىپ تۇردىغىنىدى. ئۇلا: كېپ تۇردىغىنىدى. (بالام خەت يېزىپ تۇراتتى، ئۇلار كېلىپ تۇراتتى)

يەنە پېئىللارنىڭ «كۆرىدىغاندىمەن، بارىدىغاندىمەن» دېگەندەك شەكىللىرى، ئەمەلىيەتتە «كۆرىدىغاندۇرمەن، بارىدىغاندۇرمەن» (كۆر+ دىغان+ دۇر+ مەن، بار+ دىغان+ دۇر+ مەن) دېگەندەك شەكىللەرنىڭ ئۆزگىرىشىدۇر. بىراق، جەنۇبىي شىنجاڭ دائىرىسىدە ئاساسەن ئالدىدىكى شەكىل كۆپرەك قوللىنىلىدۇ، سەل قەدىمىيرەك بولغان كەينىدىكى شەكىل تۇرپان قاتارلىق جايلاردا كۆپرەك قوللىنىلىدۇ ھەمدە پېئىل تەركىبىدىكى «غ» تاۋۇشى دائىم چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

◁ ـــ ئۇ ئەتە قانا قىلۇر، بارامدىغاندۇر؟ ـــ باردا:ندۇر. (ـــ ئۇ ئەتە قانداق قىلار، بارارمۇ؟ ـــ باردىغاندۇ) (تۇرپان)

◁ ـــ مەنمۇ كۆر:داندۇرمە؟ ـــ ھە، كۆرسە، قوخمىسىنا ! (ـــ مەنمۇ كۆردىغاندىمەن؟ ـــ ھە، كۆرسەن، قورقمىغىنا !) (تۇرپان)

4) تۆتىنچى خىل فورما: پېئىل ئۆزىكى + پېئىللارنىڭ زامان قوشۇمچىسى + شەخسسىز پېئىل قوشۇمچىسى + باغلىغۇچى + شەخ 1\2

يەشمىسى: پېئىل ئۆزىكىگە پېئىللارنىڭ زامان قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ، ئاندىن مەلۇم بىر شەخسسىز پېئىلىنىڭ قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ، كەينىگە يەنە بىر خىل باغلامچى سۆز قوشۇلىدۇ، ئاخىرىدا پېئىلنىڭ بىرىنچى يۈرۈش ياكى ئىككىنچى يۈرۈش شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ تۈزۈلىدۇ.

بۇ فورمىغا كىرىدىغان پېئىللارنىڭ بىرىنچى يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلەنگەن بايان راي شەكىللىرى تۆۋەندىكىدەك تۆت خىل بولۇشى مۇمكىن:

◁ كۆرۈۋاتاتتىم ـــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋاتات (زامان قوشۇمچىسى) + ئار (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + ئىدى (باغلىغۇچى) + م (بىرىنچى يۈرۈش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرگىلىۋاتاتتىم ـــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گىلىۋات (زامان قوشۇمچىسى) + ئار (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + ئىدى (باغلىغۇچى) + م (بىرىنچى يۈرۈش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرۈۋاتقانىدىم ـــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋاتات (زامان قوشۇمچىسى) + قان (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + ئىدى (باغلىغۇچى) + م (بىرىنچى يۈرۈش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرگىلىۋاتقانىدىم ـــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گىلىۋات (زامان قوشۇمچىسى) + قان (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + ئىدى (باغلىغۇچى) + م (بىرىنچى يۈرۈش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

بۇ فورمىغا كىرىدىغان پېئىللارنىڭ بايان راي ئىككىنچى خىل شەخس قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلەنگەن شەكىللىرى تۆۋەندىكىدەك ئەللىك بەش خىل بولۇشى مۇمكىن :

◁ كۆرۈۋاتىمەن① ـــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋاتات (زامان قوشۇمچىسى) + ئا>ئى (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + مەن (ئىككىنچى يۈرۈش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرۈۋاتىمىشمەن ـــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋاتات (زامان قوشۇمچىسى) + ئا>ئى (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۈرۈش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرۈۋاتىمەنمىش ـــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋاتات (زامان قوشۇمچىسى) + ئا>ئى (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + مەن (ئىككىنچى يۈرۈش بىرىنچى شەخس بىرلىك

① كۆرۈۋاتىمەن ـــ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، بۇ شەكىلنىڭ بىرىنچى ۋە ئىككىنچى شەخسلىرىدە باغلىغۇچى سۆز كۆرۈلمەيدۇ، بىراق ئۇچىنچى شەخستە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن: كۆرۈۋاتىمەن، كۆرۈۋاتىسەن، كۆرۈۋاتىدۇ ... دېگەندەك. شۇڭا، بۇ شەكىل يەنىلا تۆتىنچى فورمىغا كىرگۈزۈلدى.

قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)

◁ كۆرۈۋاتماقتىمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋاۋات (زامان قوشۇمچىسى) + ماقتا (ئىسىمداش قوشۇمچىسى ۋە كېلىش قوشۇمچىسى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرۈۋاتاتتىكەنمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋاۋات (زامان قوشۇمچىسى) + ئار (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + ئىدى (باغلىغۇچى) + ئىكەن + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرۈۋاتارمىشمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋاۋات (زامان قوشۇمچىسى) + ئار (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرۈۋاتارمەنمىش ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋاۋات (زامان قوشۇمچىسى) + ئار (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)

◁ كۆرۈۋاتقانمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋاۋات (زامان قوشۇمچىسى) + قان(سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرۈۋاتقانمىشمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋاۋات (زامان قوشۇمچىسى) + قان(سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرۈۋاتقانمەنمىش ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋاۋات (زامان قوشۇمچىسى) + قان (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش(باغلىغۇچى)

◁ كۆرۈۋاتقاندىمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋاۋات (زامان قوشۇمچىسى) + قان (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + دۇر>دى (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرۈۋاتقاندۇرمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋاۋات (زامان قوشۇمچىسى) + قان (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + دۇر(باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىمىز، پېئىللارنىڭ «كۆرۈۋاتقاندىمەن، كېتىۋاتقاندىمەن» دېگەندەك شەكىللىرى ئەمەلىيەتتە «كۆرۈۋاتقاندۇرمەن، كېتىۋاتقاندۇرمەن» دېگەندەك شەكىللەرنىڭ ئۆزگىرىشىدۇر. بىراق، جەنۇبىي شىنجاڭ دائىرىسىدە ئاساسەن ئالدىدىكى شەكىل كۆپرەك قوللىنىلىدۇ، سەل قەدىمىيرەك بولغان كەينىدىكى شەكىل تۇرپان قاتارلىق جايلاردا كۆپرەك قوللىنىلىدۇ.

◁ كۆرۈۋاتقانكەنمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋاۋات (زامان قوشۇمچىسى) + قان (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + ئىكەن (باغلىغۇچى)+ مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرۈۋاتقانكەنمىشمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋاۋات (زامان قوشۇمچىسى) +

قان (سۇپەتداش قوشۇمچىسى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مىش (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرۈۋاتقانىكەنمەنمىش ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋاتقان (زامان قوشۇمچىسى) + قان (سۇپەتداش قوشۇمچىسى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)

◁ كۆرۈۋاتقۇدەكمەن ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋاتقان (زامان قوشۇمچىسى) + قۇ (ئىسىمداش قوشۇمچىسى) + دەك (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرۈۋاتقۇدەكمىشمەن ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋاتقان (زامان قوشۇمچىسى)+ قۇ (ئىسىمداش قوشۇمچىسى) + دەك (باغلىغۇچى) + مىش (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرۈۋاتقۇدەكمەنمىش ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋاتقان (زامان قوشۇمچىسى) + قۇ (ئىسىمداش قوشۇمچىسى) + دەك (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)

◁ كۆرۈۋاتىدىكەنمەن ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋاتقان (زامان قوشۇمچىسى) + ئا>ئى (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) دۇر>دى (باغلىغۇچى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرۈۋاتىدىكەنمىشمەن ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋاتقان (زامان قوشۇمچىسى) + ئا>ئى (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + دۇر>دى (باغلىغۇچى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مىش (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرۈۋاتىدىكەنمەنمىش ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋاتقان (زامان قوشۇمچىسى) + ئا>ئى (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + دۇر>دى (باغلىغۇچى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)

◁ كۆرۈۋېتىپتىمەن ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋاتقان (زامان قوشۇمچىسى) + پ>ۋ (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + تۇر>تۇ (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرۈۋېتىپتىمىشمەن ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋاتقان (زامان قوشۇمچىسى) + پ (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + تۇر>تۇ (باغلىغۇچى) + مىش (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرۈۋېتىپتىمەنمىش ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋاتقان (زامان قوشۇمچىسى)+ پ (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + تۇر>تۇ (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)

◁ كۆرۈۋېتىپتىدەكمەن ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋاتقان>ۋېتى (زامان قوشۇمچىسى) + پ (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + تۇر>تى (باغلىغۇچى) + دەك (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرۈۋېتىپتىدەكمىشمەن ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋاتقان>ۋېتى (زامان قوشۇمچىسى) + پ (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + تۇر>تى (باغلىغۇچى)+ دەك

(باغلىغۇچى) + مىش (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرۈۋېتىپتىدەكمەنمىش ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋۇاتا> ۋۇېت (زامان قوشۇمچىسى)+ ىپ (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + تۇر>تى (باغلىغۇچى)+ دەك (باغلىغۇچى)+ مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)

◁ كۆرۈۋېتىپتىكەنمەن ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋۇاتا>ۋۇېت (زامان قوشۇمچىسى) + ىپ (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + تۇر>تى (باغلىغۇچى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرۈۋېتىپتىمەنكەن ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋۇاتا>ۋۇېت (زامان قوشۇمچىسى) + ىپ (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + تۇر>تى (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + ئىكەن (باغلىغۇچى)

◁ كۆرۈۋېتىپتىكەنمىشمەن ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋۇاتا>ۋۇېت (زامان قوشۇمچىسى) + ىپ (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + تۇر>تى (باغلىغۇچى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مىش (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرۈۋېتىپتىكەنمەنمىش ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + ۋۇاتا>ۋۇېت (زامان قوشۇمچىسى) + ىپ (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) +تۇر>تى (باغلىغۇچى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)

◁ كۆرگىلىۋاتىمەن ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گىلىۋات (زامان قوشۇمچىسى) + ئا>ئى (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرگىلىۋاتىمىشمەن ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گىلىۋات (زامان قوشۇمچىسى) + ئا>ئى (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرگىلىۋاتىمەنمىش ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گىلىۋات (زامان قوشۇمچىسى) + ئا>ئى (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)

◁ كۆرگىلىۋاتماقتىمەن ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گىلىۋات (زامان قوشۇمچىسى) + ماقتا>ماقتى (ئىسىمداش قوشۇمچىسى ۋە كېلىش قوشۇمچىسى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرگىلىۋاتارمىشمەن ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گىلىۋات (زامان قوشۇمچىسى) + ئار (سۇپەتداش قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرگىلىۋاتارمەنمىش ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گىلىۋات (زامان قوشۇمچىسى) + ئار (سۇپەتداش قوشۇمچىسى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك

قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)
◁ كۆرگىلىۋاتقانمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گىلىۋات (زامان قوشۇمچىسى) + قان (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)
◁ كۆرگىلىۋاتقانمىشمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گىلىۋات (زامان قوشۇمچىسى) + قان (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)
◁ كۆرگىلىۋاتقانمەنمىش ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گىلىۋات (زامان قوشۇمچىسى) + قان (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)
◁ كۆرگىلىۋاتقانىكەنمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گىلىۋات (زامان قوشۇمچىسى) + قان (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)
◁ كۆرگىلىۋاتقانىكەنمىشمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گىلىۋات (زامان قوشۇمچىسى) + قان (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مىش (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)
◁ كۆرگىلىۋاتقانىكەنمەنمىش ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گىلىۋات (زامان قوشۇمچىسى) + قان (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)
◁ كۆرگىلىۋاتقۇدەكمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گىلىۋات (زامان قوشۇمچىسى)+ قۇ (ئىسىمداش قوشۇمچىسى) + دەك (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)
◁ كۆرگىلىۋاتقۇدەكمىشمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گىلىۋات (زامان قوشۇمچىسى) + قۇ (ئىسىمداش قوشۇمچىسى) + دەك (باغلىغۇچى) + مىش (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)
◁ كۆرگىلىۋاتقۇدەكمەنمىش ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گىلىۋات (زامان قوشۇمچىسى) + قۇ (ئىسىمداش قوشۇمچىسى) + دەك (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)
◁ كۆرگىلىۋېتىپتىدەكمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گىلىۋات>گىلىۋېت (سۈپەتداش قوشۇمچىسى) + پ (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + تۇر>تى (باغلىغۇچى) + دەك (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)
◁ كۆرگىلىۋېتىپتىدەكمىشمەن ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گىلىۋات>گىلىۋېت (زامان قوشۇمچىسى) + پ (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + تۇر>تى (باغلىغۇچى) + دەك (باغلىغۇچى) + مىش (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)
◁ كۆرگىلىۋېتىپتىدەكمەنمىش ــ كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گىلىۋات>گىلىۋېت (زامان قوشۇمچىسى) + پ (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + تۇر>تى (باغلىغۇچى) + دەك

(باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)

◁ كۆرگىلىۋېتىپتىكەنمەن ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گىلىۋات>گىلىۋېت (زامان قوشۇمچىسى) + ىپ (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + تۇر>تى (باغلىغۇچى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرگىلىۋېتىپتىكەنمىشمەن ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گىلىۋات>گىلىۋېت (زامان قوشۇمچىسى) + ىپ (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + تۇر>تى (باغلىغۇچى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مىش (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرگىلىۋېتىپتىكەنمەنمىش ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گىلىۋات>گىلىۋېت (زامان قوشۇمچىسى) + ىپ (رەۋىشداش قوشۇمچىسى)+ تۇر>تى (باغلىغۇچى) + ئىكەن (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)

◁ كۆرگىلىۋېتىپتىمەن ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گىلىۋات>گىلىۋېت (زامان قوشۇمچىسى) + ىپ (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + تۇر>تى (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرگىلىۋېتىپتىمىشمەن ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گىلىۋات>گىلىۋېت (زامان قوشۇمچىسى) + ىپ (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + تۇر>تى (باغلىغۇچى) + مىش (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى)

◁ كۆرگىلىۋېتىپتىمەنمىش ← كۆر (پېئىل ئۆزىكى) + گىلىۋات>گىلىۋېت (زامان قوشۇمچىسى) + ىپ (رەۋىشداش قوشۇمچىسى) + تۇر>تى (باغلىغۇچى) + مەن (ئىككىنچى يۇرۇش بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى) + مىش (باغلىغۇچى)

ئەمەلىيەتتە، ئەدەبىي يېزىق تىلىدا باغلامچى سۆز «مىش\ئىمىش» قوشۇلغان پېئىل شەكىللىرىنىڭ ئىشلىتىلىش چاستوتىسى ئىنتايىن ئاز بولۇپ، ھەتتا ئېغىز تىلىدىمۇ ئاز ئۇچرايدۇ. پەقەت زۆرۈر تېپىلغاندىلا كۆرۈلۈپ قېلىشى مۇمكىن. شۇنداقتىمۇ بۇ يەردە، پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە باغلىغۇچى «ئىمىش»، ھەتتا قوش باغلىغۇچى «ئىكەن+ مىش» ياكى «مىش+ ئىكەن» لەر قوشۇلغان، كۆرۈلۈش چاستوتىسى ئىنتايىن ئاز بولسىمۇ، كۆرۈلۈش ئىمكانىيىتى بولغانلىكى بارلىق پېئىل شەكىللىرىنىڭ ھەممىسىنى كۆرسىتىپ ئۆتتۇق. بۇنداق قىلىشتىكى مەقسەت، تەتقىقاتنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈندۇر.

بىزنىڭ بايقىشىمىزچە، يۇقىرىدىكى يۇزدىن ئارتۇق پېئىل شەكىللىرىنىڭ بەزىلىرى ئەدەبىي تىلىمىزدا كۆرۈلمەي، مەلۇم دىيالېكت ـ شېۋىلەردە كۆرۈلۈشى مۇمكىن ياكى دىيالېكت ـ شېۋىلەردە كۆرۈلمەي، ئەدەبىي تىلىمىزدا كۆرۈلۈشى مۇمكىن ۋە ھەتتا بەزى شېۋىلەردە كۆرۈلۈپ، يەنە بەزى شېۋىلەردە كۆرۈلمەسلىكىمۇ مۇمكىن. مەيلى نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، يۇقىرىقى تۆت خىل فورما ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى، جۈملىدىن ئۇنىڭ دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدىكى پېئىللارنىڭ كۆرۈلۈش ئىمكانىيىتى بولغان بارلىق بايان راي شەخسلىك شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالالايدۇ. ئەمدى بۇلاردىن باشقا

يەنە قانداق پېئىل شەكىللىرىنىڭ بارلىقى ھازىرچە بىزگە نامەلۇم. بۇ مەسىلە توغرىسىدا يەنە داۋاملىق ئىزدىنىپ كۆرسەك بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

تۆۋەندە پېئىللارنىڭ بايان راي شەخسلىك شەكىللىنىڭ تۆت خىل فورمىسىغا چۈشىدىغان جەمئىي 121 خىل شەكلىنى يىغىنچاقلاپ كۆرسىتىپ ئۆتىمىز. بۇلارنىڭ ئىچىدە بەزىلىرىنىڭ ئىشلىتىلىش چاستوتىسى يۇقىرى بولسا، بەزىلىرىنىڭ ئىشلىتىلىش چاستوتىسى تۆۋەن. بىز ئۆزىمىزنىڭ كومپيۇتېر تىلشۇناسلىقىنىڭ ئىستاتىستىكا ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ ئىستاتىستىكىلاپ چىققان خۇلاسىمىزگە ئاساسەن، بۇ پېئىل شەكىللىرىگە ئىشلىتىلىش چاستوتىسىغا قاراپ بەلگە قويۇپ چىقتۇق:

پېئىل شەكىللىرىنىڭ ئالدىغا «*» بەلگىسى قويۇلغانلىرى، بىزنىڭ ئەدەبىي ئېغىز تىلىغا ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشىمىزگە ئاساسەن ئېنىقلاپ چىقىلغان، ئەدەبىي ئېغىز تىلىمىزدا ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان 12 خىل بايان راي شەخسلىك شەكلىدۇر. يەنە «كۆرمەكتىمەن» دېگەن شەكىل ئەدەبىي يېزىق تىلىمىزدا كۆپ قوللىنىلمىدىكەن.

ئالدىغا «#» بەلگىسى قويۇلغانلىرى ئەدەبىي تىلىمىزدا ياكى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىمىزدە بىرقەدەر كۆپرەك قوللىنىلمىدىغان بايان راي شەخسلىك شەكىللىرىدۇر. قالغان ھېچقانداق بەلگە قويۇلمىغان پېئىل شەكىللىرى كۆرۈلۈش ئىمكانىيىتى بار، بىراق ئاز كۆرۈلمىدىغان بايان راي شەخسلىك شەكىللىرىدىن ئىبارەت:

*كۆردۇم
*كۆرمىدىكەنمەن
*كۆرمەن
*كۆرۈپتىمەن
*كۆرۈۋاتاتتىم
*كۆرۈۋېتىپتىمەن
#كۆرگىلىۋاتاتتىم
#كۆرگىلىۋاتقانمەن
#كۆرگىلىۋاتقانىدىم
#كۆرگىلىۋاتىمەن
#كۆرەرمىدىم
#كۆرمەكچىدىم
#كۆرمەكچىكەنمەن
#كۆرمىدىغانىدىم
#كۆرمىدىغانكەنمەن
#كۆرۈۋاتقاندىمەن
#كۆرۈۋاتقانىدىم
#كۆرۈۋاتقۇدەكمەن
#كۆرۈۋېتىپتىكەنمەن
كۆرگىلىۋاتارمىشمەن
كۆرگىلىۋاتقانمىشمەن
كۆرگىلىۋاتقانكەنمىشمەن

*كۆرەتتىم
*كۆرەرمەن
*كۆرۈۋاتاتتىم
*كۆرۈۋېدىم
*كۆرگۈدەكمەن
*كۆرمەكچىمەن
#كۆرۈپتىكەنمەن
#كۆرگەنىكەنمەن
#كۆرگەندىمەن
#كۆرگەنمەن
#كۆرمەنكەن
#كۆرگەنىدىم
#كۆرمىدىغاندىمەن
#كۆرۈۋېتىپتىدەكمەن
#كۆرگىلىۋاتقانكەنمەن
#كۆرەتتىكەنمەن
#كۆرۈۋاتقانكەنمەن
#كۆرۈۋېكەنمەن
#كۆرەرىكەنمەن
كۆرگىلىۋاتارمەنمىش
كۆرگىلىۋاتقانمەنمىش
كۆرگىلىۋاتقانكەنمەنمىش

كۆرگىلىۋاتقۇدەكمىشمەن
كۆرگىلىۋاتماقتىمەن
كۆرگىلىۋاتمىشمەن
كۆرگىلىۋېتىپتىدەكمەن
كۆرگىلىۋېتىپتىكەنمىشمەن
كۆرگىلىۋېتىپتىكەنمەنمىش
كۆرگىلىۋېتىپتىتىمەن
كۆرگىلىۋېتىپتىمەنمىش
كۆرگۈدەكمەنمىش
كۆرگەندەكمەن
كۆرگەندەكمەنمىش
كۆرگەنمەنمىش
كۆرگەنكەنمەنمىش
كۆرمەكچىكەنمەنمىش
كۆرمەكچىمىشمەن
كۆرمەكچىمەنمىش
كۆرىدىغاندەكمىشمەن
كۆرىدىغانكەنمىشمەن
كۆرىدىكەنمىشمەن
كۆرىمىشمەن
كۆرىمەنمىش
كۆرۈپتىدەكمەن
كۆرۈپتىكەنمىشمەن
كۆرۈپتىمىشمەن
كۆرۈۋاتاتتىكەنمەن
كۆرۈۋاتارمەنمىش
كۆرۈۋاتقانمىشمەن
كۆرۈۋاتقانمەن
كۆرۈۋاتقانكەنمەنمىش
كۆرۈۋاتقۇدەكمەنمىش
كۆرۈۋاتىدىكەنمىشمەن
كۆرۈۋاتىدىكەنمەن
كۆرۈۋاتىمىشمەن
كۆرۈۋېكەنمىشمەن
كۆرۈۋېتىپتىدەكمىشمەن
كۆرۈۋېتىپتىكەنمىشمەن

كۆرگىلىۋاتقۇدەكمەنمىش
كۆرگىلىۋېتىپتىدەكمىشمەن
كۆرگىلىۋاتمەنمىش
كۆرگىلىۋېتىپتىدەكمەنمىش
كۆرگىلىۋېتىپتىكەنمەن
كۆرگىلىۋېتىپتىمىشمەن
كۆرۈۋاتقانكەنمىشمەن
كۆرگەندۇرمەن ①
كۆرگەنمىشمەن
كۆرگەندەكمىشمەن
كۆرىدىغاندەكمەن
كۆرگەنكەنمىشمەن
كۆرمەكچىكەنمەنمىش
كۆرمەكچىمىشمەن
كۆرىدىغاندۇرمەن
كۆرىدىغاندەكمەنمىش
كۆرىدىغانكەنمەنمىش
كۆرىدىكەنمەنمىش
كۆرگۈدەكمىشمەن
كۆرۈپتىدەكمىشمەن
كۆرۈپتىدەكمەنمىش
كۆرۈپتىكەنمەنمىش
كۆرۈپتىمەنمىش
كۆرۈۋاتارمىشمەن
كۆرۈۋاتقاندۇرمەن
كۆرۈۋاتقانمەنمىش
كۆرگىلىۋاتقۇدەكمەن
كۆرۈۋاتقۇدەكمىشمەن
كۆرۈۋاتماقتىمەن
كۆرۈۋاتىدىكەنمەنمىش
كۆرۈۋېتىپتىمەنكەن
كۆرۈۋاتىمەنمىش
كۆرۈۋېكەنمەنمىش
كۆرۈۋېتىپتىدەكمەنمىش
كۆرۈۋېتىپتىكەنمەنمىش

① كۆرگەندۇرمەن ـــ ئەمەلىيەتتە بۇ خىل شەكىل بەزى جايلاردا «كۆرگەندىمەن» شەكلىدە قوللىنىلسا، بەزى جايلاردا مەسىلەن، تۇرپاندا «كۆرگەندۇرمەن» دېگەن شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. شۇڭا، ھەر ئىككى خىل شەكىل ئېلىندى.

كۆرۈۋېتىپتىمىشمەن	كۆرۈۋېتىپتىمەنمىش
كۆرەرمىشمەن	كۆرەرمەنمىش
كۆرەرىكەنمىشمەن	كۆرەرىكەنمەنمىش
كۆرمەكتىمەن	

يۇقىرىقى 121 خىل پېئىل شەكىللىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ ئاساسىي تۈرلىنىش شەكىللىرى.

ئەگەر مۇشۇ 100 ئەتراپىدىكى پېئىل شەكىللىرىنىڭ ھەربىرىنى سەككىز خىل شەخسته ھەم بولۇشلۇق، بولۇشسىز، بولۇشلۇق سوراق ۋە بولۇشسىز سوراق شەكىلده (جەمئىي 32 ياكى 36 خىل) تۈرلەپ چىقساق، كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، نەزەرىيە جەھەتتە ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر پېئىل دەرىجە ۋە تۈس قوشۇمچىسىنى قوشمىغاندىمۇ، ئاز دېگەندە 3200=32×100 ياكى 3600=36×100 خىلدىن ئارتۇق تۈرلىنىشى مۇمكىن. ئەگەر بۇ پېئىللار پېئىللارنىڭ دەرىجە ۋە تۈس قوشۇمچىلىرى بىلەن يەنە تۈرلەنسە، ئۇنىڭ سانى تېخىمۇ ئېشىپ كېتىدىغانلىقى ئېنىق.

يۇقىرىدا، نەچچە يىللاردىن بۇيانقى ئىنچىكە تەكشۈرۈشىمىز ۋە ئىستاتىستىكىلىرىمىزغا ئاساسەن، تىلىمىزدىكى پېئىللارنىڭ بارلىق تۈرلىنىش شەكىللىرىنى فورمىلاشتۇرۇپ، كۆرسىتىپ ئۆتۈش بىلەن بىللە، يەنە بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغانلىرىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتتۇق. ئىشىنىمىزكى، بۇ ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرىمىزدا، ئۇيغۇر تىلى دەرسلىكلىرى تۈزۈشلەردە ياكى ئۇيغۇر تىلىنى ئىككىنچى تىل ئورنىدا ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

قىسقىچە خۇلاسە:

A. يۇقىرىقى ئىستاتىستىكا پەقەت نەزەرىيە جەھەتتىكى ئىستاتىستىكىدىن ئىبارەت. ئەمەلىيەتتە پېئىللارنىڭ ھەر خىل شەخسلىك شەكىللىرىنىڭ ئەدەبىي يېزىق تىلى ۋە ئەدەبىي ئېغىز تىلىدىكى ئىشلىتىلىشىدە پەرق بولىدۇ. بەزى شەكىللەر پەقەت يېزىق تىلىغىلا خاس بولۇپ، ئېغىز تىلدا ئاساسەن قوللىنىلمايدۇ، بەزى شەكىللەر بولسا ئېغىز تىلىمىزدا كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، «كۆرمەكتىمەن، كۆرۈۋاتماقتىمەن، كۆرگىلىۋاتماقتىمەن» دېگەندەك شەكىللەر ئېغىزدا ئاساسەن قوللىنىلمايدۇ. يېزىقتا قوللىنىلغاندىمۇ، ئاساسلىق ئۇچىنچى شەخسته كېلىدۇ.

B. يەنە بەزى شەكىللەر ئەدەبىي تىلىمىزدا ئانچە كۆرۈلمەيدۇ، پەقەت دىيالېكت - شېۋىلەردە كۆپ قوللىنىلىدۇ. يەنە بەزى شەكىللەر a شېۋىدە قوللىنىلسا، b شېۋىدە قوللىنىلمايدۇ، b شېۋىدە قوللىنىلسا، a شېۋىدە قوللىنىلمايدۇ. مەسىلەن، «كۆرىدىغاندىم، كۆرىدىغانكەنمەن، كۆرۈركەنمەن (<كۆرەرىكەنمەن)، كۆرۈردۇم (<كۆرەرىدىم)» قاتارلىق شەكىللەر پەقەت تۇرپان شېۋىسىدە كۆپ قوللىنىلىدۇ. ئەدەبىي تىلدىكى «كۆرىدىكەنمەن، كۆرەتتىم» دېگەندەك شەكىللەر بولسا، تۇرپاندا مۇتلەق كۆرۈلمەيدۇ، بىراق باشقا شېۋىلەردە، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭدا ئىنتايىن كۆپ قوللىنىلىدۇ، دېگەندەك.

C. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، پېئىللارنىڭ يەنە قانداق تۈرلىنىش شەكىللىرى بار؟

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدە پېئىللارنىڭ ئەدەبىي تىلىمىزدا كۆرۈلمەيدىغان يەنە قانداق بايان رايىدا تۇرلەنگەن شەكىللىرى بار؟ ئەدەبىي تىلىمىزدىكى پېئىللارنىڭ بايان رايىدا تۇرلەنگەن قايسى شەكىللىرى دىيالېكت ـ شېۋىلەردە كۆرۈلمەيدۇ؟ ئەدەبىي تىلىمىزدىكى پېئىللارنىڭ بايان رايىدا تۇرلىنىپ كەلگەن ھەر خىل شەكىللىرىنىڭ ئوخشىمىغان دىيالېكت ـ شېۋىلەردىكى كونكرېت شەكىللىرى قانداق بولىدۇ؟ دېگەندەك مەسىلىلەر ئۇستىدە تەتقىقاتىمىزنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش، ئالدىمىزدىكى ۋەزىپىلەرنىڭ بىرىدۇر.

1.7.5 بايان راي شەخسلىك پېئىللارنىڭ كۆپ كۆرۈلىدىغان بەزى شەكىللىرىنىڭ شېۋىلەردىكى ۋارىيانتلىرى

ئەمدى تەكشۈرۈشىمىزگە ئاساسەن، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن تۆت خىل فورمىغا كىرىدىغان پېئىللارنىڭ بايان راي شەخسلىك شەكىللىرى ئىچىدە، دىيالېكت ـ شېۋىلەردە شەكىلدە پەرق بولغانلىرىدىن بىر قىسمى ئۇستىدە توختىلىمىز.

1) كۆردۈم

ئەدەبىي تىلدا بۇ شەكىلدىكى پېئىلنىڭ تۇرلىنىشى مۇنداق:

▷ كۆردۈم، كۆردۇق، كۆردۈڭ، كۆردىڭىز، كۆردىلە، كۆردۈڭلار، كۆردىڭىزلار، كۆردى.

دىيالېكت ـ شېۋىلەردىكى بۇ خىل فورمىدا تۇرلەنگەن پېئىللارنىڭ ئەدەبىي تىلىدىن پەرقلىنىدىغان يېرى، ئاساسەن شەخس قوشۇمچىلىرىنىڭ ۋارىيانتلىرىدا.

بۇ خىل فورمىدىكى پېئىللارنىڭ بىرىنچى يۇرۇش بايان راي شەخس شەكلى ئەدەبىي تىلدا بىرىنچى شەخسته « ـ دىم\دۇم\تىم\تۇم\دۇم\تۇم» ۋە « ـ دۇق\تۇق» لار بىلەن ئايانغلاشقان بولسا، قەشقەر، خوتەن، كەلپىن، ئاتۇش، يەكەن، قاغىلىق قاتارلىق جايلاردا پېئىللارنىڭ بۇ خىل فورمىدا تۇرلەنگەن شەكلىدە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ئاھاڭداشلىقى بۇزۇلغان، تاڭلاي ئاھاڭداشلىقى بىرقەدەر كۈچلۈك بولغانلىق سەۋەبىدىن، بىرىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى، بىرىنچى شەخسته « ـ دام\دەم\تام\تەم»، « ـ دۇق\تۇق\دەك\داق\تەك\تاق» ۋارىيانتلىرى كۆپىيىدۇ. بەزىدە ھەتتا لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلۇق پېئىللاردىمۇ مۇشۇنداق ئەھۋال كېلىپ قالىدۇ. مەسىلەن:

▷ بولدام (بولدۇم)، بومىدام\بومىدىم (بولمىدىم)، كۆ:دەم (كۆردۇم)، كۆ:مۇدەم (كۆرمىدىم)، ئۆتتەم (ئۆتتۇم)، ئۆتمۇدەم (ئۆتمىدىم)، قوشتام (قوشتۇم)، قوشمىدام\قوشمۇدۇم (قوشمىدىم) ...

▷ ئالدام (ئالدىم)، تاپتام (تاپتىم)، كەلدەم (كەلدىم)، قىلدام (قىلدىم) ...

▷ بولداق (بولدۇق)، بومىداق\بومىدۇق (بولمىدۇق)، كەلدۇك (كەلدۇق)، كە:مىدۇك (كەلمىدۇق)، ئۆتتەك (ئۆتتۇق)، ئۆتمۇدۇك\ئۆتمۇدەك (ئۆتمىدۇق)، قوشتاق (قوشتۇق)، قوشمۇداق\قوشمۇدۇق (قوشمىدۇق)، كۆ:دۇك\كۆ:دەك (كۆردۇق)، كۆ:مىدەك\كۆ:مىدۇك (كۆرمىدۇق) ...

▷ ئالداق (ئالدۇق)، تاپتاق (تاپتۇق)، كەلدەك (كەلدۇق)، قىلداق (قىلدۇق) ...

ئاتۇشتا بەزى ياشانغانلارنىڭ تىلىدا، بۇ خىل شەكىلدە كەلگەن پېئىللاردا بىرىنچى

شەخس بىرلىك شەكلىنىڭ ئاخىرى « ـ دىم\تىم» ۋە « ـ دۇم\دۈم» لار بىلەن كېلىدۇ، ھەم بەزىدە « ـ تام\دام» بىلەن ئاياغلاشقان ۋاريانتى بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

◁ با:دىم\با:دۇم (باردىم)، كېلدىم\كېلدۇم (كەلدىم)؛ قوشتام (قوشتۇم)، ئېپ بولدام (ئېلىپ بولدۇم) ...

غۇلجا، پىچان لۇكچۈن، قومۇل قاتارلىق جايلاردىمۇ پېئىلنىڭ بۇ خىل شەكلىنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈك شەكلى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق « ـ دۇك\تۇك» لەر بىلەن ئاياغلىشىدۇ. مەسىلەن:

◁ كۆ:دۇك (كۆردۇق)، كەتتۇك (كەتتۇق)، ئالدۇق (ئالدۇق)، بە:دۇك (بەردۇق) ...

پېئىل ئۆزىكىگە ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق تۇس قوشۇمچىسى قوشۇلغاندىن كېيىنمۇ، يۇقىرىقىدەك ئەھۋال كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

◁ كۆرۇۋەتتۇك (كۆرۇۋەتتۇق)، كېتىۋەردۇك (كېتىۋەردۇق)، باستۇرۇۋەتتۇك (باستۇرۇۋەتتۇق)، ئېلىۋالدۇك (ئېلىۋالدۇق)، ئۇزىتىۋەتتۇك (ئۇزىتىۋەتتۇق)...

ئىككىنچى شەخس بىرلىك شەكلى ئەدەبىي تىلدا « ـ دۇڭ\تۇڭ\تۇڭ\دۇڭ\دىڭ\تىڭ»، « ـ دىڭىز\تىڭىز» ۋە « ـ دىلا\تىلا\دىلە\تىلە» لار بىلەن ئاياغلىشىدۇ. لېكىن، قەشقەر، خوتەن، كەلپىن، ئاتۇش، يەكەن، قاغىلىق قاتارلىق جايلاردا، پېئىللارنىڭ بۇ خىل فورمىدا تۇرلەنگەن شەكلىدە، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ئاھاڭداشلىقى بۇزۇلغان، تاڭلاي ئاھاڭداشلىقى بىرقەدەر كۈچلۈك بولغانلىق سەۋەبىدىن، ئىككىنچى شەخس بىرلىك شەكىللىرى ئەدەبىي تىلدىكى شەكىللەردىن باشقا يەنە « ـ داڭ\دەڭ\تاڭ\تەڭ» لار بىلەن ئاياغلاشقان ۋاريانتلىرى كۆپىيىدۇ، شۇنداقلا ئىككىنچى شەخس بىرلىك سىپايە شەكلى « ـ لا\لە» بىلەن ئاياغلىشىدۇ. مەسىلەن:

◁ كۆ:دەڭ (كۆردۈڭ)، كۆ:مۈدەڭ (كۆرمىدىڭ)، قوشتاڭ (قوشتۇڭ)، قوشمۇداڭ\قوشمۇدۇڭ (قوشمىدىڭ)، كۆ:لە (كۆردىلە)، كۆ:مىللە (كۆرمىدىلە)، با:لا (باردىلا)، با:مىللا (بارمىدىلا) ...

بۇ خىل فورمىدىكى پېئىللارنىڭ ئىككىنچى شەخس بىرلىك سىپايە شەكلى ئەدەبىي تىلدا « ـ دىلا\تىلا\دىلە\تىلە» بىلەن ئاياغلاشسا، قومۇل، تۇرپانلاردا بۇلارنىڭ تەركىبىدىكى «دى\تى» قىسقىرايدۇ. مەسىلەن:

◁ كەللە:مۇ؟ (كەلدىلەمۇ)، قوللامۇ؟ (قوندىلامۇ)، ئۇتكە با:لامۇ؟ (ئۇ ياقتا باردىلامۇ) ...

بىراق مەكىت، ئاقسۇ قارىتاللاردا بۇ خىل فورمىدىكى پېئىللارنىڭ ئىككىنچى شەخس سىپايە تۇرى ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشاش «كەلدىلە\ئالدىلا» شەكلىدە كېلىدۇ، «دى\تى» قىسقارمايدۇ.

ئىككىنچى شەخس كۆپلۈكتە بۇ خىل فورمىدىكى پېئىللار ئەدەبىي تىلدا « ـ تىڭلار\دىڭلار»، « ـ دىڭىزلار\تىڭىزلار» بىلەن ئاياغلىشىدۇ. لېكىن، قەشقەر، خوتەن، كەلپىن، ئاتۇش، يەكەن، قاغىلىق قاتارلىق جايلاردا، پېئىللارنىڭ بۇ خىل فورمىدا تۇرلەنگەن شەكلىدە ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك قوشۇمچىلىرىدا «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىشتىن باشقا، ئەدەبىي تىلدىكى بۇ خىل فورمىدىكى پېئىللارنىڭ ئاخىرقى بوغۇملىرىنىڭ يەنە «ـ دۇڭلا\تۇڭلا\دۇڭلە\تۇڭلە\دەڭلە\داڭلا\تەڭلە\تاڭلا\تىڭلە\دىڭلە» دېگەندەك ۋاريانتلىرى قوشۇلىدۇ، شۇنداقلا ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك ھۆرمەت شەكلى بۇ جايلاردا

مۇتلەق قوللىنىلمايدۇ. مەسىلەن:

◁ كۆ:دەڭلە\كۆ:دۇڭلە (كۆردۇڭلار)، قوشتاڭلا\قوشتۇڭلا (قوشتۇڭلار)، كەتتىڭلە (كەتتىڭلار)، تۇتتۇڭلا (تۇتتۇڭلار)، ئۆتتەڭلە\ئۆتتۇڭلە (ئۆتتۇڭلار)، بوممداڭلا\بوممۇدۇڭلا (بولمىدىڭلار) ...

قومۇلدا بۇ خىل پېئىلنىڭ ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك ئادەتتىكى شەكلىنىڭ تىل ئالدى ۋاريانتى بار. مەسىلەن:

◁ تۆلىدىڭلە (تۆلىدىڭلار)، كەتتىڭلە (كەتتىڭلار)، ئۆتتۇڭلە (ئۆتتۇڭلار) ... تۇرپان ئاستانە، پىچان لۇكچۇن، قومۇل قاتارلىق جايلاردا پېئىلنىڭ بۇ خىل تۇرلىنىش شەكلىدە ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك ھۆرمەت شەكلى قوللىنىلمىدۇ ھەم تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش ۋە تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋاريانتلىرى بار. بىراق، تۇرپاننىڭ باشقا جايلىرىدە (مەسىلەن مۇرتۇقتا) ھۆرمەت شەكلى بولسىمۇ، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋاريانتى يوق. مەسىلەن:

◁ كەلدىڭىزلە: (كەلدىڭىزلار)، با:دىڭىزلا: (باردىڭىزلار)، كەتتىڭىزلە (كەتتىڭىزلار)، قالدىڭىزلا: (قالدىڭىزلار) ... (تۇرپان ئاستانە قاتارلىق جايلار)

◁ كەلدىڭىزلا: (كەلدىڭىزلار)، با:دىڭىزلا: (باردىڭىزلار)، كەتتىڭىزلا (كەتتىڭىزلار)، قالدىڭىزلا: (قالدىڭىزلار) ... (تۇرپان مۇرتۇق قاتارلىق جايلار)

ئۇچىنچى شەخسته ئەدەبىي تىلدا بۇ خىل شەكىلدىكى پېئىللار « ـ دى\تى» بىلەن ئايالغىشىدۇ. بۇنىڭدا دىيالېكت ـ شېۋىلەردە پەرق ئانچە يوق، پەقەت ئاقسۇ رايونىدىكى كۇچا، ئونسۇ، ئاقسۇ، كەلپىن قاتارلىق جايلاردا « ـ دى\تى» دىكى «ئى» تاۋۇشى تار ئوقۇلىدۇ، تۇرپان، پىچان قاتارلىق جايلاردا بولسا كەڭرەك قىلىپ « ـ دې\تې» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

لوپنور دىيالېكتىدا بۇ شەكىلنىڭ بىرلىك ۋە كۆپلۈك ۋاريانتى بار. مەسىلەن:

◁ باردى\باردىلەر\بارىشتىلەر، كەتتى\كەتتىلەر\كېتىشتىلەر، كۆردۇ\كۆردۇلەر\كۆرۈشتىلەر، كۈلدى\كۈلدىلەر\كۈلۈشتىلەر ... (لوپنور)

2) كۆرىمەن

بۇ خىل شەكىلدىكى پېئىللارنىڭ شەخس بىلەن تۇرلەنگەن سەككىز خىل شەكلى «كۆرىمەن، كۆرىسەن، كۆرىسىز، كۆرىدىلا، كۆرىمىز، كۆرىسىلەر، كۆرىسىزلەر، كۆرىدۇ» لاردىن ئىبارەت. ھەرقايسى شېۋىلەردە ئۆزگىچىلىكلەر مەۋجۇت، تۆۋەندە بىر ـ بىرلەپ توختىلىپ ئۆتىمىز.

خوتەن، كەلپىن، يەكەن، قاغىلىق، كېرىيە قاتارلىق جايلاردا پېئىللارنىڭ يۇقىرىقىدەك شەكلىنىڭ بىرىنچى ھەم ئۇچىنچى شەخس شەكىللىرى ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىنىدۇ، ئۇچىنچى شەخسته « ـ تۇ» قوشۇمچىسى، بولۇشسىزدا « ـ تا» قوشۇمچىسىلا قوللىنىلىپ، « ـ دۇ» قوشۇمچىسى قوللىنىلمايدۇ. مەسىلەن:

◁ كۆرىتمەن\كۆيىتمەن\كۆ:مىيتمە (كۆرىمەن\كۆرمەيمەن)، بايتمە\با:مايتمە (بارىمەن\بارمايمەن)، ماڭتمە\ماڭمايتمە (ماڭمىمەن\ماڭمايمەن)، دىيتمە (دەيمەن) ...

◁ كۆيىتۇ\كۆ:مىيتۇ (كۆرىدۇ\كۆرمەيدۇ)، دىيتۇ\دىمىيتۇ (دەيدۇ\دېمەيدۇ)، بايتۇ\با:مايتۇ (باردۇ\بارمايدۇ)، بىيتۇ\بەمىيتۇ (بېرىدۇ\بەرمەيدۇ) ...

◁ ئوينامتا؟ (ئوينامدۇ)، يىغلامتا؟ (يىغلامدۇ)، سۆزلەمتا؟ (سۆزلەمدۇ)، بېرەمتا؟ (بېرەمدۇ)

خوتەندە «ل» بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق پېئىللار «ئال ـ، قال ـ، سال ـ، چال ـ، كەل ـ، بول ـ، قىل» لار بىرىنچى ۋە ئۈچىنچى شەخستە تۇرلەنگەندە، «لى» چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئا:تمە\ئا:تمز\ئا:تۇ\ئامايتۇ (ئالمەن\ئالمىز\ئالىدۇ\ئالمايدۇ)، قىتمە\قىتمىز\قىتۇ\قىمايتۇ (قىلمەن\قىلمىز\قىلىدۇ\قىلمايدۇ)، بو:تمە\بو:تمز\بو:تۇ\بو:مايتۇ (بولمەن\بولمىز\بولىدۇ\بولمايدۇ)، ئاچچىقلاپ قاتۇ (ئاچچىقلاپ قالىدۇ)...

بۇ خىل پېئىل شەكلىنىڭ سوراق شەكلى ئەدەبىي تىلدا «كۆرەمدىمەن» بولسا، خوتەندە «كۆرەمتىمەن» دېگەن شەكىلدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئالامتىمەن (ئالامدىمەن)، دەمتىمەن (دەمدىمەن) ...

پىچان لۇكچۈندە تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلۇق پېئىللارنىڭ بولۇشسىز شەكلىدە «ي» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق پېئىللارنىڭ بولۇشسىز شەكلىدە رەۋىشداش قوشۇمچىسى «ئە» تاۋۇشى «ئى» غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

◁ بايىمە\بارىمە\با:ما:مەن\(بارىمەن\بارمايمەن)، ئالىمە\ئا:ما:مە (ئالمەن \ ئالمايمەن)، ئالىدۇ\ئا:ما:دو (ئالىدۇ\ئالمايدۇ)، ياپىدۇ\ياپما:دو (ياپىدۇ\ياپمايدۇ) ...

◁ كۆرىمە\كۆ:مىيمە (كۆرىمەن\كۆرمەيمەن)، كېتىمە\كەتمىيمە (كېتىمەن\كەتمەيمەن)، كېتىدۇ\كەتمىيدو (كېتىدۇ\كەتمەيدۇ)، كېلىدۇ\كە:مىيدو (كېلىدۇ\كەلمەيدۇ)، يەڭگۈشلىيدۇ (يەڭگۈشلەيدۇ)، تىلىيسە (تىلەيسەن) ...

قومۇلدا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق پېئىللارنىڭ بولۇشسىز شەكلىدە خۇددى لۇكچۈنگە ئوخشاش رەۋىشداش قوشۇمچىسى «ئە» بولسا «ئى» غا ئاجىزلىشىدۇ، لېكىن تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلۇق پېئىللارنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئەدەبىي تىلغا ئوخشاش. مەسىلەن:

◁ كەمىيمە\كەمىيدۇ (كەلمەيمەن\كەلمەيدۇ)، كەتمىيمە\كەتمىيدۇ (كەتمەيمەن\كەتمەيدۇ)، كۆرنىيتتۇ (كۆرۈنمەيدۇ)، كۆرۈنمىيدۇ (كۆرۈنمەيدۇ)، كە:مىيتتۇ (كەلمەيدۇ) ...

قومۇلدا بەزى سارقىندى ھالىتىدە لوپنور دىيالېكتىغا ئوخشاش «دۇرۇر>تۇر>دى» فورمىسى قىسمەن ساقلانغان. مەسىلەن:

◁ بارىمە\بارىدىمە (بارىمەن)، كىتىمە\كىتىدىمە (كېتىمەن)، ياتىمز\ياتىدىمز (ياتىمز)، كىلىمە\كىلىدىمز (كېلىمەن\كېلىمز)، دىمىيمە\دىمىيدىمە (دېمەيمەن) ...

سوراق شەكلىدە بىر «دى» چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

◁ دەمە: (دەمدىمەن)، چۈشەمە: (چۈشەمدىمەن)، كۆچەمىزكى (كۆچەمدىمىزكى) ...

پېئىلنىڭ بۇ شەكلىدە شېۋىلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ئىككىنچى شەخس بىرلىك سىپايە تۇرىدە « ـ يدىلا\ىدىلا» قوشۇمچىسى قىسقىراپ «يلا\ىلا» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

◁ بارىلا (بارىدىلا)، كۆرىلا (كۆرىدىلا)، كېلىلا (كېلىدىلا)، كېتىلا (كېتىدىلا)، ۋېرىلا (بېرىدىلا)، كېلەملا (كېلەمدىلا) ...

ئاتۇشتا پېئىلنىڭ «كۆرىمەن» دېگەن شەكلىنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈك شەكلىنىڭ

شەخس قوشۇمچىسى « ـ مىز\ـمىز» دائىم « ـ دۇق\ـيدۇق» قوشۇمچىسى بىلەن ئالمىشىپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ قازانغا سالىدۇق\سالىمىز.

◁ نېمە دەيدۇق ئەمدى ئۇنى؟ (نېمە دەيمىز ئەمدى ئۇنى)

◁ بۇ ۋەدە ئۇنداغ قىلمايدۇق\قىلمايمىز.

◁ قىز ۋىلە ئىككىسىنى ئۇزىتىدۇق\ئۇزىتىمىز.

سېلىشتۇرۇپ باقايلى، دىۋاندا تۆۋەنكى مىسرالاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئاتۇشتىكى پېئىلنىڭ يۇقىرىقىدەك شەكىللىرى تىل تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى:

◁ تۇنلە بىلە باستىمىز، تەگمە ياڭاق پۇستىمىز، كەسمەلەرنى كەستىمىز، مىڭلاق ئەرىن پىچتىمىز.

[تۇن بىلەن باستۇق، ھەر تەرەپتىن بۆكتۇرمە قۇردۇق، ئاتلىرىنىڭ كوكۇلىلىرىنى كەستۇق، مىڭلاق ئەرلىرىنى سويدۇق]. (ئۇيغۇرلار ئۇستىگە قىلىنغان بىر ھۇجۇم توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ: بىز ئۇلارنىڭ ئۇستىگە كېچىسى باستۇرۇپ باردۇق، ھەر تەرەپتىن مۆكۈپ كىرىپ، ھەتتا ئاتلىرىنىڭ كوكۇلىلىرىنى كەستۇق، مىڭلاق ئادەملىرىنى ئۆلتۈردۇق. «مىڭلاق» بىر يەرنىڭ نامى.) (1 ـ 565)

لوپنور دىيالېكتىدا بۇ خىل شەكىلنىڭ بىرىنچى شەخس قوشۇمچىسى ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن:

◁ بارادىمەن (بارىمەن)، كېتەدىمەن (كېتىمەن)، كېلەدىمەن (كېلىمەن) ...

◁ بارادىمىز\بارادۇنۇز (بارىمىز)، كېتەدىمىز\كېتەدۇنۇز (كېتىمىز)، كېلەدىمىز\كېلەدۇنۇز (كېلىمىز) ...

◁ ئۇ بارادۇ (ئۇ بارىدۇ)، ئولور بارادۇلار (ئۇلار بارىدۇ)، ئول يۇرۇيدۇ (ئۇ يۈرىدۇ)، ئولور يۇرۇيدۇلار (ئۇلار يۈرىدۇ) ...

بۇ خىل فورمىدىكى پېئىللارنىڭ «بارىمەنمۇ» شەكلىدىكى بولۇشسىز سوراق شەكلى ھەممە جايدا دېگۈدەك قوللىنىلىدۇ، بىراق مەكىت قاتارلىق جايلاردا بۇنىڭ يەنە بىر ۋارىيانتى «بارامدىم، بارامدىمەن» شەكىللىرىمۇ ئورتاق قوللىنىلىدۇ. بىراق، بۇ شەكىل تۇرپان، ئاقسۇ قاتارتال، قۇمباش دېگەندەك جايلاردا ئانچە قوللىنىلمايدۇ.

3) كۆرۈۋاتىمەن

ئەدەبىي تىلدا بۇ خىل شەكىلدىكى پېئىللارنىڭ شەخسلەردە تۇرلىنىشى مۇنداق:

◁ كۆرۈۋاتىمەن، كۆرۈۋاتىمىز، كۆرۈۋاتىسەن، كۆرۈۋاتىسىز، كۆرۈۋاتىدىلا، كۆرۈۋاتىسىلەر، كۆرۈۋاتىسىزلەر، كۆرۈۋاتىدۇ.

بۇ شەكىلنىڭمۇ دىيالېكت ـ شېۋىلەردە ۋارىيانتى بار.

خوتەنده بۇ خىل شەكىلنىڭ ئورنىدا ئانالىتىك شەكىل، يەنى «پ» لىق رەۋىشداشقا «تۇر ـ » يارەمچى پېئىلنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان شەكىل قوللىنىلىدۇ ياكى «پ» لىق رەۋىشداشنىڭ كەينىدە «يات ـ » يارەمچى پېئىلنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. گۇما شېۋىسىدە ئەدەبىي تىلنىڭ ئوخشاش. مەسىلەن:

◁ كۆيەپ تۇيتىمە (كۆرۈۋاتىمەن)، كۆيەپ تۇيتۇ (كۆرۈۋاتىدۇ)، ئاپ تۇيتىمە (ئېلىۋاتىمەن)، ئاپ تۇيتۇ (ئېلىۋاتىدۇ) ...

◁ كۆيـاتـتـمـەن (كېلـۇاتمەن)، ئـوقۇۋاتاتـتـمـز (ئـوقۇۋاتـمـز)، يېـزىـۋياتـمـسـە (يېزىۋاتسەن)، ئىچىۋياتىتلا (ئىچىۋاتىدىلا)، ئىشلىمىيياتىتۇ (ئىشلىمەيۋاتىدۇ) ...

يەكەنـدە بۇ خىل شەكىلىنىڭ ئورنىدا ئانالىتىك شەكىل، يەنى «پ» لىق رەۋىشداشقا «يات ـ » يارەمچى پېئىلىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان شەكىل قوللىنىلىدۇ. بۇنىڭدا يەنە رەۋىشداشنىڭ تەركىبىدىكى «پ» تاۋۇشى «ۋ» غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئىتىزىمدا بۇغدايلىيىمنى تېيىۋياتتىم. (تېرىۋاتمەن)

◁ تاغدا قويلىيىمنى بېقىۋياتتىم. (بېقىۋاتمەن)

◁ داخانچىلىق قىلىۋياتتىم. (قىلىۋاتمەن) ...

تۇرپان مۇرتۇقتىمۇ پېئىلىنىڭ بۇ خىل شەكلى يەكەندىكىگە ئوخشاش كېلىدۇ. مەسىلەن:

◁ كۆرۈۋياتـمـە (كۆرۈۋاتـمـەن)، كۆرۈۋياتـمـدۇ (كۆرۈۋاتـمـدۇ)، ئەۋياتـمـە (ئېلىۋاتمەن)، ئەۋياتىدۇ (ئېلىۋاتىدۇ) ...

قومۇلدا پېئىلىنىڭ بۇ خىل شەكلى تۆۋەندىكىدەك تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن:

◁ كۆرۈيتـتـمـە (كۆرۈۋاتـمـەن)، كۆرـيـتـتـمـز (كۆرۈۋاتـمـز)، كۆرـيـتـتـۇ (كۆرۈۋاتـمـدۇ)، بويـتـتۇ (بولـۇۋاتىدۇ)، قايـتـتۇ (قاراۋاتىدۇ)، كـيـتـتۇ (كېلـۇاتـمـدۇ)، يېتتىمىز (يەۋاتىمىز)، يىمىيتتۇ (يېمەيۋاتىدۇ)، ئوقۇيتتىسە (ئوقۇۋاتىسەن) ...

ئاتۇشتا بۇ خىل شەكىلدىكى «ۋ» بەزىدە «ي» بىلەن، بەزىدە «ۋ» بىلەن ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ داڭ چېلىۋاتىدۇ (داڭ چېلىۋاتىدۇ)، بولاپ قېلىۋاتمەن (بولۇپ قېلىۋاتمەن)، قىلىياتامسەن؟ (قىلىۋاتامسەن)، كېلىياتىدۇ (كېلىۋاتىدۇ) ...

بۇ خىل شەكىلنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈك شەكلىنىڭ قوشۇمچىسى ئاتۇشتا يا « ـ مىز\مىز» بىلەن ياكى « ـ دۇق\يدۇق» بىلەن ئالمىشىپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

تېرىۋاتىدۇق (تېرىۋاتىمىز)، كۆرەۋاتىدۇق\كۆرەۋاتىمىز (كۆرۈۋاتىمىز) ...

لوپنوردا خۇددى يەكەن بىلەن تۇرپان مۇرتۇقتىكىدەك، بۇ خىل شەكىلنىڭ ئورنىدا ئانالىتىك شەكىل كېلىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئىشتەۋياتادۇ (ئىشلەۋاتىدۇ)، ئوقۇۋياتادۇ (ئوقۇۋاتمەن)، بارىۋياتامەن (بېرىۋاتمەن) ...

قەشقەر، خوتەنلەردە پېئىلىنىڭ بۇ خىل شەكلىنىڭ يەنە لەۋلەشمىگەن ۋاريانتىمۇ بار. مەسىلەن:

◁ كۆرەۋاتسەن (كۆرۈۋاتسەن)، كۆچەۋاتلا (كۆچۈۋاتىدىلا)، ئوقۇشۇۋاتلا (ئوقۇشۇۋاتىدىلا)، بىلىۋاتسىلە (بىلىۋاتسىلەر)، بىلمەۋاتامسە (بىلمەيۋاتامسەن) ...

4) كۆرگىلىۋاتمەن

ئەدەبىي تىلدا بۇ خىل شەكىلدىكى پېئىللارنىڭ شەخسلەردە تۇرلىنىشى مۇنداق:

◁ كۆرگىلىۋاتـمـەن، كۆرگىلىۋاتـمـز، كۆرگىلىۋاتسەن، كۆرگىلىۋاتسىز، كۆرگىلىۋاتىدىلا، كۆرگىلىۋاتسىلەر، كۆرگىلىۋاتسىزلەر، كۆرگىلىۋاتىدۇ.

خوتەنـدە بۇ خىل شەكىلنىڭ ئورنىدا «غىلى» لىق رەۋىشداشـنىڭ كەينىگە «قوپ ـ »، «تۇر ـ » يارەمچى پېئىللىرىنى قوشقان شەكىل قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ لوپقا با:غىلى قوپتام. (بارغىلىۋاتىمەن)
◁ مەن تاماق يىگىلى قوپتام. (يېگىلىۋاتىمەن)
◁ بۇلاڭلا، قا:مىغىلى قوپتى. (تۇڭگىلىۋاتىدۇ)
◁ ئى:شىڭغا با:غىلى تۇيتمە. (شۇ ياققا بارغىلىۋاتىمەن)

5) كۆرگەنمەن

ئەدەبىي تىلدا بۇ خىل شەكىلدىكى پېئىللارنىڭ شەخسلەردە تۇرلىنىشى مۇنداق:

◁ كۆرگەنمەن، كۆرگەنمىز، كۆرگەنسەن، كۆرگەنسىز، كۆرگەنسىلى، كۆرگەنسىلەر، كۆرگەنسىزلەر، كۆرگەن①.

ئەدەبىي تىلدىكى بۇ خىل فورمىدىكى پېئىل شەكىلنىڭ دىيالېكت ـ شېۋىلەردە ئاساسەن پەرقى يوق. بىراق، «كۆرگەنكەنمەن، كۆرگەنىدىم» دېگەن شەكىللەرنىڭ ئىشلىتىلىشىدە بەزى پەرقلەر بار.

6) كۆرگەنكەنمەن، كۆرگەنىدىم

ئەدەبىي تىلدا بۇ خىل شەكىلدىكى پېئىللارنىڭ شەخسلەردە تۇرلىنىشى مۇنداق:

◁ كۆرگەنكەنمەن، كۆرگەنكەنمىز، كۆرگەنكەنسەن، كۆرگەنكەنسىز، كۆرگەنكەنلا، كۆرگەنكەنسىلەر، كۆرگەنكەنسىزلەر، كۆرگەنكەن.

◁ كۆرگەنىدىم، كۆرگەنىدۇق، كۆرگەنىدىڭ، كۆرگەنىدىڭىز، كۆرگەنىدىلە كۆرگەنىدىڭلار، كۆرگەنىدىڭىزلار، كۆرگەنىدى.

تۇرپاندا بۇ خىل شەكىللەردىكى سۈپەتداش قوشۇمچىلىرى «غان\قان\گەن\كەن» لەردىكى «ئا، ئە» سوزۇق تاۋۇشلىرى بىرەك «ئى» غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

◁ كۆ:گىنىكەمە (كۆرگەنكەنمەن)، با:غىنىكەنسە (بارغانكەنسەن)، ئۆيگە كەتكىنىكەنسىلە (كەتكەنكەنسىلەر)، كە:گىنىكەنسىز (كەلگەنكەنسىز) ...

◁ كۆ:گىنىدىم (كۆرگەنىدىم)، با:غىنىدىم (بارغانىدىم)، ئاغىنىدىڭ (ئالغانىدىڭ)، كەتكىنىدىڭلا (كەتكەنىدىڭلار)، كە:گىنىدىڭىز (كەلگەنىدىڭىز) ...

◁ تۇنۇگۈن كە:گىنىدىم (تۇنۇگۈن كەلگەنىدىم)، بازا:دا ئۇنى كۆگىنىدىم (كۆرگەنىدىم) ...

قەشقەردە «كۆرگەنكەنمەن» دېگەن شەكىلدىكى باغلامچى پېئىل «ئىكەن» نىڭ ئالدىدىكى سوزۇق تاۋۇش «ئى» قىسقىراپ، ئۇنىڭ ئورنىدا «كۆ:گەنكەمە» ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ با:غانكەمە (بارغانكەنمەن)، كۆ:گەنكەمە (كۆرگەنكەنمەن) ...

قەشقەردە «كۆرگەنىدىم» دېگەن شەكىلنىڭ ئورنىدا «كۆ:گەنتتىم» ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ كۆ:گەنتتىم (كۆرگەنىدىم)، قىغانتتى (قىلغانىدى)، كۆ:گەنمىتتىڭ (كۆرگەنمىدىڭ)، قايلىغانتتىڭ (قارىغانىدىڭ)، ئېتقانتتىلە (ئېيتقانىدىلە)، بويىغان ئەمەسمىتتى (ئەمەسمىدى)، ساناپ پاققانتتىم (باققانىدىم)، ئوقۇغانتتىم (ئوقۇغانىدىم)، با:غانتتىڭما؟ (بارغانىدىڭمۇ)، ۋە:گەنتتىم (بەرگەنىدىم)، با:غانتتىم (بارغانىدىم)، بوماماسمىتتى (بولماسمىدى) ...

① بۇ خىل فورمىدىكى پېئىللار تۇرلەنگەندە ئېغىز تىلدا شەخس قوشۇمچىسى دائىم چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: مەن كۆرگەنمەن\مەن كۆرگەن؛ سەن كۆرگەنسەن\سەن كۆرگەن ... دېگەندەك.

قومۇلدا «كۆرگەنكەنمەن» دېگەن شەكىلىنىڭ سوراق شەكلىدە، «ئىكەن» دىن كېيىن «مۇ» ئۇلانمىسى قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

◁ با:غا:كەممۇ؟ (بارغانمىكەن)، كۆ:گە:كەنمۇ؟ (كۆرگەنمىكەن)، كۆ:گە:كەممەنمۇ (كۆرگەنمىكەنمەن)، با:غا:كەممەمۇ (بارغانمىكەنمەن) ...

7) كۆرۈپتىمەن

ئەدەبىي تىلدا بۇ خىل شەكىلدىكى پېئىللارنىڭ شەخسلەردە تۇرلىنىشى مۇنداق:

◁ كۆرۈپتىمەن، كۆرۈپتىمىز، كۆرۈپسەن، كۆرۈپسىز، كۆرۈپتىلا، كۆرۈپسىلەر، كۆرۈپسىزلەر، كۆرۈپتۇ.

تۇرپاندا «كۆرۈپتىمەن» دېگەن شەكىلنىڭ ئىككىنچى شەخس شەكلىدە «پ» تاۋۇشى «ف» غا نۆۋەتلىشىدۇ. ئىككىنچى شەخس بىرلىك سىپايە تۇردە «تى» بوغۇمى قىسقىرايدۇ. قەشقەردىمۇ شۇنداق. مەسىلەن:

◁ كېپتىمە (كەپتىمەن)، كېپسە (كەپسەن)، كېپسىزلە (كەپسىزلەر)، كېپلا (كەپتۇلا)، ئەپسىلە (ئاپسىلەر)، ئەۋەپسە (ئېلىۋاپسەن) ... (تۇرپاندا)

قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلاردا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ئاھاڭداشلىقى بۇزۇلغانلىق سەۋەبىدىن، پېئىلنىڭ بۇ خىل شەكىللىرىدە «ەپ\اپ» ۋارىيانتى كۆرۈلىدۇ.

مەسىلەن:

◁ بۇلمەپتىمە (بىلمەپتىمەن)، قىپسە (قىپسەن)، توشاپ كېتىپتو (توشۇپ كېتىپتۇ)، كېتىپلا (كېتىپتىلا)، كۆرەپتىمەن (كۆرۈپتىمەن)، بولاپتۇ (بولۇپتۇ)، كېتىپسەن (كېتىپسەن)، كەپلا (كەپتۇلا)، ...

◁ ئېپتىمەن (ئاپتىمەن)، كىپتىمەن (كەپتىمەن)، بوپتىمەن (بوپتىمەن)، ئاپتىمىز (ئاپتىمىز)، قىماپمىز (قىلماپتىمىز) ...

خوتەن قاتارلىق جايلاردا بۇ خىل پېئىلنىڭ سوراق شەكىللىرى تۆۋەندىكىدەك:

◁ ئېمىتىمە؟ (ئاپتىمەنمۇ)، ئا:ماممىتىمە؟ (ئالماپتىمەنمۇ)، كۇيەممىسىز؟ (كۆرۈپسىزمۇ)، كۆ:مەممىسىز؟ (كۆرمەپسىزمۇ)، يەمۇتۇ؟ (يەپتۇمۇ)، يىمەممۇتۇ؟ (يېمەپتۇمۇ) ...

خوتەندە بۇ خىل پېئىلنىڭ ئىككىنچى شەخس شەكلىدە «پ» تاۋۇشى تۇرپاندىكىدەك «ف» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

◁ دەفسە (دەپسەن)، دەفسىز (دەپسىز)، دەفسىلە (دەپسىلەر) ...

8) كۆرۈپتىكەنمەن

ئەدەبىي تىلدا بۇ خىل شەكىلدىكى پېئىللارنىڭ شەخسلەردە تۇرلىنىشى مۇنداق:

◁ كۆرۈپتىكەنمەن، كۆرۈپتىكەنمىز، كۆرۈپتىكەنسەن، كۆرۈپتىكەنسىز، كۆرۈپتىكەنلا، كۆرۈپتىكەنسىلەر، كۆرۈپتىكەنسىزلەر، كۆرۈپتىكەن.

خوتەندە بۇ خىل پېئىل «كۆرەپتىكەنمەن» ياكى «كۆرەپتىمەنكەن» دېگەن شەكىلدە تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئۆتەپتىكەن (ئۆتۈپتىكەن)، بىرىپتىمەنكەن\بىرىپتىمىكەن (بېرىپتىكەنمەن)، بىرىپسىكەن (بېرىپتىكەنسەن\بېرىپسەنكەن)، بېرىپسىزكەن (بېرىپتىكەنسىز\بېرىپسىزكەن) ...

بۇ خىل پېئىللىنىڭ سوراق شەكلى خوتەنده مۇنداق بولىدۇ:

◁ بېرىپتىكەنمەنمۇ)، با:ماممتىمى:كە؟ (بارماپتىكەنمەنمۇ)، بېرىغلىمى:كە؟ (بېرىپتىكەنلەمۇ)، ئوقۇۋاتىپتىمۇ؟ (ئوقۇۋاتىپتۇمۇ) ...

غۇلجىدا بۇ شەكىللىنىڭ ئۇچىنچى شەخسته كۆپىنچه كەينىگه « ـ دۇك\تۇك» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

◁ قىلىپتىكەندۇك (قىپتىكەن)، بېرىپتىكەندۇك (بېرىپتىكەن)، كۆرۈپتىكەندۇك (كۆرۈپتىكەن) ...

قومۇلدا بۇ خىل شەكىل قوللىنىلىدۇ، بىراق ئۇچىنچى شەخسته كۆپىنچه كەينىگه «دۇق» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

◁ سا:راپتىكەندۇق (سايراپتىكەن)، تۇرۇپتىكەندۇق (تۇرۇپتىكەن)، دەپتىكە\دەپتىكەندۇق (دەپتىكەن) ...

تۇرپاندا «كۆرۈپتىكەنمەن» دېگەن شەكىل قوللىنىلماي، ئورنىغا «كۆرۈۋاتكەنمە\كۆرىيكەنمە» دېگەن شەكىل قوللىنىلىدۇ، شۇنداقلا ئۇچىنچى شەخسته كۆپىنچه كەينىگه « ـ دۇق\نوق» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئۇ بازا:غا بېرىكەنوق، ھېشتىمه ئالا:ماي ھېتىكېپتۇ. (ئۇ بازارغا بېرىپتىكەن، ھېچ نەرسه ئالالماي قايتىپ كەپتۇ)

◁ ئۇنىڭ نە:سه كانتىلاۋاتقانلىغىنى كۆرىقېلىيكەممە ... (ئۇنىڭ نەرسه ئوغرىلاۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قاپتىكەنمەن) ...

◁ قىۋىكەنوق\قىۋىكەندوق (قىپتىكەن)، كۆرىيكەنوق\كۆرۈۋاتكەندۇق (كۆرۈپتىكەن)، بېرىيكەنوق\بېرىۋاتكەندوق (بېرىپتىكەن) ...

9) كۆرۈۋاتىپتىمەن، كۆرۈۋاتىپتىكەنمەن

ئەدەبىي تىلدا بۇ خىل شەكىلدىكى پېئىللارنىڭ شەخسلەردە تۇرلىنىشى مۇنداق:

◁ كۆرۈۋاتىپتىمەن، كۆرۈۋاتىپتىمىز، كۆرۈۋاتىپسەن، كۆرۈۋاتىپسىز، كۆرۈۋاتىپتىلا، كۆرۈۋاتىپسىلەر، كۆرۈۋاتىپسىزلەر، كۆرۈۋاتىپتۇ ...

◁ كۆرۈۋاتىپتىكەنمەن، كۆرۈۋاتىپتىكەنمىز، كۆرۈۋاتىپتىكەنسەن، كۆرۈۋاتىپتىكەنسىز، كۆرۈۋاتىپتىكەنلا، كۆرۈۋاتىپتىكەنسىلەر، كۆرۈۋاتىپتىكەنسىزلەر، كۆرۈۋاتىپتىكەن ...

خوتەنده بۇ خىل پېئىللاردا پەقەت لەۋ ئاھاڭداشلىقى ئىزچىل بولمىغانلىقتىن پەيدا بولغان بەزى شەكىللىرىنى تىلغا ئالمىغاندا، ئاساسەن ئەدەبىي تىلغا ئوخشاش. مەسىلەن:

◁ بولاۋاتىپتۇ (بولۇۋاتىپتۇ)، ياساۋاتىپتۇ (ياساۋاتىپتۇ)، كۆرەۋاتىپتۇ (كۆرۈۋاتىپتۇ) ...

يەكەن، مەكىت قاتارلىق جايلاردا بۇ خىل شەكىلنىڭ تەركىبىدىكى «كەن» باغلىغۇچىسى «كېن» گه مايىل ئوقۇلىدۇ. مەسىلەن:

◁ كۆرەۋاتىپتىكېممە (كۆرۈۋاتىپتىكەنمەن)، كۆرەۋاتىپتىكېن (كۆرۈۋاتىپتىكەن)...

10) كۆرۈۋىدىم

ئەدەبىي تىلدا بۇ خىل شەكىلدىكى پېئىللارنىڭ شەخسلەردە تۇرلىنىشى مۇنداق:

◁ كۆرۈۋېدىم، كۆرۈۋېدۇق، كۆرۈۋېدىڭ، كۆرۈۋېدىڭىز، كۆرۈۋېدىلە، كۆرۈۋېدىڭلار، كۆرۈۋېدىڭىزلار، كۆرۈۋېدى.

خوتەندە بۇ شەكىل «كۆرەبدىم» دېگەن شەكلىدە كېلىدۇ. بىراق، ھازىر بۇ خىل شەكىل ياشلارنىڭ تىلىدا تولىراق «كۆرەپتىم» دېگەن شەكلىدە ئىشلىتىلىۋاتىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئەكېلىبېرىدىم (ئەكىرىپ بېرىۋېدىم)، دېدى (دېۋېدى)، ئولتۇيۇبدۇم\ئولتۇيۇپتۇم (ئولتۇرۇۋېدىم)، ئولتۇيۇبدۇك\ئولتۇيۇپتۇك (ئولتۇرۇۋېدۇق)، كۆيەبدىم\كۆرەپتىم (كۆرۈۋېدىم)، ياساپدىم\ياسىدىم (ياسىۋېدىم)، قىبدىڭلا (قىلىۋېدىڭلار)...

بۇ خىل پېئىلنىڭ سوراق شەكلى خوتەندە غەيرىرەك، مەسىلەن:

◁ دەممىدىم (دەپمىدىم)، دىمەممىدىم (دېمەپمىدىم)، كۆرەممىدۇك (كۆرۈپمىدۇق)، كۆمەممىدۇك (كۆرمەپمىدۇق) ...

قەشقەردە «كۆرۈۋېدىم» دېگەن شەكىل «كۆرەپتىم» دېگەن شەكىل بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

◁ قىپتىم\قىماپتىم (قىلىۋېدىم\قىلمىۋېدىم)، ئىشلەپتىڭ (ئىشلىۋېدىڭ)، يېزىپتى (يېزىۋېدى)، كەممەپتى (كەلمىۋېدى)، دەپتىم (دېۋېدىم)، بېرىپتىم (بېرىۋېدىم)، كەپمىدىم (كېلىۋېدىممۇ) ...

پېئىلنىڭ بۇ خىل فورمىسى مەكىت ۋە ئاقسۇ قۇمباشتا ئاساسەن قەشقەرگە ئوخشاش تۇرلىنىدۇ، ئاقساقمارالدا «بېرىپتىم» ياكى «بېرىۋېدىم» دەپ ئىككى خىل شەكىلدە تۇرلەنسە، ئاقسۇ قارىتالدا ئەدەبىي تىلدىكىدەك «بېرىۋېدىم» شەكلىدە تۇرلىنىدۇ.

تۇرپاندا بۇ خىل شەكىل «كۆرىيدىم\كۆرۈۋېدىم» دېگەن شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئەكىرىپبېرىيدىم (ئەكىرىپ بېرىۋېدىم)، دىيدى\دېۋېدى (دېۋېدى)، ئو:تۇرۇيدۇم (ئولتۇرۇۋېدىم)، ئو:تۇرۇيدوق\ئو:تۇرۇۋېدۇق (ئولتۇرۇۋېدۇق)، كۆرۈيدۇم (كۆرۈۋېدىم) ...

◁ ئۇ ماينا ـ ماينا دېيدى، ئاتام ئاچچىغى كېپ قويلاكەتتى. (ئۇ مۇنداق ـ مۇنداق دېۋېدى، ئاتامنىڭ ئاچچىقى كېلىپ ئۇنى قوغلاپ كەتتى)

◁ كاڭدا بىردەم ئو:تۇرىيدۇق، غىزا ئېتىپە:دى. (كاڭدا بىردەم ئولتۇرۇۋېدۇق، تاماق ئېتىپ بەردى)

قومۇلدا بۇ خىل شەكىل ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش. مەسىلەن:

◁ ئەكىر بېرىۋېدىم (ئەكىرىپ بېرىۋېدىم)، دېۋېدى (دېۋېدى)، ئو:تۇرۇۋېدىم (ئولتۇرۇۋېدىم)، ئو:تۇرۇۋېدۇق (ئولتۇرۇۋېدۇق)، كۆرۈۋېدۇم (كۆرۈۋېدىم) ...

11) كۆرۈۋېكەنمەن

ئەدەبىي تىلدا بۇ خىل شەكىلدىكى پېئىللارنىڭ شەخسلەردە تۇرلىنىشى مۇنداق:

◁ كۆرۈۋېكەنمەن، كۆرۈۋېكەنمىز، كۆرۈۋېكەنسەن، كۆرۈۋېكەنسىز، كۆرۈۋېكەنلا كۆرۈۋېكەنسىلەر، كۆرۈۋېكەنسىزلەر، كۆرۈۋېكەن.

تۇرپاندا پېئىللارنىڭ بۇ خىل شەكلى «كۆرىيكەممە» دېگەن شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ مەسىلەن:

◁ ئەكىرىپبېرىيكەممە (ئەكىرىپ بېرىۋېكەنمەن)، دىيىكە\دېۋېكە (دېۋېكەن) ئو:تۇرۇيكەممە (ئولتۇرۇۋېكەنمەن)، ئو:تۇرۇيكەممىز\ئو:تۇرۇۋېكەممىز (ئولتۇرۇۋېكەنمىز)، كۆرۈيكەممە (كۆرۈۋېكەنمەن) ...

قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلاردا پېئىلنىڭ بۇ خىل شەكلى ئاساسەن قوللىنىلمايدۇ، ئۇنىڭ ئورنىدا «كۆرەپتىكەممە» دېگەن شەكىل قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئېچىرىپىپىرىپتىكەممە (ئەكىرىپ بېرىپتىكەنمەن\بېرىۋىكەنمەن)، دەپتىكېن (دېۋىكەن\دەپتىكەن)، ئوتتۇراپتىكېممە (ئولتۇرۇۋىكەنمەن\ئولتۇرۇپتىكەنمەن) ...

12) كۆرىدىكەنمەن

ئەدەبىي تىلدا بۇ خىل شەكىلدىكى پېئىللارنىڭ شەخسلەردە تۇرلىنىشى مۇنداق:

◁ كۆرىدىكەنمەن، كۆرىدىكەنمىز، كۆرىدىكەنسەن، كۆرىدىكەنسىز، كۆرىدىكەنلا، كۆرىدىكەنسىلەر، كۆرىدىكەنسىزلەر، كۆرىدىكەن.

تۇرپاندا پېئىلنىڭ بۇ خىل شەكلى ئىشلىتىلمەيدۇ. «كۆرىدىكەنمەن» نىڭ ئورنىدا «كۆرىدىغىنىكەنمە» دېگەن شەكىل قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئۇنى ياخشى كۆرىدىغىنىكەممە. (ئۇنى ياخشى كۆرىدىكەنمەن)

◁ مەكتەپكە مەممۇ بارىدىغىنىكەممە. (مەنمۇ بارىدىكەنمەن)

◁ تۇرىدىغىنىكەممە (تۇراتتىكەنمەن\تۇرىدىكەنمەن)، بارىدىغىنىكە (باراتتىكەن\بارىدىكەن)، كېلىدىغىنىكەسىلە (كېلەتتىكەنسىلەر\كېلىدىكەنسىلەر)، كېلىدىغىنىكەسىز (كېلەتتىكەنسىز\كېلىدىكەنسىز)، كۆرىدىغىنىكەممىز (كۆرەتتىكەنمىز\كۆرىدىكەنمىز) ...

قەشقەردە بۇنداق پېئىل شەكىللىرى ئاساسەن ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش تۇرلىنىدۇ، بىراق تەركىبىدىكى «كەن» قەشقەر، يەكەن، مەكىت قاتارلىق جايلاردا سەل تارراق سوزۇق تاۋۇش [E] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

◁ بۇلىدىكېممە (بىلىدىكەنمەن)، سۆيۈندۇرىدىكېن (سۆيۈندۇرىدىكەن)

خوتەندە تۆۋەندىكىدەك شەكىلدە قوللىنىلىدۇ:

◁ يازىتمى:كە (يازىدىكەنمەن)، دېيتمى:كە (دەيدىكەنمەن)، بايىسى:كە (بارىدىكەنسەن)، بىلمىسزكە (بىلىدىكەنسىز) ...

◁ بارامسىكىنا؟ (بارامدىكەنسەن)، بارامتىمزكىنا؟ (بارامدىكەنمىز)، بارامسىلىكىنا؟ (بارامدىكەنسىلەر)، بارامتىمەنكىنا؟ (بارامدىكەنمەن)

غۇلجىدا «كۆرىدىكەنمەن» دېگەن شەكىلنىڭ ئورنىدا «كۆرۈمەنكەن» دېگەن شەكىل كېلىدۇ. مەسىلەن:

◁ قالمىزكەن (قالمىدىكەنمىز)، ئىشلەيمىزكەن (ئىشلەيدىكەنمىز)، بارنىمەنكەن (بارىدىكەنمەن)، كېتىسەنكەن (كېتىدىكەنسەن) ...

كەلپىندە بۇ خىل پېئىل شەكلى خوتەن دىيالېكتىدىكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

◁ بايىتمەنكەن (بارىدىكەنمەن)، ئىچىتكەنمەنمۇ (ئىچىدىكەنمەنمۇ)، كىتىتكەن (كېتىدىكەن) ...

13) كۆرۈۋاتىدىكەنمەن

ئەدەبىي تىلدا بۇ خىل شەكىلدىكى پېئىللارنىڭ شەخسلەردە تۇرلىنىشى مۇنداق:

◁ كۆرۈۋاتىدىكەنمەن، كۆرۈۋاتىدىكەنمىز، كۆرۈۋاتىدىكەنسەن، كۆرۈۋاتىدىكەنسىز، كۆرۈۋاتىدىكەنلا، كۆرۈۋاتىدىكەنسىلەر، كۆرۈۋاتىدىكەنسىزلەر، كۆرۈۋاتىدىكەن.

بۇنداق پېئىل شەكلى ئاساسەن ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش تۇرلىنىدۇ، بىراق

تەركىبىدىكى «كەن» قەشقەر، يەكەن، مەكىت قاتارلىق جايلاردا سەل تارراق سوزۇق تاۋۇش [E] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئۇخلاۋاتىدىكېن، ئۇسسايناۋاتىدىكېن (ئۇسسۇل ئويناۋاتىدىكەن)، ئويناۋاتامدىكېن (ئويناۋاتامدىكەن) ...

بۇ خىل پېئىل شەكلى تۇرپاندا ئاساسەن قوللىنىلمايدۇ، ئورنىغا «كۆرۈۋېتىپتىكەن» دېگەن شەكىل كېلىدۇ.

14) كۆرىدىغانمەن، كۆرىدىغاندىمەن

ئەدەبىي تىلدا بۇ خىل شەكىلدىكى پېئىللارنىڭ شەخسلەردە تۇرلىنىشى مۇنداق:

◁ كۆرىدىغانمەن، كۆرىدىغانمىز، كۆرىدىغانسەن، كۆرىدىغانسىز، كۆرىدىغانلار، كۆرىدىغانسىلەر، كۆرىدىغانسىزلەر، كۆرىدىغان.

◁ كۆرىدىغاندىمەن، كۆرىدىغاندىمىز، كۆرىدىغانسەن، كۆرىدىغانسىز، كۆرىدىغاندىلار، كۆرىدىغانسىلەر، كۆرىدىغانسىزلەر، كۆرىدىغاندۇ.

ئەمەلىيەتتە يۇقىرىقى شەكىلنىڭ بىرىنچىسىدە ئاساسەن شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلماي قوللىنىلىدۇ، شۇنىڭدەك بۇ شەكىل ئەدەبىي تىلدا ئىنتايىن ئاز قوللىنىلىدۇ. بىراق، تۇرپان، پىچان قاتارلىق جايلاردا بۇ شەكىل خۇددى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلىرىدا ئىنتايىن كۆپ قوللىنىلىدىغان «كۆرەتتى، كېتەتتى، باراتتى» دېگەن شەكىللەرگە ئوخشاش، ئىنتايىن كۆپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئۇ بۇرۇن توختىماي خەت يېزىپ تۇرىدىغىنىدى، ھازىر يازماس ۋوقالدى. (ئۇ بۇرۇن دائىم خەت يېزىپ تۇراتتى، بىراق ھازىر يازماس بولۇپ قالدى)

◁ ـــ بېيجىڭغا ئۇمۇ بارامدىكەن؟

◁ ـــ ھەئە، ئۇمۇ باردىغىنىكەن (<باردىغان ئىكەن) . (ھەئە، ئۇمۇ بارىدىكەن)

◁ بۇ كىتابنى مەن بۇرۇن تولا كۆرىدىغان. (دائىم كۆرەتتىم) ... دېگەندەك.

خوتەندە بۇ خىل شەكىل «كۆرىتقانتىمەن» دېگەن شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

◁ كۆيىتقانمەن (كۆرىدىغانمەن)، كىتىتقان ئادەم (كېتىدىغان ئادەم)، بايتقانسىلەر (بارىدىغانسىلەر)، كۆيىتقانمىز (كۆرىدىغانمىز) ...

◁ ئا:تقانتىمە؟ (ئالىدىغاندىمەن)، ئا:مايتقانتىمىز؟ (ئالمايدىغاندىمىز)، كىتقانسىز؟ (كېلىدىغانسىز)، بايىتقانتۇ؟ (بارىدىغاندۇ)، ئالامتىغانتىمە؟ (ئالامدىغاندىمەن) كۆيىتقانسە؟ (كۆرىدىغانسەن) ...

15) كۆرەرمەن، كۆرەردىم، كۆرەرىكەنمەن

ئەدەبىي تىلدا بۇ خىل شەكىلدىكى پېئىللارنىڭ شەخسلەردە تۇرلىنىشى مۇنداق:

◁ كۆرەرمەن، كۆرەرمىز، كۆرەرسەن، كۆرەرسىز، كۆرەرلا، كۆرەرسىلەر، كۆرەرسىزلەر، كۆرەر.

◁ كۆرەردىم، كۆرەردۇق، كۆرەردىڭ، كۆرەردىڭىز، كۆرەردىلە، كۆرەردىڭلار، كۆرەردىڭىزلار، كۆرەردى.

◁ كۆرەرىكەنمەن، كۆرەرىكەنمىز، كۆرەرىكەنسەن، كۆرەرىكەنسىز، كۆرەرىكەنلا، كۆرەرىكەنسىلەر، كۆرەرىكەنسىزلەر، كۆرەرىكەن.

تەركىبىدە قەدىمكي سۈپەتداش قوشۇمچىسى « ـ ار\ەر» بولغان بۇ خىل پېئىل

شەكىللىرىدە، قەشقەر، خوتەنلەردە «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ؛ تۇرپاندا بولسا « ـ ار\ەر» قوشۇمچىسى « ـ ۇر» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

تۇرپاندا پېئىلنىڭ بۇ خىل شەكىلدىكى سۈپەتداش قوشۇمچىسى « ـ ئار\ەر» دىكى «ر» چۈشۈپ قالمايدۇ ھەم بۇ قوشۇمچە «ۇر» بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

◁ بارۇرمە (بارارمەن)، كېتۇرسىلە (كېتەرسىلەر)، ئالۇرمىز (ئالارمىز)، يېتۇر (يېتەر)، بارۇرسە (بارارسەن)، كېتۇر (كېتەر)، يازۇر (يازار)؛ بارۇركەمە (بارارىكەنمەن)، يېتۇركە (يېتەرىكەن) ...

◁ كۆرۇردۇم (كۆرەتتىم\كۆرەرىدىم)، بارۇردۇق (باراتتۇق\بارارىدۇق) (تۇرپان)

قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلاردا بولسا بۇ خىل شەكىللەردە «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

◁ بارا:مە (بارارمەن)، كېتە:سىلە (كېتەرسىلەر)، ئالا:مىز (ئالارمىز)، يېتە: (يېتەر)، كۆرە:مە (كۆرەرمەن)، كىتە:مە (كېتەرمەن)، ئالا (ئالار)، كۆرە:سە (كۆرەرسەن)، بولا:مىز (بولارمىز)، كېلە:لا (كېلەرلا)، رازى ۋولا:سەن (رازى بولارسەن) ...

◁ كۆرە:دىم\كۆرىتتىم (كۆرەرىدىم)، بارا:دۇق\بارىتتۇق (بارارىدۇق\بارىتتۇق)، كۆرە:دۇك\كۆرىتتۇك\كۆرىتتۇق (كۆرەرىدۇق) (قەشقەر قاتارلىق جايلاردا)

16) كۆرۈۋاتاتتىم، كۆرگىلىۋاتاتتىم

ئەدەبىي تىلدا بۇ خىل شەكىلدىكى پېئىللارنىڭ شەخسلەردە تۇرلىنىشى مۇنداق:

◁ كۆرۈۋاتاتتىم، كۆرۈۋاتاتتۇق، كۆرۈۋاتاتتىڭ، كۆرۈۋاتاتتىڭىز، كۆرۈۋاتاتتىلا، كۆرۈۋاتاتتىڭلار، كۆرۈۋاتاتتىڭىزلار، كۆرۈۋاتاتتى.

◁ كۆرگىلىۋاتاتتىم، كۆرگىلىۋاتاتتۇق، كۆرگىلىۋاتاتتىڭ، كۆرگىلىۋاتاتتىڭىز، كۆرگىلىۋاتاتتىلا، كۆرگىلىۋاتاتتىڭلار، كۆرگىلىۋاتاتتىڭىزلار، كۆرگىلىۋاتاتتى.

تۇرپاندا بۇ خىل شەكىللەنىلمايدۇ، «كۆرۈۋاتاتتىم» نىڭ ئورنىغا «كۆرۈۋاتقىنىدىم\كۆرۈۋېتىيدىم» قوللىنىلىدۇ؛ «كۆرگىلىۋاتاتتىم» نىڭ ئورنىدا «كۆ:گىلىۋاتقىنىدىم»، «كۆرۇردۇم\كۆرىدىغىنىدىم» دېگەندەك شەكىللەر قوللىنىلىدۇ ھەم تەركىبىدىكى سۈپەتداش قوشۇمچىسى «قان» بولسا «قىن» غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

◁ كۆ:گىلىۋاتقىنىدىم (كۆرگىلىۋاتاتتىم)، تۇرغىلىۋاتقىنىدىم (تۇرغىلىۋاتاتتىم)

◁ كۆرۈۋاتقىنىدىم (كۆرۈۋاتاتتىم)، كېتىۋاتقىنىدىم (كېتىۋاتاتتىم) ...

◁ ئۇ كە:گەندە نېمىش قىۋاتقىنىدىڭ؟ (ئۇ كەلگەندە نېمە ئىش قىلىۋاتقان ئىدىڭ\قىلىۋاتاتتىڭ)

◁ كىتاب كۆرۈۋېتىيدىم، ئۇ كېتىپقالدى. (كىتاب كۆرۈۋاتاتتىم، ئۇ كېتىپ قالدى)

قەشقەر قاتارلىق جايلاردا بۇ خىل شەكىلدىكى «تا» تاۋۇشى ۋە سۈپەتداش قوشۇمچىسى «ئا\ئە» لەر «ئى» غا ئاجىزلىشىدۇ، شۇنىڭدەك لەۋ ئاھاڭداشلىقى ئاجىز بولغانلىق سەۋەبىدىن، پېئىل تەركىبىدىكى « ـ ۋات\ىۋات\ۇۋات\ۈۋات» قوشۇمچىسىنىڭ يەنە « ـ ەۋات\اۋات» ۋاريانتىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

◁ كېلىۋاتتىتى (كېلىۋاتاتتى)، كۆرەۋاتتىتىم (كۆرۈۋاتاتتىم)، ئىشلەۋاتتىتىم (ئىشلەۋاتاتتىم)، يولدا كېتىۋاتتىتتىڭلى (يولدا كېتىۋاتاتتىڭلار).

◁ كىتاب كۆ:گىلىۋاتتىتىم (كۆرگىلىۋاتاتتىم)، ئەمدى با:غىلىۋاتتىتىم

(بارغىلىۋاتاتتىم)، كەتكىلىۋاتاتتىڭلى (كەتكىلىۋاتاتتىڭلار) ...

17) كۆرەتتىم

ئەدەبىي تىلدا بۇ خىل شەكىلدىكى پېئىللارنىڭ شەخسلەردە تۇرلىنىشى مۇنداق:

◁ كۆرەتتىم، كۆرەتتۇق، كۆرەتتىڭ، كۆرەتتىڭىز، كۆرەتتىلە، كۆرەتتىڭلار كۆرەتتىڭىزلار، كۆرەتتى.

تۇرپان، پىچان قاتارلىق جايلاردا پېئىللارنىڭ بۇ خىل شەكلى مۇتلەق قوللىنىلمايدۇ ئۇنىڭ ئورنىدا «كۆرۈردۇم» ياكى «كۆرىدىغىنىم<كۆرىدىغان ئىدىم» دېگەن شەكىل قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئۇ خەت يېزىپ تۇرىدىغىنىدى. (خەت يېزىپ تۇراتتى)

◁ ئۆيلە:گە كېپ تۇرىدىغىنىدى، ئەم كە:مەس ۋۇقالدى. (ئۆيلەرگە كېلىپ تۇراتتى ئەمدى كەلمەس بولۇپ قالدى)

◁ سېنىڭ با:غىنىڭنى بىلسەم، مەمۇ بارۇردۇم. (مەنمۇ باراتتىم)

◁ بازا:غا كىرىپ تۇردىغىنىدىم. (بازارغا بېرىپ تۇراتتىم، بېرىپ تۇرىدىغانىدىم)

◁ بۇرۇنلاتا، تولا كېلىدىغىنىدى، مۇنۇ كۈندە كە:مەس ۋولدى. (ئىلگىرى پات ـ پات كېلىپ تۇراتتى\تۇرىدىغان ئىدى، ھازىر كەلمەس بولدى) ...

قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا پېئىلنىڭ بۇ خىل شەكلى تولىمۇ كۆپ قوللىنىلىدۇ، شۇنىسى بۇ خىل پېئىل شەكلىنىڭ تەركىبىدىكى «ئا ئە» تاۋۇشى ھەر دائىم «ئى» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

◁ كۆرىتتىم (كۆرەتتىم)، بارىتتىڭ (باراتتىڭ)، پات ـ پات كېلىتتى (كېلەتتى) ئىشكىتە تۇرىتتى (تۇراتتى)، يازىتتىم (يازاتتىم)، كېتىتتىڭ (كېتەتتىڭ) ...

خوتەنده: «كۆرەتتىم» دېگەن شەكىل قەشقەرگە ئوخشاش «كۆرىتتىم» شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

◁ يازىتتىم (يازاتتىم)، ئا:تتىم (ئالاتتىم)، كېت:تىم (كېلەتتىم)، قى:تتىم (قىلاتتىم) ...

بىراق، خوتەنده پېئىللارنىڭ بۇ خىل شەكلىنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈك قوشۇمچىسى دائىم « ـ تۇك» شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

◁ يازىتتىم (يازاتتىم)، ئا:تتىم (ئالاتتىم)، كېت:تىم (كېلەتتىم)، قى:تتىم (قىلاتتىم)، ئالىتتۇك\ئا:تتۇك (ئالاتتۇق)، يېيىتتۇك (يەيتتۇق)، ئولتۇيىتتۇك (ئولتۇراتتۇق)...

كۆچادا بۇ خىل شەكىلدىكى پېئىلنىڭ ئىككىنچى شەخس سىپايە تۇرىنىڭ بىرلىك شەكلى ئەدەبىي تىلدىكىدەك «تىلا\تىلە» شەكىلدە كەلمەي، تىل ئالدى شەكىل «تىلە» بىلەنلا كېلىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئالىتتىلە (ئالاتتىلا)، يەيتتىلە (يەيتتىلە)، كۆرۈتتىلە (كۆرەتتىلە)، بولۇتتىلە (بولاتتىلا) ...

18) كۆرگۈدەكمەن، كۆرۈۋاتقۇدەكمەن، كۆرگىلىۋاتقۇدەكمەن

ئەدەبىي تىلدا بۇ خىل شەكىلدىكى پېئىللارنىڭ شەخسلەردە تۇرلىنىشى مۇنداق:

◁ كۆرگۈدەكمەن، كۆرگۈدەكمىز، كۆرگۈدەكسەن، كۆرگۈدەكسىز، كۆرگۈدەكلا، كۆرگۈدەكسىلەر، كۆرگۈدەكسىزلەر، كۆرگۈدەك.

◁ كۆرۈۋاتقۇدەكمەن، كۆرۈۋاتقۇدەكمىز، كۆرۈۋاتقۇدەكسەن، كۆرۈۋاتقۇدەكسىز، كۆرۈۋاتقۇدەكلا، كۆرۈۋاتقۇدەكسىلەر، كۆرۈۋاتقۇدەكسىزلەر، كۆرۈۋاتقۇدەك.

◁ كۆرگىلىۋاتقۇدەكمەن، كۆرگىلىۋاتقۇدەكمىز، كۆرگىلىۋاتقۇدەكسەن، كۆرگىلىۋاتقۇدەكسىز، كۆرگىلىۋاتقۇدەكلا، كۆرگىلىۋاتقۇدەكسىلەر، كۆرگىلىۋاتقۇدەكسىزلەر، كۆرگىلىۋاتقۇدەك.

بۇ شەكىللەردىكى ئىسىمداش قوشۇمچىلىرى «ـ غۇ\قۇ\گۇ\كۇ» لەر قەشقەر، تۇرپان دېگەندەك جايلاردا «ـ غى\قى\گى\كى» بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئورۇندىغىدەكمىز (ئورۇنلىغۇدەكمىز)، بۇزغىدەكسىلە (بۇزغۇدەكسىلەر)، يامغۇر ياققىدەك (ياغغۇدەك)، كەتكىدەكمىز (كەتكۇدەكمىز) ... (قەشقەردە)

◁ تالىشۇاتقىدەك (تالىشۇاتقۇدەك)، ئويناۋاتقىدەك (ئويناۋاتقۇدەك)، كۆرەۋاتقىدەك (كۆرۈۋاتقۇدەك)، قاچىلاۋاتقىدەك (قاچىلاۋاتقۇدەك) ... (قەشقەردە)

19) كۆرىدىغانىدىم، كۆرىدىغانىكەنمەن، كۆرىدىغانمەن

ئەدەبىي تىلدا بۇ خىل شەكىلدىكى پېئىللارنىڭ شەخسلەردە تۇرلىنىشى مۇنداق:

◁ كۆرىدىغانمەن، كۆرىدىغانمىز، كۆرىدىغانسەن، كۆرىدىغانسىز، كۆرىدىغانلا، كۆرىدىغانسىلەر، كۆرىدىغانسىزلەر، كۆرىدىغان.

ئەمەلىيەتتە بۇ خىل شەكىل تولىسى شەخس قوشۇمچىسى قوشۇلمىغان ھالەتتە قوللىنىلىدۇ ھەم خەۋەر بولۇپ كېلىدىغان ۋاقتى تولىمۇ ئاز. پەقەت دىيالېكت ـ شېۋىلەردە كۆپ قوللىنىلىدۇ.

◁ كۆرىدىغاندىم، كۆرىدىغاندۇق، كۆرىدىغاندىڭ، كۆرىدىغاندىڭىز، كۆرىدىغاندىلە، كۆرىدىغاندىڭلار، كۆرىدىغاندىڭىزلار، كۆرىدىغاندى.

◁ كۆرىدىغانكەنمەن، كۆرىدىغانكەنمىز، كۆرىدىغانكەنسەن، كۆرىدىغانكەنسىز، كۆرىدىغانكەنلا، كۆرىدىغانكەنسىلەر، كۆرىدىغانكەنسىزلەر، كۆرىدىغانكەن.

تۇرپاندا بۇ ئىككى خىل شەكىلدىكى پېئىللار ئىنتايىن كۆپ قوللىنىلىدۇ ھەم ئۆتكەن زامان تەكرار شەكىلدىكى «كۆرەتتىم، كۆرۈۋاتاتتىم، كۆرىدىكەنمەن» دېگەندەك شەكىللەرنىڭ ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. شۇنىڭدەك تەركىبىدىكى سۇپەتداش قوشۇمچىسى «ـ غان» دائىم «ـ غىن» غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

◁ كۆردىغىندىم (كۆرەتتىم\كۆرىدىغاندىم)، باردىغىندى (باردىغاندى\باراتتى)، كېلىدىغىنىدىڭلا: (كېلىدىغاندىڭلار\كېلەتتىڭلار)، كېلىدىغىندىڭىز (كېلەتتىڭىز\كېلىدىغاندىڭىز)، كۆردىغىندۇق (كۆرىدىغاندۇق\كۆرەتتۇق) ...

◁ كۆردىغىنىكەمە (كۆرەتتىكەنمەن\كۆرىدىكەنمەن)، باردىغىنىكە (باراتتىكەن\باردىكەن)، كېلىدىغىنىكەنسىلە (كېلەتتىكەنسىلەر\كېلىدىكەنسىلەر)، كېلىدىغىنىكەنسىز (كېلەتتىكەنسىز\كېلىدىكەنسىز)، كۆردىغىنىكەمىز (كۆرەتتىكەنمىز\كۆرىدىكەنمىز) ...

◁ ــ سەنمۇ بارامدىكەنسەن؟

◁ ــ ھە، مەمۇ باردىغىنىكەنمەن. (مەنمۇ باردىكەنمەن)

◁ مەن ئىيە:گە تولا باردىغىنىدىم. (مەن ئۇ يەرگە دائىم باراتتىم) ...

20) «ل» تاۋۇشى بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق پېئىللار «ئال ـ ، قال ـ ، سال ـ ، چال ـ ، كەل ـ ، قىل ـ ، بول ـ» لارنىڭ تۇرلىنىشى توغرىسىدا

تۇرپان ۋە پىچاندا يۇقىرىقى پېئىللارنىڭ ھەممىسى شەخس بىلەن تۇرلەنسە، «ل» تاۋۇشى بىرەك چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

◁ كېپتۇ (كېلىپتۇ)، قەپتۇ\قاپتۇ (قېلىپتۇ)، بوپتۇ (بولۇپتۇ)، چەفسە (چېلىپسەن) ...

يۇقىرىقى پېئىللار يارەمچى پېئىل سۈپىتىدە باشقا مۇستەقىل پېئىللارنىڭ كەينىدە كەلگەندە، تۇرپان ئاستانە، پىچان لۇكچۇن قاتارلىق جايلاردا بۇ پېئىللار تولا ھاللاردا ئالدى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ بىلىقەپتىمە (بىلىپ قېلىپتىمەن)، كۇلۇق سەپتۇ (كۇلۇپ سېلىپتۇ)، كېپتۇ (كېلىپتۇ)، ئاش قىپتۇ (پولۇ قىلىپتۇ)، بوپتۇ بالام (بولۇپتۇ بالام)، ئۆيدە قەپتۇ (قېلىپتۇ) ...

لېكىن تۇرپاننىڭ باشقا جايلىرىدا (مەسىلەن، مۇرتۇقتا) بۇ خىل پېئىللاردىكى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار ئۆزگەرمەيدۇ. مەسىلەن:

◁ بىلىقاپتىمە (بىلىپ قېلىپتىمەن)، كۇلۇق ساپتۇ (كۇلۇپ سېلىپتۇ)، كېپتۇ (كېلىپتۇ)، ئاش قىپتۇ (پولۇ قىلىپتۇ)، بوپتۇ بالام (بولۇپتۇ بالام)، ئۆيدە قاپتۇ (قېلىپتۇ) ...

قەشقەردە بۇ پېئىللار يارەمچى پېئىل بولۇپ كەلگەندە، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئاپتۇما؟ (ئېلىپتۇمۇ)، ئۇنتۇپ قاپتىمەن (ئۇنتۇپ قېلىپتىمەن)، ئاپتۇ (ئېلىپتۇ) ...

جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا، بۇ پېئىللار تۇرلەنگەندە ھەم ئۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكىللىرىدە، تەركىبىدىكى «ل» تاۋۇشى تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيەلىشىدۇ. بىراق تۇرپان، غۇلجا، قومۇل قاتارلىق جايلاردا، بۇ خىل پېئىللار تۇرلەنگەندە تەركىبىدىكى «ل» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. كەلپىن، مارالبېشى، ئاقساقمارالدا «ل» تاۋۇشى چۈشۈرۈلمەي ۋە ئاسسىمىلياتسىيەلەشمەي ئەينەن ئوقۇلىدۇ. مەسىلەن:

◁ بولدى\بو:مدى (بولدى\بولمىدى)، كە:سە ـ كە:مەس سۆزلەر (كەلسە ـ كەلمەس)، ئا:مساڭ (ئالمساڭ)، چاپىنىڭنى ساۋات\سەۋەت (سېلىۋەت)، ئۇ ئىشنى ھەگۈز قمايمە (ھەرگىز قىلمايمەن)، قا:ساڭ قال ! (قالساڭ قالىۋەر) ... (تۇرپان قاتارلىق جايلاردا)

◁ بولدى\بوممدى (بولدى\بولمىدى)، كە:سە ـ كەممەس سۆزلەر (كەلسە ـ كەلمەس)، ئاممساڭ مەيلى (ئالمساڭ مەيلى)، چاپىنىڭنى سېلىۋېتە ! (سېلىۋەت) قىيساڭ قىل، قممساڭ قمما (قىلساڭ قىل، قىلمساڭ قىلما) ... (قەشقەر قاتارلىق جايلاردا)

خوتەنده يۇقىرىقى يەتتە پېئىل شەخس بىلەن تۇرلەنگەندە تەركىبىدىكى «ل» تاۋۇشى بىلەن كەلگەن بوغۇم بىراقلا چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئا:تقانتىمە؟ (ئالىدىغاندىمەن)، ئا:مايتقانتىممز؟ (ئالمايدىغاندىمىز)، كىتقانسىز (كېلىدىغانسىز)، بايىتقانتۇ؟ (بارىدىغاندۇ) ئالامتىقانتىمە؟ (ئالامدىغاندىمەن) ...

كەلپىن شېۋىسىدە بۇ يەتتە پېئىل شەخس بىلەن تۈرلەنگەندە تەركىبىدىكى «ل» تاۋۇشى ھەرگىز چۈشۈپ قالمايدۇ، بۇ كەلپىن شېۋىسىنىڭ باشقا جايلاردىن پەرقلىنىدىغان مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرىدۇر. مەسىلەن: كەلمىدى (كەلمىدى)، ئالمايمەن (ئالمايمەن)، سالىتقان (سالىدىغان)، قالسا قالسۇن (قالسا قالسۇن)...

1.8 رەۋىش

1) ئورۇن رەۋىشلىرى

ئورۇن تەرەپنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەر ئەدەبىي تىلدىكى «ئۇ ياق\بۇ ياق\نېرى\بېرى» قاتارلىقلارنىڭ دىيالېكت ـ شېۋىلەردە ۋارىيانتلىرى بار. مەسىلەن:

تۈرپاندا دائىم «ئۈيزى (ئۇ ياق)، بۇيزى (بۇ ياق)، بالدىر (ئىلگىرى)، نېرى» دېگەندەك رەۋىشلەر قوللىنىلىدۇ.

يەكەندە:

◁ ئېڭغا (ئۇ ياققا)، مېڭغا (ئاۋۇ ياققا)، شامال تام\تۆۋەللە (شىمال)؛ كۈن ژۇيۇش تام \ژۇقالا (جەنۇب)؛ كۈن ئولتۇيۇش تام (غەرب)؛ كۈن چىقىش تام (شەرق) دېگەنلەر قوللىنىلىدۇ.

2) دەرىجە رەۋىشلىرى

دىيالېكت ـ شېۋىلەردە ئەدەبىي تىلدا كۆپ قوللىنىلمايدىغان نۇرغۇن دەرىجە رەۋىشلىرى بار.

تۈرپاندا:

◁ يامان (ئىنتايىن)، بەك (ئىنتايىن)، ھەجەفسىللا (ئاجايىپ، تولىمۇ)، خوشمۇ (خويمۇ)، بېلەكلا (ئاجايىپلا)، بەك ياخشى (ئىنتايىن ياخشى)، يامان ياخشى (ئىنتايىن ياخشى)

◁ بېلەكلا تولا گە:قىلدو (ئاجايىپ تولا گەپ قىلىدۇ) ...

قەشقەردە:

◁ ئىك (ئەك)، تولىمۇ، خويمۇ، خېلى ...

◁ خېلى چىرايلىق بېزىنمىكىنا، ماۋا ! (ئىنتايىن چىرايلىق بىرنەرسىكەنغۇ ماۋۇ)

ئاقسۇدا:

◁ چىك ياخشى نە:سە (ئىنتايىن ياخشى نەرسە)، چىك خاپا قىلدى (ئاجايىپ خاپا قىلدى)

يەكەندە:

◁ سەن ساپىزىزە كاتا بىي ئىدەم بولداك ! (سەن ئاجايىپ ياخشى ئادەم بولدۇك)

◁ ئىشنى ساپزە مەللام قىلمەن. (ئىشنى پەقەت مەنلا قىلمەن)

غۇلجىدا دائىم «ئارى (تېخىمۇ ئارتۇق، تېخىمۇ ئېغىر)»، «ئوڭاي ... ئەمەس» دېگەندەك رەۋىشلەر قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئوڭاي ياخشى ئەمەس مېنىك ئاكام دېگەن. (مېنىڭ ئاكام ئىنتايىن ياخشى)

خوتەندە:

◁ دۆي قارا (ناھايىتى قارا)، ئۆتلەگ قارا (ئىنتايىن قارا) ...

◁ ئەمەت بۇ ژىل ساپ ئۆسەپتۇ (ئەمەت بۇ يىل تازىمۇ ئۆسۈپتۇ) (گۇمىدا)

3) ۋاقىت رەۋىشلىرى

يەكەندە بۇ خىل رەۋىشلەر ئىنتايىن ئىنچىكە تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ، مەسىلەن، بىر كۈن ۋاقىتنى ناماز ۋاختى\قاق بۇ\باش توخۇ چىللىدى (تاڭ سەھەر، يەنى سائەت بەشلەردە)؛ چاي مەللە (ئەتىگەنلىك چاي ۋاقتى)؛ كۈن چىققان مەللە (سائەت 8 ـ 9 لار)؛ ئاش ۋاختى (سائەت 10 ـ 11لار)؛ چۈش\قوزا چۈش\چىڭ چۈش (سائەت 12)؛ پىشىم\كۈن ياندى (سائەت 2لەردە)؛ نامازدىگەر\كۈن ئولتا:دى (سائەت 5لەردە)؛ ناماشىشەم (سائەت 8 لەردە)؛ خۇپتەن\ياتقۇ ۋاختى\ياتا: ۋاخ (سائەت 10لاردا)؛ بىي ئۇيقۇ ۋاختى (سائەت 12 لەردە)؛ تەڭ كىچە ۋاختى (يېرىم كىچە) دېگەندەك ئايرىپ كۆرسىتىدۇ.

يەكەندە ۋاقىت رەۋىشلىرىدىن يەنە ئىبايىتىن، ئىباي، ئىۋايام، ئىۋاي، سايقى، سايتىنقى (بايا، بايا‌تىن)؛ ئەسىنادا، بازماللىققا، موتۇيقى (مۇشۇ ۋاقىتتا، بىردەم تۇرۇپ) دېگەندەك سۆزلەرمۇ بار. مەسىلەن:

◁ موتۇيقىدا كاللام بىيمىگە ئىشلىمىيتۇ.

◁ بازماللىققا كىلىتو، بىيدەم ئولتۇيۇپ تۇيۇڭ.

يەكەندە «دائىم» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىدا «ھىلاڭ، ئامىنامماي (دائىم، ھەمىشە، توختىماي)» قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ ھىلاڭ ئىدەمنى ئانىي تاپىدو. (دائىم مېنى بوزەك قىلىدۇ)

◁ ئانىكام ئامىنامماي كۆللايتتى ئىدەمنى. (ئانام توختىماي تىللايتتى مېنى)

پەسىلنى بىلدۇرىدىغان سۆزلىرىدىن يەنە: ئىش پەسلى (ئەتىياز)، ئىسسىغ پەسلى\گۈل پەسلى (ياز)، شامال پەسلى (كۈز)؛ توڭ پەسلى (قىش) دېگەندەكلەرمۇ قوللىنىلىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە: كۆلەڭگە (كېلەر يىلى)، ياندۇ:قى ژىل\بۇلتوقى ژىل (ئۆتكەن يىلى)، ئۇلۇشىنقى ژىل (ئىككى يىل بۇرۇنقى يىل) دېگەندەك سۆزلەرنىمۇ قوللىنىدۇ. يەنە مەسىلەن:

◁ مو قويلىدىن كۆلەگە تۆل ئا:غلى ۋولىدۇ.

◁ بىزنىڭ ساقال (ئېرىنى دېمەكچى) ئۇلۇشۇنى ئۆلەپ قا:غان.

غۇلجىدا ئەدەبىي تىلدا كۆپ ئۇچرىمايدىغان تۆۋەندىكىدەك ۋاقىت رەۋىشلىرى بار. مەسىلەن:

◁ ئازمانلىخ (سەل تۇرۇپ، ھېلى)، كۆلۇ (كېلەر يىلى)، ياندۇ:قى ژىل (سۆزلەۋاتقان چاغدىن ئىلگىرىكى يىل)، پاتقىچە (تېز، چاپسان، ھېلىغىچە)، كېيىنسىزە (كېيىنچە)، ئالغاش (دەسلەپ، بالدۇر، ئاۋۇال)، بۇدا\بۇدو (بۇ قېتىم، بۇ دۆرەم)، بۇداقى (بۇ قېتىمقى)، بىرىنچى توخۇ (باش توخۇ، كىچە سائەت 11 لەردە)، ئىككىنچى توخۇ (كىچە سائەت بىر، ئىككىلەردە)، ئۇچۇنچى توخۇ (سەھەر بەشلەردە) ...

4) ھال رەۋىشلىرى

ئەدەبىي تىلدىكى ھالەت رەۋىشلىرى «ھېلى، بايىقى، ھازىرقى» نىڭ ئورنىدا خوتەنده «ساي» ھەم ئۇنىڭ ۋارىيانتلىرى «سايتىن، سايىقى، سايتىنقى» دېگەن سۆزلەر؛ «ئوپۇل ـ توپۇل» نىڭ ئورنىدا «ئۆ:ملاقمان» قوللىنىلىدۇ (يەكەندىمۇ مۇشۇ سۆز قوللىنىلىدۇ). مەسىلەن:

◁ ساي كەلدىمىا، مەن.
◁ سايتىن كىبدىم تېخى.
◁ سايىقى گاداي سېنىڭ داداڭما؟
◁ سايتىنقى ئىشنى دەملا:؟
◁ ئۆ:ملاقمان مىنى كە:مىدىڭ دېيتۇ، ئۇزىمۇ كە:مەگلىك ئاينا !
◁ ئۆملاقمان كەلدەميا ئەينا.(يەكەن)

تەكتىنى بىلدۇرىدىغان رەۋىش «زادى» خوتەندە «ھۆددەس»، «تەممەت»، «غۇلى» دېگەندەك سۆزلەر بىلەن، تۇرپاندا «زىنھار» سۆزى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

◁ ھۆددەس بىي ئىشقا ئۇنمايتۇ. (خوتەن)
◁ سۇ تەممەت قاممايتۇ. (خوتەن)
◁ ئۇ ئەللىگلىدە با:تۇ، شۇنداغمىدا، غۇلى؟ (خوتەن)
◁ بۇ ئىشنى ئۇ زىنھار بىلمەيدۇ.(تۇرپان)

غۇلجىدا ئەدەبىي تىلىدىكىدىن باشقا يەنە تۆۋەندىكىدەك ھال رەۋىشلىرى بار: ھاڭقاي (ھاڭ ـ تاڭ بولۇپ تۇرۇپ قالغان ھالەت)، لەڭلۇڭ (يەر تەۋرىگەندىكى ھالەت)، ئاسماخچىلاپ (يانداپ، ئەگىتىپ)، كۆڭۈل تاۋارەن (خاتىرجەم، خالىغىنىچە)، ئالاڭلاپ\ ئەلەڭلەپ (دەلدەڭشىپ، ئېگىز ـ پەس دەسسىگەن ھالەت)، گېپىڭ ئارا (گەپ ئارىسىدا) ...

9. 1 يۈكلىمە

1) «چۇ» يۈكلىمىسى

ئەدەبىي تىلدىكى «چۇ» يۈكلىمىسى خوتەندە «چا» شەكىلدە، تۇرپاندا «چو» شەكلىدە، كۇچا، ئاقسۇلاردا ئەدەبىي تىلدىنمۇ تارراق قىلىپ «چۇ» شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

كۇچالاردا	تۇرپان	خوتەن	ئەدەبىي تىل
مەنچۇ؟	مەنچو؟	مەنچا؟	مەنچۇ
دىلبەرچۇ؟	دىلبەرچو؟	دىلبەرچا؟	دىلبەرچۇ؟

◁ تەتىلدە يىزىغا چىقمايمەنچا. (يەكەن)
◁ تويغا بىيىپ كەلدەمچا. (يەكەن)

ئاقسۇ دولان تىلدا «چۇ» يۈكلىمىسى دائىم «يا» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئاچۇي، ئۇمىسلىيا ! (ئاچا، ئۇرمىسلاچۇ)
◁ سىلىمۇ باسلىيا ! (سىلىمۇ بارسلاچۇ)

خوتەندە بەزى شەخس بىلەن تۇرلەنگەن پېئىللارنىڭ كەينىدىمۇ مۇشۇ يۈكلىمە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئىشلەيىا (ئىشلەيچۇ)، كېلەيىا (كېلەيچۇ)، بۇزمايىا (بۇزمايچۇ).

2) «مۇ» يۈكلىمىسى

ئەدەبىي تىلدىكى «مۇ» يۈكلىمىسى خوتەن، كۇچالاردا «ما» شەكلىدە، تۇرپاندا «مو» شەكىلدە، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا «مۇ» نىڭ تېخىمۇ تار شەكىلدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ كەلدىما؟ (كەلدىمۇ)، قىزىلما؟ (قىزىلمۇ) (كېرىيەدە)
◁ داداڭنى كۆ:دەڭما؟ (يەكەندە)
◁ كەلدىمو؟ (كەلدىمۇ)، قىزىلمو؟ (قىزىلمۇ) (تۇرپاندا)
◁ قىزىلمۇ؟ (قىزىلمۇ)، كەلدىمۇ؟ (كەلدىمۇ) (ئاقسۇ شىنجا قاتارلىقلاردا)
تۇرپاندا سوراقنى بىلدۇرىدىغان يۈكلىمە «ما» پېئىللارنىڭ بولۇشسىز شەكلىدىمۇ كۆرۈلۈپ قوش سوراق شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:
◁ ئويناميدىما؟ (ئويناميدۇ)، يىغلامدىما (يىغلامدۇ)، بارامسىنما؟ (بارامسەن)، بارامدىغىنكەممىزما (بارامدىكەنمىز) ...
لوپنوردا بۇ يۈكلىمە «مۇ\مۇ\مى» شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:
◁ كۆردۇممۇ؟ (كۆردۇممۇ)، ئالدىممى؟ (ئالدىممۇ)، ئوقۇدۇممۇ؟ (ئوقۇدۇممۇ) ...

3) «لا» يۈكلىمىسى

(1) تەكىتنى بىلدۇرىدىغان «لا» يۈكلىمىسى ھەرقايسى جايلاردا ھەر خىل شەكىلدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:
كېرىيەدە: غىنەم\قىنەم\غىنەك\قىنەك. مەسىلەن:
◁ مەنغىنەم (مەنلا)، كېلىپقىنەم (كېلىپلا)، ئۇنىنغىنەك (ئۇنىنلا)، يۈگۈرۈپقىنەك (يۈگۈرۈپلا) ...
لوپنوردا: بۇ قوشۇمچە لوپنوردا «لا\تا» بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:
◁ بىزنىلا قالغان ئەمەس. (بىزنىڭلا قالغان ئەمەس)
◁ ئۆلمەسەكتا باشىمىز تەڭ ئاقارار. (ئۆلمىسەكلا بېشىمىز تەڭ ئاقىرىدۇ)
مارالۇبشىدا: بۇ قوشۇمچە مارالۇبشىدا «لىغىنا» بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:
◁ دەپلىغىنا، چاي ۋېرىپلىغىنا، كۆرۈپلىغىنا، ئۆتتۈرۈپلىغىنا، سولۇپلىپلىغىنا ...
خوتەندە: بۇ قوشۇمچە خوتەندە «لام» بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:
◁ كۆرەپلام، ئېپلام، كىپلام، كىتىپلام ...
◁ ئۇ پۇل خەجلەشنىلام بىلىدۇ.
بەزىدە «لا» يۈكلىمىسىنىڭ كەينىگە «كام\كىن» قوشۇلۇپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:
◁ نەگىلىكام با:سا شە:گە ئاپىرىپ قويايلى بالام.
◁ كۆسەملىكىن\كۆسەملىكام دەپ قاي. (كۆرسەملا دەپ قويايي)
ئاقسۇ ئۇچتۇرپاندا: بۇ قوشۇمچە «لاكىم» بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:
◁ كۆرەپلاكىم، ئىلىپلاكىم، كىلىپلاكىم، كىتىپلاكىم ...
(2) تۇرپان، قومۇلدا «لا» يۈكلىمىسى ئىسىم خاراكتېرلىك خەۋەرنىڭ كەينىدە كەلسە تەكىتنى بىلدۇرۇپ «قۇ» دېگەن يۈكلىمىدىك رول ئويناىدۇ. مەسىلەن:
◁ بىزنى بۇتلە:دە ئاناق گۇل يوخلا. (قومۇل)
◁ خىيا قىسام يوخلا. (خىيال قىلسام زادى يوققۇ) (قومۇل، تۇرپان)
◁ ئاناخ گەپ بۇتلە:دە جىخلا.(قومۇل)
◁ بىيە:لە:دە ئاناخ ئەدەم يوخلا.(تۇرپان)
◁ ئۇ جىخلا گە:قىكەتتى، بىر گېپىنىمۇ بىلا:مىدىم.(تۇرپان)
3) غۇلجىدا پېئىللارغا قوشۇلۇپ تەكىتنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

◁ چىكىتىۋالايلىلا ! (چىقىپ كېتىۋالايلىچۇ)
◁ ئىش بو:مۇسۇنلا (ئىش بولمىسۇنچۇ)
◁ ئو:تۇرۇپ تۇرايلىلا ! (ئولتۇرۇپ تۇرايلىچۇ)

4) « ـ غۇ\قۇ» يۈكلىمىسى

(1) ئاقسۇ، خوتەنلەردە بۇ يۈكلىمىنىڭ ئورنىدا دائىم «يا» قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:
◁ قىزىلياڭ؟ (قىزىلغۇ)، ئەينىياڭ؟ (ئەنىغۇ)، يوقياڭ؟ (يوققۇ)، بەشيا (بەشقۇ؟)
◁ قوشاق: دۇتارىڭنىڭ تارىسى، پەي ـ پەيگە ئوخشايتۇياڭ؟ مېنى كۆيدەگەن قىزچاق، تەي ـ تەيگە ئوخشايتۇياڭ؟ (كېرىيە)
◁ بىزنىڭ بىي مو يىيىمىز ۋا: يا.

(2) لوپنوردا بۇ قوشۇمچە بىرلا خىل «قۇ»، باشقا ۋارىيانتى يوق. مەسىلەن:
◁ كۆرۈنمەيسىزقۇ ياڭىم.

5) « ـ ئا» يۈكلىمىسى

ئەدەبىي تىلىدىكىگە قارىغاندا دىيالېكت ـ شېۋىلەردە «ئا» يۈكلىمىسى تېخىمۇ كۆپ قوللىنىدۇ. مەسىلەن:

كېرىيەدە:
◁ بارامتىمەنكىنا ـــ بارامتىمەنكەن + ئا (بارامدىكەنمەن؟)
◁ بارامتىمىزكىنا ـــ بارامتىمىزكەن + ئا (بارامدىكەنمىز؟)
◁ بارامسكىنا ـــ بارامسەنكەن + ئا (بارامدىكەنسەن؟)
◁ بارامسلىكىنا ـــ بارامسلەركەن + ئا (بارامدىكەنسلەر؟)
◁ كۆلۇممىدىما ـــ كۆلۇپمىدىم + ئا (كۆلگەنمىدىم؟)
◁ ئۇرۇممىدۇكا ـــ ئۇرۇپمىدۇك +ئا (ئۇرغانمىدۇق؟)
◁ بېرىممىدىڭا ـــ بېرىپمىدىڭ +ئا (بارغانمىدىڭ؟)
◁ كولاڭا (كولاڭچۇ)، ئىشلەڭا (ئىشلەڭچۇ)، بۇزماڭا (بۇزماڭچۇ) ...

تۇرپان، قومۇلدا:
◁ غىزادىن ئا:سىلىرا ـــ ئالسىلار +ئا (ئالسىلاچۇ !)
◁ غىزادىن ئا:سڭىزا ـــ ئالسڭىز +ئا (ئېلىڭچۇ !)
◁ غىزادىن ئا:سىنا ـــ ئالسۇن +ئا (ئالغىنە !) ...

غۇلجىدا: بۇ يۈكلىمە ئىسىمنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسىدىن كېيىن قوشۇلۇپ كېلىپ تەلەپپۇزنى سىيلىقلاشتۇرىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال تۇرپاندىمۇ بار. مەسىلەن:
◁ كېلىڭلارا ! (كېلىڭلارچۇ)
◁ تاماق يەڭلارا ! (يەڭلارچۇ)
◁ نۇرجانكامنىڭ ئۆيىنى كۆكتىپ (كۆرسىتىپ) قويۇڭلارا !
◁ كۆندۇرسڭىزا دادىڭىزنى، شەھەرگە كىرىپ كېتەيلى !
◁ چاي ئىچكەچ ئاڭلاپ باقسڭىزا، ئوقۇپ بېرەي ...

غۇلجىدا بۇ يۈكلىمىنىڭ يەنە بىر ۋارىيانتى «ئە» تولىراق قوللىنىلىدۇ، بەزىدە ئۇنىڭ كەينىدە «ر» كېلىپ ئىنتوناتسىيەنى كۈچەيتىش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:
◁ يەرە\ئىچەرە. (يېگىن\ئىچكىن)

◁ ئالاره\قىلاره. (ئالغىن\قىلغىن)

غۇلجىدا يەنە «هوي\ئوي» يۇكلىمىسى سۆز ياكى جۈملىلەرگە ئۇلىنىپ كېلىپ ھەيرانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

◁ سەھرالىقلا: شەھەرنى بىر ئاپتۇغوي!

◁ ساراڭموي سەن؟

◁ يەڭلاروي! ئېلىڭلاروي! (يەڭلارچۇ، ئېلىڭلارچۇ)

خوتەندە: «ـ ئا»، «ـ يا» دېگەندەك يۇكلىمىلەر كۆپرەك ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ بۇ گەپنى شۇ گاداي دەپمۇتتا؟ (دەپتۇمۇ)

◁ ـــ مىنى قىچىغان كىما ئۇ؟ ـــ ھە، مەنيا. (مېنى قىچقىرغان كىم؟ مەن.)

◁ ئىككىسىنىڭ ھەممى بىيىيا. (تىلى بىر)

يەكەن شېۋىسىدە (تاغلىقلارنىڭ تىلىدا) «زە\نزە» يۇكلىمىسى كۆپ قوللىنىلىدۇ ھەمدائىم جۈملىنىڭ كەينىدە كېلىپ سوئال مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

◁ نەگە ۋادىڭىززە؟ (نەگە باردىڭىز)

◁ ئاش يىدىڭمىززە؟ (ئاش يېدىڭمۇ)

◁ تويغا چۈپ چىقتىڭمىزە؟ (تويغا بېرىپ كەلدىڭىزمۇ)

6) يۇكلىمە سۆز «جۇمۇ»

بەزى جايلاردا يۇكلىمە سۆز «جۇمۇ» ئىنتايىن كۆپ قوللىنىلىدۇ ھەم «جۇما» ۋارىيانتى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

◁ كىللىما (تىللىما) جۇما، ھىلى باكا جۇما! (يەكەن)

◁ گەپ ئاڭنا (گەپ ئاڭلا) جۇمۇ بالام! (تۇرپان)

7) «ـ كى» يۇكلىمىسى

يەكەندە «كى» يۇكلىمىسىنىڭ يەنە «دىكىدىكىن» دېگەن ۋارىيانتىمۇ بار. مەسىلەن:

◁ بازا:غا ۋا:غاندىكىدىكىن ماڭا بىنە:سە ئا:غاچ كەسەڭچا! (بازارغا بارغاندىكىن ماڭا بىرنېمە ئالغاچ كەلسەڭچۇ!)

8) قومۇل شېۋىسىدە ئۆزىگە خاس يۇكلىمىلەر

قومۇل شېۋىسىدە ئۆزىگە خاس «غا»، «كىنا»، «كى»، «ئا» دېگەندەك يۇكلىمىلەر بار، بۇ يۇكلىمىلەر پېئىللارنىڭ كەينىدە كېلىپ، تەلەپپۇزنى سىلىقلاشتۇرۇش رولىنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

◁ ئۆيگە كىرسىلەغا (كىرسىلەچۇ!)

◁ كەلسىلەكى (كەلسىلەچۇ!)

◁ بولىدىغا قوشاخلا:دې بىرنى ئېيتىپ بە:سىڭزكى! (بولىدىغان قوشاقلاردىن بىرنى ئېيتىپ بېرىڭچۇ)

◁ با:ساڭلا:كى كىتابغا! (بارساڭلارچۇ!)

9) تۇرپان شېۋىسىدىكى ئالاھىدە يۇكلىمىلەر

تۇرپان شېۋىسىدىكى سوراق ئالماش «نېمە» سۆزى دائىم «غان\قان\گەن\كەن» بىلەن ئايالغاشقان سۈپەتداشلارنىڭ كەينىدە كېلىپ، خۇددى باغلامچى «ئىدى» دەك رولنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

◁ مه (مەن) ئۇنى كۆ:گەن نېمە. (مەن ئۇنى كۆرگەنىدىم)
◁ بۇ گەپنى ئۇ ماڭا دېگەن نېمە. (بۇ گەپنى ئۇ ماڭا دېگەنىدى)
◁ بىز ئۇنى پەقەتلا كۆرپاقمىغان نېمە. (بىز ئۇنى زادى كۆرۈپ باقمىغان ئىدۇق)

تۇرپان ئاستانىدە پېئىل «دە ـ » نىڭ سۈپەتداش شەكلى «دېگەن» سۆزى ئەسلىدىكى پېئىللىق خۇسۇسىيىتى ۋە مەنىسىنى يوقىتىپ، دائىم «غان\قان\گەن\كەن» بىلەن ئايانغلاشقان سۈپەتداشلارنىڭ ياكى «دا\تا\دە\تە» بىلەن تۇرلەنگەن ئىسىملارنىڭ كەينىدە كېلىپ، خۇددى يۆكلىمىدەك تەكت رولىنى ئۆتەيدۇ، ئۇنىڭدا شەخس ئۆزگىرىشى بولمايدۇ. لېكىن تۇرپاننىڭ باشقا جايلىرىدا بۇ خىل ئەھۋال كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

◁ سائات بەشتە مە: ئۆيدىدېگەن (ئۆيدە ئىدىم) .(تۇرپان ئاستانە)
◁ سائات بەشتە مە: ئۆيدىدېيدىم (ئۆيدە ئىدىم) .(تۇرپاننىڭ باشقا جايلىرىدا)
◁ تۇنۇگۈن مە: ئۇرۇمچىگە چىققان دېگەن (چىققانىدىم) .(ئاستانە)
◁ تۇنۇگۈن مە: ئۇرۇمچىگە چىققاندېيدىم (چىققانىدىم) .(تۇرپان)

بۇ خىل يۆكلىمىلىك رولىنى ئۆتەيدىغان «دېگەن» سۆزىنىڭ ئىشلىتىلىشى قومۇلدا تېخىمۇ ئومۇملاشقان، قوللىنىش دائىرىسى تۇرپان ئاستانىدىن كۆپ كەڭ. قومۇلدا بۇ سۆز «ئىدى» سۆزىنى قوشۇشقا بولىدىغان ھەرقانداق شارائىتتا كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

◁ ئەيشەم كە:مېيمە دىگە (ن). (كەلمەيمەن دېگەنىدى)
◁ مە(ن) ئۇتكە با:غا (ن) دىگە (ن) . (مەن ئۇ يەرگە بارغانىدىم)
◁ ئۇ بۇگۇ (ن) كىر يۇماخچى دىگە (ن) . (كىر يۇماقچىدى)
◁ ئۇ بارىمە دېگە(ن) . (ئۇ بارىمەن دېگەن ئىدى)

1.10 تىركەلمە

بەزى جايلاردا ئەدەبىي تىلدا يوق تىركەلمىلەر بار.

غۇلجىدا: «زى\ئۆزى» دېگەندەك تىركەلمىلەر ئەدەبىي تىلدىكى «بېرى، بۇيان» نىڭ ئورنىدا كېلىدۇ ھەم «ئىنىڭزى، شۇنىڭزى، نىڭزى» دېگەن شەكىللەردىمۇ كېلىدۇ. «تاۋى» سۆزى ئەدەبىي تىلدىكى «تەۋە» گە باراۋەر كېلىدۇ. مەسىلەن:

◁ چوڭ بو:غانىڭ ئۆزى (چوڭ بولغاندىن بۇيان) جىخ ئىشلا:نى كۆرۈپ كەتتۇك.
◁ ئۇ يە: قاينۇقتا تاۋى. (قاينۇقتا تەۋە)

خوتەندە ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ۋاسىتىسىنى ئىپادىلەيدىغان تىركەلمە «ئارقىلىق، بىلەن» دېگەنلەرنىڭ ئورنىدا بەزىدە «چە» قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ كەۋرۈكچە ئۆتتەم. (كۆرۈك ئارقىلىق ئۆتتۈم)
◁ يولچە ماڭدىم. (يول بىلەن ماڭدىم)

1.11 ئىملىق سۆزلەر

1) غۇلجا شېۋىسىدە ئەدەبىي تىلدا يوق ياكى ئاز قوللىنىلىدىغان بەزى ئىملىقلار بار. مەسىلەن:

◁ ھوي، ئۇي، زە، دىگىنە، كى، ئاڭقارا (ئاۋۇنى قارا)، ۋاي، ئوھوش، قارىساڭ، قارىغىنا ... دېگەندەك.

◁ ئاڭقارا بۇ بالىنى، چوپچوڭلا بوپ كېتىپتۇ.
◁ ئو:هوش، ئوغامنى تولا قاينىتاماي چىقە جۇگۇ !
◁ ۋاي قارىساڭ، بىزنىڭ ھېلىقى ئات ھارۋىنى ئاپقېچىپ زادى جالاخلىتىپ تېپىپ، ھارۋىنى پارە ـ پارەڭ چىقىرىۋەتكىلى تاس قالدى دېگىنە !
◁ سىلە:نىڭ سۆزۈڭلا:غا ياماق ئىشىنىدىكەممىز، قاراڭ، بىزنىڭكىزگە قىل ئىشەنمەيدىكەنسىلە:.

2) تۇرپان شېۋىسىدىمۇ ئەدەبىي تىلدا يوق ياكى ئاز قوللىنىلىدىغان بەزى ئىملىقلار بار. مەسىلەن:
◁ قاراڭ (قارا، قارىسلا)، ئەپىيي\ئەبەي، ياپىر، ئاتتام ـ ئانام، يائاللا، مەم، مەم ـ مەم، ۋۇي، ئايھانناس، ھەستاخپىرلا، ھوي ـ ھوي، ئەھ، ئەھ ماسىبي (ماڭسىنا ھېيي)، توۋۋا خۇدايىم، مەھەم ... دېگەندەك.
◁ ئەپىيي ! قانا بىرمە بۇ ! (ۋايجان، قانداق نەرسە بۇ)
◁ مەم ـ مەم ! نىڭقىۋاتسە، ئېلىشتۇرۇۋلا كېسىسەڭغو ! (ۋاي ـ ۋۇي، نېمە قىلىۋاتسەن، قالايمىقان قىلىپلا كېتىپسەنغۇ)
◁ ھەستاخپىرلا، ھەستاخپىرلا، قاچان كېلۇر ئەمدى ! (ۋاي ـ ۋاي، قاچان كېلەر ئەمدى)
◁ قارىسلا، شۇنچە گەپقسام ئاڭنىمايدو، مانا ئەمدى ئىش چىقتى ! (ھەي، شۇنچە گەپ قىلسام ئاڭلىمىدى، مانا ئەمدى ئىش تۇغۇلدى)

3) ئاقسۇدا: «كۇرۇڭ»، «كۆسلە» دېگەندەك سۆزلەر دائىم جۇملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ ئىنتوناتسىيەنى كۈچەيتىدۇ. مەسىلەن:
◁ بۇ ئىشنى ماڭا دىمەپتۇ، كۇرۇڭ.
◁ ئۆيگە كېتىتىخان بولدۇم دەيدۇ، كۇسلە. (ئۆيگە كېتىدىغان بولدۇم دەيدۇ)

4) يەكەندىمۇ ئەدەبىي تىلدا يوق ياكى ئاز قوللىنىلىدىغان بەزى ئىملىقلار بار:
◁ ۋايجىنىمۇش، ۋايەللەي، ئاممىا\ئاممىچا، ۋوللا، ھەپىزىرە، لۆۋەي، ئوۋىيەي، كۇمىلە ـ كۇمىلە دېگەندەك. مەسىلەن:
◁ ۋايجىنىمۇش (ۋاييەي)، ما ئىدەمنىڭ گىپىنى !
◁ ۋايجىنىمۇش (ۋاييەي)، مىن دېيقانتۇ؟
◁ ۋايەللەي (ئاپلا، ئاپلاھۇئەكبەر !) مو توخۇلىنى !
◁ ۋوللا (يائاللا)، ئەجەپ ئىش ۋولدى !
◁ ئاممىا\ئاممىچا (ئەستاغپۇرۇللا)، بىي قويتكەممە بىشقا.
◁ ھەپىزىرە (ئەجەبمۇ)، دايىم مويدا ۋاختا كىلىسەن.
◁ لۆۋەي (ھە، تەقسىر)، نىم دېدىلە خېنىم بالام؟
◁ ئوۋەي (ئوھوش، ۋايجان)، بىي كىشنى كۆ:مىدىم.

5) قومۇلدا ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشىمايدىغان «ئاس» دېگەن ئىملىق سۆز جۇملىنىڭ بېشى ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، ئېھتىماللىق مەنىسىنى كۈچەيتىدۇ. مەسىلەن:
◁ بۇگۆ قار يېغىيتتۇ، ماشىنا ماڭمايدىغا چېغىۋا، ئاس.
◁ بۇگۆ قىزىم چىخمايدىغا ئوخشايدۇ، ئاس.

قومۇلدا يەنە «جە» دېگەن سۆز بولۇپ، «قوي، بولدى قىل» دېگەندەك مەنىلەرنى بېرىدۇ، بەزىدە ھەتتا پېئىلغا ئوخشاش شەخس بىلەن تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن:

◁ جە، جە، شۇ يەرگىمۇ بارامدىغا؟ (بولدى، شۇ يەرگىمۇ بارامدىغان)

◁ ئىشقا يۇمشىسام، شۇنىمۇ قىمىدىگۈدەك، ھەي، جە، جە. (ئىشقا بۇيرۇسام، شۇنىمۇ قىلمىدىگۈدەك، ھەي، بولدى، بولدى)

◁ جىسىلىرا، ئەمدى ئۇنى قىلماس. (قويسىلىرا، ئەمدى ئۇنداق ئىشنى قىلماس)

12. 1 باغلىغۇچى

(1) يەكەندە ئەدەبىي تىلدىكى باغلىغۇچىلاردىن باشقا يەنە «ئاندىكىن، ئانىكىن، ئەن، ئان» دېگەندەك باغلىغۇچىلارمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئاشىمنى يەپ بولاپ ئەنىكىن بازا:غا ۋايايمىكى.

(2) قومۇل، تۇرپانلاردا ئەدەبىي تىلدىكى باغلىغۇچىلاردىن باشقا يەنە «ئاڭالا ئاڭاچۇن» (تۇرپاندا)، «ئاڭۇالا»، «ئەكى\ئېكى\ئەكىزىزە»، «ۋىلە\مىنە» (قومۇلدا)، «ئاڭۇاش\ئاڭۇاشقا» (شۇنىڭ ئۈچۈن)، «جە» (يا، ياكى، غۇلجا) لار بار. مەسىلەن:

◁ ئۇ ئا:رىقەپتۇ، ئاڭالا\ئاڭاچۇن كە:مىگىنى. (ئۇ ئاغرىپ قاپتۇ، شۇڭا كېلەلمىگىنى) (تۇرپان)

◁ قار ياغدى، ئاڭۇالا ماڭا:مىدۇق.

◁ ئەگەل مە باراي، ئەكىزىزە سە با: . (قومۇل)

◁ ھازىر با:ساڭ ئۇ جە با: جە يوق. (غۇلجا)

2. 0 سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى توغرىسىدا

2. 1 رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

1) كېرىيەدە: ئەدەبىي تىلدىكى رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچە « ـ دە» نىڭ ئورنىدا « ـ دەي» كېلىدۇ، گۇمىدا « ـ دەگ» كېلىدۇ. مەسىلەن:

◁ پاژژىدەي (پاژژىدە)، شارتتىدەي (شارتتىدە)، پاراققىدەي (پاراققىدە)، گوممىدەي (گوممىدە) ...

◁ تاققىدەگ (تاققىدە)، پوككىدەگ (پوككىدە)؛ دىرىڭدەگ (دىرىڭدە) ...

2) ئەدەبىي تىلدىكى رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچە « ـ دە» نىڭ ئورنىدا لوپنور ۋە تۇرپاندا « ـ تە» كېلىدۇ. مەسىلەن:

◁ ياربم كەتتى غىررىتە. (لوپنور)

◁ جىممىتە ئو:تۇرتتۇ. (تۇرپان)

◁ مىشە:دە جىممىتە تۇتتۇر. (تۇرپان)

◁ ئۇ غىپپىتىلا قاشتى. (تۇرپان)

2. 2 سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

1) سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە « ـ لىق\لىك\لۇق\لۈك» نىڭ بەزى جايلاردا ئەدەبىي تىلدا يوق ۋارىيانتلىرى بار.

(1) خوتەندە بۇ قوشۇمچىلار « ـ لىگ\لۇغ\لۇگ\لىغ» ۋە « ـ لاق\لەك\لاغ\لەگ» دېگەن شەكىللەردە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئۇزۇملۇگ (ئۇزۇملۇك)، پەملىگ (پەملىك)، كىشىگلىگ (كىيىكلىك)، چارۇقلۇغ (چورۇقلۇق)، چاپانلىغ (چاپانلىق)، سەرالىغ (سەھرالىق)، بەلگۈلۈگ (بەلگىلىك)؛ ئۆچىلەك (ئۆچىلۈك)، تومىلاق (تومىلاق)، ئوڭلاغ (ئوڭلۇق)، ئۆلەگ (ئۆلۈك) ... دېگەندەك.

◁ دۇنيا كېتىە: بوشلاقتىن (بوشلۇقتىن)، ئىمان كېتىە: شوخلاقتىن (شوخلۇقتىن.)

(2) لوپنوردا بۇ قوشۇمچىنىڭ يەنە « ـ لىغ\لىگ\تىغ\تىگ\تىق\تىگ\لۇغ\لۇگ\تۇق\تۇگ\سۇق\زىق\زۇق\زۇك» دېگەندەك ۋارىيانتلىرى بار. مەسىلەن:

◁ يۇتتۇغ (يۇرتلۇق)، ئاشتىق (ئاشلىق)، ئەتىيازلىق (ئەتىيازلىق)، سۇتتۇك (سۇتلۇك)، سۇسسۇق (سۇزلۇق)، گەپتىك (گەپلىك) ...

2) سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە « ـ چىلىك» خوتەندە «ـ چىلەك» دېگەن شەكىلدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ قانچىلەك (قانچىلىك)، دادامچىلەك (دادامچىلىك)، مۇشۇنچىلەك (مۇشۇنچىلىك) ...

3) سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە « ـ دەك\تەك»[1] خوتەندە « ـ دەگ\تەگ» ياكى « ـ دەي\تەي» دېگەن شەكىلدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ پاختىدەي\پاختىدەگ (پاختىدەك)، مۇشۇكتەي\مۇشۇكتەگ (مۇشۇكتەك)، تاغدەي (تاغدەك) ...

4) سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە « ـ ق\ىق\اق\ۇق» خوتەندە « ـ گ\ىگ\غ\ىغ» دېگەن شەكىلدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ قاياناغ (قاياناق)، قاتتىغ (قاتتىق)، كۆنەگ (كۆنۈك) ...

5) سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە « ـ دىكى\تىكى» لوپنوردا « ـ تاقى\دەكى\دۆكۈ» دېگەن شەكىلدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئاياقتاقى (ئاياغدىكى)، كۆنچىدەكى (كۆنچىدىكى)، ئۆيدۆكۈ (ئۆيدىكى) ...

6) سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە « ـ ئەڭگۇ\ئاڭغۇ» لوپنوردا « ـ ئاڭگۇ\ئەڭگۇ» دېگەن شەكىلدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ ئالدىراڭغۇ (ئالدىراڭغۇ)، ئېزىلەڭگۇ (ئېزىلەڭگۇ) ...

3. 2 پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

1) ئەدەبىي تىلدىكى پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە « ـ لاش\لەش» قوموڭ، پىچان ۋە لوپنورلاردا « ـ شى» دېگەن شەكىلدە قوللىنىلىدۇ. قومۇلدا بۇ قوشۇمچە بەزىدە « ـ داش\دەش» بىلەن، لوپنوردا « ـ تاش\تەش\توش» بىلەنمۇ نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

◁ ياقىنشى\يېقىنشى ـ (يېقىنلاش ـ)، يېنىكشى ـ (يېنىكلەش ـ)، قىيمەتشى ـ

---

[1] «دەك\تەك» قوشۇمچىسىنى بەزىلەر «سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە» دەپ قارىسا، بەزىلەر «ئىسىملارنىڭ سىنتېتىك كېلىش قوشۇمچىسى» دەپ قارايدۇ. بۇ كىتابنىڭ گىرامماتىكا قىسمىدا ئىسىملارنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى ئۇستىدە توختالغىنىمىزدەك، مۇشۇ قوشۇمچە ئۇستىدە توختالغاندۇق. ئەمدى بۇ قوشۇمچىلارنىڭ يەرلىك ۋارىيانتلىرىنى تېخىمۇ ئېنىق چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، بۇ يەردە يەنە ئۇلارنى ئالاھىدە تىلغا ئالدۇق. بىزنىڭ بۇ يەردە كۆزدە تۇتقىنىمىز، بۇ قوشۇمچىغا نېمە قالپاق كىيگۈزۈش ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ھەرقايسى شېۋىلەردىكى كونكرېت ئىپادىلىنىش شەكىللىرى.

(قىممەتلەش ـ)، ئۇزاقشى ـ (ئۇزاقلاش ـ)، ئارزانشى ـ (ئەرزانلاش ـ) ...
◁ گەپتەش ـ (گەپلەش ـ)، داتتاش ـ (داتلاش ـ)، ئاياغداش ـ (ئاياغلاش ـ) ...
غۇلجىدىمۇ بەزى سۆزلەردە مۇشۇنداق ھادىسە مەۋجۇت. مەسىلەن: كاۋاكشى ـ (كاۋاكلاش).
2) ئەدەبىي تىلدىكى پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە « ـ لا\لە» تۇرپان، پىچان، لوپنورلاردا كۆپرەك «دا\دە» بىلەن ئالماشتۇرۇلۇپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:
◁ پىششىغدا ـ (پىششىقلا ـ)، چىچەگدە ـ (چىچەكلە ـ)، شاپىلاغدا ـ (شاپىلاقلا ـ)، يىرىكىدا\ئىرىكىدا ـ (يىرىكلا ـ)، ئورۇغدا ـ (ئورۇقلا ـ)، زۇكامدا ـ (زۇكاملا ـ)، ئۇچۇغدا ـ (ئۇچۇقلا ـ).
قومۇلدىمۇ بۇ خىل نۆۋەتلىشىش مەۋجۇت. مەسىلەن:
◁ سىردا ـ (سىرلا ـ)، جۆنىلە ـ (جۆندە ـ)، ئوتنى پۈردە ـ (ئوتنى پۈۋلە ـ)، يېشىلداش ـ (يېشىللاش ـ)، شاپىلاغدا ـ (شاپىلاقلا ـ)، سىيلىغداش (سىيلىقلاش ـ)...
ئاتۇش، خوتەنلەردىمۇ « ـ لا\لە» قوشۇمچىسى بەزىدە ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن:
◁ توڭا ـ (توڭلا ـ)، يوغۇنا ـ (يوغانلا ـ)، چوڭا ـ (چوڭلا ـ)، زورا ـ (زوراي) ... (ئاتۇش)
◁ ئە:كۇدە ـ (ئەركىلە ـ) (خوتەن)
لوپنوردا ئەدەبىي تىلدىكى « ـ لا\لە» ياكى « ـ لاش\لەش» قوشۇمچىلىرىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش «ل» ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئوڭ ئاسسىمىلياتسىيە قانۇنىغا بىنائەن، بەزىدە «ت\ز» لار بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:
◁ بوغۇززا ـ (بوغۇزلا ـ)، ئارزا ـ (ئازلا ـ)، خەتتە ـ (خەتلە ـ)، خاشتا ـ\قاشتا ـ (خەجلە ـ)، ئىنچىقتا ـ (ئىنچىقلا ـ)، جۇپتا ـ (جۇپلە ـ)، باشتا ـ (باشلا ـ)، ئايىپتا ـ (ئەيىپلە ـ)، ئاشتا ـ (ئاشلا ـ)؛ گەپتەش ـ (گەپلەش ـ)...
لوپنور، قومۇل، تۇرپانلاردا ئەدەبىي تىلدىكى « ـ لا\لە» قوشۇمچىلىرى بەزى سۆزلەردە « ـ شى» بىلەن نۆۋەتلىشىپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:
◁ كۆۋۈكشى ـ (كۆپۈكلە ـ)، ئۇزاقشى ـ (ئۇزاقلا ـ)، قىيمەتشى ـ (قىممەتلە ـ) ... (لوپنور)
◁ ئالچاڭشى ـ (ئالچاڭلا ـ)، ۋالاخشى ـ (ۋالاقلا ـ) ... (تۇرپان)
◁ داراخشى ـ (تاراقلا ـ) ... (خوتەن)
◁ قىيمەتشى ـ (قىممەتلە ـ) ... (قومۇل)
لوپنوردا « ـ جا» دىن ئىبارەت پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچىمۇ بار. مەسىلەن:
◁ يالقىججا ـ (يالقۇنلا ـ)، پالقىلجا ـ (پارقىرا ـ)، ۋىجىلجا ـ (ۋىزىلدا ـ)
3) ئەدەبىي تىلدىكى پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە « ـ ئا\ئە» نىڭ لوپنور دىيالېكتىدا يەنە « ـ ئو\ئۆ\ئۇ\ئى\ئۈ» دىن ئىبارەت ۋاريىانتلىرىمۇ مەۋجۇت. مەسىلەن:
◁ ئوينو ـ (ئوينا ـ)، يۆلۇ ـ (ھۆللە ـ)، سانا ـ (سانا ـ)، ئېنە ـ (ئەنلە ـ)، چۆلۇ ـ (چۆللە ـ) ...
4) ئەدەبىي تىلدىكى پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە «ـ ئاي\ئەي» لوپنور دىيالېكتىدا « ـ ئو\ئۆ\ئۇ\ئى\ئۈ» لار بىلەن نۆۋەتلەشتۇرۇلۇپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ زورۇ ـ (زوراي ـ)، چوڭۇ ـ (چوڭاي ـ) ...

5) ئەدەبىي تىلدىكى تەقلىد سۆزلەردىن پېئىل ياسايدىغان قوشۇمچە « ـ بلدا\ۋلدا\ ۋلدە\بلدە» لەرنىڭ ئورنىدا لوپنور دىيالېكتىدا « ـ بلجا\بججا» لار قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ كاپىلجا ـ (كاپىلدا ـ)، ۋاجىلجا ـ (ۋاژىلدا ـ)، غاتىلجا ـ (غارتىلدا ـ)، ۋىجىلجا ـ (ۋىژىلدا ـ) ...

6) پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ لوپنوردا يەنە تۆۋەندىكىدەك ئۆزگىچە قوللىنىلىشلىرىمۇ بار. مەسىلەن:

◁ شىلجى ـ (شىلتى ـ)، گۇدۇڭشە ـ (گۇدۇڭشى ـ)، دۆڭگە ـ (دۇڭگە ـ) ...

7) لوپنوردا يەنە « ـ رقا\ىرقا\ۇرقا» دىن ئىبارەت («ر» چۈشۈپ قالىدۇ) پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچىلارمۇ بار. مەسىلەن:

◁ تاما:قاپ (سىزگە تاما قىلىپ) تۇتتۇم سىزنى.

◁ نېمى:قاپ (نەملىشىپ) قالىپتۇ.

8) غۇلجىدا بەزى سىنتېتىك شەكىلدىكى ياسالما پېئىللارنىڭ ئورنىدا «قىل ـ، بول ـ، كەل ـ، ئال ـ » دېگەندەك ياردەمچى پېئىللار بىلەن ياسالغان ئانالىتىك پېئىللار خېلى كۆزگە كۆرۈنەرلىك. مەسىلەن:

◁ چۈشكۈن قىماخ (چۈشمەك، ئورۇنلاشماق)، ئەنگىيەن قىماخ (ئاشكارىلىماق، ئايان قىلماق)، زور قىماخ (چىلىشماق، كۈچمەك)، ساي كە:مەك (دەل كەلمەك، مۇۋاپىق كەلمەك)، سونۇ كە:مەك (دەل جايىدا كەلمەك)، شە: بومماخ (هوشىدىن كەتمەك، ئېسىنى يوقاتماق)، مادىخىدا بومماخ (ئۆزىنى چوڭ تۇتماق)، بەيگە ئا:ماخ (ئۇزۇپ چىقماق، بىرىنچى بولماق)، قارتىغا ئا:ماخ (سۇرەتكە تارتماق)، جۇدۇنى قورۇماخ (نەپىرەتلەنمەك، ئاچچىقى كەلمەك)، داپرۇسقا تاتماخ (سۇرۇشتۇرمەك، سوراققا تارتماق) ...

9) مەكتىتە ۋە ئومۇمەن تارىم شېۋىسىدە ياردەمچى پېئىل «قىل ـ » بىلەن ياسالغان پېئىللار تولىسى «ئەت ـ » بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

◁ توي ئەتمەك (توي قىلماق)، نەزىر ئەتمەك (نەزىر قىلماق)، چىراغ ئەتمەك (نەزىر قىلماق)، پۇل ئەتمەك (پۇل قىلماق)، قاشا ئەتمەك (قاشا قىلماق)، قازا ئەتمەك (قازا قىلماق) ...

4. 2 ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

1) ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە « ـ چى» نىڭ لوپنور دىيالېكتىدا يەنە « ـ چۇ\چۇ» دېگەن ۋارىيانتلىرىمۇ بار. مەسىلەن:

◁ قويچۇ (قويچى)، كۆلچۇ (كۆلچى)، تۆمۇرچۇ (تۆمۇرچى) ...

2) لوپنوردا « ـ چاق\چەك» قوشۇمچىسى كىچىكلىتىش مەنىسىدىكى ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

◁ بۇقاچاق (كىچىك بۇقا)، تېكەچەك (كىچىك تېكە)، ئىپچەك (قىسقا يىپ) ...

غۇلجىدا « ـ چۇك» قوشۇمچىسى كىچىكلىتىش مەنىسىدىكى ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

▷ تەڭلىچۈك (كىچىك تەڭنە)، جىگدىچۈك (جىگدىچى قۇش) ...

2.5 جۈپ سۆزلەرنىڭ ياسلىشى

1) لوپنور دىيالېكتىدا ئىككىنچى تەركىبى تەكرارلانغان جۈپ سۆزلەرنىڭ تەكرارلىنىش شەكلى ئەدەبىي تىلدىكىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن:

▷ يەم ـ كېچە، پۈل ـ كېچە (پۈل ـ مۈل)، كۈل ـ كېچە (كۈل ـ پۈل)، كىيىم ـ كېچە (كىيىم ـ كېچەك)، قەرز ـ كېچە (قەرز ـ پەرز)، قوي ـ كېچە (قوي ـ پوي)، ئورۇن ـ كېچە (ئورۇن ـ كېچەك)، سۆز ـ كېچە (سۆز ـ چۆچەك) ...

▷ نان ـ ئولو (نان ـ پان)، ئادەم ـ ئولو (ئادەم ـ مادەم)، تۆمۈر ـ تەزەك (تۆمۈر ـ تەسەك)، تېرە ـ تەزەك (تېرە ـ پېرە) ...

2) غۇلجىدا ئەدەبىي تىلدا ئانچە قوللىنىلمايدىغان جۈپ سۆزلەر بار. مەسىلەن:

▷ لاتا ـ پۈتۈك (لاتا ـ پاتا، رەخت ـ پەخت)، يارا ـ چىراخ (يارا، يارا ۋە جاراھەتلەر)، ياڭغۇز ـ يېرىم (يەككە ـ يېگانە)، ئەلەي ـ بەلەي (ئۇنداق ـ مۇنداق) ...

3) تۇرپاندىمۇ ئەدەبىي تىلدا ئانچە قوللىنىلمايدىغان بەزى جۈپ سۆزلەر بار. مەسىلەن:

▷ مۇكۈل ـ تېقىل (ئالدىراشلىقىنى بىلدۈرىدۇ)، مۇكۈلۈك ـ تېقىلىك (ئالدىراشلىقىنى بىلدۈرىدۇ)، گۈلدۈر ـ غاپىراس (گۈلدۈر ـ غاراس)، ئىتتىر ـ غۇدۇر (بىر ـ بىرىنى ئىتتىرىشىپ ئۇرۇشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ) ...

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. ئابدۇرەئوپ پولات: «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى نەشرى.

2. غۇلام غوپۇرى: «ئۇيغۇر شېۋىلىرى سۆزلۈكى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى.

3. خالىق نىياز، مۇھەببەت قاسىم: «فونېتىكا ۋە تىل تەكشۈرۈش»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1988 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى.

4. مىرسۇلتان ئوسمانوۋ: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى.

5. گاۋ شىجې: «ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى ۋە دىيالېكت تەكشۈرۈشى»، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى.

6. قومۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش مەخسۇس گۇرۇپپىسى تۈزگەن: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قومۇل شېۋىسى»، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى.

7. مېھراي خانىم: «ئۇيغۇر تىلى قەشقەر شېۋىسى توغرىسىدا تەتقىقات»، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى.

8. مىرسۇلتان ئوسمانوۋ: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لوپنور دىيالېكتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى.

9. فۇماۋجى، ھاشىم، مېھراي، سوڭ جېڭچۈن قاتارلىقلار: «ئۇيغۇر تىلى لوپنور دىيالېكتى» تەتقىقاتى، (بىرىنچى، ئىككىنچى قىسىم) مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى.

10. مىرسۇلتان ئوسمانوۋ: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى خوتەن دىيالېكتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى.

11. مىنەۋەر ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى ۋە تىل تەكشۈرۈش»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى.

12. ئابدۇللا سۇلايمان قاتارلىقلار: «دۇنيادا بىرلا خوتەن بار»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى.

13. مۇھەببەت قاسىم قاتارلىقلار: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت سۆزلىرى تەتقىقاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە نەشرى.

14. ش. ئۇ. ئا. ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىل تەتقىقات ئورنى تۈزگەن:

«هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ۋە شېۋىلىرى لۇغىتى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى.
15. تۇراپ قاسىم يولچى: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتشۇناسلىقى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى.
16. نىجات سوپى: «ئۇيغۇر تىلى غۇلجا شېۋىسى تەتقىقاتى»، 2010 ـ يىلى (دوكتور ئاسپىرانتى دېسسېرتاتسىيەسى).
17. ئابلىمىت قۇدرەت: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قاغىلىق شېۋىسى» ھەققىدە تەتقىقات، 2009 ـ يىلى (ماگىستىر ئاسپىرانتى دېسسېرتاتسىيەسى).
18. رەيھانگۇل ئابدىراھمان: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ يەكەن شېۋىسى ھەققىدە تەتقىقات»، 2010 ـ يىلى (ماگىستىر ئاسپىرانتى دېسسېرتاتسىيەسى).
19. نەبجان ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر تىلى خوتەن دىيالېكتىدىكى قەدىمكى تىل تەركىبلىرى تەتقىقاتى»، 2010 ـ يىلى (ماگىستىر ئاسپىرانتى دېسسېرتاتسىيەسى).
20. مەغپىرەت: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ چۆچەك شېۋىسى توغرىسىدا تەتقىقات»، 2010 ـ يىلى (ماگىستىر ئاسپىرانتى دېسسېرتاتسىيەسى).
21. مەرەمنىسا ئابدىرىشىت: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ بورتالا شېۋىسى ھەققىدە تەتقىقات»، 2010 ـ يىلى (ماگىستىر ئاسپىرانتى دېسسېرتاتسىيەسى).
22. چىمەنگۇل ساتتار: «قەشقەر شەھىرىدىكى ئەنئەنىۋى ھۈنەر ـ كەسىپ ئاتالغۇلىرىنى يېغىش ۋە تەھلىل قىلىش ھەققىدە تەتقىقات»، 2010 ـ يىلى (ماگىستىر ئاسپىرانتى دېسسېرتاتسىيەسى).
23. گوۋۇيۈەن بەنگۇتكىنىڭ [2005] 18 ـ نومۇرلۇق ھۆججىتى: «دۆلىتىمىزنىڭ غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش خىزمىتىنى كۈچەيتىشكە ئائىت قارارى»، 2005 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى.
24. سۈن خوڭكەي: «يېڭى ئەسىر دىكى تىل ـ يېزىق خىزمىتىدە يېڭى ۋەزىيەت يارىتايلى»، «مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى» ژۇرنىلى، 2002 ـ يىلى 2 ـ سان.
25. «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، (ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە نەشرى) دىكى ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرىغا ئائىت بارلىق ماقالىلەر.
26. «مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى ژۇرنىلى»، (خەنزۇچە نەشرى) دىكى ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرىغا ئائىت بارلىق ماقالىلەر.
27. «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، (ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە نەشرى) دىكى ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرىغا ئائىت بارلىق ماقالىلەر.
28. «خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى»، (ئۇيغۇرچە نەشرى) دىكى ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرىغا ئائىت بارلىق ماقالىلەر.
29. «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، (ئۇيغۇرچە نەشرى) دىكى ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرىغا ئائىت بارلىق ماقالىلەر.
30. «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، (ئۇيغۇرچە نەشرى)

دىكى ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرىغا ئائىت بارلىق ماقالىلەر.

31. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى لۇغەت بۆلۈمى تۈزگەن: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى نەشرى.

32. مىرسۇلتان ئوسمانوۋ قاتارلىقلار: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى نەشرى.

خاتىمە

1981 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ مەرھۇم پروفېسسورى خالىق نىياز ئەپەندى بىلەن ئىككىمىز شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىل فاكۇلتېتىدا ماگىستىر ئاسپىرانتلىقىنى تاماملاپ، مەكتەپتە قېلىپ ئوقۇتقۇچىلىق بىلەن شۇغۇللانغاندىن تارتىپ، ھەر خىل پۇرسەتلەردىن پايدىلىنىپ، كۆپ قېتىم شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا بېرىپ تىل تەكشۈرگەنىدۇق. بۇ مەزگىلدە بىزدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكتلىرىغا قارىتا كۆچلۈك قىزىقىش پەيدا بولغانىدى. بۇ جەريانىدا بىز شۇنى ھېس قىلدۇقكى، گەرچە يېقىنقى يىللاردا پارتىيەنىڭ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى ئاستىدا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت تەتقىقاتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان، بىر تۈركۈم خۇشاللىنارلىق نەتىجىلەر بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا نۇرغۇن كونكرېت خىزمەتلەر بىزنىڭ ئىشلىشىمىزنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ.

ئۇزۇندىن بۇيان، ھاياتىمىزدا ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتىغا ئائىت مۇنداق بىرنەچچە ئىشنى تاماملاشتەك كۆچلۈك بىر ئارزۇيىمىز بار ئىدى: مۇكەممەلرەك بولغان بىر دىيالېكت ـ شېۋە سۆزلىرى لۇغىتى تۈزۈش؛ دىيالېكت سۆزلىرىنى ھەرقايسى جەھەتتىن تەتقىق قىلىش؛ ئۇچىنچىسى بولسا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىنىڭ فونېتىكىسى ۋە گىراماتىكىسى توغرىسىدا سىستېمىلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئىدى. بىزنىڭ ئارزۇيىمىز ھازىر ئەملىگە ئاشتى: بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئىككى كىتاب «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت سۆزلىرى تەتقىقاتى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى نەشرى) ۋە «ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر قىسىم دىيالېكت ـ شېۋە سۆزلىرى» (2011 ـ يىلى 6 ـ ئايدا دۆلەتلىك ئىجتىمائىي پەنلەر فوندىنى پىلانلاش ئىشخانىسىغا ئەۋەتىپ بېرىلدى) ئارقا ـ ئارقىدىن نەشر قىلىندى ۋە نەشر قىلىنىش ئالدىدا تۇرۇپتۇ. مانا ئەمدى بۇ ئۇچىنچى كىتابنى ھاياجان بىلەن ئوقۇرمەنلەرگە سۇنماقتىمەن. گەرچە كىتابتا نۇرغۇن يېتەرسىزلىكلەر بولسىمۇ، ئەمما بۇ بىزنىڭ ئۇزۇندىن بۇيانقى ئەمگەكلىرىمىزنىڭ مېۋىسى. شۇ تاپتا بىز شۇنى چوڭقۇر بىلىپ تۇرۇپتىمىزكى، پارتىيەمىزنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل تەتقىقات خىزمىتىنى زور دەرىجىدە قوللىشى بولمىغان بولسا، بۇ تەتقىقاتىمىز ھەرگىزمۇ رویاپقا چىقمىغان بولاتتى. مېنىڭ مۇشۇ پەيتتىكى مىننەتدارلىقىمنى ۋە ھاياجىنىمنى تىل بىلەن تەسۋىرلەش ئىنتايىن قىيىن.

تەتقىقات تېمىسىنىڭ پىشىپ يېتىلىشى ۋە ئىلتىماس قىلىنىشىدىن تارتىپ، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ۋە تاماملىغۇچە بولغان بۇ جەريانىدا، تەتقىقات گۇرۇپپىسىدىكى ئەزالار بىر تەرەپتىن ئېغىر ئوقۇتۇش ۋە ئۆگىنىش ۋەزىپىسىنى ئۆتىدى، يەنە بىر تەرەپتىن يازلىق، قىشلىق تەتىللىرىدىن پايدىلىنىپ دالا تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ بارىدى، جانلىق تىل ماتېرىياللىرىنى توپلاپ، قولغا چۈشكەن ماتېرىياللارنى رەتلىدى، تەھلىل

قىلدى. شۇنداق قىلىپ تەتقىقاتنىڭ دەل ۋاقتىدا، سۈپەتلىك تاماملىنىشى ئۈچۈن، كېچە ـ كۈندۈز جاپا تارتىپ تەر ئاققۇزدى.

بۇ كىتابنىڭ يازغۇچىلىرىدىن بىرى بولغان شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ دوتسېنتى تاش راھمان مۇئەللىم 2006 ـ يىلى بىر نەچچە ماگىستىر ئاسپىرانتنى باشلاپ ئاقسۇ رايونىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، بۇ تەتقىقاتىمىزغا ياردەملەشتى ھەمدە توپلىغان ئاۋاز بەرگۈچىلەرنىڭ ئاۋازلىرىنى ئۈيغۇرچە يېزىقىغا ئايلاندۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، تەتقىقات تېزىسىنى ۋە پۈتكەن ئارگىنالنى باشتىن ـ ئاخىر ئىنچىكىلىك بىلەن كۆرۈپ، نۇرغۇن پايدىلىق ئۆزگەرتىش پىكىرلىرىنى بەردى ھەمدە تەتقىقاتىمىزنىڭ پۈتۈشىگە زور دەرىجىدە ياردەم بەردى.

بۇ كىتابنىڭ ئۇچىنچى يازغۇچىسى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى چەت ئەل تىللىرى ئىنستىتۇتىنىڭ لېكتورى، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ ئەدەبىياتى كەسپى بويىچە 2012 ـ يىللىق دوكتور ئاسپىرانتى سەلتەنەت خالىق ماتېرىياللارنى يىغىش، رەتلەش، تۈزىتىش، يېزىش خىزمىتىمگە باشتىن ـ ئاخىر ئىزچىل ياردەملەشتى. سالامەتلىكىم يار بەرمەي، خىزمىتىمنى داۋاملاشتۇرالماي، تەتقىقات تۈرىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا تاماملىنىشىغا تەسىر يېتىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلغان ۋاقىتلاردا، ئۇ ماتېرىياللارنى تەلىپىم بويىچە رەتلەپ، تولۇقلاپ تۈزىتىپ، كىتابنىڭ ۋاقتىدا تاماملىنىشىغا زور ھەسسە قوشتى.

كىتاب چىقىش ئالدىدا، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى جۇڭگو تىللىرى فاكۇلتېتىنىڭ دوتسېنتى ئۆمەر داۋۇت مۇئەللىمگە رەھمەت ئېيتىمەن. ئۇ 2006 ـ يىلى بىر قانچە ماگىستىر ئاسپىرانتلار بىلەن بىرلىشىپ، خوتەن رايونىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، بۇ تەتقىقاتىمىزغا ياردەملەشتى.

يەنە 2007 ـ يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتىم توختى قىيۇمغا چوڭقۇر رەھمىتىمنى بىلدۈرمەكچىمەن. ئۇ بۇ تەتقىقاتنىڭ يەنە بىر نەتىجىسى بولغان «ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر قىسىم دىيالېكت ـ شېۋە سۆزلىرى» نىڭ ئاپتورلىرىدىن بىرى بولۇپلا قالماستىن، يەنە بۇ تۈرنىڭ تاماملىنىشىغىمۇ خالىسانە ياردەم بەردى. ئۇ كومپيۇتېردا مەشغۇلات قىلىشتىكى تېخنىكىلىق قىينىچىلىقلىرىمنى ھەل قىلىشىمغا ياردەملىشىپ، بۇ كىتابنىڭ تاماملىنىشىغا نۇرغۇن تۆھپە قوشتى.

بۇ يەردە يەنە قىينىچىلىق ۋاقىتلىرىمدا يولۇققان ئاق كۆڭۈل، بىلىم خۇمار ھەمراھىم بارى ھېيىت ئەپەندىگە ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىماقچىمەن. بۇ تەتقىقات تۇرى شۇ كىشىنىڭ قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىشىدە قولغا ئېلىنغانىدى. تېمىنىڭ پۈتۈن يېزىلىش جەريانىدا ئۇ ماڭا بارلىق پايدىلىق شارائىتلارنى ھازىرلاپ بېرىش بىلەن بىللە، ئىمكانىيىتىنىڭ بارچە كىتابنىڭ پۈتۈشىگە ياردەم بەردى. ئۇ بۇ تەتقىقات تۈرىنىڭ يەنە بىر نەتىجىسى «ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر قىسىم دىيالېكت ـ شېۋە سۆزلىرى»نىڭ بىر قىسمىنى ئىشلەشتىن باشقا، مەزكۇر كىتابىمىزنىڭ پۈتۈشىگىمۇ ھەسسە قوشتى: بارلىق تۈرپان ۋە تۈرپان ئاستانىدىن ئېلىنغان ماتېرىياللارنى بىۋاستە تەمىنلىدى، بەزى ماتېرىياللارنى مېنىڭ تەلىپىم بويىچە رەتلەش، تولۇقلاش ۋە تۈزىتىش دېگەندەك چوڭ ـ كىچىك ئىشلىرىمغا يېقىنىدىن ياردەم بەردى.

بۇلاردىن باشقا، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى تىلشۇناسلىق ۋە ئەدەبىيات تىلشۇناسلىق كەسپى بويىچە 2004 ـ يىللىق، 2005 ـ يىللىق، 2006 ـ يىللىق ۋە 2009 ـ يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتلىرىمىزنىڭ نۇرغۇنلىرى بۇ تەتقىقاتقا يېقىندىن ياردەم بەردى. ئاردىدا مايسىگۈل ھۆسەين، ئامىنە مەمتىمىن، ئابدۇقەييۇم سايىم، ئابدۇخېلىل ئابدىجەلىل ۋە مىنەۋەر قاتارلىقلار بىۋاستە بىزنىڭ تەكشۈرۈشلىرىمىزگە قاتناشتى ھەم توپلانغان يەرلىك ئەدەبىي پارچىلارنى ئۇيغۇر يېزىقىغا ئايلاندۇرۇشۇپ بەردى. بۇ ئاسپىرانتلارنىڭ ھەممىسىگە، شۇنىڭدەك بۇ يەردە ئىسمى ئاتالمىغان بولسىمۇ، تەتقىقاتىمىزغا يېقىندىن ياردەم بەرگەن ۋە قوللىغان بارلىق ئاسپىرانت ئوقۇغۇچىلىرىمىزغا سەمىمىي رەھمەت ئېيتىمىز !

بىز شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى دىيالېكت ـ شېۋە رايونلىرىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان مەزگىللەردە، تەكشۈرۈش نۇقتىسى قىلىنغان ھەربىر يېزا ـ كەنتتىكى ھۆكۈمەت تارماقلىرىنىڭ ۋە كەڭ ئاممىنىڭ قىزغىن قوللىشىغا ئېرىشتۇق. بۇ يەردە ئۇلارغا چىن دىلىمىزدىن رەھمەت ئېيتىمىز، شۇنداقلا تەكشۈرۈش خىزمىتىمىزگە ئاكتىپ ماسلاشقان، ياردەملەشكەن ئاشۇ ئاق كۆڭۈل، ساددا، قىزغىن دېھقان سەنئەتكارلار ۋە ئاۋاز بەرگۈچىلىرىمىزگە چىن قەلبىمىزدىن سەمىمىي رەھمەت ئېيتىمىز. ئۇلارنىڭ بىزگە قىلغان خالىسانە ياردەملىرىنى مەڭگۈ ئەسته ساقلايمىز، ئۇلارنى مەڭگۈ ئۇنتۇمايمىز !

تەتقىقات ئىياغلىشىش ئالدىدا تۇرغان مۇشۇ پۇرسەتتە، تەتقىقات گۇرۇپپىمىزدىكى بارلىق ئەزالار تەتقىقات ئېلىپ بېرىلىۋاتقان جەريانىدا بىزگە ياردەم قىلغان بارلىق كەسىپداشلىرىمىزغا سەمىمىي رەھمىتىمىزنى بىلدۈرىمىز !

تەتقىقات رىياسەتچىسى: مۇھەببەت قاسىم

2011 ـ يىلى 6 ـ ئاي، ئۈرۈمچى

ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى

ئاپتورلىرى: مۇھەببەت قاسىم، تاش راھمان، سەلتەنەت خالىق
مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابدۇقەييۇم سايىم
مەسئۇل كوررېكتورى: گۈلشەھەر نېغمەت
مۇقاۋىسىنى لايىھەلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ
نەشر قىلىپ تارقاتقۇچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
تېلېفون: 0991-2827472
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 ـ نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830001
باسقۇچى: شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتى
فورماتى: 1092×787 مىللىمېتىر 1/16
باسما تاۋىقى: 27.25
نەشرى: 2013 ـ يىلى 1 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
باسمىسى: 2013 ـ يىلى 1 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 1 – 2000
كىتاب نومۇرى: ISBN 978 – 7 – 228 – 16462 – 2
باھاسى: 70.00 يۈەن